

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
235

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF
ŚRĪ HEMADRI

Volume III
PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART II
ŚRĀDDHAKALPA-2

EDITED BY
PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA
and
PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGIŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, Post Box No. 1139

1adau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI (INDIA)

C) Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 800-00 for Volume III (Parīṣeṣakhaṇḍa)

(Part 1-2 Śrāddhakalpa)

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016

Acc No. S. 501

...

5
294.592.6
H 487C
V. 3. 11.2

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1888

Reprinted 1985

SL 20075998

COMPUTERISED

C 1036

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

Printers-Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

द्वितीयो भागः

श्रीरुद्रकल्पः—२

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नं

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० न० ११३६

जहाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : ₹० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
₹० ८००-०० तृतीयखण्ड (परिशेषखण्ड)
(भाग १-२ श्राद्धकल्प)

मूल रूप में आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८
पुनर्मुद्रण १९८५

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स न० १०८४

चौक (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई-दिल्ली

कन्दर्पमदमूढा या यदि वा मद्यमोहिता ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ।
 अतुकालेन शुध्येत्तु धर्मापेता च या भवेत् ॥
 शुध्येत्तु रजसा नारी नदी वेगवती यथा ।
 पुष्पकालमुगासीना पुंसा सह विशुध्यति ॥

तथा ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्कृति कर्हिषित् ।
 मासि मासि रजः स्त्रीणां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 मृगयस्याग्निना शुद्धिर्दारवस्य तु तक्षणात् ।
 भस्मना चैव तु कांस्यस्य स्त्रीणाम् रजसा स्रता ॥
 नाग्निसृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥

वसिष्ठः ।

रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।
 भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनःपाकेन मृगयं ॥

शङ्ख-लिखितो ।

न वै स्त्रीणां व्रतं न मन्त्रक्रिया न कार्यमिति ।

प्रजापतिः ।

पाणिमृहीताः सन्तानार्थिना परैरवकीर्णा न दुष्कृन्तीति स्म ।
 वादः । ता ह्यार्त्तवेन शुध्यन्तीति वैवस्वतः । कामानुपगमप्रवृत्तिर-
 कार्यमिति ।

हारीतः ।

तद्वत्त्वादात्मसम्भवाच्च दोष इति ।

नौतमः ।

चान्द्रायणमासां पावनमित्याचार्याः । प्राजापत्योवा ।

हारीतः ।

गर्भघ्नीं मध्ये वर्षाशिशुसुतगामिनीं पानव्यसनामक्तां धनधान्यज-
पकरीन् वृजयेत् । नाभिचारिणीं रजसा शुध्यतीत्येके । व्यक्ति-
भोगान् परैरसूच्य न दुष्यतीत्यन्ये ।

वसिष्ठः ।

सोमो ददौ श्रौचमासां गन्धर्वः शिशिताङ्गिरं ।

अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मात्प्रिच्छमाः स्त्रियः ॥ इति ।

अपरे ।

एकव्रतस्कन्धभावत्वात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसंकर-
कारिण्यो भवन्ति ।

यमः ।

स्वच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्रागो विधीयते ।

नैव स्त्रीवपनं कुर्यात् न सेवाङ्गविकर्तनं ॥

स्वच्छन्द्यभिसारिण्या विवस्त्रांस्यागमप्रवीत् ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिथ्यगा गुरुगा च या ।

पतिव्री च विशेषेण जघन्योपगता च या ॥

ब्रह्मातपः ।

यामे तु यच्च संस्पृष्टं यात्रायां कलहादिषु ।

यामसंदूषणे सैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

‘ग्रामे’ राजमार्गादौ ।

देवयात्रा-विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

वृहस्पतिरपि ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्रवे ।

नगर-ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

“एतच्च वाक्यत्रयं यत्राहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति तद्विषय-
मिति केचित् । उच्छिष्टाशुचि-मंस्पृष्टविषयमित्यन्ये ॥

इत्यशुश्रूषवादः ।

अथ स्नानमुच्यते ।

तच्च स्नानप्रशंसा ।

आह विष्णुः ।

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पित्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मोः कालकर्णौ च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितं ;

अप्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन् इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यन्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापहृता मराः ॥

उषस्युषमि यत्त्राणं मन्थ्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनं ॥

अत्यन्तमस्मिन् कायो नवच्छिद्रममन्वितः ।

स्रवत्येष दिवाराचौ प्रातःस्नानं विशेषधनं ॥

क्रियन्ति च सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्वप्नन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥
 अस्वात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 लाला-स्वेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अतः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभं ।
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं ॥

सत्यव्रतः ।

बलं रूपं यशो धर्मा ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 आरोग्यं पुष्टिमाप्नोति सम्यक् स्नानेन मानवः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अगम्यागमनात्पापात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमममर्थस्येत् जुहोति-यजति क्रियाः ।
 स्नान-ध्यान-जप-दानैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥
 यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 तेनैव सर्वमाप्नोति विधियजक्रियाफलं ॥
 मनःप्रसादजननं रूप-मौभाग्यवर्द्धनं ।
 शोकदुःखप्रसङ्गं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा ॥
 स्नानमूलाः क्रियाः सर्वतः श्रुति-स्मृत्युदिता नृणां ।
 तस्मात्स्नानं निषेधेत श्री-पुष्कारोग्यवर्द्धनं ॥

गुणा दश स्नानपरस्य साध्ये

रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौचं ।

आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःखप्रघातश्च तत्र मेधा ॥
इति खानप्रश्नमा ।
अथ खानभेदाः ।

तत्राह दत्तः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं खानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यस्मिन् तत् पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥
मलापकर्षणं पार्श्वं समन्वक्तु जले स्मृतं ।
मन्ध्याद्यानमुभाभ्यान्तन्नामदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

मृद्गामयाभ्यां शरीरक्षालनं 'मलापकर्षणं' । 'पार्श्वं' तटे ।
'मन्ध्याद्यानं' मार्जनं । तत् 'उभाभ्यां' जलस्थलाभ्यां, कार्यं ॥
ब्रह्मः ।

खानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुखप्रभेदतः ।
तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत् पुनः षड्विधं भवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।
क्रियाखानं तथा षष्ठं षोडशं खानं प्रकीर्त्तते ॥

एतेषां क्रमेण लक्षणाभ्याह स एकः ।

अस्नातस्तु पुमाश्चाहं जपाग्निहवनादिषु ।
प्रातःखानं तदर्धं नित्यं खानं प्रकीर्त्तितं ॥
चण्डाल-शव-पूषादि स्पृष्टा खानं रजस्वला ।
खानार्हं यदा खाति खानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
पुष्पखानादिकं यन्तु देवज्ञ त्रिधिसादितम् ।

स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकौर्त्तितं ॥

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकं

मलापकर्षणार्था तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

स्नानमेव तत्र 'क्रिया' कार्य्यं, 'मता' विहितेत्यर्थः ।

तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावदिधिचोदितं ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ॥

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यं उष्णोदक-परोदकैः ।

स्नातस्य वङ्कितप्रेन तथैव परवारिणा ॥

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।

अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति तीर्थे स्नानाद्भवेत्^(१) फलं ॥

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुण्यफलं स्रतं ॥

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वृत्यं काम्यं कामाय यद्वितं ।

निमित्तादथ जातन्तु स्नानं नैमित्तिकं स्रतं ॥

अनेन मध्यन्दिनस्नानस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवति । तस्यापि

नित्यनिर्वर्त्यत्वात् ।

तथा च वैयासपादः ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् ।

(१) स्नानाद्भवेदिति ग० ।

यथोक्तस्नानासमर्थं प्रत्यन्यान्यपि स्नानान्याह योग-याज्ञवल्क्यः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति स्मरयः ॥

मास्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

एतेषां लक्षणमाह स एव ।

आपोहिष्ठादिभिर्मास्त्रं मृदालम्भस्य पार्थिवं ।

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतं ॥

यत्तु सातपत्रर्षेण स्नानं तद्व्यमुच्यते ।

वारुणं चावगाहन्तु मानसं त्रिणुषिन्तनं ॥

शस्त्रं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानात्क्रमेण तु ।

कालाद्देशादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतं ॥

मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति स्मरयः ।

आत्मतौर्धप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

तथा ।

ब्रह्म आपस्तु द्रुपदादापोहिष्ठाघमर्षणं ।

एतैस्तुभिर्हृक्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदीरितं ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवक्तुं कारयन्तु ।

पूर्वाद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

आह गौतमः ।

दिव्य-वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं मारस्वतकथा ।

मानसञ्चेति विज्ञेयं गौणस्नानम् षड्विधं ॥

पराशरोऽपि ।

पञ्च स्थानानि पुण्यानि यान्यभाषन्त तद्विदः ।
 सम्यक् तानि प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 आग्नेयं वारुणञ्चैव तृतीयं ब्राह्मणमेव च ।
 चतुर्थञ्चैव वायवं पञ्चमं दिव्यमुच्यते ॥
 आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणं ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायवं गोरजोभवं ॥
 काले वा यदि वाकाले सूर्ये मेघविवर्जिते ।
 तस्मिन् दृष्टे तु यत्स्नानं तद्विद्यमिति चोच्यते ॥

ह्यगलेयः ।

आग्नेयं भस्मना स्नानमङ्घ्रिवारुणमुच्यते ।
 आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायवं गोरजः स्मृतं ॥
 अङ्घ्रिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।
 एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः ।

आग्नेयं भस्मना पाद-मस्तकाद्देहधूलनं ।

वृहस्पतिः ।

वायवं गोरजः प्रोक्तमसङ्गच्छति गोपतौ ।

विदत्सरस्वतीप्राप्तं सारस्वतमित्यर्थः ॥

तत् स्वरूपं व्यासः ।

स्वयमेवोपसन्नाय विनयेन द्विजातये ।

तज्ज्ञः सत्यादयेत् स्नानं शिथ्याय च सुताय च ॥

दातायणमयैः कुम्भैः मन्त्रविष्णाङ्गवीजलैः ।

लतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तवानघं ॥

इत्युक्त्वा जाङ्गवौस्थाने तीर्थान्यन्यानि कीर्त्तयेत् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्ते भूयादित्यन्ततोवदेत् ॥

इत्थं विप्रवर्याणां वचनेन महात्मनां ।

सर्वतीर्थेषु सुस्नातः पूतो भवति नान्यथा ॥

‘उपमन्त्राय’ समीपे उपविष्टाय, ‘दातायणं’ हिरण्यं ।

जावान्तः ।

अग्निस्त्वं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां ।

आर्द्रेण वामसा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

एतत्कापिलं स्नानं ।

तदाह बृहस्पतिः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यन्त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्त्तितं ॥

कचिन्नैमित्तिके तर्पणापवादमाहापस्तम्बः ।

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते जरे भगे ॥

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं देव-पितृविवर्जितं ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा भूयोऽवगाहनं^(१) ।

(१) तोयावगाहनमिति ख० ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

‘कृत्वावगाहनं’ तूष्णीमिति शेषः ।

तथा योगयाज्ञवल्क्यः ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादगृचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

वृद्धवमिष्ठः ।

चण्डालादेस्तु संस्पर्शे वारुणं स्नानमाचरेत् ।

इतराणि तु चत्वारि यथायोगं स्मृतानि वै ॥

‘इतराणि’ ब्राह्मादीणि ।

वारुणस्नानेऽपि नित्यविशेषमाह गार्ग्यः ।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं श्रौताङ्गिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥

‘यादृच्छिकं’ मलापकर्षणार्थं । “मलयपोहनं स्नानं प्राज्जया-
दृच्छिकं पुनः” इति तेनेवोक्तत्वात् ।

आतुरस्नानं प्रत्याह पराशरः ।

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वोत्थनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः ऽऽहुत्स आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरिततोयिन स्नानं कृत्वा व्रतश्चरेत् ॥

सिक्तगात्रा भवेदङ्गिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपौडनं कुर्यान्नान्यदामश्च धारयेत् ॥

उशनाः ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिश्रुता ।
 कथन्तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥
 चतुर्थं हनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियं ।
 सा सर्वेलावगाद्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
 दश-द्वादशकृत्वो वा आचामेष पुनः पुनः ।
 अन्तं च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ।
 दद्याद्भक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ॥

सृजिका रजस्त्वयोर्मरणं विशेषमाह द्वागलेयः ।

सृजिकायां सृतायाञ्च कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
 कुम्भं मलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥
 पुण्यग्निर्भूमिमन्त्रापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु सृतां गव्यैरजस्वलां ।
 वृत्तान्तराहतां कृत्वा दाहयेदधिपूर्वकं ॥
 इति स्नानभेदाः ।

अथ स्नानकर्तुः प्रतिषेधाः ।

तत्राह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानस्यैव विशेषतः ।
 नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥
 एतन्महानिशाभिप्रायं ।

यदाह मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिषिद्धिः ।

न वासोभिः महाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

जावालिनः ।

न पारक्ये सदा स्नायान्न भुक्त्वा न महानिशा ।

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यान् कदाचन ॥

महानिशालक्षणमाह मार्कण्डेयः ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।

नैमित्तिकं तदा कुर्यात् काम्यं न तु मनागपि ॥

काम्यमत्राविहितकालविशेषः । द्वितीययामस्यान्या तृतीयस्य
चाद्येति घटिकाद्वयं ।

मध्यमयामद्वयस्यैव महानिशालमाह देवलः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयं ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते ॥

काम्यं तत्कालविहितं । यथा,—

प्रतियामं ततोरात्रेः स्नायाच्छीतैर्घटान्भिरित्यादि ।

पैठौनमिरपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथेवाचमनक्रिया ॥

विश्वामित्रः ।

महानिशा तु विज्ञेया रात्रौ मध्यमयामयोः ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यमाचमनन्तथा ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

अपेयं हि सदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यमाचमनक्रिया ॥
 निमित्तविशेषं त्वाचमनप्रतिप्रभवोऽपि तत्रैव ।
 मूत्रोच्चारं महारात्रौ कुर्यादाचमनस्तु यः ।
 प्रायश्चित्तीयते विप्रः प्राजापत्यार्हमर्हति ॥

‘उच्चारः’ पुरीषोत्सर्गः ।

तदेवं महानिशायामेव स्नाननिषेधादन्यत्र रात्रावप्यविरुद्धमिति
 गम्यते ।

अतएव पराशरः ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यम्यं प्रहरद्वयं ।
 प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनस्नानं समाचरेत् ॥
 ‘प्रदोषः’ पूर्वयामः ।
 एतच्च दिने स्नानामभावे मतिरित्युक्तं ।

यदाह स एव ।

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
 अप्रशस्ते निशि स्नानं रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ॥

यामः ।

अप्रशस्ते निशि स्नानं रात्रोरन्यत्र दर्शनात् ।
 पराशरमि तथैवान्ये नाशिरस्कं कथञ्चन ॥
 ‘रात्रदर्शनं’ ग्रहणं, मङ्गलान्धादेरपि प्रदर्शनार्थं ।

अतएव देवलः ।

रात्रदर्शन-मङ्गलान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।
 स्नान-दानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

‘अत्ययः’ मरणं । ‘वृद्धिः’ जननं ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

ग्रहणोदाह-सङ्क्रान्ति-यात्रार्त्ति-प्रसवेषु च ।

स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

‘अर्त्तिः’ मरणं ।

पराशरोऽपि ।

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

‘यज्ञे’ अवभृथे ।

यस्तु रात्रौ नदीस्नानप्रतिषेध उक्तो व्यासेन,

नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयेत् सर्वथा नरः ।

नद्यां स्नातो नदीमन्यां न प्रशंसेत्तु धर्मवित् ॥

अन्तर्द्वाय न च स्वायाम्न च तीर्थे जलान्तरे ।

न मेहेत जलद्रोण्यां स्नातुं च न नदीन्तरेत् ॥

सोऽयमस्पृश्यस्पृष्टविषयः ।

यदाह वृद्धशातातपः ।

आदित्येऽस्तमिते रात्राववस्पृश्य स्पृशेद्यदि ।

भगवन् केन शुद्धिः स्यात्तस्मै ब्रूहि मुनिश्चितं ॥

अनस्तमित आदित्ये संगृह्येत तु यज्जलं ।

तेन सर्वात्मना शुद्धिः श्वस्पर्शश्च वर्जयेत् ॥

पराशरः ।

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियं ।

सुतिकां स्पृशतश्चैव कथं गृह्णिर्विधीयते ॥
जातवेदाः स्वर्णञ्च मेमममर्कं तथैव च ।
ब्राह्मणानुमते चैव स्नात्वा स्पृष्ट्वा च गृह्यति ॥
आचान्तमनुगर्त्तं वा निशि स्नानं न विद्यते ।
स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवाहृतजलेन तु ॥

यमः ।

विप्रः स्पृष्टो निशायां तृदक्यया पतितेन वा ।
दिवान्नीतेन तोयेन स्नापयेदग्निमन्निधौ ॥
दिवाहृतं तोयमपि कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्तं स्नायादनलमन्निधौ ॥

यदा तु दिवाहृतं तोयं न सम्भवति तदा विशेषमाह
मरीचिः ।

दिवाहृतं तु यत्तायं गृहे यदि न विद्यते ।
प्रज्वान्याग्निं ततः स्नायानदी-पुष्करिणीषु च ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

प्रचेना वरुणस्याप्सु न रात्रौ जलमुद्धरेत् ।
अन्यत्र धाम्न इत्येतत्तौरम्यः स्नानमाचरेत् ॥

धाम्नोधास्त्र इति प्रतीकोपलक्षितमन्त्रमन्तरेण रात्रौ जलं नोद्धरे
दित्यर्थः । एवमुद्धृतेन च जलेन नद्यादितौरम्यः स्नायात् । मापो
मौषधीर्हि मीधास्त्रोधास्त्रो राजन्निद्यादिर्याजुर्वदिको मन्त्रः ।
जलोद्धरणं विशेषमाह पैठीनसिः ।

यदि गेहे न तोयं स्यात्तावच्छुद्धिः कथम्भवेत् ।

आन्नाधान्न इति मन्त्रेण गृहीयादग्निमन्निधौ ॥

‘अग्निमन्निधौ’ जलस्योपरि ज्वलन्तमग्निं धारयित्वेत्यर्थः ।

तथा च हागतः ।

धान्नां धान्न इत्यग्निमुपरिगृह्याद्धारयन् गृहीयात् ।

राज्जदर्शनादौ तु रात्रावपि नद्यादावेव स्नानं प्रशस्तं ।

यदाह व्यासः ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाह्नवौ ।

म स्नातः सर्वतोर्येषु किमर्थमटते महीं ॥

देवीपुगणे ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राज्ञममन्विते ।

सूर्ये च शशिना यस्ते तमोरूपे महामते ॥

मौर्यपुगणे ।

चन्द्रग्रहे शत्रुस्पर्शं रवेः संक्रमणेषु च ।

नक्षत्रमप्यवगाहेतं मलिनं मरिदादिषु ॥

देवलः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

यत्र सूर्योदयादूर्ध्वं यस्तस्य चन्द्रस्यास्तमयस्तत्र सूर्योदयान्

प्रागेव राज्जदर्शननिमित्तं स्नानादि कार्यं । न तु पश्चादित्यर्थः ।

वृद्धवशिष्ठः ।

भर्षषामेव वर्णानां स्मृतं राज्ञस्मृतके ।

ससैलन्तु भवेत्तानं सुतकान्नञ्च वर्जयेत् ॥

‘सुतकान्नं’ राजसुतकान्नं ।

गौतमः ।

न कदाचिद्रात्रौ नग्नः स्नायात् ।

बौधायनः ।

नग्नः स्नायान्न नक्तं स्नायात् ।

श्रापस्तम्भः । .

सञ्चिरोमञ्जन्मप्य वर्जयेदस्त्वमिते न स्नानं ।

सञ्चिरोमञ्जनप्रतिषेधः स्वावरोदकविषयः ।

तथा च नन्दिपुत्राणे ।

सग्नो नदीजले स्नायात् प्रविश्यान्तर्जले द्विजः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यक्षं स्नानमाचरेदिति ।

मनुः ।

न नग्नः स्नानमाचरेदिति ।

उशनाः ।

न नग्नः स्नायात् ।

हारीतः ।

न नग्नो जलं पेयात् ।

शङ्ख-स्लिखितौ ।

असग्नो असग्नः स्नायान्नाप्य मेहेन्नेदुर्षणं कुर्यान्न पादेन पाणिना
वा जलमभिरुत्याश्रयादापो वै सर्वा देवता न स्तवन्ती तथाभिक्कामं-
दवसिच्यामेध्यादकं परिहरेन्नाप्योदके स्नायान्न समुद्रमवगाहेत न
नदीषु नदीं प्रुयान्न पर्वतेषु पर्वतान् ।

योगवाञ्छवल्क्यः ।

पादेन पाणिना वापि यस्या वस्त्रेण चोदकं ।

न हन्यान्नेव वादेच्च न च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरेन्नाभिषेकन्तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् ॥

देवसः ।

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतं ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च ॥

अन्यासु नदीषु स्थितोऽन्यां नदीं न ब्रूयात् । अन्येषु पर्वतेषु स्थितोऽन्यं पर्वतं न ब्रूयात् । न प्रशंसेत् । तथा अन्येषु तीर्थेष्वन्येष्वायतनेषु पुण्यक्षेत्रेषु च स्थितो नान्यत्तीर्थं क्षेत्रं वा प्रशंसेदित्यर्थः ।

हारीतः ।

न सत्त्वरोपदारयोः स्त्रायात् ।

पुनर्हारीतः ।

न स्नात-वर्णकयोरयं प्रयच्छेदन्यत्र देव-गुरु-ब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानमाचरेदित्यनुरक्तौ विष्णुः ।

नाजीर्णा न चातुरो न मग्नो न राज्ञदर्शनवर्जरात्रौ न सन्ध्यायां ।

जावालिः ।

नित्यं न हापयेत्स्नानं काम्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।

द्वयम्वादिषु कर्मयं न च यादृच्छिकं कश्चित् ॥

‘यादृच्छिकं’ मत्तापकर्षणार्थं ।

आपस्तम्बोऽपि ।

यादृच्छिकं यत्तन्नाम भोगार्थं क्रियते दिजेः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

हारीतः ।

दशमीं पञ्चमीं चैव पूर्णमासीं च योदशीं ।
एकादशीं द्वितीयां च यस्मैलमुपसेवते ।
उत्तीर्णा तस्य बद्धिः स्यादनापत्तिबलायुषां ॥

बोधायनोऽपि ।

नन्दासु चैव रिक्तासु पूर्णासु च जयासु च ।
दादश्याश्चैव सप्तम्यां व्यतीपाते सर्वे धृते ।
रविमङ्गमणे चैव नाभ्यङ्गं स्नानमाचरेत् ॥

‘नन्दाः’ प्रतिपत्-षष्ठ्यैकादश्याः । ‘रिक्ताः’ चतुर्थी-नवमी-चतुर्दश्याः ।
‘पूर्णाः’ पञ्चमी-दशमी-पञ्चदश्याः । ‘जयाः’ द्वितीयाष्टमी-त्रयोदश्याः ।
तदेवं द्वितीयां विहायेतरासु तिथिषु अभ्यङ्गस्नानं न कार्यमि-
त्युक्तं भवति ।

बारनिषेधोऽपि पराचरेण दर्शितः ।

सन्तापः कान्तिरस्पायुर्धनं निर्द्वन्द्वता तथा ।
आरोग्यं सर्वकामाः स्युरभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु ॥

अथ प्रचेताः ।

सार्धपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितं ।
अन्यद्व्ययतश्चैव न दुष्यति कदाचन ॥

यमोऽपि ।

घृतस्य सार्षपं तैलं यक्षैलं पुष्पवासितं ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गे तु नित्यम् ॥

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

पक्षयोर्हभयोर्राजन् सप्तम्यां निम्नि सन्ध्ययोः ।

विद्या-पुत्र-कलचार्यौ तिलैः स्नानं विवर्जयेत् ॥

तिलस्नानं सदा पुष्टं कुर्यादामलकैः त्रियं ।

सप्तमी-नवमी-दर्श-रविसंक्रमणादृते ॥

वायुपुराणे ।

नवम्यां दर्श-सप्तम्याः संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्र-सूर्यापरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

व्यासः ।

दशम्याश्च तृतीयायां चयोदश्यां तथैव च ।

न वर्णैर्वारुणं स्नानं कर्त्तव्यं क्षत्रियादिभिः ॥

जाबालिरपि ।

चयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां तु विशेषतः ।

शूद्र-विट्क्षत्रजाः^(१) स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अथ प्रतिप्रसवमाह गर्गः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ आहुते जन्मदिने तथा ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

मातृङ्गपुराणेऽपि ।

(१) शूद्र विट् क्षत्रिया इति ग० ।

नित्यस्नाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गल्यानि निवर्त्य च ।

अनुम्रज्य सुहृदन्भून्चयित्वेष्टदेवताः ॥

प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

मङ्गल्येऽप्युच्यते स्नानं वृद्धौ पूर्वोत्सवेषु च ।

स्नेहमन्त्रसमायुक्तं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

इति स्नानकर्त्तुः प्रतिषेधाः ।

अथ स्नानार्थं याद्याणि वर्ज्यानि शोदकानि ।

तत्र मनुः ।

नदीषु देवस्नातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यङ्गकर्त्तव्यप्रसवणेषु च ॥

‘नदी’ अशेषसलिला स्वरानी । यीशशेषसलिलासु स्वल्पमस्ति स्नाननिषेधात् । देवैः स्नातमिति यत्स्मर्यते तत् ‘देवस्नातं’ । महस-
दयहस्ताधिकपरिमाणः कृषिमोजलाशयः ‘तडागः’ । हस्तमहस्ताधिक-
परिमाणं तडागाच्च न्यूनं ‘सरः’ ।

गर्त्तस्वरूपं उक्तं कात्यायनेन ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीर्ब्रह्मवाच्या गर्त्तास्तो परिकीर्त्तिताः ॥

अष्टधनुःसहस्रायामभूत्प्रदेवावस्त्रितानामर्षा यच्च परतो गतिः
प्रवाहो नास्ति स जलाशयो गर्त्तर्ब्रह्मवाच्यो न नदीर्ब्रह्मवाच्यः ।
‘प्रसवणं’ निर्घरः, पर्वतादेः प्रस्रन्दमानसोकजसप्रवाह इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

स्नायान्नदी-देवखात-द्रुद-प्रस्रवणेषु च^(१) ॥

स्निमितप्रवाहोऽतिगम्भीरजलो मद्येकदेशः 'द्रुदः' ।

दणः ।

स्नानं चाहचिमे जले ।

विष्णुपुराणे ।

नदी-नद-तडागेषु देवखात-सरःसु च ।

नित्यक्रियार्थं स्नायीत गर्ज-प्रस्रवणेषु च ॥

'नदाः' शिरण्यबाहुप्रभृतयः ।

अपामुत्तरोत्तरं पुण्यत्वमाह मार्कण्डेयः ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मात्सादेयमुच्यते ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यम् सर्वतः ॥

'तीर्थं' साधुगुणं । "यदध्यासितमर्हन्निस्तद्धि तीर्थं प्रचक्ष्यते"

इति स्मरणात् ।

विष्णुरपि ।

उद्धृतात् पुण्यं भूमिष्ठमुदकं तस्मात्सादेयं तस्मादपि साधुपरि-
यहीतं सर्वत एव गाङ्गमिति ।

विश्वामित्रपि ।

एकतः सर्वतीर्थानि आह्वयेकैव चान्यतः ।

महालोकेऽपि त्रिरवः पतिता या महीतसं ॥

(१) नदी-देवखात-द्रुदेषु च सरःसु चेति ख० ।

मरीचिरपि ।

भूमिष्ठमुद्धृतं वापि ज्ञीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकं ॥

पद्मपुराणे ।

उद्धृतं तु शुभं तोयमपर्युषितमेव हि ।

भागौरथ्यास्तु यन्तोयं न तत्पर्युषितं भवेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

चिरं पर्युषितं वापि शुद्धस्फुटमथापि वा ।

जाङ्गव्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥

अतएव गाङ्गव्यतिरिक्तोद्धृतोदकेन शुद्धादिस्फुटेन न स्नातव्य-
मित्याह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अशुचित्स्पर्शदृष्टाभिरुद्धृताभिस्तु मानवः ।

स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुध्यति कर्हिचित् ।

तथा ।

चिराचफलदा नद्यो याः काश्चिदममुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्तु मामस्य सरितां पतिः ॥

‘चिराचफलदाः’ चिराचोपवामव्रतफलप्रदा इत्यर्थः । एवं पक्ष-
माचक्षोरपि ।

बाराहपुराणे ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं पञ्चाहेन तु यामुनं ।

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदं ॥

समुद्रगानां सरितामन्वाशामपि यत्पयः ।

पावनं स्नान-दानेषु प्राजापत्यममं स्मृतं ॥
 अममुद्रगताद्यापि याः काश्चिद्विपुलोदकाः ।
 अशोष्या ग्रीष्मकालेऽपि तासु स्नानं समाचरेत् ॥
 शुष्यन्ति याः कुमरितो ग्रीष्मे सूर्याशुतापिताः ।
 तासु स्नानं न कर्त्तव्यं दृष्टतोयास्वपि क्वचित् ॥

निगमः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे तु सरितो भुवि ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत प्रावृष्यप्यमुद्ग्रेने ॥
 प्रवृष्टानामपि नदीनां रजोदोषकालं तत्र स्नानाद्यनर्हत्वमाह,
 कात्यायनः ।

सम्प्राप्ते श्रावणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाऋवीं ॥
 श्रावणे इति वर्षाकालोपलक्षणार्थं ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

द्विमासं सरितः सर्वा भवन्तीह रजस्वलाः ।
 अप्रवृष्टं ततः स्नानं वर्षासु नववारिणा ॥
 कर्कटसंक्रान्तेरारभ्य मासद्वयं वर्षाकालः । “वर्षाः कर्कटमिहयोः”
 इति ज्योतिःपराशरस्मरणात् ।

स्नानयहणं तर्पणादेरपि प्रदर्शनार्थं । यदाह कात्यायनः ।
 नभो-नभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
 न स्नानादीनि सर्वाणि तासु कुर्वीत मानवः ॥
 कर्कटादिमासद्वयं यावद्रजस्वला इत्यर्थः ।

चन्द्रसूर्ययहे चैव संक्रान्त्यादिदिने तथा ।

यदाह स एव ।

प्रातर्द्वाले महानद्यः सन्ति नित्यं रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाऋवीं ॥

जाऋव्यास्तु दिनत्रयमेव रजोदोष इत्याह स एव ।

प्रवृत्ते श्रावणे मामि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाऋवी ॥

एतदपि भौरमानाभिप्रायमेव । अन्यथा “प्रथमे कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवशा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥” इति योगयाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यात् । भौरमाने संक्रान्तिवशादेव श्रावणादिव्यवहारदर्शनात् । ‘करतोया’ नदीविशेषः ।
तथा ।

कर्कटादौ रजोदृष्टा गोमती वामरत्रयं ।

चन्द्रभागा क्षती क्षिप्नुः शरयूर्नर्मदा तथा ॥

उक्त्यतिरिक्तानां सर्वाणामपि नदीनां मामदय रजोदोषं प्राप्ते विशेषमाह स एव ।

यद्यदयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

‘यव्याः’ मासाः, “युरेकः संवत्सर” इति श्रुतपद्यश्रुतेः ।

समुद्रगामिनीनां तु षड्राचं रजोयोग इत्युक्तं भगवतीपुराणे ।

मामदयं कर्कटादि सर्वामद्यो रजस्वलाः ।

समुद्रगामिनीनान्तु षड्राचं रज इत्युक्ते ॥

समुद्रगामिनीष्वपि कासाञ्चित्स्वर्वा रज एव नास्तीत्युक्तं
वामनपुराणे ।

सरस्वती नदी पुण्या तथा वैतरणी नदी ।
आपगा नर्मदा चैव गङ्गा मन्दाकिनौ नदी ॥
मधुमवा अमुनी कौशिकी यमुना तथा ।
दृषदती महापुण्या तथा हैरण्यती नदी ॥
वर्षाकालवशाः सर्वा वर्जयित्वा सरस्वतीं ।
एतासामुदकं पुष्पं वर्षाकाले प्रकीर्तितं ।
रजस्वलालमेतासां विद्यते न कदाचन ॥

कात्यायनोऽपि ।

तपनस्य सुता गङ्गा म्लज्जाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥
कुहसेने या सरस्वती सा 'म्लज्जाता' ।

एवमुक्तरजोदोषस्य कचिदपवादमाह स एव ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रातस्नाने तथैव च ।
चन्द्र-सूर्य्यद्वये चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

गार्ग्यः ।

प्रत्यावर्त्तेऽश्वसि ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां दिजातिभिः ।
अस्यां रजकतीर्थेऽपि दृष्टवसेन चोपरि ॥

प्रत्यावर्त्ते चावर्त्तयन्ते ।

बौधायनोऽपि ।

तथावर्त्तोदके ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां दिजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थन्तु दशहस्तेन वर्जयेत् ॥
 स्नानं रजकतीर्थे तु भोजनं गणिकागृहे ।
 पश्चिमोत्तरशायित्वं शक्रादपि हरेच्छ्रियं ॥
 निरुद्धासु न कुर्वीरन् अंशभाक् तत्र सेतुकृत् ॥

अत्र स्वन्तीष्वित्यनुवृत्तौ जमदग्निः ।

न परेण निरुद्धासु स्वन्तीषु कदाचन ।

स्नानं ममाचरेद्विप्रः सेतुकर्तुः फलं यतः ॥

शङ्खः ।

नान्योदके स्नायात् न ममुद्रमवगाहेत ।

एतच्च प्रभृतोदकमम्भवाभिप्रायं ।

यदाह कागलेयः ।

नद्यां मन्निहितायान्तु नान्यत्र स्नानमाचरेत् ।

प्रक्षुराणामपां लाभे न च स्वल्पोदके कश्चन ॥

स्वल्पोदकलक्षणमुक्तं स्कन्दपुराणे ।

नाभिमाचन्तु यत्ताय तन्तु स्वल्पमुदाहृतं ।

तच्च स्नानं प्रकुर्वीत जानुमात्रे न तु कश्चित् ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

प्रभृतं विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नान्योदके द्विजः स्नायान्नदीं चात्मुष्य कश्चिमे ॥

नारदीयपुराणे ।

नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।

न स्नायादल्पतोयेन विद्यमाने बह्वदके ॥

नद्यमन्निधाने तडागादिष्वपि स्नातव्यमित्याह मरीचिः ।

अमन्निधाने सरितां तडागेषु सरःसु च ।

वह्नतोयासु वापौषु कूपेष्वपि कदाचन ॥

त्रिष्णुपुराणे ।

कूपेषूत्तानतोयेषु स्नानं कुर्वीत वा द्विजः ।

स्नायोतोद्धृततोयेन अन्यथा रुच्यमभवे ॥

मार्कण्डेयोऽपि ।

पुगणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनां ।

स्नानं कूपतडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

महात्मनामित्यनेन पतिताद्युदपानेषु न स्नायादित्युक्तं भवति ।

अतएव वृद्धमनुः ।

अन्याद्योपार्जितार्थस्य पतितस्य च वार्द्धषेः ।

न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेदिति ॥

एवमनुस्मृत्येष्वपि द्रष्टव्यं ।

यदाह व्यासः ।

अनुस्मृत्येषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च ॥

‘असंस्कृतं’ अकृतप्रतिष्ठं । ‘अनुस्मृतं’ सर्वार्थत्वेनात्यक्तं परकीय-

मिति यावत् ।

अतएव जाबालिः ।

न पारश्वे सदा स्नायात् ।

मनुरपि ।

परकीयनिपानेषु स्नायाद्देव कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नायी हि दुष्कृतांश्चेन लिप्यत इति ।

यत्पुनर्यासेनोक्तं ।

पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

यच्च याज्ञवल्क्येन ।

पञ्चपिण्डान् समुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

यच्च ब्रह्मलिखितौ । नैष्ठिकचित्ते पितृन्तर्पयेत् । वापीकूपतडागो-
रूपानेषु सप्त पञ्च चीन् वा पिण्डानुद्धृत्य देवपितृन्तर्पयेदिति ।

यच्च पैठौनसिना ।

परहृतान् सेतुकृपांश्च वर्जयेत् ।

अंशभाक् तत्र सेतोस्त्रोन् पिण्डानुद्धृत्य स्नायादिति । तत्र-
यच्च नामविषयः ।

तथा च मनः ।

अलाभे देवस्नातानां मरमां मरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेदिति ।

बोधायनोऽपि ।

तस्मात्परहृतान् सेतून् कृपांश्च परिवर्जयेत् ।

उद्धृत्य वापि चीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो मदा ॥

निबद्धात्पञ्चमृत्पिण्डान् कृपाच्च चीन् घटांस्तथा ।

शौनकोऽपि ।

वापीकूपतडागेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चायवा क्षिपेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्तपिण्डांस्तदोद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

विष्णुरपि ।

परनिपानेषु न स्नायात् स्नानमाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदीति ।

अत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था । एवञ्च यत्रानुद्धृत्यं परकीये स्नानं
तत्रैव तद्दोषभाक्कमित्युक्तं भवति ।

तदाह ब्रौनकः ।

अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ॥

वृथा भवति तत्स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यत इति ॥

‘वृथा’ निष्फलमित्यर्थः । सर्वार्थत्वेनात्सृष्टे तु परकीयत्वाभावा-
दनुद्धरणे न दोष इति भावः ।

एवमुष्णोदकस्नानेऽपि नैष्कल्यमाह शङ्खः ।

स्नातस्य वज्रितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ॥

योगयाज्ञवल्क्येऽपि ।

वृथा उष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवेदिकं ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकमिति ॥

यस्तु यमेनेकं ।

आप एव मदा पूतास्नासां वज्रिर्विशोधकः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु उष्णाश्वः पावनं स्नतमिति ॥

यदपि षड्चिंशमते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वज्रितापिताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणेति ॥

तदातुरस्नानविषयं ।

तथा च यमः ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतन्तु वज्रिना ।

आस्नातमातुरस्नाने प्रशस्तान् शृतोदकमिति ॥

यदा तु नद्यादिकं न लभ्यते तदानौमनातुरस्याप्युष्णोदकस्नान-
मविरुद्धमित्याह स एव ।

नित्यं नैमित्तिकस्यैव क्रियाङ्गं मलकर्षणं ।

तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति ॥

यत्तु बद्धमनोक्तम् ।

मृते जन्मनि संक्रान्त्यां आद्वे जन्मदिने तथा ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।

आरोग्यपुत्रमित्रार्थं न स्नायादुष्णवारिणा ॥

पौर्णमास्यां तथा दर्शे च स्नायादुष्णवारिणा ।

स गोहृत्याहतं पापं प्राप्नोतीह न संशय इति ॥

तेनाप्युक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावेऽपि नोष्णोदकैः स्नायात्, किन्तु
परोदकैरुद्धृतैर्वर्तुक्रमित्यविरोधः ।

उष्णस्नाने तु विशेषमाह व्यासः ।

श्रीताम्रस्य निविध्योष्णा मन्त्रसम्भारसमृताः ।

मृद्वेऽपि ब्रह्मते स्नानमफलं स्नान्तदन्यथा ॥

‘सम्भाराः’ मृदादयः ।

अतएव मध्यन्दिनान्नाधिकारे विवस्त्रान् ।

मन्त्रसम्भारमयुक्तमुपस्पर्शनमुच्यते ।

स्नानेऽवगाहने चैव स्नानं विधिवर्जितमिति ॥

इति स्नानार्थं गार्वाणि वर्ज्यानि चोदकानि ।

अथ स्नानसम्भाराः ।

तत्राह दत्तः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकृशादीनि स्नानं वा हस्तिमे जले ॥

अष्टधा विभक्तस्तुर्थी भागोऽत्र ज्ञेयः ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

मृत्तिस्नानं गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीनि च ।

आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ।

गलोदकान्तं विधिवत् क्रमात् स्थाप्य पृथक्स्थितौ ॥

श्रीनकः ।

नदीतीरे शुचौ देशे आहरेन्मृत्तिकां कुशान् ।

प्रयतो मृदमादाय दूर्वापामार्गगोमयं ।

एकदेशे पृथक् कुर्यान्मृदः श्लोकं ततः क्रमात् ॥

जाबालिः ।

ततश्च मृत्तिकां शुद्धामदुर्गन्धामनूषरां ।

शुचिदेशादतिश्रुत्वा कायशुद्ध्यर्थमाहरेत् ॥

अमेधाश्चनशून्यानां नीहृजानां तथा गवां ।

अव्यङ्गानाञ्च सद्यत्नं शुचि गोमयमाहरेत् ॥

आर्द्रप्रतानिमीं देशात् श्मशानादिविवर्जितात् ।
 मार्जनायै हरेत् दृवीं अपामार्गं तथैव च ॥
 सर्वकर्मोपयोगार्थं कुशात् काशानथापि वा ।
 आनयेत्तर्पणार्थं तु यवानपि तिलान्नथा ॥
 देवतार्चनकर्मार्थं नवाः सुमनसः श्रमाः ।
 आददौत विशुद्धात्मा धौतवासोयुगं तथा ॥
 तथाभ्युक्षणमार्तुं पात्रमौदुम्बरं दृढं ।
 जपार्थमन्नमालास्र रुद्राक्षादिविनिर्मिता ।
 एतं समुत्तमश्रावः स्नानकर्म समारभेत् ॥

अत्र शातातपः ।

वल्मीकासूक्तगङ्गेपाप्मलास्र पथिरुत्तयोः ।
 कृतशौचावशिष्टा च न याद्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
 गुचौ देशे तु मयाद्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।
 रक्ता गौग तथा श्रेता मृत्तिका चिविधा स्यता ॥
 न मृदं नोदकं वापि न निशायां तु गोमयं ।
 न गोमूत्रं प्रदोषे तु मृक्षौयाद्भुजिमाश्रयः ॥
 तिलोदत्तैर् तिलस्त्रायौ गुचिर्मित्यं तिलोदकी ।
 ज्ञेया भोक्ता च दाता च षट्तिन्नी गावभोदति ॥

मरीचिः ।

मृद्वर्भतिलपुष्पाणि दूर्वापामार्गगोमयं ।
 तिलामलकवामांसि पात्रमभ्युक्षणस्य च ॥
 एकान्तमुदकं गत्वा तटं प्रलान्ध पाणिना ।

सम्भारान् स्थापयेत्तत्र^(१) यथादेशं पृथक् पृथक् ॥

अङ्गिराः ।

विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकं ।

अमङ्ग्यातश्च यज्जप्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

व्यासः ।

आदाय परया भक्त्या गङ्गातीरोद्भवां मृदं ।

संवर्द्धयति गात्राणि तस्य धर्मा महान् भवेत् ॥

वसिष्ठः ।

प्रयतोमृदमादाय दूर्वामार्द्राच्च गोमयं ।

स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

इति स्नानसम्भाराः ।

अथ प्रातःस्नानं ।

तत्राह दत्तः ।

दिक्संस्थाद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्यवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं ॥

शौनकः ।

प्रातर्गाचमनं कृत्वा श्रद्धायुक्तो यथार्यवत् ।

दन्तशौचं ततः कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

गौतमः ।

(१) तत्र संस्थापयेत् सर्वमिति श० ।

कृतशौचविधिः सम्यक् स्नात्तान्नो दन्तधावनं ।

विधायोषमि कुर्यात् स्नानञ्च विधिपूर्वकं ॥

जातृकर्णः ।

मर्त्यैर्वर्णैः प्रकर्त्तव्यं प्रातःस्नानं दिने दिने ।

मन्त्रवत्तु द्विजाः कुर्युः शूद्रा मन्त्रविवर्जितं ॥

मत्स्यव्रतः ।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रातःस्नानं त्रिगोधनं ।

द्विजातिभिः प्रकर्त्तव्यं मन्त्रैस्तु श्रुतिचोदितैः ॥

बौधायनः ।

अश्वोऽवगाहनं स्नानं विहितं मार्त्तवर्णिकं ।

मन्त्रवत्प्रोक्षणञ्चापि द्विजातीनां विप्रियते ॥

महाभारते ।

ब्रह्म-क्षत्र-विशाध्वैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

तृष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रौणाञ्च कुरुनन्दन ॥

कूर्मपुराणे ।

नित्यमभ्युदयात् पृथ्वे स्नानं गुह्यमिच्छता ।

एष माधारणो धर्मश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

स्त्रौभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रवर्जं विगाहनं ॥

गोभिलः ।

कुर्यादहरहः स्नानं उपस्यनुदिते रवौ ।

नित्यमप्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तपयेच्च तथा पितृन् ॥

विष्णुः ।

प्रातःस्नाय्यरूपकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

यन्तु-चतुर्विंशतिमते “उषत्युषमि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपि च” इति तदपि पूर्ववचनाविरुद्धं । ‘उदिते’ उदयाभिमुख इति व्याख्यानात् । अन्यथा “प्रातःसन्ध्यां मनत्तनाम्” इत्यादिविरोधः स्यात् । “स्नातोऽधिकारी भवति” इत्यादिभिः स्नातस्यैव सन्ध्याद्यधिकारात् । न चैतद्वचनबलादेव सन्ध्यात्कथ्यतामिति युक्तं । “सन्धौ सन्ध्यामुपासोत नास्तगे नोद्गते रवौ” इति योगयाज्ञवल्क्येनोदिते निषेधस्मरणात् ।
याज्ञवल्क्यः ।

उभे सन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ।

तिसृष्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥

‘उभे सन्धे’ प्रातर्मध्याह्नाख्ये । ‘गृहाश्रितैः’ गृहस्थैः । ‘तपस्वी’ यतिः ।
विश्वामित्रः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वनस्थ-गृहमेधिनाः ।

दिने दिने यतीनां तु स्नानं त्रिषवणं स्मृतं ।

मरुदेव हि तत्प्रोक्तं नियतं ब्रह्मचारिणः ॥

दत्तः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वाणप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं मरुक्तु ब्रह्मचारिणः ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादतद्भितः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्त्रवत् ॥

‘अमन्त्रवदिति सर्वथा मन्त्रनिषेधपरं न भवति किन्तु मन्त्र
बहुलनिषेधार्थं ।

यदाह जैमिनिः ।

मृहेऽपि हि द्विजातीनां मन्त्रवत्त्वानमिष्यते ।

विधेर्लोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये मति कर्हिचिदिति ॥

सर्वथा मन्त्रनिषेधे दोषमाह विजम्बान् ।

अविदितैव यः स्मार्त्तं विधानं स्नानमारभेत् ।

स याति नरकं घोरमिति धर्मस्य धारणा ॥

व्यासोऽपि ।

मन्त्रपूतं तु यत्स्नानं प्राहुः स्नानं^१ फलपदं ।

न वृथा वारिमग्नानां यादमामिव तत्समं ॥

‘यादमां’ जलजन्तूनां ।

योगयाज्ञवल्क्योऽपि ।

उपस्थानादिर्यस्तामां मन्त्रवन्कोर्त्तिता विधिः ।

निषेदनान्तस्तत्त्वानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥

निषेकात् प्रभृति यावत् शस्त्रानं श्रुतिदर्शनात् ।

नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥

विधिदृष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

न फलं किञ्चिदाप्नोति क्रेश्ममात्रं हि तस्य तत् ॥

मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोयं मग्ना दिवान्निशं ।

वमन्तोऽपि च ते स्नानात् फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥

श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।

शुचिशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्प्यते ॥

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद्भरण्यसुरास्तस्य मूढस्य लक्षतात्मनः ॥

ब्रह्म-चर-विशासैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तृष्णोमेव हि शूद्रस्य मनमस्कारकं स्मृतमिति ॥

अतो होमादिकर्मलोपसम्भवात्^(१) मंक्षेपेण प्रातःस्नानं त्वमन्त्रकं
कुर्यात् ।

यदाह शाश्वतानिः ।

कालान्पत्वाद्भि शङ्केत यदि होमादिबाधनं ।

तदा मंक्षेपतः कुर्यात् सर्वथा तत्त्वमन्त्रकं ॥

कात्यायनोऽपि ।

अन्यत्वाद्भोमकालस्य बह्वत्वात्स्नानकर्मणः ।

प्रातःमंक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हित इति ॥

मंक्षेपस्नानप्रकारमाह योगयाज्ञवल्करः ।

योऽसौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्त्रर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणश्चैव तीर्थस्य परिकल्पनं ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ।

(१) होमादिकर्मलोपशङ्कयेति ख० ।

अन्यान् वा वारुणान्मन्त्रान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥

स्नानं चतुर्विंशतौ ।

स्नानमर्द्धेऽथ तैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा मह

कुर्याद् व्याहृतिभिर्वाथ यत्किञ्चेदमृचापि वा ॥

द्रुपदादिवेति वा स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान् ।

इदञ्च तर्पणं स्नानाङ्गं । “तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितं”

इति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् ।

बोधायनः ।

तपस्यमपामवगाहनं देवतामापेयित्वा पितृतर्पणमनुतीर्यमप

उच्छिद्यत्तूजं वहन्तीरित्यथाणुदाहरन्ति ।

स्ववन्तीष्वनिरुद्धाम् त्रयोवर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वन् देवर्षिपितृतर्पणं ॥

चतुर्विंशतौ ।

स्नानस्यानन्तरन्तावत्तर्पयेत् पितृदेवताः ।

इदञ्च तर्पणं जलस्यैव कर्त्तव्यं । यदाह व्याघ्रः ।

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्मूर्द्धमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितरो गृहन्त्वेतान् जलाञ्जलीन् ॥

पितृणामम्बरस्यानामम्बस्यादक्षिणामुखः ।

त्रौस्तौन् जलाञ्जलीन् दद्यादुच्चैरुत्तरान् बुध इति ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य पित्रुद्देशेनाञ्जलिचयं देयं । ततो हस्तात्र-

मुद्धृत्य पितामहाद्देशेन, ततो गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य प्रपितामहाद्देशे-

नेति क्रमेणोच्चैरुत्तरत्वं ।

तदुक्तं गारुडपुराणे ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य हस्तमात्रं ततः परं ।

ततो गोष्ठं हस्तमात्रं पितृदिभ्योजनं विधेत् ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य तर्पयेद्देवमानुषान् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

माभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्यात् स्नानाङ्गतर्पणं ।

देवानृषीन् पितृगणान् स्वपितृंश्चापि तर्पयेत् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं विद्वान् कदाचिन्नैव ह्यपयेत् ॥

अतो मध्याह्नस्नानेऽपि स्नानाङ्गतर्पणमभ्यस्येनैव कार्यं । न चापराह्नः पितृणामिति श्रुतेः कथं प्रातः पितृतर्पणमिति शङ्कनीयं । तथात्वे पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुतेर्मध्यन्दिने स्नाने देवतर्पणं न स्यात् । न च मोक्षदिति वाच्यं । “स्नानेषु चैव सर्वेषु तर्पयेत् पितृदेवताः । काम्ये नित्ये विशेषेण तत् प्रकुर्यात् प्रयत्नतः” इति व्यासस्मरणात् । अतः श्रुतिद्वयं तर्पणव्यतिरिक्तविषयमित्यवगन्तव्यं ।

किञ्च अकरणे दोषोऽपि वमिष्ठेन दर्शितः ।

नास्तिक्यभावाद्यः स्नात्वा न तर्पयति कैपितृन् ।

पित्रन्ति देहनिःस्नावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति ॥

‘देहनिःस्नावः’ देहमलः ।

कथम् १

देवानृषीन् मनुष्यांश्च शुचिः पितृगणानपि ।

स्नातः सन्तर्पयेद्विदांस्तदाधारा हि ते यतः ॥

एवं कृते फलमाह दत्तः ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी मदा भवेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्वापोहति ॥

शौनकोऽपि ।

प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी मदा भवेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति प्रातःस्नानं ।

अथ मध्याह्नस्नानं ।

तत्र योगयाज्ञवल्क्यः ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य वै तदा ।

ऋषयः शंसितात्मानः प्रच्छन्ति स्नाननिर्णयं ॥

स्नानमवर्ततेर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराणम् ।

तदाच्च विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥

तान् प्रष्टुवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्योऽमितद्युतिः ।

गृणुष्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापप्रणाशनं ॥

मृदादीनि समाहृत्य गत्वा गृहं जलाशयं ।

कुर्यादहरहः स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोर्द्विजः ॥

सुमन्तुः ।

ततो मध्याह्नमस्य पुनःस्नानं समाचरेत् ।

सूर्यस्य चाण्डपस्यानं जप-होमादिकं ततः ॥

वसिष्ठहारीतावपि ।

पवित्रपाण्डुरेकायः पार्श्वानमवन्ध्याकयन् ।

अरुग्दिवाचरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ॥

‘अरुक्’ रोगरहितः । अतारोगिणा न स्नातव्यमित्युक्तं भवति ।

उक्तञ्च व्यासेन ।

स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णस्त्रे निरामयः^(१) ।

न भुक्तालङ्कृतारोगौ नाज्ञाताम्भसि नाकुलः ॥

शङ्खः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्यन्तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं माध्यङ्गे तु भविस्तरं ॥

पारस्करः ।

मृद्गोमय-कुश-तिलं समनस आदायोदकान्तङ्गत्वा शुचौ देशे
मंथ्याय पाणि-पादं यज्ञोपवीतञ्च प्रक्षाल्य शिखाम्बुद्धाचामेत् ।

स्कन्दपुराणे ।

प्रक्षालयेद्यज्ञसूत्रं मृद्गिरङ्गिः शनैः शनैः ।

भृगुः ।

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्माद्यज्ञोपवीतकं ।

नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छेय आत्मनः ॥

देहस्यमेव तत्क्षाल्यमुच्चार्यं न कदाचन ।

व्यासः ।

स्रलौङ्कारञ्च गायत्रीं निबन्धीयाच्छिष्यां ततः ।

पवित्रपाणिनावस्य नाभिस्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

बौधायनः ।

(१) निरामये इति ग० ।

अथ हस्तौ प्रक्षान्त्य कमण्डलुं मृत्पिण्डञ्च परिगृह्य तौथं गत्वा
त्रि. पादौ प्रक्षालयेत् । चिरात्मानमथ हँके ब्रूते स्मशानमापो देव-
गृहं गोष्ठं यत्र ब्राह्मणा अप्रक्षान्त्य पादौ तत्र प्रवेष्टव्यमिति ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्त् गोमयञ्च विचक्षणः ।

अधमोक्षममध्यानामङ्गानां क्षालनन्तः ॥

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदमङ्गरः ।

अङ्गिर्मङ्गिश्च चरणी प्रक्षान्त्याचम्य वै शुचिः ॥

अत्र नाभेरूर्ध्वभागं दक्षिणहस्तनाधोभागं वामहस्तान् प्रक्षालयेत् ।
“धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधः शौचिनं योजयेत् । तथैव वामहस्तान् नाभेरूर्ध्वं
न प्राधयेत्” इति मृगुस्मरणात् ।
नन्दिपुराणम् ।

आयुष्कामः शिरेःलेपं मृदा कुर्याद्विजः पुनः ।

श्रीकामः पादयोः शौचं मृदापूर्वं समाचरेत् ॥

मलशोधनं प्रकृत्य व्यासोऽपि ।

षड्भिः पादौ चतसृभिर्जङ्गा नाभि-कटौ त्रिभिः ।

मृदैकया शिरः क्षान्त्यं ततः कुर्यात् प्रमाज्जनं ॥

वमिष्ठोऽपि ।

मृदैकया शिरः क्षान्त्यं द्वाभ्यां नाभःस्तथापरि ।

अथ तिसृभिः कायं पादौ षड्भिरन्ये च ।

प्रक्षान्त्य सर्वकायन्तु दिराचम्य यथाविधि ॥

पारस्करः ।

एकया तु शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभिं तयोपरि ।

मृद्भिस्तृणैः कायं षड्भिः पायुं तथैव च ॥

कटिवल्यूरुजङ्घास्य पादौ च तिसृभिस्ततः ।

तथा हस्तौ परिक्षाल्य द्विगचामेत् समाहितः ॥

अत्र यथास्वशास्त्रं व्यवस्था ।

मृदादिपरिमाणन्तु कृर्मपुगणे दर्शितं ।

मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिका ।

गोमयस्य प्रमाणन्तु येनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥

एतच्च मलशोधनं तटे कार्यं ।

तथा च नृसिंहपुगणे ।

शुचौ देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुश-मृत्तिलान् ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिः संशोधयेत्ततः ॥

यमः ।

मलस्नानं ततः कृत्वा आचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ततोऽध्यात्वा दिवाकरं ॥

आचम्य द्विरिति शेषः । एतच्चाचमनमेकं पादञ्जलान्तर्निधाय कार्यं ।

यदङ्कं चतुर्विंशतिमते ।

स्थले जलस्य आचान्तो जलान्तस्तु स्थले शुचिः ।

पादौ स्थाणोभयत्रैव ह्याचान्तः शुचिनामियादिति ॥

क्षामशाटीं तटे शोधयित्वा चमनं कार्यं ।

मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिरुदृत्य यत्रतः ।

स्नानशाटीं च संशोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

उपवेशनाद्ययोगे च तौरे जानुभ्यामूर्द्धस्य तिष्ठतेऽप्याचमने न दोष इत्याह जातृकर्णः ।

ऊर्ध्वजानुर्जले तिष्ठन्नाचान्तो न प्रदूष्यतीति ।

व्यासः ।

शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे उदकान्तं समाहितः ।

नित्यं त्रिगयमेत्प्राणांस्ततः स्वानमुपक्रमेत् ॥

‘शुचिर्भूत्वा’ मलशुद्धिं कृत्यार्थः । नित्यग्रहणान्मलशुद्धि-
प्राणायामौ स्वानादावावश्यकौ ।

प्राणायामस्वरूपमाह सम्बन्धः ।

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतौः सप्त नित्यशः ।

गायत्रीं शिरसा मारुद्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ।

निगृह्य त्वात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ॥

अत्र च प्रथमं नामिकाया वायोरापूरणं । ततः पूरितस्य वायो-
निश्चलौकरणं । ततस्त्रिर्मन्त्रजपः । तता रेचनक्रमेण पूरक-कुम्भ-
करेचकानुष्ठानं ।

तथाचोक्तं वसिष्ठेन ।

नामिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलयासो रिच्यमानस्तु रेचकः ॥

पूरकादिषु च स्थानविशेषं देवताविशेषध्यानमभिहितं तेनैव ।

नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितं ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण तु चिन्तयेत् ॥

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेत्तु कमलामनं ।

ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं प्रजापतिं ॥

रेचकेणैश्वरन्ध्यायै ब्रह्माटम्यं महेश्वरं ।

गुडुस्फटिकसङ्काशं निर्मलं पापनाशनमिति ॥

कूर्मपुराणे ।

ततो देशविशेषकालावयवानुसृत्योपात्तदुग्धितृतीयार्थं मध्याह्निक-
स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्पं कुर्यात् । “ततः उरुं हि राजा वरु-
णश्चकारेत्युदकप्रार्थनं कृत्वा “ये ते शतं वरुणेति प्रदक्षिणमुदकमावर्त्य
सुमित्रियान इत्यञ्जलिनादकमादाय दुर्मित्रियान इत्यनेन काम-
क्रोधादौ नृदिश्वोत्तरतः प्रक्षिपेत् ।

तदाह योगी ।

उरुं हीति तृचा तोयमुपम्याय प्रदक्षिणं ।

आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति तृचा ॥

सुमित्रियान इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं स्मरन् ।

दुर्मित्रियान इति देव्यं ध्यायंश्चापः प्रमेचयेत् ॥

अत्र मृदोभागद्वयं विधाय विधाकृतेन प्रथमभागेन पूर्वोक्तं
मलस्नानं विधायावशिष्टं भागं मृत्तिकास्नानार्थं “अथकालं इति
मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रं च विधानतः ।

अशुक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे इति ॥

तदनन्तरम् ।

उद्धृतामि वराहेण कृष्णेन शतषाङ्गना ।
 मृत्तिके ब्रह्मादत्तामि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥
 मृत्तिके हन तत्सर्वं यन्मया दष्कृतं कृतं ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ।
 त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदः शतम् ॥

इत्यनेन ब्रह्माण्डपुराणोक्तेन मन्त्रेण मृदमुद्धृत्य “नमो मित्रस्य
 ऋणस्यत्यनयर्षा स्मृत्याय दर्शयित्वा ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ।

मृत्तिके त्वाप्त गृह्णामि प्रजया च धनेन च ॥

इत्यनेन कश्यपोक्तेन मन्त्रेण शिरःप्रभृतिगात्राणि विलिप्य दिराचमेत् ।

तदुक्तं शिवपुराणे ।

अश्रकान्त इति स्मृत्वा मन्त्रेणामन्त्र्य मृत्तिकां ।

उद्धरेदुद्धृतामीति मन्त्रेण मुममाहितः ॥

नमोमित्रस्येति ऋचा दर्शयित्वा च भानवे ।

आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य दिराचमेत् ॥

आह जमदग्निः ।

अश्रकान्तेति वै शुद्धां मृत्तिकामाहरेच्छनैः ।

नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत् समुदौ करे ॥

गन्धद्वारामिति जप्त्वा स्वान्यङ्गानि विलिपयेत् ।

अङ्गलेपने मन्त्रान्तरमाह योगी ।

आलभेत मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति कृत्वा ।

तथा ।

अङ्गिर्द्विष्य गात्राणि क्रमशस्त्वने जपेत् ।
 शीर्षाद्या नाभिमर्वाणि स्मरन् विष्णुमनामयम् ।
 कटि-वस्त्रग्रह-जङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 तथैव हस्तावाचस्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
 यत्किञ्चेदमिति मन्त्रेण नमस्तेऽप्रयताञ्जलिः ॥

जमदग्निः ।

हिरण्यगृह्णं वरुणमित्यपोऽभिप्रपद्यते ।
 सुमित्रा इत्यपः स्पृष्ट्वा दुर्मित्रास्तु वह्निःक्षिपेत् ॥
 यदपां क्रूरमित्यपस्त्रिगालोद्य तु पाणिना ।

बौधायनः ।

अथापोभिप्रपद्यते ।
 हिरण्यगृह्णं वरुणं प्रपद्ये तौघं मे देहि याचितः ।
 यन्मया मुक्तममाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।
 यन्मे मनसा वाचा कर्मणा दध्कृतं कृतं ॥

तन्म इन्द्रोवरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु न इत्यथाञ्जलिना
 आप उपहन्ति सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरु-
 क्षति यस्यामस्य दिशि देव्यो भविष्यति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः
 योष्मां देष्टि यच्च वयं द्विषा इत्यथाप उपस्पृष्ट्य त्रिःप्रदक्षिणमुदक-
 मावर्त्तयति यदपां क्रूरं यदमेधं यदशान्तं तदपगच्छतामिति ।
 मत्स्यपुराणे ।

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।
 तौघं कल्प्यं द्विहस्तश्च चतुर्गुणं समन्ततः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः ।
 तीर्थन्तु कल्पयेद्दिदाम् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
 ॐ नमो नागायथायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
 चतुर्हस्तममायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥
 प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गासोभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।
 विष्णोः पादप्रसृतामि वैष्णवौ विष्णुदेवता ॥
 चाहि न स्वेनमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ।
 तिस्रः कोट्योर्द्व्योर्कोटिस्तु तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरौ ते च तानि ते देवि जाह्नवि ।
 नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥
 दत्ता पृथ्वी च विद्महा विश्वकाया शिवामृता ।
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रमाधनी^(१) ॥
 क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
 एतानि पुण्यनामानि^(२) स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

तथा गङ्गावाक्यमपि ।

नन्दिनी नलिनी मीता मान्तौ च महायणा ।
 विष्णुपादार्धमधूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी विदशेश्वरी ॥
 द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाश्रये ।

(१) लोप्रसादनीति ग० ।

(२) गङ्गानामानीति ख० ।

स्नानोद्यतः स्मरेन्नित्यं तस्य तत्र भवाम्यहं ॥

वसिष्ठः ।

कृत्स्नं मार्जनं मन्दैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।

इहैव देवीरमृतं पारावर्त्यस्यरादिषु ।

ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुधः ॥

व्यासः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।

तीर्थान्येतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु मे ॥

एतत्सर्वं कृत्रिमेष्वेव जलेषु कर्त्तव्यं । “गङ्गादिपुण्यतीर्था-
कृत्रिमादिषु संस्मरेदिति” योगयाज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ।

तां ध्यायन्मनसा स्नायादन्यत्रेष्टविचिन्तनम् ॥

इत्यकृत्रिमेषु तत्तीर्थध्यानस्यैव भृगुणा स्मृतत्वात् न नदीषु नदीं
ब्रूयादिति तीर्थं तीर्थान्तरस्मरणनिषेधाच्च । एवं तीर्थान्यावाह्यं स्व-
श्वास्तोक्तेन^(१) विधिना स्नायात् ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

उदुक्तममिति विश्वेनज्जलं प्राङ्मुखः शुचिः ।

येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्बनं त्रिभिः ॥

महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।

भास्कराभिमुखो मञ्जुदापो अस्मानिति तृचा ॥

जमदग्निः ।

(१) स्वशास्त्रोक्तेनेति ग० ।

आदित्याभिमुखोमञ्जेदापो अस्मान्निति तृषा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आपो अस्मान्निति ह्युक्ता भास्कराभिमुखः स्थितः ।

इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्त्रोतो निमज्जति ॥

आपस्तम्बः ।

अनैरपोभ्युपेयादनभिप्लव्यभिमुखादित्यमुदकमुपस्पृशेदिति सर्व्व-
जादकोपस्पर्शनविधिः ।

आदित्याभिमुखत्वं च स्यावरोदकविषयं ।

तथा च नरसिंहपुराणे ।

नद्यां स्ववत्सु च स्नायात् प्रतिस्त्रोतःस्थितो दिवः ।

तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

वामनपुराणे ।

आतसोऽभिमुखोमञ्जेदापाः प्रवहन्ति वै ।

स्यावरेषु च तोयेषु आदित्याभिमुखः सदेति ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽवधृष्य गात्राणि निमज्जोन्मज्ज्य वै पुनः ।

आचम्य गोमयेनापि मानसोक्त्या समाप्तभेत् ॥

अत्राचमनमन्त्रमाह जमदग्निः ।

मध्यन्दिने य आचामेन्मन्त्रेणापः पुनश्चिन्ति ।

अग्निं मे च सायं प्रातः सूर्य्यं मे इति ॥

एतदाचमनं तीर्त्तमागत्य कर्त्तव्यं ।

तदाह बौधायनः ।

अप्प, निमज्जोन्नाज्ज नाप्प, मतः प्रणयं विद्यते न वाससः पन्थूलनं
 नोपस्यर्शनं यद्युपरुद्धाः स्युः नोपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽप्पमते नम इन्द्राय
 नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्ग इत्युत्तीर्याचम्याचान्तः पुनरा-
 चामेत् । आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पृता पुनातु मां । पुनातु
 ब्रह्माणस्पतिर्ब्रह्मपृता पुनातु मां । यदुच्छिष्टमभोज्यं वा यदा दुश्चरितं
 मम सर्व्वं पुनन्तु मामापोऽसताञ्च प्रतिग्रहं स्वाहेति । गोमयं भानवे
 प्रदग्धं मानस्तोक इत्यनेन,

अयमयश्चरन्तीनामेषधीनां रमं वने ।

तामां षष्ठभपञ्चीनां पवित्रं कायशोधनं ।

त्वमेव रोगान् शोकांश्च पापं मे हर गोमय ॥

अनेन वा शिरःप्रसृतिगात्राणि स्निग्धेत् ।

तदाह विष्णुः ।

अयमयमिति स्मृत्वा मानस्तोकेन वा पुनः ।

गोमयेर्लपयेत् प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितैः ।

वसिष्ठः ।

पुनश्च गोमयेनैव अयमयमिति श्रुत्वा ।

अथापामार्ग-दूर्वाभ्यां मार्जनं ।

तदाह विष्णुः ।

अपास्तमित्यपामार्गं दूर्वां काण्डादिति स्मरन् ।

द्विस्तिरेकैकमादाय मार्जयेत्सुममाहितः ।

वसिष्ठः ।

काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

दूर्वयेति शेषः । काण्डाकाण्डादित्यादिरेकः, पात्रतेन प्रतनो-
षीति द्वितीयो मन्त्रः ।

बौधायनः ।

पवित्रे कृत्वाङ्गिर्मार्जनं आपोऽहिष्ठासथोभुव इति तिसृभिः, हिरण्य-
वर्णाः गृह्ययः पावका इति चतसृभिः । पवमानः सुवर्जन इत्यनु-
वाक्येनेति ।

वशिष्ठः ।

ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत ।

आपोऽहिष्ठदमापस्य द्रुपदादिव इत्यपि ॥

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानोभिरन्तः ।

ततोऽर्कमौदय सोढ्वारं निमज्ज्यान्तर्जने बुधः ॥

जमदग्निः ।

सुरभिमत्याप्लिङ्गानिः प्रोक्षयेत् कुक्षपाणिना ।

हिरण्यवर्णयाभिश्च पावमानोभिरिव च ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रम ५

इमं मे वरुण इत्यृगभ्यां तन्नः मत्वं न इत्यपि ॥

माप उदत्तममिति मुञ्चत्ववम्येति च ।

अभिषिच्य तदात्मानं निमज्जावम्य वै पुनः ॥

ततः साग्रेः प्रादेशमार्यैस्त्रिभिरगर्भैः कुक्षेनाभरारभ्य मुखप्राद-

क्षिण्येनापां मध्ये स्थितः प्रतिमन्त्रं मार्जनं कुर्यात् ।

तदाह योगो ।

दर्भैस्तु पावयेन्मक्षैरव्यङ्गैः पावनैः शुभैः ।
 आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापोहविश्रुतैः ॥
 देवीराप इति द्वाभ्यामापोदेवौरितितृचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृचः शस्त्रादेवौरपां रमं ॥
 आपोदेवौः पावमान्यः पुनन्वाद्यास्तृचो नव ।
 चित्पतिर्मेति च शनैः पाव्यात्मानं समाहितः ॥
 हिरण्यवर्णः इति च पावमान्यस्तथापराः ।
 तरत्समाः शुद्धवतीः पवित्राण्यपि शक्तिः ॥
 वारुण्यश्च चतुः सुक्तं शक्तिः सम्प्रयोजयेत् ।
 जलमध्ये स्थितो विप्रः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ॥
 ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या तु समाहितः ।
 आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्यस्थितस्यैवं मार्जनस्य विधीयते ॥

विष्णुः ।

मृत्तोयैः कृतमलापकर्षणोऽप्सु निमज्ज्योपस्पृश्यापोहिष्ठेति तिसृ-
 भिरिहिरण्यवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् ।
 ततोऽप्सु निमग्नः त्रिरघमर्षणं जपेत् । तदिष्णोः परमं पदमिति वा
 द्रुपदां सावित्रीं वा दुश्चते मन इत्यनुवाकं पुरुषसूक्तं वा ।

पैठीनसिः ।

हिरण्यवर्णा इति सूक्तेन स्नात्वा शौचं कृत्वा अपां मध्ये जीन्
 प्राणायामान् कुर्यात् ।

जमदग्निः ।

स्रुतस्येतदपस्वस्त्यः पठेदघमर्षणं ।

यथाश्रमेधेवभृथस्तथा स्नानेऽघमर्षणं ॥

अन्तर्जल इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं वाघमर्षणं ।

यथोक्तैः चोभितस्तेषु मज्जेत् त्रिदण्डवत्ततः ॥

यथोक्तैर्वायोरादान-रोधोत्सर्गरूपैरित्यर्थः ।

बौधायनः ।

मार्जयित्वा अन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन चीन् प्राणायामान् धारयित्वेति ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं त्रिःशतस्त्र्यंघमर्षणं ।

द्रुपदां वा चिरभ्यसेत् आपङ्गौरिति वा तृचं ॥

हंसः शुचिषदितृचं चिरावर्त्य जपेदथ ।

अन्यानि चैव सृक्कानि स्मार्तदृष्टान्यनस्मरेत् ॥

सव्याहृतिं सप्रणवाङ्गायत्रीं त्रिजपेदथ ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥

विष्णोरायतनं द्वापः स द्वापां पतिरुच्यते ।

तस्यैव सूनवश्चैतास्तस्मान्नं द्वाप्सु संस्मरेत् ॥

नरादापः प्रसृता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

ता एवास्यायनं द्वापस्तस्मात्प्रायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्तारं यज्ञतपसां ध्यायिनां ध्यानमेव च ॥

ध्यायेन्प्रायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
 प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रेदप्सु, पुनः पुनः ।
 गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥

बृहस्पतिः ।

द्रुपदादिव योमन्त्रो वेदे वाजमनेयके ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विश्वामित्रः ।

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

व्यासोऽपि ।

द्रुपदा नाम गायत्री ब्राह्मी वाजमनेयके ।
 सहस्रदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

द्रुपदां प्रकृत्य कूर्मपुराणे ।

अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्जने कृते ।
 विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥

भृगुः ।

अपः पाणौ समादाय त्रिःपठेद्द्रुपदामृचं ॥
 तत्तोयं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

व्यासः ।

अन्तर्जले त्रिरावर्त्य सावित्रीं प्रयतस्तथा ।

मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

हारीतोऽपि ।

जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सकृज्जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

जुम्बकाय स्वाहा इति मन्त्रः ।

सुमन्तुरपि ।

. मातरभगिनीं गत्वा मातृस्मरणं स्तुषां मस्त्रीं वान्यद्वागम्यागमनं
कृत्वा अघमर्षणसूक्तमन्तर्जले त्रिगवत्यं तदेतस्मात् पूतो भवति ।

हारीतोऽपि ।

आपङ्गोः पृथ्विरक्रमीदित्येतामृचन्त्रिन्तर्जले अपन् सर्वस्मात्पापात्
प्रमुच्यते । हंभः शुचिषदित्येतामृचन्त्रिन्तर्जले अपन् सर्वस्मात्पापात्
प्रमुच्यत इति ।

गौतमोऽपि ।

अपि वा गायत्रीं पञ्चोर्द्ध्वर्गशः सर्वामिति त्रिन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात् प्रमुच्यत इति ।

दत्तः

मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः ।

उपस्थानं जपः पश्चात् सावित्रीजप उच्यते ॥

शात्यायनगृह्यं ।

सवस्तोऽहरहरा प्रवेतामुत्थात्युदकोन्यदस्तमाच्छादयेत् ।

अत्रापि जलमध्ये स्नानाङ्गतर्पणं विधेयं । असामर्थ्यं तु पूर्वोक्तेन
प्रकारेण संक्षेपस्नानं कर्तव्यं ।

वशिष्टः ।

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राश्वसि द्विजः ।
 स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं फलं ॥
 मनोवाक्कर्मभिरपि यत्पापं कुरुते तु सः ।
 नाशमायाति तत्सर्वमामपात्रमिवाश्वसा ॥

शङ्खः ।

अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते ।
 इति मध्याह्नस्नानं ।
 अथ क्रियास्नानं ।

तत्राह शङ्खः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकं ।
 मृद्भिरङ्गिष्व कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
 जले निमग्नस्तन्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।
 तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत् प्रवक्ष्याम्यतः परं ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमश्वसां पतिमूर्जितं ।
 याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापानुपत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनं ।
 सान्निध्यमस्मिन् स्वे तोये भजतामदनुग्रहात् ॥
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषदस्त्वहं ।
 सर्वानप्सुषदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ॥
 देवमप्सुषदं वक्रिं प्रपद्येऽघनिषूदनं ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये ऋणं तथा ॥

रुद्राश्चाग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ॥
 शमयन्वाग्मे पापं पुनन्तु च मदा मम ।
 इत्येवमुक्ता कर्तव्यं ततः समार्जनं कुशैः ॥
 आपोहिष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ।
 हिरण्यवर्ण्य इति च ऋषिश्चतसृभिर्यथा ॥
 शन्नोदेवीति च तथा शन्न आपस्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहत तथा मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 एवं समार्जनं कृत्वा छन्द आर्घ्यं मदीवतं ।
 अघमर्षणसूक्तस्य संस्मरेत् प्रयतः मदा ॥
 छन्द आनुष्टुभं तस्य ऋषिर्वाघमर्षणः ।
 देवता भाववृत्तश्च पापघ्नस्य प्रकीर्त्तिता ॥
 ततोऽस्मिन्निमज्जन्तु त्रिपटेदघमर्षणं ।
 यथाश्वमेधः क्रतुराष्टं सर्वपापप्रनोदनः^(१) ॥
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनं ।
 प्रपद्यान्मूर्धुनि तथा व्याहृतौभिर्जलं ततः ॥
 अनेन विधिना ज्ञात्वा असेधे स्नानवामसी ॥
 परिवर्त्तितवामाश्च तीर्थतौर उपस्पृशेत् ॥

इति क्रियास्नानं ।

अथ जलादुत्तीर्णस्य कृत्यं ।

तत्राह बौधायनः ।

उत्तीर्थं वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपवातान्यक्रियानि वामांनि

(१) सर्वपापापलेपन इति ख० ।

परिधायाप आचम्य दर्भेष्वासीनेदर्भान्धारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं
सहस्रकृत्वः आवर्त्तयेत् ।

‘प्रक्षालितोपवातानि’ प्रक्षालनानन्तरं शुष्काणि ।

अत्र व्यासः ।

पौङ्गनात् पूर्वमसंस्कृतप्रमीतोद्देशेन स्थले जलाञ्जलिर्देयः ।

इत्युक्तं पद्मपुराणे ।

प्राचीनावीतमयुक्तः कुशपाणिः तिलैः सह ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं ॥

प्रेक्ष्यमाणोदिशं याम्यां मन्त्रेणानेन यत्नतः ।

असंस्कृतप्रमीता ये गोत्रजा दुर्गतिङ्गताः ।

तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकं ॥

व्यासोऽपि ।

असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवावटे क्षिपेत् ।

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

म चायञ्जलाञ्जलिर्जलस्येनैव स्थले प्रक्षेपणीयः । यतोऽन्यथाकरणे

दोषमाह समन्तः ।

जलार्द्रवासाः स्थलगो यः प्रदद्याज्जलाञ्जलिं ।

वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेता अपवार्यं पिवन्ति ते ॥

‘अपवार्यं’ जलाञ्जलिं तद्विज्ञेयार्थः ।

वस्त्रोदकस्त्रावरणार्थञ्च किञ्चित्काष्ठं तटे स्यातव्यं ।

तदाह भरद्वाजः ।

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दामवर्गिणः ।

किञ्चित्कालं स्थितस्तस्माज्जलं भूमौ निपातयेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रं निष्पीडयेत् ।

पुलस्त्यः ।

कृत्वा तर्पणमेवम् समुत्तीर्य जलाशयात् ।

पीडयेत्स्नानघाटीन् तट एव विचक्षणः ॥

तट एव निष्पीडयेदित्यत्र हेतुस्तो वायुपुराणे ।

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोष्णमागिना ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

जलमध्ये निष्पीडने निषेध उक्तो नारदीयपुराणे ।

जलमध्ये तु यः कश्चिद् ब्राह्मणो ज्ञानदर्बलः ।

निष्पीडयति वस्त्रं तत् स्नानं तस्य दृष्ट्या भवेत् ॥

कृत्वा तर्पणमतिवचनात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडनं न कुर्यात् ।

तदोह योगयाज्ञवल्क्यः ।

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन् पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तन् पीडयेत् ।

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रम् तर्पणात् ॥

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवैः सहर्षिभिः ।

पराशरः ।

निराशाः पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान् पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं ॥

देवताः पितरश्चेत्यनुवृत्तौ श्रातातपः ।

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्दस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणं ॥

शङ्खः ।

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानश्राटीं न पीडयेत् ।

विष्णुः ।

अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानश्राटीं न पीडयेत् ।

वस्त्रनिष्पीडने प्रकारमाह सुमन्तः ।

दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन् प्राचीनावीतवानपि ।

वेष्टयन्नपमयेन स्नानवस्त्रन्तु पीडयेत् ॥

अत्र मन्त्रमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनेदकं ॥

वस्त्रनिष्पीडनानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यं इत्याह स एव ।

स्नानवस्त्रं ततः पीड्य पुनराचमनञ्चरेदिति ।

एतच्चाचमनं केवलं स्थलस्थितेन कर्त्तव्यं ।

यदाह हारीतः ।

जलार्द्रवासा स्थलगो य आचामेन्नराधमः ।

वस्त्रनिष्ठोऽतनं तस्य पिवन्ति पितरोऽऽशुचि ॥

तस्मादेकं जलस्थान्तः पादमेकं स्थले तथा ।

कृत्वाचामन् विधानशः पूतो भवति मान्यथा ॥

पैठौनसिरपि ।

अन्तरुदक आचान्तोऽन्तः शुद्धो भवति । बहिरुदक आचान्तो-
बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाच-
मेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।
मत्स्यपुराणे ।

एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः ।

उत्थाय वामभी शुद्धे शुक्ले तु परिधाय वै ॥

द्विराचमेदिति शेषः ।

तथा च व्याघ्रः ।

ततोऽवस्त्वद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

प्राग्बोदत्वा शुचौ देशे उपविश्य द्विराचमेत् ।

वस्त्रपरिधानाचमनयोर्मध्ये अङ्गादिशोधनं कर्त्तव्यं ।

तथा च जाबालपराशरौ ।

स्नात्वा निवस्य वामोऽन्यज्जङ्घे शोष्ये मृदस्नानम् ।

अपविचोक्तते ते हि कौपीनास्नानवाग्निना ॥

अत्रापविचोक्त इति हेतुविधानात् अङ्गादिशोधनमपविचोक्तता-
ङ्गोपलक्षणार्थं ।

अतएव योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा वामभी धौते अश्लिष्टे परिधाय च ।

प्रक्षाल्योक्तं मृदाद्विषं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥

स्नानार्द्रवामाय विष्णुचोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तथा च लिङ्गपुराणे ।

स्नानं कृत्वाऽवामासु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्नानेन शुध्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अवमृज्यान् च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।

न च निर्दुनुयात् केशान् वामश्चैव न निर्दुनेत् ॥

अत्र हेतुमाह व्यासः ।

तिम्बः कोट्योर्दुर्कोटिश्च यावन्त्यङ्गह्राणि वै ।

स्ववन्ति सर्वतौर्यानि तस्मान्न परिमार्जयेत् ॥

गोभिलोऽपि ।

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात्सर्वजन्तवः ।

तस्मान्नोयं नावमृज्यात् स्नानशाय्या न पाणिना ॥

त्रिष्णुपुराणे ।

स्नातो न मार्जयेदङ्गं स्नानशाय्या न पाणिना ।

स्नानशाय्येति विशेषग्रहणात् वस्त्रान्तरेण मार्जनमनुमतमिति केचित् ।

मनुः ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।

लघुहारीतः ।

स्नानं कृत्वा तु यः कश्चित् पुष्पं गृह्णाति वै दित्रः ।

देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मी स्यात् स च दारुवत् ॥

विष्णुः ।

स्नातः शिरो नावधुनयात् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेन्न तैलं स्पृशेन्ना-

प्रक्षालितं पूर्वधृतं वासोविधृयात् । न स्नेहान्धजपतितैः सह सम्भा-
षणं कुर्यात् ।

व्यासः ।

न चानुलिप्तेदस्त्रात्मा वासोवापि न निर्धुनेत् ।

आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥

हारीतः ।

स्नात्वा न गात्रमवमृज्यात् न शिरो विधुगुयात् न वासो विधु-
नयात् नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

व्यासवसिष्ठौ ।

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्त्यमम्बरं ।

नान्तर्वासो विना जातु विवसेदसनं बुधः ॥

आचमनानन्तरं तीर्थमृदादितिलकं विधाय यथाशक्ति गायत्र्या-
दिजपं कुर्यात् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

घृतवस्त्रयुगं गुक्कं परिधाय समाहितः ।

उरू जटुं च संशोध्य परिवान्य तथा करौ ॥

दिशश्च कुशाम्बिनः सावित्रीजपमाचरेत्

अन्यानि पुण्यसृक्कामि मन्त्रांश्च नियतो जपेत् ॥

इति जलोत्तीर्णकृत्यं ।

अथ परिधयवस्त्राणि ।

तत्राह भृगुः ।

ब्राह्मणस्य मितं वस्त्रं नृपतेरङ्गमुत्थणं ।

पीतं वैश्वस्य शूद्रस्य नीलं मन्त्रवदिष्यते ॥

‘उल्लणं’ निविडुरक्तं, तच्च धातुरक्तमेव ।

न वेष्टितशिखाः कृष्णकषायवामा वा देवपितृकार्याणि वा कुर्या-
दित्युक्तमा कषायरक्तस्य निषेधस्मरणात्-“अहतं धातुरक्तञ्च तत्पवि-
चमितिस्थितिः” इति तस्यानुग्रहस्मरणाच्च ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमोऽपि ।

न रक्तमुल्लणमन्यधृतञ्च वामोविभ्रयादिति ।

अहतलक्षणमुक्तमाह्वानप्रकरणे ॥

अत्र विशेषमाह देवलः ।

स्वयन्धौतेन कर्त्तव्याः क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नाहतेन च कर्त्तव्यम् ॥

‘अहतेन’ अधौतेन, तत्राप्यहतशब्दप्रयोगात् ।

यथोक्तं सत्यतपसा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वामः स्वयम्भवा ।

शतान्तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न मर्त्यदा ॥

‘माङ्गलिकं’ विवाहादि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्यदेव भवेद्वामः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्शयामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ॥

वौधायनः ।

उत्तरं वामः कर्त्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोस्तथा ॥

‘उत्सर्गः’ सूत्रादेः, ‘भुक्तं’ भोजनं ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणं ।

नैकवस्त्रोद्विजः कुर्याच्छ्राद्धभोजनमत्क्रियाः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

• न दान-जप-होमेषु श्राद्धाध्ययनकर्मसु ।

एकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके तथा ।

‘द्विजवाचनकं’ पुण्ड्राक्षवाचनं ।

विष्णुपुराणे ।

होम-देवार्चनाद्यस्तु द्विजानां वाचनं तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजो नाचमने जपे ॥

गोभिलः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्यादेवतार्चनं ।

न चार्चयेद्विजान्नान्यं कुर्यादेवंविधो नरः ॥

एकवस्त्रस्य लक्षणमाह स एव ।

मथादं मात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात देवेषु पित्र्यं च वर्जयेत् ॥

मथात् स्कन्धात् परिनुप्तं कटिदेशधृतं अम्बरं यस्य स तथोक्तः ।

एवं द्वितीयवासोविहीनस्यापि वेदितव्यं ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयदपीति ॥

विष्णुपुराणे नम्रलक्षणमुक्तं ।

आह जातृकर्णः ।

स्वाध्याये तु जपे चैव दाम-होमार्चने तथा ।

बध्नीयान्नासुरीं कर्त्ता दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

परिधानाद्वह्निःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥

अथ वासःपरिधाने पारस्करेण मन्त्रोदर्शितः ।

परिधान्यै यशोधास्यै दीर्घायुष्टाय जगदष्टिगम्भि

शतञ्च जौवामि श्ररदः पुरीचौरायस्योषमभिमन्त्र्यपिष्यत इति ।

तथोक्तरीयेऽपि ।

यशसा मा श्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती यशोभगश्च मा

विददुयशो मा प्रति-पद्यतामिति ।

एतच्च मन्त्रद्वयं नववस्त्रपरिधाने पठितव्यं । वासःक्षत्रोपानहश्चा-
पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति तेनैवोक्तत्वात् ।

अथ वर्ज्यान्याह भृगुः ।

न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

दम्भाहीनं मलान्कञ्च वर्जयेत् कुत्सितं बुधः ॥

जातृकर्णः ।

कषायं कृष्णवस्त्रं वा मलिनं केशदूषितं ।

क्षिप्रायस्त्रोपवस्त्रञ्च कुत्सितं धर्मतो विदुः ॥

अथच मलिनवासोनिषेधः सति सामर्थ्ये ।

यदाह गौतमः ।

सति त्रिभवे न जीर्णमलवासाः स्यादिति ।

तन्नामकल्पमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

अभावे धौतवस्त्रस्य शालक्षौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

गृहीयादिति शेषः ।

‘कुतपः’ पार्वतीयाजरोमनिर्मितकमलः ।

विश्वामित्रोऽपि ।

यज्ञोपवीते दे धार्य्यं श्रौते स्मार्त्तं च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयञ्च वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

उत्तरीयलक्षणमाह जातुकर्णः ।

वस्त्रात्तृतीयाभावे त्रैकाङ्गुलं द्वाङ्गुलं अङ्गुलस्यतुरङ्गुलं वा सूत्रे-
रेव कृतं परिमण्डलान्तदुत्तरीयं कुर्यादिति ।

इति परिधियापरिधेयवस्त्राणि ।

अथ तर्पणं । तत्र कालदेशौ तावत् ।

आह श्वातातपः ।

तर्पणन्तु ततः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

स्नात्वा देवान् पितृश्चैव तर्पयेदर्शयेत्तथा ।

व्यासः ।

तर्पणं द्वित्रिधं प्राङ्मुनयः शंसितव्रताः ।

एकं जले स्थितः कुर्यादपरन्तु स्थले स्थितः ॥

अनयोर्व्यवस्थामाह विष्णुः ।

स्नातश्चार्द्रवामा देव-पितृतर्पणमश्व एव कुर्यात् परिवर्त्तित-
वासाश्च तीर्थतोरमुत्तरीयं ।

हारीतोऽपि ।

आर्द्रवामा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।

शुष्कवामा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ॥

जले स्थिति शेषः ।

उक्त्यवस्थातिक्रमे दोषमाह लिखितः ।

शुष्केणान्तर्जले चैव बहिरप्यार्द्रवाममा ॥

स्नानं दानं जपोहोमो निष्कलं पितृतर्पणं ।

स्नानं ब्राह्मं । अतएव हारीतः ।

ब्राह्मं स्नानं तथा दानं देवता-पितृतर्पणं ।

जलमध्ये तु कूर्वाणः शुष्कास्त्वोऽतिदूष्यति ॥

मार्कण्डेयः ।

नार्द्रवामा स्थले स्थित्वा बुधस्तर्पणमाचरेत् ।

जानुदक्षजलस्थोवा विगलस्नानशटकः ॥

मरौचिः ।

स्नानाङ्गमेव कुर्वीत तर्पणं मलिलम्यतः ।

स्नानाङ्गादितरत् कुर्यान्मध्याह्ने स्थल एव तु ॥

मध्याह्नेस्नानानन्तरं जपविधिमभिधाय मत्प्रव्रतः ।

जप्त्वा नेन विधानेन देवर्षि-पितृतर्पणं ।

स्वशाखाविहितं कुर्यात् स्नानाङ्गं प्रथमेव हि ॥

वसिष्ठोऽपि ।

अक्षामाथर्ववेदोक्तान् जपेन्मन्त्रान् यजुंषि च ।

जपित्वैवं ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृतर्पणं ॥

यत्तु योगयाज्ञवल्केन ।

जपेद्देदादिमेकायस्तटे बहुश्रमलिः शनैः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं ब्रह्मविद्यामथापि वा ।

अग्न्या वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेदिति ॥

ब्रह्मयज्ञानन्तर्यमुक्तं तत्प्रातराहुतेरनन्तरं ब्रह्मयज्ञाकरणविषयं तथापि तस्य विधानात् । तथा च बृहस्पतिः ।

मचार्याक्तर्पणात्कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावमाने वा नान्यदा त्वनिमित्तत इति ॥

यदा तु स्यले स्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकमुदकमध्ये न निक्षिपेदित्याह विष्णुः ।

स्यले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेद्ददकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकं ॥

स्यलतर्पणमेव प्रकृत्याह गोभिलः ।

नोदकेषु न पात्रेषु न कुट्टो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तायं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

अतः स्यलस्येन भूमावेव देयमित्यभिप्रायः ।

शङ्खोऽपि ।

उदके नोदकं कुर्यात्पितृभ्यस्तु कदाचन ।

उत्तार्य तु शुचौ देशे कुर्याद्ददकतर्पणमिति ॥

अत्र विशेषमाह हारीतः ।

वसित्वा वसनं शुक्लं स्यले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रे तु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय गुभे पात्रान्तरे निषेत् ।

जलपूर्णोऽथवा गर्त्ते न स्थलेषु विवर्हिषु ॥

पात्रञ्चात्र पितामहेनोक्तं ।

हेम-रूपमयं कार्यं तास्र-कांस्यममुद्भवं ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृन्मयन्तु पण्डित्येदिति ॥

परिस्तरणविशेषो योगयाज्ञवल्क्येन दर्शितः ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तौर्था च कुशान् गुभान् ।

प्रागगेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणगेषु वै पितृनिति ॥

तर्पयेदिति शेषः ।

यत्र पुनर्नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेदित्यादिना प्रतिषिद्धमगुचि
वा स्थलं तत्र जले दद्यादित्याह विष्णुः ।

यत्रागुचि स्थलन्तु स्यादुदके देवता-पितृन्^(१) ।

तर्पयेन्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितं ॥

यदा तदकमध्यस्थितस्तर्पणं कुर्यात् तदा तर्पणोदकं स्थले न
निक्षिपेत् । तदुक्तं षड्विंशन्मते ।

न तर्पयत्पितृन्देवान् जलमस्यः स्थले क्वचित् ।

स्थलस्यस्तु क्वचित् कुर्यात् जलेऽप्यगुचि चेत् स्थलं ॥

असंस्कृतप्रमौताश्च लिप्ताः सर्वदा स्थल एव क्षेपणीय इत्याह
कार्ष्णाजिनिः ।

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिं ।

असंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलं पुनरिति ॥

(१) उदकादथ तान् पितृनिति ।

इति तर्पणकाल-देशनिरूपणं ।

अथ तर्पणमाधनानि ।

तत्राह लौगातिः ।

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ।

मणिकाञ्चनयुक्तेन न गृद्धेन कदाचन ॥

‘खड्गं’ गण्डकाम्यि । ‘गृद्धेन’ केवलेन ।

न्योगयाजवल्क्यः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रुणमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवन्नरः ॥

कात्यायनोऽपि ।

अगृह्यन्तु करं कृत्वा सुवर्णरजतैः कूर्चैः ।

प्रयतस्तर्पणं कुर्यान्मणिखड्गतिस्त्रैरपि ॥

शङ्खोऽपि ।

विना रुण-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपपद्यते^१ ॥

सुवर्णराजताज्जाम्बां खड्गेनोदुम्बरेण वा ।^२

दत्तमलयतां याति पितॄणाम्, तिलोदकं ॥

हिमेन मह यदत्तं क्षीरेण मधुनायवा ।

तदणलयतां याति पितॄणाम्, तिलोदकं ॥

‘हिमं’ कर्पूरं चन्दनं वा ।

मरुचिः ।

रजते मनसा यायात्सुवर्णे हस्तिनिर्गतं ।

तिलेषु च क्षणाद्गच्छेत् ताम्रे तु द्विसुहृत्ततः ॥

दर्भे मत्तमुहृत्तेन मन्त्रयुक्तं तदक्षयं ।

यत्र यत्र हि योयस्य तस्य तत्रोपतिष्ठते ॥

नैतानि सुवर्णादिममुच्चयार्थानि वचनानि ।

यदाह स एव ।

एषामन्यतमेनापि युक्तपाणिः समाचरेत् ।

द्वाभ्यां वाय त्रिभिर्वापि सर्वैर्वा तर्पणं बुधैः ॥

याज्ञवल्क्येऽपि ।

तिलानामप्यलाभे तु सुवर्ण-रजतान्वितं ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भमन्त्रेण वा पुनः ॥

अनेन मन्त्रस्यावश्यकत्वं भवति ।

अतएव जावालिनः ।

सुवर्णे रजतं दर्भान् यथालाभं प्रयोजयेत् ।

न मन्त्रेण विना कार्यं कदाचित्^(१) तर्पणं बुधैः ॥

मरीचिः ।

वज्रगोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः ।

मनुना यस्य यद्वत्तं तद्वि तस्योपतिष्ठते ॥

योगयाज्ञवल्करः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतवद्भुजं ॥

गौतमः ।

कुशानामप्यलाभे तु काशान्द्रवामयापि वा ।

संयोज्य तर्पणं कुर्यान्न तु शूल्यकरः क्वचित् ॥

अत्र विशेषमाह प्रजापतिः ।

तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युर्द्विगुणेर्देभ्यः सप्तवित्रैर्विशेषतः ॥

ऋगुः ।

प्राग्यैस्तर्पयद्देवान्दुग्धैस्त मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयन् प्रयतः पितॄन् ॥

तानेवेति देवतर्पणविनियुक्तानामपि तेषां पितृतर्पणयोग्यतेत्युक्तं ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टे ।

देभ्यः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हरिश्चमयः ।

अयातयामान्यतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

क्वागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा मोवणे खड्गसंघे च ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन मन्तर्पयन् पितॄन् ॥

शङ्खः ।

मौर्वर्णन पात्रेण राजतेन औदुम्बरेण खड्गपात्रेण वा शङ्खनायुदकं
पितृतीर्थे स्पृशन् दद्यात् ।

‘औदुम्बर’ ताम्रमयं । ‘शङ्खना’ सुवर्णादिनिर्मितया शलाकया ।

विष्णुः ।

यवोदकेन देवेभ्यः पितृभ्यस्तु तिलादकेः ।

तर्पणं कुर्यादिति शेषः ।

कृष्णपुराणे ।

देवान् ब्रह्मच्छर्षीष्यैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृभक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वस्त्युक्तविधानतः ॥

मत्स्यपुराणे ।

यवेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् मनकादिकान् ।

तिलैर्विशेषतः कृष्णैरग्निध्वान्नादिकान् पितृन् ।

आत्मनश्च पितृन् सर्वान् सुहृत्सम्बन्धिभिः सह ॥

वृद्धमनुः ।

यथा योधमहस्तेस्तु राजा गच्छति धार्मिकः ।

एवं तिलममायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

यत्तु रामायणे ।

पादग्नौ च मनभ्यङ्गं तिलहीनञ्च तर्पणं ।

सर्वन्तत्रिजटे तुभ्यं यच्च आद्धमदक्षिणमिति ॥

तत्तिललाभेऽपि तद्विहीनतर्पणाभिप्रायं, अन्यथा तिलानामप्य-
लाभं इत्यादिवचनविरोधः स्यात् ।

गोभिलः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैर्मिलैः ।

पितृन् तर्पयेत्कृष्णैः तर्पयन् सर्वदा । द्वजः ॥

तिलग्रहणे विशेषमाह मरीचिः ।

मुक्कहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला याद्व्या मुक्कहस्तस्तु दक्षिणः ॥

‘सुद्रा’ प्रदेशिन्यङ्गुष्ठायमंयोगः । एतदनुद्धृतोदकतर्पणभिप्रायं ।

यथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् समिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु मयेन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

‘अतोऽन्यथा’ अनुद्धृतोदकतर्पण ।

तत्र जलस्यस्य विशेषमाह शालङ्कायनः ।

वाङ्मं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्यस्तर्पयेत्पितृन् ।

स्यलस्येन न कर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥

एतच्च यदुक्तं गोभिलेन ।

रोममंस्यान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तान् रुद्धिरेण मलेन चंति ॥

तत् स्यलतर्पणविषयमित्यवगन्तव्यं । यदा तु स्यलस्याऽऽप्यनुद्धृतेन
सोदकेन तर्पणं कुर्यात् तदा वामहस्तस्यालोमके प्रदेशे श्राव्या वा
तिलान्निधाय तर्पणं कार्यं ।

तदाह कार्पणार्जिनिः ।

रोममंस्यान् तिलान् कृत्वा तर्पयेत् पितृन्नेवताः ।

जले स्यले तल्लस्यांस्तु कृत्वा श्राव्यामथापि वा ॥

उक्ततिलतर्पणस्य कचिदपवादमाह मरुचिः ।

मग्नस्यां रतिवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात् तिलतर्पणं ॥

पुत्रयोरुभयोरगजन् मग्नस्यां निशि-मन्त्रयोः ।

विद्या-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पक्षसु वर्जयेत् ॥

निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमञ्जनं ।

सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं ॥

कालिकापुराणे ।

रवि-शुक्र-त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि-सन्धयोः ।

तिलतर्पणमयोगात् तज्जलं रुधिरं स्मृतं ॥

अधिकारिविशेषेण तिलतर्पणप्रतिषेधमाह कौण्डिन्यः ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपत्तिकं ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैस्तर्पणमेव च ॥

इति तर्पणमाधनानि ।

अथाञ्जलिमह्या ।

तत्राह व्यासः ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिं ॥

आह सत्यतपाः ।

देव-पितृ-मनुष्यादि स्वशाखाविधिचोदितां ।

एकैकाञ्जलिना तस्मिं प्रथमान्नेन वाचयेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देशानामपवर्जयेत् ।

तयर्षिणां यथान्यायं सकृदापि प्रजापतिः ।

पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ॥

‘अपवर्जयेत्’ दद्यात् ।

कूर्मपुराणं ।

देवतातान् सर्वासामेकैकाञ्चलिस्थिते ।
 ऋषीणामेक एव स्यान्मनुष्याणां द्वयं तथा ।
 त्रयस्त्रयः पितृणान् स्त्रीणामेकैक एव हि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्चलिद्वितयं दद्याद्देवान् मन्तर्पयन् वृधः ।
 ऋषीणाञ्च मनुष्याणां मरुदेव प्रदापयेत् ॥
 त्रिन्विः पितृभ्योदद्यात् स्त्रीणान् मरुदेव हि ।
 द्वौ द्वौ मातामहानाञ्च मातुलानां मरुत्तया ।
 गुर्वाचार्य-श्वशुराणां सुहृत्सम्बन्धिनां मरुत् ॥

बोधायनः ।

जलाञ्चलित्रयं देयं ये चान्ये संस्कृता भुवि ।
 असंस्कृतप्रसीतानामेकमेवावष्टे क्षिपेत् ॥

तत्र ययाम्बशाखं व्यवस्था वेदितव्या । येषां तु शाखिनामनाम्नातं
 तेषां विकल्प इति ।

इत्यञ्चलिमञ्ज्ञा ।

अथ तर्पणीयगणक्रमः ।

तत्र ऋगलेयः ।

देवान् देवगणांश्चैव मुनीन् मुनिगणानपि ।
 पितृन् पितृगणांश्चैव नित्यं मन्तर्पयेत्ततः ॥

शातातपः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ।

वसिष्ठोऽपि ।

देवानृषीन् मनुष्यांश्च भूतयामं चराचरं ।
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यांस्ततः पितृगणानपि ।
 प्रमीतानात्मनश्चापि क्रमशस्तर्पयेद्बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमन्तर्पयेद्देवान् ब्रह्मादीन् सुममाहितः ।
 ततः सन्तर्पयेद्विद्वान् मरौचिप्रमुखानृषीन् ॥
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् क्रमशस्तदनन्तरं ।
 यज्ञान् पशून् सुपर्णांश्च भूतयामं चतुर्विधं ॥
 आचार्यानितरांश्चैव कालस्यावयवानपि ।
 मनकप्रमुखांश्चैव मनुष्यांस्तदनन्तरं ॥
 कथञ्चालनलादींश्च ततः पितृगणानपि ।
 स्वपितृभ्यस्ततो दद्यान्मातृभ्यस्तस्य चाप्यनु ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्याणां ततः परं ॥
 पत्नीनाञ्च सुतानाञ्च पितृ-मातृसम्स्ततः ।
 मातुलानी च दहिना स्तमाचार्यत्विजस्तथा ॥
 शिष्याश्च ज्ञातयश्चैव सुहृत्सम्बन्धिनस्तथा ।
 एतेषां तर्पणं कार्यं यथावदनुपूर्वशः ॥
 ज्ञाताज्ञातान् समुद्दिश्य प्रदेयश्चाञ्जलिस्ततः ।
 असंस्कृतप्रमीतानां पृथग्देयोऽञ्जलिस्ततः ॥
 इति क्रमेण यः कुर्याद्देवादीनान्तु तर्पणं ।
 तेन स्युस्तर्पितास्ते तु सुधाभिर्नाच संशयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

पूर्वं मोदप्रमोदादीन् तर्पयेत् षड्विनायकान् ।
 ततो ब्रह्मादयो देवान् तर्पणीया महामते ।
 ततश्च मनकादीनां प्रयत्नमृग्निमाचरेत् ॥
 अग्निस्वान्तादिकानान्तु पितृणामप्यनुक्रमात् ।
 यमाय धर्मराजाय कुर्यात्सन्तर्पणं ततः ॥
 पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च ।
 पत्नी-अग्र-वन्धूनां सुत-सम्बन्धिनां ततः ॥

नारदाद्यपराणे ।

अग्निप्रभृतयो देवान् तर्पणीः स्युः प्रथमं नृप ।
 ततः शतर्चिनाद्यास्तु मुनयः शंभितव्रताः ॥
 ततः काण्डोत्थपौन मर्वास्तर्पयच्छ्रद्धयान्वितः ।
 मनूष्यांश्च पितृभ्यश्च यथापूर्वं प्रतर्पयत् ॥

मत्स्यव्रतः ।

पूर्वं स्फपितरस्मर्त्तुः पश्चादन्यांश्च तर्पयत् ।
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
 ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

पित्रादितर्पणानन्तरं याज्ञवल्करः ।

सुहृत्सम्बन्धि-वन्धूनां ततः कुर्यात् तर्पणं ॥

यमः ।

मणिण्डानाञ्च वन्धूनां कृत्वादावुदरक्रियां ।
 सुहृत्सम्बन्धिवर्गाणां ततो दद्यात्तन्नाञ्जलिं ॥

विष्णुः ।

आदौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्यात्ततः सम्बन्धि-बान्धवानां, ततः
सुहृदामेवञ्च नित्यस्नायी स्यात् ।

शङ्खः ।

आम्रप्रमात्तु पुरुषात् पितृपत्ने यावतान्तु नाम जानीयात् तावतां
पितृपक्षाणामुदकतर्पणं कृत्वा गुरूणां कुर्यात् । गुरूणां कृत्वा मातृ-
पक्षाणां कुर्यात् । मातृपक्षाणां कृत्वा तत्सम्बन्धि-बान्धवानां कुर्यात् ।
तेषां कृत्वा सुहृदां कुर्यात् ।

इति तर्पणीयगणक्रमः ।

अथ हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्निधमाः ।

तत्र यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेद्दकाञ्जलिं ।

गोष्ठद्व्यमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

यत्तु व्याघ्रेणोक्तं ।

उभाभ्यामथ पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

तच्छ्राद्धादिविषयं ।

तथा च कार्ष्णाजिनिः ।

श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणन्तु भवेन्नैवं विधिरेष पुगतन इति ॥

अतएव भविष्यत्पुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यामावध्याञ्जलिमादरात् ।

देवानृषीन्मनुष्याञ्च पितृशैवाभितर्पयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उभयोर्दक्षयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिं ।

देवानां पितॄणाञ्च गुचिर्तर्पणमाचरेत् ॥

अत्र विशेषमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां अपराजितदिक्षुः ।

संवताङ्गुष्ठकाभ्यान् सव्योपग्रहमेव वा ॥

प्रक्षिपेत्तायमिति शेषः ।

वायुपुराणे ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।

सव्योपग्रहयुक्तेन दक्षिणेनैव वा पुनः ॥

वसिष्ठः ।

एकेन वा हस्तेन कुर्याद्देवपितृतर्पणं सव्यारम्भेनोभाभ्यां योत ।

कूर्मपुराणे ।

अम्बारम्भेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अम्बारम्भेन दक्षिणपाणिना महाञ्जलेर्विकल्पः ।

विष्णुपुराणे ।

गुचिर्वस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणं ।

तेषामेव हि तृतीयं कुर्वीत सुसमाहितः ॥

‘तेषां’ देवादीनां, ततश्च देवतार्थेन देवानां, प्रजापतितृतीयं ऋषीणां, पितृतृतीयं पितॄणां तर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

नरसिंहपुराणे ।

देवतार्थेन कुर्वीत देवानां तर्पणं सदा ।

मनकादिमनुष्याणां ऋषीणामपि सर्वशः ॥
 प्राजापत्येन मिश्रेत्तु मलिलं श्रद्धया शुचिः ।
 पिष्टतीर्थेन कर्त्तव्यं पितॄणां तर्पणं बुधैः ।
 अन्यथा तर्पणं कुर्वन्नेनमा युज्यते नरः ॥

अग्निपुराणे ।

देवेनैव हि तीर्थेन देवानां तर्पणं स्मृतं ।
 प्राजापत्येन तीर्थेन तर्पयेत् ब्रह्मणः सुतान् ।
 पितॄणामपि तीर्थेन तेषामेव हि तर्पणं ॥

विष्णुः ।

आदावेव शिष्येन तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात् पित्र्येण पितॄणां ।
 तीर्थलक्षणमुक्तं योगयाज्ञवल्क्येन ।

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।
 ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यञ्च मौमिकं ॥
 अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मन्तु देवं ह्यङ्गुलिमूर्ध्नि ।
 प्राजापत्यन्तु मूलेषु मध्ये मौम्यं प्रतिष्ठितं ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकौर्तितं ।
 एवं ज्ञात्वा न मुह्यन्ति सर्वकर्मसु वै दिजाः ॥

हारीतेन तु । मध्ये आग्नेयमुक्तं । अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं
 तीर्थं, कनिष्ठिकायाः पश्चात् प्राजापत्यं; अग्रेऽङ्गुलीनां देवं, अङ्गुष्ठ-प्रदे-
 शिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्ये आग्नेयं । क्षुत-निष्ठावित्ताशत-पोत-लीङ्गेषु
 मूत्र-पुरौषयोर्दशनोत्सर्गं स्त्रौ-शूद्रोच्छिष्टाभिभाषणं देवतामभिगन्तुका-
 मोऽप्येष्ट्यमाणो वा ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् । आवपन-होम-तर्पणानि

प्राजापत्येन कुर्यान्मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि दैवेन, पित्रार्थान्
पित्र्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेनेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नान्दोमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्राजापते ॥

जमदग्निः ।

यज्ञोपवीती देवेभ्यः प्रदद्यात् मलिलाश्रलीन् ।

निर्वीतो तु मनुष्याणां कुर्यात्तर्पणमादृतः ।

प्राचीनावीतमयुक्तं पितृभ्यां निर्वपेज्जलं ॥

यज्ञोपवीतादिलक्षणमाह भरद्वाजः ।

दक्षिणं बाह्वमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितं ।

यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥

कण्ठाबलम्वितस्त्रैव ब्रह्ममूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निर्वीतमिति ख्यातं शस्तं कर्मणि मानुष ॥

उत्तिष्ठे वामबाहौ च दक्षिणस्कन्धमाश्रितं ।

प्राचीनावीतमित्याहुस्तत् पितृभ्यश्च कर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

ऊतोपवीतो देवेभ्यां निर्वीतो च भवेन्नतः ।

मनुष्यांस्तर्पयद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥

अपमव्यं ततः कुर्यात् मव्यं ज्ञान्वाच्य भृतले ।

दर्भपाणिस्तु त्रिधिना प्रेतान् मरुर्पयेन्नतः ।

पित्रादौश्रामगोत्रेण ततोमातामहानपि ॥

पुलस्त्यः ।

अन्वाच्य दक्षिणं जानुं प्रागयैस्तु कुशैर्दिजः ।
देवान् सन्तर्पयेन्नित्यं श्रद्धापूतेन चेतसा ॥
अन्वाच्य जानुं सव्यन्तु कुशैश्च दिगुणैरपि ।
सन्तर्पयेत् पितॄन् भक्त्या ध्यायंस्तद्गतमानसः ॥

गोभिलः ।

देवं सन्तर्पयन् प्राञ्चो दक्षिणं जानु भूतले ।
निदध्यादथ वामम् पितॄनपि विचक्षणः ।
मनुष्यतर्पणं कुर्वन् किञ्चिज्जानु पातयेत् ॥

सुमन्तुः ।

गुह्यं जानुं निवेश्याधो दक्षिणं तर्पयेत्सुरान् ।
तथैव सव्यं विन्यस्य पितॄणाम्कर्पणश्चरेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पूर्वाङ्गाभिमुखो भूत्वा पूर्वायेषु कुशेषु च ।
अपोनिषच्चेत् प्रयतो देवानुद्दिश्य धर्मवित् ॥
सौम्याङ्गाभिमुखो नित्यमुदगये च नर्हिषि ।
मनुष्याणाञ्च तृतीयं निर्वपेत्तु जलाञ्जलीन् ॥
यमाङ्गाभिमुखः स्थित्वा दक्षिणायकुशेषु च ।
पितॄभ्यः सलिलं दद्यान्तृतीयं प्रीतमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

उभाभ्यामथ वृक्षाभ्यामपराजितदिक्पुखः ।
आदाय सलिलं सम्यग्दृष्टौ देवांश्च तर्पयेत् ॥

आग्नेयीमथ वा याम्यां प्रेतमाणो दिशं नरः ।

दद्यात् पितृन् समुद्दिश्य त्रींस्तीनथ जलास्त्राग्नेन् ॥

नन्दिपुराणे ।

ऐन्द्रौदिगाभिमुख्येन त्रिदशानाम् तर्पणं ।

ऐशान्यामथ कौबेर्यां ब्रह्मपुत्रांश्च तर्पयेत् ।

दक्षिणस्यान्तु काष्ठायां विधेयं पितृतर्पणं ॥

इति हस्त-तीर्थोपवीत-जानु-दिङ्मियमाः ।

अथ प्रत्येकतर्पणीयदेवादिनिरूपणं ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रथमं तर्पयेद्देवानुपवीतौ विनायकान् ।

मोदस्यैव प्रमोदश्च समुखो दम्बुखस्तथा ।

अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ।

देवान् कृन्दांमि वेदांश्च ऋषींसेव तपोधमान् ॥

आचार्यश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।

संवत्सरं मावयवं देवौरप्सरसस्तथा ॥

तथा देवानुगात्रागान् मागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यतान् रक्षांमि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनोषधींश्च भूतयामश्चतुर्दिधि ॥

शोनकोऽपि ।

अग्निर्विष्णुः प्रजापतिर्वृक्षा वेदा ऋषयः सर्वाणि कृन्दाः स्योङ्गारो
वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञो द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षमहो-
रात्राणि सङ्ख्याः मिद्राः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधि-वनस्पति-
गन्धर्व्वाप्सरसो नागाः वयामि गावः साध्या विप्रा यज्ञा रक्षांसि भृता-
न्येवमन्यान्यथर्षयः शतर्चिने माध्वमा गृत्समदो विश्वामित्रो वाम-
देवोऽत्रिभरद्वाजोवमिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसृक्ता महासृक्ता
इति प्राचौनावौतो सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सुवभाष्य-भारत-
महाभारत-धर्माचार्याः जानन्ति-बाह्वि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-वा-
भ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः गार्गो वाचक्रवी वडवा प्रावोथेयी सुलभा
मैत्रेयी कहोलं कोषौतकं महाकोषौतकं योग्यं महायोग्यं सुयज्ञं
साङ्ख्यायनसेतरेयं महैतरेयं बाष्कलं गार्ग्यं सुजातबक्रामोद्वाहिं
महोद्वाहिं भौजाभिं शोनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्तै सर्वे
दृष्यन्त्विति प्रतिपुरुषमिति ।

पैठिनसिः ।

गौतमोय भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ।

जमदग्निर्वरिष्ठश्च कश्यपोऽत्रिस्तथैव च ॥

स्वार्गेचिषश्चोत्तमश्च तामसो वैवस्वतस्तथा ।

चानुषश्च महातेजस्तार्षा वैवस्वतस्तथा ॥

इत्येवं यज्ञोपवीतो प्राङ्मुखः अन्वाचिनदक्षिणजानुः प्रागगेषु
कुशेषु प्रागगैः कुशैर्दवतौर्येन शुक्लतिलमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः देवा-
नृषींश्च तर्पयित्वा निवीतीशानदिगभिमुख उदङ्मुखो वा उदगगेषु

कुशेषु कुशमध्येन प्रजापतितोर्ध्वेन श्वलतिनमिश्रैर्यवमिश्रैर्वा उदकैः
मनकादीन् मरीच्यादींश्च तर्पयेत् ।

तदाह संवर्त्तः ।

निवीतन्तु तसः कृत्वा यज्ञसूत्रं उदङ्मुखः ।

प्राजापत्येन तोर्ध्वेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ॥

एवं देवान् ऋषींश्चैव तर्पयित्वाथ भक्तिः ।

मनुष्यान् ब्रह्मपुत्रांश्च निवीतो तर्पयेदृषीन् ॥

मनकश्च मनन्दश्च तृतीयश्च मनातनः ।

कपिलश्चामृगश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

एते ब्रह्मसुताः मम मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥

मरीचिरश्चङ्गिरमौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

प्रचेनाश्च वमिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च ।

देव-ब्रह्मऋषीनेतांस्तर्पयेदन्तोदकैः ॥

अथ प्राचीनावीतो दक्षिणामुखोऽन्वाचितमथ जानुर्दक्षिणां येषु
कुशेषु द्विगुणोक्तैः कुशैः पितृतांर्येन कुश-तिनमिश्रैरुदकैः पितृ-
तर्पणमारभेत् ।

आह योगयाज्ञवल्करः ।

आवाह्यं पूर्ववन्मन्त्रैरास्मार्थं च कुशाञ्चभान् ।

मथं जानु ततोऽन्वाद्य पाणिभ्यां दक्षिणामुख ॥

तस्मिन्नेतर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ।

प्राचीनावीत्युदकं प्रमिश्रयेत् तिलान्शितं ॥

तथा ।

कव्यवालनलं शेभं यममयमणं तथा ।

अग्निस्वात्तान् सोमपांश्च तथा बर्हिषदः पितृन् ॥

यदि स्वाञ्जीवपितृकः एतान् दिव्यान् पितृंस्तथा ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥

एतांश्च वक्ष्यमाणंश्च प्रमोतपितृकौद्विजः ।

वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ॥

एते सर्वस्य पितर एध्यायन्ताश्च मानुषाः ।

आचार्याश्च पितृन् स्वांश्च पितृप्रभृतिनामतः ॥

यदि जीवपितृकस्तर्पणं कुर्यात् तदा देव-सृष्टिमनुष्य-तर्पणान-
न्तरं कव्यवालप्रभृतीनष्टौ देवपितृन् सन्तर्प्य तर्पणं समापयेत् ।

येभ्यः पिता दद्यात् तेभ्यो वापि तर्पणं कुर्यात् । प्रमोतपितृ-
कस्तेतान् कव्यवालप्रभृतीन् वक्ष्यमाणान् वसून् रुद्रादित्यान् स्वांन्
पितृपितामहांश्च तर्पयेत् ।

पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठौनसिः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयदिति ॥

‘दिव्याः’ वस्त्रादयः । ‘अदिव्याः’ स्वपित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽध्वरश्च सोमश्च आपश्चैवानलो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वमवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैकपादहिर्बुध्ना विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हयश्च बज्ररूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्यता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पृषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।
 अत्रिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुर्वच च ॥
 एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नत इति ॥

जैमिनिः ।

दिव्यान् पितॄंश्च मन्तर्यं स्वपितृनय तर्पयेत् ।

जाबानिः ।

स्वपित्रादीनय ध्यायन् दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
 तर्पयदय मात्रादोग्नातामहगणोन्मथा ॥
 आचार्यांश्च पितॄणांश्च बन्धून्यांश्च तर्पयेत् ।
 सुहृत्सम्बन्धिनश्चान्यान् याज्यशित्विजोऽपि च ॥
 इति प्रत्येकं तर्पणीयदेवतानिरूपणम् ।
 अथ तर्पणनिरूपणव्यति ।

आह यो गयाञ्जवलक्यः ।

अन्वारन्ध्रेन मध्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

दृश्यतामिति मेरुस्थं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥

दृश्यतामित्यत्र तर्पणीयव्यापारस्य प्रतीयमानत्वान् अभिहिते कर्त्तरि
 प्रथमैव युक्तेति प्रणवादिप्रथमान्तं नाम सङ्कीर्त्य तदन्तं दृश्यतामिति
 वक्तव्यं इति प्रयोगं दर्शितवान् ।

जाद्वक्तव्यस्तु परस्मैपदेनापि प्रयोगं दर्शितवान् ।

तृप्यत्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यद्यापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

‘देवादीनां’ देवर्षिमनुष्यपितृणां ।

कात्यायनसु उत्तमपुरुषान्तस्याख्यानपदस्य प्रयोगमुक्तवान् ।

अथाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥

कूर्मपुराणे ।

ततः सन्तर्पयेद्देवान् पितृनृषिगणांस्तथा ।

आदावोङ्कारमुच्चार्य नमोऽन्ते तर्पयामि चेति ।

तर्पयामीत्यत्र तर्पणीयस्य कर्मात्वेनाभिसम्बन्धात् प्रणवादि देवता-
नाम द्वितीयान्तमुच्चार्य तर्पयामि नमः इत्यन्ते समुच्चारयेत् । ततश्च
ॐ ब्रह्मा तृप्यतां । ॐ ब्रह्मा तृप्यतु । ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि नम इति
वा एकवचनेन । ॐ वेदास्तृप्यन्तां । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ वेदांस्तर्पयामि
नम इति वा बहुवचनेन प्रयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अत्र यथा-
स्त्रशाखं व्यवस्था ।

अत्र, वस्त्रादितर्पणे विशेषमाह कश्यपः ।

वस्त्रन् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारसमन्वितान् ।

अङ्गिः सन्तर्पयेन्नित्यं नामभिः प्रणवादिभिः ।

तर्पयन् यमराजश्च नमस्कारं प्रकीर्त्तयेत् ॥

अत्र, स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिः ॐ भ्रुवाय नमः इत्येवं प्रयोगो-
दर्शितः । अन्ये तु वाक्यपरिपूर्त्तये ॐ भ्रुवं तर्पयामि नमः इति प्रयोग-
माहुः । अतः स्वाचारोऽनुसर्त्तव्यः । यमतर्पणे तु स्मृतिवचनस्य चतुर्थ-

मनमोन्तनामानुकीर्तनात् ॐ यमाय नमः इत्यादय एव प्रयोगा विधेयः ।

तथा च कागलेयः ।

यमाय धर्मराजाय इत्यनुकीर्तयन् ।

यमं सन्तर्पयन्नङ्गिर्निरयं नैव पश्यतीति ।

अत्रापि, ॐ यमाय नमः इति । यमं सन्तर्पयामीत्येके ।

अथ्यष्टकेण तु पितृतर्पणे मध्यमपुरुषान्तस्थापि पदस्य प्रयोगो दर्शितः ।

पित्रादिभ्योऽञ्जलिं दद्यात् जपन्मन्त्रान् यथाविधि ।

द्वयध्वमिति च त्रिवै ततो मातृभ्य एव च ॥

मन्त्रानुदीरतामित्यादि वक्ष्यमाणात् त्रिरिति एकैकस्य पुरुषस्य जीस्तीन् जलाञ्जलीन् दद्यादित्यर्थः ।

तथा च पैठौनमिः ।

मनामगोत्रग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।

तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्तीन् उर्वैरुर्वैर्विनिःक्षिपेत् ॥

उर्वैरुर्वैरिति पितुरञ्जलिभ्यः पितामहाञ्जलयः किञ्चिदुर्वैरुत्तिप्रपाणिना देयाः । ततोऽपि प्रपितामहाञ्जलय इति स्नानप्रकरणे व्याख्यातम् । योगयाज्ञवल्क्यः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं मिश्रेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थममीपतः ॥

सर्वर्णेभ्यो जलं देयं नामवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारिस्तर्पयेदनुपूर्वशः ॥

नामादिग्रहणेऽपि विशेषमाह बौधायनः ।

अर्मान् ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान् क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान् चैव वैश्यस्य दामान् शूद्रजन्यनः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रता ।

पितृगोत्रं कुमारीणामृद्धानां भर्तृगोत्रता ॥

अत्र मन्त्रस्थानकीर्त्तनमपि कर्त्तव्यं ।

“गोत्रमन्त्रस्थानामानि पितृकर्माणि कीर्त्तयेत्” इति शृगुस्मरणात् ।

अत्र गुरुषु गौरवार्थमाचारानुसाराद्द्वयवचनं, कनिष्ठेषु पत्नीषु रैकवचनं प्रयोक्तव्यं । ततश्च ॐ अमुकमगोत्रान् अस्मत्पितॄन् अमुकशर्माणां तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणां स्तृण्वध्वं स्वधेति वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । कनिष्ठेषु तु अमुकमगोत्रं अस्मन्नित्र अमुकशर्माणं तर्पयामि स्वधा नमः इति । ॐ अमुकमगोत्रं अस्मन्नित्र अमुकशर्मान् तृण्यस्व स्वधेति वा प्रयोगः ।

अत्राह पैथोनमिः । पवित्रैर्गभ्युत्थाचम्य वसुभ्यां ब्रह्मणे वैश्रवणायेत्यदकं निनयेदुदीरतामिति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्वौदकाञ्चलीन्निनयेत् । पितृवंशस्य नाम गृह्णन् आचार्याय मात्रे मातामहाय मातुलेभ्यश्चेति ।

योगयाज्ञवल्कः ।

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनैरिति ।

तं च मन्त्रास्तनैव दर्शिताः । उदीरतामङ्गिरस आयन्विष्यतूर्जमिह्यपि पितॄभ्य इति ये चेह मधुवाता इति त्वृचं ।

पितॄन् ध्यायन् प्रमिञ्चद्वै जपन्मन्त्रानिमान् क्रमात् ।

तृण्यध्वमिति तु त्रिवै ततः प्राञ्जलिगानतः ॥

अस्मार्थाः । उदीरतामिति मन्त्रान्ते अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः

अमुकशर्माणस्तृष्वं स्वधति प्रथमं तिलाञ्जलिं दद्यात् । ततश्चाङ्गिरसेन
इति मन्त्रान्ते तथैव वाक्यमुच्चार्य द्वितीयं । तत आयन्तु न इति मन्त्रेण
तथैव तृतीयमित्येवं पितॄञ्जलित्रयं दद्यात् । तत ऊर्ध्वं वहन्ती-
रिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणस्तृष्वं
स्वधति प्रथमं । पितॄभ्यः स्वधा इति तथैव द्वितीयं । ये चेह पितर
इति तथैव तृतीयमित्येवं पितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात् । ततो मधु-
वाता इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माण-
स्तृष्वं स्वधति प्रथमं । मधुनक्तमिति तथैव द्वितीयं । मधुमान्न इति
तथैव तृतीयमित्येवं प्रपितामहायाञ्जलित्रयं दद्यात् । अत्रावसरे प्रथमं
मात्रादीनां तर्पणन्ततो मातामहादीनां ।

पूर्वं पित्रादयस्तर्था स्ततोमात्रादयोऽपि च ।

ततोमातामहाश्चैव मातामह्यस्ततः परमिति ॥

यामस्मरणात् ।

ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्मातरः अमुकदाम्नीष्वं स्वधति मात्रे ।
अमुकमगोत्राः अस्मत्पितामह्यः अमुकदाम्नीष्वं स्वधति पितामहे ।
अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामह्यः अमुकदाम्नीष्वं स्वधति प्रपितामहे ।
इत्येवं मात्रादिभ्य णैकमेवाञ्जलिं स्वधाकारवता नाममात्रेण दद्यात् ।

तथा च पितृ-मातामहादिमन्त्रविधेरनन्तरमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

माता मातृस्वमा चैव मातुलानी पितृस्वमा ।

दुहिता च स्वमा चैव शिष्यत्विक्ञ्जातिवान्धवाः ।

नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्थाः स्युरनुपूर्वश इति ॥

तदनन्तरं नमो व इति मन्त्रान्ते ॐ अमुकमगोत्राः अस्मत्मातामहा ।

अमुकशर्माणस्तृष्वं स्वधेति प्रथमं, तथैव द्वितीय-तृतीयावित्येवं माता-
महायाञ्जलित्रयं दद्यात् । एवमेव प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहयोस्त्री-
स्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् । मन्त्रस्तु नमो व इत्येक एव पुनः पुनरावर्त्तते ।

तथा च योगयाज्ञवल्क्यः ।

नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहानपि ।

तर्पयेदानृशंभ्यां धर्मं परममाश्रितः ॥

अथ मातृवत्प्रयोगमुच्चार्य मातामह्यादीनामेकैकाञ्जलिर्दयः । ततः
पत्नीभ्यः कृत्वा पितृव्यादीनां तर्पणं कार्यं मातामहतर्पणानन्तरं ।

तदुक्तं गरुडपुराणे ।

अथ मातामहीनाञ्च स्वपत्नीनामनन्तरं ।

तर्पणञ्च पितृव्याणां तत्पत्नीभ्यस्ततोऽपि च ॥

पितृस्वमुख्यं तद्भर्तुर्मातुलस्यापि नित्यशः ।

मातुलान्यास्ततो मातृस्वमुख्यत्पुत्रं च ॥

श्वशुरस्य च कर्त्तव्यं श्वश्रूणामपि तर्पणं ।

आचार्याणां ततः कुर्यादाचार्याणीभ्य एव च ॥

बन्धूनां भ्रातृपत्नीनां पुत्रं चैव स्नुषामपि ।

पुत्रीं तस्याः पतिं चैव भगिनीं तत्पतिं तथा ॥

भागिनेयञ्च पौत्रञ्च दौहित्रं याज्यमृत्विजं ।

शिष्यं मित्रञ्च मन्तर्यं तत्पत्नीस्तु तथैव च ॥

अन्येषामपि दातव्यं यभ्याऽयं दातुमिच्छति ।

मातामह्यादिमर्वषामेकैकं मलिताञ्जलिं ।

दद्यात्तीर्थं विशेषेण धर्मं परममाश्रितः ॥

वाराहपुराणे ।

प्रतिभस्तु पृथग्दद्यान्मनसा तत्परः स्मरन् ।

आत्मनोऽपि असं दद्यादिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

अथावसानाञ्जलिमाह कात्यायनः ।

पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्यन्तेन
तिलाञ्जलिं दद्यात् ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ।

यत्र कश्चन संन्यानां क्षुत्तृष्णोपहतः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

ये मे कुले क्षुत्तृष्णपिण्डाः पुत्रदारविर्वर्जिताः ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ॥

मातृवंशा मृता ये च पितृवंशास्तथैव च ।

तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकं ।

इत्युच्चार्य ततो दद्यात् सलिलं सलिलाञ्जलिमिति ॥

कामेदकाख्यमन्यमथञ्जलिं दद्यात् तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

इदञ्चापि जपेदम् ददेदात्मञ्छया नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा यक्षा गन्धर्वारगराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कृष्णाष्टास्रवः खगाः ॥

जलेक्षरा भृगुलया वायवाधाराश्च जम्बवः ।

दक्षिमेते न यास्वाग्निं महेत्तानाम्नास्त्रिणां ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये गताः ।

तेषामाप्यायनायैव दीयते मलिलं मया ॥

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिलां यान्तु यस्यासक्तोऽभिवाञ्छतीति ॥

विस्तराममर्थस्तु सङ्क्षिप्तं मत्स्यपुराणोक्तप्रकारेण तर्पणं कुर्यात् ।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ।

सर्पाः क्रूराः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भकाः खगाः ॥

वाय्वाधारा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराधाराश्च ये जीवा ये च धर्मरतास्तथा ॥

कृतोपवीती दत्तैवं निवीती च भवेत्ततः ।

सनकश्च मनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

सर्वे ते हस्तिमायान्तु मद्भक्तेनाम्बुनाखिलां ॥

मरीचिमयङ्गिरमं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।

प्राञ्चेतसं वसिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

देवब्रह्मक्षणीन् सर्वान् तर्पयाम्यक्तोदकैः ॥

अपमयं ततः कृत्वा सयं जाम्बाय भूतले ।

अग्निध्वान्तास्तथा सौम्या हविष्मन्तस्तथोद्गपाः ॥

विकालिनो बर्हिषदस्तथान्ये कामचारिणः ।

तर्पयामि पितृन् भक्त्या सतिलैश्चन्दनोदकैः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेताग्न्मन्तर्पयेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे अतिसङ्क्षेपतर्पणमुक्तं ।

आब्रह्म स्तभपर्यन्तं जगत्सृष्ट्यस्त्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत्पयोञ्जलीन् त्रींस्तु कुर्वन् सकृत्पतर्पणं ।

अत्रावसरे स्नानवस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यं । तदाह वसिष्ठः ।

तीरे जलाशयस्यैवं निर्वर्त्य पितृतर्पणं ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं दक्षिणाभिमुखः स्थले ॥

अतो मध्याह्नस्नाने जलमध्यस्थितः स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा षड्-
निर्गतो वस्त्रम् निष्पीड्यैवावसनं कुर्यात् ।

• तस्तन्निष्पीडनन्तु स्थानतर्पणानन्तरं कुर्यात् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः स्नात्वा विधानेन सन्नर्था पितृदेवताः ।

जलाशयादिनिर्गत्य दिशाचामेत् समाहितः ॥

स्नानवस्त्रमनिष्पीड्य स्थाप्यमाम्यस्तर्पणात् ।

स्थलेऽपि तर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निपीडयेत् ॥

तदनु द्विरूपस्पृश्या सृष्ट्यायाश्च निषेदयेत् ।

ततो देवार्चनं कुर्यात् एष माध्याह्निको विधिः ॥

योगयाज्ञवल्क्यः ।

पूर्वं निष्पीडनं कश्चित् प्राग्देव-पितृतर्पणात् ।

स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मादृद्धं निपीडयेत् ॥

अस्त्रप्रकरवस्त्रस्य अपसव्येन पीडनं ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रम् आचम्य ग्रथतः शुचिः ।

देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनाममखरः ॥

अथ विशेषमाह वृहस्पतिः ।

प्रनान्य पादौ हस्तौ च स्वयमेव दिशाचमेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह ब्रह्मः ।

स्नातः सन्तर्पणं कृत्वा पित्राणां तिलाभ्रसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च तथा पितृन् ॥

मनु-ज्ञातातप-योगयाज्ञवल्क्याः ।

यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं ॥

अत्र पितृगाथासु यमः ।

अपि नः मकुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु ब्रह्मतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अत्र तथैव विष्णुः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

नदीषु ब्रह्मतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

तर्पणाकरणे दोष उक्तो ब्रह्मवैवर्ते ।

देवतासु मुनींश्चैव पितृन् वै यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः ॥

हारीतः ।

न स्वर्गं लब्ध्वा कामेदेवं ह्याह पितामहः^(१) ।

देवासु पितरश्चैव काङ्क्षन्ति मरितं प्रति ।

अदस्ते तु निराश्रास्ते प्रतियान्ति यथागतं ॥

पराशर-ज्ञातातपौ ।

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।
 पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्चिनः ।
 अप्रदत्ते जले शष्पा निराश्वाः प्रतियान्ति ते ॥

कात्यायनोऽपि ।

कार्या यथेच्छेच्छरदातपार्श्वः
 पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमश्रं ।
 बालो जनिनीं जननी च बालं
 योषित् पुमांश्च पुरुषश्च योषीं ॥
 तथा सर्वाणि भूतानि स्वावराणि चराणि च ।
 विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥
 तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महर्त्तवसा ।
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्ति हि ॥

कर्मपुराणे ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदम्बहं दिजः ।
 स गच्छेत् परमं स्थानं तं त्रिमूर्तिरनामय इति ॥
 इति तर्पणतिकर्त्तव्यता ।
 अथ यम-भोग्यतर्पणे ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

लक्ष्मपक्षे चतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
 तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्यमनामभिः ॥
 तत्राह रङ्गमनः ।
 यां काञ्चित् सरितं प्राप्य लक्ष्मपक्षे चतुर्दशीं ।

यमुनां वा विशेषेण ब्राह्मणो^(१) नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्रीदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

रुक्मिण्यै चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैश्च प्रणवादिनमोन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र ॐ यमाय नमः इत्येवं प्रयोगः ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कृत्वा जलाञ्जलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पितृत्वादपमयेन दाक्षणाभिमुखतिलैः ।

देवत्वाद्देवतीर्थेन यमं मन्तर्पयद्बुधः ॥

व्यासः ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्युवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

इत्येतैः सप्तनामभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन् दद्यात्

सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यत इति ।

यमः ।

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपत्रे चतुर्दशीं ।

धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीं ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीं ।

सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

एवं कुर्वतः फलमाह मनः ।

इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतञ्च यत् ।

अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयन्सद्गुणोदति ॥

तथा माघशुक्लाष्टम्यां भोग्नतर्पणं स्मरन्ति महाभारते ।

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भोग्नाय यो जन्म ।

सर्वसुरकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥

अत्रायं मन्त्रः ।

वैयाघ्रपदगोत्राय माकृत्यप्रतयाय च ।

गङ्गापुत्राय भोग्नाय प्रदास्येऽहं तिलोदकं ।

अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भोग्नाय शर्मण इति ।

इति यम-भोग्नतर्पणं ।

अथ बोधायनोक्तं तर्पणं ।

पूतः पञ्चभिर्भक्ष्यैर्गङ्गास्त्रैरेवाप्तुं ययोत्तरं देवतास्तर्पयति ।

अग्निः प्रजापतिः सोमोऽरुद्रोऽदितिर्वहस्यतिमर्या इत्येतानि प्राग्द्वाराणि

दैवतानि मनवत्राणि मयहाणि साहोरात्राणि समुल्लङ्घनानि तर्प-

यामि । वसुंश्च तर्पयामि । पितरोऽयमा भगः सविता त्वष्टा वायुरि-

आग्नीत्येतानि दक्षिणद्वाराणि दैवतानि सनत्तत्राणि मगहाणि
 साहोरात्राणि समुह्मन्तानि तर्पयामि । मित्र इन्द्रा महापितर
 आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
 सनत्तत्राणि मगहाणि साहोरात्राणि समुह्मन्तानि तर्पयामि । आदि-
 त्यांश्च तर्पयामि । वसुन् तर्पयामि वरुणं तर्पयामि । प्रजापतिं तर्प-
 यामि । परमेष्ठिनं तर्पयामि । चतुर्मुखं तर्पयामि हिरण्यगर्भं तर्पयामि ।
 ब्रह्मपाणिषदांश्च तर्पयामि । ब्रह्मपाणिषदींश्च तर्पयामि । ॐ भूः पुरुषं
 तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि । ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि । ॐ भूस्तर्पयामि । ॐ भुवस्तर्पयामि ।
 ॐ स्वस्तर्पयामि । ॐ महस्तर्पयामि । ॐ जनस्तर्पयामि । ॐ तपस्तर्प-
 यामि । ॐ मत्तं तर्पयामि । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शर्वं देवं
 तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं देवं तर्पयामि । ॐ भौमं देवं तर्प-
 यामि । ॐ महान्तं देवं तर्पयामि । ॐ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ ईशानस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ पशुपतेर्देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ उगस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ भौमस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । ॐ महतो देवस्य पत्नीं तर्पयामि ।
 ॐ भवस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ शर्वस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ ईशानस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ पशुपतेर्देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ उगस्य देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ भौमस्य देवस्य सुतं तर्पयामि । ॐ महतो देवस्य सुतं तर्पयामि ।
 ॐ रुद्रांश्च तर्पयामि । ॐ रुद्रपाणिषदांश्च तर्पयामि । ॐ रुद्रपारि-

षदौश्च तर्पयामि । ॐ त्रिनायकं तर्पयामि । ॐ वीरं तर्पयामि । ॐ गूरुं
 तर्पयामि । ॐ उग्रं तर्पयामि । ॐ वरदं तर्पयामि । ॐ हस्तिमुखं
 तर्पयामि । ॐ एकदंष्ट्रं तर्पयामि । ॐ लम्बादरं तर्पयामि । ॐ विघ्न-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ विघ्नपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ मनत्कुमारं
 तर्पयामि । ॐ स्कन्दं तर्पयामि । ॐ इन्द्रं तर्पयामि । ॐ षष्ठीं
 तर्पयामि । ॐ षण्मुखं तर्पयामि । ॐ विष्णुखं तर्पयामि । ॐ सुवह्मण्यं
 तर्पयामि । ॐ महासेनं तर्पयामि । ॐ स्कन्दपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ स्कन्दपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ नारायणं तर्पयामि । ॐ माधवं
 तर्पयामि । ॐ गोविन्दं तर्पयामि । ॐ त्रिणुं तर्पयामि । ॐ मधुसूदनं
 तर्पयामि । ॐ त्रिविक्रमं तर्पयामि । ॐ वामनं तर्पयामि । ॐ श्रीधरं
 तर्पयामि । ॐ हृषीकेशं तर्पयामि । ॐ पद्मनाभं तर्पयामि ।
 ॐ दामोदरं तर्पयामि । ॐ श्रियं देवं तर्पयामि । ॐ भस्वतीं
 तर्पयामि । ॐ पुष्टिं तर्पयामि । ॐ गरुडान्तं तर्पयामि । ॐ त्रिणु-
 पारिषदांश्च तर्पयामि । ॐ त्रिणुपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ यमं
 तर्पयामि । ॐ यमराजं तर्पयामि । ॐ धर्मराजं तर्पयामि । ॐ कालं
 तर्पयामि । ॐ नीलं तर्पयामि । ॐ मृत्युं तर्पयामि । ॐ चित्रगुप्तं
 तर्पयामि । ॐ वैवस्वतं तर्पयामि । ॐ वैवस्वतपारिषदांश्च तर्पयामि ।
 ॐ वैवस्वतपारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ भूमिदेवं तर्पयामि । ॐ काश्यपं
 तर्पयामि । ॐ विद्यां तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिं तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरि-
 पारिषदौश्च तर्पयामि । ॐ धन्वन्तरिपारिषदौश्च तर्पयामि ।

अथ निवेदो ।

ॐ षष्ठीं स्तर्पयामि । ॐ महर्षीं स्तर्पयामि । ॐ परमर्षीं स्तर्पयामि ।

ॐ ब्रह्मर्षीं स्तुपयामि । ॐ देवर्षीं स्तुपयामि । ॐ राजर्षीं स्तुपयामि ।
 ॐ श्रुतर्षीं स्तुपयामि । ॐ तपर्षीं स्तुपयामि । ॐ मत्तर्षीं स्तुपयामि ।
 ॐ मन्त्रर्षीं स्तुपयामि । ॐ काण्डर्षीं स्तुपयामि । ॐ ऋषिकान्तर्पयामि ।
 ॐ ऋषिपत्नीस्तुपयामि । ॐ पुत्रकान्तर्पयामि । ॐ काण्डं बोधायनं
 तर्पयामि । ॐ आपस्तम्बं सूत्रकारं तर्पयामि । ॐ मत्स्याषाण्डं तर्प-
 यामि । ॐ हिरण्यकेशं तर्पयामि । ॐ ध्यानं तर्पयामि । ॐ प्रणवं
 तर्पयामि । ॐ व्याहृतौ स्तुपयामि । ॐ भावित्रो तर्पयामि । ॐ गायत्रो
 तर्पयामि । ॐ कन्दांमि तर्पयामि । ॐ ऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ
 यजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ सामवेदं तर्पयामि । ॐ अथर्ववेदं तर्पयामि ।
 ॐ अथर्वान्तर्यामि तर्पयामि । ॐ इतिहामपुगणं तर्पयामि । ॐ सर्व-
 वेदजनान्तर्पयामि । ॐ सर्वभूतानि तर्पयामि ॥ ३२ ॥

अथ दक्षिणतः प्राचीनावीतो ।

पितृन् स्वधानमस्तर्पयामि । पितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि ।
 प्रपितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि । मातृः स्वधानमस्तर्पयामि ।
 पितामहोः स्वधानमस्तर्पयामि । प्रपितामहोः स्वधानमस्तर्पयामि ।
 मातामहान् स्वधानमस्तर्पयामि । मातुः पितामहान् स्वधानम-
 स्तर्पयामि । मातुः प्रपितामहान् स्वधानमस्तर्पयामि । मातामहोः
 स्वधानमस्तर्पयामि । मातुः पितामहोः स्वधानमस्तर्पयामि । मातुः
 प्रपितामहोः स्वधानमस्तर्पयामि । आचार्यान् स्वधानमस्तर्पयामि ।
 आचार्यपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि । गुरुन् स्वधानमस्तर्पयामि ।
 गुरुपत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि । सखीन् स्वधानमस्तर्पयामि । सखि-
 पत्नीः स्वधानमस्तर्पयामि । ज्ञातोः स्वधानमस्तर्पयामि । ज्ञातिपत्नीः

स्वधानमस्मर्पयामि । अमात्यान् स्वधानमस्मर्पयामि । अमात्यपत्नीः
स्वधानमस्मर्पयामि । सर्वान् स्वधानमस्मर्पयामि । सर्वपत्नीः स्वधानम-
स्मर्पयामि । इत्थमुक्त्यर्थं अपठत् प्रसूति " ऊर्जं वहन्ती रम्यत धृतस्ययः
कीलालं परिधृतं । स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन् तृणत तृणत " इति ।
नार्द्रवामा नैकवस्त्रो दद्यात् कर्माश्वत्थमस्यैव पितृकर्माणि सर्व्यकेषां ।
इति शोधायनोक्ततर्पण ।

अथ शङ्खोक्ततर्पण ।

स्वातः कृतजणोऽन्तिर्जनः उदग्मुखस दिव्यन् तोशेन देवान् दत्तेन
तर्पयेत् ।

अथ तर्पणविधिः ।

भगवन्तं शयं तर्पयामि इति प्रत्येकशस्तर्पयामाति शङ्खौ द्वावाद्यन्ते
लिखितं न मर्पे पुनरुक्तत्वात्तद्बोद्धव्य इति । कानाग्रिकद्वयवत्तराद-
मजितं रुक्मभोमं शैलभोमं नीलभोमं रक्तभोमं पातभोमं शैतभोमं
कृष्णभोममिति पातालमशकं । जम्बूद्वीपं शाकद्वीपं कुशद्वीपं कोशुद्वीपं
शाल्मलिद्वीपं गोमेदं पुष्करद्वीपं यक्षद्वीपमिति द्वीपमशकं । तैला-
लोकाख्यं पर्वतं मध्यामानं शङ्खपदं केतुमन्तं शिखण्डगोमानमिति
कन्यस्यायितो लोकपालान् । लवणं लोहदं दण्डाद घृतादकं सुरो-
दकं इन्द्रोदकं स्वादृदकमिति समुद्रमशकं । सागरचतुष्टयं । शृङ्ग-
वन्तं श्वेतं नीलं मेरुं मान्धवन्तं गन्धमादनं निषधं हेमकुटं हिमवन्त-
मिति मद्या वनान् । महेन्द्रं मलयं मध्यं शाकिमन्तं अजितवन्तं विन्ध्यं
पारियात्रमिति मत्तकुलपर्वतान् । कैलास-मैनाकप्रमुखान् सर्वपर्व-
तांश्च विन्दुप्रमुखानि मर्गानि मत्तप्रवाहां गङ्गां त्रिलोकादिनां

शतद्रूं सप्तसरस्वतीश्च । यमुनां प्रथमं पुष्करं द्वितीयं पुष्करं
 तृतीयं पुष्करं प्रयागं नैमिषं हयग्रीवं सर्वतीर्थानि सर्वप्रसवणानि
 सर्वाः सरितश्च हृदं तीर्थं अश्वत्थप्रमुखान् वनस्पतीन् यवप्रमुखा-
 नोषधींस्तु मानसोत्तराख्यं पर्वतं लोकपालांश्च इन्द्रं शचीं वज्रमैरावतं
 मातलिं चित्रमेनप्रमुखान् गन्धर्वांस्तु अप्सरसः प्रमुदोनामाप्सरसः
 पृथ्योनामाप्सरसः आयुषोनामाप्सरसः स्तावा नामाप्सरसः भेकुरथो-
 नामाप्सरसः ऊर्जोनामाप्सरसः अग्निं सन्तं स्वाहां सन्तं आग्नीध्रं यमं
 धर्मं प्रियं सत्यं तपः सन्तं । यज्ञदक्षिणां दीक्षां ब्रह्मचर्यं व्यवसायं
 धर्मराजान् दण्डपिङ्गलं पाशौ आयुधं । स्वर्गं मृत्युं चित्रगुप्तं यम-
 पुरुषान् श्यामशबलौ विरूपाक्षं निर्घृतिं धर्मप्रधानान् । दैत्यदान-
 वान् । विद्याधरान् । यक्षान् । राक्षसान् । पिशाचान् । रोगान् । ज्वरं
 रोगाधिपमारोग्यं वरुणं गौरीं नागान् । वासुकिमनन्तं । सर्पान् ।
 वनस्पतीन् वायून् सर्वान् प्राणापान-समानोदान-व्यानान् । इन्द्रियाणि
 इन्द्रियार्थान् जीवं । सोमं नक्षत्राणि वर्त्तमानं नक्षत्रं पितृन् अभा-
 खरान् बर्हिषदोऽग्निस्वात्तान् क्रव्यादानुपहृतानाज्यपान् सुकालिनः
 महादेवं पार्वतीं सेनान्यं स्कन्दं विशाखं स्कन्दग्रहान् । बालहान्
 मातृग्रहान् स्कन्दपारिषदान् स्कन्दपारिषदीः भृतानि । भौमान्
 रुद्रीयान्तरिक्षान् रुद्रान् दिव्यान् रुद्रान् सङ्गतान् रुद्रान् मातः
 योगेश्वरीः देवपत्नीः देवमातः गणान् धनाधिपान् । विनायकं
 मितं सक्षितं सन्तं शालं सङ्कटं कृष्णाण्डं राजपुत्रं धर्ममर्थं कामं गतिं
 प्रीतिं मित्रं लुभमदितिं आयतिं नियतिं कौर्त्तिं प्रज्ञां वृत्तिं मेधां
 आह्वतिं रुचिं अङ्गुलीं वाणीं सरस्वतीं चक्षुं दाक्षायणीः प्रजां

प्रजापतिं सनकं सनातनं सनत्कुमारं कृतं पितृन् ब्रह्मर्षीन्
 देवर्षीन् राजर्षीन् ऋषिकान् । ऋषिपत्नीः ऋषिपुत्रान् गायत्रीमु-
 ष्णिहमनुष्टुभं पङ्क्तिं जगतीं सर्वं ऋन्दांमि गृह्णमरुणं हव्यं जातं
 सुरभिं दिनाधिं गामुच्चैःश्रवणं धन्वन्तरिं भुवननागान् दिङ्नागान्
 कुलनागान् विश्वकर्माणं वैश्रवणं ऋद्धिं नलं कुबेरं रेवन्तं शङ्ख-पद्मौ
 बज्रपुत्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां कश्यपं तत्पत्नीं तत्प्रजां । धनदं तत्पत्नीं
 तत्प्रजां । प्रजापतिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । चन्द्रं तत्पत्नीं तत्प्रजां । अरिष्ट-
 नेमिं तत्पत्नीं तत्प्रजां । कृशानन्तज्जायां तत्प्रजास्य श्रुत्वाणि शास्त्राणि
 अस्त्राणि । ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं अथर्ववेदमितिहामान् पुराणं
 धनुर्वेदं गात्र्यर्वेदमायुर्वेदं फलवेदं ज्योतिषं शिवां कल्पं व्याकरणं
 निरुक्तं कन्दोर्विचिं धर्मशास्त्राणि भारतं मनुं विष्णुं यमं अङ्गि-
 रमं वसिष्ठं नारदं दत्तं संवत्से शातातपं पराशरमायनायनमौशनसं
 कृष्णद्वैपायनं कात्यायनं बृहस्पतिं गौतमं शङ्खं लिखितं हागौतमचिं
 याज्ञवल्क्यमथ भगवन्तं धर्ममुत्तमानपादं यज्ञं नारायणं नामद्यं
 वरुणार्थमाणौ संवत्सरं मित्रमित्राग्र्यौ मरौचि-कश्यपौ भुवमगस्त्यं
 धातारं मार्कण्डेयं रामं बान्धोकिं कल्पं महाकल्पं मन्वन्तरं वर्त्तमा-
 नमित्रमेजस्विनं स्वायम्भुवं स्वारोचिषमौत्तमं तामसं रिवतं चाक्षुषं
 महातैजसं वैवस्वतमर्कं सावर्णिं ब्रह्ममावर्णिं रुद्रमावर्णिं इक्ष्वावर्णिं
 धर्मसावर्णिं रौच्यं भौग्यं युगं वर्त्तमानं संवत्सरं वर्त्तमानमयनं वर्त्त-
 मानमृतं वर्त्तमानं मासं वर्त्तमानपलं वर्त्तमानं आदित्यं सोमं
 कुजं बुधं जीवं शुकं शनैश्चरं राहुं केतुन् अत्राणि वर्त्तमानं दिवसं
 रात्रिं सन्ध्यं किमुहसान् सव्याणि ऋतानि देवानुचरान् देवांशान् ।

ॐ एकज्योतिषं द्विज्योतिषं त्रिज्योतिषं चतुर्ज्योतिषं एकशक्रं
 दिशक्रं त्रिशक्रमौदृशमन्यादृशं शान्तं प्रीतं प्रीतमदृशं मितं समितम-
 मितं ऋतजितं मत्यजितं सुषेणं सेनजितमतिमित्रममित्रं पुरुषमित्रं
 ऋतं मत्यं धर्तारं विधर्तारं वरुणं धृतं विधारयमौदृक्षमेतादृक्षमसितं
 मितं । प्रीतिनं प्रीतिमदृक्षं सखरसनतिधर्तारमुगं धुनिं भीमम-
 भियुक्तमृत्तपादं । महं द्युतिं वसुमनाष्टयं वामं कामजयं विजयं
 जयमित्येकोनपञ्चाशद्वारुतः भुवनं भावनमजन्यं सुधाजनं क्रतुं वसुं
 मूर्द्धानं वाजं व्यम्बुं प्रस्रवमाष्यायनमृत्तामति दादशमृगून् । मनुं
 मन्तारं प्राणमपानं चितिं नयं रूपं हंसं नरं नारायणं विभुं प्रभुमिति
 दादशमाध्यान् । सवितारं धातारं मित्रमर्यमणं पूषणमंगुं त्वष्टारं
 विवस्वन्तमिन्द्रं विष्णुं वरुणं भगमात दादशादित्यान् । अङ्गारकं
 सूर्यं निर्वृतिं सखमनैकपादमहिर्बुध्नं धूमकेतुं बहं मृत्युं कपालिनं
 हरमित्येकादशरुद्रान् । आत्मानं अपं समं ऋतं वृमं प्राणं हविशन्तं
 गरिष्ठं ऋतं मत्यमिति दादशाङ्गिरमः । क्रतुं दत्तं वसुं मत्यं कामं धुरिं
 कालं रोचनं पुष्ट्रवसुमार्द्रवममिति दशविद्यान् । देवान् धरं ध्रुवं सोमं
 आपं अनलं अनिलं प्रत्यूषं प्रभामं दत्यष्टौ वसून् । नासत्यां दम्भमित्य-
 श्विनौ । एतान्नवदेवगणान् मानुचरान् स्वयम्भुवं सावित्रौ सार्वान्
 देवान् मतीं देवीं लक्ष्मीसुग्रीं अनिरुद्धं प्रद्युम्नं सङ्कर्षणं वासुदेवं
 भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्षीकं जनलोकं तपोलोकं मत्यलोक
 ब्रह्माण्डं पृथिवीं अपः वज्रिं । वायुमाकाशं मनः बुद्धिं आसनं
 अव्यक्तं पुरुषं तथयामौत अन्ते शब्दः प्रयुक्तः । अत्यृचं पुरुषतृके-
 नाञ्जलीन्दद्यात् पुष्पाणि च भक्त्या । अथ कृतापमर्थ्या दक्षिणाभि

मुखः अन्तर्जानुः पितृण तैर्येन पितृणां यथाश्रद्धं यथाप्रसाश-
सुदकं दद्यात् ।

इति शङ्खोक्ततर्पणं ।

अथाचमनमुच्यते ।

मकलकर्मणामाचमनपूर्वकत्वात्कर्मणि व्याप्रियमाणानामपि क्षुता-
दिनिमित्तापनिपाते चाचमनस्यावश्यकार्थत्वादस्मि आहुकर्तृणामाच-
मनविधिज्ञानापेक्षेति । तत्र कर्मणामाचमनपूर्वकत्वमाह
मार्कण्डेयः ।

मम्याचम्य तोयेन क्रियाः कुर्वीत वै ऋषिः ।

देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यत्नतः ॥

अहृताचमनस्य क्रियाकरणे दोष उक्ता ब्रह्मपुराणे ।

यः क्रियां कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि तृया तस्य क्रियाः सर्वा न मंशयः ॥

तत्राचमननिमित्तानि मनुः ।

कृत्वा मूर्धं पुरोषञ्च खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्य्यमाणश्चाप्यन्नमन्नञ्च सर्वदा ॥

अनकार्यत्वात्करोतः 'कृत्वा' उक्तृच्यति प्रतीयते । 'उक्तृच्य' मूर्धं
पुरोपस्य पादपस्यं तालयित्वा यथोक्तविधिनाचान्त 'खानि' इन्द्रियाणि,
उपस्पृशेत् । वेदमध्य्यमाण इति लौकिकानि क्रियान्तराणि कृत्वाऽना-
चान्तो वेदात्तराणि नोच्चारयेत् । 'अन्नमन्नञ्च' अन्नं भोज्यमाणः ।
मन्त्रङ्गिरोदहस्यतयः ।

सुप्ता जुत्वा च भुक्ता च निष्टीयोक्त्वानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्यैयमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘तुत्वा’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठोच्य’ सुखेन श्लेष्माणमुत्कृज्य, ‘अनृतं’ असत्यं, ‘अपः पीत्वा’ जलं निपीय, प्रयत इत्यध्यैयमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोऽप्यध्यैयमाण आचम्याधीत अध्ययनविधङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

तुत्वा सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठोच्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य हतमूत्रपुरीषः पञ्चनखाख्यस्नेहं स्पृष्ट्वा-
चामेत् चाण्डाल-स्नेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तुमनास्तथा ।

भुक्त्वा तुत्वा तथा सुप्ता पीत्वा चाभ्योवगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेदासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतमश्च ये लेपा-
स्तान् प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविधनन्तरं देवलः ।

रेतो-मूत्र-शङ्खोक्ते भोजनेऽध्वपग्निग्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषक्षान्यच्च वर्त्तते ॥

विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुल्यकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येष्वपि तथाविधं ।

तथैवं हस्तौ पादौ च प्रक्ष्यान्वाचस्य शुद्ध्यति ॥

तथा ।

यदम्भः शौचमयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षान्वागुर्चिलिप्रश्च तत्स्पृष्टाचस्य शुद्ध्यति ॥

आचमने वक्ष्यमाणं द्वागौतः ।

स्थामाकस्य सुपुष्पः कृतमूत्रपुण्योभविता ।

‘सुपुष्प’ निर्द्रां कुर्यान् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुमसृग्मर्ग आकन्दे कोधमभावे ।

मार्जार-मृषकस्पर्शं प्रक्षामे, नृतभायणे ।

निर्मित्त्येषु धर्माद्यैः कर्म कुर्वन्पस्पृशत ॥

‘उपस्पृशन’ आचमनं ।

कृर्मपुषाणं ।

चण्डालस्लेच्छमम्भाय स्थी-शुद्धाक्षिष्टभायणे ।

उच्छिष्टं पुरुष स्पृष्टा भोज्यज्ञापि तथाविधं ।

आचामेदृशपाते च लाहितस्य तथैव च ॥

अग्रगंवासयान्मन्त्रं स्पृष्ट्वाप्रयतमेव वा ।

स्वाणामथ त्वनः स्पर्शं नावागां परिधाय च ॥

नीवीशब्देनावाधोवासालक्ष्यते माहृतयात् । अधोवासोऽन्यत्र हि

नीवी ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने चवशैः मित्राणिमाश्वान्मन्त्रं लाहितस्य केशानामग्रगंवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे महापथङ्गत्वामेध्यघोपस्पृश्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नौवौञ्च परिधाय उपस्पृशेदार्द्रं वा शकृदोषधौभूमिं वा ।

‘लवयुः’ लुतं । ‘मिह्वाणिका’ नामिकामलः । ‘ऋश्रु’ नेत्रजलं ।
‘आर्द्रमिति शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बोधायनः ।

नौवौ विमस्य परिधायाचमेत् उपस्पृशेदार्द्रहणं भूमिं गोमयं वा
संस्पृशेत् ।

आर्द्रहणादिस्पर्शनं तु कथञ्चिदप्याचमनामम्बवे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमशिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पर्शनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचामेद्दिजोत्तमः ।

आदौन् दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

जप-होमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-आदिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्विण्कर्णं वा स्पृशेदिति ।

यदपि वभिष्ठेन ।

लुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वतेषु वाचामेच्छ्रात्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

लुते निष्ठीविते चैव दन्तस्थिते तथानृते ।

पतितानाञ्च मम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

(१) यदुक्तं पद्मपुराणे इति ख० ।

प्रभामादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः मरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनामश्वविहितार्द्रतृणादिस्यर्शस्याप्यमश्वे सति वेदितव्यं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुतादौ मय्यगाचामेत स्पृशेदार्द्रतृणादिकं ।

कुर्वीतान्मनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वान्नाभे^(१) ततःपरं ।

न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्रायत्यकारणे समुत्पन्ने झटिति यथाभम्भवं शब्दो प्रयतनीय-
मित्याह बोधायनः ।

शक्तिविषयं मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बाऽपि ।

रिक्पाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृशेच्चक्रिविषयं मुहूर्त्तमप्यप्रयतो
न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु मतः प्रयमणं विद्यत उक्तौर्थात्वाचामेत ।

‘रिक्पाणिः’ जलपात्रगुह्यहस्तः । ‘पयसे उद्यम्य’ जलार्शमुद्यमं
कृत्वा । जलमित्यतस्तु प्राप्तिप्राचमनकारणे जलादुक्तौर्थाचामेत । अत्र
हेतुमाह ‘अप्सु मतः’ जले वर्त्तमानस्याचमतोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
शुद्धिः, न विद्यतदिति ।

जलमित्यनलसौ हारीतः ।

(१) पूर्वान्नाभे इति ग० ।

पीत्वापोऽध्यैष्यमाणश्चाप्याचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

‘सुप्ता’ शयित्वा, ‘क्षुत्वा’ क्षुतं कृत्वा, ‘भुक्त्वा’ भोजनं कृत्वा, ‘निष्ठौघ्य’ मुखेन स्नेहाणमुत्सृज्य, ‘अनृतं’ असत्यं, ‘अपः पीत्वा’ जलं निपीय, प्रयत इत्यध्यैष्यमाणपदेनैव सम्बध्यते । प्रयतोऽध्यैष्यमाण आचम्याधीत अध्ययनविध्यङ्गतया आचमणं कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षुत्वा सुप्ता भुक्त्वा भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा निष्ठौघ्य वासोविपरिधाय रथ्यामाक्रम्य हतमूत्रपुरीषः पञ्चनखाभ्यर्च्य स्मृष्ट्वा-चामेत् चाण्डाल-स्नेच्छसम्भाषणे च ।

शङ्खः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च स्नात्वा भोक्तुमनास्तथा ।

भुक्त्वा क्षुत्वा तथा सुप्ता पीत्वा चाभ्योवगाह्य च ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्र-पुरीषान्नशेषलेपान् रेतमश्च ये लेपा-स्तान् प्रचान्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

आचमनविध्यनन्तरं देवलः ।

रतो-मूत्र-शकृन्नोले भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवंविधं प्रोक्तमीषान्यथ वर्त्तते ॥

विशेषशौचं वक्ष्यामि भोजन-तुल्यकर्मणोः ।

सामान्येन हि निर्दिष्टः सर्वत्राचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्येष्वपि तथाविधं ।

तथैवं हस्तौ पादौ च प्रक्ष्यान्धाचम्य शुद्ध्यति ॥

तथा ।

यदम्भः शौचमयुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षान्यागुचिनिप्रक्ष तत्स्पृष्टाचम्य शुद्ध्यति ॥

आचमने वक्ष्यमाणे हारगौतः ।

स्थ्यामाकम्य सुपुष्पः कृतमूत्रपुण्योभलित्वा ।

‘सुपुष्पः’ निर्द्रो कश्चिन् ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुममुत्सर्गं आकन्दे कोधमम्भवे ।

मार्जार-मृषकस्पर्शं प्रहासेऽनृतभाषणं ।

निमित्तं खलु धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥

‘उपस्पृशनं’ आचमनं ।

कूर्मपुराणे ।

चण्डालस्नेच्छमम्भाषे स्त्री-शृङ्गाच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधं ।

आचामेदशृपाते च लाहितस्य तथैव च ॥

अग्नेर्गतामयात्मनो स्पृष्ट्वा प्रयतमेव वा ।

स्त्रीणां मयात्मनः स्पर्शं नात्रात्रां परिधाय च ॥

नौर्वीशब्देनावाधोवासेलक्ष्यते साहचर्यात् । अधोवासायन्यनं हि नात्रौ ।

आपस्तम्बः ।

स्वप्ने च वयौ सिद्धाणि काश्चालम्भो लाहितस्य केशानामङ्गेरवां

ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चान्त्रे महापथङ्गत्वाभेद्येषोपसृष्ट्याप्रयतञ्च मनुष्यं
नीवीञ्च परिधाय उपसृष्टेर्दार्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ।

‘चवथः’ लुतं । ‘मिङ्गाणिका’ नाभिकामलः । ‘क्षत्रु’ नेत्रजलं ।
‘आर्द्रमिति’ शकृदादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । ‘शकृत्’ गोमयं ।
बोधायनः ।

नीवीं विमस्य परिधायान्ने उपसृष्टेर्दार्द्रं भूमिं गोमयं वा
संसृष्टेत् ।

आर्द्रादौणादिस्पृशनं तु कथञ्चिदप्याचमनामन्त्रवे वेदितव्यं । अन्यथा
विषमश्लिष्टविकल्पापत्तेः । एवं च सत्याचमने न सहं विकल्पमानतया
दक्षिणश्रवणस्पृशनं ।

यदुक्तं यमपुराणे^(१) ।

चण्डालादौन् जपे हेमे दृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

आदौन् दृष्ट्वा तथैवापि कर्णे वा दक्षिणं स्पृष्टेत् ॥

जप-हेमादिक्रियायां क्रियमाणायां चण्डालादि-आदिदर्शने
वाचमनं कुर्याद्विण्कर्णे वा स्पृष्टेदिति ।

यदपि वमिष्ठेन ।

लुते निष्ठौवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चसंतेषु वाचामेच्छात्रं वा दक्षिणं स्पृष्टेत् ॥ इति ।

यच्च सार्थवादं पराशरेण ।

लुते निष्ठौविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृष्टेत् ॥

(१) यदुक्तं यमपुराणे इति ख० ।

प्रभामादौनि तीर्थानि गङ्गाद्याः मरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

तदेतदाचमनामभवविहितार्द्रवणादिस्पर्शस्याप्यसम्भवे सति वेदितव्यं ।

तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे ।

क्षुतादो मस्यगाचामेत स्पृशेद्गार्द्रवणादिकं ।

कुर्वीतान्मन्त्रं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वानाम् ^(१) ततःपरं ।

न विद्यमाने पूर्वत्र उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ इति ।

अप्राप्यकारणे समुत्पन्ने झटिति यथासम्भवं शुद्धौ प्रयतनीय-
मित्याह बोधायनः ।

शक्तिविषयं मुहूर्त्तमपि नाप्रयतः स्यादिति ।

आपस्तम्बाऽपि ।

रिक्तपाणिः पयसे उद्यम्याप उपस्पृशेच्चक्रिविषयं मुहूर्त्तमप्यप्रयतो
न स्यात् । नद्यो वा नाप्सु मतः प्रयमणं विद्यत उत्तौर्यं लाचामत् ।

‘रिक्तपाणिः’ जलपात्रशून्यहस्तः । ‘पयसे उद्यम्य’ जलार्थमुद्यमं
कृत्वा । जलस्थितस्तु प्राप्तिप्राप्त्यचमनकारणे जलादर्त्तोर्योच्चासेत् । अत्र
हेतुमाह ‘अप्सु मतः’ जले वर्त्तमानस्याचमनोऽपि, ‘प्रयमणं’ प्रयतता
शुद्धिः, न विद्यतइति ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

(१) पूर्वानाम् इति ग० ।

नोत्तरेदनुपस्पृश्य ।

यमः ।

उत्तीर्ण्योदकमाचम्य अवतीर्य उपस्पृशेत् ।

एवं स्याच्छ्रेयसा युक्तो वरुणस्यैव पूजितः ॥

पूर्वमाचम्योदकं 'अवतीर्य' प्रविश्य, तदनन्तरं 'उत्तीर्य' जला-
न्निर्गत्यापि, आचामेत् ॥

दक्षः ।

स्नानादनन्तरन्तावदुपस्पर्शनमिष्यते ।

प्रजापतिः ।

उपक्रमे विशिष्टं कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।

आचामेदिति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवार्चनादिकार्याणि तथा सर्वभिवादनं ।

कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रियां ॥

कमण्डल्वधिकारे वसिष्ठः ।

कृत्वा वावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः ।

'अवश्यकार्याणि' नित्यानि कर्माणि ।

हारीतः ।

देवतामभिगन्तुकाम आचामेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखामोक्षे तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

ज्ञातातपः ।

आचामेक्ष्वणे नित्यं मुक्ता ताम्बूलचर्वणं ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोविपरिधाय च ॥

आपस्तम्बः ।

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृशेत् ।

‘श्यावान्तपर्यन्ताविति दन्तमूलादारभ्य श्मश्रुमसौपवर्त्तिश्याम-
लेखावधि इत्यर्थः ।

‘मार्कण्डेयः ।

उच्छिष्टेन तु मंसृष्टे द्रव्यहस्तो निधाय च ।

आचम्य द्रव्यमभ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥

उच्छिष्टशब्देनाचाचमनार्हणाप्रायत्वेन युक्तः पुरुष उच्यते ।

भुक्तावशिष्टमत्र वा द्रव्यमात्रमभ्यवहाय्ये ।

तथा च वसिष्ठः ।

प्रचरन्नभ्यवहार्यपृच्छिष्टं यदि मंसृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥

‘प्रचरन्’ परिषेधणं कुर्वन् । ‘अभ्यवहार्यपु’ अन्नपानेषु, हस्तगृहो-
तेष्विति शेषः ।

बृहस्पतिरपि ।

प्रचरन्नन्नपानेषु यदेच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

कूर्मपुराणे ।

तेजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रूपमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

बोधायनः ।

तैजसं चेदादायोच्छिष्टौ स्यात्तद्द्रव्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् । म
चेत्तदन्येनोच्छिष्टौ स्यात् तद्द्रव्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् । म चेदद्भि-
रुच्छिष्टौ स्यात्तद्द्रव्याचम्यादास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ।

‘उदस्य’ निधाय, ‘तदन्यत्’ तस्मात् तैजसादन्यदभ्यवहार्यं, तेन
हस्तस्येन मतेत्यर्थः ।

यत्, मननोक्तं ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियादिति ॥

तत्र मेधातिथिनेका व्यवस्था । गरीयो द्रव्यं निधीयते अन्य-
दनिधायैवाचम्यत इति । अनभ्यवहार्यस्य वस्त्रादेरनिधानं इतरत्र
निधानविधानादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अथवा अमन्त्राग्न्यस्य
द्रव्यस्यानिधानं अभ्यवहार्य-तैजसयोर्निधानं तद्भूतिरिक्तेषु वस्त्रादिषु
विकल्पः ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

यद्यमन्त्रं समादाय भवेदुच्छेष्टणान्वितः ।

अनिधायैव तद्रूपमाचान्तः शुचितामियात् ।

वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् तत्स्पृष्टावेवमेव हि ॥

‘तत् स्पृष्टौ’ उच्छेष्टणस्पृष्टौ, निधानमनिधानं वा कार्यमित्यर्थः ।

निधानं प्रकृत्य बोधायनः ।

एतदेव विपरितममन्त्रे वानस्पत्ये विकल्पः । कथं पुनर्हस्तस्ये द्रव्ये

आचमनमभ्यवृत्तः उच्यते । आ मणिबन्धनात्पाणी प्रक्षाल्येति हि, तत्र विधिः । शरीरमर्ममार्गाच्च द्रव्यस्य विवर्तितं न हस्तस्यैव । एवमगुह्या-
वपि स्कन्धाद्यारोपितेष्वपि द्रव्येष्वच्छिष्टस्पृश्यागुह्यैव । तथैवा-
चान्तस्य गुह्यः । अतोहस्तात्प्रदेशान्तरे प्रकोष्ठकलादिके तत्र द्रव्यं
गृहीताचामेत् । अयमभिप्रायः यथेव पुरुषाणैश्चमस्वत्वादगुह्यं
तच्छुद्धं गुह्यमिति । यदा तु तद्रव्यं भूमौ निधायचमनं तदा
कथं द्रव्यस्य गुह्यः । प्रयतेन पुरुषेण ग्रहणात् । आचम्य द्रव्यमभ्यु-
क्षितं स्मृत्यन्तरविहितेनाभ्युक्षणादिना वेति । एवं च व्यत्यासाच्च
वक्ष्यमाणेषु गौतमादिवचनेष्वनिधायति वा निधायति वा यथष्टं
वेदः क्रियतां ।

गौतमः ।

द्रव्यरूपं उच्छिष्टोनिधायचामेत् ।

शङ्खलिखितं ।

द्रव्यरूपं उच्छिष्टोनिधायचम्याभ्युक्षेत् ।

पकान्नमादाय मृत्रकरणं योकापमास्वाकं द्रव्यं ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं शीघ्रं कृत्वा यथाविधि ।

उत्सृज्यापन्नपकान्न उपस्पृश्य ततः शुचिः ॥ '

एतदावश्यं शक्यविषयं ।

अरण्येऽनदके रात्रौ चौर-व्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मृत्रपुरीषं तु द्रव्यरूपो न गृह्यति ॥

शीघ्रं प्रकुर्यात् प्रथमं पादौ प्रक्षालयन्ततः ।

उपस्पृश्य तदाभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

मार्कण्डेयस्तु शौचमण्यनिधायैव कार्यमित्याह ।

पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः ।

अनिधायैव तद्रव्यमङ्गे कृत्वा ममाश्रितं ॥

शौचं कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि ।

अन्यमभ्युत्तयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ।

त्यक्ताग्रमात्रं वा तस्माच्छेषं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इत्याचमननिमित्तानि ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते मूत्रे भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदामो विपरिधाय च ॥

पैठौनमिः ।

भुक्त्वा क्षुत्वा च मूत्रा च वामश्रु विपरिधाय कलिलकामयामागमे

च रथ्या चत्वर-श्लशानाकान्त्वान्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

मन्त्रज्जिरोऽबृहस्पतयः ।

मूत्रा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टीयोक्तानृतानि च ।

पीत्वापोऽधोऽध्यामाणाश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

मूत्रा भुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः ।

भोजनविधौ हागौतः ।

ध्यायेदव्यक्तं पुरुषं मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चाचान्तः पुन-
राचामेत् ।

पैठौनमिः ।

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषैः पद्मनखास्थ्यग्रेहं स्पृष्ट्वाचान्तः पुन-
राचामेत् चण्डालगृहेच्छमभाषणे च ।

शङ्ख-लिखितौ ।

स्नान-भोजनकालेष्वाचान्तः पुनराचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो दिशचामेत् दिःपरिमृज्यात् सकृदपस्पृशेत् ।

व्यासः ।

प्रक्षान्त्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो दिरूपस्पृशेत् ।

कर्मपुराणे ।

प्रक्षान्त्य पाणि-पादौ तु भुञ्जानो दिरूपस्पृशेत् ।

शुचौ देशे समामीनो भुक्ता च दिरूपस्पृशेत् ॥

वसिष्ठः ।

भुक्ता सुप्ता क्षुत्वा पीत्वा चाचान्तः पुनराचामेत् त्रामय परिधाय
ओष्ठौ च सम्पृश्य विलोमकौ ।

कर्मपुराणे ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा त्रामोपि परिधाय च ।

रेतामूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गं शुक्रभाषणं ॥

ष्टौत्रिवाध्ययनारम्भे काम-श्रावणमे तथा ।

चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य दिजात्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तददाचान्ताप्याचमेत् पुनः ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

मूत्र-पुरीष-शौवनादिषु शुक्रवाक्याभिधानेषु च पुनरुपमृशेत् ।

बोधायनः ।

भोजने हवने दाने उपहारप्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले च न द्विराचमनं स्मृतं ॥

व्यासः ।

दाने भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेक्षप-होमार्चनादिषु ॥

इति द्विराचमननिमित्तानि ।

अथ श्राद्धाचमनानि ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे

श्राद्धमारभ्यमानस्तु प्रत्याख्याङ्घ्रौ करौ तथा ।

अङ्घ्रिः सम्यग्विशुद्धाभिः द्विराचामेददङ्मुखः ॥

ततस्तु मण्डले शुद्धे द्विजाः प्रचालिताङ्घ्रयः ।

क्षुर्युराचमनं द्विवै मण्डलोत्तरतः स्थिताः ॥

श्राद्धकर्त्ताय भूयोऽपि समाचम्य यथाविधि ।

दर्भपाणिश्च दर्भेषु ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥

आह सत्यव्रतः ।

चालिताङ्घ्रिषु विप्रेषु द्विराचान्तेषु च स्वयं ।

धौतपादः प्रकुर्वीत कर्त्ताप्याचमनन्ततः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

आचान्तः पुनराचम्य द्विजपादात्तनेजनं ।

विधाय पुनराचामेत्पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ॥

जातृकर्णं ।

अभ्यर्च्य गन्धमान्याद्यैर्विश्रान् देवान् पितृनपि ।

आचम्य चाग्नौकरणं कुर्वीत सुममादितः ॥

जमदग्निः ।

जलपूर्वोक्ततो दत्त्वा गन्धादीन्यनपूर्वशः ।

आचामेद्वाचयित्वा तु पूर्णतामर्चनस्य वै ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृन् सम्युज्य गन्धाद्यैराचम्याथ द्विजागतः ।

सौवर्ण-राजतादीनि भाजनानि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे त्वर्घ्यदानानन्तरमेव आचमनमुक्तं ।

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलं तण्डुल-मर्षपान् ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्पुनः स्वयं ॥

आदित्यपुराणे ।

येऽग्निदग्धा इति प्राज्ञो भुव्यस्त्रं विकिरेत्ततः ।

स्वयमाचम्य विप्राणामपोदद्यात् सकृत्सकृत् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टममीषे तिलोदकेनाभ्युक्ष्यामंस्कृतप्रसीतानामस्त्रं विक्री-

र्याप उपस्पृश्य तप्तिं पृच्छेत् ।

संवर्त्तः ।

दक्षिणाभिमुखः स्थित्वा विक्रीर्यास्त्रं ततो भुवि ।

निर्णिक्तहस्त आचम्य ततो मधुमतीर्जपेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कृत्वा पितृणामनुपूर्वशः ।

तथा मातामहानाञ्च कुर्यादाचमनं ततः ॥

कात्यायनः ।

निरूप्य प्रयतः पिण्डानाचम्यादक्परीत्य च ।

नमस्कुर्वीत षट्कृत्वः पूजयेच्चैकमानसः ॥

विश्वामित्रः ।

निधाय पिण्डान् मंपूज्य गन्ध-मान्यादिभिस्ततः ।

उपस्पृशेदपस्तञ्च देशं प्रोत्तेदमत्सरः ॥

अग्निपुराणे ।

गन्ध-मान्यादिभिः पिण्डानभ्यर्च्याचम्य संयतः ।

द्विजहस्तेष्वपो दद्यात् सपुण्याः साक्षतास्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

समाप्य च ततो विप्रान् मौमान्तमनुगम्य च ।

प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिञ्च द्विराचमनमाचरेत् ॥

पाराशरः ।

आद्धं समाप्य विधिवत् विमर्ज्य ब्राह्मणानपि ।

द्विराचम्य प्रकुर्वीत वैश्वदेवादि नैत्यकं ॥

तदेतदाचमनसप्तकं समासेनाह मङ्ग्यहकारः ।

आदौ विप्राङ्घ्रिगौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।

पिण्डान् दत्त्वाचमयित्वा च विमर्ज्य ब्राह्मणांस्तथा ॥

आचामेच्छादुकर्त्ता तु स्थानेऽध्येतेषु मप्रम् ।

आद्यन्त्यादिर्गोचामेच्छेषु तु मल्लसकृत् ॥

गोभिलः ।

आरम्भे चावमाने च द्विगाचमनमिष्यते ।

अन्यत्र पितृकार्येषु मल्लदाचमनं स्मृतं ॥

अत्र कैयिदुक्तं ।

आह्वारम्भेऽवमानं च पादगोचार्चनान्त्याः ।

विकिरे पिण्डदानं च द्विगाचमनमिष्यते ॥ इति ।

तथा ।

आदावन्तं तथार्चायां विप्रपादप्रगोधने ।

विकिरे पिण्डदानं च पद्भिर्गाचमनं स्मृतमिति च ॥

तच्च तस्मिन्ने पिण्डनिर्वापानन्तरमुदगावर्त्तनात् पूर्व आचमनं न विद्यते किन्तु गन्नादिदानान्तं सकलमपि पिण्डदानप्रयागं समाप्या-
चमनं क्रियते इति ।

इति आदाचमनानि ।

अथाचमनापवादः ।

तत्र याज्ञवल्क्ये ।

मुखत्रा विप्रयो मेथ्यास्तथाचमनविन्दवः ।

अथ चाभ्यगतं दन्तमकं व्यक्ता ततः शुनिः ॥

‘मुखत्राः’ मुखान्निःसृताः, ‘विप्रयः’ श्लेष्मविन्दाः, ‘मेथ्याः’
नोच्छिष्टतामापादयन्ति । निश्वासाद्व्यावृत्तानि जंति निष्पृ-
यन् आचमनविधानादनाचान्त्व्यागदुता जायते । विप्रयामपि मुखान्नि-

क्रमणं निष्ठीवनमेव । अतोऽत्रापि प्राप्तस्याचमनस्यापवादार्थमिद-
मुच्यते । तथा आचमतो हस्तादधोऽङ्गुलिविवरैः पतन्त उदविन्द्वो-
ऽपि मेध्याः । 'श्लथु' मुखलोम, तत् आस्यगतं मुखान्तःप्रविष्टं,
अपि मेध्यं । दन्तमूत्रमण्यन्नादिकं अनावामन्नपि शुचिर्भवति । विप्रुषां
स्पर्शं तु मलस्पर्शनिमित्तमाचमनं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचापस्तम्बः ।

यदास्याद्विन्द्वः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितं ये
भूमौ न तेष्वचामेदित्येक इति ।

‘उपलभ्यन्ते’ मंसृग्यन्ते ।

अतएव गौतमः ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपतन्तीति ।
वमिष्ठोऽपि ।

न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्त्यनङ्गस्रिष्टाः ।

मनुर्गपि ।

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न श्लथूणि गतान्यास्यन्न दन्तान्तर्गधष्ठितं ॥

‘दन्तान्तः’ दन्तानां मध्ये क्तिन्ने वा । ‘अधिष्ठितं’ संसक्तं ।

आचमनविन्द्वो मेध्या इत्युक्तं तत्र विशेषमाह मनुः ।

स्पृशन्ति विन्द्वः पादौ य आचमयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।

अत्र परानाचमयतः पादाविति सम्बन्धः ।

यः परस्मै आचमनं ददाति तस्याचमयितृहस्तपतितैरुदविन्द्व-

भिर्यदि पादौ स्पृश्येते तदामौ नाशुचिः । यतस्ते भौमिकैः समा-
यथानुपहृतायां भूमौ स्थिताः काश्चिद्दकमात्राः शुद्धाः एव-
मुच्छिष्टहस्तात्पतन्तोऽपि ते शुद्धा एवेत्यर्थः । आचमयितु रेवात्र
शुद्ध्यभिधानादाचमनकर्तुर्गन्धेषां च समीपस्थानामाचमनविन्दुस्पर्श
भवत्येवाप्राप्त्यमिति ज्ञायते ।

बोधायनेऽपि ।

- स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यस्याचामयतः परान् ।
न तैरुच्छिष्टभावः स्यात्तन्वास्ते भौमिकैः सह ॥

वमिष्ठोऽपि ।

परान्णाचामयतः पादौ या विप्रघो गताः ।

ताभिर्नाच्छिष्टतां याति भूम्या तान् समः स्मृताः इति ॥

अत्र पादग्रहणमवयवान्तरस्यापि प्रदर्शनार्थं ।

तथा च यमः ।

प्रयान्याचमतो याश्च शरीरे विप्रघो नृणां ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यान् ताः स्मृताः इति ॥

एते च भूम्यभिघातोत्थिता एव शुद्धाः नान्तरालमृष्टाः ।

यथाह पैठीनसिः ।

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पृताः विप्रघः शुद्धा विलोमकि-
न्नेस्वाचामेदिति । मुखप्रविष्टैः मश्रुभिर्नाच्छिष्टतेति ।

देवलोऽप्याह ।

मश्रुभिश्च मुखविष्टैराशौचं नोपदिश्यते ।

अत्र विशेषमाह आपस्तम्बः ।

न प्रस्यभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तराग्रे मद्भिर्धावन्न हस्तेनोपस्पृशन्ति ।
हस्तगृहणमवयवन्तरस्थाप्युपलक्षणार्थं अङ्गान्तराणामपि सुखमलस्पृशं
आत्मनविधानात् । यच्च दन्तमक्तस्य त्यागमात्रेणैव प्रागणुचित्व-
मुक्तं तत् स्वयं च्युतदन्तमक्तविषयमिति ज्ञेयं । “अस्तेषु तेषु नाचा-
मन्त्रेषां संश्रावणाच्छुचिः” इति बोधायनस्मरणात् । ‘संश्रावणं’ सुखात्
वह्निर्निर्मनं ।

स्वयं प्रच्युतस्य निगिरणादेव गुड्डिरित्याह मनुः ।

परिच्युतेष्वस्यनान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

‘निगिरन्’ अन्तः प्रवेगयन् । निगिरण-त्यागयोश्च विकल्पः ।

गौतमोऽपि ।

च्युतेष्वश्राववद्विद्याद्विगिरन्नेव तच्छुचिरिति ।

‘आश्रावः’ सुगोदकं, तत् यथा च्युतमण्यणुचि न भवति तद-
दित्यर्थः । निगिरन्नेवेत्येकारात् चर्षणक्रियायां “आचामंचर्षणं नित्यं”
एवं विष्णुनेत्रमाचमनं कर्त्तव्यमेव वलात्प्रत्याबिते त् दन्तलग्ने
आचान्त्यं “भोजने दन्तलग्नाणि निहत्याचमनं चरेत्” इति देवल
स्मरणात् ।

दन्तादपरिच्युतन्वनादिकं दन्तवन्नाच्छिष्टं करोति ।

तदाह बोधायनः ।

अथाणुदाहरन्ति ।

दन्तवद्धन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

वशिष्टः ।

न श्मश्रुगतोलेपः ।

दन्तवदन्तलम्बेषु यच्चाणन्तर्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्नगिरन्तं तच्छुचिः ॥

हारीत ।

दन्तवदन्तलम्बेषु यच्चाणन्तर्मुखं भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्नगिरन्तं तच्छुचिः ॥

पुंठानभिः ।

दन्तवदन्तलम्बानां दन्तान्तरगतेषु च निगिरन्तवान्तर्मुखं गृह्यः ।

दन्तवदन्तलम्बेष्विति रमानुपलब्धौ सत्यां वेदितव्यं ।

तत्राह शतः ।

दन्तवदन्तलम्बेषु रमार्जमन्यव जिह्वाभिमर्शनादिति ।

अन्यत्रत्यादि रमानुपलब्ध्यावपि जिह्वाभिमर्शने सत्यगुचितमित्यर्थः ।

मनुः ।

दन्तवदन्तलम्बेषु जिह्वास्यर्गे गुचिर्भवेत् ॥

केचित्तु जिह्वाभिमर्शनेऽपि यावद्युतिर्न भवति तावन्नागुचिरि-

त्याह ।

तथा च गौतमः ।

दन्तग्रिष्टेषु दन्तवदन्यव जिह्वाभिमर्शनात् प्राक्क्षुतेरित्येके ।

“दन्तवदन्तलम्बे” इत्यतिशयोक्तिपाभिप्रेयं ।

तथा च देवलः ।

दन्तलम्बमहाश्वे लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बह्वशः कुर्याद् यन्नमुदुग्णे पुनः ॥

भवेदशौचमत्यर्थं हणवेधाद्व्रणे कृते ॥

शातातपः ।

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्वेहे तथैव च ।

ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

स्वेहेऽत्र कृताचमनस्यापि यो हस्तादिलग्नो भोजनस्वेहः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टम् भवेन्नरः ॥

त्वग्भिः पत्रैर्मुलपुष्पैर्मृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टम् भवेद्विजः ॥

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं जिह्वयेति शेषः ।

पराशरः ।

ताम्बूलेऽनुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।

मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुर्व्रवीत् ॥

अथङ्गिरसौ ।

मधुपर्के च सोमे च अणु प्राणाज्जतीषु च ।

नोच्छिष्टम् भवेद्विप्रो यथात्रैर्वचनं तथा ॥

अप्स्विति प्राणाज्जतिमन्निधानादमृतापिधानमसौत्यादिनोदकपाने
कर्त्तव्ये भुक्तवानपि मन्त्रोच्चारणं प्रति नोच्छिष्ट इत्यर्थः ।

वसिष्ठः ।

प्राणाज्जतीषु सोमे च मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

‘आस्यहोमेषु’ दद्यावशिष्टभक्ष्येषु ।

इत्याचमनापवादः ।

अयाचमने निषेधः ।

तत्र ह्यगौतः ।

नायज्ञोपवीतो न मुक्तशिखो न तिष्ठन्न हसन् जल्पन् विलोकयन्नावि-
लोकितभिरङ्गिर्नोष्णाभिर्न कल्पाभिर्न फेनाभिर्न मबुद्गुदाभिराचामेत् ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वचतुः ‘विलोकयन्’, दिश इति शेषः तस्मिन्नेव जले
निजप्रतिबिम्बं वा ।

आचामेदित्यन्यत्तौ शङ्खलिखितौ ।

न तिष्ठन्न प्रणतो नाङ्गुलिभिर्न मुखशब्दं कुर्वन्नाधौतपादो
नायज्ञोपवीतो न मुक्तशिखः ।

बोधायनः ।

नाङ्गुलीभिर्न मबुद्गुदाभिर्न फेनाभिर्न चाराभिर्नोष्णाभिर्न कल्पा-
भाभिर्न हसन्न विलोकयन्न प्रकृष्टा न प्रणतो न मुक्तशिखो नायुक्त-
शिखो नाबद्धकच्छा न वह्निर्जानुरूपस्पृशत ।

‘प्रकृष्टः’ नमोक्तकायः ।

तथा ।

पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् यथाचामेद्भौ प्रावयित्वाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा प्रदग्दके तन्नाभिसाकारणात् ।

‘प्रदग्’ किञ्चिदिभिरनिर्घोभृतोभृभागः । ‘अकारणात्’ रोगा-
दिकारणमन्तरेण ।

तथा नान्योदकशेषेण वृथाकर्माणि कुर्वीताच्चाभेदा पाणिंसंतुम्हे-
नोदकेनैकपाण्यावर्जितेन नाचामेत् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

न शूद्राशूच्येकपाण्यावर्जितेन जलेन ।

वशिष्ठः ।

अजंस्तिष्ठन् शयानः प्रणतो वा नाचामेत् ।

आपस्तम्बः ।

न तिष्ठन्नाचामेत्प्रको वा ।

प्रचेताः ।

नान्तर्वासा न निर्वासा नाश्रु कुर्वन्नाममपाद आचामेत् ।

गौतमः ।

नाञ्जलिना पिवेन्न तिष्ठन्नानुद्धृतेनोदकेनाचामेत् न पशुवन्दुखेन
पिवेदित्यर्थः ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

न वर्ण-रसदुष्टाभिर्याद्य सूरशुभागमाः ।

हारीतः ।

विवर्णं गन्धवत्तोयं फेनिलघ्वं विवर्जयेत् ।

शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपस्पृश्य एकहस्तार्पितैर्जलैः ।

सोपानत्कस्तथा तिष्ठन्मैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

न गच्छन् शयानश्च न स्खलन् पराम्स्पृशन् ।

न हसन्नेव वा जल्पन्नात्मानंश्चापि वीक्ष्यन् ॥

केशान्नौवीमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रचालयेत्करं ॥

‘स्खलन्’ प्रचलन् ।

तथा ।

मोपानत्को जलस्यो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ।

उष्णौषो वापि नाचामेदस्तेनावेष्ट्य वा शिरः ॥

गम्युद्देशेऽपि वेष्टनवान् ‘उष्णौषो’ ।

व्यासः ।

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचभाचान्तोऽप्यगुचिर्भवेत् ॥

अपः पाणिनखाद्येषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

विष्णुः ।

न गच्छन् शयानश्च न स्थितः प्रह्व एव च ।

न स्पृशन् हसन् जल्पन् श्व-चाण्डालदर्शने ॥

‘स्थितः’ उद्धूर्तिभूतः, ‘न स्पृशन्’ अन्यमिति शेषः ।

गोभिलः ।

मान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयतां ।

आचामेदिति शेषः । ‘अन्तरीयं’ अधोवासः, यस्याधोवस्त्रैकदेशस्य

प्रथमपरिधानममये मन्त्रपूर्वमुत्तरीयता न कल्पिता तद्विषयमेतत् ।
 द्वितीयवस्त्राभावे हि परिधानवस्त्रोत्तरार्द्धस्यैवोत्तरीयत्वं क्रियते ।
 “एकश्चेदासौ भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयति” इति समन्त्रको-
 त्तरीयग्रहणविधेरनन्तरं पारस्करस्मरणात् ।

सम्बर्त्तः ।

शूद्राऽऽद्येकहस्तैश्च दत्ताभिर्न कदाचन ।

आरूढपादकञ्चापि न ऽऽहुत द्विजोत्तमः ॥

मरीचिः ।

न बहिर्जानुस्वरया नामनस्यो न चोत्थितः ।

न पादकाम्यो नाचितः ऽऽचिः प्रयतमानः ।

भुक्तामनस्योऽथावामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

भृगुः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा धीतेन वामसा ।

मुक्ता शिखां वाचान्तस्य कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

साष्णोषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दर्देशं प्रपदस्यश्च नाचामन् ऽऽहुतिमाप्नुयात् ॥

‘बद्धपर्यङ्कः’ वस्त्रादिना वेष्टितजघनभागः ।

प्रौढपादलक्षणमाह गोभिलः ।

आमने रूढपादो वा जान्वावा जह्योस्तथा ।

कृतावभक्तिको यस्य प्रौढपादः स उच्यते ॥

होगण्टाकृतिना वस्त्रेणावेष्टितपृष्ठ-जानुद्वयमवस्थानम् ‘अवस-

क्तिका’ ‘प्रपद’ पादायं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कण्ठं शिरो वा प्राहृत्य रघ्यापणगताऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः श्रौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

‘आपणः’ कथ-विकथभूः ।

कौशिकः ।

अपवित्रकरः कथित् ब्राह्मणो य उपस्पृशेत् ।

अपूतं तस्य तस्मै भवत्याचमनं तथा ॥

विष्णुः ।

आम्बोरूपं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतहत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

जान्वाग्रधस्तादाचमननिषेधाज्जानुमात्रेणविरुद्धमाचमनमिति ज्ञायते ।
तदाह जातृकर्णः ।

जानुमात्रे जले तिष्ठन्नामीनः प्राङ्मुखः स्थले ।

सर्वतः शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपत्स्थितः ॥

‘तयोः’ जल-स्थलयोरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः ।

जलस्यो वा स्थलस्यो वा द्वयोर्वा समतः स्थितः ।

जलस्यो जलकृत्येषु स्थलस्यः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तुभयस्यस्तु कर्मस्वधिहृतोभवेत् ॥

यदि जलस्थित आचमति तदा जलकृत्य एवाधिहृतोभवति ।

यदा तु स्थलस्यः तदा स्थलकृत्य एव, यदि पुनरुभयस्यः तदोभयोरपि
क्रियमाणेषु कर्मस्वधिहृतो भवति ।

दक्षोऽपि ।

स्वात्वाचामेदयदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यमौ गृद्धः ततः कार्यतमो भवेत् ॥

यमः ।

अपः करनखसृष्टा य आचामति नै द्विजः ।
सुरां पिबति मय्यक्तं यमस्य वचनं तथा ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् पिबेत् ब्राह्मणोजलं ।
सुरापानेन तत्तुल्यं मनः स्वायम्भूतोऽब्रवीत् ॥
अत्र विंशथः कृर्मपराणं दर्शितः ।

न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेत् वक्त्रेण वै जलं ।
'वक्त्रेण' गृह्णेनेति शेषः ।

श्राव्यायनिः ।

अलावुताम्रपात्रस्य करस्यञ्च यत्पयः ।
गृहीत्वा स्वयमाचामन्न तेनाप्रयतोभवेत् ॥

क्वागलेयः ।

करकालावुकाष्ठेन ताम्र-चर्मपटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहालापांश्च वर्जयेत् ॥
करपत्रं च यत्तोयं यत्तायं ताम्रभाजने ।
सौवर्णं राजते चैव नैवागृह्णीत् कर्हिचित् ॥

इत्याचमननिषेधः ।

अथाचमनोदकानि ।

तत्र मनुः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरदृष्टाभिश्च धर्मतः ।

शौचेषुः सर्वदाचार्मदामोनः प्राग्दुःखः ॥

अनुष्णाभिरित्यवाग्निमंयोगजमौषधं प्रतिषिध्यते ।

“अनभ्युष्णाभिरफेनिलाभिरगृद्धैककरावर्जिताभिरक्षाराभिरङ्ग-
राचार्मत्” इति विष्णुस्मरणतः ।

• ‘अदृष्टाभिः’ अभ्यधमंसर्गादिदोषरहिताभिः ।

ममुपस्पृशेदित्यनुयत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

अङ्गिन् प्रकृतिस्याभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदः ।

‘प्रकृतिस्याभिः’ अविकृतगन्ध-वर्ण-रसाभिः ।

शङ्खः ।

अङ्गिः ममुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदः ।

वह्निना च न तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशत ॥

उद्धृतगृहणं जलाशयस्थानामपां मुखेन गृहणं निराकृतं ।

गौतमः ।

उद्धृतोदकेनाचार्मेत् ।

आचार्मदित्यनुयत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

उद्धृतपरिपृताभिरङ्गिर्वेचिताभिरक्षाराभिरनधिश्चिताभिरफेना
भिरबुद्बुदाभिः ।

‘परिपृताभिः’ वस्त्रपरिस्नुताभिः । ‘अनधिश्चिताभिः’ अवह्नि-
तप्ताभिः ।

आपस्तम्बः ।

भूमिगतास्वप्स्वाचस्य प्रयतोभवति यं वा प्रयत आचामयति ।
 प्रदरोदकेन नाचामेदित्युक्तं तत्र विशेषमाह ।
 वमिष्टः ।

प्रदादपि या गोस्तर्पणाः स्युः ताभिः ।
 आचामेदिति शेषः ।
 आचामेदित्यनुवृत्तौ पैठीनभिः ।
 अष्टताभिर्गन्धर्वाभिर्बुधदाभिः ।
 'अष्टताभिः' अपकाभिः । एतच्चानातुरविषयं ।
 अतएव यमः ।

रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिणां ।
 उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनां ॥
 'उष्णपायिनां', आतुराणां, न पुनरातुरमात्राणामित्यर्थः ।
 यत्र पुनरुक्तलक्षणा आपो न लभ्यन्ते तत्र कथमित्यपेक्षिते देवलः ।
 येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
 येषु देशेषु यक्षा यान्ता यान्ता यान्ता यान्ता ॥
 येषु स्थानेषु यक्षैश्च धर्माचारश्च यादृशः ।
 तत्र तान्नावमन्यत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
 एतच्चोदकं यावदामेन न स्पृशति तावन्नाचामेदित्याह यमः ।
 तावन्नापस्पृशेद्दाहान्नावदामेन न स्पृशेत् ।
 वामे हि द्वादशादित्या वरुणश्च जलेश्वरः ॥
 इत्याचमनोदकानि ।
 अथाचमनोदकपरिमाणं ।

तत्र मनः ।

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोद्भिः प्राणिताभिस्तु शूद्राः स्पृष्टाभिरन्तः ॥

‘हृदयं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति’ हृद्गाः, ‘पूयते’ पवित्रतां प्राप्नोति ।
‘कण्ठगाभिः’ कण्ठमात्रस्पर्शनीभिः, ‘भूमिपः’ क्षत्रियः । ‘प्राणि-
ताभिः’ मुखान्तःप्रवेशिताभिरपि कण्ठमप्राप्ताभिः, वैश्वः । अन्त इति
तृतीयार्थे तमिः । समीपवचनश्चान्तशब्दः । स च सम्बन्धान्तरमपे-
क्षते । ततश्च यत्र स्थाने वैश्वस्याचमनं विहितं तत्समीपवर्तिना
स्थानेन स्पृष्टाभिरद्भिः शूद्रः पूयते । वैश्वस्य च स्थानं जिह्वा तत्स-
मीपवर्तिस्थानं दन्ता एव । अत्र यद्यपि दन्तनिहितस्योदकस्य द्रव-
त्वाज्जिह्वास्पर्शाऽपरिहार्यः । तथापि पूर्वपरिमाणत् किञ्चिद्व्यूनता-
ज्ञापनार्थमिदं ।

शङ्ख-लिखितौ ।

हृदयज्ञाभिरद्भिर्ब्राह्मणः शुचिः । कण्ठगाभिः क्षत्रियः । ताम्ब-
व्याभिरवैश्वः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टान्तिकाभिः ।

वमिष्ठः ।

हृदयज्ञाभिरबुद्धाभिरफेनाभिर्ब्राह्मणः । कण्ठगाभिस्तु क्षत्रियः
शुचिः । वैश्वोद्भिः प्राणिताभिः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिर्वैश्वः ।

शङ्खः ।

विप्रः शूद्राति हृद्गाभिः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

ताम्रगाभिस्तथा वैश्वः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तः ॥

देवलः ।

अप्सु पीतासु हृदयं प्राप्तासु ब्राह्मणः शुचिः ।

राजन्यः कण्डमास्यं वै विट्शूद्रः स्पर्शनाच्छुचिः ॥

पैठीनभिः ।

हृदयङ्गमाभिरङ्गिब्राह्मणः । राजन्यः कण्डगाभिः । आस्यं प्राप्ता-
भिवैश्यः । स्त्री शूद्रः स्पृष्टाभिः ।

बौधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।

वैश्यस्वङ्गिः प्राशिताभिः स्त्री-शूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू ।

हृत्कण्ड-तालुगाभिस्तु यथामंथं दिजातयः ।

शूद्रोऽप्युः स्त्री च शूद्रश्च सक्तस्पृष्टाभिरन्ततः ॥

हारीतः ।

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियः शुचिः ।

वैश्योऽन्तःप्राशिताभिः स्यात् स्त्री-शूद्रौ स्पर्शनादपि ॥

शालङ्कायनः ।

अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।

कण्डं राजा च नाभौ च वैश्यः शूद्र-स्त्रियोऽन्ततः ॥

शूद्राधिकारे गौतमः ।

आश्वमनार्थं पाणि-पादप्रक्षालनमेवैके ।

हृदयङ्गमादीनामपि परिमाणमाहोशनाः ।

माषमञ्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति ।

तदेकैकपादहान्या कण्ठ-तालु-दन्तगास्ताभिस्त्वेवर्णिकाः । स्त्री-
शृङ्गाश्चाचमेरन्ति ।

भरद्वाजोऽपि ।

माषमज्जनमात्रास्तु मंग्यञ्च त्रिः पिषेदप इति ।

हृदयङ्गमानां परिमाणज्ञाने प्रकाशान्तरमाह कण्वः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ।

मुक्त्वाङ्गुष्ठ-कनिष्ठे तु शेषेणाचमनश्चरेत् ॥

इत्याचमणोदकपरिमाणं ।

अथाचमने दिङ्निनयमः ।

तत्र बद्धपराशरः ।

कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जनीः ।

निबद्धशिखकच्छुस्तु प्रागुदङ्मुख आचमेत् ॥

पादप्रक्षालनमाज्जामूलात्, हस्तप्रक्षालनमा मणिबन्धात् कर्षयं ।

“आ मणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्य आज्जाम्भां पादौ” इति हारीत-
स्मरणात् । “इत्येवमङ्गिराजान् प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ चा-
मणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः” इति देवलस्मरणाच्च ।

‘शिखा’ चूडा । परिधानवस्त्रगृह्यमंसक्तोऽञ्जलः ‘कच्छः’ । तस्य
निबन्धनं कटिदेशे निगूहनं । ‘प्रागुदङ्मुख इति मुखशब्दः प्रत्येकमभि-
सम्बध्यते । अतः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाचमेदिति । विग्रहस्यैव । प्रागु-
दङ्मुखमस्येति । न चैष इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिरिति वाच्यं । इन्द्रगर्भतायां
समाहारे तावत्समाप्तान्तेनाकारेण भवितव्यं । इतरेतरयोगोपि तथैव ।
न हि युगपत्प्रागुदङ्मुखता सम्भवति । तत्र कश्चिदाचमनभागः प्राङ्मुख-

खेन कर्त्तव्यः । कश्चिदुदङ्मुखेनेत्यापतति । न चैकदेश आचमनं, न च दिग्गर्थ उपादेयः, येन परस्परपेने दिशौ सम्बध्यतां । नापि दक्षिण-पूर्वादिवत्प्रागुदक्शब्दोऽपराजिताया दिशोवाचकत्वेन प्रसिद्धः, येन दिक्षामामवच्छिन्नोद्दिष्टपूर्वको बह्व्रौहिर्विज्ञायेत । तस्मान्नायं वृत्त्यन्तर-गर्भा बह्व्रौहिः । अतोऽत्र प्राच्युदोच्यो विकल्पः । यथा वृहद्रथन्तरं माम पठतीत्यत्र केपुचिदहःस वृहत्केपुचिद्रथन्तरं न त्वेकेकस्मिन्नहनि समस्तोभयमामत्वमिति ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

अन्तर्जानु गुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तौर्येन द्विजो नित्यमुपस्पृशत ॥

‘अन्तर्जानु’ जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा, ‘गुचौ’ अगुचिद्रक्षामंसृष्टं, ‘देशे’ भुवि नापानच्छयनामनादौ । ‘उपविष्टः’ आसीनः, न स्थितः, शयानः, प्रक्षोभ्यमानः । ‘प्राक्’ प्राङ्मुखः । द्विजग्रहणात् स्त्रीगुह्यो-र्नते नियमा इति विज्ञायते । ‘नित्य’ सर्वकालं, आश्रमान्तरस्योऽपि । शङ्खः ।

अन्तर्जानु गुचौ देशे उपविश्येन्द्रदिङ्मुखः ।

उदङ्मुखो वा प्रयतो दिशश्चानवलोकायन् ॥

गौतम-बौधायनौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमारभेत् ।

वसिष्ठः ।

प्राग्वोदग्वास्योऽन आचामेत् ।

हारीतः ।

पाणि-पादौ प्रक्षान्त्योक्तस्य च नीविं प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपवि-
श्यापः पिवेत् ।

विष्णुः ।

गुह्यो देशे स्वामीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा तस्मिन्नाः
सुमनाश्चाचामेत् ।

ब्रह्म-लिखितौ ।

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गुह्यो देशे उपविष्टोऽन्तर्जानुरूपसृशेत् ।
ईशान्यभिमुखत्वमप्याह हारीतः ।

ईशान्यभिमुखो भुत्वापः सृशेत्तु यथाविधि ।

अत्र मनुष्य-देव-पितृकार्येषु दिग्यवस्थामाह पैठीनसिः ।

अथ प्रथमकल्पः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्यान्तर्वाहस्यो
कृत्वा गुह्यो आपः मण्डप आमणिवन्धनात्पाणौ प्रक्षान्त्याभिमुखं
ब्रह्मदारं मनुष्याणां प्राचीनश्चैव देवानां पितॄणां दक्षिणं सत्तं ।

‘अभिमुखं ब्रह्मदारं’ ध्रुवमण्डलाख्यं । “मण्डलस्यास्य पुच्छं
शिगुमाराकृतैर्ध्रुवः । मध्ये नारयणश्चेति ब्रह्मदारमिदञ्चगः” इति
गारुडपुराणंभिधानात् । ध्रुवमण्डले न चाक्षरा दिक्क मन्त्यते । अत-
श्चोदीची-प्राची-दक्षिणा मनुष्य देव-पितॄणान्दिशः । मनुष्यादिकर्मसु
तत्तदिगभिमुखेनाचान्तव्यमित्यर्थः ।

देवलोऽपि ।

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

शिखाम्बुजा वसित्वा च निर्णिकं वाममो गुह्यं ।

तृष्णीं भूत्वाप आचामेदकुप्यन्न विलोकयन्निति ॥

इत्याचमने दिङ्निधमः ।

अथाचमने तीर्थनिधमः ।

तत्र व्यासः ।

बाह्य जान्वन्तरा कृत्वा तीर्थेन शुचिराचमेत् ।

तारणाप पापप्रमोचनाय तिष्ठतीति तीर्थशब्देन कश्चित्पावनतमो देश उच्यते । तरत्यनेन तीर्थमिति कचिज्जलावतरणमार्गः । इह तृदकाधारे करतलैकदेशे स्तुत्यर्थं तीर्थशब्दप्रयोगः । अतः करविशेष-तलैकदेशेनाचामेदित्यर्थः । पात्रादिनिराकरणार्थमेतत् ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अयापः प्रथमात्तीर्थाद्विष्णात् त्रिः पिवेत्समं ।

अशब्दमनवस्त्रावमवर्हिजान्वबुद्धुदं ॥

‘प्रथमात्तीर्थात्’ ब्रह्मतीर्थात् । ‘दक्षिणात्’ दक्षिणहस्तस्थितात् ।

‘त्रिः’ वारत्रयं । ‘समं’ तुल्यकालं, अव्यवधानेनेत्यर्थः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

ब्रह्मतीर्थेनाचामेत् ।

विष्णुः ।

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिःपौत्वा द्विः परिमृज्यात् ।

ब्राह्मेणेति स्तुत्यर्थं ब्रह्मा देवतास्येति । न हि तीर्थस्य देवता सम्भवति । अश्वविःस्रकरूपत्वात् । तद्रूपतान्नु केनचिद्वर्मेण शुद्धि-हेतुत्वादिनाधारोप्य देवता तद्धितः । परिमृज्यान्मुखमितिशेषः ।
बोधायनः ।

शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जाम्बवन्तरा कृत्वा प्रस्थाप्य
पादौ पाणी चामणिवन्धनात् ब्राह्मण तौर्धेनाचामेत् ।
ब्राह्मणतीर्थं लक्षयन्नाह ।
पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं त्रिराचामेत् ।
वसिष्ठः ।

प्रचान्य पादौ पाणी चामणिवन्धनादङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा
ब्राह्मं तीर्थं, तेन त्रिराचामेदशब्दवत् ।
प्राजापत्यतीर्थेनाप्याचमनमाह शङ्खः ।

प्राजापत्येन तौर्धेन त्रिःप्राप्तीयाज्जलं शुचिः ।

देवतीर्थस्याप्याचमनाङ्गुलमाह मनुः ।

ब्राह्मणं विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

काय-त्रैदशकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥

विप्रग्रहणं च त्रिचयादेरप्युपलक्षणार्थं । “दिजो नित्यमुपस्पृशेत्” इति
स्मरणात् । नित्यकालं शौचार्थं कर्माङ्गत्वेन वा । कः प्राजापतिः स
देवता अस्येति ‘कायं’ प्राजापत्यं । त्रिदशा देवास्ते देवा अस्येति
‘त्रैदशकं’ देवं । त्रिदशशब्दाद्देवताणि कृते स्मार्थिकः कप्रत्ययः ।
कदाचनेति स्फोट-पिटकादिना ब्रह्मादितीर्थेष्वयोग्यतामापन्नेष्वपि
‘पित्र्येण’ पितृतीर्थेन, न आचामेत् ।

इत्याचमनतीर्थेनियमः ।

अथाचमने गण्डूषसङ्ख्या ।

तच्च विष्णुपुराणे ।

निष्पादिताङ्घ्रिभौचस्तु पादावभ्युक्ष्य वै पुनः ।

त्रिः पिषेदलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥

तेन सोदकेन हस्तेन दिरभ्यासेन परिमृज्यात् । परिमार्जनञ्चात्र
ओष्ठस्त्रिष्टानामुदकानामपनयनं ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रिःप्राश्नापो दिरन्मृज्य खान्यङ्घ्रिः समुपस्पृशेत् ।

‘खानि’ इन्द्रियच्छिद्राणि । अङ्घ्रिर्हस्तगृहीताभिः ।

मनुः ।

त्रिःप्राश्नयेदपः पूर्वं दिरन्मृज्यात्ततो मुखं ।

खानि चैव स्पृशेदङ्घ्रिरात्मानं शिर एव च ॥

‘मुखम्’ ओष्ठद्वयं । मुखशब्दस्यात्रैकदेशवृत्तित्वात् । मुख्यानामेव
खानामेष स्पर्शविधिः मुखस्य प्रकृतत्वात् । ‘आत्मानमिति हृदयं
नाभिं वा निर्दिशति । उपनिषत्सु “अन्तर्हृदय आत्मानं पश्यत्” इति
कथ्यते । अतो हृदस्यायं स्पर्शः । चेन्नस्यात्मतो विभोरमूर्त्तस्य
स्पर्शासम्भवात् । स्मर्यते च “नाभिमालभतेति ।

व्यासः ।

त्रिःप्राश्नयेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

पादावभ्युक्ष्य मूर्द्धानमभ्युक्षेत्तदनन्तरं ॥

अत्र विशेषमाह दत्तः ।

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिषेदम्बु वीक्षितं ॥

अनेनैवेति वक्ष्यमाणस्याचमनविधिः परामर्शः । उत्तरकालमेव

तस्याभिधानात् । 'वीक्षितमिति दिवसाभिप्रायं । "रात्रावनीक्षितेनैव
शुद्धिरुक्ता मनीषिणां" इति यमस्मरणात् ।

विशेषान्तरमाह हास्यैतः ।

अन्तर्द्वाररक्षीकृत्वा त्रिरपोहार्द्धं पिबेत् ।

'अन्तः' मध्ये, 'ऊर्वाः' जानुनोः 'अरक्षी' हस्तौ, कृत्वा त्रिरपः
'हार्द्धं' हृदयसमन्धि यथा भवति तथा फुत्कारादिशब्दमन्तरेणैव,
पिबेत् । अतएव बोधायनः ।

शब्दमकुर्वन्स्त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत् ।

एतच्चोदकपानमुपविष्टेनैव कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः ।

आसीनस्त्रिराचामेत् हृदयङ्गमाभिरङ्गिरिति ।

त्रित्वेन सह वैकल्पिकं ।

संख्यान्तरमाह प्रचेताः ।

अनुष्णाभिरफेनाभिरशूद्राहताभिरशब्दाभिरित्यतुर्वाङ्गिराचामेत् ।
गौतमोपि ।

शुचौ देशे आमिनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञापत्रीत्या-
मलिवन्धनात्पाणौ प्रक्षान्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रितुर्वाप आचामेत्
पादौ चाभ्युक्षेत् ।

'हृदयस्पृशः' हृदयङ्गमाः ।

एतच्च संख्यादयं द्विजातिविषयमेव । स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृश-
भिरिति याज्ञवल्क्येन स्त्री-शूद्रयोः सकृत्त्रिविधानात् ।

उपस्पर्शन-परिमार्जने प्रकृत्य बोधायनेनाप्युक्तम् ।

सकृदभयं गृह्यस्य स्त्रियाथेति ।

उक्तञ्च दृढमनुना ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखं ।

शरीरं शौचमन्विच्छन् स्त्री-गृह्यन्तु सकृत् सकृत् ॥

स्त्री-गृह्यमिति समाहारद्वन्द्वः ।

आचमने हस्तस्य संस्थानविशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे ।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

त्रिःपिवेदक्षिणेनाम्बु द्विरास्यं परिमार्जयेत् ॥

दक्षिणं हस्तं गोकर्णाकृतिं कृत्वा त्रिरम्बु पिवेत् । दक्षिणेन हस्तेन द्विरास्यं परिमार्जयेदिति सम्बन्धः । पुनर्यहनात् पूर्वं गोकर्णाकृतिना हस्तेनोदकं गृहीत्वा ततोऽङ्गुष्ठ-कनिष्ठे बहिःकृत्य पुनरपि गोकर्णाकृति-हस्तं कुर्यादिति गम्यते । कथितञ्चाङ्गुष्ठकनिष्ठाबहिःकरणं परिमाण-प्रकरणे ।

हस्तस्य विशेषान्तरमप्याह मार्कण्डेयः ।

सपत्रिणेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

हस्तेनेत्येकवचनमविवक्षितं हस्तद्वयेऽपि पवित्रधारणस्य प्रशस्त-तमत्वात् ।

तथाच गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचमति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥

यत्पूर्वं वशिष्ठेन ।

वामइस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो दिजः ।

उपस्पृष्टं भवतीव रुधिराण मलेन चेति ॥

तत् केवलवामहस्तविषयं ।

इत्याचमने गणहृषमंख्या ।

अथ दादशाङ्गस्पर्शनं ।

त्रि मस्वर्तः ।

परिमृज्य द्विरास्यन्तु दादशाङ्गानि चालभेत् ।

मुखं नामिकादयं नेत्रद्वयं श्रोत्रद्वयं नाभिर्हृदयं मूर्ध्ना बाहु-
द्वयश्चेति दादशाङ्गाणि । परिमार्जनञ्च त्रिःप्राशनानन्तरं कार्यं ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

त्रिःप्रास्य द्विरुन्मृज्य शिरश्चतुः श्रोत्रं घ्राणं हृदयं मूर्ध्नाऽनश्वास्यभेत् ।

परिमार्जने मञ्जुान्तरमण्याह बौधायनः ।

त्रिःपरिमृज्यात् द्विरित्येके ।

आपस्तम्बाऽपि ।

त्रिरोष्ठौ परिमृज्याद्विरित्येके ।

श्रोष्ठशब्देनात्र तत्समापस्यः सलोमकः प्रदेशोविवक्षितः ।

अथवेवेदेतिहास-पुराणानि ध्यायन् ब्राह्मणं तार्थ्यं श्रोष्ठयोः
सलोमदेशमुन्मृज्यादिति कण्वस्मरणात् । ब्राह्मं तार्थ्यमङ्गुष्ठमूलं ।
देवलः ।

द्विस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यान्ततो मुखं ।

एतच्छ्रोष्ठयोरलोमकप्रदेशं यथा हस्तस्पर्शा न भवति तथा
विधेयं ।

अतएव इवः ।

मंष्ट्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःपरिमृज्यात्ततो मुखं ।

मायाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात्कदाचन^(१) ॥

संमृज्य निर्लामकमोष्ठदेशमिति शेषः । एतच्च चालितपाणिना कर्त्तव्यं ।

अतएव पैठीनसिः ।

अङ्गुष्ठमूलेन द्विःपरिमृज्यान्निर्लेपपाणिः कृतशौचः ।

‘निर्लेपपाणिः’ चालनादपनीताचमनोदकलेपपाणिः ।

परिमार्जनानन्तरं खस्यर्शनं कुर्यात्तदाह शङ्खः ।

द्विःपरिमृज्यान्मुखं पश्चात् खान्यन्ते समुपस्पृशेत् ।

खानि च मुखस्मितान्येव स्पृशेदित्याह गौतमः ।

खानि चोपस्पृशेच्छीर्षणानि मूर्द्धनि च दद्यात् ।

अप इति शेषः ।

तानि च जलेन स्पृशेदित्याह विष्णुः ।

खान्यङ्गिर्मूर्द्धानं हृदयञ्च स्पृशेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

द्विःपरिमृज्यात् खान्यङ्गिः संस्पृशेत् मूर्द्धन्यपो निनयेत्तस्ये पाणी च ।

अत्रैवं क्रमः । त्रिरपः पौत्वा प्रचालितपाणिर्द्विरोष्ठौ परिमृज्य इक्षिण-
हस्तेन सव्यपाणौ जलं निषिच्य शेषेण पादौ मूर्द्धानञ्च प्रोक्ष्य सव्य-
पाणिस्थितमुदकं गृहीत्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण सुखादीनि संस्पृश्यान्ते-
ऽपः स्पृशेत् ।

तदाहापस्तम्भः ।

दक्षिणेन पाणिना मयं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी
नामिका-ओत्रे चेत्यथाप उपस्पृशेत् ।

वैयाघ्रपादपि ।

ओत्रस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा चैव जलं स्पृशेत् ।

आचामन् ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान् ऋगुः ॥

व्यासः ।

अक्षिणी नामिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरं ।

ततः सृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्य संस्पृशेत् ॥

संस्पर्शनान्ते पुनः सव्यपाणिं प्रोक्षयेदित्याह बौधायनः ।

खान्यद्भिः संस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः मयं पाणिमन्ततः ।

प्रोक्षयेदिति शेषः ।

पैठौनमिस्तु पादप्रोक्षणपूर्वकं सव्यपाणिप्रोक्षणमाह ।

तत्र श्लोकः ।

नामिका चक्षुषी ओत्रे मुखं नाभिं ततः शिरः ।

स्पृष्ट्वा प्राणान् यथाभंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शिरः ॥

संस्पर्शनञ्च सकृत्सकृदिदधेयमित्याह शङ्खः ।

द्विःपरिस्पृश्योष्ठौ सकृन्मूर्द्धानञ्चक्षुः ओत्रे नामिकां हृदयं
पादौ चाभ्युक्ष्योपस्पृश्य प्रयतो भवति नाप्रयताय ह्ययं कथं न
स्वाध्यायं ।

संख्यानन्तरमथाहापस्तम्भः ।

सकृदुपस्पृशेत् हिरित्येके ।

कासेनाविशेषेण संस्पर्शनात् पूर्वं कर्त्तव्यान्तरमाह हारीतः ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणचरणाङ्गुष्ठे पाणिमवस्थाप्य
प्राणानालभ्य नाभिमुपस्पृशेत् । पाणिमाचमनोदकसंप्रक्तं ।

श्रोष्ठौ परिस्पृज्य प्रथमं मुखस्पर्शं कुर्यादित्याह भार्गवः ।

श्रोष्ठौ परिस्पृज्य ततो मुखं परिस्पृशेदग्निं ध्यायन् ।

आस्यस्पर्शनानन्तरमपि ध्यानमाह व्याघ्रपात् ।

आस्यं स्पृष्ट्वा कराग्रेण तोयं स्पृष्ट्वा समाहितः ।

संस्तृत्य पद्मनाभन्तु विप्रः सम्यग्विग्रह्यति ॥

अत्र सोङ्कारं यज्ञेशं मनसा स्मरेदिति नारायणः ।

संस्पर्शनं चाङ्गुलीभिर्विधेयमित्याह देवलः ।

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पर्शं दृक्प्राण-श्रोत्र-नाभिषु ।

मूर्द्धानश्चरणौ चाङ्गिः संप्रोक्ष्याथ शुचिर्भवेत् ॥

स्थानविशेषेणाङ्गुलीविशेषमाह दत्तः ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु चतुः श्रोत्रं पुनः पुनः ।

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिः, शिरः पश्चादाह् च आग्रेण संस्पृशेत् ॥

ब्रह्मस्तु ।

पूर्वमेव मूर्द्धिस्पर्शनमङ्गुलीनां स्थानान्तरं क्रमान्तरञ्चाह ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः ।

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापटुं कृमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनौयस्या कर्णा मंथोगतः स्पृशत ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तलं न्यसेत् ॥

‘तलं’ हस्तमध्यं, हृदये न्यसेत् ।

पैठौनमिस्तु प्रकारान्तरेण सार्थवादमंस्पर्शनमाह ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्ना च नामिके स्पृशेदङ्गुष्ठानामिकाभ्याध नैव
‘कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्याश्च श्रोत्रे मध्यमिकया मुखमङ्गुष्ठेन नाभिं मर्माभिः
शिरः, प्रदेशिनी वायुरनामिका सूर्यः कनानिका मघवान्नाभ्यमिका
प्रजापतिरग्निरङ्गुष्ठस्तस्मान्नैव मह सर्वाणि स्थानानि स्पृशति वायुः
सूर्यः इन्द्रः प्रजापतिरग्निरित्येता देवता एन पुनौयुरिति ।

तदुशङ्खस्त्वन्या मंस्पर्शनमाह ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापटुद्वयं ।

अङ्गुष्ठमश्रायोगेन स्पृशेन्नेचद्वयं ततः ॥

अङ्गुष्ठानामिकया च योगेन श्रोत्रौ स्पृशत ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥

मर्मासमेव योगेन नाभिञ्च हृदयं तया ।

मंस्पर्शेच्च तया शीर्षे अयमाचमने विधिः ॥

इह येषां शाखिनामङ्गुस्पर्शनं नाम्नातं तेषां न न्य एव ।

येषान्तु तदुक्तं तेषामविरोधात् वचनान्तरानुसाराच्च अङ्गान्तरोप-
स्पर्शनमणस्तीत्यवगन्तव्यं ।

अवार्थवादमाह स एव ।

त्रिःप्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
 नामत्य-दस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नामापुटद्वये ॥
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करो ।
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते चानिलानलौ ॥
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वपर्वताः ।
 नाभिमंस्पर्शनाच्चागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ॥
 मंसृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्द्धमंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥
 एवमाचमनं कुर्वतः फलमाह वैयाघ्रपात् ।
 य एवं ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
 ब्रह्मादिस्त्वात्मपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ॥
 इति द्वादशाङ्गस्पर्शनं ।
 इत्याचमनप्रकरणं ।

अथ नियमाः ।

तत्र निमग्नितनियमस्तावत् ।

आह कात्यायनः ।

अनिन्दितेनामग्नितो नापक्रामेत् ।

‘अनिन्दितेन’ भोज्यान्नेन, ‘निमग्नितो’ निमग्न्यमाणः । ‘नाप-
 क्रामेत्’ निमग्न्यणं नैष्केत् । किन्तु तदभ्युपगच्छेदेव ।

तथा चाङ्गिरसां दृततया समागतेनाग्निना तत्पस्मिर्द्धिनामादित्यानां
वरणे स्वीकृते मति कुर्तुस्वङ्गिरःस्वयः प्रति वचनं शतपथं श्रूयते ।
महो वा चानिन्द्या वै मातृपत सोऽनिन्द्यैर्वता नाशकमपक्रमोतुमिति
तस्माद्दहानिन्द्य वृते नापक्रामेदिति ।

अनिन्द्यामन्त्रणमवश्यमभागम्यमित्याह देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

‘अनिन्द्यामन्त्रणे कृते’ तेषां निमन्त्रितानां काममस्त्वित्यर्थं,
‘प्रतिश्रवः’ अङ्गीकार एव युक्त इत्यर्थः । एतच्च सामर्थ्ये सतीति
वेदितव्यं ।

तथाच गौतमः ।

अनिन्दितेनामन्त्रितेन शक्न न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति ।

अनेनार्थात्रिन्द्यामन्त्रणे भोक्तृमसामर्थ्यं च प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमि-
त्यवगम्यते । अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्याङ्गीकारादर्थमपि भोक्तृमसामर्थ्यं
सत्यतिक्रमे न युक्त इत्यर्थात् आपयितुमाह म एव ।

विधिवत् केतनं प्रतिगृह्य शक्तः मन्त्रापक्रामेदिति ।

‘केतनं प्रतिगृह्य’ आमन्त्रणमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

अतएव ।

आमन्त्रितस्तु विधिवत् ब्राह्मणा हव्य-कव्ययोः ।

कथसिद्धयतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

ब्राह्मणश्च मुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।

यदन्नं समुपाश्रन्ति तस्मात् न व्यतिक्रमेत् ॥

इति यमवचनमपि अनिन्द्यामन्त्रितशक्तविषयमेवेति व्याख्येयं ।

यस्तु निमन्त्रणमङ्गीकृत्य भोजनसमर्थोऽपि तत्परित्यजति तं
प्रत्याह मनः ।

केतितस्तु यथान्यायं ह्ये कथे द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

‘केतितः’ उपनिमन्त्रितः । निमन्त्रणमभ्युपगम्य यद्यतिक्रामेत्
तदा शूकरः स्यात् । ‘कथञ्चित्’ कामाद्विस्तृत्य वा । अन्ये त्वाप्तः, प्रार्थ-
मानस्यानभ्युपगम एवातिक्रम इति । तत्र मेधातिथिना दृषणमुक्तं ।
तथाहि लिप्पया हि प्रवृत्तिः आद्वे न पुनः शास्त्रतः । अत्र मत्यां
लिप्पायां यदि नाङ्गीकरोति को दोष इति । तदेतच्छतपथीय-
लिङ्गदर्शनविरुद्धमित्युपेक्षणीयं ।

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां श्रतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः आद्वे कुर्वीतान्यस्य तु चणं ।

संवत्सरं कृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मिन् कुरुते चणं ।

स याति नरकं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ॥

मत्स्यपुराणे ।

आमन्त्रितस्तु गुणिना निर्धनेनापि च द्विजाः ।

नान्यमिष्टाश्लोभेन तमतिक्रमयन्ति हि ।

निमन्वितास्तु येनादौ तस्माद्गृह्णन्ति नान्यतः ॥

तदेतत्सर्वमाद्यविषयं । “विद्यमानधनोविद्वान् भोज्यान्नेन निमन्वितः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः शूकरतां व्रजेत्” इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । अतोऽत्यन्तनिर्धनस्य बह्वदक्षिणादिलाभलोभात् कदाचिदतिक्रमेऽपि न दोषोऽस्तीति गम्यते ।

यस्तु गृहीतनिमन्त्रणोन्यस्मादपि प्रतिगृह्णाति तं प्रति मिषेधमाह कात्यायनः ।

आमन्वितोन्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात् ।

‘आमन्वितः’ पृथ्मन्येन निमन्वितः, अन्यदीयादन्नादन्यत् पश्चान्निमन्त्रकस्यान्नं आहूतोपक्रुतं तण्डुलादिरूपमण्यन्नं न प्रतिगृह्णीयादित्युपाधायकर्को व्याख्यातवान् । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । यच्छ्राद्धार्थं निमन्वितस्तदर्थान्नादन्यदाममपि आहूयतिरेकेणापि केनचिद्दीयमानं तच्छ्राद्धोपलक्षिताहोरात्रपर्जनं न प्रतिगृह्णीयादिति ।

यः पुनः प्रतिगृह्णाति तस्य दोषमाह देवलः ।

पृथं निमन्वितोऽन्यं कुर्यादन्यप्रतिग्रहं ।

भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

‘निमन्वितः’ पृथ्वं भुक्ताहारः, यदि तस्मिन्नहोरात्रे पुनर्भुङ्क्ते तदा तस्य पूर्वकृतं सुकृतं नश्यति ।

यद्यमन्वितः कृताज्ञानोऽप्यनागमनेन कुतपादिकान्नातिषान्तिं करोति तस्य दोष आदित्यपराणं दर्शितः ।

आमन्वितश्चिन्तं नैव कुर्यादिप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्यस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्द्रोहा पच्यते नरकाग्निना ।

‘द्रोहा’ द्रोहकारी ।

याज्ञवल्क्यः ।

तैश्चापि मंहर्षैर्भावं मनोवाक्कायकर्माभिः ।

‘तैः’ निमन्त्रितब्राह्मणैः ।

यमस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

आमन्त्रिताश्च ये विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

‘ब्रह्मचर्य’ अष्टप्रकारं स्त्रीमङ्गवर्जनं ॥

तदुक्तं गोभिलेन ।

स्मरणं कौत्सनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं ।

मङ्गल्याऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणं ॥

पूर्वानुभूतस्य स्मृतस्य स्वीरूपस्य वानुचिन्तनं ‘स्मरणं’ । स्मृतस्य योषितो वा मरागतया शब्देन प्रतिपादनं ‘कौत्सनं’ । उपलक्षणं चेदं हस्तमर्कतादिप्रतिपादनस्य । स्त्रीभिः सह क्रीडा ‘केलिः’ । परप्रयुक्तस्य स्मृतस्य स्त्रीणां वा मस्पृहमवलोकनं ‘प्रेक्षणं’ । स्त्रीभिः सह स्मृतानुकूलकथाकरणं ‘गुह्यभाषणं’, स्त्रीव्यतिरेकेणाप्यश्लीलभाषणं वा । एवमिदं करिष्य इति स्त्रीमन्मोगमवद्दी मनोव्यापारः ‘मङ्गल्यः’ । स्मृतोन्मुखशरीरव्यापारः ‘अध्यवसायः’ । आफलप्राप्तः स्मृतमस्यादनं ‘क्रियानिर्वृत्तिः’, ‘अष्टाङ्गं’ अष्टप्रकारं, ‘मैथुनं’ मिथुनकर्म । एतदव

विपरीतमिति । एतस्यैव स्मरणादौ परोत्यमस्मरणादि 'ब्रह्मचर्यं'
किमेतान्येकैकशो ब्रह्मचर्यं नेत्याह 'अष्टलक्षणं' अस्मरणादौ न्यष्टाऽपि
समुच्चितानि लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्तथा ।

उक्तनियमाचरणं हेतुमाह मनः ।

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदवताः ॥

'अक्रोधनाः' क्रोधावर्जिताः । 'शौचपराः' शौचं शुद्धतां मृदादिभ्यां
'प्रायश्चित्तेन च, 'सततमिति' शुद्धविशेषणं, तेन निष्ठौवणादावाचम-
नादि तत्त्वणमेव कर्त्तव्यं । 'ब्रह्मचारिणः' परिहृतस्वोपभोगाः ।
'न्यस्तशस्त्राः' न्यस्तं त्यक्तं शस्त्रं येः । शस्त्रग्रहणं दण्डपारुष्यापलक्षणार्थं ।
'महाभागाः' दयौदार्यदौनत्वादिगुणयुक्ताः । यत एवविधं पितृणां
रूपं ते च ब्राह्मणानां विगच्छन्ति । अतस्मैस्तद्रूपधारिभिर्भवितव्यमि-
त्यर्थवादेनायमर्थोऽवसीयते ।

यदुक्तं नैव ।

निमन्त्रितांस्तु पितरं उपतिष्ठन्ति तान् दिजान् ।

वायुवहानुगच्छन्ति तथामौनानुपामते ॥ ,

यस्मान्निमन्त्रितान् ब्राह्मणान् दिव्येन रूपेण पितरः 'उपतिष्ठन्ति'
तच्छरीरमाविशन्ति । यथा भूतग्रहाः स्वग्रहात् वायुवदनुगच्छन्ति,
यथा वायुः प्राणः पुरुषं गच्छत्यनुगच्छति निर्गच्छन्ते प्राणो जहाति
एवं पितरौ वायुभृताः ब्राह्मणानुपामते गच्छतस्वनुगच्छन्ति उप-
विष्टपूषाविशन्ति निमन्त्रिताः पितरूपापन्ना भवन्तीत्यर्थः । अतो
निमन्त्रितैस्तच्छरीरेर्भवितव्यं ।

देवलः ।

तस्माद्दोषान् परित्यज्य त्रीनेतानपरागपि ।

ब्रह्मचारौ गृचिर्भूत्वा श्राद्धं भुञ्जीत शक्तिमान् ॥

‘त्रीन्’ ख्यौमस्मोगान्यप्रतिग्रह-पुनर्भोजनाख्यानं ।

तथा ।

श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो वृषलीं यदि गच्छति ।

दातुः पापं समग्रं यत् क्षयात्तत्प्रतिपद्यते ॥

यमोशनसौ ।

श्रामन्वितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं गृहभोजनाः ॥

मनुः ।

श्रामन्वितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्थदुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥

वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः । मामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् । वृषस्यन्तौ वृषं भर्त्तारं लाति स्वीकृत इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मण्यपि वृषस्येव । तनायमर्थः । निमन्त्रणमङ्गीकृत्य तदर्थः स्त्रिया सह मोदते तस्यायं दोषः । ‘मोदनं’ हर्षात्पत्तिः । तेन संलापालङ्घनाद्यपि न कर्त्तव्यं । ‘दातुः’ श्राद्धकर्तुः, ‘यदुष्कृतं’ पापं यत्किञ्चित्, ‘तत्सर्वं’, तस्मिन् संक्रामति । अभोष्टफलयोगमात्रमनेन च निर्दिश्यतेऽन्यथा यत्र दाता पुण्यकृत्तत्र न कश्चिद्दोषः स्यात् ।

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

आमन्वितस्तु यः आद्धे योषितं सेवते नरः^(१) ।

पितरस्तस्य तं मामं तस्मिन् रेतमि शेरते ॥

कूर्मपुराणे ।

आद्धे निमन्वितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

अत्र च मैथुनं स्वभार्यायामृतमत्यामपि देवगादिना नित्यकु-
नपि न कर्त्तव्यं । तदाह बृहस्पतिः ।

अतुकाले नित्यको वा नैव गच्छेत् स्त्रियं कश्चित् ।

तत्र गच्छन् ममाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव तु ॥

नित्यक इत्यनेन रागतः प्रवृत्त्यभावेऽपि दोष इत्युक्तं भवति ।

कूर्मपुराणे ।

निमन्वितस्तु योऽविप्रो ह्यध्वानं याति दुर्धर्तः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पांसुभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्वितस्तु यः आद्धे अध्वानन्तूपपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पांसुभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्वितस्तु यः आद्धे अध्वानं वहति दिशः ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पांसुभोजनाः ॥

कूर्मपुराणे ।

(१) दिश इति ग० ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्याद्वै कलहं द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं मलभोजनाः ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं कृच्छ्रभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कलहं कुरुते द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मामं दुःखमृच्छन्ति दारुणं ॥

यमोशनसौ ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुदहति द्विजः ।
पितरस्तस्य तं मामभ्यवन्ति स्वेदभोजनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः ।
तं मामं पितरस्तस्य भवन्ति रुधिराशनाः ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे आयामं कुरुते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं पित्तभोजनाः ॥

उशनाः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे द्यूतं संसेवते द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मामं मलभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धं नियतात्मा भवेत् द्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

यमः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोद्धनं तान्तिः आहुः ऽस्योपासनाविधिः ॥

दृरे मौनः पुरस्तादगमनविधानात् मौममध्ये गच्छतो न दोष इति ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् ।

न मौमानमतिक्रामच्छ्राद्धाय वै निमन्वितः ।

पर्यटन् मौममध्ये तु कदाचिन्न प्रदृश्यतीति ॥

यमः ।

पुनर्भाजनमध्वानं भाराध्ययनमेयनं ।

मन्थ्यां प्रतिग्रहं होमं आहुभुग्वर्जयत् मदा ॥

होमं स्वयं न कुर्यात् अन्येन तु कारयेत् ।

यदाह कात्यायनः ।

सृतके च प्रवामे च अशक्तौ आहुभोजने ।

एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

हावयेदिति यदगोभिलादिभिरुक्तं तदवमादिनिमित्तेषु योजयेदित्यर्थः ।

होतुरन्यस्यान्नाभ भविष्यत्पुराण उक्तं ।

दशकृत्वः पिबेदापे। गायत्र्या आहुभुगदिजः ।

ततः मन्थ्यामुपासीत जपेच्च जुह्यादपि ॥

इति निमन्वितनियमाः ।

अथ आहुकर्तुर्नियमाः ।

आदित्यपुराणं ।

तदहस्तु शुचिर्भूताक्रोधनोऽवगितो भवेत् ।

अप्रमत्तः मत्यवादी यजमानोऽथ वर्जयेत् ॥

अध्वानं मैथुनञ्चैव अमं स्वाध्यायमेव च ।

‘तदहः’ तस्मिन् आद्धोपलक्षिते काले, स च निमन्त्रणात्प्रसृति
आद्धभुक्तान्नपरिणामावधिः कालोऽहःशब्दार्थः । “विनीतः प्रार्थयन्
भक्त्या विप्रानामन्व्य यज्ञतः । आद्धभुक्तान्नपाकान्तं नियमानाचरे-
त्ततः ॥” इति लेखातिस्मरणात् ।

‘गृहिः’ स्नानादिभिः गृह्णदेहः । ‘अक्रोधनः’ क्रोधवर्जितः ।
‘उपलक्षणञ्चैतन्मात्सर्य-दम्भादीनां मनोदोषाणां । ‘अलङ्घितः’ द्रुतका-
रित्वहीनः । तथाहि हि कदाचिद् यथावत्कार्यानिष्पत्तिः स्यात् ।
‘अप्रमत्तः’ अनवधानविभुरः । प्रमाणवत्पदार्थविषयो लक्षणोपेतश्च शब्दः
‘मत्यः’ तद्वदनशीलः ‘मत्यवादी’ । अध्वशब्देन लक्षणया दूराध्वगमन-
मवसीयते । ‘मैथुनं’ स्त्रीमन्त्रागः । ‘अमः’ भारोद्धहनादिजनितः
क्लेशः । स्वाध्यायशब्देन साङ्गस्य वेदस्वाध्यायनमध्यापनञ्च विवक्षितं ।
कूर्मपुराणे ।

अक्रोधनोऽलङ्घितः मत्यवादी समाहितः ।

भारमैथुनमध्वानं आद्धकृदर्थेऽप्यं ॥

‘अलङ्घितः’ लङ्गण्यः । ‘अप्रमत्तः’ अप्रमादी । ‘अपः’ स्वाध्यायाध्ययनं ।

तृद्धमनुः ।

निमन्त्र्य विप्रान्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरं ।

प्रमत्तताञ्च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथानृतं ॥

‘क्षुरं’ क्षुरकर्म ।

एतच्च नखनिष्ठन्तनादेरपुपलक्षणं ।

जावालः ।

ताम्बूलं दन्तकाष्ठञ्च खेहखानमभोजनं ।
रक्त्यौषधपगन्धानि आद्वकृत्ता तु वर्जयेत् ॥

आद्वं प्रकृत्य हारीतः ।

चौणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरं ।

देवलः ।

अक्रोधा निर्दतः स्वस्थः शृङ्गावानत्वरः शुचिः ।
ममाहितमनाः आद्वक्रियायाममठद्भवेत् ॥

पैठीनसिः ।

आद्वे भयस्याक्रोधश्च शौचस्यात्वरश्च प्रशंसन्ति ।

विष्णुः ।

कोपं परिहरेन्नाश्रु पातयेन्न त्वरां कुर्यात् ।

उशनाः ।

न त्वरया न क्रोधेन कुर्वीत ।

वराहपुराणे ।

दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद्द्रव्याचारी शुचिर्भवेत् ।

वायुपुराणे ।

न दीनो नापि वा क्रुद्धो न सैवान्यमना मरः ।

एकाग्रमाधाय मनः आद्वं कुर्यात्सदा बुधः ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागन ब्राह्मणान्तरनिमन्त्रणप्रतिषेधः

कूर्मपुराणे ।

आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्वञ्चामन्त्रयेद्द्विजः ।

स तस्मादधिकं पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥

यो ब्राह्मणोऽन्येन निमन्त्रितोऽन्यस्मै चणं कुरुते तस्माद्ब्राह्मण-
त्पूर्वस्योक्तोक्तादकृत्तणो यजमानोऽधिकं पापीत्यर्थः ।

दोषान्तरमाह नागयणः ।

केतनं कारयित्वा तु निवारयति दर्मतिः ।

ब्रह्मबध्यामवाप्नोति शुद्ध्योनौ च जायते ॥

एतस्मिन्नेनमि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।

यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात् प्रमुच्यते ॥

‘एनः’ पापं । यतिचान्द्रायणं नाम चान्द्रायणविशेषः । तदेतदङ्गी-
कृतकेतनस्य भोजनयोग्यस्य निराकरणे सति द्रष्टव्यं ।

यमः ।

आमन्थ्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्यानिषु जायते ॥

हारीतः ।

दैवे वा यदि वा पित्र्ये निमन्त्र्य ब्राह्मणं यदि ।

तर्पयेन्न यथान्यायं स तत्तस्य फलं हरेत् ॥

प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रमाद्येनञ्च यन्नतः ।

तर्पयित्वा विशेषेण सर्वं तत्फलमाप्नुयात् ॥

गोतमस्तु आद्भुर्कर्तुर्दृषलीगमने दोषाधिक्यमाह ।

सद्यः आद्भौ गृहप्रातन्यगस्तत्पुरुषे मासं नयते पितृन् ।

आद्भुं कर्ण्यमाणं कृतं वास्य विद्यत इति ‘आद्भौ’ दाता । ‘सद्यः’
तत्क्षणमारभ्य, मासं नयतीत्यर्थः ।

निमन्त्रणप्रभृति आहुकर्ममाप्तिपर्यन्तं आहुकर्तुर्निराहारत्वमा-
ह्वापस्तम्भः ।

आरभ्ये चाभोजनसाममापनादिति ।

निमन्त्रणदिने तु भोजननियममाह जातृकर्ण्यः ।

निरामिषं मरुद्भृता भुक्तमवजने गृहे ।

निमन्त्रयीत पूर्वद्युत्पगम्य द्विजोत्तमान् ॥

• एतेषां नियमानामवश्यकार्यत्वमुक्तमग्निपुराणे ।

अमेयुनादयः सर्वे नियमाः आहुकारिणा ।

अप्रमत्तं कर्त्तव्याः प्रमाद्यु निरयं व्रजेत् ॥

गुह्यतरकार्याद्युपनिपाते तु स्वयमपारयन् यदि कदाचित्पुत्र-त्रि-
श्वर्त्विगादिनान्येन आहुं कारयेत् तदानेन यजमानेन चेत्युभाभ्यामपि
ब्रह्मचर्यादिनियमा यथावदनुष्ठयाः ।

तदुक्तं वाराहपुराणे ।

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः ।

आहुं शिष्येण पुत्रेण तदान्येनापि कारयेत् ॥

नियमानाचरेत्कोऽपि विहितांश्च वसुन्धरे ।

यजमानेनापि तान् सर्वानाचरेत् सममाहितः ॥

ब्रह्मचर्यादिभिर्भूग्नियमैः आहुमत्तयः ।

अन्यथा क्रियमाणन्तु मोघमेव न भण्यः ॥

इति आहुकर्त्तुर्नियमाः ।

अथोभयनियमाः ।

तत्र हारीतः ।

आमन्त्रिताः आमन्त्रयिता च शुचयस्तां रात्रिं वसेयुः ।

निमन्त्रणानन्तरं शातातपः ।

वसेत् प्रयतो नित्यं मह विप्रैः कृतव्रतः ।

ब्राह्ममार्कण्डेय नागरखण्डेषु ।

तैश्च संयमिभिर्भावं यश्च श्राद्धं करिष्यति ।

मनुर्यमश्नु ।

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च क्न्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं तद्भवेत् ॥

पित्र्ये श्राद्धे निमन्त्रितो नियतात्मा भवेत् संयतात्मा ब्रह्मचर्यं परिरुत्तेत् । अन्नांश्च यम-नियमाननुतिष्ठेत् । अत्र स्वातकव्रतादीनां पुरुषव्रतादीनां नृत्यगौतादिप्रतिषेधानां कर्माङ्गता विधीयत इति मेधातिथिः । तथा कर्त्तव्यं श्राद्धकृता यथामौ ब्राह्मणो निमन्त्रणात् प्रभृति संयतेन्द्रियो भवति अन्यथा श्राद्धं दृश्येत् । न च 'क्न्दांसि' वेदान्, अधीयीत वाचा वेदान्तोच्चारणमध्ययनं । जपस्तु मन्त्रोपाम-नादावप्रतिमिद्वः । यस्य च तत्कर्त्तव्यं श्राद्धं भवेत् सोऽपि नियतात्मा भवेदिति योजना । अतो भोक्तुः कर्त्तुंश्च निमन्त्रणात्प्रभृति तुल्यो नियमोऽनध्ययनश्च ।

कात्यायनः ।

तद्वहः शुचिरक्रोधनोऽल्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्याद्ध्व-मैशुन-अम-स्वाध्यायांश्च वर्ज्येदावाहनादि वाग्यत ओपस्पर्शनादामन्त्रिताश्चैव-मिति ।

‘आवाहनादि’ आवाहनप्रभृति, उपस्पर्शनपर्यन्तं यजमानः ‘वा-ग्यतः’ मौनी स्यादिति । ‘आमन्त्रिताश्चैवमिति’ आमन्त्रिता ब्राह्म-णास्त्रायैवं शुचित्वादि-वाग्यमादिनियमवन्तो भवेयुः ।

कर्मपुराणे ।

तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्द्विजः ।

अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥

आदित्यपुराणे ।

तां निशां ब्रह्मचारो स्याच्छ्राद्धकृच्छ्रादकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानो तो स्यातां निरयगामिनौ ॥

पाद्म-माक्ययोः ।

पुनर्भाजनमध्वानस्मारमायाम् मैयुनं ।

श्राद्धकृच्छ्रादभुक्तं चैव सर्वमेतदिवर्जयेत् ।

सम्यग् कलहं चैव दिवास्वापन्त्येव च ॥

विष्णुपुराणे ।

ततः क्वाधव्यवायादि नायामश्च द्विजैः सह ।

यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयं ॥

अत्रादिशब्देन हिमा-दृतानृतादीनि गृह्यन्ते ।

तथा श्राद्धे नियुक्ता वा भोजयित्वा नियुज्य च ।

व्यवाया रेतसो गर्त्तं मज्जयत्यात्मानः पितृभ्यः ॥

‘नियुक्तः’ निमन्त्रितो ब्राह्मणः, श्राद्धभोजनात्प्राक् भुक्त्वा श्राद्ध-
भोजनोत्तरकालं वा यदि ‘व्यवाया’ मैयुनकर्त्ता, स्यात्तदाभौ स्वपितृन्
रेतोर्गर्त्तं मज्जयेत् । एवं यजमानोऽपि ‘नियुज्य’ निमन्त्रणं कृत्वा
ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं, तथा ‘भोजयित्वा’ ब्राह्मणभोजनानन्तरमपि
भुक्त्वपणिमपपर्यन्तं यदि ‘व्यवाया’ स्यात्तदा साप्युक्तदोषं प्राप्नुयात्
तथा च प्रचताः ।

स्यादन्नपरिणामान्तं ब्रह्मचर्यं दयोस्ततः ।

तत इति निमन्त्रणात् प्रष्टव्येत्यर्थः । ब्रह्मचर्यग्रहणं दयोर्निमन्त्रित-यजमानयो र्ब्रह्मचर्यनियमोपलक्षणार्थं, “भुक्तान्नपरिणामान्तं नियमान्नं विवर्जयन् । निषिद्धं कुर्वतां दोषान्नददधैधमकुर्वतां” इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

शङ्कः ।

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्ता च युक्तः स्वान्नहतेनमा ॥

नागरखण्डे ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्ता च मैथुनं योऽनुतिष्ठति^(१)

पितरस्तस्य तं मामं तस्मिन् रेतोभिर्गन्तते ॥

गत्वा तु योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्तं यत्र गच्छति

रेतोमूत्रकृताहारास्तं मामं पितरस्तयोः ॥

ब्रह्मवैवर्त्त-वायुपुराणयोः ।

श्राद्धदाता च भोक्ता च मैथुनं यदि गच्छतः ।

पितरस्तु तयोर्मामं रेतोऽश्रन्ति न संशयः ॥

उभयोर्नियमाचरणं हेतुमाह हारीतः ।

पूर्वशुभमन्त्रितान्विप्रान् पितरः संविशन्ति २ ।

यजमानश्च तां रात्रिं वसेयुर्नियतास्ततः ॥

इत्युभयनियमाः ।

अथ श्राद्धभोक्तुर्नियमाः ।

तत्र प्रचेताः ।

पीत्वापोशनमश्रीयत् पात्रे दन्तमगर्हितं ।

सर्वेन्द्रियाणां चापन्धं न कुर्यात् पाणि-पादयोः ॥

इन्द्रियादिषु चापन्धं भोजनार्थयापारादभ्यधिकव्यापारः ।

मनुः ।

अभ्युषणं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंशैव वाग्यतः ।

नच द्विजातयोऽव्युर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥

इषदुष्णम् 'अभ्युषणं' । उपण्येऽपि यथा मुखे मुखस्यर्गं भवति । यस्योष्णस्य भोजनमुचितं तत्रैवंदमुष्णताविधानं न तु दध्योदनादे-
स्त्वौष्णं व्याधिकरमप्रीतिकरं च । तादृशस्य च प्रदाने हर्षयेत् ब्राह्म-
णानिति विरूढ्यते । उपणभोजनविधानाच्च न सर्वमन्नं सकृत्परिवेष्ट्यं ।
तथा हि वज्रभोजिनः शीतनीभवेदन्नं तस्मात् पूर्वपरिवेष्टे भुक्ते पुनर-
न्यदद्यात् । न च मुञ्चानेभ्य उच्छिष्टत्वादानमयुक्तमिति वाच्यम् । भोज-
नविधिरेवं रूप एव । आ हस्तेर्भाजयितुर्व्यापारः । न ह्यत्र आदनादि-
प्रतिपाद्यतया मस्वय्यते । अतएव न तत्र प्रतिगहनन्त्व आदनादिषु
युज्यते । "दष्टमुष्णं हविष्यन्न दद्यादन्नं शनैः शनैः" इति जावालिन-
स्मरणाच्च । 'वाग्यतः' नियमितवाचः । व्यापारनिरोधः 'नियमन' ।
वाचश्च व्यापारः शब्दोच्चारणं । तन्निरोधविधानात् । व्यक्तायक
शब्दोच्चारणं न कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति । दात्रेत्यतिवर्जितं । अन्नं नापि
पृष्टैर्हविर्गुणा न वक्तव्याः । ननु, वाङ्निग्रमादेवेति सिद्धं । मत्त ।
अभिनयदिनापि न कर्त्तव्यमिति प्रतिपादयितुं भवित्यति । न
स्रष्टुरिति कथञ्चिद्गाम्यं ।

तथावात्रिः ।

ऊङ्कारेणापि योब्रूयाद्धस्तादापि गुणान् वदेत् ।

भृतलाचोद्वरेत्यात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वा पिवेत् ॥

प्रौढपादो बहिःकचोबहिर्जानकरोऽथवा ।

अङ्गुष्ठेन विनाश्राति मुखशब्देन वा पुनः ॥

पीत्वावशिष्टतोयानि पुनरुद्धृत्य वा पिवेत् ।

खादितार्द्धात् पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥

मुखेन वा धमेदन्नं निष्टीवेद्भाजनेऽपि वा ।

इत्यमश्रद्धिजः श्राद्धं दत्त्वा गच्छत्यधोगतिं ॥

‘प्रौढपादः’ आसनारोपितपादः । “आसनारूढपादस्तु प्रौढपादः स उच्यते” इति भविष्यत्पुराणेऽभिधानात् । ‘बहिःकचः’ उत्तरीयता-
शोबहिर्भूतकचद्वयः । भृतलात्पाचोद्वरेणे दोषोऽन्नाद्याधारमहाभाजन-
विषयः । पानाद्याधारलघुपात्रस्य “पुनरुद्धृत्य वा पिवेत्” इत्यनेनो-
द्धाराभ्यनुज्ञावगमात् ।

यत्तु देवलेनोक्तं ।

अन्न-पानक-श्रीतोदं ददद्भ्योद्भवलोकितः ।

वक्रये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥ इति ।

अपेक्षानुसारेणान्न-पान-श्रीतलवार्यादि दातृभिरपेक्षां ज्ञातुमव-
लोकितः, क्षुत्पिपासालक्षणे अपेक्षादेः कारणे वक्रये पाणिना संज्ञां
सङ्केतमपेक्षादिद्वयचक्रं कुर्वन् भुञ्जीतेति तस्यार्थः प्रत्येतव्यः । न तु
स्वादुत्वादिविगुणरूपे अपेक्षाकरणे संज्ञां कुर्वन्निति । एवंविधार्थ-
परिग्रहे पूर्वोक्तवचनविरोधापत्तेः ।

अभ्युष्णं सर्वमद्यं स्यादित्यादिविधेरर्थवादमाह मनुः ।

यावदन्नं भवत्युष्णं यावदन्नन्ति वाग्यताः ।

तावदन्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥

वायुपुराणेऽपि ।

यावन्नं मृयते चान्नं यावदौष्णं न मुञ्चति ।

तावदन्नन्ति पितरो यावदन्नन्ति वाग्यताः ॥

प्रभामखण्डे ।

रमा यत्र प्रशस्यन्ते भोक्तारो बन्धुगोत्रिणः ।

राजवार्त्तादिमकन्दो रक्तःश्राद्धस्य सत्तणं ॥

हविर्गुणकथनप्रतिषेधस्तु श्राद्धममात्रेः प्रागेव ।

श्राद्धममात्रे तु हविर्गुणप्रशंसा कर्त्तव्येत्याह वृद्धवशिष्ठः ।

श्राद्धावमाने कर्त्तव्या द्विजैरन्नगुणैः स्तुतिरिति ।

शङ्खलिखितौ ।

ब्राह्मणा अन्नगुणं दोषं नाभिवदेयुः नानृतं ब्रूयुरन्योन्यं न प्रशं-
सेयुरन्नपानं न प्रभृतमिति ब्रूयुरन्यत्र हस्तमंजयाः ।

अभ्यधिकस्यान्नस्याप्रतिषेधार्थं पूर्वपरिविष्टं प्रभृतमवाप्ति किम-
न्येनेति भोक्तृभिर्न वक्तव्यं किन्तु हस्तमङ्केतेन सूचनीयमित्यर्थः ।

निगमोऽपि ।

नान्नपानादिकं श्राद्धे वाग्येन्मुखतः कश्चित् ।

अनिष्टत्वाद्वृद्धत्वाद्वा वाग्यं हस्तमंजया ॥

एवमभोष्टयाचनमपि न मुखतः कुर्यात् मौनभङ्गप्रसङ्गात् ।

तेन तदपि हस्तमंजया कार्यम् ।

अपेक्षितं चावश्यं याचनीयमेवेत्याह वृद्धशातातपः ।

अपेक्षितं याचितव्यं आद्वैतमुपकल्पितं ।

न याचते द्विजोमूढः स भवेत्पितृघातकः ॥

यत्तु वायुपराणंभितं ।

याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

पितरस्तस्य रुष्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न मंशयः ॥

यच्च यमेन ।

कच्छद्वादशरात्रेण मुच्यन्ते कर्मिणस्ततः ।

तस्माद्विजो नैव दद्यान्न याचेन्न च द्वापयेदिति ॥

तच्छाद्वैतमननकल्पितवस्तुविषयं । सामान्येनाभिधानात् ।

आद्वैतमुपकल्पितमण्नादिकमत्यन्ताधिकं दाता न दद्यात् भोक्ता

च न प्रतिगृहीयात् तदाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

नाग्रामनस्यः पूर्वमश्रीयान्नाधिकं दद्यान्न प्रतिगृहीयात् ।

वृद्धशातातपः ।

आसने पादमारोप्य यद्भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः ।

हन्ति देवञ्च पितृञ्च तदन्नञ्च प्रजाः पशून् ॥

बौधायनः ।

पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।

नैवासौ भोज्यते आद्वैते निराशाः पितरो गताः ॥

तथा तृष्णीं भुञ्जीरन्नविलोकयमाना अदुष्टृत्य पात्रमिति ।

अविलोकयमाना इतस्तत इति शेषः ।

पात्रादुरणे दोषान्तरमुक्तं वाराहपुराणे ।

उद्धरेद्यदि पात्रन्तु ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

हरन्ति राक्षसास्तस्य भुञ्जतेऽन्नञ्च सुन्दरि ॥

मनुः ।

यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणमुखः ।

सोपानत्कस्य यद्भुङ्क्ते तदै रक्षामि भुञ्जते ॥

वेष्टितमुष्णीषादिना । दक्षिणाभिमुखस्य दोषवचनादनवकाशे
देशे दक्षिणतरयत्किञ्चिदभिमुखानामपि भोजनमनुमतं भवतीति
ज्ञायते । अन्ययोदङ्मुखानां विधानात् कुतो दक्षिणाभिमुखत्वप्राप्तिः ।
'उपानहौ' चर्मपादके ।

देवलः ।

योऽप्रमन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्काऽपि वा पुनः ।

प्रलापशैलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

विष्णुः ।

अश्रोतुर्ब्राह्मणा न सोपानत्का न पौठोपनिहितपादाः ।

शङ्खः ।

एकवासास्य योऽश्रीयान्निराशाः पितरोगृताः ।

प्रभासखण्डे ।

यस्य सृत्कारवद्भुङ्क्ते यस्य पाणितले द्विजः ।

न तदन्नन्ति पितरोग्यस्य वायुं समुत्सृजेत् ॥

'सृत्कारवत्' सृत्कार-फुत्कारादिशब्दवत् ।

पाणितले निषेधादङ्गुल्यग्रं ग्रामोद्याद्वः । ग्रामं गृहीत्वा उष्ण-
स्नानस्य निर्वापणार्थं योवायुं मुखमाहतमुत्सृजेत् ।

यमः ।

यश्च पाणितले भुङ्क्ते यश्च वायुं समुत्सृजेत् ।

न तस्य पितरोऽश्रन्ति यश्चैवाग्ने प्रशंसति ॥

‘अग्ने’ आद्रुममात्रेः पूर्वं ।

हारीतः ।

ऊर्द्धपाणिः प्रविहमन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।

आद्रुकाले तु यद्भुङ्क्ते न तत्प्रीणाति वै पितृन् ॥

शातातपः ।

भग्नपृष्ठस्तु योभुङ्क्ते बहिर्जानुकरस्तथा ।

हमते वक्ति चाजस्रं स ज्ञेयः पितृघातकः ॥

तथा ।

अभ्युष्णाविरमं सर्वमनिवारितमद्रुतं ।

अलोलुपो जितक्रोधो भुञ्जीतान्नं मनोहितं ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

भुञ्जीत चापरिश्रान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।

क्रोधं लोभं तथा मोहं वर्जयेच्छाद्रुकर्मणि ॥

वङ्कचपरिशिष्टे ।

यश्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितं ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

पाणितले दत्तमग्नौकरणान्नं । ‘उपकल्पितं’ द्विजभाजनेषु पितृ-
द्वेषेनेत्सृष्टं । एतद्वयमपि मिश्रयित्वा भोक्तव्यं ।

प्रचेताः ।

न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्त्रिं पदा न भाजनं स्पृशेत् ॥

यमः ।

यत्तु भुक्ता पुनर्भुङ्क्ते यच्च तैलाभिघारितं ।
रजस्वलाभिर्यदृष्टन्तद्वै रत्नांसि गच्छति ॥
रजस्वलादिभिरिति व्याख्येयं बह्वचनोपदेशात् ।

वायुपुराणे ।

आद्धे नियुक्ता ये विप्रा दम्भं क्रोधञ्च चापलं ।
अन्योन्यस्पर्शनं कामात् वर्जयेयुर्मदन्तथा ॥
कामग्रहणादुद्धिपूर्वमन्योन्यस्पर्शपरिहारं कुर्युः ।
प्रमादादितरेतरस्पर्शं तु यत् कर्त्तव्यं तदाह शङ्खः ।
आद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्ता गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

वमिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदा आद्धे दैवे वा माममुत्कृजेत् ।
यावन्ति पशुरगोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ ।
मामग्रहणमुपलक्षणार्थं यतोऽन्यदपि आद्धे परिविष्टमन्नमपरि
त्याज्यमेव ।

तदाह यमः ।

नियुक्त्यैव यः आद्धे यत् किञ्चित् परिवर्जयेत् ।
पितरस्तस्य तं मामं नैराशं प्रतिपेदिरे ॥

बृहस्पतिः ।

दैवे नियुक्तः आद्वे वा नियमं न विमर्जयेत् ।

निषिद्धं कुर्वतां दोषस्तद्वै दैधमकुर्वतां ॥

जातृकर्णः ।

भाजनं परिविष्टास्त्रं हस्तेन ब्राह्मणः स्पृशेत् ।

रत्नोभ्यस्तायते यस्माद्भारणीयं प्रयत्नतः ॥

आङ्गान्नमपहर्तुंकामेभ्यो रत्नोभ्यो हस्तेन पात्रं स्पृशन् ब्राह्मण-
स्तायते “ब्राह्मणोहि रत्नसामपहन्ता” इति शतपथश्रुतेः । अतः
परिवेषणात्प्रभृति हस्तेन पात्रन्धारणीयं ।

वसिष्ठः ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं पिष्टभ्योऽस्त्रं निवेदितं ।

तदन्तरं प्रतीचन्ते क्षसुरा दुष्टचेतसः ॥

तस्मादग्र्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतं ।

भाजनं वा समालभ्य तिष्ठेदोच्छेषणाद्विजः ॥

उभयोर्ब्राह्मणहस्तयोरन्यतमेनापि यदा तदन्नमनधिष्ठितं भवति
तदन्तरालमसुराः सर्वदा प्रतीचन्ते लब्धान्तराश्च तदन्नमपहरन्तौ-
त्यर्थः । तस्माद् यदैवान्नमुपागतं भवति । ततः प्रभृत्योच्छेषणात्
भुक्ष्णशिष्टास्त्रस्य भाजनाद्विहःकरणपर्यन्तं वामहस्तेन भाजनं विधृत्य
तिष्ठेत् । कण्डूयनाद्यर्थं वामहस्तव्यापारसमये तु दक्षिणहस्तेन भाजनं
समालभ्य वर्त्तेतेति तात्पर्यार्थः ।

देवतोद्देशेन त्यागात् पूर्वं परिविष्टमस्त्रं हस्तेन न स्पृश्वमित्या-
ह्वितिः ।

असङ्कल्पितमन्त्राद्यं पाणिभ्यां य उपस्पृशत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

निगमः ।

मांसापूपफलेष्वादिदन्तच्छेदं न भवयेत् ।

घासशेषं न पात्रेऽस्थित्यौतशेषन्तु नो पिबेत् ॥

‘दन्तच्छेदं न भवयेत्’ हस्तेन मांसादि धृत्वा स्वल्पं स्वल्पं दन्तैः
क्षित्वा न भक्षयेत् । ‘घासशेषं’ मुखार्पितघासशेषं, पुनर्भोजने ना-
स्तीत् न निक्षिपेत् ।

प्रश्नेताः ।

दन्तच्छेदं हस्तपानं वर्जयेत्ततिभोजनं ।

‘हस्तपानं’ हस्तेन पाणीयादिपानं, वर्जयेत् । अपि तु लघुपा-
त्रेनैव कुर्यात् । ‘अतिभोजनं’ दृष्ट्वा सत्यामपि भोजनं ।

प्रातातपः ।

अर्द्धं भुङ्क्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

यद्भुक्तं तत्पितृणान्तु शेषं विन्यादयासुरं ॥

जमदग्निः ।

न हि देयुर्नावशेषयेयुः ।

नावशेषयेयुरिति निषेधो दृष्टस्य क्रोधमदादिवशात् स्नेह-
वदवशेषणं तद्विषयः ।

यतः आह सुमन्तुः ।

आ दृष्टेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणं ।

दृष्टौ जातायां दध्यादीनि विहाय यत्किञ्चिदवशेषणीयं ।

तदाहोमनाः ।

भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दध्नः क्षीरादा क्षौद्रात्सुकृभ्य एव च ॥

‘क्षौद्र’ मधु ।

जमदग्निरपि ।

अन्यत् पुनरुत्पद्यं । तस्यामंस्कृतप्रभौतानां भागधेयत्वात् ।

‘अन्यत्’ दध्यादिभ्यः ।

इति श्राद्धभोक्तृनियमाः ।

अथ भोजयितृनियमाः ।

तथाह मनुः ।

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्छाशनं शनैः ।

अन्नाद्येनासकृच्चैनान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥

तुष्ट इति सत्यपि निमित्ते न स्वदुःखं दीर्घश्वासोष्कासादिना
केनचित् प्रकारेण प्रकटयेत् । अपि तु हृष्टवत्स्यात् । ब्राह्मणान्
हर्षयेत् । गीतादिना परप्रयुक्तेन । अविहृष्टेन स्वयं प्रयुक्तेन वा ।
प्रसङ्गागतेन परिहासेन वा । तेन चिरकालं स्वाध्याये पश्यमाने
षदि कस्यदुद्विजेत् ततो वीरस्यास्थानैः गीतादिभिर्ब्या रञ्जयेत् ।
‘जनैर्भोजयेत्’ कतिचिद्यामान् गृह्यत्वा तत् स्वादेतत्सम्यग्यञ्जन-
मित्येवमादिभिः प्रियवचनैरमरम्भेन वदन् भोजयेत् । ‘अन्नाद्येन’
पाकवादिना, ,गुणैः’ व्यञ्जनैः । ‘असकृत्’ पुनः पुनः, ‘परिचोदयेत्’
शाध्य इमाः ऋक्कुसुमः सरसेयं क्षीरिणीति पात्रस्वमेवमादि हस्तेन
मन्त्रेण कृत्वा पुरः स्थितः पुनः पुनर्ब्रूयादित्येषा परिचोदना ।

तथा ।

यद्यदोचेत विप्रेभ्यस्तत्तदद्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्यास्य कथाः कुर्यात् पितृणामेतदौषितं ॥

ब्राह्मणैरुच्यन्ते कथ्यन्ते यास्ताः ब्रह्मोद्याः । देवासुरयुद्धं, वृक्षवधः, सरमादूतमित्याद्याः । अथवा कश्चिदेकाकी चरतीत्याद्याः । ब्रह्मोद्या इति वा पाठः, ब्रह्मप्रधाना वा मन्त्रार्थवादतिरूपणाद्याः, 'कथाः' संलापान् लौकिकैः ब्रह्मैः कुर्यात् । पितृणामेतदौषितमित्यर्थवादः । यज्ञवन्त्यः ।

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

'इष्टं' ब्राह्मणानां प्रियं । वाचं यमत्वादकथयत्स्वपि ब्राह्मणेषु तेषामादरातिशयाद्वा तत् कृतवस्तुमङ्गलेन वानुमाद्य वक्ष्यन्भीष्टं जानीयात्तत्तत्प्रयत्नेन दद्यादित्यर्थः ।

सुमन्तरपि ।

अक्रोधनो रमान् सम्यग्दद्याद्यद्यस्य रोचते ।

अपेक्षिताप्रदाने दोषमाह ददुश्नातातपः ।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं ।

क्षपणमन्दबुद्धिश्च न स आद्वफलं लभेत् ॥ १

न केवलं आद्वफलात्ताभः अपि तु कष्टतरजन्मप्राप्तिरपि ।

तथाच निगमः ।

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितं ।

अधःक्ष्णासु घोरान्स्तिर्यग्गोत्रिषु जायते ॥

धम-ज्ञातातपौ ।

यावद्बुद्धिश्चैव न जायते स्तिष्टं प्रदीयते ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहं ॥

‘नाहेत्यादि’ । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पुनरन्नदानसमये नाभ्यधिकं भविष्यतीति ज्ञापनार्थमीषददामीति दात्रा मुखतो न वक्तव्यं किन्तु तृष्णीं किञ्चित्प्रदर्शनाभ्यनुज्ञासूचकहस्तसङ्केते सत्यन्नाद्यगुणाननुकीर्त्य दातव्यं ।

यत आह वृहस्पतिः ।

भक्ष्य-भोज्यगुणानुक्ता भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।

आख्यानैः सेतिशमस्य पूर्ववृत्तस्य हर्षयेत् ॥

तास्य हविर्गुण-देशौ न पृच्छेदित्याह शङ्खः ।

आद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेन्नवणादिषु ।

उष्किष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ।

दातुः पतति वाङ्मूर्खे जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यते ॥

लवणादिषु न्यूनाधिक्याभावेन हविषः साद्रुण्यं पुनरपि प्रदानार्थं न पृच्छेत् । न च पृष्ट्वा सम्यक्तेन ज्ञातं दद्यात् । दातुः पतति वाङ्मूरिति दोषस्मरणात् । जिह्वा भोक्तुस्तु भिद्यत इति निन्दाबलाद्भविषः साद्रुण्यं सङ्केतेनापि भोक्ता न सूचयेदिति निषेधविधिर्गम्यते ।

ब्रह्मपुराणे ।

एकाग्रः पर्युपामीत प्रयतः प्राञ्जलिः स्थितः ।

तत्परः श्रद्धाधनस्य कामानाप्नोति मानवः ॥

अथः ।

निरोद्धारेण यहुक्तं परिविष्टं समन्युना ।

दुरात्मना च यहुक्तं तद्दे रक्षांसि गच्छति ॥

अवेदव्रतचारिवास्तिभिर्धर्मेर्दिजातयः ।
 मन्त्रवत् परिविद्यन्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 विधिहीनममृष्टास्त्रं मन्त्रहीनमदक्षिणं ।
 अमृद्वया ऊतं जप्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

मनुः ।

मास्मापादयेज्जातु न कुपेन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदस्त्रं न वै तदवधूनयेत् ॥

‘अस्त्रं’ रोदनं न कुर्यात् । प्रायेण प्रेतश्राद्धादाविष्टविद्योग-
 जनितः दुःखानुस्मरणदश्रुपातो जायते तस्य निषेधः मानन्दाश्रुणः ।
 अमृतवदनस्य पुरुषार्थतया निषिद्धस्य कर्मार्थीयं निषेधः । उच्छिष्ट-
 मनुच्छिष्टं वा अस्त्रं पादेन न स्पृशेत् । वर्त्तणं चास्त्रं नावधूनयेत् ।
 अस्त्रार्थवादः ।

अस्त्रं मयति प्रेतं कोपोऽग्निनृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीन्वधूननं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नचाश्रु पातयेज्जातु न शूक्राङ्गिरमोरयेत् ।

न चोद्धीरेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरं ॥

‘शूक्रा’ शोकवर्ती पुरुषाश्च ।

देवलः ।

नाश्रु वा पातयेज्जातु न जल्पेन्न हसेन्मित्रः ।

न विभ्रमेन्न संकुहेन्नादिजेष्वाच कर्हिषित् ॥

प्राप्ते हि कारणे श्राद्धे नैव क्रोधं मसुचरेत् ।

आश्रितः स्निग्धगात्रो वा न तिष्ठेत्पितृमन्त्रिधौ ॥

न चात्र श्वेन-काकादीन् पत्निः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्तौ हि समायान्तीति वैदिकं ॥

‘कोधं’ न सृजेत् नेत्यादयेत् । सह मुदा वर्त्तत इति समुत् ।

अश्रुपातादिकारणे सत्यपि सहर्ष एव स्यादित्यर्थः । ‘आश्रितः’ भित्ति-स्तम्भादौ निहितशरीरभागः । श्वेन-काकादिनिवारणप्रतिषेधस्तीर्थश्राद्धविषयः । अन्यथा “क्रत्यादाः पत्निः श्राद्धं नेत्तेरन” इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । तीर्थे च काकादिनिवारणं न कार्यमिति तीर्थश्राद्धे वक्ष्यते ।

विष्णुः ।

नाम्नमासनमारोपयेन्न पदा स्पृशेन्नावचुतं कुर्यात् ।

आसनग्रहणमाधारोपलक्षणार्थं । ततस्त्रास्रपात्रमाधारोपरि न स्थापयेदित्यर्थः ।

यमः ।

इष्टं निवेदितं दत्तं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतं ।

यातुधानाः प्रलुप्यन्ति शौचं भ्रष्टं द्विजन्मनः ॥

तथा क्रोधेन यदत्तं भुक्तं यत्वरया पुनः ।

उभयं तद्विलुप्यन्ति यातुधानाः सगच्छमाः ॥

पितृनावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्मान्नि यम्य वाचस्य कोधस्य श्राद्धमाचरेत्^(१) ॥

न क्रोधं कस्यचित्कुर्यात् कस्मिंश्चिदपि कारणे ।

(१) क्रोधं श्राद्धं समाचरेदिति ग० ।

अक्रुद्धपरिविष्टं हि आद्धे प्रीणयते पितृन् ॥

बोधायनः ।

अश्रद्धा परमः पाप्मा पाप्मा ह्यज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानो लुप्तधर्मः स्यात्तुप्तधर्मोऽधमः स्मृतः ॥

अद्वया शोध्यते^(१) बुद्धिः अद्वया शोध्यते मतिः ।

अद्वया प्राप्यते ब्रह्म अद्धा पापप्रमोचनी ।

तस्मादश्रद्धा नस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥

कात्यायनः ।

अद्धाम्बितः आद्धं कुर्वीत शाकेनापि ।

मनुः ।

यद्यद्दाति विधिवत्सम्यक् अद्धामम्बितः ।

तत्तत् पितृणां भवति परचानन्तमक्षयं ॥

आपस्तम्बः ।

प्रयतः प्रसन्नमनः तुष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

इति भोजयित्वमियमाः ।

अथ गन्धादिदानसम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्रायं संशयः । किं गन्ध-पुष्प-धूप-दोषाश्चादनानि ब्राह्मणभ्यो
देयान्युत पितृभ्य इति । तत्र तावदक्षनार्यदर्शनन्यायोपपन्नः । ब्राह्मणभ्यो
देयानीति महार्णवप्रकाशकारे मन्यते ।

वचनन्तावदाह मनीषिः ।

गन्धान् ब्राह्मणमात्कृत्विति । अथ सातिप्रत्ययश्रवणाद्गन्धादीनां

ब्राह्मणस्वामिकत्वं कर्त्तव्यमित्येतस्यार्थस्य विधानमुपलक्ष्यते । तदधीन-
वचने इत्येतस्मिन् हि सूत्रे सातिप्रत्ययस्य तत्त्वामिकद्रव्यवचनत्वेना-
नुशासनात् । ब्राह्मणस्वामिकत्वञ्च तेभ्य एव दीयमानेषूपपद्यते नान्यथा ।
ब्रह्मपुराणवचनं ।

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे च दहेत्तत इति ।

अत्र तच्छब्दस्य सर्व्वनामत्वेन प्रकृतवचनत्वादयं व इत्यत्र ये वःशब्दे-
नोक्तास्त एव तदग्र इत्यत्र तच्छब्देनोच्यन्ते । ते च पितरो यदि विवर्त्ति-
तास्तर्हि तेषाममूर्त्तत्वादग्रपदार्थविशेषणत्वं नोपपद्यते । अतस्तच्छब्दस्य
मूर्त्तिमद्ब्राह्मणवचनत्वे तत्परामर्शनीयस्य वःशब्दार्थस्य ब्राह्मणरूपत्वे ब्रा-
ह्मणेभ्यो धूपदानं सिध्यति । उपलक्षणञ्चैतत् गन्धादीनामर्चनद्रव्याणां ।
अन्यार्थदर्शनानि तु पुराणेषु ।

तत्र महाभारते ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः ।

मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥

आहुन्युद्दिश्य सर्व्वेषाञ्चकार विधिवत्तदा ।

ददौ रत्नानि वामांसि ग्रामानश्चान् रथानपि ॥

स्त्रीसैव द्विजमुखेभ्यस्तथा शतमहस्तशः ।

अलङ्कारांस्तथाश्वांसु गासु काम्या वरस्त्रियः ॥

आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ।

द्रोणं सात्यञ्च भीमञ्च योमदन्तञ्च वाङ्मिकं ॥

दुर्योधनञ्च राजानं पुष्पांसैव पृथक् पृथक् ।

जयद्रथपरोगाञ्च सुहृदसैव सर्व्वशः ॥

आदिश्यादिश्व विप्रेभ्यो ददौ म नृपमनमः ॥

तथा मपचपौत्राणां पितृणामात्मन स्तथा ।

गान्धारस्य महातेजाः प्रददौ चोर्द्धदेहिकं ॥

दशरथस्य लोकान्तरगमनानन्तरं रामायणे ।

समतीति दशाष्टे तु कृतशौचे विधानतः ।

चक्रे द्वादशकं आहुक्त्वयोदशकमेव च ॥

ततश्चादिश्व पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।

महार्हाणि च रत्नानि गोऽश्ववाहनमेव च ॥

भरत इति शेषः ।

विष्णुपुराणे च पितृवाक्यं ।

रत्नवत्समहायानं सर्वभोगादिकं वम् ।

विभवे मति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्व दाम्यति ॥

वाराहपुराणे ।

उपविश्यामने शुभ्रभृच्छत्रं तच्च प्रकल्पयेत् ।

आवरणार्थं च तद् वस्त्रं ब्राह्मणाय प्रदापयत् ।

ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वाण्याभरणानि चेत्यादि ॥

अत्र सर्वत्र ब्राह्मणेभ्य इति श्रवणान्तंभ्य एव देयानिति गम्यते ।

कात्यायनाश्वलायनप्राक्ते चार्धपात्रन्युक्ताकरणात्त्रयनन्तरं भवति वचनं ।

एतस्मिन् काले गन्धपुष्पधूपदीपास्त्रादनानां प्रदानमिति । अत्र

पाठकमादेव विवक्षितकमास्ताभेपि यदिदमकस्मिन् काले इति श्रुत्या

क्रमविधानं तेनैतद्गम्यते । यदि हि एताभ्यामृषिभ्यामेवमाशङ्कितं

यथा पितृणां श्रेयःमिहार्थं क्रियमाणं कत्रोपातत्कमण्डस्वादिदानं

ददाति चोदनाचोदितत्वेन ब्राह्मणमम्पदानकत्वेन च मामान्येन दक्षिणा-
दानकाले कुर्वते । एवं गन्धादिदानमपि ददाति चोदनाचोदितं
ब्राह्मणमम्पदानकञ्चेति मास्यात् । पाठक्रममतिक्रम्यापि दक्षिणादानं
काले करिष्यतीति तच्च मा भूदित्येतदर्थं शब्देन क्रम उक्तः । अत-
स्तयोर्गन्धादिदानं ब्राह्मणमम्पदानकमेवेति अभिप्राये गम्यते । अन्यथा
एतत्काल इत्यनर्थकं स्यादिति । अपिच न्यायोप्यत्र भवति । यदि
हि पितृनुद्दिश्य गन्धादिदानं स्यात् तर्हि तेषां विग्रहाद्यभावेन
प्रतिग्रहीतृत्वामभवे मम्पदानत्वाभावात् गन्धादीन् ददातीत्यत्र सत्या-
मपि गतौ ददातिशब्दे स्वार्थैकदेशलक्षणाप्रसङ्ग इति । यदि च गन्धा-
दीनि पितृभ्यां दीयेरन्न द्विजभ्यस्तदा गन्धादीनां देवद्रव्यत्वापत्तिः ।
चतुर्थ्यन्तेन हि नाम्ना किञ्चिदुद्दिश्य न ममेदमिति यत् द्रव्यन्यज्यते
तदेव द्रव्यमुच्यते । न पुनर्यत्प्रतिमाद्युद्देशेनैव त्यज्यते यत्र वा विष्णवा-
दिदेवस्य स्वत्वबुद्धिस्तदेव देवद्रव्यं । अमूर्त्तदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यादेव-
द्रव्यत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि च स्वादेः शक्त्यक्रद्रव्यविषयत्वबोधवती देवता
तथाप्यर्थवादावगतचतनत्वानुरोधेन हरि-हर-हरिण्यगर्भादिवदेवपितृ-
णामपि स्वत्वबोधोपपत्तिः ।

उक्तप्राप्तस्त्वनेन ।

पितृणामपि देवतात्वं । तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनी-
यार्थमिति ।

अतः पितृभ्यस्त्यक्तं गन्धादिकं देवद्रव्यमेव भवति, विशेषेभ्यस्तु
देवेभ्यस्त्यक्तं स्पष्टमेव देवद्रव्यं । तथा च तत्र स्वत्वबुद्धिं बद्धा तद्रव्य-
मुपयुञ्जानो द्विजः सर्वोत्तमदेवद्रव्यसौख्यान्महापतकौ महासाहसोक्तेन
दण्डेन दण्डास्यापद्यते । तत्र देवस्त्वोत्तमद्रव्यत्वम् ।

तच्चौर्यस्य लक्षणं चाह नारदः ।

द्विगुण-रत्न-कौशेय-स्त्री-युग्य-गज-वाजिनः ।

देव-ब्राह्मण-राज्ञां च ज्ञेयन्तु द्रव्यमुत्तमं ॥

उपायैर्विविधैरेषां चालयित्वापकर्षणं ।

सुप्रमत्त-प्रमत्तभ्यस्तेयमाहर्मनौषिण इति ॥

स्तेयपापकृत्, मनु-यमावाहतुः ।

देवस्त्वं ब्राह्मणस्त्वं वा लोभेनोपहिंसिषि यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥

देवद्रव्यापहर्त्तारं ब्रह्मस्वहर्षणं तथा ।

पुरुषं पापकर्मानं नरकः प्रतिपद्यते ॥

दण्डप्रकरणे चोक्तं ।

माहमेव च यः प्रोक्तस्त्रिषु दण्डा मनोषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् (१) ॥

पुरुषाणां बधश्चात्र पुरात्रिर्वामनं तथा ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्ता दण्ड उत्तममाहमे ॥

आह लहस्पतिः ।

स्त्री-युग्य-हेम-रत्नानि देव-विप्रधनं तथा ।

कौशेयद्योत्तमं द्रव्यस्तेषां मून्यपमो दम ॥

द्विगुणा वा कल्पनीयः पुरुषापक्षया नृपैरिति ।

अतः पितृभ्यस्त्यक्तैर्गन्धादिभिर्यजमानेन ब्राह्मणाभ्यर्चनं कार्यमि-
त्योतावति विहिते सति यजमानेन तयागतेभ्युपगतक्षणेस्त्यज्यमान-

(१) स्तेये तु पितृभ्योऽनुक्रमादिति ग० ।

आहुतीयद्रव्यप्रतेपणाधिकरणभूतैर्द्रव्यैरभ्युपगम्य कियत्पापं यावत्प्रयो-
गममाप्तिं गन्ध-पुष्प-वामांस्युपादाय प्रयोगममाप्नो यजमानवेष्मन्येव
मन्यन्त्य गन्तव्यं स्यात् । नचैतच्छिष्टममृतं, तस्माद्वाह्मणेभ्य एव गन्धा-
दीनि प्रदेयानीति ।

अत्रोच्यते ।

पितृहस्ति-प्रौतिकरं कर्म आहूमुच्यते । दीयमानेन चान्नालङ्कार-
णादिना हस्ति-प्रौती मम्याद्यमाने दृष्टे । अतो यच्छ्राद्धं देयत्वेनोच्यते
तावत्प्रायेण पितृभ्यो देयमित्यवगम्यते । भवति चैवं गन्धादि । अत-
स्तत्पितृनुदिश्य देयं । पेत्रेण कर्मणा पितृणां हस्तिप्रौती च मन्त्र-
लिङ्गादवगम्यते ।

अन्नं पितरोऽमोमदन्त पितरोऽतीहणन्त पितरः पितरः
शुश्रूष्वमिति ।

अस्य च व्याख्यानं शतपथे । अप्र अनीय निनयति 'अन्नं
पितरः इति । अन्नाद्यमेवैषु दधाति 'अमोमदन्त पितर इति ।
मदयत्येवैतान् 'अतीहणन्त पितर इति । तर्पयत्येवैतान् 'पितरः
शुश्रूष्वमित्यनुपूर्वमेवैतान् सर्वान् पात्रयतीति हर्षयति ।

तथा ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा यध्वं । अमोमदन्त
पितरो यथाभागमावृषा यिषनेति ।

अनयोर्व्याख्यानं शतपथे ।

तत्र जपति 'अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा यध्वमिति ।
यथाभागमन्नोतेत्येवैतदाह तथा । अयोपायस्य जपति 'अमोमदन्त

पितरे यथाभागमाख्या यिषन्ति यथाभागमाग्निपुरित्वैतदाहेति ।
 सातिप्रत्ययस्त्विपिडोपभोग्यत्वलक्षणस्त्वफनमद्वावाभिप्रायेण पितृ-
 भ्यस्त्यक्तं गन्धादौ द्विजानां स्वाम्यविधानार्थत्वेन चास्मिन्नपि पक्षे
 व्याख्यातो न क्षम्यति । चण्डनिर्देशस्तदयवचनस्य धिष्ठानभूतेषु ब्राह्म-
 णेषु पित्राद्यावेशादभेदस्य हिमाश्रित्य पितृमन्त्रिधिमाश्रित्य वा पितरे-
 तत्तर्ह्यपितरयन्ते पिण्ड इतिवत्प्रवर्त्तते । पिण्डोपचारेषु चैतद्धः
 पितरे वास इत्यस्मिन् यजुषि वःशब्देन साक्षात् पितृनेषोद्विष्य
 वल्गदानं दृश्यते । श्रूयते च पुराणादिषु साक्षात् पितृभ्य एव
 गन्धादिदानं ।

तथाच वाराहपुराणे ।

गन्धाः पुष्पाणि वल्गाणि धूपदोपात्तानि च ।

पितृकृत्यं प्रशस्तानि स्वादन्नं मन्त्रिल हिमं ॥

एतानि श्रद्धयापेतः पितृभ्यामा निवेदयेत् ।

म एत धर्मशीलो मे प्रियकारो वसन्त्यरे । इति ॥

यानि पूर्वे गन्धादिदानस्य ब्राह्मणमप्रदानकतानिङ्गत्वेन दर्शितानि
 महाभारतादिवचनानि तानि तानि गन्धादिश्रुतिगृह्यत्वोक्तद्विषयान्त्व
 न भवन्तीत्यन्यार्थदर्शनभ्रमेणैवोपन्यस्तानि । तत्प्रतिपाद्यानाम्, रत्न-
 ग्रामादिदानानां ब्राह्मणमप्रदानकत्वं न प्रत्याचक्षते । कात्यायनाश्रमा-
 यनयोस्त्वैतस्मिन् काल इतिवचनमनियतकालप्रदेयगवादिमास्यनि-
 वृत्त्या कालनियमाय । एतत्क्रमपठितान्यपि द्विगवादीनि भोजना-
 त्प्राक् तदुत्तरकाले वेद्यनियमेन दीयमानानि दृश्यन्ते । दशति-
 शब्दाण्यत्रादाविवैकदेशलक्षणार्थापि मन्त्र निरुध्यते । तथाचाश्वमेक-

देशलक्षणार्थ एवास्मिन् प्रकरणे बह्व्यो दृश्यते । तथाच शतपथे ।

तदा एतस्मिन्नाभि मास्येव पितृभ्यो ददतो यदैव न पुरस्तात् पश्चाद्दृशेन्त्येभ्यो ददात्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स एवं रात्रिं लीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति तथैवेभ्यो समदं करोत्यथ यदक्षीणे दद्यात्समदः ह कुर्यादेवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तस्माद्यदेवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृशेथैवेभ्यो ददाति स वा अपराह्णे ददाति पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणान्तस्मादपराह्णे ददातीति । पिण्डनिर्वापेपि तत्रैव स ददात्यमावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामन्विहैक आहुस्तदु तथा न ब्रूयात् स्वयं वै तेषां मह याषां मह तस्मादु ब्रूयादमावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे अमावेतत्त इति पितामहाय अमावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

यदि च पित्राद्युद्देशे त्यक्तेषु गन्धपुष्पादिषु स्त्रीक्रियमाणेषु द्विजानां देवस्वापहारदोषः स्यात् । स तर्हि वैश्वदेविकद्विजानां दुर्वार एव स्यात् । तत्र हि ब्रह्मपुराणेति गन्धादिदानवाक्ये विशेषां देवानां मात्तादुद्देशदर्शनात् ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यं धूप्य-धूप-विलेपनं ।

अयं दीपप्रकाशश्च विश्वेदेवान् समर्प्यत इति ॥

अथैवमुच्येत । विश्वान् देवानुद्दिश्य गन्धादिदानं बोधयतानेन वाक्येन वाक्यान्तरौ यद्वा ब्राह्मणमम्पदानगन्धादिदानप्रतिपत्तेर्वाधयितुमशक्यत्वादित्यदेवेदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गन्धादिदानं बोध्यते । अतैवैश्वदेविके गन्धपुष्पादिकं विश्वेभ्यो देवेभ्यो दत्त्वा पृथग्ब्राह्मणेभ्यो देयं । कुर्वन्त च तथैव शिष्टाः । अतएवास्मिन् ब्रह्मपुराणवाक्ये ब्राह्मणे-

कभोग्यत्वेन निश्चितं वस्त्रं नोपान्नं । कथं पुनर्विशेषविषयेण विधिष्टार्थेन
 ब्रह्मपुण्यवाक्येन सामान्यविषया स्पष्टार्थवाक्यान्तरौघा प्रतिपत्तिर्न-
 बाध्यते । अथैवमुच्येत । आपाततः मन्दिग्धार्थस्य सामान्यशास्त्र-
 वाक्यगतपौर्वापर्यालोचनन्यायान्नीतार्थविशेषस्य नियतैकार्थविषये-
 णापि विशेषशास्त्रेण बाधनं । विशेषशास्त्रस्य च विशेषमात्रपरत्वं
 दृष्टं । यथा प्रजापतिर्वरुणायाश्रमनयत् स स्त्रां देवतामार्च्छत्स पर्य-
 दायत । स एतं वारुणञ्चतुःकपालमपय्यत्तन्निवर्पयत्तो वै स वरुण-
 पाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति याऽश्रं प्रतिगृह्णाति यावतो-
 ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतः चतुःकपालान्वारुणास्त्रिर्वपेदित्यत्र पौर्वा-
 पर्याप्यालोचनप्रसूताया दाहकर्तृकैष्टिप्रतीतेः प्रतिगृह्णीतकर्तृकैष्टि-
 विधायकेन स एषोऽश्वः प्रतिगृह्णात इति मैत्रायणोयवाक्येन बाधो
 न कृतः किन्तु प्रतिगृह्णीतुरपौष्टिर्विहितः । तदकं वाक्तिककृता ।
 प्रतिगृह्णीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुम्
 न निवार्यत इति । प्रकृते त्वेष विशेषः । यद्वाङ्मणमप्यदानकदान-
 प्रतिपादकानि वङ्गानि स्पष्टतराणि वाक्यान्युपलभ्यन्त इति । तत्र अतस्त-
 प्रतिगृहेष्टौ हि परस्परपरिहारावस्थितदाह-प्रतिगृह्णीतरूपविशेषद्वय-
 विषयलाञ्छान्त्वद्वयस्य बाध्य-बाधकभावोनास्ति । प्रकृते तु देवविद्या-
 भयविशेषव्यापकमेकं वाक्यं । अपरम्, वैश्वदेविकरूपविशेषविषयं ।
 अतोविशेषविषयेणान्यवादोपपत्तौ न वैश्वदेविके पृथग्गन्धादिदानं ।
 किञ्च । यद्विश्वेभ्यो गन्धादि दीयते, न हि तेन ब्राह्मणार्चनमकृत्वा
 अन्यत्र तत्त्यज्यते । अतस्तदपि ब्राह्मणैः स्वीक्रियमाणं कथं देवस्वापहा-
 रदोषं नापादयेत् । यदप्युक्तं श्रिष्टास्तथैव कुर्वन्तीति तदपि उपजा-

मात्रं कृत्राण्यदर्शनात् । अतः पितृनेषोद्विश्य गन्धादीन् साक्षाद्ब्राह्म-
णेष्वर्पयेदित्युपपन्नं । किञ्च यथा पित्राद्युद्देशेन त्यक्तेन भुज्यमानेऽपि
ब्राह्मणानां न देवस्वापहारदोषः । तथा गन्धाद्युपयोगेऽपि नास्त्येव ।
अथैवमुच्यते । अनित्यो नामन्वितो नापक्रामेदिति कात्यायनवचनेना-
नपक्रमणस्य विधानात्तस्य च भोजनप्रयोजनकत्वेन तत्पर्यन्तत्वाद्-
चनेन भोजने विहिते तत्करणे पापं नात्पद्यते । यथा “हणं काष्ठं
फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः । गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् न म पापेन
लिप्यते” इति यमेन विशेषविहिते चौर्ये । तत्र नित्यश्राद्धभोजने
तर्हि देवस्वापहारदोषः प्रसज्येत । अस्त्येवेति चेत् । न । नित्यभो-
जननिबन्धनोऽसौ न देवस्वापहारनिबन्धनः । तस्य श्राद्धभोजनाद-
न्यस्मिन् देवस्वभक्षणरहितेऽपि नित्यभोजने सङ्गात् । दोषान्तरस्य
तु नित्यश्राद्धभोजनेऽप्यस्मरणात् । अथ यत्र देवस्वीयत्वबुद्धिं कृत्वोप-
योगः क्रियते तत्रापहारनिमित्तको दोषः । यत्र तु श्राद्धसाध-
नमन्नं स्वीयबुद्धिमकृत्वैवोपयुज्यते तत्रासौ न जायते । न चायं
नियमो यदुपयुज्यते तच्च स्वबुद्धौवोपयुज्यत इति । न हि गङ्गायां
स्नानं कुर्वन्स्नानमाप्नोतीत्यमवगच्छतीति । उच्यते । एवं तर्हि प्रसि-
द्धमपि देवस्वं स्वबुद्धिमकृत्वा देवस्वबुद्धौवोपयुञ्जानः पापी न स्यात् ।
अपि च अन्नवदेव गन्धादावपि स्वत्वबोधमन्तरेणैवोपयोगसम्भवाच्च
पापमम्बन्धः ।

नन्वस्तु गन्धादावेवं, आच्छादने तु चिरकालोपयोगे कथं
स्वीयत्वबुद्धिमन्तरेणोपयोगस्य सम्भवः । मैवं । चिरकालोपयोगेऽपि
गङ्गाप्रवाहादौ स्वीयत्वबुद्धिदर्शनात् ।

ननु स्वत्वबुद्धिमन्तरेणैवाच्छादनस्योपभोगेऽभिमतेऽन्येन तदप-
हारे क्रियमाणे मदीयमिदं वासो न त्वदीयमिति नाभिदधीत ।

मैवं । राजाश्वपालकस्याश्वेषु कारावस्तुस्य च तत्कोणदेशे
स्वीयताव्यपदेशवत्तद्व्यपदेशापपत्तः ।

ननु तद्व्यादिवदेवाच्छादनस्य यथेष्टविनियोगो न स्यात् ।

मैवं । अदृष्टदोषस्य सूक्ष्मत्वायप्रमेयत्वेनानुपलक्षितत्वाद् दृष्ट-
दोषस्याभावादानस्वरूपेण समर्पणात् स्वेन कर्मणा सम्बध्यमानत्वेनानु-
पलभ्यमानस्यास्यन्तरत्वेन च स्वत्वाभ्रमात्तदपपत्तः ।

अथास्त्येव आद्वैयान्नभोजनेपि देवस्वभक्षणनिमित्तको दोषः ।
अतएव शिष्टाः आद्वैभोजने गर्हा कुर्वन्ति । न चेतावता भोक्तृव्यव-
हार्यत्व-दण्डत्व-महाप्रायश्चित्तानां प्रमक्तिः । अनपक्रमणयाक्तेन
भोजनविधेः पापलाघवात् । अस्त्यवशिष्टेऽपि निषेधे निषिद्धक्रियैक्येऽपि
केनचिद्विशेषेण पापगौरव्यवस्था । यथा प्रकाशकृते ब्रह्मवध
द्वादशवर्षिकमृतविनाशलोपदेशात्पापगौरवं । तस्मिन्नेव रहःकृते-
ऽघमर्षणादिसृक्त्रपमात्रापनोद्यत्वप्रतिपादनात्पापलाघवं । अस्मिन्
प्रकृतेऽपि प्रायश्चित्तोपदेशालघुश्च ।

यदाह शातातपः ।

दशकृत्वः पिवेदापोगायत्र्या आहुभुगद्विजः ।

ततः मन्थामुपासीत जपेच्च जुहुयात्तर्थाति ॥

एवं तर्हि गन्धाद्युपयोगण्यकदोषानवकाश एव ।

इति गन्धादिदान-सम्प्रदान-निर्णयः ।

अथ दक्षिणा ।

तत्र तावद्दक्षिणाशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ ।

स एष यज्ञो हतो न ददद्दक्षिणां तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्त-
द्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवान् यज्ञस्य हतस्य
व्यथते तदेवास्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति ।
तस्माद्दक्षिणां ददाति ।

हननं च यज्ञस्योलूखल-मुमल-दृषदपलादिक्रियमाणावहनन-
पेषणादिरूपं शतपथ एव निरन्तरपूर्ववाक्ये प्रतिपादितं । देवतोद्देशेन
द्रव्यत्यागो यज्ञः । एतत्तत्तणयोगाच्छ्राद्धस्यापि यज्ञत्वं । अतो यज्ञम-
ष्टद्विकरणत्वाच्छ्राद्धेऽपि दक्षिणादानमावश्यकमेव । दक्षिणावश्यकत्वंऽपि
शतपथ एव श्रुत्यन्तरं । “मादक्षिणं हविः स्यात्” इति ।

चतुर्विंशतिमते तु श्राद्धमेवाश्रित्य दक्षिणादानस्यावश्यकत्वमुक्तं ।

दर्भहीना वृथा सन्ध्या वृथा दानं विनोदकं ।

वृथा जप्तमसंख्यातं वृथा श्राद्धमदक्षिणं ॥

स्मृतिरुदाश्रयायनोऽप्याह ।

हतमश्रोत्रियं श्राद्धं हतो यज्ञस्तदक्षिणः ।

तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तथा न सफलो भवेत् ॥

पणं काकिणीं वेत्यनुकल्पः । मुख्यकल्पस्तु “गो-भू-हिरण्य-वामांसि
नयानि शयनानीत्यादिभिः स्मृतिपुराणे द्रव्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

देवव्यवस्था तु नागरखण्ड ।

हिरण्यं देवतानान्तु पितॄणां रजतं तथा ।

बद्धमनुः ।

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्यादै दक्षिणां बुधः ।

पित्र्ये तु रजतं देयं शक्र्या भूमि-गवादिकं ॥

आह पारस्करः ।

हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्योऽन्येषु गो-वृषणाजिनादिकं
यावच्छक्रयादिति ।

अत्र विश्वेभ्यो देवेभ्यो दीयमानाद्रजतात्तेभ्यो दीयमानं हिरण्यं
गुणवत्तरमिहैव तात्पर्यार्थः । न पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं न देयं
पितृभ्यश्च हिरण्यं न दयमिति । गो-भू-हिरण्य-वाभांसीत्यादिषु
पितृभ्योऽपि हिरण्यदानविधानात् ।

अतएव ब्रह्माण्डपुराणं पितृमन्त्रिनो रजतदानस्य गुणवत्तरत्वमेवोच्यते ।

अनन्तमलयं स्वर्ग्ये राजतं दानमुच्यते ।

पितृनेतेन दानेन मत्पुत्रास्तारयन्त्युतेति ॥

यदुक्तं यावच्छक्रयादिति तदनेकजातीयगो-भू-हिरण्यादिदेय-
द्रव्यमङ्गापरिमाणकल्पनस्य शक्तिमात्रपरिच्छेद्यतां वक्तुं । सम्भावित-
भविष्यद्रव्यान्नाभात् पूर्वकालीनानामावश्यकानां लौकिक-वेदिकानां
चिकीर्षितकाम्यानाञ्च यावता निष्पत्तिः स्यात् तद्वृत्तिरिन्द्रव्य-
मङ्गावः 'शक्तिः', अशक्तिस्त्वंविधद्रव्याभावः ।

दक्षिणादाने वैषम्यमणमुज्जानोते पारस्करः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धभोजने ।

भक्ष्यं भोज्यं समन्वेयं दक्षिणा लनुमारतः ॥

पाचगुणतारतम्यानुसारेण, समन्वय-सम्बन्धितारतम्यकल्पितपितृ-
गौरवजनितदिक्षानुसारेण वेत्यर्थः ।

दृष्टस्मृतिरपि ।

दद्यात्तु दक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

गो-भृ-क्षिण्य-वामांसि तुष्टिर्भुक्तवतां यथा ।

भवेत्तदैव कर्त्तव्यं समर्थेन विशेषतः ॥

सर्वमेतत्तु यो दद्यात् द्विजपात्रानुसारतः ।

अन्येषां दक्षिणादानं श्रुतितः श्राद्धसम्पदे ॥

दक्षिणादानस्य कालमाह ज्ञातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां ।

अभिप्रेतार्थमिद्वयमिष्टान् कामांश्च वाचयेत् ॥

अथ ऋचिभ्यो देयमिति दानसामान्यविधिः प्रकृतत्व-योग्यताभ्यां

वाचान्तेभ्यः श्राद्धभोक्तृभ्य एव च दद्यादिति गम्यते ।

तदाह देवसः ।

आवाक्तेभ्यो दिजेभ्यस्तु प्रयच्छेदय दक्षिणामिति ।

अनेनाचमनोत्तरकालत्वमात्रमुक्तं न पुनराचमनाव्यवहितोत्तर-
कालत्वं । आचमनोत्तरकालान्तु स्वस्तिवाचनादीन् कियतः पदार्थान-
भिधाय स्मृतिपुराणादिषु दक्षिणादानविधेर्दर्शनात् ।

तथाहि सौरपुराणे ।

इस्तप्रचालनं कृत्वा कुर्यादै स्वस्तिवाचनं ।

दद्यात्तु दक्षिणां श्रुत्वा स्वधाकारमुदोऽग्रेयेदिति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

स्वधानिनयनं कुर्यादव्योदकमेव च ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणामिति ॥

नागरखण्डेऽपि पिण्डदानादिस्वधावाचनान्तान् पदाथानभिधाय
दक्षिणादानमुक्तं ।

उक्तानमर्थपात्रान् कृत्वा दद्याच्च दक्षिणामिति ।

सा चेयं दक्षिणा प्रथमं वैश्वदेविकद्विजेभ्यस्तदनन्तरं पित्रद्विजेभ्यः
प्रदेयेति तावत् प्रतीयते । आहुकर्मणि विमर्जनवर्जितानां सर्वेषां
पदार्थानां देवपूर्वकत्वविधानात् ।

तथाच ममः ।

देवाद्यन्तं समीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

विमर्जनात् प्राचीनाः पदार्था देवादयो वैश्वदेविकपूर्विका यस्मिं-
स्तदेवादि । तथा देवः पदार्थाऽन्ते यस्मिंस्तद्देवान् । सर्वान् पदार्थान्
वैश्वदेविकादौन् कृत्वा विमर्जनम् वैश्वदेविकमन्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि ।

आहुं प्रयजतः सर्वे देवपूर्वं समाचरेदिति ।

तदेवं सामान्यवचनेर्दक्षिणायां प्रतीयमानस्य देवपूर्वकत्वापवा-
दमाह बृहस्पतिः ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो दयोऽग्निं ।

पूर्वं पितृविप्रेभ्यो दत्त्वा तदनन्तरं दयोर्वैश्वदेविकविप्रयोर्दद्यात् ।
तयोश्च सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी व्याख्येया ।

दक्षिणादाने प्रकारमाह जमदग्निः ।

सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अनेन दक्षिणायां सव्यमुक्तं ।

अपसव्यपक्षोऽपि तेनैवोक्तः ।

अपसव्यम् तत्राह मत्स्योहि भगवान्नमोः ।

सयं प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतम् । अपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतम् ।
अतः सव्यापसव्ययोर्विकल्पः । अथवा दक्षिणादाने यदा ब्राह्मणानां
सम्प्रदानत्वं इति पक्षस्तदा सयं । यदा पितृनुद्दिश्य दानमित्येष
पक्षस्तदापसव्यमिति व्यवस्था । वक्ष्यते च पक्षद्वयमिदं ।
आह जमदग्निः ।

मतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रद्धया च दक्षिणामिति ।

अत्र पितृनुद्दिश्य दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा कुश-
तिल-जलमहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणा-
मन्त्रं चोच्चार्य पितृणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यन्तैः पदैः सङ्कीर्त्य-
दममुकद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वधा सम्पद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-
धिष्ठानभूतविग्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सयं कृत्वा यव-कुश-
कुसुम-सलिलमहित-हिरणादिद्रव्यं करे गृहीत्वा मन्त्रद्वयमुच्चार्य
च चतुर्थ्यन्तं विश्वेदेवनाम सङ्कीर्त्यदममुकं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वाहा
सम्पद्यतां नम इति तदधिष्ठानविग्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणादानमित्येतस्मिन् पक्षेऽपसव्यं कृत्वा तिल-कुश-कुसुमाक्षत-
सलिलमहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्र-
चोच्चार्य पितृणां नामगोत्रसम्बन्धांश्चतुर्थ्यन्तैः पदैः सङ्कीर्त्यदम-
मुकद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वधा सम्पद्यतां नम इति तत्तत्पित्र-
धिष्ठानभूतविग्रहस्ते पितृतीर्थेनार्पयेत् । ततः सयं कृत्वा यव-
कुश-कुसुम-सलिलमहितहिरणादिद्रव्यं दक्षिणाक्षयरूपेण स्वाहा
सम्पद्यतां नम इति तदधिष्ठानविग्रहस्ते देवतीर्थेनार्पयेत् । ब्रह्मणेभ्यो

दक्षिणादानमियेतस्मिंस्तु पत्ते सव्यङ्गत्वा तिल-कुसुमाक्षत-कुश-सलिल-
सहितं रजतादिद्रव्यं करे गृहीत्वा देयद्रव्यमन्त्रं दक्षिणामन्त्रं चोच्चार्य
ब्राह्मणस्य चतुर्थ्यन्ताभ्यामात्मनस्तु प्रथमान्ताभ्यां पदाभ्यां नाम-गोत्रे
सङ्कीर्त्यास्यामुकशर्मणः प्रतिष्ठार्यं तुभ्यममुकं दक्षिणां सम्प्रदे-
नम इति पित्र्यविप्रहस्तं देवतार्थेनार्पयित्वा वैश्वदेविकदिजेभ्योऽप्यव-
मेव हिरण्यादि दद्यात् ।

इति दक्षिणानिर्वचनावश्यकत्वमुच्यकल्पानुकल्पव्यवस्था-

परिमाणवैषम्यकालक्रमनिरूपणं ।

अथ दक्षिणामम्प्रदाननिर्णयः ।

तत्र तावदेके पितृभ्यो दक्षिणा दयेति मन्यन्ते । ते ह्याहुः ।
दक्षिणादाने जमदग्निना तिलापमव्यमम्बन्धस्य पितृनामगोत्राभिधा-
नस्य च विधानात् ब्रह्माण्डपुराणे च दक्षिणाद्रव्यान्गनकीर्त्यं मर्-
पितृणां दातव्यमिति पितृमम्बन्धाभिधानाच्च पितृनुद्दिश्य दक्षिणा
देयेत्यवगम्यते इति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेणान्तपस्तकसमाधानं चोक्तं । तत्र ताव-
दाक्षेपः । यदि पित्रायुद्देशेन द्रव्यत्यागः न पुनर्द्रिजादंशनं कथं
तर्हि ब्राह्मणानां दक्षिणाद्रव्यं स्वाभ्यं । समाधानम् । यथा दार्शपौर्ण-
मासिके दक्षिणादानं ब्राह्मणाश्रयस्य ओदन इत्युक्त्वा यजमानेनोदने
समर्पिते मति ब्राह्मणादंशेनोदनत्यागाभावेऽप्युत्तिजां कर्मकरत्वेनैवो-
दने स्वाभ्यमुत्पद्यते तथैहापि हिरण्य-रजतादिममर्पणे कर्मकरत्वेनैव
तत्र ब्राह्मणानां स्वाभ्यमिति । यथा वा प्रतिष्ठादौ प्रतिष्ठायां देवता-
नुद्दिश्य त्यक्तं वस्त्राभरणादौ प्रतिष्ठान्ते सर्वमुपकरणमाचार्या गृह्णा-

तौत्येतद्वचनानुगृहीतकर्मकरत्वेनाचार्यस्य स्वाभ्यं भवति तथेहापि
 “ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां” इत्येतद्वचना-
 नुगृहीतकर्मकरत्वेनैवान्योद्देशेन त्यागायामपि दक्षिणायां ब्राह्मणानां
 स्वाभ्यं सम्यद्यत इति तदेतस्मत्तमयुक्तमिवाभाति । तथा हि द्विजा-
 नामपि सम्प्रदानत्वे दक्षिणादानस्य पित्र्यकर्माङ्गत्वेन पित्र्यत्वान्ति-
 स्नापसव्यसम्बन्धो घटत एव । सतिसं नामगोत्रेणेतस्मिन् वचने
 ब्राह्मणसम्बद्धयोर्नाम-गोत्रयोर्विवक्षापि सम्भाव्यते ।
 स्मर्यते च दानविधौ ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयमिति ॥

पितृणां दातव्यमित्यत्रापि लक्षणया पितृविप्रेभ्यो दातव्यमिति
 कल्पयितुं शक्यते । अतः पूर्वोक्तेर्हेतुभिरेकान्ततः पितृणामुद्देशत्वमव-
 गन्तुं न पार्यते ।

यद्योक्तं । अदत्त एव दार्शपौर्णमासिके ओदने कर्मकरत्वेनैवर्विजां
 स्वाभ्यमिति । तन्न । दत्त एव ह्यभावोदनः ।

अतएवाहापस्तम्बः ।

तेभ्योन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयश्च ओदन इति ।

अतएव च प्रतिगृहीत इति ब्राह्मणानामुत्तरं देवतोद्देशेन त्यक्ते
 तु द्रव्ये प्रतिष्ठाचार्यायादत्तेऽप्याचार्यो गृहीतेति तस्य स्वाभ्यवचनाद-
 विरुद्धं स्वाभ्यं । प्रकृते तु न तादृशं वचनमस्ति । स्थितश्चेत् ।
 यज्ञकर्मकारिणामनतिकरी भृतिर्दक्षिणेति । अतो दक्षिणाशब्दसा-
 मञ्जस्यार्थं लोकप्रसिद्धस्वत्वनिर्वाहार्थश्च ब्राह्मणेभ्य एव दक्षिणा देये-
 त्येतद्व्याख्यमिति प्रतीयते ।

वचनानि चात्र भवन्ति ।

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणामिति ।

तथा ।

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो दयोरिति ।

दक्षिणादानस्य ब्राह्मण-सम्प्रदानकलेपि पित्र्यकर्माङ्गतनित्य-
भावादपमय एव प्राप्ते वचनं ।

सर्वे कर्मापमयं दक्षिणादानवर्जितमिति ।

अपमव्यापवादेन मयस्यैकान्तिकत्वं माभूदिति पुनस्तत्रैवापमस्य-
विधिः । अतो विहितमितिषिद्धत्वादिकल्पः । अपमस्यविधेयार्थत्वमिति ।

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्य इत्यादिना आहुभोजिभ्यो दक्षिणा देयेत्युक्तं ।

वृहस्पतिस्त्वंभ्योऽपि आहुर्थापाकशेषभोजिभ्यस्तदन्येभ्योऽपि
तत्कालोपस्यतेभ्यो दक्षिणा देयेत्याह ।

ज्ञातयो बान्धवा निशामया चातिथयोऽपरे ।

प्रदद्यादक्षिणान्तेषां सर्वेषामनुरूपतः ॥

‘ज्ञातयः’ पितृममृद्धाः । ‘बान्धवाः’ मातृममृद्धाः ।

इति दक्षिणामस्यदाननिर्णयः । ,

इति दक्षिणानिरूपणं ।

अथ वैश्वदेवनिर्णयः ।

तत्र पाककालो मांगयिकावर्था । तत्र तावत्पाके भक्षणः । किं
वैश्वदेवाद्यर्थः आहुर्थ्यैक एव पाकः उत भिन्न इति । तत्र तावत्पञ्च
महायज्ञान्तर्गतस्य नित्यआहुस्य वैश्वदेवादर्थैक एव पाकः । आन्व-
हिकस्य हि पाकस्यान्वश्मनष्टीयमानान्न निष्पाद्यमवकर्मार्थत्वात् ।

आशौचविशेषे त्रैकादशाह्यापूर्वं वैश्वदेवाद्येव नास्तीति तदानीन्तन-
नवश्राद्धेषु पाकैक्यशङ्कैव नास्ति । एकादशाहिके तु श्राद्धे वैश्वदेवस्य
पाकान्तरेणैवानुष्ठानं “एकोद्दिष्टेषु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्” इति
देवत्वेन नवश्राद्धमंजकेखकोद्दिष्टेषु सर्वस्याप्यन्नशेषस्य ब्राह्मणेभ्यो
देयत्वविधानात् प्रेतश्राद्धेषु चैतद्वक्ष्यते । अमावास्याश्राद्धविक्रिति-
भूतेषु सांवत्सरिकादिषु तु प्रकृतिनिर्णयेनैव निर्णय इत्यमावास्या-
श्राद्धार्थे पाके मंशयः कुतः विप्रतिपत्तेः ।

ननु विप्रतिपत्तेः किं मूलं हेतु-तदाभासोत्थापितौ भिन्नप्रति-
पत्तममाश्रयो यथार्थायथार्थाध्यवसायो । क्रियते हि प्रतिवाम-
रिकं श्राद्धं वैश्वदेवार्थेन पाकेनातोऽन्यदपि कर्त्तव्यमिति हेत्वाभास-
जनितोऽयथार्थाध्यवसायः । कारणविशेषं विनान्यार्थस्यान्यत्र त्रिनि-
योगो नास्त्यतो न वैश्वदेवार्थेन पाकेन दर्शश्राद्धमिति यथार्थाध्यवसायः
मंशये मूलं । अथवा विशेषमपश्यतोऽयमुभयथा दर्शनात् मंशयः ।
दृश्यते ह्यनेकैषामपि कर्मणामेकानेकपाकसाध्यत्वनियमः ।

तत्र तावत्कर्त्तव्याध्यायो वैश्वदेवार्थेनैवान्नैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति
स्वमिद्धान्तं प्रतिज्ञाय पाकान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवं रूपं परमिद्धान्तं
पूर्वपक्षतथोपन्यस्तवान् । तथा हि । न हि वचनमन्तरेणान्यत्रोपयुक्त-
मन्नं कर्मान्तरोपयोगमर्हति । ज्ञायते चेदं शेषमन्नमनुज्ञायोष्किष्ट-
समीपे पिण्डान् दद्यादिति पिण्डदानेऽनुज्ञावचनात् । किञ्च । यदि
ह्यन्यत्रोपयुक्तं कर्मान्तरोपयोगयोग्यं स्यात् । तर्हि ब्राह्मणभोजनोप-
योजितमन्नं स्वत एव पिण्डदानक्रियार्हमित्यनुज्ञापनमनर्थकं स्यात् ।

किञ्च । यदि वैश्वदेवार्थादस्मात् श्राद्धमपि स्यात् तर्हि ततो मृह-

वलिं कुर्यादित्येतद्वचनं विरुध्यते । अत्र हि आहुतोत्तरकालं गृहवलि-
 विहितः । न च वैश्वदेवाख्यकर्मकदेशः । अतो वैश्वदेव एवायं आहुतो-
 त्तरकालमुक्तो भवति । आहुतश्चैतस्मात्पूर्वः, न चैतद्घटते, स्वप्रयुक्तपा-
 कमाधेन वैश्वदेवेन हि पूर्व भवितव्यं । परप्रयुक्तोपजीवकेन आहुतेन
 च पश्चात् । न च आहुतार्थमेव पक्त्वा आहुतमनुष्ठाय तैव पाकेन
 वैश्वदेवानुष्ठानं करिष्यत इत्युपाकल्पमुभयोरिति वाच्यं । एकपाकत्वे
 ह्यन्नमाध्यमवर्त्तित्या-मस्यादन-ममर्थ-वैश्वदेवार्थापकल्पमानान्नोपजीवक-
 स्वेनाप्यन्यस्य मिदुर्नारम्भान्तरप्रयोजकतेति वैश्वदेवार्थाङ्गिन् एव
 आहुतार्थः पाक इति । एवं पूर्वपक्षतयोपन्यस्य स्वभिद्वान्तमुक्तवान् ।
 सर्वकर्मारहस्यं वैश्वदेवार्थस्य पाकस्य विद्यमानत्वात् प्रथक्पाकस्य वा
 वचनाद्वैश्वदेवार्थेनैव आहुतमपि कर्त्तव्यमिति । अतएव पितृयज्ञान्तिर्व-
 र्त्त्यत्यादिना वचनेन पितृयज्ञोपलक्षितं पित्र्यादकतर्पणं-वैश्वदेवहोमा-
 दिपञ्चमरायज्ञ-निर्वपणं आहुतात् पूर्वमेवोपदिष्टं । ततः आहुतं । सोऽयं
 क्रमः आहुतस्य वैश्वदेवार्थान्नापजीवकत्वं घटते । अन्यथा^(१) स्वतन्त्र-
 पाकमाध्यत्वात् आहुतस्य वैश्वदेवात् पूर्वमप्यनुष्ठानं स्यात् । न च वाच्यं
 पिण्डपितृयज्ञेन मह आहुत्यायं क्रमो न तु पितृतर्पणादिभिः पञ्चम-
 रायज्ञैः सहेति । पिण्डपितृयज्ञस्य केवलेन पितृयज्ञशब्देनानभि-
 धानात् ।

यत्तु ततो गृहवलिं कुर्यादिति आहुतोत्तरकालं गृहवलेर्विधानं
 न तत्पञ्चयज्ञीयस्य वैश्वदेवात्मकस्य वलेः किन्त्वन्यस्यैव वास्तुदेवता-
 पूजात्मकस्य ।

यत्तु पिण्डदानेन ज्ञावचनं तत्तृप्रप्रश्रवददृष्टरूपान्नमंस्कारार्थं
मन्त्रन्यायस्य कर्मान्तरोपयोज्यत्वरूपदोषपरिहारार्थमिति ।

स एष कर्कोपाध्यायसिद्धान्तः मह पूर्ववत्कहेतुभिस्तदृष्टैश्चापि
मार्द्धमयुक्तः । न हि पिण्डदानार्थं तदनुज्ञापनं किन्तु यथेष्टविनि-
योगार्थं । अतएवेष्टैः मह भुज्यतामित्यनुज्ञादानं न तु पिण्डार्थ-
मुपयुज्यतामिति । किञ्चैवं मति यदा ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं
कदाचित् पिण्डदानं क्रियेत तदा ब्राह्मणभोजनारम्भं शेषमन्नं इति
प्रश्रवानुज्ञापनं ब्राह्मणभोजने उपयुज्यतामित्यनुज्ञा च प्रमल्यते ।

यद्योक्तं स्वप्रयुक्तपाकमाध्यचे पूर्वं गृहबलिना भवितव्यमिति
तदपि नैयायिकस्य क्रमस्य वचनमस्मिन्त्याभावात्तदनुज्ञादयुक्तमिति
पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः । यद्योक्तं मर्वाद्यभ्य विद्यमानत्वादिति तदपि न ।
आन्वष्टिकस्य हि पाकस्यान्यहमनुष्ठेयमानकर्ममात्रार्थनाशधारणा-
श्रामानास्यादिश्राद्धार्थता । यद्योक्तं पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्ययादिना
पितृदोक्ततर्पणादिपञ्चमहायज्ञानां श्राद्धात् पूर्वमनुष्ठेयत्वमुक्तमिति ।
तत्र । पितृयज्ञशब्देनात्र पिण्डपितृयज्ञाभिधानात् । केवलस्यापि
पितृयज्ञशब्दस्याथेतत्पितृयज्ञेवाचारैर्दित्यादिशतपथवाक्येषु पिण्ड-
पितृयज्ञाभिधायकत्वेन दर्शनात् । यत्तु वचनं पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य
तर्पणाख्यमिति तदपि पिण्डपितृयज्ञमेव तन्निभाधनत्वात्तर्पणाख्यम-
नुवदतीत्यविरुद्धं ।

अतोवैश्वदेवार्थेनैव पाकेनामावास्यादिश्राद्धं कर्तव्यमित्ययं
सिद्धान्तोऽनुपपन्नः । तत इदमुच्यते । वैश्वदेवार्थात् पृथग्भूत
एवामावास्यादिश्राद्धार्थः पाक इति । यतः निरूप्य हविरन्यस्मै

अन्यस्मै न हि ह्यते । यन् कर्कोपाध्यायेनोक्तं पृथक् पाकस्य
चावचनादिति तत्र ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थे न दार्शं वैश्वदेविकं ॥

अत्र यद्यपि पूर्वार्द्धे एकमेव पाकमुभयार्थं निर्वपेदित्यपि प्रति-
भाति । तथाप्युत्तगर्द्धेन पाकभेदः स्फुटोक्रियते । वैश्वदेवं न
पित्रर्थमिति । वैश्वदेवार्थं नित्यहोमार्थं पक्कमन्नं वैश्वदेवं तन्न पित्रर्थं,
दर्शश्राद्धार्थमपि न भवति । अल्परमनुष्ठौयमानानां देव-पितृ-भूत-
मनुष्योपपदानां यज्जानामेकपाकमाध्यत्वनिश्चयात् दर्शश्राद्धार्थं न
भवति । दर्शश्राद्धार्थं पक्कमन्नं दार्शं तद्वैश्वदेवार्थं न भवति । दर्श-
शब्देन चात्र दर्शश्राद्धैतिकर्तव्यतावत्त्वान्नित्यनेमिस्तिककाम्यान्त्येकोद्दि-
ष्टान्तानि श्राद्धानि लक्ष्यन्ते । वैश्वदेवशब्देन भूतयज्ञ-पितृयज्ञ-
मनुष्ययज्ञा अप्रपलक्ष्यन्ते । कथं पुनरन्यार्थस्य मतोऽन्यार्थताशङ्का ।
अधिष्ठानलक्षणयापि विना कारणं विनियुक्तं विनियोगानभ्युपगमात् ।
मत्तं । नचात्रान्यार्थस्य मतोऽन्यार्थत्वमाशङ्कितं निषिद्धं वा, किन्तु
निर्वापपाकयोस्तत्कृताशङ्का निराकृता । अन्यार्थस्य मतोऽप्यन्यत्र प्रसङ्ग-
तादिति तत्र प्रसङ्गः शङ्का च प्रत्यामन्नकालानां कर्माणां एकपाक-
माध्यत्वापपत्तौ माधनेपादानलाघवादिति । अत्र न दार्शं वैश्वदेविक-
मिति यल्लौगाक्षिवचनेकदर्शनेोक्तं तद्वैश्वदेवस्य श्राद्धात् पूर्वं मध्ये वा-
नुष्ठाने क्रियमाणे मत्तव वेदितव्यं न तदुत्तरकालमिति ।

यत आह पैठोनसिः ।

पितृपाकात् समुद्भूत्य वैशदेवं करोति यः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

ननुद्भूत्येत्यनर्थकं, नह्यनवदाय शक्यो ह्येवमः कर्तुम् । अवदानञ्च समुदायादकदेशस्यादुरणमेव । मैवं । अत्र हि पितृपाकशब्देन संकल्पितपितृदेवत्वत्वावस्थः पाकोभिधीयते । तदवस्थान्मोदुरणमेकदेशस्य तदवस्थता प्रच्यावनमेव । न विभागमात्रं तदवस्था । प्रच्यावनञ्च पूर्वदेवतासम्बन्धापनयने सत्येवोपपद्यते । अतः पितृरूपदेवताभ्योऽपनयणवायमुद्भूति नाप्रतिपाद्यते । स चायं निर्वाणकालौनं पितृदेवत्वमसुं पाकं करिष्यामीत्येवंविधानुसम्बन्धरूपं संकल्पविशेषं बाधित्वा आद्धात पूर्वं तन्मर्थं वा शक्यः, न तूत्तरकालं । न हि पितृनुद्भिष्यत्यस्य तत्र आच्छेदः शक्यः तदैवत्वत्वस्य निष्पन्नत्वात् । न हि निष्पन्नमनिष्पन्नं शक्यं कर्तुम् । ननु न ब्रूमे निष्पन्नमनिष्पन्नं क्रियतइति किन्तर्हि तन्नाशयत इत्युच्यते । मैवं । नाशकामभवात् । अन्यदेततोद्देशेनोद्भूतं नाशकमिति चेत् । न । तस्योत्तरदेवतासम्बन्धमात्रपरत्वेन पूर्वदेवतासम्बन्धनाशकत्वं प्रमाणाभावात् । ननु पूर्वसम्बन्धनाशमन्तरेणात्तरसम्बन्धनामिदुः पूर्वनाशकत्वमनुमीयते, न सम्बन्धद्वयस्यैकत्राविरोधात् । वचनोपदिष्ट आच्छेदो नाशक इति चेत् । मैवं । तद्देशेन त्यज्यमानत्वमेव हि तदैवत्वत्वं । तच्च त्यागनिष्पत्त्युत्तरकालमेव भूत्वा विनष्टं । अतः किमाच्छेदेन विनाशं किञ्चोद्भूत्यवाद्स्याभिधेयं । नन्वेवं प्रतिमाद्यधिष्ठातृदेवतोद्देशेन त्यक्तस्यापि द्रव्यस्य त्यागोत्तरकालमेव देवतासम्बन्धो भूत्वा विनष्टः ततश्च द्रव्यस्य प्रक्षोणत्वे तदपहारे देव-

स्यापरादोषो न स्यात् । मैवं । यत्तावन्नित्यं प्रतिमाद्युपभोग्यत्वाय
द्रव्यन्यत्वं तत्र तद्वैवृत्यत्वस्योपभोगफलकत्वाद्यावदुपभोगमविनाशात् ।
विनाशो हि निमित्तनिवृत्ते नैमित्तिकानुवृत्तिर्दुर्घटा स्यात् ।

यत् परिममाप्तोपभोगं द्रव्यं तत्र देवस्वतामुपलक्षणीकृत्य
निर्मान्यवद्ग्रहणनिषधोऽस्तु, अतः आहुतोत्तरकालं पाकस्य पितृसम्बन्धो
भूत्वा विनष्टः इति किमाश्चेदो विनाशयेत् । वस्तुतस्तु आहुतशेषे
नास्त्येव पितृसम्बन्धो विनाशः । उपभुक्तशेषे ह्युपलक्षणभूत एवामौ ।
न चायं तदवस्था निवर्त्तनमर्हति । अथ कस्मात्पितृपाकशेषाद्द्रव्य
विभज्येति न व्याख्यायते । तत्तूद्धरणार्थक्यादित्युक्तप्रायमत्र । अतो-
वान्तरं एव पित्र्ये प्रारब्धापरिममाप्ते वा यः पित्र्यदात् पाकात्
समुद्भूतं वैश्वदेवं करोति तस्य तच्छ्राद्धमाभ्युपगच्छेदिति वचनार्थः ।
युक्तमेतत् । यदर्थं यदुपकल्प्यते तददन्त्येव तस्मै परस्मै दीयमानश्च
यत्किञ्चित् लौकिकमण्युपहतं मन्यमानाः पृथग्जना अपि तस्य
कर्मणे युक्ता मन्यन्ते किमुत यत् पित्र्यं देवतार्थं वोपकल्प्यते
तस्मिन् प्रागेव परस्मै दीयमाने । यदा तु तत्तस्मै दत्त्वान्यस्मै दीयते
न तदा कश्चिदुपहतत्वमयुक्तां वा मन्यते । उक्तञ्च आहुतोत्तरकाले
आहुतार्थस्यापि वैश्वदेवे विनियोगः ।

तथा च पेंठोनभिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवदैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिन्नां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथेति ॥

अत्राद्यं तत इति शब्देन पूर्वार्थोकार्था हेतुत्वेनोच्यते । द्विती-
येन आहुतावशिष्टादन्नादित्युच्यते । तेनायमर्थः । यतः आहुतात्
68

पूर्वं पितृपाकात् समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमाणे तच्छ्राद्धमा-
सुरं स्यात् ततः कारणात् श्राद्धं निर्वर्त्य ततस्तच्छ्राद्धावशिष्टादन्नात्
किञ्चिदादाय वैश्वदेवादिकं कुर्यादित्यर्थः । न चान्नस्याप्रकृतत्वेन
तच्छब्दपरामर्शायोग्यत्वं वाच्यं । पितृपाकात् समुद्धृत्येत्यस्मिन् पूर्व-
श्लोकेऽन्नप्रक्रमात् । मन्त्रिहितं सर्व्वनाम्ना परामृश्यते । न चोपन्यासे-
नैव मन्त्रिधिरिति नियमः । बुद्धिमन्त्रिधिसु मन्त्रिधिरित्यभ्युप-
गमात् ।

अत्रादिशब्देन सर्व्वमन्नमाध्यं नैत्यकं कर्म गृह्यते । तेन नित्य-
श्राद्धमपि दर्शश्राद्धोपयुक्तपाकशेषात् कर्त्तव्यं । तदेवं यदि ब्राह्मण-
विमर्जनात् वैश्वदेवं कुर्यात् तदा श्राद्धार्थेनैव पाकेनेति । यदा तु
वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणविमर्जनात् प्राचीनकालचयान्तमकाले
वैश्वदेवं कुर्यात् तदा पृथक् पाकेनेति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकमित्यादि न दर्शं वैश्वदेविकमित्यन्तं लौगा-
क्षिवचनं पठित्वा दर्शश्राद्धार्थं निरूपमन्नं कृतेपि श्राद्धे न वैश्वदेवार्थं
भवतीति च व्याख्यायैतदग्निमदर्शश्राद्धविषयमिति चाभिधायान्न
न्यायमुक्तवान् । माग्निकस्य हि दर्शश्राद्धात् प्रागेव वैश्वदेवविधानेन
श्राद्धान्ते श्राद्धशिष्टेन वैश्वदेवायोगादिति । स एष न्यायस्तद्वि-
वितार्थविपरीतमेवार्थं माधयति । उत्तरकालं वैश्वदेवाभावे श्राद्ध-
शेषसाध्यत्वप्रमत्तिविग्रहान्निषेधानुपपत्तेः पूर्वकाल एवायं निषेध इति
साग्निकानग्निविषय एव स्यादिति । अथ प्रमत्तत्वाभावान्निषेधवि-
धित्वानुपपत्त्वावपि यदि नित्यानुवादः स्यादित्युच्यते । तदा ताव-

दनवादत्वमानर्थक्यञ्चेति दोषद्वयं प्रमज्येत वषम्यस्य । अयं हि
 माग्निकैकविषयो भवन् पूर्वकालीनमुत्तरकालीनस्य वैश्वदेवमाश्रयते ।
 तत्र पूर्वकालीने निषेधविधिरुत्तरकालीने च निषेधानुवाद इति ।
 अतो ब्राह्मणविमर्जनात् प्राचीनेषु कालेषु विहितस्य वैश्वदेवस्य
 आहुते मद्यपाकैश्च निषेधाज्जौगात्तत्र च न माग्निकानग्निकविषयमेवास्ति ।
 यस्तु मन्यते “आहुं निर्वृत्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः” इत्यादिना
 आहुशेषेण वैश्वदेवादिकर्तव्यताविधायकानाञ्च वचनामां दर्शनाद्-
 विहितभूतेषु प्रतिमां वत्स्रिकादिषु आहुषु निवेशः, “न दाशैवैश्वदे-
 विकं” इत्यादिस्तु दर्शनाद् एव निवेश इति, स एवं प्रतिबोध्यः ।
 सर्व एवैते सामान्यविधयो दर्शनाद्मेवाग्न्यासायन्ते । न कश्चिद-
 णवानाग्न्यावादोऽस्ति । अस्तु वा सोऽपि तथापि प्रकृतौ वा द्विरग्न्या-
 दिति न्यायं यस्य पर्णमयो जुहोर्भवतीतिवत्तस्य प्रकृतिगामित्वनिय-
 मादर्शनाद् एव निवेशः । अथोच्यते आग्न्याधोतविद्वद्धर्मावब्रह्मया
 प्रकृतानाग्न्यावादस्य विहितौ विनिवेश इति तत्र पूर्वोक्तया विषय-
 व्यवस्थया आग्न्याधोतविरोधस्य परिहृतत्वात् । अतोऽत्रायं दर्शनाद्-
 विषया विधिरयं नेति वक्तव्यं ।

पिण्डदानात् प्राक् पाकभेदे स्मृत्यन्तरं ।

आतुरेभ्यः प्रहोणेभ्यो बालेभ्यो यद्य पच्यते ।

वैश्वदेवं न तत्कुर्याच्छ्राद्धार्थं यद्य पच्यते ॥

तथा ।

गृह्याग्नि-शिष्ट-देवेभ्यो यत्रये ब्रह्मचारिणे ।

आहुपाकः ^{१)} न दातव्यो यावत् पिण्डाश्च निर्वपेत् ॥

(१) पिण्डपाक इति ग० ।

प्रचेतसायुक्तं ।

गृह्यपाकादलिं कृत्वा निर्वर्त्य पितृयज्ञियं ।

ततो निरुपममं यत्तेभ्योऽग्रे तन्निवेदयेत् ॥

गृह्यकर्मारथः 'गृह्यः', बलिरत्र वैश्वदेवः, 'पितृयज्ञियं' मातृ-
पिण्डपितृयज्ञं, 'निर्वर्त्य' समाप्य, 'ततः' तदनन्तरं, आहुतार्थनिरूप-
यद्वा तत् 'तेभ्यः' आहुतोद्देश्येभ्यः, 'अग्रे' पूर्वं, 'निवेदयेत्' दद्यात् ।
अर्थादुत्तरकालमन्येभ्योऽपि दद्यात् ।

इति वैश्वदेवकपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवककालनिर्णयः ।

तच्च तावदनग्निकेन आहुतात् पूर्वं वैश्वदेवः कर्तव्यः न वेति मंशये
पूर्वपक्षः । वैश्वदेवहोमं कुर्यादिति वैश्वदेवविधिनेवानग्निककर्तृकस्य
वैश्वदेवस्य कस्मिंश्चित् काले कर्त्तव्यतायां आहुतात्पूर्वकालेऽपि पात्रिको
कर्त्तव्यता प्राप्तेव । यस्तु षड्विंशत्यग्रे पूर्वकालतायाः प्रतिषेधः ।

प्रतिवामरिको होमः आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा इयं न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति ॥

यस्य गौतमकृतः प्रतिषेधः ।

पितृआहुतमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतस्तद्वेषेत् आहुतं पितृणां मापतिष्ठत इति ॥

अ तु आहुतपाकेनैव वैश्वदेवस्य पूर्वकालमनष्ठाने वेदितव्यः न ।
पाकास्तरणायनष्ठाने । अतएव वैश्वदेवे कृते अन्नशेषस्यैव आहुतान-
र्हतामाह वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा तु आहुतं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेभ्यो ऊते शेषः पितृनां नेपतिष्ठत इति ।

दर्शितस्मान्निवेद्यार्थे आहुपाकात् समुद्धृत्येत्यादिपैठौनसिवचनम् ।

न ह्येतच्छ्राद्धोत्तरकाले आहुपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवानुष्ठानस्य निषेधकम् । आहुपाकात् समुद्धृत्येत्यचोद्धृतं विभागमात्राभिधायकत्वं मन्यमानस्यापि मते आहुं निर्वर्त्य विधिवदित्यादिवचनप्रतिपादितश्चाहुशेषकर्त्तव्यताविरोधापत्तेः । अतोऽनग्निकस्य पाकान्तरेण आहुतात् पूर्वं वैश्वदेवहोमा न कर्तव्यं प्रतिषिद्धोऽतस्तेनापि कर्त्तव्यः । उच्यते । तथा आहुतोत्तरकाले आहुशेषणाद्येन वैश्वदेवस्य विहितत्वाच्छ्राद्धपाकात् समुद्धृत्येत्येकदेशेन कर्त्तव्यताया निषेधात्तदन्यकालविषया व्याख्यायन्ते । तथा आहुतात् पूर्वकालं वैश्वदेवस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्तदन्यकालविषया अपि ते व्याख्यायाः । तथाचानग्निकेन आहुतोत्तरकालं आहुपाकेनापि वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । आहुतमध्ये तु न कदाचिच्छ्राद्धपाकेन किन्तु पाकान्तरेणैव । आहुतात् पूर्वम्, सर्वथा न कर्त्तव्य एवेति । ननु, सर्वेषामेकपाककर्त्तव्यतानिषेधानां आहुतमध्यकालिकवैश्वदेवैकविषयत्वेनानग्निकैकविषयत्वे च सङ्कोचत्रयमापद्यते । तथा हि क्रियामामान्यान्निष्ठमाख्याताभिधेयं सङ्ख्याविशेषं चाख्याताभिहितं वा साग्निकानग्निकविषयद्वयव्यापकं कर्त्तव्यमामान्यमनग्निककर्त्तरूप एवैकस्मिन्निशेषं व्यवस्थाप्यते । साग्निककर्त्तरकस्य वैश्वदेवस्य पूर्वकालत्वनियमेन मध्यकालत्वाभावादिति कर्तुः सङ्कोचः । केवलं वैश्वदेवशब्दावगतस्य पूर्वमध्यमकालीनानेकवैश्वदेवक्रियाव्यक्रियापकस्य वैश्वदेवरूपक्रियामामान्यममकालीनवैश्वदेवव्यक्तेकविषयत्वं क्रियासङ्कोचः । अतएव कालसङ्कोच इति

सङ्कोचवयमापद्यते । किञ्च एवं मति साग्निककर्तृकस्य वैश्वदेवस्य
 आद्भुपाकसाध्यता न निवर्त्तते । पूर्वकालतानिषेधवाक्यस्य चानग्निके-
 कविषयत्वे कर्तृमङ्कोचः स्यादिति । अत्राभिधीयते । तत्रेदन्तावादि-
 चार्थं । किं आद्भुपात् पूर्वं वैश्वदेवहेमो न कर्त्तव्य इत्येष निषेधः
 क्रियासामान्यावगतकर्तृसामान्यान्वयनिर्वाहार्थं आद्भुपाकादुद्धृत्य न
 कर्त्तव्यमिति वाक्यान्तरेण सहेकवाक्यतया आद्भुपाकेन न कर्त्तव्य
 इत्येवं साग्निकानग्निकविषयत्वेन व्याख्येयः । उत यथा श्रुतत्वानुग्रहाय
 वैश्वदेवस्य स्वरूपमात्रनिषेधतयानग्निकैकविषयत्वेनेति तत्र

नैरपेक्ष्याच्छ्रुतत्यागादिधियान्तरमङ्कमात् ।

आनर्थक्यप्रमङ्गाच्च नानेनास्यैकवाक्यता ॥

न वास्याः पूर्वमेवास्य साग्निकेन महान्वयः ।

पूर्वकालोपदेशेन बाधितत्वात् प्रतीयते ॥

अन्योन्याश्रयदोषोऽत्र प्रमङ्केतान्वयं स्फुटः ।

अन्वयो हेकवाक्यत्वे तच्चापि प्रमितेऽन्वये ॥

न च भाव्यैकवाक्यत्वप्रतिमत्त्वानतोऽन्वयः ।

योग्यः कर्तुमुपन्यस्तदोषजातं विज्ञानता ॥

न च प्रत्यक्षबाधेन कल्पस्यानुग्रहोमतः ।

कल्पं हि कर्तृसामान्यं निषेधं बाधते श्रुतं ॥

वैश्वदेवस्वरूपनिषेधेनाप्युपपद्यमानं वाक्यं न वाक्यान्तरेण सहेक-
 वाक्यतामपेक्षते । वाक्यान्तरमपि तथा । एकवाक्यत्वे च श्रुत-
 वैश्वदेवस्वरूपनिषेधपरत्वहानेन आद्भुपाकसाध्यतानिषेधपरत्वं निषेध-
 विधेः कल्पेत । एवञ्च सत्यानर्थक्यमपि एकपाककर्त्तव्यतानिषेध-

केरेव कृतार्थत्वादित्याद्यशेकार्यः । द्वितीयादयस्तु व्यक्तार्था एव
 श्लोकाः । अतः आह्वात् पूर्वं वैश्वदेवो न कर्त्तव्य इत्येष निषेध-
 स्तावदनग्निकमेवाश्रयते । आहुपाककर्त्तव्यतानिषंधास्तु सर्वे सा-
 ग्निकमनग्निकज्ञाश्रयन्ते । तत्रानग्निकं प्रति आहुपूर्वकाले सर्वथा
 वैश्वदेवस्य निषिद्धत्वादनग्निकं मध्यकाले वैश्वदेवकर्त्तव्यमाश्रयन्ते
 साग्निकस्तु पूर्वकाले कर्त्तव्यम् । अतो न पूर्वाक्ताः मङ्गाचदोषाः ।
 अनग्निकपूर्वकालात्तु तेषां मङ्गाचो वचनाद्युक्त एव अतोऽनग्निकेन सर्वथा
 आह्वात् पूर्वकाले वैश्वदेवो न कर्त्तव्यः । मध्यमोत्तरकालतानियम-
 विधिरण्यनग्निकैकविषयेस्तस्य पूर्वकाले वैश्वदेवो निवर्त्तितः । न चेवं
 प्रतिषेधस्थानर्थक्यं वाच्यं स्मृतियन्यान्तस्यत्वादिति, तदेवं यत्र कर्त्तव्य-
 मान्यान्वयवादितापि वाक्यान्तरैकवाक्यता न लभ्या कुतस्तत्रानग्निक-
 रूपैकविशेषान्वयवादितामवाप्स्यति ।

आहुमध्य वैश्वदेवकर्त्तव्यता तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाहुतोरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि आहुं कृत्वा तु ततस्मृतम् ॥ इति ।

‘अर्वाक्ब्राह्मणभोजनात्’ इत्यनेनाग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवाहुतौ-
 जुहुयादित्युक्तं । ‘आहुं कृत्वा भूतयज्ञादि स्मृतं’ इत्यनेन भूतयज्ञस्यैव
 आहुतान्तं कर्त्तव्यतेति कृतार्थाद्वैश्वदेवाहुत्यनन्तरमेव बलिहरणं कार्य-
 मिति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

अयमेकोऽनग्निकवैश्वदेवस्य कालः, द्वितीयाऽपि भविष्यत्पुराणे ।

पितृन् मन्तर्य विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥

बलिशब्दोपि तत्रैव व्याख्यातः ।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण भूमौ यन्नित्तिपेद्धधः ।

जानीद्वि तं बलिं वीर आहुकर्मणि सर्वदंति ॥

अनेन विकिरभञ्जकबलिप्रदानानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं वैश्वदेवं
कुर्यादित्युक्तं भवति । अयं द्वितीयकालः । तृतीयोपि स्मृतिपुराणा-
दावुक्तः । तत्राह मनः ।

उच्छेषणन्तु तन्निष्ठेद्यावद्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अस्य मेधातिथिकृता व्याख्येयते । भुञ्जानेषु द्विजेषु यद्भुज्यधि-
करणपाचनं भूमौ च पतितमन्नं तस्माद्देशान्तावन्न मार्ष्टव्यं यावत्
ब्राह्मणान् न निष्क्रान्ताः । ततो निष्पन्ने आहुकर्मणि अनन्तरं वैश्वदेव-
होमान्त्रिहिकातिथ्यादिभोजनञ्च कर्त्तव्यं । बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् ।
अन्ये त्वाहुः । भूतयज्ञ एव बलिशब्देन प्रसिद्धतरः ततश्चाग्नौ होमः
आहुतात् प्राक् न विरुद्ध्यत इति । न चैतदाद्यं, पित्र्ये कर्मणि प्रारब्धे
कथं तन्मध्ये कर्मान्तरस्य करणं । यतो यथा पूर्वद्युर्निमन्त्रितेषु
ब्राह्मणेषु आहुमकृत्तैव सायं प्रातर्होमकरणं न विरुद्ध्यते एवमौप-
सदिकस्य वैश्वदेवहोमस्याप्यन्तराकरणं न विरुद्ध्यत एव । अतोभूत-
यज्ञो समुत्कृष्यमाणे तदाद्युत्कर्षन्यायाद्भूतयज्ञात्पराच्च एव पदार्था
उल्लखन्ते नावाप्तेपि वैश्वदेवादय इति । अत्रोच्यते । यदि आहुतात्
प्राक् वैश्वदेवहोमः क्रियते ततः आहुं ततो बलिहरणं तदा देवयज्ञ-
भूतयज्ञौ व्यवधौयेयातां । तथा च वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्युक्तं बलि-
मेव चेत्यादिवचनप्रतिपाद्यमानस्तयोरेव्यवहितपौर्वापर्यात्मकः कृप्तः

क्रमो बाध्येत । तदन्तोत्कर्षनयोपि हि क्लृप्तक्रमावाधयैवाश्रीयते ।
 अतस्तदबाधयैव तदन्तोत्कर्षोपि कचिदाश्रयनीयः । न सेवं सति
 तदाद्युत्कर्षनियमविरोधः । यच्च हि पूर्वात्कर्षं तदीययोः क्रम-काल-
 याबाधः तन्नामो नियतः । न च कृतेऽपि आहुऽनुष्ठायमाने वैश्वदेवे
 तदीययोः क्रम-कालयाबाधः । तस्मात् सर्वमहायज्ञानुष्ठानं आहु-
 दौत्तरकालिकमिति । समाप्तात्र मेधातिथिकृता व्याख्या ।
 अथमेवार्था मभ्युपगमे ।

उच्छेषणन्तु तत्तिथेश्चावदिप्रा विमर्जिताः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निरुक्तं पितृकर्मणोति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा आहुं मरुताहो ब्राह्मणांश्च विमर्ज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्निराधिप ॥

सूत्यन्तरे ।

यदा आहुं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निरुक्तं आहुकर्मण ॥

आह पंटी-मिः ।

आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिन्नां ततो दद्याद्वृत्तकारादिकं तथा ॥ ६३ ॥

आहुममाप्तौ मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तदातिथीन् ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्भरः ॥

नित्यक्रियां वैश्वदेवहोम-वलिहरण-नित्यआहुदिकृपा । तदेव-

मनमिकर्तृकस्य वैश्वदेवादेस्त्वयः काशाः । एकोऽग्नौकरणानन्तरं । अन्यो विकिरादुपरि । ततोऽथो ब्राह्मणविमर्जनात्पश्चादिति ।

इत्यनमिक-कर्तृक-वैश्वदेवकाल-निर्णयः ।

अथ साम्निककर्तृक-वैश्वदेव-निर्णयः ।

अस्य न आहुमध्ये आहुतान्ते वानुष्ठानं किन्त्वकृत एव आहुते । यतः आहुतात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञो विहितः तस्मादपि पूर्वं वैश्वदेवः । तथा च देवतः ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्यालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञान्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥

अत्र स्यालीपाकमाधानि कर्माणि स्यालीपाकशब्देनोच्यन्ते । तानि पिण्डपितृयज्ञादन्यानि अकृत एव वैश्वदेवे क्रियन्ते । पिण्ड-पितृयज्ञस्तु कृते वैश्वदेवे पश्चादपराह्णे क्रियते ।

पितृयज्ञस्य आहुतात् पूर्वमुक्तो मनुना ।

पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्नामानुमामिकमिति ।

अमुमेवार्थं स्पष्टमेवाह लौगाक्षिः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुध इति ॥

‘पक्षान्तं कर्म’ अन्यन्वाधानं । ‘अन्वाहार्यं’ दर्शआहुम् ।

ननु पक्षान्त-पिण्डपितृयज्ञयोर्मध्ये विधानादेव वैश्वदेवस्य साम्निककर्तृकत्वावगमात् किमर्थं साम्निकग्रहणं, पक्षादिस्थालीपाकपिण्ड-पितृयज्ञकर्तुर्निरग्निकस्य श्रौषामनाग्नेर्निर्ययः । अतस्तेनाप्यनग्नि-

कान्तरवत्पूर्वप्रकरणेऽपि कालेषु वैश्वदेवः कर्त्तव्यः । गोभिलेनापि
पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनवाक्यार्थस्य वेत्यत्र सूत्रे सर्वप्रकारस्यापि
आहुस्यादावेव वैश्वदेव इत्युक्तं । अत्रावपि साम्निकस्यादावेव वैश्वदेवः
श्रूयते । नाहुतस्याश्रौयुर्नाहुतं दशुगिति । साम्निकस्यापि आहुविशेषे
पश्चादेव वैश्वदेवः ।

तथा च परिशिष्टे ।

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

अत्र पार्वणग्रहणमनेकदेवत्वोपलक्षणार्थं । ततश्चैकादशाहिकव्य-
तिगिरेषु श्राद्धेषु साम्निकस्य पूर्वमेव वैश्वदेवः । एकादशाहिक एव
तु पश्चादिति निर्णयः ।

तदाह शालङ्कायनः ।

श्राद्धात्प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयत इति ॥

इति साम्निककर्त्तव्यवैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथ भृत्यज्ञादिकालनिर्णयः ।

तत्र कर्कोपाध्यायो मन्यते । यदेव वैश्वदेवस्तदेव तदनन्तरं भृत-
यज्ञसंज्ञकोवलिः । यस्तु ततो गृहवलिं कुर्यादिति मनना आह्वानं
बलिर्लुक्तः स तु वास्तुदेवताभ्यः न भृत्यज्ञात्यः । अतएव ब्राह्मण-
विमर्जनमभिधायाह पारस्करः ।

त्रिष्टय्य बलिदानेन पूजयेद्गृहदेवता इति ।

ब्रह्मधरोऽपि ।

यदेव वैश्वदेवस्तदेव तदनन्तरं भूतयज्ञोऽपि । न कदाचिदपि
वैश्वदेव-भूतयज्ञयोर्मध्ये कर्मानुष्ठानेन व्यवधानं कर्त्तव्यं । अव्यवधान-
वचनात् ।

तथा हि ।

देवयज्ञः स्मृतः पूर्वं भूतयज्ञस्तथापर इति ।

तथा ।

देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषाङ्गतबलिं शरेदिति ।

यत् पुनः पूर्वं कृते वैश्वदेवे आहुतभूतयज्ञस्य वचनं तद्वैश्वदेवान-
न्तरमेव भूतयज्ञे कृतेपि आहुताङ्गतया तावन्मात्रस्य पुनरनुष्ठानं
कर्त्तव्यमित्येवं परं । यदपि पूर्वं कृते वैश्वदेवे आहुतान्ते गृहवलेर्वचनं
तदपि वैश्वदेवकाल एव कृतस्यापि गृहवलेः आहुताङ्गतयैव ताव-
न्मात्रस्य पुनः करणार्थमिति । तदेतदनुपपन्नं । भूतयज्ञादेः पुरु-
षार्थआहुताङ्गविरोधात् । अथ संयोगपृथक्कविधिवदेकस्योभयार्थता न
विरुद्धा इति मन्यसे । तत्र । श्रुत्यादेः आहुताङ्गतापादकस्या-
दर्शनात्संयोगपृथक्कस्यामिद्वेः । अथ कर्मान्तरमेवेदं प्रकरणापादित-
आहुताङ्गभावं विधीयत इत्युच्यते तदपि न । पुरुषार्थस्यैव भूतयज्ञस्य
वैश्वदेवत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अन्यथा वैश्वदेवं ततः कुर्यादित्यत्रापि
आहुताङ्गतया वैश्वदेवान्तरविधिप्रसङ्गः । न चैतद्युज्यते, गौरवात् ।
क्रममात्रविधौ हि लाघवं प्रत्यभिज्ञानमुपहृष्यति गुणः, अतो वचनाश्र-
वधानमपि कदाचिदभ्युपेयं । वचनञ्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण दर्शितं ।

वैश्वदेवास्तृतीयावर्षाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

बुद्धयात् भूतयज्ञादि आहुतद्वयात् तु तत् स्मृतमिति ॥

न चावाहृतिमात्रश्रवणाद्वैश्वदेवाङ्गं बलिहरणं पश्चान्न कर्त्तव्यमिति
मन्तव्यं । उत्तरार्द्धे भूतयज्ञादरेव आहुतानन्तरकाले विधानात् ।
अतएव वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति आहुप्रकरण एव
मन्त्येनानयोर्भेदोन्त्यमुक्तं ।

इति भूतयज्ञादिकास्तनिर्णयः ।

अथ नित्यआहुकालनिर्णयः ।

भूतयज्ञादिप्रकरणनिर्णीतमपि नित्यआहुं किञ्चिद्विशेषाभिधा-
नाय पुनः प्रसूयते ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तयातियोन् ।

ततस्तदन्नधुञ्जीत मद् भृत्यादिभिर्नरः ॥

‘ततः’ तेन आहुशेषान्नन, ‘नित्यक्रियां’ अस्त्रमाध्यां, अतो नित्य-
आहुमपि तेनैव कर्त्तव्यं । अथ वा नित्यआहुं पृथक्पाकेन कार्यं ।

तस्य आहुतात्मकत्वेन आहुकर्मभूतस्य पाकस्य पृथक्प्रयत्नसम्भवात् ।

अत एव नित्यआहुमधिकृत्य मार्कण्डेयपुराणोऽभिहितं ।

पृथक्पाकेन नैत्यमिति ।

अस्यार्थः । दर्शादिआहुपाकात् पृथक्पाकेन नित्यआहुं कर्त्तव्यं ।

अन्ये त्वेतन्नेत्याहुः । दर्शादिआहुपाकशेषेण नित्यआहुमपि
कर्त्तव्यमिति मन्यन्त इत्यर्थः ।

एतच्च आहुतान्तरे कृते मत्वनियतं । यदुक्तं तत्रैव ।

नित्यक्रियां पितृणाञ्च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥

पितृणां 'नित्यक्रियां' नित्यश्राद्धं, अस्य च नित्यश्राद्धविकल्पस्यैवं व्यवस्था । अमावास्यादिमाधारणकालिकेषु श्राद्धेषु तथा नान्दीमुख-
तीर्थश्राद्धेषु च नित्यश्राद्धदेवतानामिष्टत्वात् प्रमङ्गमिद्धतया नित्य-
श्राद्धं न कर्त्तव्यं । मातृसर्गिकैकोद्दिष्टादिषु तु सर्वासां नित्यश्राद्ध-
देवतानां इज्यानियमाभावात् नित्यश्राद्धमवगम्यं कर्त्तव्यं । 'शेष' वैश्वदेवा-
दिकं, 'पूर्वदाचरेत्' नियमेनैव कुर्यादित्यर्थः ।

तदुक्तं चमत्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रमङ्गाद्यत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तत्र ह्यपयेत् ॥

इति नित्यश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ जप्यानि ।

तत्र तावच्छ्राद्धभोक्तृब्राह्मणानां जप्यानि आह, भृगुः ।

आमन्वितो जपेद्दोग्ध्रीमासीनस्तु निषङ्गिणः ।

भुक्त्वा तु वामदेव्यं च श्राद्धे भोक्ता न द्रव्यात् ॥

'आमन्वितः' निमन्त्रणाभ्युपगमान्तरं, 'दोग्ध्रीमिति' दोग्ध्री
धेनुरित्यादिपदोपलक्षितानि आब्रह्मन् ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसौ जायता-
मित्यादौनि योगचेमो नः कल्पतामीत्यन्ता नित्यं यजुषि जपेत् ।
'मासीनः' श्राद्धदेशोपकल्पितसदर्भासनोपविष्टः । निषङ्गिण इति ।
नमः कृत्स्नायताया धावते सत्त्वानां पतय इत्याद्येकं यजुः, नमो वक्षते
परिवक्षते स्नायूनां पतय इत्यादि द्वितीयं, नमो धृष्यवे च प्रमृशाय
चेत्यादि तृतीयं, ये तीर्थानि प्रचरन्तीत्यादि चतुर्थं, स इषुहस्तेः
स निषङ्गिभिरित्यादि पञ्चमं, एवमेतान्निषङ्गिपदयुक्तान् पञ्चमन्त्रान्

जपेत् । वामदेव्यं कथानस्य च आभुव इत्यादि तत्त्वं । 'भुक्ता' कृत-
आह्वानभोजनः, विमर्जनानन्तरं जपेत् । सामविशेषो वामदेव्यं
कथानस्य च आभुव इत्यादि तत्त्वं ।

गोभिलः ।

आमन्त्रितो जपेद्गोहान्नियुक्तकृषभान् जपेत् ।
अनिषङ्गांश्च तत्रैव जप्त्वाश्रीयान् द्विजोत्तमः ॥
भुक्ताचम्य पदस्तोभान् जपेत्तत्र समाहितः ।
गोसूक्तश्रायसूक्तश्च मध्ये तस्य मनीमरं ॥
गत्वामौनः शुचौ देशे वामदेव्यं ततो जपेत् ।
एवं सामभिराच्छन्तो भुञ्जानस्तु द्विजोत्तमः ॥
आहुभोजनदोषेस्तु महद्भिर्नोपलिप्यते ।
अन्यथैव हि भुञ्जानो हव्य-कषेष्ममन्त्रवित् ।
आत्मानमन्नदातारङ्गमयत्यामुरीं स्थितिम् ॥

इति आहुभोक्तृब्राह्मणजप्यानि ।

अथ यजमानजप्यानि ।

तत्राह मनः ।

स्वाध्यायं श्रावयेत्पैत्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

‘स्वाध्यायः’ वेदः । ‘धर्मशास्त्राणि’ मन्वादिप्रणीता ग्रन्थाः ।
‘आख्यानानि’ सौपर्ण्य-मेवावरुण-पारिश्रवादीनि, वाङ्मन्यं पद्यम् ।
अन्यान्यपि पितृसम्बन्धीनि पौराणानि सप्तव्याधाख्यानप्रभृतीनि ।
‘इतिहासाः’ महाभारतादयः । ‘पुराणानि’ सर्गादिपञ्चलक्षणलक्षितानि
शास्त्राणि तद्यथा ।

सर्गश्च प्रतिमर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणमिति ॥

‘खिलानि’ स्त्रीसूक्तमहानास्तिकादीनि । एतानि भुञ्जानान्
ब्राह्मणान् आवयेत् ।

पाद्म-मात्स्य-प्रभासखण्डेषु ।

स्वाध्यायं आवयेत् पौत्रे पुराणानि खिलानि च ।

ब्रह्म-विण्णवर्क-रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ॥

अत्र विशेषमाहृतः शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रपाणिर्दर्भस्वामीनो मधुवाता इति जपेत् ।

‘पवित्रपाणिः’ दर्भहस्ताः । ‘दर्भस्वामीनः’ दर्भापर्युपविष्टः । मधु-
वाता सृतायन इति तिस्रः ऋचोजपेत् । एतच्च विहितममस्तजपोपलच-
णार्थम् । कुशपाणिः कुशामीन उपवौतो जपेत्ततः । वेदोक्तानि पवि-
त्राणि पुराणानि खिलानि चेति ॥ ब्रह्माण्डपुराणेऽभिधानात् ।

अत्र मधुवाता इत्यादिजपः प्राचीनावीतिनैव कार्यः । यस्तु
भुञ्जानानां ब्राह्मणानामग्रे यजमानेन क्रियते स यज्ञोपवौतिनैव-
कार्यं इत्युपरिष्ठादक्ष्यते ।

अग्रे कर्त्तव्यत्वञ्च जपस्य यमेनोक्तं ।

स्वाध्यायं आवयेत्सम्यक् धर्मशास्त्राणि चासकृत् ।

इतिहामांश्च विविधान् कौर्त्तयेत्तेषु चाग्रतः ।

हर्षयेद् ब्राह्मणान् हृष्टोभोजयेद्दशनं शनैः ॥

‘तेष्वग्रतः’ तेषां पुरतः ।

पुरतः स्थितेनाप्यभिमुखेनैव कर्त्तव्यमित्याह, प्रचेताः ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु अग्न्यजुःसामलक्षणं ।

जपेदभिमुखो भूत्वा पित्र्यश्चैव विशेषतः ॥

‘अग्न्यजुःसामलक्षणं’ जप्यमिति शेषः । तेषामृग्यचार्यवशेन पाद-
व्यवस्था । गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्दः । ‘पित्र्यं’ पितृदेवत्यं ।
निगमः ।

भुञ्जन्तु जपेत्पवित्रमन्त्रान् अग्न्यजुःसामेतिहासपुराणानि रक्षो-
घ्नीपावमानौरुदीरतामवरमध्वन्वतीस्य मन्त्रान् द्वादशाष्टाक्षर-
प्रभृतौ न् ।

‘रक्षोघ्नीः’ कृण्व्यपाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्याद्याः पञ्चदशर्चः ।
रक्षोहरणं वाजिनमाजिष्टमीति पञ्चविंशतिः । इन्द्रासोमातपतं रक्ष
उज्ज्वलमिति पञ्चविंशतिः । अग्ने हंसिन्यचिणमिति नव पावमान्यः ।
पुनन्तु मा पितर इत्याद्याः षोडशर्चः । तरत्समन्दीति वर्गः । पवस्व
विश्वचर्षण इति त्रिंशद्वृचः । त्वं मामाश्नोतिदाचिंशतित्येताः ।
उदीरतामवर इत्याद्यास्तुर्दश । मधुमत्यः मधुवाता अतायत
इत्याद्याः । तदा नगमनयेदमित्येवं प्रकारश्च । अश्ववत्यः पिनुं नुतो
षमित्याद्याः एकादशर्चः ।
बोधायनः ।

मध्वचोऽथ पवित्राणि आवयेदाशयेच्छनैः ।

‘मध्वचः’ मधुमत्य ऋचः । ‘पवित्राणि’ पुरुषसूक्तादीनि सूक्तानि ।
हारीतः ।

यद्यत् पूतं मन्येत पुनन्तु मा पितर इति षोडशपावमानौर्जपेदा-
दितस्त्रीन् । पूर्वं पावगन्निष्कृतं यद्यन्येत तज्जपेत् । पुनन्तु मा
69

पितर इत्येता षोडश पावमानीश्च । तास्वप्यादितस्त्रीन् मन्त्रान्
विशेषेण जपेत् ।

प्रचेताः ।

यजुषि चैव रुद्राश्च रक्षोघ्नीः ऋच एव च ।

पावमानीः पुराणश्च धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥

‘रुद्रान्’ शतरुद्रियप्रभृतीन् रुद्रप्रकाशकान् मन्त्रान् जपेदिति-
शेषः ।

जपेदित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

पवित्रं धर्मशास्त्रमप्रतिरथं मध्ये गायत्रीमनुश्राव्य ।

‘अप्रतिरथं’ सामेति भाष्यकारः । आशुः शिशान इत्यादिद्वाद-
शर्चमित्यन्ये ।

विष्णुः ।

ततस्त्वदत्सु ब्राह्मणेषु ये मे प्रकामा अहोरात्रैर्यदः क्रव्यादिति
जपेदितिहासपुराणं धर्मशास्त्राणि च ।

अस्यार्थवाद आदित्यपुराणेऽभिहितः^(१) ।

वह्न्यमृतनक्ष्मस्तु पितृलोके महाहुताः ।

इतिहासपुराणैस्तु पठितैः पितृकर्मणीति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यन्मे प्रकामाहोरात्रैर्यदः क्रव्यात्तथैव च ।

इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाप्यथ ।

सप्तार्चिः परमं मन्त्रं आवयेदन्नतो दिजान् ॥

(१) दर्शित इति ग० ।

सौरपुराणे ।

धर्मशास्त्रं पुराणानि तथाथर्वशिरस्तथा ।

ऐन्द्रश्च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद्ब्राह्मणांस्ततः ॥

पाद्म-मातृ-प्रभामखण्डेषु ।

इन्द्रेशमोमसूक्तानि पावमानीयुः शक्तिः ।

सुरूपकृतं न, सुतय इत्यादि सूक्तत्रयं प्रत्येकं दशर्षं, इन्द्रमिन्द्रायिन इत्यादिसूक्तत्रयञ्च । एतान्यैन्द्राणि । (१) इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने इत्येकादशर्षं । कद्रुदाय प्रचेतस इति नवर्षं । आते पितर्महतां सुषमे-
न्विति पञ्चदशर्षं । इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति चतुर्दशर्षं ।
एवमादौन्यैशानानि सूक्तानि । स्त्रादिष्वेत्यादौनि चत्वारि सूक्तानि
सौम्यानि ।

भविष्यान्तर-भविष्यत्पुराणयोः ।

शुद्धुत्तयस्य कृष्णाण्डः पावमान्यस्तरत्समाः ।

रजोन्नानि च सूक्तानि पितृसूक्तान्यथापि च ।

भुञ्जानेषु द्विजेष्वन्यानपि मन्त्राञ्च भांसया ॥

याज्ञवल्क्यः ।

आहमेतु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

पूर्वजपं मया हतिकाङ्गायचोमित्यादि पूर्वार्कं । तद् यथा वङ्ग-
चामग्निमौल इति नवर्षं सूक्तं । वायवाया हि दर्शतेति च । अग्निना
यन्त्वरोरिष इति द्वादशर्षं । गायन्ति त्वा गायत्रिष इति च । इन्द्रं
विश्वं अवीष्टधन्निद्यष्टौ च । अस्य वामस्य पक्षितस्य हेतुरिति

(१) वाजसनेयसंहिता १६. ४८.

द्विपञ्चाशदृचं सूक्तं । आरण्यकं विदा मघवन् विदा गातुमिति खण्डं । साङ्ख्यानीयानान्तु नवा उ देवाः क्षुधमिदृधन्ददुर्गति नवर्षं । अग्निमीले पुरोहितमित्यादीन्येकादश सूक्तानि ।

अथ यजुर्वेदिनां जप्यानि ।

तत्र हारीतः ।

अत्र पितर इति यजुः । नमो वः पितर इति यजुः स्मान् ।

(१) मधु वाता ऋतायत इति तिस्रः । (२) पुनक्तु मा पितर इत्यनुवाकः । त्वं सोम प्रचिकित इति चैषा पिब्या मंहिता । एताञ्चपन् पितृन् प्रीणाति पितृणां चास्याचयं भवति ।

‘स्मान्’ वयन्तेषां वसिष्ठा भृयास्तेत्येतदन्तं । यजुःप्रकरणादश्रुता-मयतो जपतः पितृप्रीतिः । अस्यान्त्रं च पितृणामचयं भवति ।
बौधायनः ।

रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यजुंषि च ।

‘रक्षोघ्नानि’ रक्षोहननलिङ्गानि देवव्रतमङ्गानि । स्तौभिकानि सामानि । अथवा दा उत्विशति श्रिता इति प्रस्तावं ऊहो वाहे इहा इति निधनकं साम रक्षोघ्नं । मनादग्न इति आहोवोहा-मनादग्ना इह मृणसि यातुधानानिति प्रस्तावं, विश्वपाया इति निधनकञ्च । ‘स्वधावन्ति’ स्वधाशब्दयुक्तानि, स्वधाविभ्यः स्वधानम इतिप्रकाराणि यजुंषि ।

मात्स्य-पाप्म-प्रभास-खण्डेषु ।

(१) बाजसनेयसंहिता १३. १७.

(२) बाजसनेयसंहिता १२. ३७.

तथैव शान्तिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव च ।

मण्डलब्राह्मणं तदत् प्रौत्तिकारि च यत् पुनः ॥

विप्राणामात्मनश्चापि तत्सर्वं समुदौरयेत् ।

भारताध्ययनं कार्यं पितृणां परमं प्रियं ॥

ब्रह्मोवातः पवतामित्यादिः शान्तिकाध्यायः । इयं पृथिवीत्यादि मधुब्राह्मणं । यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि मण्डलब्राह्मणं । तथा भुञ्जानानां विप्राणां आत्मनश्चापि यत्प्रौत्तिकरमितिहासाख्यानादि वौणा-
वेणुध्वन्वादिकं, 'तदत्' वेदजपवत्, अद्वापूतेन मनसा तदपि कारयत् ।
तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वौणा-वंशध्वनिं वाच्यं विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् ।

अन्यान्यपि समाचारात् पवित्राणि जप्यानि । तद्यथा तैत्तिरी-
षाणां । दिवो वा विष्णवे उत वा पृथिव्या इत्यादि विष्णवेत्यन्तानि
यजूंषि । अग्नौ उदधियात् इषुर्द्युवानामेत्यादि वन्यपक्षम इत्यन्तानि
च । रत्नोद्दणो वा बल्लगद्गो वैष्णवान् खनामीत्यनुवाकः । सोमाय
पितृभ्यो पुरोडाशं षट्पदं निर्वपेदित्यनुवाकः । उग्रस्मस्ता इवामह
उग्रस्तः समिधोमहोत्यनुवाकः । अमौ वा आदित्योऽस्मिन् स्त्रोके
आमोदित्यनुवाकः । 'ध्रुवामि धरुणास्तृत्यनुवाकः । इन्द्रोद्धृतं
हृत्यनुवाकः । वैश्वदेवेन वा प्रजापतिः, प्रजा अक्षत तावद्वज्रप्रक्षामै-
र्वरुणपाशादसुस्रुतेत्यनुवाकश्च । अयं वा वयः पवत इत्यनुवाक-
श्च । अत्रां प्राची महती दिग्ध्यत इत्यनुवाकः । अमृतोपसरण-
ममौत्यादयः पञ्चानुवाकाः । ब्रह्ममेहमामिति त्रिसुपर्णाद्यनुवाकश्च ।

(१) वाजसनेयसंहिता १३. १६.

अक्षोरणीयान्महतोमहीयानित्यनुवाकः । मेधाम इन्द्रो ददातु मेधा
देवी सरस्वतीत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । न कश्चन वमतौ प्रत्याच-
चीतेत्यादि । य एवं वेद इत्युपनिषदित्यन्तं खण्डं ।

वाजसनेयिनान् । अप्रणवां मया हृतिकाङ्गायत्रोन्निः स्रुद्रा
पठिता, राक्षोघ्नीः कृण्व्य पात्रः इति पञ्चर्चः । अग्नये कथ्यवाहनाय
खाद्येत्याद्याः षट्कण्डिकाः । सुरावन्तमित्याद्याः मप्रदशः । ^(१) आद्या-
जानित्याद्याश्च पितृमन्त्रान् । पुरुषसूक्तं ^(२) महस्त्रगार्धति षोडशर्चः ।
^(३) आशुः शिशान इत्यादि मप्रदशर्चः । अपतिरथं यज्जायत इत्यादि
षट् षर्चः । शिवमङ्गल्यं प्रजापतिं वै भूतानोत्यादि पिण्डपितृयज्ञब्रा-
ह्मणं । महाहविषेति पितृयज्ञब्राह्मणं । पञ्चैव महायज्ञा इत्यादि
ब्रह्मयज्ञब्राह्मणं । इन्द्रस्य वै यत्रेत्यादि सुरादि सुराहोमब्राह्मणमिति ।
मैत्रायणीयानान् । इषेता सुभूताय वायवः स्य देवाः सवितेत्यादयः
पञ्चानुवाकाः । कठानान् । सोमाय पितृमन्त्राजं पितृभ्या वर्चिषद्वा
इत्यनुवाकः । उग्रन्त स्वा हवाम इत्यनुवाकाः । न प्रात्कित्पात्
पितृयज्ञ इत्याद्यनुवाकः ।

अथ कुन्दोगानां जप्यानि ।

तत्र गोभिलः ।

अत्रतस्म जपेद्वाहतिपूर्वां सावित्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पितृयाश्च
वर्हितां माधुकुन्दपञ्च खर्लौके महीयते इदञ्चास्यान्तयं भवति ।

(१) वाजसनेयसंहिता १२—४०.

(२) वाजसनेयसंहिता ३१. १.

(३) वाजसनेयसंहिता १७. ३३.

‘अश्रत्सु’ भुञ्जानेषु । ‘मावित्री’ मविष्टदेवत्या सा च गायत्रीव ।
 व्याहृतयश्च महः जन इति द्वयत्यक्ता इतराः पञ्च जप्याः । तान्म
 प्राणायामपूर्विकाः । प्राणायामपूर्वकं पञ्च मत्यान्तं कृत्वा गायत्रीं
 सप्रणवां मव्याहृतिं पठेदिति त्रतन्तुमरणत् । ॐभू. ॐभुवः ॐस्वः
 ॐतपः ॐमत्यमिति पञ्च मत्यान्तं कृत्वा भूभुवः स्वः इति प्रणव-
 व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं जपेदित्यर्थः । तस्याश्च गायत्र्यां गायत्रं माम
 गायन्तु । तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रस्तावः, आ इति निधनं । यद्वा उवि-
 श्यतिः मनादग्रे अतन्त्र गामदन्तहौ अभित्री पृष्टः अर्कं समुद्रः कनि-
 कन्तीति दे एषा पित्र्या मंहिता । माधुच्छन्दमन्त्रामिदाह्या नर इति
 माम । तस्य प्रस्तावः त्वामिदाहो इहोयोगरण । निधनं रमा गाः हा
 इनु इडा इदं ह्यन्वाजमेति प्रथमात्तमं दे च । प्रथमस्य प्रस्तावः इद-
 मेहियान्न ओजा अमा निधनं वामा । द्वितीयस्य प्रस्तावः ओजमा ।
 निधनं घृतस्युताः, मरुपल्लवमिति च । प्रस्तावः मरुपल्लव मृतये
 सुदुस्वागा । निधनं, ज्योतीः पवन् सोममधुमंशतावेति च । प्रस्तावः
 हा हैउहाद इहापवन् सोममधुमारुतावा । निधनं द्रायाजाः ।
 मात्य-पाद्म-प्रभास-खण्डेषु ।

तृहद्रयस्तरे तदउश्लोहसाम शरीरम् ।

जपेदिति शेषः । ‘तृहत्’ तृहत्तमं नाम । प्रस्तावः त्वामिद्वि
 श्वामहाए । निधनं इक्षुरक्षन्तम् । प्रस्तावः अभित्वा पुरुनानुमोहो ।
 निधनं अशु । श्लोहसामानि मूर्द्धानन्दिव इत्यस्यामृचि गीयमानानि
 चीणि । तत्र प्रथमस्य प्रस्तावः आश्वदोहं मूर्द्धानन्दाद । निधनं
 आश्वदोहं । द्वितीयस्य प्रस्तावः त्विदोहं मूर्द्धान । निधनं श्लोहं

मूर्द्धाद । तृतीयस्य प्रस्तावः षोडशं मूर्द्धादाद । निधनं चतुर्त्तं ।
 रौरवाख्यसप्तः प्रस्तावः पुमानः सोमाधाराया । निधनं ण्यया
 ऊहो वा ।

प्रचेताः ।

पुरुषव्रतानि ज्येष्ठसामानि विविधानि च ।

‘पुरुषव्रतानि’ पुरुषसूक्ते गौचमामानि पञ्चसामानि । तत्र प्रथ-
 मस्य प्रस्तावः । सप्तस्यशीर्षा पुरुषः । निधनं इट् इडा । द्वितीयस्य
 प्रस्तावः चिपादूर्द्धं उदेत्पुरुषः । निधनंऊ । तृतीयस्य प्रस्तावः पुरुष
 एवेदं सर्वं । निधनं इट् । चतुर्थस्य प्रस्तावः । एतावानस्य महिमा ।
 निधनं इट् इडा । पञ्चमस्य प्रस्तावः । ततोविराडजायत । निधनं ईट् ।
 ब्रह्माण्डपुराणे ।

आदित्य-ब्रह्मणोऽथैव विष्णोर्ब्रह्मण्यैव हि ।

सामानि आवयेच्छाद्धे तच्चान्यान्वपि भूरिशः ॥

‘आदित्यसामानि’ आदित्यव्रतस्यान्येकविव्रतिः सामानि । ^(१)ब्रह्म
 ज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रस्तावः । इडा इति निधनकं । विष्णु-
 रुद्रयोः सामानि हन्दागानामेव पुष्पयन्त्रे दर्शितानि । इदं विष्णुः
 प्रचक्ष्य लृणः प्रकाव्यमुशले च भुवाण इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते
 चैषा विष्णवी नाम संहितैतां प्रयुञ्चन् विष्णुं प्रीणाति । आवोराजा
 तदोवर्गः, आज्जदेहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम संहितैतां
 प्रयुञ्चन् रुद्रं प्रीणाति । अन्यान्वपि सामाचारात्म्यानि गेयानि ।
 तद्यथा शार्दूलशाखिनां । स पूर्वामहानामिति मधुश्रुतिनिधनं । प्रस्तावः

स पूर्वांमिहानामिति । निधनं मधुश्रुताः । पुराभिन्दुर्युवाकविरिति
 मारुतं । प्रस्तावः पुरां भिन्दुर्युवाकविः । निधनं पुरुष्टुताः । हा इडा
 उपप्रत्ने मधुमती चियन्त दूति वाचः सामां । प्रस्तावः ॐ वा उपप्रत्ने
 मधुमती चियन्तः ॐ वा । निधनं ऊपा । ताद हा वाचत्यादि-
 सप्रखण्डानि कौयमन्नाखिनां । यदा उविश्रतिरित्यादीनि पञ्चदश-
 सामानि असौ वा आदित्यादेवे मध्वत्तुध्यायः । राणायनीयशाखिनां ।
 महानास्त्रौसाम । प्रस्तावः ए त्रिदामघवन् त्रिदा । निधनं एवा हि देवाः ।

अथार्चवर्दिनां जप्यानि ।

इन्द्रस्य वाह इत्यप्रतिरथं सुक्तं । प्राणाय नम इत्यादीनि त्रीणि प्राण-
 सुक्तानि । महस्त्रवाङ्गः पुरुष इति पुरुषसुक्तं । कालोऽशो वसतु सप्रगम्भि-
 रिति कालसुक्तं । उपनिषदमध्यात्मं । प्राणाग्निहोत्रमहोपनिषदं ।

उक्तसर्वकारजपावश्चैव प्रकारान्तरमुक्तं मत्स्यपुराणे ।

अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमारभेत ।

अथ पुराणोक्तान्यापि जप्यानि ।

तत्र सप्तार्चिमन्त्रः विष्णुधर्मोत्तर-भविष्यत्पुराण-ब्रह्मवैवर्ते-ब्रह्म-
 पुराण-वायुपुराण-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाप्मापहं पावनोयमश्वमेधममं तया ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाशायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने आद्रुस्य त्रिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

अश्वमेधफलं ह्यतद्विजैः सन्कृत्य पूजितं ॥

पितरस्तृप्तिमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ।
 पितृंश्च त्रिषु लोकेषु मन्त्रोऽयं तारयत्युत ॥
 पद्यमानः सदा आद्धे नियतैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 राज्याकामो जपदेतं सदा मन्त्रमतन्दितः ॥
 वीर्य्यसर्वार्थशौर्यादिश्रीरायय्यविवर्द्धनं^(१) ।
 प्रीयन्ते पितरोऽनेन जप्येन नियमेन च ॥
 इति मन्त्रार्चिमन्त्रः ।

अथ विष्णुहृदयमन्त्रः ।

गारुडपुराणे ।

यो विष्णुहृदयं मन्त्रं आद्धेऽपि नियतः पठेत् ।
 पितरस्तृप्तिमायान्ति पद्यमा च घृतेन च ॥
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ह्रयते च पुनर्द्वाभ्यां म मे विष्णुः प्रमौदतु ॥
 यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
 नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥
 आदिमध्यावसानेषु आद्धस्य नियतः गृध्रिः ।
 जपन् विष्णुहृदं मन्त्रं विष्णुलोकं समश्नुते ॥
 न्यूनश्चैवातिरिक्तश्च यत् किञ्चित् कर्मणा भवेत् ।
 सर्वं यथावदेव स्यात् पितृंश्चैव समुद्धरेत् ॥

ॐ आवायेति चत्वारि अक्षराणि. अस्तु औषडिति चत्वारि,

(१) वीर्य्यसर्वार्थशौर्यादिश्रीराययुर्विबर्द्धनमिति अ० ।

यजेति हे । ये यजामहे इति वचः । वौषडिति हे । एतैर्या ह्यते
स यज्ञपुरुषो विष्णुर्मम प्रसीदन्नित्यर्थः ।

तथा चैतदर्थानुसारि शतपथेऽपि वाक्यं दृश्यते ।

तदेतद्यज्ञस्यातयामो आवयामु औषट् यजये यजामहे वौषडि-
ति । एतामां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराणि । ॐ आवयेति चतुरक्षरमस्तु
औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो
वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः अधिदेवतज्ञाध्यात्मश्च प्रतिष्ठितं
वेद प्रतिष्ठिति प्रजया पशुभिः अस्मिन्मोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन्निति ।

इति त्रिण्यद्दयमन्तः ।

अथ सप्तार्चिस्तोत्रं ।

प्रभामखण्ड-ब्रह्माण्डपुराण-त्रिण्यधर्मीक्षेत्रेषु ।

सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितॄणां दीप्रतेजसां ।

नमस्यामि मदा तेषां ध्यायिनां योगचतुषां ॥

इन्द्रादीनां जनेतारः^(१) दक्ष-मारीचयोस्तथा ।

सप्तर्षीणां पितॄणाञ्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥

मन्वादीनां जनेतारः सूर्याचन्द्रमशोस्तथा ।

ताम्रमस्यामि सर्वान् वै पितॄन्मूर्त्तयेषु च ॥

मलत्राणां यक्षाणाञ्च वाय्वग्नि-पितरस्तथा ।

द्यावापृथिव्योश्च मदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥

देवर्षीणां जनेतारः सर्वलोकनमस्कृताः ।

(१) जनेतारः इत्ययं पाठः ध्यायः । जनयितारः इत्येव समीचीनं पाठः ।

चातारो ये च भूतानां नमस्ये तान् पितामहान् ॥
 प्रजापतेर्गवां वक्त्रेः सोमाय च यमाय च ।
 योगेश्वरेभ्यश्च मदा नमस्ये तान् कृताञ्जलिः ॥
 पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तषु ।
 सूर्यभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे लोकचक्षुषे ॥
 एतत्तदुक्तं सप्तार्चिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितं ।
 पवित्रं परमं ह्येतत् श्रीमद्रक्षोविनाशनं ॥
 एतेन विधिना युक्तस्त्वीन् वरान् लभते नरः ।
 अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥
 भक्त्या परमया युक्तः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तार्चिषश्चपेक्षस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तद्वौपसमुद्राणां पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥

इति सप्तार्चिस्तोत्रं ।

अथ पितृस्तवः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्जितं ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता स्वष्ट्या भवता प्रजाः ॥
 सृष्ट्वा प्रजास्तु ता विप्रः समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
 कृताकृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
 स त्वं यथोक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहं^(१) ।
 कामश्चेममनुध्याय कुरु तत्पितृपूजनं ॥

(१) कुरु दारोपसंग्रहमिति अ० ।

एवं च तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तत्रेक्षितं ।
 पत्नीः सुतांसु वन्तुष्टाः किञ्च दद्युः पितामहाः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युषेर्वचनं कृत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 नद्या विक्लिपुलिने चकार पितृतर्पणं ॥
 तुष्टाव च पितृन् त्रिप्रस्तवैरेभिरथावृतः ।
 एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनसात्मकन्धरः^(१) ॥

रुचिरुवाच ।

नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या^(२) ये च मन्त्रधिदेवताः ।
 देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आद्वेषु^(३) स्वधोक्तरीः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
 आद्वैर्मनेमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभिप्राभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् स्वर्ग्यान् सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
 आद्वेषु दिवीः सङ्कल्पैरुपहारैः^(४) अनन्तमैः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गृह्यकैर्दिति ।
 तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्द्विमात्यन्तिकीं शुभां ॥
 नमस्येऽहं पितृन् मर्त्यैर्गर्ह्यन्ते भुवि ये सदा ।
 आद्वेषु अद्वयाभौदलोक्तप्राप्तिप्रदायिनः^(५) ॥
 नमस्येऽहं पितृन् विप्रैर्गर्ह्यन्ते भुवि ये सदा ।

(१) भक्तिनसात्मको रुचिरिति क० ।

(२) आद्वे इति ग० ।

(३) ये च आद्वे इति ग० ।

(४) सङ्कल्पैरुपहारैरिति ख० ।

(५) अद्वयाभौदलोक्तप्राप्तिप्रदायिनः इति ख० ।

वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् भक्त्याभ्यर्च्यन्ते भुवि ये^(१) सदा ।
 धन्यैः आर्द्धैर्यताहारैस्तपोनिर्दूतकिष्किषैः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतचारिभिः ।
 ये मयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आर्द्धे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
 कक्षैरग्रेष्वैर्विधिवत् लोकद्वयफलप्रदान् ॥
 नमस्येऽहं पितृन् वैद्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
 स्वकर्मनिरतैर्नित्यं^(२) पुष्प-धूपान्न-वारिभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आर्द्धे ये शूद्रैरपि भक्तिः ।
 सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रय नास्त्रा ख्याताः सुकालिनः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आर्द्धे पाताले ये महासुरैः ।
 सन्तर्प्यन्ते सुधाहारैः^(३) त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आर्द्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
 भोगैरशेषैर्विविधैर्नागैः^(४) कामानभीप्सुभिः ॥
 नमस्येऽहं पितृन् आर्द्धे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
 तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्यक्समन्वितैः ॥

पितृन् नमस्ये निवर्तन्ति साक्षात्

ये देवलोकेषु महौतले वा ।

(१) नमस्येऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यावासिभिरिति ग० ।

(२) स्वकर्माभिरतैर्नित्यमिति ख० ।

(३) सुधाहारा इति ख० ।

(४) विविधवर्मागैरिति ग० ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
 स्ते सम्प्रतौच्छन्तु मयोपनीतं ॥
 पितृन्नमस्ये परमाणुभृताः^(१)
 ये वै विमानेषु वसन्त्यमूर्त्ताः ।
 यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
 र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतोः ॥
 पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
 स्वधानुजः काम्यफलाभिमन्यौ ।
 प्रदानशक्ताः सकलेष्वातानां
 विमुक्तिदा येऽगभिर्महतेषु ॥
 तृण्यन्तु येऽस्मिन् पितरः समस्ताः
 दृष्ट्वावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
 सुरत्व-मिन्द्रत्व-मतोधिकत्वं
 वस्वात्मजान् क्ष्यामवत्सां गृहाणि ॥
 सूर्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रविम्बे
 शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
 तृण्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
 र्गन्धादिना तुष्टिमतो व्रजन्तु ॥
 देवां ऊतेऽग्नौ हविषा च तृप्ति-
 र्ये भुञ्जते विप्रश्चरीरमंथ्याः ।
 ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति

दृष्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
 ये खड्गिमांसेन सुरैरभीष्टैः
 कृष्णैस्त्रिलोदिव्यमनोहरैश्च^(१) ।
 कालेन शाकेन महर्षिवर्यैः
 सम्प्रौणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥
 कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
 न्यतीव तेषाममरार्चितानां ।
 तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुष्प-
 गन्धाम्बुजश्रेष्ठेषु मया हतेषु ॥
 दिने दिने ये प्रतिगृह्यतेऽर्चां
 मासान्कपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
 ये वत्सरान्तेऽभ्युदयेषु पूज्याः
 प्रयान्तु ते मे पितरोऽद्य तृप्तिं ॥
 पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासा-
 ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
 तथा विशां ये कनकावभासाः
 नीलौनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
 तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्प-गन्ध-
 धूपान्न-तोयादिनिवेदनेन ।
 तथाग्निहोमेन च यान्तु तृप्तिं
 सदा पितॄभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

(१) दैत्य-महोदरगैश्चेति ग० ।

ये देवपूर्वाण्यपि दक्षिहेतो-

रअग्निं कन्यानि शुभाङ्गतानि ।

दक्षिण्यु ये भूमिसृजो भवन्ति

दृष्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

रक्षांसि भूतान्यसुरांस्योयान्

निःसारयन्तस्त्वशिवं प्रजानां ।

आद्याः सुराणाममरैश्च पूज्या-

स्तृप्यन्तु तेऽच प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥

अग्निस्वात्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।

वज्रन्तु दक्षिं आद्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥

अग्निस्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं ।

तथा वर्हिषदः पातु याम्यां ये पितरस्तथा ॥

प्रतोचौमाज्यपास्तदुदौचौमपि सोमपाः ।

रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवामुरदाषतः ॥

सर्वतस्याधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।

विश्वो विश्वभुगाराध्या धन्यो धर्मः मनातनः ।

भूतिदो भूतिदा भूतपितृणां यं गणा नव ॥

कन्याणः कन्यपः कर्त्ता कन्यः कन्यतराश्रयः

कन्यताहेतुरनघः षड्विध्यंते गणाः स्मृताः ॥

वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।

विश्वधाता तथा दाता सप्त सैते तथा गणाः ॥

महान् महात्मा महतो मतिमांश्च महाबलः ।

गणाः पञ्च तथैवेते पितॄणां पापनाशनाः ॥
 सुखदो धनदद्यान्यो धर्मदोन्यश्च भूतिदः ।
 पितॄणां कथ्यते चैतत् तथा गणचतुष्टयं ॥
 एकत्रिंशत्पितृगणाः यैर्याप्तमखिलं जगत् ।
 ते मेऽत्र दत्ताः पुण्यन्तु यच्छन्तु च मदा हितं ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसां राशिरुच्छिखः^(१) ।
 प्रादुर्बभूव महिमा गगनव्यापिकारकः ॥
 तद्वृष्टा सुमहत्तेजः समच्छाद्य स्थितं जगत् ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा रुचिस्तोत्रमिदं जगौ ॥
 रुचिरुवाच :

मूर्त्तितानाममूर्त्तानां पितॄणाममितौजसां ।
 नमस्यामि मदा तेषां ध्यायिनां दिव्यचक्षुषां^(२) ॥
 इन्द्रादीनां जनेतारो दत्त-मारीचयोक्तया ।
 सप्तर्षीणां तथान्येषां तान्नमस्यामि कामदान् ॥
 मन्वादीनाञ्जनेतृन्^(३) सूर्यान् इन्द्रममोक्तया ।
 तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पितरस्याणवेषु च ॥
 नं गृह्णाणाञ्च वाय्वग्नि-नभसां तथा ।

द्यावा-पृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥

(१) राशिरुच्छित इति क०, राशिरुच्छित इति ख० ।

(२) ध्यायिना योऽगच्छक्षुषामिति क० ।

(३) मन्वादीनां मुनीन्द्राणांमिति ग० ।

देवर्षीणां जनेहस्य सर्वदेवनमस्कृतान् ।
 अभयस्य मदा दातृन् नमस्येह कृताञ्जलि ॥
 प्रजापते कश्यपाय मामाय वरुणाय च ।
 यागशर्म्यस्य तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
 नमो गणेशः सप्तम्यस्तया लोकेषु सप्तसु ।
 स्वयम्भवे नमस्यामि ब्रह्मणे यागश्चतुषु ॥
 यदाधारः पितृगणा यागमूर्तिधरा हि ते ।
 नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहं ॥
 अग्निरूपांस्तथैवान्यान् नमस्यामि पितृनहं ।
 अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
 ये तु तेजोमयायैते सोमः सूर्याग्निमूर्चयः ।
 जगतस्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिण ॥
 तेभ्योऽखिलेभ्यो यागिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
 नमो नमो नमस्तो मे प्रमोदन्तु स्वधाभुजः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्मृतास्तस्मै तेजसो मुनिमत्तम ।
 निश्चक्रमुक्तं पितरो भामयन्तो दिशो दक्ष ॥
 निवेदितस्तु यत्तेन गन्धमान्यानुमेपनं ।
 तद्गृहीतानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
 प्रणिपत्य पुनर्भक्ष्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह प्रथगादृतः ॥
 ततः प्रमत्ताः पितरस्तमूक्तुर्मुनिमत्तमं ।

वरं वृणीष्वेति स तामुवाचानतकन्धरः ॥

रुचिरुवाच ।

साम्प्रतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।

सोऽहं पद्मीमभीषामि धन्या दिव्यां प्रजावतीं ॥

पितर ऊचुः ।

अद्यैव सद्यः पद्मी ते भविष्यति मनेरमा ।

तस्याश्च पुत्रो भविता रुचिरो मुनिसत्तमः ॥

मन्वन्तराधिपो धीर्मास्त्वस्मान्नैवोपलक्षितः ।

रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥

तस्यापि बहवः पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः ।

महाबला महावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।

क्षीणाधिकारो धर्मज्ञः ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥

स्तोत्रेनानेन हि रुचे योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।

तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानमुत्तमं ॥

शरीरारोग्यमैश्वर्यपुत्र-पौत्रादिकं तथा ।

वाञ्छन्ति सततं स्तव्याः स्तोत्रेणानेन यत्नतः ॥

आहुं च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवं ।

पठिष्यति द्विजाद्याणां भुञ्जतां पुरतः स्थितः ॥

स्तोत्रश्रवणसम्प्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।

अस्माकमक्षयं आहुं तद्भविष्यत्यसंशयं ॥

अक्षयशोचियं आहुं यद्यप्युपहतं भवेत् ।

अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
 अत्राहुर्हिरूपवृत्तेरुपहारस्तथा कृतं ।
 अकालेऽप्यथवाऽदेशे विधिद्वौनमथापि वा ॥
 असदधानैः पुरुषैर्दम्भमाश्रित्य वा कृतम्
 अस्माकं तप्तय आहुं तथाप्येतदुदौरणान् ॥
 यच्चैतत् पद्यते आहुं स्तोत्रमस्मात्सुखावहं ।
 अस्माकं जायते तस्मिन्नात्र द्वादशवार्षिकौ ॥
 हेमन्ते द्वादशाब्दानि तस्मिन्नेतत् प्रयच्छति ।
 शिशिरे द्विगुणाब्दानि तस्मैः स्तोत्रमिदं श्रुतं ॥
 वसन्ते षोडशमास्तृप्तय आहुकर्मणि ।
 यौष्मे च षोडशैवेतत् पठितं तस्मिन्कारकं ॥
 विकलेऽपि कृते आहुं स्तोत्रेणानेन शोधितं ।
 वर्षामु तस्मिन्मासकमस्य जायते ह्ये ॥
 शरत्कालेऽपि पठितं आहुकाले प्रयच्छति ।
 अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं पञ्चदशाब्दिकीं ॥
 यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतन्निष्ठति नित्यदा ।
 सस्त्रिधानं कृते आहुं तत्रास्माकं भविष्यति ॥
 तस्मादेतत्त्वया आहुं विप्राणां भुञ्जतां पुरः ।
 आवर्णीयं महाभाग अस्माकं प्रीतिहेतुकं^(१) ॥

अथान्यान्यपि जप्यानि ।

भविष्योत्तर-वाराह-विष्णुपुराणेषु ।

(१) पुष्टिहेतुकमिति ग० ।

श्लोकानिमांश्च पौराणां श्रावयेद्ब्राह्मणान् बुधः ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हस्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हस्तिं प्रयान्त्वग्निहोमायायितमूर्त्तयः ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

हस्तिमायान् पण्डेन मया दत्तेन भृतले ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

हस्तिमायान् मे भक्त्या यन्मयेतद्दाहृतं ॥

मातामहस्तत्पिता च पिता तस्यापि दृष्यतु ।

दिजानां तर्पणाद्धोमात् पिण्डदानाच्च मे मदा ॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य

तथा पिता तस्य पिता तु योऽन्यः ।

विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु

हस्तिं प्रणयन्तु च यातुधानाः ॥

यज्ञेश्वरो हव्यममस्तकव्य-

भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्सन्निधानादपयान्तु मद्यो

रक्षांस्यश्वेषाण्यसुरास्य सर्व्वे ॥

अत्र ब्रह्मवैवर्त्त-वाराहपुराणोक्तानि गयाप्रशंसावचनान्यपि शिष्टा पठन्ति

गयायां धर्मपृष्ठे च सरमि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाश्रीर्षे वटे चैव पिद्वणां दत्तमक्षयं ॥

गयायां पितरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च षण्णवयात् ॥
 शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरः ।
 उद्धरेत् सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं ॥
 भूमिश्चास्तु दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षगामिनः ।
 स्वर्ग-पाताल-मर्त्येषु नास्ति तौर्य गयासमं ।
 पितरो यान्ति देवत्वं दत्तं पिण्डं गयाशिर इति ॥

कान्तिकापुराणम् ।

स्वाध्यायमौरेत पुराणमाद्यं
 स्वधर्मशास्त्रं पितृसम्मतम् ।
 कथां त्रिगिञ्च्यादिचरित्रविप्र
 तुष्टी च तेषामितिहासमेव ॥

कर्मपुराणम् ।

स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 इतिहासपुराणानि आद्वकन्यास्तु शोभनान् ॥

भारतीयपुराणम् ।

आख्यानानि पितृणाञ्च आहुन्मन्त्रप्रणये ।
 गायत्र्य पितृभिर्गाता भुञ्जानान् श्रावयेद्विजान् ॥

पितृणामाख्यानानि आहवेदित्युक्तं, तच्च सप्तव्याधाख्यानां आह्व-
 प्रशंसाप्रकरणे द्रष्टव्यं । पौरुषवचसाख्यानाममावास्याप्रकरणे त्रिष्लोक-
 नीयं । अथोदात्तानामह्वानप्रकरणे प्रतिपादितं विज्ञेयं । अन्यान्यपि
 ब्रह्मपुराणेऽस्मान्मार्कण्डेयपुराणोक्तमरीत्याख्यानाप्रभृतौ न्यतिप्रसङ्ग-

भयादिहालिखितानि पित्र्याख्यानानि तत्तत्पुराणेषु त्रिलोक्य आ-
वर्णनीयानि । समयमप्रत्याधाख्यानपठनाममर्थस्तु तत्सङ्ग्रहरूपं मात्स्य-
पद्मपुराणोक्तमिदं श्लोकद्वयं पठेत् ।

सप्तव्याधा दशागण्ये मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः मरीचौपे हंसाः मरुति मानसे ॥

तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपात्रगाः ।

प्रस्थिता दौर्धमध्वानं यूयन्तेभ्योऽवमौदतेति ॥

पितृगाथाम्बु नानास्मृतिपुराणेभ्यः समाहृत्य प्रदर्शन्ते ।

तच्च यमस्मृतौ ।

गाथाश्च पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुरात्रिदः ।

अपि नः स कुले भूयाद् यो नो दद्यात्त्रयोदशां ॥

पायसं मधुमंयुक्तं प्राक्क्षाय कुञ्जरस्य च ।

अजंन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ॥

आह विष्णुः । अथ पितृगीते गाथे भवतः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चित् नृपोत्तम ।

प्रावृत्कालेऽमिते पक्षे त्रयोदशां समाहितः ॥

मधूतकटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्त्तिकं सकलं वापि प्राक्क्षाय कुञ्जरस्य वा ॥

पैठौगतिः ।

क्षान्तिं सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्रा वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् इति ॥

दृश्यतिः ।

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् नरकापातभीरवः ।
 गयां यास्यति यः कश्चित् मोऽस्मान् मन्तारयिष्यति ॥
 करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापृत्तं तथैव च ।
 पातयिष्यति गार्हस्थ्यं श्राद्धं दास्यति वान्वहं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् यो नो दद्याज्जलाश्रुत् ।
 नदीषु बह्वतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
 अपि जायेत मोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षवटे श्राद्धं यो न कुर्यात् समाहितः ॥

यम-याज्ञवल्क्य-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मवैवर्त-भविष्योत्तर-कूर्मपुराणेषु ।

पृष्ठया बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ।
 यजेत वायुमेधेन नील वा वृषमुतसृजेत् ॥

मत्स्यपुराण-विष्णुधर्मोत्तरयोः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृभिर्याः प्रकीर्तिता ।
 गाथाः पार्थिवशार्दूलकामयद्भिः स्वके पुरे ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः श्राद्धं नित्यञ्चाचरेत् ।
 पयोमूल-फलैः पुष्प्योत्तलतोयेन वा पुनः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्याज्जलाश्रुत् ।
 नदीषु बह्वतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं हेममिश्रं जलाश्रुतिम् ।
 तिल-मात्तिकमयुक्तं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यो नो दद्याच्चयोदधौ ।

पायसं मधुमर्पिभ्यां वर्षाम् च मघासु च ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं खड्गमांसेन यः सक्तः ।
 आर्द्धं कुर्यात् प्रयत्नेन कालशाकेन वा पुनः ॥
 कालशाकं महाशाकं मधु मुलान्नमेव च ।
 विषाणवर्ज्यं ये खड्गा आसुर्यादाशयामहे ॥
 गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनम् ।
 भोजयेद्दे हतेऽस्माकं क्रायायां कुञ्जरस्य तु ।
 आकन्यकालिकौ तप्तिस्तेनास्माकं भविष्यति ॥
 दाता सर्वेषु लोकेषु कामचारी भविष्यति ।
 आभूतसंपन्नं कालं नात्र कार्या विचारणा ॥
 यदेतत् पञ्चकं तस्मादेकेनापि वयं मदा ।
 तप्तिं यास्यामहेऽनन्तां किं पुनः सर्वमम्यदा ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं वृषभं यः समुत्सृजेत् ।
 प्रसूयमानां वै धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमत्तमः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं गृहं यः सम्प्रदास्यति ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं दद्यात् कृष्णाजिनञ्च यत् ।
 सुवर्णशृङ्गं सखरं विधिना च नरोत्तम ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमत्तमः ।
 सर्ववर्णं हयं दद्याच्छुक्लनौलं विशेषतः ॥
 अपि स्यात् स्वकुलेऽस्माकं यः कुर्याच्छुद्ध्यान्वितः ।
 सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥

अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं कश्चित् पुरुषमन्तमः ।
 कूपारामतडागानां त्रापीनां यश्च कारकः ॥
 अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं सर्वभावेन यो हरिः ।
 प्रयायाच्छरणं विष्णुं देवेशं मधुसूदनं ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

अथ गाथाः पितृगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
 तास्त्वहं मम्यवक्ष्यामि यथावच्च निर्बाधत ॥
 अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशौ ।
 पायमं मधुमर्पिभ्यां त्रायायां कुञ्जरस्य च ।
 अजेन मर्त्यलोकेन वर्षासु च मयाम् च ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वायुदहेद्गार्ग्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

प्रभामखण्डे ।

अब्रुवन् पितरस्त्वेतां गाथां पौराणिकीं प्रियं ।
 गयां गन्तुं न शक्नोति यदि पुत्रः कथञ्चन ॥
 तदा यत्रेन गन्तव्यं गोप्यदं तोर्यमुत्तमं ।
 कन्दे मूलेः फलेर्वापि पिष्टाकेद्गुदकेन वा ।
 अपि नः स कुले भूयाद्योऽत्र आर्द्रं प्रदास्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृगाथाः सदैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
 या गीताः पितृभिः पूर्वं रहस्यामन्महीपते ॥
 कदा नः मन्ततावय्यः कस्यचिद्भविता मृतः ।

यो योगिभुक्तशेषास्त्रैर्भुवि पिण्डं प्रदास्यति ॥
 गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ।
 कालशाकं तिलाद्यं वा कृसरं समदत्तये ॥
 वैश्वदेव्यस्य सौम्यस्य खड्गमांसं परं हविः ।
 विषाणवर्जं ये खड्गा आसूय्यादाशयामहे ॥
 तथा वर्षात्रयोदशां मघासु च यथाविधि ।
 मधुसर्पिःसमायुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

महाकालखण्ड-वराहपुराणयोः ।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकांस्तान् शृणु सत्तम ।
 श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यस्त्रैव धृतात्मना ॥
 अपि धन्यः कुले जायादस्माकं भक्तिमाचरः ।
 अकुर्वन् वित्तशाक्यं यः पिण्डान्नो निर्व्वपिष्यति ॥
 रत्न-वस्त्र-महायान-सर्व्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यस्त्वस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥
 अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिमघधीः ।
 भोजयिष्यति विप्रायान् तस्माच्च विभवो नरः ॥
 असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यशाकं स्वशक्तिः (१) ।
 प्रदास्यति द्विजाग्र्येभ्यः स्वल्पान्पां वापि दक्षिणां ॥
 तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करायाद्यस्थितान् स्थितान् ।
 प्रणम्य ङिजमुख्याय कस्मैचिद्भिज्ज दास्यति ॥
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।

भक्तिनमः समुद्दिश्य यद्यस्माकं प्रदास्यति ॥

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकं ।

अभावे प्रीणयस्मान् भक्तियुक्तः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वनं गत्वा कन्दमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न वान्यत्

आद्धोपयोग्यं स्वपितृभ्रतोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मया नृतौ

कृतौ भुजौ वर्त्मनि माहृतस्य ॥

सयवं पायसं वापि श्यामाकं मन्त्रिवारकं ।

सक्तून् चौद्रतिलैर्युक्तान् कृत्वा पिण्डान् प्रदास्यति ॥

तेन पिण्डप्रदानेन वासेऽस्माकं त्रिपिष्टपे ।

तर्पणञ्चैव योऽस्माकमिह कुर्यात् समाहितः ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि सोऽपि दत्तिं परां नयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

गायन्ति पितरो गायान्तर्यामिन् स मनीषिणः ;

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ॥

तेषाम्नु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

गयां प्राप्यान्वक्त्रेण यदि आद्धं समाचरेत् ॥

सन्तारिता वयस्तेन स याति परमाङ्गतिं ।

वराहपर्वते चैव गयायां वै विप्रपतः ॥

बाराहस्या विप्रेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ।

मन्दिपुराणे ।

अपि तेषां शृणु मतं पित्रृणां निश्चितं तदा ।

रहस्यं तैरिदं प्रोक्तं मुनीनां भावितात्मनां ॥

शाकानि मूलानि फलानि वापि

ये श्राद्धमुद्दिश्य तु निर्वपन्ति ।

मिक्तानि तोयेन सुतीर्थजेन

ते पुत्रिणां पुत्रफलं सुपुण्यं ॥

न यज्ञयाजी न च सर्ववेदी^१

प्रियः पित्रृणां न गयां प्रयातः ।

प्रियः स पुत्रोऽभिमतः पित्रृणां

यः सादरोऽभ्यः सहदेव दद्यात् ॥

अलं हि दानाध्ययनैस्तपोभि-

स्तथापरैः संयमयन्त्रणैश्च ।

सुतीर्थमेकं परमं पवित्रं

पापापहं प्राप्य निरस्तदोषं ॥

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

श्राद्धं कृतं येन समासहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति जप्यानि ।

अथ विभक्तयः ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावन्प्रतिपादयेत् ।

इति वचनात् गोत्रप्रतिपत्तिहेतोः शब्दस्योच्चारणं कर्तव्यं, तच्चा-
विभक्ति कर्तुमशक्यमिति विकल्पमानासु यस्यां विभक्तौ प्राप्तायां
शास्त्रेण नियमः क्रियते तच्च विभक्तिविशेषैरेव आहुते देयमित्याह
मारायणः ।

विभक्तिभिस्तु संयुक्तं दीयते पितृदेवतं ।

दत्तमक्षय्यतां याति विपरीतमनर्थकं ॥

‘पितृदेवतं’ पितृर्थं देवतार्थं च द्रव्यं विभक्तिभिः संयुक्तं इति । वि-
भक्तिभिर्यामादिधर्मशास्त्रप्रणेतृनियमिताभिस्तुतुर्थ्यादिभिः सम्बद्धम् ।
तच्चोद्दिश्यमानदेवताभिधायिपदस्य विभक्तिमन्वन्धेन परस्परया त्यज्य-
मानस्य द्रव्यस्य सम्बन्धाभिप्रायेण । न तु मात्ताद्रव्यवाचकस्य पदस्य
विभक्तिमन्वन्धो विधेयदर्शयिष्यमाणैर्वचनैरुद्दिश्यमानाभिधायिपदस्य
चतुर्थ्यादिविभक्तिनियमविधानावगमात् । क्रियाविशेषणपक्षे तु न
किञ्चिदनपपन्नं । ततस्तुतुर्थ्यारविभक्त्यन्तेः पदेर्देवान् पितृगुद्दिश्य
गन्धादिद्रव्यं देयमित्यर्थः । ‘विपरीतं’ यथाविहितविभक्तिरहितं ।
‘अनर्थकं’ निष्फलं ।

मागखण्डोऽपि ।

विभक्तिरहितं आहुते क्रियते यद्विपर्ययात् ।

अकृतं तद्विजानीयात् पितृणां नापतिष्ठते ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणेन विजानता ।

विभक्तिभिर्यथोक्ताभिः आहुते कुर्याच्चिभिः मदा ॥

‘विपर्ययात्’ भ्रान्तेः । ‘यथोक्ताभिः’ यथाशास्त्रविहिताभिः । ‘चिभि-
रिति क्लान्दं विभक्तीनां विशेषणम् । अतस्तिष्ठभिर्विभक्तिभिः सर्वदा

आहुं कर्त्तव्यं । एतच्च तिसृणां विभक्तौनां सर्व्वदा आहुमात्रसम्बन्धा-
भिप्रायेण न तु तिसृणामेव आहुमात्रसम्बन्ध इति मन्त्र्यं विभक्ति-
चतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कथं तर्हि चतसृणां न आहुमात्र-
सम्बन्धः एकोद्दिष्टे आवाहनाभावेन द्वितीयाया मन्त्रभावात् । का
पुनस्ता विभक्तयः इत्यपेक्षायामुक्तं तत्रैव । प्रथमा च चतुर्थी च षष्ठी
स्याच्छ्राद्धमिद्वये । 'प्रथमा चेति चशब्देन तद्विशेषः सम्बुद्धिरुपादीयते ।
उत्तरेण चकारेण द्वितीया, तेन प्रथमा-सम्बुद्धि-द्वितीया-चतुर्थी-
षष्ठीनां यथौचित्यं प्रयोगेण आहुं साधयेत् ।

उक्तविभक्तौनां विनियोगमाह व्यासः ।

चतुर्थी चामने नित्यं मङ्गल्ये च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः ॥

'चतुर्थी चामने नित्यं' इति भूयोदर्शनाभिप्रायेण न तु तन्निमित्तार्थं
तस्यापाचिकस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । अथवा नित्यमित्युपरितनेन
सम्बध्यते अन्नमङ्गल्ये तस्यानियतत्वात् । 'तर्पणं' पित्राद्युद्देशेन जल-
दानं । तत्रामुकगोत्राः अस्मत्पितरः तृणन्त्विति प्रथमया अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः तृणध्वमिति सम्बुद्ध्या वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । सम्बुद्धिमि-
त्यादेर्वाक्यान्तरत्वम् । 'अपरे' अपरस्मिन् अर्घ्यदानादौ, कर्त्तव्यं । म-
म्बुद्धिप्रयोज्यं शास्त्रविदः प्राहुः ।

आह धर्मः ।

पृच्छाक्षय्यामने षष्ठी चतुर्थी चामने मता ।

अर्घ्यावनेजनं पिण्डं तथा प्रत्यवनेजनं ।

सम्बुद्धीतानि कुर्वीति सर्वशास्त्रविशारदः ॥

‘पृच्छा’ अनुज्ञा ब्राह्मणार्थं आह्नकारक्षे प्रप्रवाक्यं, ‘अक्षय्यं’ अक्षय्या
दकदानं ।

भृगुः ।

पृच्छामने तु वै षष्ठी तथैवाक्षय्यदानके ।

आवाहने द्वितीया स्यादेष शास्त्रविनिश्चयः ॥

अर्थावनेजने पिण्डे तथा अत्यवनेजने ।

सम्बद्धितां प्रयुञ्जीत शेषे षष्ठी विधीयते ॥

गन्धं मान्यश्च धूपश्च दीपमन्त्रं मदक्षिणं ।

अपृथक्त्वेन दातव्यं चतुर्थ्या विधिमिच्छता ॥

‘अपृथक्त्वेन’ अविशेषण अवैषम्येति यावत् ।

प्रचताः ।

अप्रदक्षिणमेतेषामेकैकान्तं पितृक्रमात् ।

सम्बोध्य गोचरानामभ्यामेष तेऽर्थ्य इतीरयेत् ॥

एतेषां पितृ-पितामह-प्रपितामहानां मध्ये पितृक्रमादेकैकं गोत्र
नामभ्यां सम्बन्धप्रतिपादकेन च पित्र्यादिशब्देन सम्बोध्यैष तेऽर्थ्य इति
कीर्तयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यश्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

अत्रापि नाम-गोत्र-पित्रादिशब्दान् सम्बुद्धन्तानेव मङ्गीर्य व इति
युग्मदिव चतुर्थ्यन्ता विधेया इत्यर्थः ।

नागरखण्डे ।

अक्षय्यं मतिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।

पवित्राणि समादाय स्वधेति च प्रकीर्तयेत् ॥

संग्रहकारोप्युक्त्यदाने षष्ठीमाह ।

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः समुद्भूतः स्मृताः ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

चतुर्थी सर्वकार्येषु प्रथमा तर्पणे स्मृता ।

षष्ठी विभक्तिरुक्त्ये पितृकार्ये यथाविधि ॥

अत्र विकल्पे यथास्वशाखं व्यवस्था ।

आवाहने तु द्वितीयानियमो विभक्त्यन्तरनिषेधोक्तो नागर-
खण्डे ।

आवाहनन्तु कर्त्तव्यं विभक्त्याय द्वितीयया ।

ये नागच्छन्ति ते सर्वे ममाहृताः पृथक् पृथक् ॥

अन्यथा तु विभक्त्या च पितृन्नावाहयेत् कश्चित् ।

नागच्छन्ति महाभागा यद्यपि स्युर्बुभुक्षिताः ॥

अथेत्यासनदानानन्तरं पितृणामावाहनं करिष्ये आगच्छन्तु पितरः
पितर आगच्छेति विभक्त्यन्तरसम्भवादन्यनिषेधोऽयमुच्यते । अन्यैस्तु
सविभक्तिकपदप्रयोगदर्शनेनैव विभक्तौनां विनियोग उक्तः ।

तत्र तावद्गोत्रसंबन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयदित्युक्तक्रमेणैव
प्रयोग उक्तो वङ्गचपरिशिष्टे ।

गोत्रं स्वगान्तं सर्वत्र गोत्रस्यात्तथ्यकर्मणि ।

गोत्रस्य तर्पणे कुर्यादेवं दाता न मुह्यति ॥

‘गोत्रं’ गोत्रशब्दः, ‘स्वगान्तं’ अजन्तं । सर्वत्र स्वापवादव्यतिरेकेण,

अजन्तता च गोत्रशब्दस्य । सप्तम्यर्थसम्भवात् प्रयोगायोग्यतयैव सप्त-
मीयुदासोभविष्यति । अथवा स्वगन्तमिति यत्किञ्चित्स्वगन्तता-
प्राप्तिं प्रथमेन वा नियम्येतेति न्यायादुर्ध्वसमाख्याये प्रथमनिर्दिष्टस्या-
कारस्यैवान्त्यावयवता तथा चाकारान्तः गोत्रशब्द उच्चारणीय इति
गम्यते । अथवा स्वगन्तमित्युदात्तस्वगन्तं वर्णधर्मरूपेषु स्वरेषु
प्रथमत्वात् प्रधानत्वाच्च निर्विशेषणेनापि स्वरशब्देन निर्दिष्यते,
तस्यैव विज्ञातुं शक्यत्वात् । ततश्चोदात्तताविशिष्ट एव वर्णो यस्यान्तो
न वर्णान्तरं । तदत्र स्वगन्तता च गोत्रशब्दस्य सम्बुद्धावेव
घटत इति । अत्रैकवचनपुंलिङ्गपिवादिशब्दाः प्रदर्शनार्थाः बहुवचन-
स्योऽलिङ्गमात्मामहादिशब्दानामिति तत्र प्रयोजकत्वात् । एवञ्चात्र
प्रयोगो भवति अमुकगोत्र पितरमुकशर्मश्रेतत्तेऽर्थमिति । एवं पिता-
महादिष्वपि । अत्रत्यं त्वमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणोऽल्ययमस्त्विति
प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि । तर्पणं तु अमुकगोत्रः पिता
अमुकशर्मो हवत्विति प्रयोगः । एवं पितामहादिष्वपि । एवमासन-
दानादावपि स्वयमूद्यं । विल्लरेण तु प्रतिविभक्तिप्रतिपदार्थत्वप्रयोग-
वाक्यान्यपराङ्मूढ्यप्रतिपादने दर्शयिष्यन्ते ।

तृहप्रचंतापि ।

गोत्रं स्वगन्तं सर्वत्र गोत्रस्याल्ययकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणं प्राक्तः एवं कर्त्ता न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्राक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरल्ययकाले तु पितृणां दत्तमल्ययं ॥

नागरखण्डे तु विभक्त्यन्तपित्रादिपदपूर्वकप्रयोगपूर्वकतद्दिनियोग उक्तः ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणवर्मणि ।
 पित्र्ये सङ्कल्पकाले तु पितुरस्त्यदापने ॥
 गोत्रं स्वराजं सर्वत्र गोत्रस्तर्पणकर्मणि ।
 शर्मणे मस्यदाने तु शर्मणेऽस्त्ययके विधौ ॥

‘सङ्कल्पकाले’ अन्नत्यागकाले । ‘मस्यदाने’ अन्नदाने । स्त्रीलिङ्गेऽपि
 विभक्त्यन्तपदप्रयोगदर्शनेन तद्धिनियोगस्तत्रैव ।

मातुर्मात्रे तथा मातः आसने कल्पनेऽस्त्यये ।
 गोत्रे गोत्रास्तु गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥
 देवि देव्यै तथा देव्या एवं मातुश्च कीर्तयेत् ।

गोभिलोऽपि ।

गोत्रायाश्चासमे कुर्यात् गोत्रे चैवार्थ-पिण्डयोः ।
 गोत्रायाश्चास्त्यकाले गोत्रायै त्याग एव च ।
 गोत्रामावाहने कुर्यात् स्त्रीलिङ्गे तु न संशयः ॥

अन्यान्यपि नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखेभ्योऽपि निवेदये-
 दित्येवम्प्रायाणि विभक्त्यादिवचनानि प्रयोगसमवायास्तत्रैव दर्शयिष्यन्ते ।

॥ इति विभक्तयः ॥

॥ अथ प्राचीनावीत-यज्ञोपवीतनिर्णयः ॥

तत्र तत्सामान्येन इह खलु चतुर्विधं कर्म भवति किञ्चित् पित्रेक-
 सम्बन्धित्वात् पित्र्यं स्वधानिनयनादि । किञ्चिद्वैकसम्बन्धित्वाद्देवं यथा
 विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचनं । किञ्चिदुभयसम्बन्धित्वादुभयात्मकं
 यथा पाकप्रेक्षणदिस्तस्मात्त्राद्यनुवादेन शमीमयादिबोदितम् । ज्ञायते
 लिङ्गप्रधानार्थं पूर्वं सिद्धान्तपक्षयोरित्यादौ दृश्यते चाङ्गप्रधानयोः

साधारणधर्मत्वं । किञ्चिद् देव-पितृसम्बन्धरहितत्वात्सौक्तिकमेव । यथा स्वागतप्रश्नादि । तत्र यत्पित्र्यं यज्ञोभयात्मकं तत्प्राचीनावीतिना कार्यमित्याह मनः ।

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतद्धिणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

‘प्राचीनावीतिना’ दक्षिणस्कन्धापरि वामकलाया अधस्ताच्च विन्यस्त-
ब्रह्मसूत्रेण, ‘आनिधनात्’ आसमाप्तः । दर्भपाणिनेति दर्भपाणिलस्य पित्र्ये
अयोगव्यावृत्त्यर्थं न तु देवमानुषभ्या निवृत्त्यर्थं आहुदेशं प्राक्ष्य दर्भ-
पाणिः सर्वं कुर्यादिति विष्णुना तस्य सर्वार्थत्वेनोपदेशात् । अत्र पित्र्य-
ग्रहणात् पितृसम्बन्धि यावत् किञ्चित्कर्म तत्रैव प्राचीनावीतित्वं विधी-
यते । अतो यत्पित्र्यकर्मसम्बद्धं यच्च देवपितृसाधारणं तत्प्राचीनावी-
तिना कार्यं । साधारण्ये हि पित्र्य एव धर्मा न्यायो न तु कदाचि-
द्देवधर्मः विप्रतिषिद्धप्रधानाप्रधानधर्मसमवायं प्रधानधर्मस्य ज्ञानौय-
स्त्वात् । यवाग्नौकरणस्य देवपित्र्योभयात्मकत्वपक्षे यज्ञोपवीत-प्राची-
नावीतयोर्विकल्पाभिधानं तत्कस्यचिदेव मत इति न विरुद्धम् । अतः
साधारण्येऽपि प्राचीनावीतमेव कार्यं देवेषु तु यज्ञोपवीतमेव कार्यं
अतएवाश्रयायनः ।

सव्येनैव च देवानां कर्त्तव्यं आहुमुत्तमम् ।

अपसव्यं पितृणाञ्च कुर्याच्छ्रुतिनिर्दर्शनात् ॥

देवानां आहु पित्राङ्गभूतं वैश्वदेविकं अन्यच्च आहुभेदप्रकरण-
प्रदर्शितमर्भाष्टदेवदेवत्यं तत्सव्येन प्रादक्षिण्येन यज्ञोपवीतिना च कार्यं ।
आहुश्च यच्च होमादिदेवदेवत्यकर्ममात्रोपपन्नार्थः । पितृणाञ्च

आङ्गमपसव्यमप्रदक्षिणं प्राचीनावीतिना च कर्तव्यं । आङ्गशब्दश्चात्र
पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थः । 'श्रुतिनिदर्शनादिति प्राचीनावीतं पितृ-
णामुपवीतं देवानामित्युपवीतविधिवाक्यशेषे दर्शनादित्यर्थः ।

प्रभामखण्डेऽपि ।

यज्ञोपवीतिनं कार्यं दैवं कर्म विजानता ।

प्राचीनावीतिना चैव पितृणामप्यशेषतः ॥

नागरखण्डे तु प्राचीनावीतस्य कचिदपवादोदर्शितः ।

एवं सर्वाः क्रियाः कार्या दैविक्यः मय्यपूर्विकाः ।

पैतृक्यस्यापमथ्येन मुक्त्वाकं स्वस्तिवाचनमिति ॥

'स्वस्तिवाचनं' पितृब्राह्मणान् प्रति यः स्वस्तिवाचनप्रेषः, यानि तु
ब्राह्मणैकसम्बद्धानि प्रत्युत्थामस्वागतप्रश्नादीनि विशिष्टपुरुषसंस्कारतया
आङ्गमङ्गलास्तौकिकानि तेषु नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीत्यादिभि-
रुत्सर्गतः प्राप्तं यज्ञोपवीतमेवानुसन्धेयम् ।

इति सामान्येन प्राचीनावीतिनिर्णयः ।

अथ विशेषतः प्राचीनावीतादिनिर्णयः ।

तत्र यद्यपि पित्रपाकादिमाधनीभूतब्रीह्यादिद्रव्यसम्बन्धिनां क्रिया-
दीनां कथञ्चित् पितृसंबन्धेन मनुवाक्यगतपित्र्यपदवाच्यत्वं वक्तुं शक्यं
तथाप्यत्र विहितमेव तद्धितश्रुत्यादि पितृसम्बन्धित्वेन विवक्षितं न पितृ-
सम्बन्धिमात्रं इति प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवच्छेदाकाङ्क्षायां शब्दसन्निधापि-
तान्तरङ्गपदार्थग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । न च क्रयादयोविहिताः, तेषाम-
नुष्ठानं तु विहितब्रीह्यादिमिद्धिकरत्वेनार्थादेव प्राप्तं क्रियते अतस्तेषां
न प्राचीनावीतधर्मकत्वं । अथ प्राचीनावीतिना कार्यमित्येतस्मिन्

मनुवचने विधिवच्छब्दस्य पित्र्यमित्यनेन सह सम्बन्धः क्रियते, अतश्च विधिवद्विधियुक्तं विहितं यत्पित्र्यं तत्प्राचीनावीतिना कार्यमित्येवं विधानार्थनिष्पत्तावविहितेषु क्रयादिषु न प्राचीनावीतप्राप्तिः । अवहितत्वादेव प्रयोगान्तःपातिनां क्रयकृषिप्रतिग्रहादीनां यदा कदाचिदनुष्ठानं न प्रधानप्रत्यामन्तिनियमः । अवघात-निष्पन्नफलौ-करण-पेषण-संयमनादीनामप्यविधानादेव प्राचीनावीतयोगः । ननु, पनादिस्थालीपाक इव आर्द्धप्लवघातादीनामतिदेशतः प्राप्तं कथं न विधानम् । उच्यते । धान्यस्य हि निरूप्यस्यावघातो विहितः । न चात्र धान्यावस्थस्य निर्वापोऽस्ति । साप्यतिदेशतोऽस्त्विति चेत् । न । “अग्नि-मान्निर्वपेत् पेत्रपाकं वा मृकुमुष्टिभिः । पितृभ्यो निर्वपामोति सर्व-दक्षिणतो न्यसेत्” इति पद्मपुराणवचने पाकग्रहणात् पाकमाधनप्रत्या-सन्नपण्डुतावस्थस्यैव द्रव्यस्य निर्वापावगमनात् । अतोऽतिदेशागता धान्यावस्थस्य निर्वापो बाध्यते, अतोऽवघातादिषु न प्राचीनं “अग्नि-मानिति ग्रहणादतिदेशेन सामान्येन प्रापितोऽपि निर्वापः साग्निक एव नियम्यते । अस्तु तर्हि वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यमिति विहितं देव-पित्र्यसाधारणे वस्त्रशौचरूपेऽङ्गे प्राचीनावीतं । मैवं । शुद्धद्रव्यविधे-रर्थप्राप्ताया वस्त्रशौचभावनायाः कालमात्रं विधीयते न भावनास्वरूपं, अतोऽत्र न प्राचीनावीतप्रसङ्गः । उपपन्नभाण्डादिपदार्थशौचेऽपि न प्राचीनावीतं । न हि द्रव्येषु शौचभावनाविधिरस्ति । तथा मूल-भाण्डादिद्रव्यान्तरस्याशुशौ द्रव्ये त्यागेऽप्या शुद्धिमर्कुतः प्रत्यावायः स्यात् । अस्याः शुद्धेः प्राकरक्षिकत्वाच्च न प्राचीनावीतं । पानभाण्ड-नभाण्डशौचं कृत्वयाद्या संमार्गद्रव्यसंस्कारार्थप्रकरणे भाण्डशुद्धिगा-

स्नायते तस्या अपि नियतयजमानकर्मकत्वानवगमान्न नित्यवत्तत्र प्राचीनावीतान्वयः । आहुभूपलेपनभावनापि गृचिविनिष्ठश्राद्ध-
 देशविधेरवार्था प्राप्तानुद्यत एव न विधीयते । अतएव येन केनापि
 समीकरणोपलेपनादिभिः संस्कृतेषु गृहेषु सूत-शिव्य-पत्नीप्रमुखेन
 केनचित्सम्पार्जितेषु गृचिषु प्रदेशेषु कुर्वन्त्यावानियमेन शिष्टं श्राद्धानि ।
 अस्तु तर्हि निगमिष्यं मल्लङ्गकृतिवचनेन विहिते पृथ्वीदेने निरुन्म-
 णाङ्गभूते भोजने प्राचीनावीतं । मैवं । न ह्यत्र भोजनविधिरस्ति ।
 किन्तु रागतः प्राप्त एव भोजने निगमिषत्वादिनियमा विधीयते ।
 ननु तर्हि नियमस्य पित्र्याङ्गत्वेन विहितत्वात् तद्विशिष्टभोजनानुष्ठाने
 प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमेव । तन्न । त्रय्यक्रियागुणादीनां चप्राप्तंश-
 प्राप्तिः कृत्स्नप्रयोगव्याप्यपरपर्यायानियमः । न च मावकस्मिन् प्रयोगे
 अनस्य । दिगेर्निर्देकप्रयोगपादुष्णादनस्य स्यात् । अतो नियमस्य
 विधावपि नियमस्वरूपाधिकस्यानुष्ठेयस्य विरहे न तत्प्रयुक्त्यः प्राची-
 नावीतप्राप्तिः । नन्वेव तर्हि एकस्य कर्तुरनेकस्य वाचः सर्वप्रकर-
 णासम्भवादनुष्ठेयायत्वमेव विधेः प्रसज्यत । नियमविधितः प्राग्
 प्राप्तनियमस्वरूपानिर्गिकानुष्ठेयविरहे चानर्थकमवापद्येत । अतः प्रतिप्र-
 योगं पक्षीभूतद्रव्याद्युपादानपक्षे यः प्राप्तिविरहेनानुष्ठेयमेव तवापि
 वा प्राप्तिः स नियमः स च नियमधर्मस्तदतिरिक्तः प्रतिप्रयोगमनुष्ठेय
 एवेत्यभ्युपगन्तव्यं । ततस्तत्प्रयुक्त्या प्राचीनावीतप्राप्तिः । आह ।
 नियमस्वरूपव्यतिरिक्तानुष्ठेयविरहेपि पान्तिकत्वापादकद्रव्यानिवृत्त्यर्थत्वं
 विधेः । न च निवृत्तौ किञ्चिदनुष्ठेयमस्ति । प्रवृत्त्यात्मकत्वादनुष्ठा-
 नस्य । अतो न तत्प्रयुक्त्या प्राचीनावीतकरणं । मैवं । अस्ति निवृ-

त्तावपि विधायकप्रयत्नानुवृत्तिरूपमनुष्ठेयं । तत्रापि विधिर्नैव प्रवृत्त-
 तात् । निषेधस्यापि विधिमन्तरेणानिष्यत्तः । अथ केषुचित्प्रयोगेष्व-
 प्राप्तिव्यावृत्त्या तत्स्वरूपमात्रानुष्ठानकत्वेनैव विधिरर्थवत्त्वमिति मन्यमे-
 तर्हि तत्स्वरूपानुष्ठानस्य विहितत्वात् स्तरां तत्र प्राचीनावीतप्राप्तिः ।
 अत्रोच्यते । केषु प्रयोगेष्वप्राप्तिं व्युत्स्य विधिना प्राप्तिः कियते केषु
 पुनः प्राप्तिरिति विवेकाभावान्न विभागेन प्राचीनावीतानुष्ठानपरिनि-
 षेधस्य तद्विधिविगणपरिहाराय सर्वत्र प्राचीनावीतमेव कर्त्तव्यं ।
 न । चाशङ्कितविहितपदार्थकरणभयादेवरात्रमेव किं न स्यादिति
 वाच्यं । यतो विहितव्यागादगमविहितापादानम अधिकं नैव दृश्य-
 ताव्यादेरेवविधिविषयमात्रकाशत्वात् । तस्मात् भोजनश्रितत्वेन विहि-
 तस्य निरामिषत्वादित्यमस्यानुष्ठाने प्राचीनावीतं कर्त्तव्यमिति ।
 अत्रोच्यते । भोजनस्वरूपस्य रागतः प्राप्तत्वात्पुरुषार्थं तदाश्रिता
 निरामिषत्वादित्यमः श्राद्धोपनिषन्त्रणार्थत्वात् कर्मार्थः कर्मार्थश्च
 पुरुषार्थं वनीयः अतो कर्मार्थनियमविधिप्रयुक्तप्राचीनावीतवाधेन
 पुरुषार्थस्वरूपभोजनप्रयुक्तं यज्ञोपवीतमेव कार्यं । किञ्च धर्मिरूपं
 हि भोजनं तदाश्रिता नियमस्य धर्मरूपः धर्म-धर्मिणोर्धर्मो
 वनीयान् अतो भोजनप्रयुक्तमत्र यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं । किञ्च
 “भोक्तृच्छादनार्थं यज्ञोपवीती भुञ्जीतिव्यापकस्त्ववचनात् भोजना-
 यितस्य यज्ञोपवीतस्य पुरुषार्थत्वेन प्रधानत्वं निरामिषत्वात् यमा-
 श्रितस्य प्राचीनावीतस्य निमन्त्रणाद्वृत्तेनाप्रधानत्वं प्रधानाप्रधानयो-
 र्विरोधे च प्रधानस्य वनीयस्त्वेनाप्रधानत्वाधो न्यायः । अतो न
 निरामिषत्वादित्यमप्रयुक्तस्य प्राचीनावीतस्यानुष्ठानं । किञ्च पित्र्य-

त्वेन प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्य तत्रापसव्यपूर्वकं पितृपूर्वं निमन्त्रयेदि-
 त्यादिना सङ्कल्पात्प्रभृति निमन्त्रणे पुनर्विधिना कृते पूर्वकृते निरा-
 मिषभोजनादौ प्राचीनावीतं परिमङ्गायते । अत्र निमन्त्रणाय सुत-
 शिष्यादिप्रेषणमादरार्थं निमन्त्रणीयस्थानोपसर्पणञ्च लोकतः प्राप्त-
 प्रमादार्थमनूद्यत इत्यतोपि न प्राचीनावीतहेतुतामवगाहते अतो
 वाक्यागुद्ध्यर्थं पुरश्चरणरूपेण सङ्गिराचर्यमाणानां विशिष्टेष्टदेवता-
 संस्मरण-कीर्त्तन-प्राणायामानां आर्द्धाङ्गत्वान्न प्राचीनावीतप्रयोजकत्वं
 देशकालं संकीर्त्तनपूर्वकं आर्द्धं सङ्कल्पवाक्यं परिमङ्गाङ्गत्वविरहात्
 प्राचीनावीतिनैव प्रयोज्यं वैश्वदेविकं द्विजनिमन्त्रणञ्च यज्ञोपवीतिना
 कार्यं । तदाह स एव मध्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेदिति ।
 'मध्येन' यज्ञोपवीतेन विशिष्टः, विस्तरो निमन्त्रणप्रकरणे जान्वाल-
 भ्यादिनियमश्रावणान्तयोर्देवपित्र्यनिमन्त्रणेतिकर्त्तव्यतयोरपि यथास्वं
 स्यापसव्यमन्त्रन्तोऽनुमन्त्रेयः । ब्रह्मचर्यादिनियमपालनञ्च आर्द्धार्थत्वेन
 विहितत्वात् पितृमपि यज्ञोपवीतधर्मकदेवमानुषानेककार्यमङ्गीर्णत्वात्
 भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वमिति न्यायेन यज्ञोपवीतवर्तैव कार्यं । ब्राह्मण-
 कर्त्तृकेषु स्तुतिवचन-मन्त्रजप-दन्तधावन-नख-गम्यकृत्तनोदर्त्तनाभ्य-
 ञ्जनप्रतिपाद्यमानस्वीकरणाभ्यवहरणवमनादिषु पदार्थेषु पित्र्यत्वात्
 प्राचीनावीतिरस्त्विति चेत् । न । उक्तरीत्यैव प्रायो निरस्तत्वात् । सर्वेषां
 प्राचीनावीतिना सम्यगित्यादीनां प्राचीनावीतिविधिवक्त्र्यानां आर्द्ध-
 कर्त्तृकसंबद्धत्वात् को वा ब्राह्मणेषु प्रसङ्गः । पाकभूस्यापलेपनप्राक्षणे-
 स्तुकोपनयन-तिलसर्षपाविकिरण-वस्त्रबन्धनापासनीयनिरसनभाण्डा-
 दिमेलन-क्षालन-तण्डुलाद्यधिश्रायण-श्रयणावश्रायणोदासनादीनि तु

दिव्यपितृमाधारणत्वेन विहितत्वात् पित्र्यत्वेऽपि पत्यादिकर्तृकाण्यपि
 भवन्तीति न प्राचीनावीतधर्मनियतत्वेन शक्यानि वक्तुं । अतो यजमाने-
 नापि क्रियमाणान्यौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकाण्येव कर्तव्यानि । वक्ष्य-
 माणतन्मुनादिनिर्वापस्तु पितृभ्यो वोजुष्टं निर्वपामि पितामहभ्यो
 वोजुष्टं निर्वपामौत्येवमादिमन्त्रकरणको यजमानकर्तृक एवेति प्राची-
 नावीतयुक्त एव युक्तः । अत्र पित्र्यो वैश्यदेविकार्थश्चैक एव पाक इति
 न चेशदेवार्थः । पृथक्निर्वापेऽपि न तत्पयुक्तमपि यज्ञोपवीतत्वं वाच्यं ।
 ननु तर्हि कथं पित्र्यं निर्वपेत्पाकं वैश्यदेवार्थमेव चेति पृथक् वैश्य-
 देवनिर्वापवचनं । मैवं । वैश्यदेवशब्दमात्रपञ्चमहायज्ञान्तर्गतदेवयुक्तं
 प्रसिद्धवैश्यदेवाभिधानात् । कथमिति । चेत् । न । दार्शवैश्यदेविकमित्यनेन
 महैकवाक्यत्वात् । अत्र हि दार्शस्य वैश्यदेविकत्वं निषिध्यते, न च तद्दार्श-
 आहुताङ्गवैश्यदेविकं घटते तस्यापि दार्शशब्दार्थान्तर्गतत्वात् । न च दार्श-
 स्येव दार्शनियं धः सम्भवतीति । आहुणनखरोमकर्त्तृनदन्तधावनतै-
 स्नामनकादिस्नानार्थद्रव्यप्रापणानि तु देवपित्र्यधर्मविभागशून्यत्वादौ-
 त्सर्गिकयज्ञोपवीतवर्तेव कार्याणि । उक्तधर्मविशेषं विभागशून्यत्वं
 त्विह पात्रैर्गौदुम्बरैर्दद्यादैश्यदेवत्यपूर्वकमित्युत्तरपदार्थं तदिद्भागविधेरव-
 गम्यते । दाने च वैश्यदेवत्यपूर्वकमिति देवपित्र्यधर्मविशेषोपदेशलि-
 ङ्गाद्यज्ञोपवीतप्राचीनावीतादिधर्मविभागोऽपि गम्यते । नित्यकर्माङ्ग-
 खानयोस्तन्त्रेणानुष्ठाने क्रियमाणे तद्भूमयोर्यज्ञोपवीतप्राचीनावीत-
 योर्विहङ्गत्वादवश्यमन्यतरस्मिन् हातव्ये सत्यागन्तुकप्राचीनावीतं हित्वौ-
 त्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेवाश्रयणीयं । ननु कर्माङ्गखानस्य तावन्मित्य-
 खानविहितेतिकर्त्तव्यताग्राहकतया तद्विहितत्वम्, अस्ति च यज्ञा-

पवीतिना कर्त्तव्यं दक्षिणान्तरेण कर्त्तव्यमित्येवमादिवाक्यैरनारभ्य विहितं प्रकृतत्वान्नित्यस्नाने यज्ञोपवीतं, अतोऽतिदेशतः प्राप्तस्य यज्ञोपवीतस्योपदेशिकं प्राचीनावीतं बाधकं भविष्यात् । न च क्रियाङ्गस्नानं परिहृत्यान्यस्मिन्पात्रे प्राचीनावीतविधानसम्भवात् तस्योपदेश एव नास्तीति वाच्यम् । अतिदेशानुरोधेनोपदेशसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् । न च नित्यस्नान-कर्माङ्गस्नानयोस्तन्वानुष्ठाननियमोऽस्ति, धर्मभेदात् । अतः पृथगनुष्ठीयमाने कर्माङ्गस्नाने सुतरां प्राचीनरवीतं प्रसज्यमानं केन वार्यते । उच्यते । पित्र्यमानिधनादित्यनुवाक्येन तावत् पित्र्यमात्रे प्राचीनावीतं विधीयते । सम्भवति च प्रेतक्रियायामपि पितृभेदशब्दप्रयोगात् पित्र्यपदव्यपदेश्यत्वं एकाञ्चलिं प्रेताय दद्युरमुस्मै स्वधेति वैजवापगणविहितस्वधाशब्दलिङ्गाच्च । अतस्तदङ्गभूते स्नाने पित्र्यत्वात् सामान्याकारेण प्राचीनावीतेः प्राप्तिरस्ति, दृश्यन्ते च पुनर्विशेषतोऽपि तत्र प्राचीनावीतविधयः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ । प्रेतस्य बान्धवा यथापठद्भुदकमवतीर्थं नोद्दुर्षयेरन्नपः प्रसिञ्चेरन् सकृत्प्रादक्षिणाभिमुखा राजन्यवैश्यावप्येवमेवापसव्यं वासोयज्ञोपवीते कृत्वेति ।

‘प्रेतस्य’ प्रमीतस्य, ‘बान्धवाः’ सपिण्डसमानोदकादयः, ‘यथापठद्भुदकममनतिक्रम्य’ उदकमवतीर्थं जलाशयस्य मुदकमवगच्छ, अङ्गानि करेण वा वाससा वान्येन वा केनचिन्नोद्दुर्षयेरन्, पुनस्तीरमागत्य तत्राञ्जलिना ‘सकृत्’ एकवारं, प्रादक्षिणाभिमुखाः, सकृदित्यादिविशेषणमुदकावतरेणापि सम्बध्यते, राजन्यवैश्यावप्येवं । ब्राह्मणवद्देवोदकमवतीर्थं अपः प्रसिञ्चेरन्, ‘अपसव्यं’ वासोयज्ञोपवीते कृत्वा ‘वासः’ उक्त

रीयं, 'यज्ञोपवीतं' ब्रह्मसूत्रं, ते उभे अपमव्यं यथा स्यातां तथा कृत्वा तथा प्रयत्नं विधाय प्राचीनावीतरूपेणावस्थाप्येत्यर्थः । राजन्य-
वैश्ययोस्तु पृथग्भिधानात् दिगन्तराभिमुख्यमपि गम्यते । अतएव
प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोहर्षयेयुर्दकान्ते प्रसिञ्चेयु-
रपमव्यैः यज्ञोपवीतवासमी दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा
राजन्य-वैश्याः ।

तत्रापमव्यस्य प्रसेकेनैव मन्वन् इति वाच्यं यतः स्पष्टमेव स्नाने-
नाप्यस्य मन्वन् ।

बौधायनेनेत्यते । मरणे तु यथावृद्धं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपे-
शलानि कृत्वा तीर्थमेवावतीर्य महस्त्रौत्रिमञ्ज्योऽमञ्ज्य तत्प्रत्ययमुदकं
निषिच्य ततोवतीर्याचामन्ति ।

'अपेशलानि' अमङ्गलानि प्राचीनानीत्यर्थः ।

बान्धवमरणं प्रकृत्य पारस्करोप्याह ।

एकवल्वाः प्राचीनावीतिनः मय्यमासा-नामिकयापनेत्यापो नः शो
शुचदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति ।

'एकवल्वाः' उत्तरीयशून्याः, एतच्चापमव्यं वा यज्ञोपवीते कृत्वैत्य-
नेनेत्तरीयदर्शनेन सह विकल्पाते शास्त्राविशेषं व्यवतिष्ठते वा, मय्यपाण-
रनामिकयोपकनिष्ठकयाङ्गुल्या जलावयवांस्तत्रत्यश्चामलटणादि 'अप-
नेद्य' अपमार्थ्य, आपोनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाभिमुखा
ज्ञातयः स्नानं कुर्युः । तदेवं प्रेतस्नाने पुनः प्राचीनावीतविधिः पार्श्वण-
आह्नादिरूपकामार्थस्नाने प्राचीनावीतपरिमङ्गाध्यवसायते । ननु,

प्राचीनावीतिनेत्यादिमनुवचनं दर्शश्राद्धप्रकरणे समाह्वानं तत् प्रकृता-
दन्यत्र न स्यादेवेति प्रेतस्नाने प्राचीनावीतप्राप्तिविरहात् कथं परि-
मङ्ग्या । नचास्यानारभ्यवादस्थितत्वेन साधारणप्राप्तिरिति वाच्यं ।
अनारभ्यवादानां प्रतिगामित्वनियमात् । उच्यते । दर्शश्राद्धाङ्ग-
भूतस्यापि प्राचीनावीतस्यातिदेशेन प्रेतक्रियायां प्राप्ता तदङ्गभूते
स्नाने प्रकृतवत् प्राप्तिरस्येव । अतोऽतिदेशतः प्राचीनावीतप्राप्तौ स्नान-
विशेषे पुनर्विधानात् भवत्येव परिमङ्ग्या । अथवा प्राचीनावीतिपितृणा-
मिति वैदिकलिङ्गदर्शनात् सामान्याकारेण पित्र्यमात्रे प्राचीनावीत-
प्राप्तिः । तस्मात् प्रेतक्रियाङ्गस्नानादन्यस्मिन् दर्शादिश्राद्धाङ्गभूते पित्रोऽपि
स्नाने न प्राचीनावीतं किञ्चौत्सर्गिकं यज्ञोपवीतमेव कार्यमिति सिद्धं ।
पित्र्यकर्माङ्गस्नानार्थमाचमनं यज्ञोपवीतिनैव कार्यं यज्ञोपवीती स्ना-
यादित्यत्र सेतिकर्त्तव्यताके स्नाने यज्ञोपवीतविधानात् । यानि च
श्राद्धारम्भप्राङ्गणपादशौचाचमनविकिरपिण्डदानश्राद्धान्तेषु कर्माङ्गान्या-
चमनानि तान्यपि यज्ञोपवीतविधानात् यज्ञोपवीतयुक्तानि कार्याणि ।

अतएवाह यज्ञोपवीतकरणे गौतमः ।

यज्ञोपवीत्यामणिसम्भनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतोऽहदयं सृष्टंस्त्रि
चतुर्वाप आचामेदिति ।

अत्र शिष्टाचारदार्ढ्याद्यज्ञोपवीतशब्देन पूर्वव्याख्यातसंस्नानविशेषयुक्तं
ब्रह्मसूत्रं विवक्षितं न ब्रह्मसूत्रमात्रम् ।

आचमनं प्रकृत्य तत्र यज्ञोपवीतित्वनिषेधभङ्गा यज्ञोपवीतविधि-
माह हारीतः ।

नायज्ञोपवीती न मुक्तश्चिह्न इत्यादि ।

शङ्खोप्याह नाधैतपादो नायज्ञोपवीती इति ।

ननु सामान्यवचनान्येतानि पित्र्यं कर्म प्राचीनावीतिना कार्यमित्य-
नेन विशेषवचनेन स्वविषये बाध्यन्ते । मैवं । पित्र्यमिति तद्धितश्रुति-
स्तावत् पितृसम्बन्धितया विहितं कर्माभिधत्ते । तत्र किञ्चित्साक्षात्
पितृसम्बन्धितया विहितं पित्र्यमभवति यथा पितृब्राह्मणगन्धादिदानादि
किञ्चित्पितृकर्मकृत्वात् पित्र्यं यथा पाकप्रोक्षणदि तत्राचमने साक्षात्
पितृसम्बन्धात् प्रकरणाख्यप्रकरणारभ्यप्रमाणवगताग्न्यात्वात्सम्बन्धेन
पितृत्वं भवतीति तद्विषये प्राचीनावीतशास्त्रं विलम्बेन प्रवर्तते ।
यज्ञोपवीतशास्त्राणि त्वन्तरा प्रमाणान्तरव्यापारानुसन्धानमन्तरेणैव
भटिति सर्वस्मिन्नाचमने प्रवर्तते । अतः क्रियाङ्गोप्याचमने प्रथमं प्राप्तं
यज्ञोपवीतं पश्चात् प्राप्यमानेन प्राचीनावीतेनाचमनव्यतिरिक्तविषये
सावकाशेन न बाध्यते । तस्मात् तत्रापि यज्ञोपवीतमेव कार्यं दक्षि-
णामुखत्वं तु वचनात् कर्तव्यं । तथा चाचमनाधिकारे देवम् ।

प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छर्कराः ।

उदङ्मुखोवा देवत्यं पैलके दक्षिणामुख इति ॥

यानि तु प्रयोगमध्ये क्षुतादिनिमित्तकान्याचमनानि, तेषां कर्मा-
ङ्गत्वाभावादेव तत्र प्राचीनावीतविरहः । ननु तेषामपि वैगुण्यहेतुभूता-
शुचित्वनिवृत्त्या चाङ्गुष्ठ्यापादकशुचित्वजननद्वारेण च कर्माङ्गत्वमस्त्वं
एतदेवानुसन्धाय स्मार्तशुद्ध्याचमनप्रवेशे अश्रौतकर्मकालादिविरोधं
परिहरद्विराचार्यैरुक्तम् ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाचामति श्रुते ।

वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदेति ॥

उच्यते । गृहिणा कर्म कर्तव्यमित्यनेन वाक्येन गृह्णेः कर्माङ्गत्व-
मवगमितं मा च पुरुषार्थतया विहितेनाचमनेन क्रतुप्रयोगमध्ये निष्पा-
द्यमाना तन्त्रेण क्रतुनापि सम्बध्यते । न च पुरुषार्थस्याध्याचमनस्य
खादिरत्वादिवत् क्लृप्तत्वमस्त्विति वाच्यं । मययोगपृथक्त्वाभावात् ।
आचार्योक्तिराचमनजनितायाः गृह्णेः व्यवधायकत्वमित्येवंपरा, यतः
गृह्णिमात्रस्याव्यवधायकत्वमित्येवं परा, यतः गृह्णिमात्रस्याव्यवधा-
यकत्वमुक्तं तैरेव ।

वेदिमेव ह्यनाचम्य कुर्वीत विगुणीभवेत् ।

तामेव मगुणीकर्तुं गृह्णा न व्यवधास्यत इति ॥

गृह्ण्याचमने यज्ञोपवीतविग्रहे दोषमाह शङ्खः ।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः ।

अप्रक्षालितपादसु आचान्तोऽप्यगृहिर्भवेदिति ॥

यानि पुनरिहागृह्यचिन्मनापदङ्गिरेव निमित्तैः प्रयुक्तान्याच-
मनानि तेषु प्राचीनावीतशङ्कैव नाभ्येति सर्वमनवद्यं । दर्भच्छंदना-
हरणयोर्दर्भविधिनैवार्थप्राप्तयोरनुवादात् प्रयोगवर्हिर्भावाच्च कृषिक्रि-
यादिवदौत्सर्गिकयज्ञोपवीतधर्मकत्वं । किञ्च । गृह्णाहृतस्य आद्रु
देशं प्रत्याहरणे प्राचीनावीतोपदेशाहृतं प्रत्याहरणे तन्निर्दिष्टरव-
मोयते । वरुणस्रुत्यादौतिकर्तव्यतामहितस्याभ्युत्तणाहरणस्य च पञ्च-
महायज्ञादिमर्वकामार्थित्वाङ्ग्यमां स्यात् मधर्मत्वमित्यनेन न्यायं
यज्ञोपवीतकर्तव्यत्वं आद्रुार्थद्रव्याणां, आद्रुप्रदेशं प्रत्याहरणं प्राचीना-
वीतेन कार्यम् । आहरेदपमथेन सर्वं दक्षिणतः शनैरिति मन्त्र-
प्राणवचनात् । द्रव्यप्रोक्षणस्य च दैवपितृसाधारणत्वेन पितृत्वादित्यप-

मयं नानुष्ठानं । ब्राह्मणाङ्गानस्य चार्थप्राप्तस्यानुवादात् पूर्ववद्यज्ञोपवी-
 तिकर्तव्यत्वं । प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नाश्रयोपवेशरथारजोपनयनार्थपाद-
 प्रक्षालनादीनि गन्धमान्याश्चलङ्करणं चेति लौकिकत्वात् मध्येनैव
 कार्याणि । पुनर्निमन्त्रणद्वयं च पूर्वनिमन्त्रणवद्वैवपिच्यस्थाने मव्यापम-
 व्यविभागनैवानुमन्त्रेयं । यथाप्रथममेकं द्वितीयं तृतीयं चेत्यापस्तम्ब-
 वचनात् मण्डनकरणवदर्चनब्राह्मणचरणक्षालनतदभ्यर्चनाद्यदामादीनि
 दैवानि पिश्याणि च पूर्वप्रकरणस्य मत्वाश्रयायनप्रोक्तमामान्यवचन-
 प्रतिपादितेनोपवीतधर्मविभागेन कार्याणि । इह केपुचित्पदार्थेषु
 विभागेन मव्यापमव्यधर्मप्रतिपादका नागरखण्डोक्ताः श्लाकाः प्रयो-
 गप्रतिपादने प्रदर्शयिष्यन्तः । देवपिच्यपादप्रक्षालनार्चनाद्युपयुक्तद्रव्य-
 शेषप्रतिपत्तिः । मव्यापमव्यविभागनैव आहुभूम्यागमनमथर्षप्राप्तं यज्ञो-
 पवीतयुक्तस्यैव आहुमिद्धिवाचनं चोभयात्मकत्वाद्विहितत्वाच्च प्राची-
 नावीतिना कार्यं ननु जपाशोःस्मृतिवाचनमित्यनेनाग्निषि यज्ञोप-
 वीतिविधानादस्य चार्थरूपत्वात् कथं प्राचीनावीतमिति । मैवं ।
 अभ्यर्थनात्मकत्वेनास्य तृप्याशोःमार्कण्डेय कर्मस्वरूपमन्यर्थत्वेन कर्मैक-
 मबद्धत्वात् तत्प्रयुक्तं प्राचीनावीतमिति । एतेनैव पैतृकाम्यसंग्रहपण्ड-
 दानश्राद्धानि पैतृकब्राह्मणं मङ्गल्यमिद्धिवाचनमच्छिद्रवाचनं चेत्येतेषु
 प्राचीनावीतमनुमन्त्रेयं । गोमयगोमूत्रोपलेपनोन्मुक्तपरिभ्रमणकुशति-
 लविकिरणवस्त्रवन्धनादयः आहुभूमस्काराः प्राचीनावीतवस्त एव ।
 आमनोपकल्पनं तेषु च द्विजपादयोरधस्ताच्च कुशनिधानं द्विजोपवेश-
 नमपहृता इति तिलविकिरणं भाजनदीपिकादिम्यापनं पङ्क्तिभेदार्थं
 भस्मादिमर्यादाकरणं भाजनक्षालनं करणौचदानं तयोर्ददकस्य प्रति-

भाजनेष्वाञ्जोपस्तरणं चेत्येतानि दैवपिथ्यस्थाने यथायथं यज्ञोपवीत-
प्राचीनावीतवता कार्याणि । अतिथ्युपवेशनपृथिव्यादिस्तुतिदेवता-
स्तुतिप्राणायामाः मध्येनैव देशकालसङ्कीर्तनादि युष्मदनुज्ञया करिष्ये
इत्येवं प्रश्रवाक्षं प्राचीनावीती समुच्चारयेत् ।

एतदुच्चारणपूर्वभाविना मन्त्रविशेषजपस्यापि प्राचीनावीतधर्मकल-
माह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रन्तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवञ्चापि ततः श्राद्धमुपक्रमेदिति ॥

‘ततः’ इति ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकालीनप्राणायामोत्तरकाल-
मित्यर्थः । श्राद्धोपक्रमश्च श्राद्धमङ्गल्यकरणं ब्राह्मणभोजनकाला-
दन्यत्र सप्तार्चिरादिजपस्तु प्राचीनावीतेनैव मुक्ता यस्त्वश्रतां जप
इत्यनेन भोजनकालीन एव जपे प्राचीनावीतापवादवचनानामुप-
संहारात् । नौवीबन्धस्यापमध्येनैव कर्तव्यः पितृदेवत्या वै नौविरिति पि-
तृकत्वश्रुतेः । दर्भासनदानाद्याच्छादनान्तं वैश्वदेविकं यज्ञोपवीतिनां
कर्तव्यं ।

पिथ्यञ्च तदादितदन्तं प्राचीनावीतिनेत्याह वृहस्पतिः ।

सृजन् मध्येन वै दत्त्वा देवे दर्भान् प्रदक्षिणं ।

दिगणानपमध्येन दद्यात्पित्रेपसव्यवत् ॥

अत्र सव्यापसव्याभ्यां यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्गृहणं न तु प्रद-
क्षिणत्वाप्रदक्षिणत्वयोः । प्रदक्षिणापसव्यवच्छब्दाभ्यां तयोः प्रत्यगुपा-
दानात् । दर्भानिति दर्भासनं एतच्च सव्यमाच्छादमदानान्तेषु वैश्वदेवि-
कपदार्थकाण्डसमाप्त्यनन्तरं ।

प्राचीनावीतमुपदिशंस्त्वावत्कल्पं यज्ञोपवीतानुवृत्तिं सूचयति या-
ज्ञवल्क्यः ।

अपमव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं ।

दिग्गणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्यश्वन्तस्वेत्यृचा पितॄन् ॥

आवाहयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । एतच्च प्राचीनावीतमव्यमंस्त्वविनियोगं
विहायाष्कादनान्तमनुवर्त्तते । अतएव दर्भासनाद्याष्कादनान्तक्रिया-
काण्डमध्यवर्त्तिषु केषुचित्पदार्थेषु कण्ठेऽत्रैव प्राचीनावीतवचनं दृश्यते ।
तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपमव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय मयतः ।

पितृणावाहयामीति पृच्छेद्विप्रान्दक्षुस्वान् ॥

अव्यपात्राण्यधिकृत्य वैजवापकृतगृष्टे

प्राचीनावीतपात्राण्यपूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि पश्चादग्नेर्दग्धेषु
निधायति ।

‘अग्नेः’ अन्वाहार्यपचनादेः, अतो दर्भासनाद्याष्कादनान्तं पित्र्यं
कर्मकाण्डमपमव्येन कर्त्तव्यं । न च गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाष्कादनं ब्राह्म-
णंभ्य एव क्रियते, पितॄभ्य इति तस्य श्रौतिकत्वाद्यज्ञोपवीतधर्मकत्वमिति
वाच्यम् । ब्राह्मणाधिष्ठानकं पितॄभ्य एव तद्दानमित्युक्त्वात् । अग्नौ-
करण्यस्य कात्यायनमतानुसारिभिर्गनुज्ञाभ्यर्चनात्प्रभृत्यैव प्राचीना-
वीतिभिः कार्यं । आश्वलायनमतानुसारिभिस्तानुज्ञाभ्यर्चनात्प्रभृति
तदुत्तरकालभाविपदार्थात्प्रभृति वा प्राचीनावीतिभिरेव कार्यं ।
अथवा सर्वेरेवादितः प्रभृति प्राचीनावीतेन यज्ञोपवीतेन वा कार्यं-
मिति । एतत् सर्वमग्नीकरणप्रयोगान्तर्वर्त्तिप्राचीनावीतादिनिर्णय-

प्रकरणे प्रपञ्चेनोपपादयिष्यते । ऋतुशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वैः प्राचीनावी-
तीतिनैव कार्या यतोऽत्र साधारण्येनापसव्यमाह श्रौतकः ।

ऋताग्रौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेश्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत् ॥

इत्येवंविधोऽप्ययः प्रतिपत्तव्यः । यत आह कार्ष्णाजिनिः ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं हृत्यमशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥

अन्नदानमत्र परिवेषणं विवक्षितं । न तु पितृयाद्युद्देशेनाश्रयागः ।
तस्य साक्षात् पितृसम्बद्धत्वेन मुख्यतया पित्र्यशब्दवाच्यात्वात् प्राधान्येन
प्राचीनावीतविधिविषयत्वात् ।

अपसव्येनान्नपरिवेषणे दोषमाह स एव ।

अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

विष्टामश्रन्ति पितरः ते च सर्वे द्विजोत्तमाः ॥

पात्रालभनाङ्गुष्ठनिवेशनान्नत्याग-भोजन-प्रेषा वैश्वदेविके सव्येन
पित्र्ये अपसव्येन कार्याः । अतिथेः सर्वं यज्ञोपवीतयुक्तमेव पिता पिता-
महस्येत्यादिः श्लोकजपो भोजनात् प्रागुत्तरकालीने गायत्रीमधु-
वातेत्यादिजपस्यापसव्येन । यद्यपि चात्र प्रदक्षिणं शिवा आपो जपा-
ञ्जीरित्यादिजमदग्निवचनसामान्येन जपमात्रे यज्ञोपवीतित्वमुक्तं, तथापि
स्यत्यन्तरे सूक्तसोत्रजपं मुक्तेति, मुक्ता यस्त्वश्रतां जप इति च, जप-
विशेष एव प्राचीनावीतित्वापवाददर्शनात् आपोश्चानन्तु नित्यभोजन-
विहितमेवानुष्ठायते इत्यस्य पितुः सम्बन्धविरहाद्यजमानकर्तृकमपि
तस्य दानं पित्र्यमेवेति यज्ञोपवीतिनैव कार्यं । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु
पित्र्यसूक्तसोत्रमन्त्रगाथास्यानादिजपो यज्ञोपवीतिना कार्यः ।

तथा च मरीचिः ।

प्रदक्षिणं श्रिवा आपोजपाशीः-स्वस्तिवाचनं ।

विप्रेषु दक्षिणादानं षट् सव्यानि प्रचक्षते ॥

‘प्रदक्षिणं’ विसर्जनानन्तरं वह्निर्निर्गत्य मण्डलोपर्यवस्थितानां ब्राह्मणानां प्रदक्षिणीकरणं । ‘श्रिवा आपः’ मक्षित्यादिभिर्मन्त्रैः क्रियमाणं जलकुसुमाक्षतक्षेमात्मकं कर्म खल्यते । अदृष्टार्थं मन्त्राद्युद्धारणं ‘जपः’ । ‘आशोश्च यजमानगतफलप्रार्थनात्मिका दातारोनेऽभिवर्ज्जना इत्यादिकाभिप्रेता, न पुनः कर्मस्वरूपमात्रसम्बन्धिधर्मसम्पत्तिप्रार्थना-रूपा । ‘स्वस्तिवाचनं’ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचनं । ‘विप्रेषु दक्षिणादानं’ यत्पित्राद्युद्देशमन्त्रेण विप्रेभ्य एव दक्षिणादानं क्रियते तदत्राभिमतं । न तु यत्पित्राद्युद्देशेन विप्ररूपाधिष्ठाने क्रियते तदपि, विप्र-शब्देन विशेषितत्वात् । एतानि षट्कर्माणि ‘सव्यानि’ सव्यधर्मकानि यज्ञोपवीतधर्मकाणीत्यर्थः ।

जमदग्निरपि ।

अपमव्यं कर्त्तव्यं सर्वं आहुं यथाविधि ।

सूक्तस्तोत्रजपं मुक्ता विप्राणाञ्च विसर्जनम् ॥ १

सूक्तस्तोत्राणि व्याख्यातानि । वाजे वाज इत्यनया कुञ्जारेण यत् क्रियते तत् ‘विसर्जनं’, तत्पित्रसम्बन्ध्यपि मन्त्रेणैव कार्यं । सूक्तस्तोत्रग्रहणं भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु यद्यन्वयं तस्मै सर्वस्योपलक्षणार्थं ।

तथा च वृद्धाशातपः ।

कृतापमव्यः कुर्वति मुक्ता यस्तत्रतान्नपः ।

अन्नतामित्यन्नत्स ब्राह्मणेषु यजमानेन क्रियमाणो जप इत्यर्थः ।

अन्नतामित्यवहणाद् ब्राह्मणभोजनकालादन्यत्र योजपस्तत्र प्राचीना-

कौतमेव कर्त्तव्यं । प्राच्योदीच्याश्वेखकीयाङ्गसहितं विकिरदानमप-
सध्येन । भाजनविमोचनार्थं सकृत् गण्डूषदानमापोशनदानसमान-
न्यायत्वाद्यज्ञोपवीतिना कार्यं । दृष्टाः स्येति प्रश्नः, शषान्नविनियोग-
प्रश्नश्च । देवापत्र्यमाधारण्येनेष्टत्वादपसध्येन कार्यं । आचान्तेषु च
द्विजेषु सुप्रोक्तितमस्त्विति श्राद्धदेवप्रोक्षणमाशिषा सह समानरूपेणाभ्य-
र्थनेनानुविद्धमपि कर्मैकसम्बन्धाच्छ्राद्धविधिसम्पूर्णताभ्यर्थनवत् प्राची-
नाकौतिनानुष्ठेयं । ब्राह्मणपाणिषूदकपुष्पाक्षतदानानि तु स्मृत्याचा-
रप्रमाणकशिवान्नपःसन्वित्यादियजमानसम्बन्धयोग्याशीःप्रतिपादकम-
न्मानुविद्धत्वात् सर्वमङ्गल्यकर्मसम्बन्धात्पित्राद्युद्देशमन्तरेण क्रियमाण-
त्वाच्च यज्ञोपवीतिना कार्याणि ।

तथाचात्र शङ्खधरेण च्छागलेयस्मृतिः दर्शिता ।

इतः पुष्पाणि मध्येन भेदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु वाङ्मनःकायमयत इति ॥

अतोऽध्यापककर्क आह ।

आचान्तेषूदपुष्पाक्षतदानान्तश्च देवपूर्वं ततोऽपसव्यं पित्र्ये केचित्
कथ्येनेच्छन्ति । तच्च दानसंयोगात् । पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृत्वे-
यदेश्चादिति ।

तन्निरन्तरं प्रदर्शितन्यायवचनाभ्यां दूषितमित्यनादेयमिवोपल-
क्ष्यते । अत्रत्योदकश्च देवोद्देशेन पित्राद्युद्देशेन विहितमिति दैवेषु
यज्ञोपवीतेमापित्र्येषु प्राचीनावीतिना कार्यं । अघोराः पितरः सन्तु
गोत्रं नोवर्द्धतां दातारोनोऽभिवर्द्धन्तां इत्येवमादिकानामाशिषां
अपाशीःस्वस्तिवाचनमित्यादिपूर्वप्रदर्शितजमदग्निवचनाद्यज्ञोपवीतिक-

र्त्तव्यत्वं । स्वधावाचनञ्च माङ्गं पित्र्यत्वात् प्राचीनावीतधर्मकं पात्रस्वार्थ-
मंस्रवमोचनं न्युञ्जपात्रोत्तानीकरणञ्च प्राचीनावीतिना कार्यं ।

अतएवाशौःप्रतिग्रहानन्तरमाहात्रिः ।

अपमथ्यं ततः कृत्वा पिण्डपार्श्वं समाहितः ।

क्षिप्त्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् मंस्रवांस्ततः ॥

इति दक्षिणादानन्तु कैश्चित् ब्राह्मणभ्य एवान्वयर्थं क्रियते, कैश्चिद्
ब्राह्मणरूपाधिष्ठाने पितृभ्य एव तत्प्रतीत्यतिशयकामैः क्रियते, तत्र
पूर्वेयञ्ज्ञोपवीतेन कार्यं, उत्तरेस्तु प्राचीनावीतेन ।

अतएव जमदग्निना पक्षद्वयं दर्शितम् ।

मवं कर्मापमथ्येन दक्षिणादानवर्जितम् ॥

तथा । मवं कर्मापमथ्येन यत्किञ्चिदिह कौर्त्तितं ।

विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविमर्जनं इति ॥

विश्वदेवप्रतिवाचने च यज्ञोपवीतं पूर्वमेवोक्तं । भोजनपात्रक्षान्नस्य देवपित्र्यम्यानकस्य मव्यापमथ्यविभागनानुष्ठानं । स्वस्तिवाचनं
केचित् पितृमन्त्रितया कुर्वन्ति, केचित् यजमानमन्त्रितया, तद्-
भयमपि जपाशौःस्वस्तिवाचनमिति वचनाद्यज्ञोपवीतिनैव वार्थं । देवे
पित्र्ये च विमर्जनं यज्ञोपवीतिना कार्यमित्यपि प्रागेव दर्शितम् ।

श्रीनकोऽप्याह ।

उपसोय स्वधेति विष्टजेदस्तु स्वधेति चेति अनुव्रजनम् प्राचीनावी-
तिनैव कार्यं ।

ब्राह्मणप्रदक्षिणकरणे यज्ञोपवीतिकार्यत्वं । ब्राह्मणदत्तपुण्याकृतयह-
षादय मे सफलं जन्मेत्यादिप्रियभाषण-मनुचारण-संवाहन-स्वस्मानग-

मनार्थानुज्ञापन-मीमन्तानुगमनानि तु प्रस्थाप्यमानविशिष्टपुरुषसूक्त-
तिरूपत्वेन लौकिकत्वाद्यज्ञोपवीतिना निष्याद्यानि । उच्छिष्टाच्छादनस्य
च नित्यभोजन इव कार्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठेयमानस्य लौकिकत्वेनैव यज्ञो-
पवीतनिर्वर्त्यत्वं । योष्योच्छेद्यन्तु तन्तिष्ठेदित्यादिभिर्विहितः काल-
नियमो दृश्यते सोऽस्य लौकिकत्वेऽपि न विरुध्यते । पत्नीकर्तृकस्य
मध्यमपिण्डभक्षणस्य पुत्रकाममन्वयेन विधानात् काम्यैकस्वरूपत्वे
यजमानकर्तृकपत्नीसम्प्रदानकपिण्डदामस्य पितृमन्वन्तराहित्यात् ।
यज्ञोपवीतधर्मकत्वं । या तु पिण्डास्तु गोऽजविप्रेभ्य इत्यादिका नित्य-
स्मृत्या पिण्डनिर्वापाङ्गभूता प्रतिपत्तिस्तस्याः पितृकर्ममन्वयेन पितृ-
त्वात् प्राचीनावीतिधर्मत्वं । अस्याश्च प्रतिपत्तेः काममन्वन्त्रान्तेऽपि
नित्य-काम्याभयरूपत्वात् पितृत्वमङ्गावेन प्राचीनावीतिकर्तृत्वमेवा-
ध्यवसातुं युक्तं, न तु काम्यप्रयुक्त्यानुष्ठेयमाने प्राचीनावीतं निवर्त्तते ।
स्वजनकर्तृकस्य यजमानकर्तृकस्य च आहुतेष्वभोजनस्य अशेषाश्रितत्वेन
आहुतेष्वप्यकारकत्वेऽपि प्रयोगसामाद्युत्तरकालविहितपञ्चमहायज्ञानुष्ठा-
नानन्तरकालीनत्वेन प्रयोगवहिर्भावं मन्यमानाः सर्वेऽपि शिष्टा यज्ञोप-
वीतधर्मकत्वमाचरन्तो दृश्यन्त इति तस्य तदुर्ध्वकत्वमाश्रयणीयम् ।

इति विशेषतो निर्णयः ।

इति प्राचीनावीतिनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-मकलकरणाधिपति-

रक्षित-श्रीशेमाद्विविचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

वश्ये आहुकल्पे परिभाषाप्रकरणं नाम

दशमोऽध्यायः ॥०॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

दाने दानवपुङ्गवं वलिमथ द्वैपायनं वाङ्मयं
 सर्वानप्यजयन्मनीस्तपमि यः प्रज्ञाप्रकर्षं गुरुम् ।
 सोऽयं प्रारभते पयोधितनयाप्राणेश्वरं संस्मरन्
 ऐमाद्रिविहितं प्रयोगमधुना श्राद्धस्य वक्तुं संधीः ॥
 आदौ तत्र निमन्त्रणप्रकरणं प्रसूति विस्फारित-
 प्रज्ञालोकममुद्धतकतुलमत्सृज्यार्यमार्शा विधिः ।
 यस्मिन्निर्मलितप्रयोगविततिश्चालोचिता मन्त्रै-
 रानन्दामृतमेदुर्गोभवदभिप्रायास्पदं स्याम्यति ॥

अथ निमन्त्रणं ।

इह किल श्राद्धप्रयोगे प्रारक्षिते, यान्निमन्त्रणमन्त्रेणापि तद-
 योनिनाश्रुणोपादाने प्रमज्जमाने निमन्त्रणकारेणैव श्राद्धाणोपादानं
 कर्तव्यं द्वाप्रवैधिनियमार्शो निमन्त्रणोपविशिष्टो निमन्त्रणविधिः
 प्रतिपाद्यते ।

तत्र वायुपराणं ।

मध्वेदव्रतस्नाताः पटकीनां पावना दिजाः ।

ये च भाव्यविदो मुग्धा ये च व्याकरणरताः ॥

अधौयानाः पराणसु धर्मशास्त्रं तथैव च ।

दण्डचिन्तः पश्चाद्भिस्त्रिमुपर्णः षडङ्गवित् ॥

ब्राह्मदेयस्तथैव कृन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

पुण्येषु देवतीर्थेषु अभिषेककृतव्रताः ॥

मुख्येषु ये च मन्त्रेषु भवन्त्यवश्यमुक्ताः ।

ये च मद्योव्रता नित्यं स्वकर्मनिरतास्तु ये ।

अक्रोधनाः शान्तिपरास्तान् वै आद्धे निमन्त्रयेत् ॥

ये चापि नित्यन्दशसु सुरुतेषु व्यवस्थिताः ।

स्वकर्मनिरता नित्यं तान् आद्धेपु निमन्त्रयेदिति ॥

‘सर्वे वेदः’ मन्त्रब्राह्मणात्मिका एका समग्रा शाखा, तत्सम्बन्धानि च सर्वानि व्रतानि अन्यान्यपि च कृच्छ्रादिरूपाणि, अथवा सर्ववेदाः ऋग्यजुःसाममंजुकानां वेदानां शाखात्रयं तत्सम्बन्धीनि शास्त्राणि व्रतानि । तत्र ‘स्नाताः’ पारङ्गताः, तेषु निष्णाताः निष्णा इति वा । ‘पङ्क्तोनां’ भोजनार्थापविष्टब्राह्मणपरम्पराणां, मध्ये समुपविष्टाः ‘पावनाः’ पवित्रतापादका भवन्ति । दिजशब्देन विप्रा विवर्त्तिताः । ‘ये च भाष्यविदः’ वेद-तदर्थविषयाणां भाष्यनामधेयानां ग्रन्थानामर्थस्य सम्यग्वेत्तारः । ‘ये च व्याकरणे रताः’ । ‘अधोयानाः पुराणं च’ ब्राह्मादिपुराणमध्ये किञ्चिदेकमधीतमधीयते वा एतेपि पङ्क्तपावनाः । ‘धर्मशास्त्रं’ मनु-याज्ञवल्क्यादिप्रणीतं स्मृतिशास्त्रं । तृणाचिकेतादिशब्दानामर्थः पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘पुण्येषु’ पावनेषु, विशेषतः दिदेवविशेषोपलक्षितेषु वाराणस्यादितोः, अभिषेकैरङ्गभूतैः कृतानि निष्पादितान्यङ्गानि व्रतानि यैस्तीर्थस्नाने कृतनियमा वा ते तथा, अभिषेककृतश्रमा इति वा पाठः । ‘मन्त्राणि’ अर्हणनिष्पाद्याः वज्रयजमानकाः आसनोपायिचोदनाचोदिताः द्वादशाहगवामयनकुण्डपायिनामयनादिसंज्ञकाः सोमविकारभूताः

यागविशेषास्तेषु योऽवभृथः जलाशयसमीपे क्रियमाणः समाप्यज्ञात्मकः
 कर्मविशेषस्तत्र ये 'व्रताः' कृतजलाप्रवनाः, ये च 'मद्याव्रताः' मद्यस्तदानी-
 मेव समापितव्रतपवित्रीकृताः, अथवाज्ञान-प्रमादादिभिः प्रत्यवायलेशे
 समुत्पन्ने मद्यस्तदानीमेव तत्प्रचालनाय रुच्छादिप्रताचरणशोलाः,
 'स्वकर्मनिरताः' स्वाधिकारविहितनित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठाननिष्ठाः,
 ये च 'दशमुत्कृतेषु व्यवस्थिताः' दशलक्षणं धर्मं विशेषण स्थिताः आदर-
 विशेषणं नित्यं तदनुष्ठानप्रवृत्ताः । दशलक्षणस्य धर्मा मनुनाक्तः । धृतिः
 क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धोर्विद्या मत्यमकोधो दशकं
 धर्मनलक्षणं ॥ 'धृतिर्नाम धनादिसंलयं सत्त्वाविनाशः' यदोदं तोणं
 ततः किं स्यात् शक्यं हि मयान्यदण्यर्जयितुमिति । एवमिष्टवियो-
 गादौ संसारगतिरियमोदृशीति चिन्तस्य यथापूर्वमवस्थापनञ्च । 'क्षमा'
 अपराधमर्पणं, कस्मिंश्चिदपराधं प्रत्युद्वेजनानारम्भः । 'दमः' अनौदृत्यं
 विश्रामादित्यागः । 'अस्तेयं' प्रमिद्धं । 'शौचं' आहारादिशुद्धिः ।
 'इन्द्रियमंयमः' अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेष्वप्रमङ्गः । 'धोः' सम्यक्ज्ञानं,
 प्रतिपक्षोभूतमंगयादिनिराकरणममर्था बुद्धिः । 'विद्या' आत्मज्ञानं ।
 कर्माध्यात्मज्ञानभेदेन धोर्विद्ययोर्भेदः । 'मत्यं' यथार्थवचनं, 'अकोधः'
 रोषाभावः । 'स्वकर्मनिरताः' परकर्माज्जनपरत्वादस्यापोनरुद्धं । एवमि-
 धलक्षणान् ब्राह्मणान् आहुंषु निमन्त्रयेत् ।

महाभारते ।

ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।

अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च आहुंष्वेतास्त्रिमन्त्रयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये वेदभाष्यवेत्तारो ये वै व्याकरणे श्रुताः ।

धर्मशास्त्र-पुराणानि मीमांसां येऽप्यधीयते ॥

पुण्यतीर्थाश्रुता ये च तपसा क्षीणकिस्त्रिषाः ।

ये यीतसेमाः सत्यस्थाः प्रतोपप्रतमंयुताः ।

रहिताः क्रोध-लोभाभ्यान्तांसु आद्वे निमन्त्रयेत् ॥

‘पीतसेमाः’ इत्यत्र सेमपानकर्तृत्वेन सेमयागकर्तृत्वं लक्ष्यते ।

‘प्रतानि’ धर्माः, ‘उपप्रतानि’ नियमाः, ते च पूर्वं दर्शिताः ।

मागरखण्डे तु निमन्त्रणविधौ निमन्त्रणीयानामाश्रमक्रमेण कल्पा-
नुकल्पविभागोऽपि दर्शितः ।

निमन्त्रयेद्यतीन् पूर्वं वनस्थान् वर्णिनस्तथा ।

नदभवे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

अग्निहोत्रयुतान् वापि वेदविद्याविचक्षणान् ।

श्रोत्रियांश्च तथा बृहदान् स्वधर्मनिरतान् सदा ॥

वज्रभृत्यकुटुम्बांश्च दरिद्रान् कुलमंयुतान् ।

अव्यङ्गानतिरिक्ताङ्गान् यथार्थज्ञास्तथा गृह्णीन् ॥

‘वर्णिनः’ नैष्टिकब्रह्मचारिणः ।

इति निमन्त्रणीयविशिष्टो निमन्त्रणविधिः ।

अथ विहितेऽपि निमन्त्रणे तत्कालविशेषे चाविहिते यस्मिन् कस्मिं-
सित् काले चाङ्ग-प्रधानप्रत्यासन्त्यतिशयानुग्रहाय प्रयोगकाल एव वा
निमन्त्रणे प्रसक्ते कालविशेषः प्रतिपाद्यते । स च स्थूल-सूक्ष्मविभागेन
द्विधा । तच्च तावत् स्थूलः प्रतिपाद्यते ।

आह विष्णुः ।

अथ आह्वेसुः पूर्वद्युः ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘आह्वेसुः’ श्लोके आह्व कर्त्तुमिच्छुः आह्वकर्त्ता तन्निधितो वा सर्वर्णः,
‘पूर्वद्युः’ पूर्वस्मिन् दिवसे, आह्वभोजनार्हान् ब्राह्मणान् ‘उपनिमन्त्रयेत्’
निमन्त्रणेन संयोजयेत् । निमन्त्रणं नाम देवपितृकार्यार्थोऽप्रत्याख्येयो
नियोग इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । अध्वेषणपूर्वकमभ्युपगमसम्पादन-
मिति मेधातिथि-महार्णवप्रकाशकारौ । एते निमन्त्रिताः आह्वाङ्गता-
मापद्यन्ते ।

तथा च वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् सन्निपात्यति ।

आह्वदिनात् पूर्वद्यु ब्राह्मणान् ‘सन्निपात्य’ निमन्त्रणेनैकक्रियाङ्गभा-
वतां नीत्वा(१), सन्निपत्तिनमेकक्रियाङ्गभावमानयनमिति मेधातिथि-
हरिहराभ्यां व्याख्यातत्वात् । अतो निमन्त्रणात् पृथङ्गं श्रौच्यदि-
गुणलोपेऽङ्गापचाराच्छ्राद्धाङ्गं ज्ञेयं ।

आह देवलः ।

अः कर्त्ताप्नोति लक्षण्यात् दाता विप्राश्चिमन्त्रयेत् ।

निरामिषं मलङ्गुका सस्यभुक्जने गृह्ण ॥

असस्ये परेद्युर्वा ब्रह्मण्यांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातीनसमानार्थानयुग्रानात्मज्जितः ॥

‘अज्ञातीन्’ यजमानभिन्नगोत्रान् । ‘असमानार्थान्’ भिन्नप्रवृत्तान् ।

(१) निमन्त्रणात्मकक्रियाङ्गभावतां नीत्वेति ग०

‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यानं । याज्ञवल्क्येन विशेष उक्तः । निमन्त्रणकर्त्ता च शौचादिमता भाव्यं ।

अतएव आद्धस्त्यन्तरमाह हागेतः ।

यत्नेनैवं विद्वान् आद्धमाचरिष्यन् पूर्वदुर्भाङ्गणान्निमन्त्रयेदिति ।
‘एवं विद्वान्’ आद्धस्य महाफलतां जानन् ‘यत्नेन’ शौचादिगुणलोप-
प्रमादवर्जनार्थेन प्रयत्नेन, संयुक्तः । एते तु निमन्त्रणकर्त्तुर्निमन्त्रणीय-
दिजानासु शौचादिगुणा याज्ञवल्क्येन व्यक्तमेवोक्ताः ।

निमन्त्रयीत पूर्वदुर्भाङ्गणानात्मवाञ्छाचः ।

तैश्चापि संयतैर्भावं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥

‘आत्मवान्’ संयतेन्द्रियः क्रोध-मद-मात्सर्यादिवर्जित इत्यर्थः ।
‘शुचिः’ कृतयथोक्तवाङ्मशौचः स्नानादिकोपस्पर्शनादिभिर्य शुद्धकायः,
‘तैः’ च निमन्त्रणीयैर्भाङ्गणैः, मनोवाक्कायकर्मभिः ‘संयतैः’ संयमकारि-
भिः, भवितव्यं । संयमो नाम विहितक्रियानुष्ठानपूर्वकनिषिद्धक्रियावर्जनं ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

वक्ष्यमाणगुणान् विप्रान् पूर्वदुर्गुणरूपमन्त्रयेत् ।

कर्त्ता समेतैस्त्रैर्भावं संयतैश्च निमन्त्रितैः ॥

पूर्वदुर्भाङ्गणनिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं ।

आद्धदिनेऽपि कदाचित् निमन्त्रणं कार्यमित्याह तुः शङ्खनिखितौ ।

जन्म-शरीरलक्षणगुणापेतान् ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् श्रोऽद्य वा
आद्धमाचरिष्य इति ।

श्रोऽद्य वा आद्धमाचरिष्य इत्येवमाकनय ब्राह्मणानुपनिमन्त्रयेत् ।

‘जन्मलक्षणे’ श्रोत्रियपुत्रत्व-गौरीसुतत्व-धर्मपत्नीजत्व-गर्भाधान-पंसव-

नादिभिः, उपेतान् ब्राह्मणान् उपनिमन्त्रयेत् । 'शरीरलक्षणेः' काण-
कुञ्ज-कुनखिकुष्ठि-श्वित्रि-श्यावदन्तव-हीनातिरिक्ताङ्गत्वादिदोषविपर्ययैः
शरीरधर्मैः, उपेतान्, 'गुणैः' श्रोत्रियत्व-मदाचारत्व-वेदतदङ्गार्थवेदित्व-
त्रिमधु-त्रिसुपर्ण-त्रिणाशिकेत-ज्येष्ठमामगत्वादिभिस्तु, उपेतान्, श्रोतृ
वा आहुमाचरिष्य इति ब्राह्मणानुपमन्त्रयेदित्येतन्माहात्म्याच्छ्राद्धदिनात्
पूर्वद्युः श्राद्धदिने वा निमन्त्रणं कार्यमिति गम्यते ।

तदन्तर्गतामाह कात्यायनः ।

तदहर्ब्राह्मणानामन्त्रयीत पूर्वद्युर्वेति ।

मनुरप्याह ।

पूर्वद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मणुपस्थिते ।

निमन्त्रयीत यत्रगन् मस्यम्विप्रान् यथोदितान् ॥

'पूर्वद्युः' यदहः श्राद्ध कर्तव्यममावास्यायां वा त्रयोदश्यां वा ततः
पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां द्वादश्यां वा, अपरेद्युरिति श्राद्धदिने एव । विक-
ल्पस्यात्र शक्त्यपेक्ष्यः । यो निमन्त्रणप्रयुक्तास्त्रियमान् पूर्वदिनादारभ्य
शक्नोति पालयितुं स पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्, अशक्नोति तदहरेवेति ।
अधिकनियमानुपालनाच्च फलातिशय इति तस्यार्थवत्ता । अन्ये तु
पूर्वमेव संस्मृते श्राद्धदिने पूर्वद्युर्निमन्त्रणमसंस्मृते तु तदहरिति
विकल्पं व्याचक्षते । अन्ये तु च अमभावे परेद्युर्वा ब्राह्मणां स्नात्रिमन्त्र-
येदिति देवत्रयचरणात् येन केनचित् कारणेन पूर्वद्युरमभावे तदह-
र्निमन्त्रणमिति व्याचक्षते । अन्ये च गृहस्थानां पूर्वद्युर्निमन्त्रणं यति-
ब्रह्मचारिणोस्तु तदहर्हितिव्यवस्थां वर्णयन्ति । एतत्तु न युक्तं अन्ये च
परेद्युरिति वचनविरोधान् यतः परेद्युरेव निमन्त्रणं न पूर्वद्युरित्येवं-

विधयोनियम-निषेधयोरभावाच्च । यत्नेतद्वावस्थाप्रमाणत्वेनोद्भावितं
मधुशर्मणा । अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं । भित्तार्थमा-
गतान् वापि काले मयमिनो यतौनिति ॥ न तत् यत्यादेः परेद्युरेव
निमन्त्रणं कर्तव्यं न पूर्वद्युरित्येवं परं, गृहस्थं पूर्वद्युरेव निमन्त्रयेन्न
परेद्युरेवंपरं वा, किन्तु पूर्वस्यां रात्रौ कृतमैद्युनविप्रवर्जनमात्रपरमिति ।
'अत्रगन्' मन्वया कृत्वा त्रयः अत्ररे हीना येषान्ते अत्रग इति तद्गुण-
मस्मिज्जानो वज्रब्रीहिः । तेन त्रौन् वा पञ्च वः सप्त वेत्यादि वेदितव्यं ।
एतच्च निमन्त्रणीयब्राह्मणमन्त्राप्रकरणे विवरिष्यते ।

पञ्चपुराणेषुपि ।

विप्रान् पूर्वं परे वाङ्नि विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।

शौन-वृत्त-गुणापेतान् वयोरूपमन्त्रितान् ॥

भविष्योत्तरेऽपि ।

पूर्वद्युस्तद्दिने वा स्यात् ब्राह्मणानां निमन्त्रणं ।

न वाप्रवन्ति पितरः आहु हीननिमन्त्रणं ॥

अत्र ब्राह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः पूर्वदिननिमन्त्रणे कारणमुक्त्वा पूर्व-
दिनातिक्रमे आहुदिनेऽपि निमन्त्रणकर्त्तव्यतामभिधाय तत्र ब्राह्मण-
विशेषवर्जनमनिमन्त्रितानामपि आहुकालागतानां यतीनां आहु-
भोजितमुक्तं ।

निमन्त्रयीत पूर्वद्युः पूर्वाङ्गान् द्विजसत्तमान् ।

दैवे नियोगे पित्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत् ॥

गत्वा तु योषितं आहुं यो भुङ्क्ते यश्च भोजयेत् ।

रेतामूवृक्षताहागस्तं मांसं पितरस्तयोः ।

तस्मात् प्रथमं कार्यं प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणं ॥
 अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनं ।
 भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।
 भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ।

‘देवे नियोगे’ वैश्वदेविककर्माथनियोगे, ‘पित्र्ये’ पितृ-पितामहादि-
 देवत्यकर्मार्ये च नियोगे, विभागेन तान् ब्राह्मणानुपकल्पयेत् त्वं देवे
 निमन्त्रितोऽसि त्वं पित्र्ये निमन्त्रितोऽसि त्वं पितामहार्ये त्वं प्रणिपात-
 मर्थं इत्यादि कथयेदित्यर्थः । गत्वा तु योषितमित्यादिना कृतमैथुनस्य
 आहुतभोजननिषेधात् पूर्वस्थां रात्रौ कृतमैथुनेन निमन्त्रणनिषेधः
 कर्त्तव्य इति गम्यते ।

वैष्णव-वाराहपुगणयोरपि ।

प्रथमेऽह्नि बुधः ज्ञानान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।
 कथयेच्च तद्देवेषां नियोगान् पितृदेविकान् ॥
 आहुते नियुक्तो यो भुक्ता भोजयित्वा नियुज्य च ।
 व्यवायीरेतसो गर्भे मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥
 तस्मात् प्रथममन्त्राक्तं द्विजाय्याणां निमन्त्रणं । ,
 अनिमग्न्य द्विजान् गृहमागतान् भोजयेद्यतीन् ॥

कृर्मपुगणे ।

योभविष्यति मे आहुतं पूर्वशुभपूज्य च ।
 अमभवे परेद्युर्वे यथोक्तैर्निरुपयुतान् ॥
 तस्य ते पितरः श्रुत्वा आहुतकाममुपस्थितं(१) ।

(१) आहुतकाममुपागतमिति ख० ।

अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सन्तपन्ति मनोजवाः ॥

तैर्ब्राह्मणैः सहाश्रन्ति पितरोह्यन्तरीक्षगाः ।

वायुभृतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिं ॥

आपसामन्स्वेकैकस्य ब्राह्मणस्य निमन्त्रणत्रयमुक्तवान् ।

पूर्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणं त्रिप्रायमेके आहुमु-
पदिशन्ति । यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयञ्च सर्वेषु वृत्तेषु ।

अस्यार्थः । पूर्वेद्युः रात्रौ ब्राह्मणेभ्यो भोजननिवेदनं कर्तव्यं । पुनस्तृ-
त्येद्युः स्वागतप्रश्नानन्तरं तृतीयं चासनदानानन्तरमिति । अत्रार्थवादः ।
यतः आहुं 'त्रिप्रायं' त्रिसंख्यपदार्थवद्भूतं, तच्च हि तिस्रो देवताः, त्रीणि
पवित्राणि, त्रीणि पात्रानि, त्रिः सावित्रीजपः, त्रयः पिण्डाः, त्रिराञ्जना-
भ्यञ्जनादीनीति । तेषु पदार्थेषु यथा प्रथमस्तथैव द्वितीय-तृतीयाविति ।

इति निमन्त्रणसूत्रकालाः ।

अथ निमन्त्रणसूत्रकालाः ।

तत्र नागरखण्डे ।

पूर्वेद्युः सायमासाद्य आहुर्होषाणां द्विजन्मनां ।

मृहं गत्वा शुचिर्भूत्वा संयतस्ताम्रिमन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणानां मृहज्ज्वलित्यनेन स्वमृहं प्रति समाहृतान् न प्रसङ्गान्तरे-
षागतान् २ यथामिलितान् नान्यवेषमगतानिति गम्यते । अनेनैव च स्वमृ-
हं हतियोरपि यति-ब्रह्मचारिणोः यामान्तरगतस्य च मृहस्यस्य निवास-
स्थानं गत्वेति सूच्यते । यदि पुनर्धामान्तराद्यजमानमृहं प्रत्येवागतः
आहुर्हो भवेत्तदा स्वमृह एव निमन्त्रणीयः । निमन्त्रणीयमृहगम-
नस्यावज्ञानिदृष्टिद्वारेणोपयोगित्वात् स्वमृहाभावेऽवज्ञाप्रसङ्गविरहा-

यतीन् गृहस्थान् साधून् च गोत्रियान् ब्राह्मचारिणः ॥

‘तां रात्रिमिति तस्यां रात्रावित्यर्थः । ‘केनयेत्’ निमन्त्रयेत् । रात्रा-
वपि प्रदोषात्परतो निमन्त्रणं कर्त्तव्यं । यतः स एवाह ।

जाति-क्रियावबोधाद्यैर्गौर्येयज्ञानलोत्पन्नम् ।

प्रार्थयीत प्रदोषान्ते भुक्तानश्चयितान् द्विजान् ॥

‘जातिः’ ब्राह्मणत्वं । ‘क्रिया’ स्वाचारः । ‘अवबोधः’ वेद-तदङ्गाद्यर्थज्ञानं,
आदिब्रह्मेन शरीरकुलखिलादिदोषराहित्यसंशयः क्रियते । ‘अलोत्-
पन्नम्’ अतिदृष्ट्याकुलितहृदयेभ्योऽन्यात् । उपलक्षणं सैतत् क्रोधादिमा-
नसावद्यवर्जितानां, ‘प्रार्थयीत’ भोक्तृत्वेन देव-पितृकार्यसम्पादनसाहा-
य्याभ्यर्थयतीत । ‘प्रदोषान्ते’ रजनीमुखं प्रदोषः । ‘भुक्तान्’ कृत-
भोजनान् । ये द्विवारं भोजिनस्तान् दिवा रात्रौ च भुक्तान् । ये त्रि-
वारभोजिनस्तान् दिवा रात्रौ वा भुक्तान् । उपवासिनस्तत्कृतभोज-
नानेव । यतोनात्र भोजनं विधीयते किन्तु शुधितानां निमन्त्रणो-
पर्युपभुञ्जानानां शरीरपीडनाद्बुद्ध्या आर्द्धं न भुञ्जीतेति निमन्त्रणा-
दूर्ध्वं आह्वाश्रयतिरिक्तभोजनप्रतिषेधाच्च रागतः प्राप्रस्यैव भोजन-
स्यायं क्रमोविधीयते । श्रयितानां व्यवहारमज्ञानतां निमन्त्रणप्रस-
क्तभावात्पर्युदामानर्थक्याः श्रयितानित्यनेन श्रयितान् प्रबोध्य न
निमन्त्रयेदित्युक्तं भवति । प्रदोषान्तेऽपि सर्वस्मिन् स्रग्दृष्टजने भुक्तवत्येव
निमन्त्रणं कार्यं । सर्वभुक्तजने गृह इति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ।
यदा तु पूर्वदिने निमन्त्रणं न कृतं तदानीमभुङ्क्तीवाभुक्ते च गृहजने
अकृतभोजनानेव ब्राह्मणान् आर्द्धदिने एव स्रग्याचारसौकर्यानुपा-
रास्मति सम्भवे प्रातरेव निमन्त्रयेत् ।

इति निमन्त्रणसूक्ष्मकालः ।

अथ निमन्त्रणकर्तारः ।

तत्र तावत्स्यमेव निमन्त्रणं कुर्यात् । दाता विप्रान्निमन्त्रयेदिति देवत्ववचनात् । अमश्वे त्वन्येनापि निमन्त्रणं कारयितव्यं, तच्च साधुना पुरुषेण ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा प्रयन्नतः* ।

समामन्त्र्य द्विजान् सर्वान् साधूभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणाय प्रेषणीयान् साधून् सम्बोध्य मदीयश्राद्धोपयोगिनः सर्वान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेति प्रेषं दत्त्वा, निमन्त्रणं सस्यादयेत् । अथवा ‘समामन्त्र्य’ निमन्त्रणीयानेव सविनयमभ्यर्थनेनाभिसुखीकृत्येत्यर्थः । साधुभिरिति वज्रवचनमविवक्षितं । सर्वेण प्रेषयेदाप्तमित्येकत्वस्यापि दर्शनात् ।

यमोऽप्याह ।

साधूभिः सन्निमन्त्रयेत् ।

साधुभिरपि सर्वेणैव निमन्त्रणं कारयितव्यं ।

अतएव प्रचेताः स्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

सर्वेण प्रेषयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

सर्वज्ञब्देऽत्र सजातीयोपलक्षणार्थः ।

असर्वप्रेषणे दोषमाह नारायणः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं तस्मिन्नाद्यैर्निर्मन्त्रितं ।

तथैव चक्षियादीनां वृषलेन निमन्त्रितं ॥

चक्षियाद्यैरिति चक्षिय-वैश्य-मङ्गरजाति-शब्दैः, 'निमन्त्रितं' परस्परया निमन्त्रणेन याजितं, 'निमन्त्रितं' उपकल्पितं, इति भाउ-लानार्य इति हरिहरः । एतस्मिन्नपि व्याख्यानं निमन्त्रितशब्दस्यासा-मञ्जस्य तदवस्थमेवेति को विशेषाद्यहः । 'चक्षियादीनामिति चक्षिय-वैश्य-मङ्गरजातीनां, 'वृषलेन' शब्देण । सर्वेषां प्रेषयेदित्येतन्नियमसा-मर्थ्यात् वृषलशब्दस्यात्र भिन्नजातुपलक्षणपरत्वं मन्तव्यं । शब्दाद्यत्र-भोजनार्थं ब्राह्मणेन तु निमन्त्रणं क्रियमाणं दोषोऽयं शातातपस्सति-प्रभामखण्डेषुकः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्याद्यं वृषलेन निमन्त्रितं ।

तथैव वृषलस्याद्यं ब्राह्मणेन निमन्त्रितं ॥

अत्र पूर्वाक्तादेव हेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य भिन्नात्तमजातुपलक्षणत्वं वेदितव्यं । यत्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारणोक्तं सर्वणाभावे त्वसर्वणमपि शब्दव्यतिरिक्तं निमन्त्रणाय प्रेषयेदिति तन्नाशायणप्रोक्तवचनविरोधा-दपेक्षणीयं । निमन्त्रणाय च प्रेषणीयेषु माधुषु मर्जेषु सुतश्चिद्याद-योन्तरङ्गाः । स्वयं शिष्याऽथवा सुत इति वृहस्पतिवचने विनिश्चित-स्तदुपदेशात् । शिष्यादपि सुतोऽन्तरङ्गः, यथैवात्मा तथा पुत्र इत्यादिदर्शनात् ।

इति निमन्त्रणकर्त्तारः ।

अथ निमन्त्रणीयब्राह्मणसंख्या ।

तत्र तावन्निमन्त्रणीयं ब्राह्मणानित्यनुवृत्तावाच्यं देवतः ।

अथग्रामं विषमसंस्थकान् ।

इयं चाभ्युदयिकश्राद्धव्यतिरिक्तेषु श्राद्धेषु पित्र्यब्राह्मणसंख्या ।
आभ्युदयिके वैश्वदेविके तद्विकृतिभूतेऽन्यस्मिन् वैश्वदेवत्ये युग्मसंख्यका
एव ब्राह्मणा निमग्नणीयाः । तत्राभ्युदयिके वचनानि दर्शयिष्यन्ते । वैश्व-
देविकविषये युग्मब्राह्मणविधिं पित्र्यविषये च युग्मनिषेधमाहाङ्गिराः ।

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा देविके समाः ।

‘न समाः’ समसंख्यकाः पित्र्ये न याद्या इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

देवे युग्मान् यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव चेति ।

‘युग्मान्’ समसंख्यकान् ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

पितृणामयुजः कामं युग्मान् देवे द्विजोत्तमान् ।

एकैकं वा पितृणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तिः ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृणामयुजोऽयुग्मान् देवानामिच्छया द्विजान् ।

देवानामेकमेकं वा पितृणाञ्च नियोजयेत् ॥

अथ यथाशक्त्ययुग्मान् पित्र्य इत्युक्तेष्वेकैकस्य पित्रादेः शक्ति-
मतापि नवभ्योऽधिका न निमग्नणीया इत्याह गौतमः ।

नवावरान् भोजयेद्युजोवा ययोत्साहमूर्ध्वन्निभ्यो गुणवन्तमिति ।

नवभ्यः संख्याधिक्येन वराः वरिष्ठा दशादिसंख्यकाः तद्व्यतिरिक्ता

अवराः इत्यर्थः ।

अन्वेतदनुपपन्नं प्रतिषेधपक्षे तावन्नजः क्रियाश्रयित्वाङ्गशब्देना-
शब्दश्रवणमात्रानुपपत्तिः पर्युदासाश्रयणेऽपि नवशब्दोच्चावधिवचनः,

स च साक्षात् अवधिमद्वयेनेवास्वेतुं शक्यः । न चावरक्ष्योऽवधिम-
द्वयनः । अथ गजसमासान्तर्गतस्य वरक्ष्यस्यावधिमद्वयत्वं । तच्च ।
तथा सति सापेक्षत्वाद्वरक्ष्यो न गज्जा समस्येत । न च नवभ्योन्युत्प-
त्त्याभिधाने विवक्षितेष्वेवंविधसमासानुपपन्नावरक्ष्यप्रयोग एव न
स्यादिति वाच्यं । निरवयवस्यैवावरक्ष्यस्य तथाभिमतत्वात् । उच्यते ।
असुर्यम्यस्यादिवत्प्रतिषेधकस्यापि गजः समासोद्भूयते पर्युदासपक्षेऽपि
नित्यसापेक्षत्वाद्वाधिकादिशब्दवदुपपद्यत एव समासः । तानेतान्-
वावगतेकैकस्य पित्र्यादेः स्थाने भोजयेत् । प्रत्येकमेव देवतानामन्वय-
मानहविरधिष्ठानापेक्षितत्वात् ।

नवावरेष्वपि संख्याविशेषार्थमाह अयुज इति । 'अयुजः' विषम-
संख्यानं । तेनैकैकस्य स्थाने नव सप्त वा पञ्च वा चीन्वैकैकं वा निम-
न्त्रयेत् । तत्स्यैकैकस्मिन् पित्र्यप्रयोगे उत्तमपक्षे सप्तविंशतिः सप्तविं-
शतिः सम्यस्यते, मध्यमपक्षे एकविंशतिरेकविंशतिः, किञ्चिद्हीनपक्षे
पञ्चदश पञ्चदश, हीनपक्षे नव नव, हीनतरपक्षे चत्वार्यः, हीनतम-
पक्षे एकैक इति ।

अतिमष्टुं प्रत्यधिकाम्यनुज्ञानार्थमाह 'वा यथोत्साहमूर्ध्वमिति ।
'उत्साहः' शक्तिः, सा चेत् तर्हि 'ऊर्ध्वं' पूर्वोक्तसंख्याया उपरिष्ठान् ।
ततस्तु यथाशक्त्यधिकानपि भोजयेदित्युक्तं भवति । यच्च पित्रादिच-
यस्थाने एकस्यैव निमन्त्रणं तच्च गुणविधानार्थमाह, 'चिभ्योगुणवन्त-
मिति । पित्रादिचयस्थार्थे 'गुणवन्तं' अथात्मविद्यादिमर्वात्कृत्यगुणयुक्तं,
भोजयेत् । अथ ब्राह्मणवाक्येऽपि सत्क्रियादेव-काल-शेषगुणवद्-
ब्राह्मणसम्पादनसमर्थेन सष्टदुतमेन यजमानेन पित्रादिवर्गे सप्त-

विंशतिः मातामहादिवर्गे सप्तविंशतिरित्यमावास्यादौ चतुःपञ्चाशद्-
ब्राह्मणाः सम्पादनीयाः। सममृद्धतरेण तु पित्रादिवर्ग एकविंशतिः
मातामहादिवर्गे चैकविंशतिरित्येवन्द्विचत्वारिंशत्सम्पादनीयाः। सम-
मृद्धेन तु पित्रादिवर्गे पञ्चदश मातामहादिवर्गे पञ्चदशेत्येवं त्रिंश-
त्सम्पादनीयाः। समृद्धेन तु पित्र्यद्वयेष्टादश। मध्यमममृद्धिना तु
षट्। दरिद्रेण द्वौ। दरिद्रतमेन त्वेक इत्येवं सम्पादनीयाः। अत्रो-
त्तमादिपक्षेषु यथोचितं क्रमेण दशाष्ट-षट्चतुर्द्विकसंख्या वैश्वदेविक-
ब्राह्मणा निमन्त्रणीयाः। तत्र वैश्वदेविकैकब्राह्मणपक्षः, पित्र्यैक-
ब्राह्मणपक्षः। इयं च वैश्वदेविकब्राह्मणसंख्यामावास्यादिश्राद्धेषु वैश्वदे-
विकतन्त्रानुष्ठानपक्षे वेदितव्या। पृथग्वैश्वदेविकानुष्ठानपक्षे तु द्वैगुण्ये-
नेति। यदा तु दरिद्रतमेन यजमानेन ब्राह्मणानलभमानेन वा
पित्र्यद्वयेऽप्येक एव ब्राह्मणेनिमन्त्र्यते तदा वैश्वदेविकामने देव-
तार्चान्दर्भबटुं वा निवेश्य तत्पुस्तात्यात्रोद्धृतमन्नं वैश्वदेवोद्देशेन
त्यक्ताग्नौ प्रास्यद्ब्रह्मचारिणे वा निवेदयेत्।

अत्र पित्रादेरेकैकस्य स्थाने सप्त सप्त पञ्च पञ्च वा निमन्त्र-
णीया इत्येतौ पक्षावाप्तौ पैठौनसिः।

श्वः श्राद्धं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा
आत्रियान् निमन्त्रयेदिति।

अन्ये तु गौतमवचनमेवं व्याचक्षते। नव अवराः संख्यया ह्यत्वा
न्यूनाः येषु ते नवावराः, तद्गुणसंविज्ञानो वज्रमौहिः। तेन
नवप्रमृत्त्ययुजो भोजयेदित्युक्तं भवति। इयं च पित्रादित्रयस्थाने
भोजनीयानां ब्राह्मणानां मिलितानां संख्या। ततश्चैकैकस्य पित्रादेः

स्थाने त्रिषु त्रिषु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया नव ब्राह्मणाः सम्य-
 द्यन्ते । स चायमवरः पक्षः । पक्षसु पक्षसु निमन्त्रितेषु सङ्क-
 लनया पञ्चदश सम्यद्यन्ते । स एव पूर्वाक्तपक्षापेक्षया मध्यमः ।
 तथा सप्तसु सप्तसु निमन्त्रितेषु सङ्कलनया एकविंशतिः सम्यद्यते ।
 अथश्च प्राचीनपक्षद्वयोत्तमः । ब्राह्मणनवकपक्षमवरत्वेनाभिधानस्य
 तदुत्तरं मध्यमोत्तमाख्यं पक्षद्वयमेवाभिमतमिति गम्यते । ततश्च
 'सम्यद्भुतमेनायेकविंशतेः परतो न निमन्त्रणीया इति मिथ्यति । अत्र-
 रपक्षानुष्ठानेऽप्यनमर्थं प्रत्याह, 'अयुजोवा यथोक्ताहमिति । अत्र
 पदार्थस्तु यथाव्याख्यातः । अनेन एकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं त्रयः
 सर्वेषां एकैक एवेत्युक्तं भवति । यदि पुनः आहुकाले गुणवान् कश्चि-
 दागच्छेत्तदा तं चतुर्थमप्यतिथिरूपेण आहुयोरूपेण वा भोजये-
 दित्याह, 'ऊर्ध्वे त्रिभ्योगुणवन्तमिति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमतेन पठितो नमिवचनस्यैवं व्याख्या । तद्यथा
 सप्त पक्ष वेति पितृक-वैश्वदेविकब्राह्मणानां मिलितानां संख्या । अस्यैव
 वाक्यस्यान्यभागे प्राङ्मुखान् वैश्वदेवान् पवेक्षयन्त्यित्त्वं दक्षिणपूर्वगत्य-
 भिधानात् । अत्र पक्षसंख्यापक्षे द्वौ देवे त्रयः पित्र्य इति विभागो
 द्रष्टव्यः । द्वौ देवे पितृकृत्ये चीनित्यादिवचनदर्शनात् । सप्तसंख्यापक्षे
 तु चत्वारो देवे त्रयः पित्र्य इति विभाग ऊर्ध्वः । ननु द्वौ देवे पक्ष
 पितृकृत्य इति विभागोऽहः कस्मान्न भवति । अनुपपन्नत्वाच्च भवति ।
 तथा हि देवे युग्मानयुग्मान् यथाशक्ति पित्र्य एकैकस्मिन् कात्यायनं न
 पित्र्ये एकैकस्य यथाशक्ति असुग्मानिति वदता पितृ-पितामह-प्रपिता-
 महानां प्रत्येकमयुग्माद्ब्राह्मणकल्पनं न पुनः समुदायस्येति दर्शितं ।

ततश्च पञ्चानां समं स्यादश्रुतिवादिति न्यायेन प्रत्येकमयुग्मसंख्यायाः
समो विभाग ऊहनीयः । न च पित्रादिषु त्रिषु पञ्चानां समतया
विभागः सम्भवति, सम्भवति तु त्रयाणां । तस्माच्चत्वारो देवै चयः
पित्र इति विभागः कार्य इति ।

पित्रादेरेकैकस्य स्थाने चयस्तयोनिमन्त्रणीया इत्येतं पञ्च-
माहाश्रुत्यायनः ।

अथातः पार्वणे आहुते काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ब्राह्म-
णान् श्रुत-शील-वृत्तसम्यग्ज्ञानेकेन वा काले ज्ञापितान् ज्ञातान्
कृतवर्ष्कौषाणान्वाप्तान्दत्तुञ्चान् पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः पितृवदुपवेष्टै-
कैकस्य द्वौ द्वौ चोत्तरीन् वा द्यूद्वौ फलभूयस्वं न त्वेवैकं सर्वेषां
पिण्डैर्व्याख्यातं काममनाद्ये ।

‘अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । ‘अतःशब्दो हेत्वर्थः, यस्मादुक्तं आहु-
मस्मै दद्युरिति अतः पिण्डपितृयज्ञानन्तरं पार्वणादिआहुचतुष्टय-
विधिं वक्ष्यामीति शेषः । पर्वशब्देनामावास्योच्यते तत्र भवं ‘पार्वणं’ ।
कर्मशब्देन काम्यमानं पुत्रादिरूपफलं तज्जाभोपायभूतं ‘काम्यं’ । आभ्यु-
दयः पुरुषार्थश्रौत-स्मार्त्तकर्मरम्भः गर्भाधानादयः संस्काराश्च तेषाम-
ज्जभूतं ‘आभ्युदयिकं’ । एक एवेद्दिश्यो यस्मिंस्तत् ‘एकोद्दिष्टं’ । ‘वाशब्दः
समुच्चये । श्रुतशीलवृत्तानि प्रागेव व्याख्यातानि । श्रुतादित्रयसमुदा-
येनापेतान् ब्राह्मणान्सदलभे त्वेकेन श्रुतादिना गुणेनापेतान् । ‘काले’
पूर्वद्युस्तदहर्वा, ‘ज्ञापितान्’ निमन्त्रितान्, ‘ज्ञातान्’ समालम्बितान् श्रुतान्
वा । अहरहः स्नाद्यादितिसामान्यस्यैवाश्रयनस्य प्राप्तत्वात्तदुपहृष्टं तैला-
भ्यङ्गादियुक्तस्य तस्य प्राप्त्यर्थं । ‘कृतवर्ष्कौषाण्’ प्रयोगकाले आहुकर्त्ता

स्तपादप्रकाशनान् । 'आश्वानाम्' कृताचमनान् । सामान्यस्यैव भोजने
 प्राप्तस्याचमनस्य आहुताङ्गत्वार्थं पुनर्वचनं । तेन प्रमादान्नदकरणे प्राथ-
 खित्तं कर्तव्यं । 'पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति वैश्वदेविकान् पूर्वमुपवेश्य
 तदनन्तरं, उदङ्मुखान् उत्तराभिमुखोपवेशनीयान् पिब्यब्राह्मणानुप-
 वेश्य 'पितृवत्' पितृतुल्यवयस्कान् बह्वृ-बह्वृतर-बहुतमानित्यर्थः, अथवा
 'पितृवत्' पितादिक्रमेण । एकैकस्य पितादेः स्थाने द्वौ द्वौ ब्राह्मणौ,
 एतच्चाभ्युदधिकआहुविषयं । उपक्रमे आभ्युदधिकस्याप्युपशेषात् ।
 अमावास्यादिश्राद्धे पितादेरेकैकस्य स्थाने एकैकं चीन् चीन् उपवेश-
 येत् । फलभूयस्त्वकामस्त्वधिकानपीत्याह, 'बह्वौ' फलभूयस्त्वमिति,
 'बह्वौ' ब्रह्मणसंस्थाधिक्ये, 'न त्वेकं सर्वेषां पिण्डैर्याख्यातं' यथा सर्वेषां
 पितृणामेकः पिण्डो न दीयते किन्तु प्रतिपुरुषमेकैकोदीयते तथैव
 ब्राह्मणोऽपि प्रतिपुरुषं निमन्त्रणीयः न सर्वार्थमेकमिति । एतमपि
 पक्षं सपिण्डीकरणव्यतिरिक्ते श्राद्धेऽभ्यनुजानाति । 'काममनाद्य इति
 आद्यादन्तस्मिन् श्राद्धे सर्वेषां स्थाने काममिच्छया एकमपि ब्राह्मण-
 मुपवेशयेत् । पार्वणधर्मिकाणां आहुताणां आद्यं सपिण्डीकरणं तस्मा-
 दन्यत् 'अनाद्यं' । अथवा अन्नाद्यन्तदभावोऽनाद्यं तस्मिन् सति ।
 यदा अनाद्यं सावाहरीयद्रव्यवर्जितं आमद्रव्यकं आहुतमपीत्यर्थः ।

एकैकस्य पितृवर्गस्य स्थाने एकैकः एकैकस्मिंश्च देविके एकैक इति
 पितृवर्गद्वयं वैश्वदेविकद्वयवत्यमावास्यादिश्राद्धे चत्वारो ब्राह्मणा नि-
 मन्त्रणीयाः इत्येव पक्षमाहोचनाः ।

ब्राह्मणास्त्रिमन्त्र्येचतुरवरानिति ।

वैश्वदेविकतन्त्रतामाश्रित्य आहुद्वये चतस्रो निमन्त्रणीया इत्याह

मनुः ।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्वकर्मणुपस्थिते ।

निमन्त्रयीत अवरान् सम्यक् विप्रान् यद्योदितान् ॥

सम्यक् निमन्त्रयीतेत्यन्वयः ।

मनु देवे युग्मान् दैविके समा इत्यादिवचनविरोधात् कथं वैश्वदेविकद्वयार्थमेको ब्राह्मण इति युज्यते । मैवं । एकैकमुभयच वेत्यनेन अयुग्मासु संख्यासु वैश्वदेविके एकत्वस्याप्यनुज्ञातत्वात् । अतो देवे युग्मानीत्यादीनि वचनानि एकैकमुभयच वेत्यमुं पक्षं परिगृह्य व्यवतिष्ठन्ते । अथ केचित् अवरानित्येकैकस्य स्थाने एकैक इत्येवं पित्रादिचयस्य ब्राह्मणचयविधानमेतदित्याहुः । तदयुक्तं । द्वौ देवे पितृव्ये त्रीनिति स्त्रोक्ते पौमरुक्त्यप्रसङ्गात् । एतद्दोषपरिहारार्थमेकैकस्य पित्रादेस्त्रीन् स्त्रीनिति स्मृतिषष्टिकाकारो व्याख्यातवान् तदध्याहारद्वयमस्तीमसत्वादसमञ्जसं ।

पित्रादीनां षष्ठामपि स्थाने एक एव ब्राह्मण इत्येवं पञ्चमाह देवतः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं आद्वमाचरेत् ।

षडर्थान्दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथासनं ॥

वसिष्ठस्मृति—कूर्मपुराणयोः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

श्रुत-श्रील-वृत्तसम्पन्नं सर्वालक्षणवर्जितमिति ॥

श्रुत-श्रील-वृत्तानि पूर्वमेव व्याख्यातानि । 'अलक्षणाणि' कुन-
श्चिन्त्रादीनि, तैर्वर्जितं ।

अस्मिंश्च पक्षे वैश्वदेविकनिर्णयमाह स एव ।

यद्येकं भोजयेत् आहुते देवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा ततः आहुं प्रवर्त्तयेत् ।

प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्यादा ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितृणां ब्राह्मणे योज्यो देवे तस्मिं^(१) नियोजयेत् ॥

ब्रह्मोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

देवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

देवे वैश्वदेविकस्थाने नैवेद्यं पात्रे समुद्धृत्यष्टास्रस्य तदुद्देशेन
त्यागं कृत्वा पश्चात्तस्य ब्राह्मणस्य परिवेष्टितमन्नं पिबुद्देशेन त्यजेत् ।

अथ चतुरवरान् श्यवरानित्यादिवचनाच्च निर्णयसमर्थवचनमाह
तद्वृत्तिः ।

आहुदयं करिष्यंस्तु दद्याद् वा चतुरोऽथवा ।

चौन् वा निमग्नस्येदिप्रागेकं वा ब्रह्मवादिनं ॥

अथैकैकस्मिंश्चाहुते दद्यादीनां समोविभागः कर्त्तव्यः ।

तमेवाह धर्मः ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्विप्रैः दाम्भ्यां दाम्भ्यामद्यादि वा ।

आहुं देयं चिभिर्वा आदेकेनैवाद्य वा पुनरिति ॥

(१) देवेभ्यपीति ग० ।

पश्यानामप्यत्रान्तरो विभागः । अयः पित्र्ये द्वौ दैवे दयोश्च
एकः पित्र्ये एको दैव इति वेदितव्यं ।

तदुक्तं कूर्मपुराणे ।

द्वौ दैवे प्राप्नुयौ पित्र्ये अथश्चोदद्गुस्तासथा ।

एकैकं तच्च दैवन्तु पितृ-मातामहेष्वपि ॥

वृहस्पतिरपि ।

एकैकमथ वा द्वौ चीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सत्किंयाकाशपाचादि न सन्ध्येत विस्तारात् ॥

दैवे पित्र्ये च कर्मणि एकैकं वा भोजयेत् ।

एकं दैवे एकं पित्र्य इत्यर्थः । 'द्वौ चीन् वा' द्वौ दैवे चीन् पित्र्य इत्यर्थः । सर्वेषां ब्राह्मणसंख्याविकल्पानां मध्ये एतावेव कल्प्यौ सत्कि-
याद्यविघातकत्वात् प्रशस्ताविति विस्तरनिन्दाभिप्रायः ।

अथमेवार्थो व्यक्त उक्तो वसिष्ठेन ।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये चीनेकैकमुभयञ्च वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धेऽपि विस्तारन्तु विवर्जयेत् ॥

मनु-ब्रातृतप-बौधायन-स्मृति-पद्मपुराणेष्वप्युक्तः ।

द्वौ दैवे पितृकृत्ये चीनेकैकमुभयञ्च वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धेऽपि न प्रसज्येत विस्तारे ॥

चीनिति प्रत्येकं चींस्त्रीनिति । एकैकमिति एकस्य पित्रादेरेकै-
कमिति यस्मैधातिष्ठिना व्याख्यातं तदव्याहारदोषोद्भावनेन प्रागेव
निरसं । अद्यप्येकैकमुभयञ्च वेत्ययं विधिरेव न भवतीति तेनैवोक्तं तत्तु
ब्रह्मप्रभृतिभिर्निबन्धकारैः पराकृतमित्यस्माभिर्नाद्रियते । 'सुस-

मृद्धोपि' अत्यर्थाभासोपि, 'न प्रसज्येत' न प्रवर्ज्येत, विस्तरे । न वाय-
मद्दृष्टार्थो विस्तरप्रतिषेधः, किन्तु सत्क्रियादिसम्पत्तिविधातार्यः ।
अतएव सत्क्रियादिविघातकत्वेन विस्तरनिन्दा तेषु कूर्मपुराणोक्ता ।

सत्क्रियां देशकालौ च श्रौचं ब्राह्मणसम्पदं ।

पश्चैतान् विस्तरेहन्ति तस्मात्तेहेतु विस्तरं ॥

'सत्क्रिया' अन्नसंस्कारविशेषः, ब्राह्मणानां मनोवाकायकर्मभिः परि-
तोषातिशयजननं वा । 'देशः' दक्षिणाप्रवणादिः, अवकाशवान् वा
उष्णत्वादिगुणयोगी । 'कालः' कुतपापराक्षादिः । 'श्रौचं' यजमानब्रा-
ह्मणप्रेष्यगतमुक्तलवणं शुचित्वं । 'ब्राह्मणसम्पत्' गुणवद्ब्राह्मणन्नाभः ।
एतान् पञ्च पदार्थान् 'विस्तरः' ब्राह्मणबाहुल्यं, 'हन्ति' नाशयति तस्मान्न
'नेहेत' न कुर्यात् । यस्तु ब्राह्मणबाहुल्योऽपि सत्क्रियादिसम्पादनसमर्थः
स गौतमादिवचनोक्तं प्रथमकल्पिकं विस्तारपक्षमेवाश्रित्य आहं कुर्यात् ।

अतएव ब्राह्मणपुराणे देश-कालादिसम्पादनासमर्थं प्रत्येव मन्त्रेप-
लोभिहितः । मौननाम्नादिदोषब्रह्मण्या च विस्तरनिन्दा कृता ।

तथाहि ।

देश-काल-धनालाभादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् वित्तानुसारेण भोजयदन्यवेश्मनि ॥

यस्माद्ब्राह्मणबाहुल्यादोषो बहूतरो भवेत् ।

आहुनाम्नो मौननाम्नः आहुतन्त्रस्य विस्मृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टमंस्पर्शो निन्दा दातुर्न भोक्तृषु ।

वितण्डया परीवादो जल्पस्यैव पृथग्विधाः ॥

ब्राह्मणबाहुल्ये यस्मादेते दोषाः सम्भवन्ति तस्मादेतदोषपरिहारा-

समर्थनोभयचैकैक एव भोजनीय इत्यर्थः । शेषानभ्यागत-प्रतिवेश्यादी-
नवश्वभोजनीयान् आद्वानन्तरं भोजयेत् । आद्वदेशादायमुष्णि-
ष्टानि नापसारणीयानीति वक्ष्यते, ततश्च आद्वदेशस्योष्णिष्टावस्तु-
त्वादित्यवेषणीत्युक्तं ॥

इति निमग्ननीयब्राह्मणसंख्या ॥

अथैवं निरूपितेषु कालादिषु निमग्नने निरूपणीये प्रथमानुष्ठे-
यत्वात्तत्पूर्वकालकृत्यं प्रतिपाद्यते ।

तत्र वाराहपुराणे ।

वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्यानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमग्नयेत् ॥

पिचादित्याहमस्मरणयत्नेन त्रिचिदैधे आद्वार्हतिथिमन्त्रोधनेन च
'श्वः' परेद्युः, आद्वस्याहं कर्त्ता भविष्यामीति निश्चित्य आद्वकर्त्ता वस्त्र-
शौचादिकं कर्त्तव्यं । अत्र धौतवस्त्रः सदा भवेदिति वचनात्तद्दिनोप-
योगिवस्त्रक्षालनस्यार्थप्राप्तत्वाद्वचनार्थक्यं । उत्तरदिनोपयोगिनाम-
पि वस्त्राणां शौचविधानं न युज्यते ।

काषायं मलिनं वस्त्रं कौपीनञ्च परित्यजेत् ।

अधौतं कारुधौतञ्च पूर्वैर्धौतमेव चेति ॥

भविष्यपुराणे आद्वकर्त्तुः पूर्वधौतवस्त्रपरिधाननिषेधात् । अतो
वस्त्रशौचादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बह्वब्रवीहि । आदिशब्दस्य प्रकार-
वचनः । तेन आद्वोपयोगिसम्भारसम्पादनभाण्डमेलनशोधनादि
सह्यते । आद्वभूमिं परित्यज्य मृद्धोमय-गोमूत्रैः तामुपलिप्य समी-
कृत्य आद्वार्हान् विप्रान्निमग्नयेत् ।

एतच्च व्याख्यातमर्थं स्फुटमाहोत्रनाः ।

तच्च गोमयोदकैर्भूमिभाजनभाण्डशौचं कृत्वा यः कर्त्तास्मीति ब्राह्मणाग्निमन्त्रयेत्तुरवरान् । अनुपहतानां भूमिभाजनादीनां गोम-
योदकैः कर्मार्थं संस्कारं कुर्यात् । उपहतानाम्नु तैस्तैर्द्रव्यशुद्धिप्रकर-
णैर्लौकिकतोऽवगतसामर्थ्येन द्रव्यैः शुद्धिं विधाय संस्कारं कुर्यात् ।

‘भाजनानि’ भोजनसाधनान्यर्थादिमाधनानि च । ‘भाण्डानि’
पाकार्यानि पिठराणि । एतच्चान्यच्च वक्ष्यमाणं सर्वं कृत्वा ब्राह्मणाग्नि-
मन्त्रयेत् । ‘चतुरवरान्’ चत्वारः अवरा येषाम्ने चतुरवराः । एतच्च
निमन्त्रणौयसंस्थाप्रकरणे विवृतं ।

आह देवलः ।

यः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सहस्रं भुक्ता सर्वभुक्कजे गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

अज्ञातौ न स मानर्षिर्नियुग्मानात्मशक्तिः ॥

यदि पूर्वद्युर्निमन्त्रणं कुर्यात्तदामिषेण मांसेन रक्षितं ‘सहस्रं’ एक-
वारं, भुक्ता कुर्यात् । एतच्चानुपवासदिनविषयं । उपवासदिने त्वभुक्तापि
कुर्यात् । निमन्त्रणात् पूर्वं भोजने सहस्रविधानात् आरभ्य न भोजन-
मासमापनादित्यापस्तम्बेन निमन्त्रणादूर्ध्वं भोजननिषेधाच्च तद्दिने
द्वितीयभोजनं न कर्त्तव्यमिति निश्चीयते । पूर्वद्युर्निमन्त्रणस्य तद्दिने
सहस्रान्निरामिषभोजनमङ्गमिति महाहर्षप्रकाशकारः । तन्मते तु
भोजनस्यावश्यकत्वादुपवासदिनेऽवघाणं विधेयं । श्रियादावपि निम-
न्त्रयितरि यजमानस्यैव तन्निधमानुष्ठानं तत्सम्बन्धितयैव श्रूयमाणत्वात्

‘सर्वभुक्तजने गृहे’ सर्वे भोज्या गृहजना मुक्ताः कृतभोजना यस्मिन् गृहे तत्तथा । गृहशब्दस्य सम्बन्धिः शब्दत्वात्त्रिमन्त्रणदिने स्वगृहे एव भोक्तव्यमिति गम्यते । यत्तु आहुदिने विहितं निमन्त्रणं तद्भुक्तौवा-भुक्तजने च गृहे विध्यन्तरानुसारादिधेयं । ‘अज्ञातीन्’ भिन्नगोचान् । ‘अवमानयन्’ भिन्नप्रवरान् । ‘अयुग्मान्’ विषमसंख्यकान् । निमन्त्र-णात्पूर्वचणकृत्यमाह, ‘यः कर्त्तास्मीति निश्चित्येति श्रोभृते आहु-महर्हरिष्य इति ‘निश्चित्य’ दृढमध्यवस्य सङ्कल्पं कृत्वेत्यर्थः । मुख्यकृत्यैतत्पूर्वलिखिते पैठीनसिवचने ।

तद्यथा । यः आहुं करिष्यामीति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा आचियात्रिमन्त्रयेदिति ।

अचाचारानुसाराद्यज्ञोपवीतौ विष्णुस्मरणपूर्वकं प्राणायामत्रयं वि-धाय प्राचीनावीतौ देशकालानुकीर्त्तनपुरःसरं सङ्कल्पवाक्यमुच्चारयेत् । तद्यथा ।

इह पृथिव्यां जम्बुद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजापतिर्त्तत्रे दण्डकारणे अमुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादिदेशमनुकीर्त्त्यं ॐ अद्य ब्रह्मणो द्वितीयपराङ्मुखे श्रीश्वेतवागाहकल्पे वैवश्वतमन्त्रन्तरं ऋष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य प्रथमचरणे इत्यभिधाय प्रभवादिर्भवंस्तरपट्कात्मकर्म-वात्स्तरयुगमनुकीर्त्तयेत् । तानि च युगानि द्वादशैवमाहुः ।

विष्णवं प्रथमं तत्र तार्हस्यत्यं ततः परं ।

ऐन्द्रमाग्नेयमेतस्मादाहिर्वुध्रं च पैलकं ॥

वैश्वदेवश्च सौम्यश्च प्राजापत्यश्च माहृतं ।

आश्विनं भाग्यमित्येवं युगानि द्वादशैव हीति ॥

ततः श्वः संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरोदावत्सरेषु वर्त्तमानं
 युगमनुकौत्थं वर्त्तमानसंवत्सरायनर्तु-मास-पक्ष-तिथि-वार-नक्षत्रयो-
 ग-करण-कुतपादिकाल-नामानि सप्तम्यन्तानि संकौत्थं अथ पार्व-
 ष्याद्भुनामधेयकर्मणि अमुकगोवा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहा
 अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका वसु-वृद्धादित्यरूपा अमुकगोवा अस्म-
 न्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः अस्मन्मातामहमातुः पिता-
 महमातुः प्रपितामहा इति वा अमुकामुकशर्मणः सपत्नीका
 वसुवृद्धादित्यरूपा अग्निश्च सोमश्चेत्येताः प्रधानदेवताः पूरुरवो-
 भार्गवःमंशका विश्वेदेवाः अन्नदेवता ययोक्तलक्षणं अन्नं हविर्मांशुष-
 आश्वनीयार्थं अमुकगोवाणामस्मत्पितृणाममुकशर्मणां सपत्नीकानां
 वसुरूपाणाममुकशगोवाणामस्मत्पितामहानाममुकशर्मणां सपत्नीका-
 नां वृद्धरूपाणाममुकशगोवाणामस्मत्प्रपितामहानाममुकशर्मणां सप-
 त्नीकानामादित्यरूपाणां तथा अमुकगोवाणामस्मन्मातामहानाममु-
 कशर्मणां सपत्नीकानां वसुरूपाणाममुकशगोवाणामस्मत्प्रमाताम-
 हानाममुकशर्मणां सपत्नीकानां वृद्धरूपाणाममुकगोवाणामस्मद्वृद्ध-
 प्रमातामहानाममुकशर्मणां सपत्नीकानामादित्यरूपाणां पृथग्वैश्वदे-
 विकसहितं सपिण्डनिर्वापं पार्वणश्राद्धद्वयं पिष्टदृष्टिकामोऽहं करिष्ये
 इति सङ्कीर्त्तयेत् । अन्यकर्तृके तु श्राद्धेऽस्मच्छब्दम्याने यजमानश्च
 प्रयोक्तव्यः । अग्नौकरणदेवताधिक्ये तु यावद्देवतं देवतानुकीर्त्तनं । वैश्व-
 देविकतन्त्रपक्षे तु वैश्वदेविकसहितमित्यनुकीर्त्तनीयं । अपिण्डके तु
 पिण्डनिर्वापरहितमिति वाच्यं । एवं सङ्कल्पं विधाय निमन्त्रणमारभेत ।

इति निमन्त्रणपूर्वकालकृत्यं ।

अथ निमग्नणेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र चमत्कारखण्डे ।

तथैवामग्नयेदिप्राप्तान् विद्वानृपसत्तम ।

आह्वार्यं अह्वया युक्तः प्रसादः क्रियतामिति ॥

प्रचेतः स्रुति-प्रभासखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृन् पूर्वं निमग्नयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यं स्रुः सम्याद्यं नः प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमग्नयेत् ॥

‘कृतापसव्यः’ कृतप्राचीनावीतः, ‘पूर्वेषुः’ आह्वदिनात् पूर्वदिने,
‘पितृन्’ पित्रर्थान् ब्राह्मणान्, ‘पूर्वं’ वैश्वदेविकब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् ।
अथ पित्र्यब्राह्मणान् प्रतिनिमग्नयितुरभ्यर्चनवाक्यं ‘भवद्भिः पितृ-
कार्यं स्रुः सम्याद्यं नः प्रसीदतेति । अथ यजमानस्येत् स्वयं निमग्नण-
कर्त्ता तदैवं प्रयोगः । ॐ स्रुः करिष्यमाणे आह्वे भवद्भिस्त्वग्न्यमान-
हविराधारत्वेनाहवनीयस्थाने भृत्वास्माकं पितृकार्यं सम्यादनीयं
इत्येतस्मिन्नर्थे प्रसादस्तुतेति । यजमानप्रेषितस्येत्त्रिमग्नणकर्त्ता
तदास्माकमित्यस्य स्थानेऽमुकस्य यजमानस्येतिपदं प्रयुज्य श्लेः तथैव
वाक्यं प्रयुज्जीत । एवमभ्यर्चनेन ब्राह्मणान् सम्प्रसादनपूर्वकमुन्मुखी-
कृत्य निमग्नणवाक्यं प्रयोक्तव्यं तद्यथा सोऽथ वा करिष्यमाणे
अमुकगोचस्यामुकशर्मणोऽस्मत्पितुर्यजमानपितुर्वा सपत्नीकस्य वसुरु-
पस्य आह्वे स्रुः क्रियतामिति पैदके निमग्नणे, ॐ अमुकगोचस्या-
मुकशर्मणोऽस्मत्पितामहस्य यजमानपितामहस्य वा सपत्नीकस्य
हृद्रूपस्येति पैतामहे, ॐ अमुकगोचस्यामुकशर्मणोऽस्मत्प्रपिताम-

ह्यस्य यजमानप्रपितामहस्य वा सपत्नीकस्यादित्यरूपस्येति प्रपितामहे,
एवमेव गोचाद्युच्चारणं कृत्वा मातामहाद्यर्थानां निमन्त्रणं कृत्वा एवं
पित्रर्थान्निमन्त्र्यान्तरं मध्येन सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन विप्रिष्टः
सन्निमन्त्रणकर्त्ता वैश्वदेवार्थान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । तच्च च पितृ-
कार्यंश्चन्द्रस्थाने वैश्वदेविकार्यंश्चन्द्रं निधाय पूर्ववत् प्रसादनवाक्य-
मुच्चार्य देवे क्षणः क्रियतामिति निमन्त्रणवाक्यं प्रयोक्तव्यं । ततः
पित्र्यैवैश्वदेविकैश्च ब्राह्मणैः ॐ तथेति निमन्त्रणभ्युपगमवाक्यमुच्चार-
णीयं । अथ भूयोऽपि प्राप्नोतु भवानिति निमन्त्रयिषोक्ते प्राप्नवानौति
निमन्त्रणीयेन प्रयोक्तव्यं । एतच्चोभयेषां निमन्त्रणं नमस्कारपूर्वकं
कर्त्तव्यं ।

तदेतत्सर्वमुक्तं नागरखण्डे ।

ब्राह्मणानां गृहकृत्वा तान् प्रार्थ्य विनयान्वितः ।

अमुकस्य त्वया आहुते क्षणे वै क्रियतामिति ॥

वदेदभ्युपगच्छेयु विप्रसखैवं तथेति च ।

भूयोऽपि व्याहरेत् कर्त्ता तं प्राप्नोतु भवानिति ।

द्विजस्तु प्राप्नवानौति विधिरेष निमन्त्रणे ॥

अथ पित्रर्थानां ब्राह्मणानां पूर्वं वैश्वदेविकानां पश्चाद्विनिमन्त्रणमि-
त्युपक्रमः प्रतिपादितः सत्त्वानुपपन्न इव लक्ष्यते । यतोनिमन्त्रयेदित्य-
नुवृत्तौ क्रमान्तरमुक्तं वारहस्पत्यस्मृति-भविष्योत्तरयोः ।

उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।

अपसव्येन पित्र्येऽथ स्त्र्यं द्विष्योऽथवा सुत इति ॥

‘उपवीती’ सव्यस्कन्धस्थितब्राह्मणः, भूत्वा, ‘द्विजोत्तमान्’

दिजेन्मनूचानत्वादिभिर्गुणैः प्रशस्ततरान् 'देवतार्थं' वैश्वदेविककर्माद्यं पूर्वं निमन्त्रयेत् । 'अथ' अनन्तरं 'अपसव्येन' दक्षिणस्कन्धस्थितेन ब्राह्मसूत्रेण, तथा युक्तः, भूत्वा 'स्वयं' आहुताधिकार्यैव, तत्प्रेक्षितस्तदीयः सुतः श्रियो वा ब्राह्मणोत्तमान् 'पित्र्ये' पितृ-पितामहादिदेवत्ये कर्मणि, निमन्त्रयेत् । अनेन च वैश्वदेविकानां पूर्वं पित्र्याणाम्नु पश्चात्निमन्त्रणमुक्तं, कथं पाठक्रमादिति चेत् । तन्न । प्रचेतोवाक्यगतेन औतेन तदाधात् । अथाथशब्दावगतामन्तर्यात्मम इति चेत् । तदपि न । अथ शब्दस्थानेकार्थत्वादर्थान्तरत्वेनाप्युपपत्तेः । अथापेक्षितविध्यनुयहानन्तर्यार्थत्वं मन्यसे । तन्न । प्रचेतोवाक्यगतऔतकमविरोधपरिहारार्थमथशब्देऽर्थान्तरपरत्वस्यैवापेक्षितत्वात् ।

ननु तथापि कथं पित्र्याणां पूर्वं निमन्त्रणं । यतो मनुर्वैश्वदेविक-पूर्वं निमन्त्रणमाह ।

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्र्याद्यन्तं न तद्वेत् ।

पित्र्याद्यन्तम्वौहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्त्वय इति ॥

दैवो वैश्वदेविकः पदार्थ आदिरादिमः दैव एव चान्तोऽन्तिमः पदार्थो यच्च आहुते तदैवाद्यन्तं आहुते चादिमः पदार्थो निमन्त्रणमेव अतो दैवं निमन्त्रणमादौ कर्त्तव्यमिति वचनाद्गम्यते । मैवं । विप्रपादचालनमादिमः पदार्थो न निमन्त्रणं, निमन्त्रणस्य प्रयोगवर्हिर्भावत् । ननु निमन्त्रणस्यापि पादचालनादिवच्छ्राद्धाङ्गत्वात् कथं प्रयोगवर्हिर्भावः । उच्यते । माभूत् प्रयोगवर्हिर्भावः किन्तु निमन्त्रणात् पूर्वं महासङ्कल्पस्तावद्विहितोऽस्ति अतस्तस्यैवादिमत्वात्तद्विषयं मनुवचनं न प्रचेतोवचनोपदिष्टनिमन्त्रणक्रमविरोधीति स एव निमन्त्रणे क्रमो

न्यायः । एवं स्त्रितेष्वेतयोर्मनु-रहस्यतिशययोर्निमन्त्रणक्रमपरत्वं
मन्यमानाः पूर्वं निबन्धकाराः क्रमविकल्पमवर्णयन् ।

तथा च विप्रास्त्रिमन्त्रयेदित्यनुवृत्तौ नागरक्षणे ।

कुलाचारसमोपेतान् द्यूतीनां चरसौ ततः ।

प्रसादयेच्च सख्येन विश्वेदेवार्चने पुरा ॥

युष्मानेव यथाब्रह्मा मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवास्तसौ तव ॥

भक्त्याङ्गता मया चैव त्वं चापि व्रतभागभव ।

एवं युष्मान् समामन्त्र्य वैश्वदेवकृते द्विजान् ।

अयुष्मानपसव्येन पित्र्यं चापि मन्त्रयेत् ॥

ब्राह्मणस्य यथाब्रह्मा एकैकस्य पृथक् पृथक् ।

एकैकस्य चयाणां वाप्येकमेव निमन्त्रयेत् ॥

द्विजं मातामहानामप्येव एव विधिः स्मृतः ।

ततः पादौ परिष्णुष्व द्विजस्येदमुदीरयेत् ॥

अङ्गापूतेन मनसा पितृभक्तिपरायणः ।

पिता मे तव कार्य्यऽस्मिंस्तथैव च पितामहः ।

स्वपित्रा सहितोऽभ्येतु तच्च व्रतपरोभव ॥

एवं पितृन् समाह्वय तथा मातामहानथ ।

सद्यं कृत्वा नमस्कृत्य तान् विप्रान् स्वयत्वं व्रजेत् ॥

अथ प्रचेतोवाक्ये प्रक्षिपत्य निमन्त्रयेदित्युक्तं, तनुं स्मृतिचन्द्रिका-
कारः द्यूद्रकर्षविषयमित्यभिधातुं ब्रह्माष्टपुराणवाक्यं प्रमाकत्वेन
दर्शितवान् ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सद्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकं ।

निमन्त्रणीयं पूर्वद्युः श्राद्धकर्त्ता द्विजोत्तमानिति ॥

दक्षिणचरणोपादाने प्रदंशविशेषो निमन्त्रणीयं प्रति निमन्त्रपि-
हप्रयोज्यं वाक्यं नियमश्रावणं च पाद्म-माख्ययोः पुराणयोर्दर्शितं ।

पूर्वद्युरपरेद्युर्वा विनीतात्मा निमन्त्रयेत् ।

दक्षिणं जानुमालम्ब्य त्वं मयाच निमन्त्रितः ॥

एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पितृबान्धवः ।

शक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिस्तु मयाच श्राद्धकारिणा ॥

‘पितृबान्धवः’ प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिपितृमपिण्ड-समानोदकादिस्तत्-
प्रेषितो वा निमन्त्रणकर्त्ता । अत्र केचिदक्षिणजानुमालम्बनं वैश्यदेवि-
कद्विजनिमन्त्रणविषयमाहुः । तदयुक्तं । तत्पुराणस्य निमन्त्रणविषय-
निखिल-वचनपौर्वापर्य-पर्यालोचनायां साधारणस्यैव प्रतीयमानत्वात् ।
अत्रिरपि नियमश्रावणमाह ।

प्रथमेऽङ्गं निवासस्थानं श्रोत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।

कथयेच्च तद्देवीषां नियोगान् पितृदेविकान् ॥

सर्वाद्यासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवितव्यं भवद्भिर्वै शोभते श्राद्धकर्मणीति ॥

‘प्रथमेऽङ्गं’ पूर्वद्युरित्यर्थः । एवं निमन्त्रणकर्त्ता वाक्येऽभिहिते
निमन्त्रणीयब्राह्मणाभिधेयमाह स एव ।

ततस्तथेत्यविज्ञेन गतेयं रजनीं यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आहुकालमतद्भिताः ॥

तेन निमन्त्रिता विप्रास्तं निमन्त्रणकर्त्तारं तथास्तु यद्यविघ्नितेयं
रजनीगतेत्युक्ता धर्मशास्त्रादौ यथानियमजातं श्रुतं तथैव तन्नियम-
जातं 'प्रतीचेरन्' परिपालयेयुः । 'आहुकाले' स्वादितान्नपरिणाम-
पर्यन्तमित्यर्थः ।

यमेनापि । निमन्त्रणीयाभिधेयमुक्तम् ।

तेनैव तथेत्यविघ्नं गतेयं रजनीं यदोति ।

'तेन' निमन्त्रणीयेन, ॐ तथेत्याद्यभिधेयमित्यर्थः ।

देवलः ।

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रणे कृते ।

'तेषां' ब्राह्मणानां अनिन्द्यामन्त्रणे क्रियमाणे कामं निकामं
अत्यर्थं, 'प्रतिश्रवः' अभ्युपगमः, कर्त्तव्यो भवति । अभ्युपगतनिम-
न्त्रणस्तु आश्रद्धाणां ब्रह्मवर्चसो जायतामित्यादौमि योगतेमो नः
कल्पतामित्यन्तानि यजुषि जपेत् ।

आमन्त्रिता जपेदोश्रोमिति भृगुस्मरणात् ।

इति निमन्त्रणेतिकर्त्तव्यता । ,

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते शतवर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे निमन्त्रणप्रकरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

गोष्ठीभासाकसानां कुलमृद्वमलघुः स्नायुपुण्योदधानां
विद्यानां पर्वदाद्यो मधुमधुरवचः सम्पदां यस्य कोषः ।
सोऽयं हेमाद्रिसुरिः कुञ्ज-मुकुलमिखातीक्ष्णबुद्धिः प्रसिद्धः
आह्वे पूर्वोक्तकृत्यं निगदति दलघनं संज्ञयं तत्पराणाम् ॥
अथ आह्वेदिनपूर्वोक्तकृत्यं ।

तत्र पाकादिकृत्यं ।

अथ आह्वेकर्त्ता ब्राह्मे सुहृत्ते उत्थाय यथोपदेशं शौचविधिं
विधायाचामेत् । दन्तधावनम् न कुर्यात् ।
तथाच श्रुतिः ।

क्षिप्तदन्तः पितृन् घञेतेति ।

“क्षिप्तदन्तः” अनपनीतमललेपदन्तः ।

ब्रातातपोऽपि आह्वेदिने दन्तधावननिषेधमाह ।

शुद्ध्यर्थं प्रातस्त्याय भक्षयेद्दन्तधावनं ।

आह्वे यज्ञेऽयं निचमे पत्न्या च प्रोषिते न तु ॥

आह्वेदौ निष्याद्यत्वेन प्रसूते सति दन्तधावनं न कुर्यादन्यत्र
कुर्यादित्यर्थः ।

प्रभासखण्डे ।

उपवासे तथा आह्वे न खादेद्दन्तधावनं ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति घ्नन्तकुलानि वै ॥

अथ च निषेधः आहुकर्तृरेव न पुनः आहुभोक्तुरपि ।

अतएव प्रचेतःस्मृति-भविष्योत्तरयोः ।

आहुभुक् प्रातस्तथाय प्रकुर्याद्दन्तधावनं ।

आहुकर्त्ता न कुर्वति दन्तानां धावनं बुधः ॥

अतः आहुकर्त्ता दन्तधावनमहत्त्वेन शौचाचमनविधिं निष्पादयेत् ।
ततो नद्यादौ यद्यास्त्राभं सुख्यकम्पिके वा जलाशये यथोक्तज्ञानं
कुर्यात्, स्नातोऽधिकारी भवतीत्यादिविष्णुवचनात् । ततः पूर्वाह्न-
विधिना तर्पणं विधाय जलादवतीर्य स्वयं वा सुतशिक्षादिना
धौते अहते सिते वामसौ परिधानादहिःकक्षाबन्धमकुर्वन् परिद-
धौत । अनन्तरं मध्यामुपास्य प्रोक्षणमादाय गृहं गत्वा नैत्यिकं प्रात-
र्हामं कृत्वा पाकभूमिमुपलेपनादिभिः संस्कुर्यात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

भूमिः आहु पञ्चगव्यैः स्निग्धा शोध्य तथोन्मुक्तैः ।

गौरमृत्तिकायाश्चैव प्रकीर्णतिलसर्षपा ॥

देवलस्मृतिः कर्मपुराणयोः ।

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

आमुरोपहतं सर्वं तिलैः शुभ्यत्यजेन चेति ॥

अनन्तरं पाकारम् चिकौर्षन् पाकभूमेः सकाशादपामने, ...-र-
णोकान् वौभस-मत्सरि-मत्त-धूर्त्त-शुद्र-शुद्रो-पतित-पाषण्ड-पाण्ड-
काण-कुणि-भूणहन्तृ-शिवि-कुष्ठि-रजस्वला-वैरिणी-मर्द्धान्धोनि
कुम्भ-वामन-क्षिप्रहीनातिरिक्ताङ्ग-पङ्क-विडवराह-खर-करभ-करट
कुक्कुट-गुनक-नकुल-विडाल-चाडाल-नीलीकणायवामसा दूरतरङ्ग-

स्नार्य भोजनभाण्डादीनि यथाहं चालयेत् । अथैवं संस्कृतायां भुवि
शोधितेषु नवेषु च भाण्डेषु पाकं कर्तुमुपक्रमेत् ।

तथा च देवलः ।

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहास्ररः ।

आरभेत नवैः पात्रैरश्वारम्भश्च बान्धवैः ॥

अयमर्थः । स्नातः स्नातया परिहिताधावकधीतश्वेतवासमा पत्न्या
सह शक्तियुक्तः स्वयमेव समस्तपाकारम्भ-समाप्तौ कुर्यात् । अशक्त्युक्त्य-
मारम्भमात्रं कृत्वा अश्वारम्भं बान्धवैः स्वजनैः कारयेत् । अत्र पाठान्तरं
अश्वारम्भश्च बान्धवैरिति । पाठान्तरं च अश्वारम्भवतां विधिरिति ।

पत्न्या स्वहस्तेन पाकः कर्त्तव्य इत्युक्तार्थं लिङ्गदर्शनं चमत्कारखण्डे ।

ततश्च अपयामास तदर्थं जनकौडवा ।

रामादेशात्स्वयं साध्वी विनयेन समन्विता ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अर्थेनानि पपासाशु मौता जनकनन्दिनी ।

अयञ्च पाकारम्भोऽग्निमता मन्त्रन्निर्वापपूर्वकः कर्त्तव्यः ।

तथा च पाद्म-मातृपुराणयोः ।

अग्निमान्निर्वपेत्पैत्रे चरुक्षामसमुष्टिभिः ।

पिष्टभ्यो निर्वपामौति सर्वं दक्षिणतो न्यमेत् ॥

चरुदहणादोदन एव निर्वापो विज्ञायते न सूप-शाकादिषु ।

‘असममुष्टिभिः’ विषमसंख्यैर्मुष्टिभिः ।

अथ नवैः पात्रैरित्यस्य भावत्सरिक एवावश्यकत्वं मान्यचेतिवदन्तः

केचिदक्षमं दर्शयन्ति ।

नूतनामन्त्रकरणं ब्राह्मणभ्यञ्जनं तथा ।

आद्रात् पूर्वमदानञ्च प्रत्यन्दे त्रितयश्चवेदिति ॥

तदयुक्तं । प्रत्यन्दे गृहणस्यादरातिशयार्थत्वाभ्युपपत्तेः दर्शनाद्-
प्रकरणान्नातानां नूतनभाण्डादीनां उत्कर्षापत्तेश्च ।

भृभाण्डमंस्कारानन्तरमुक्तं देवलस्मृति-कृष्णपुराणयोः ।

ततोऽन्नं बह्वमंस्कारं नैक्यञ्च भक्ष्यते ।

चोद्य-पेयममृदुञ्च यथाशक्ति प्रकल्पयत् ॥

अस्यार्थः । विचित्रमंस्कारमतिचमस्कारिविषयप्रकारवेमवरमारं ब्रौहि-
यव गोधूमविकारप्रायमभिप्रायानुकूल-मूल-मुकुलफल-कुसुम-कन्द-
कन्दल शकलकल्पितान्ययञ्जनमतिरुच्यकृत्सिकापानकपायम-रमाला-
रमार अमित-तिल-सुद्ग-खद्ग-च्छाग-मेषामिष-माषविगृहितरुचिर-
पाकविशेषं उपचितमरौच-गुडखण्ड-माक्यण्डिका-हिङ्ग-मैन्धव-कर्पूर-
कुङ्कुमैला-धूपादिमाधितं भक्ष्य-भोज्य-लेह्य-चोद्य-पेयादिभेदभिन्नं
गन्धवर्णरसमस्यमस्य निष्पादयेत् । एतच्च यथाशक्ति सम्पादनोप्यं ।

अतएवाह गौतमः ।

शक्तितः प्रकर्षयेद्गुणमंस्कारविधीनश्च्येति ।

अस्त्रानां समीचीन-जाति-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत्त्वं 'गुणाः' ।
द्रव्य-क्रियादिभिरतिशयाधानं 'मंस्कारः', एतयोः 'विधीनः' प्रकारान्,
यथाशक्ति 'प्रकर्षयेत्' शक्त्यनुसारेण प्रकृष्टान् सम्पादयेदित्यर्थः ।

आह पराशरः ।

इष्टापूर्त-मृताद्येषु^(१) पर्व-वृद्धावकापु च ।

(१) इष्टापूर्तमृतायेत्येति ग० ।

पात्रेभ्यस्तु यथाशक्ति स्वादन्नं प्रतिपादयेत् ॥

अत्र साग्निनेन वैश्वदेवार्थं पृथक्पाकः कर्त्तव्य इति वैश्वदेवादि-
प्रकरणेऽभिहितं ।

समाप्ते च पात्रे आहुभूमिसंस्कारः कर्त्तव्यः । तत्र आहुयोग्या
भूमिर्विष्णुधर्मान्तरे ।

गोमयंनोपलिप्तेषु आहुकार्यगृहेषु च ।

मनोष्ठेषु त्रिचित्रेषु रुचिरेषूत्तमेषु च ।

उद्यानेषु विचित्रेषु सैकतेषु समेषु च ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थायतन-गोष्ठेषु द्वीपोद्यान-गृहेषु च ।

विविक्तेषूपलिप्तेषु आहुं देयं विज्ञानता ॥

यमः॥ दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणं ।

शुभन्देवं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

मत्स्य-पाद्मपुराणयोः ।

गोमयेनोपलिप्ते तु दक्षिणाप्रवणे स्थले ।

आहुं समारभेद्भक्त्या गोष्ठे वा जलसन्निधौ ॥

अत्र प्रयत्नेनापि दक्षिणाप्रवणत्वं सम्पादयेदित्याहु मनुः ।

शुचिन्देवं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणस्यैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

‘शुचिः’ भस्माभ्यिकपालिकाद्यनुपहतः । ‘विविक्तः’ विस्तीर्णः
बहुभिर्जनैरनाकीर्णश्च, ‘दक्षिणाप्रवणः’ दक्षिणस्यां दिग्भवतः, तादृशं
देशं प्रयत्नेन सम्पादयेत् । तच्च गोशुक्लतोपलोपयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

दक्षिणाप्रवणं क्षिप्रं विविक्तं शुभलक्षणं ।

शुचिं देशं विविक्तं गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पैठीनसिः ।

शुचौ देशे गवां गोष्ठेऽभ्यागारे वा गोमयेनोपलिप्त्य पुष्पोपहारं कृत्वा ।

पुष्पाणां 'उपहारः' उपहरणं विकिरणमिति यावत्, द्विजानुप-
वेद्येदित्युक्तेरेण सम्बन्धः ।

आह विष्णुः ।

संवृते च आहुं कुर्यात् न रजस्वलां पश्येन्न श्रानं न विह्वराहं न
याम्यकुकुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्य दर्शयेत् ।

रजस्वलादिग्रहणमपासनीयप्रकरणोक्तानां सर्वेषां मन्त्रादीनां उप-
लक्षणार्थं । 'अजः' जागः । स यथा सन्निधौ निबद्धः क्रियमानं
आहुं पश्येत्तथा प्रयत्नेन कर्त्तव्यं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रजस्वला च वपुश्च श्रानः शूकर-कुकुटाः ।,

यथा आहुं न पश्यन्ति तथा कार्यं विजानता ।

रक्षार्थं चास्य वै तेषां गुप्तिः कार्या नरेभ्यः ॥

तथा ।

वक्षसंदर्शनं ब्रह्मं आहुं नित्यमग्निन्दम ।

कुतपस्य च सान्निध्यं तथा कृष्णाजिनस्य च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तस्मात् परिवृते दद्यान्निस्त्रैद्याम्बकौरयेत् ।

राक्षसानां तिलरक्षा शुर्णा वै मंष्टतेन च ।

महाभारते ।

श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।

तस्मात् परिहृते दद्यात्तिलांश्चाश्वकीरयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

जघान दानवी विष्णुः पूर्वम् मधु-कैटभौ ।

वृत्रं महेन्द्रश्च ततः पृथ्वी तन्मेदमावृता ॥

ततोऽयं मेदिनी मा तु लोके वै ज्ञायते जनैः ।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लप्या शोधा तथोत्सुकैः ।

गौरमृत्तिकयाच्छस्त्रा प्रकीर्णा तिलसर्षपैः ॥

‘उत्सुकैः’ समस्तादुत्सुकनिधानेन, तत्र “ये रूपाणीति पिण्डपि-
द्वयज्ञोपदिष्टो मन्त्रश्च प्रयोज्यः ।

कोलायां वराहकृतं आद्रुमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे ।

दंष्ट्रयोस्त्रिष्व च महौमभुक्ष्य सलिलेन च ।

धर्मोद्भवेनोपस्त्रिष्व कुशैश्चित्रिष्वतां पुनः ।

परिणीयोत्सुकेनैनामभुक्ष्य च पुनः पुनः ॥

अत्र आद्रुं कुर्वता वराहेणैवंविधो भृशस्कारः कृत इत्यतो लिङ्ग-
दर्शनादन्येनाप्येवमेव कर्त्तव्य इत्यवगम्यते । आद्रुप्रकृतिभृतेऽपि पितृ-
यज्ञे वज्रस्योष्णिखनमाधनत्वेन विधानाद्दंष्ट्रायहणमविवक्षितं । ‘धर्मो-
द्भवः’ गोमयं । ‘परिणीय’ समस्तादप्रदक्षिणपरिभ्रमितेनोत्सुकेन
परिगतां कृत्वेत्यर्थः ।

एवं समाप्ते गृहकर्माण्येन गृहजनकृत्यमाह हारौतः ।

हतकर्माणः सत्त्वी-बाल-वृद्धाः सुरभिस्त्राताः शुषथः शुषित्राससः स्युः ।

‘सुरभिस्त्राताः’ सुगन्धितैलादिद्रव्यस्त्राताः । एतच्च प्रायेणाभ्यु-
दयिकविषयं भवितुमर्हति ।

भविष्यत्पुराणे ।

स्त्री-बाल-वृद्धैः स्नातव्यं तद्दिने आहुकारिभिः ।

नियतैश्चैव तैर्भाव्यं यावच्छुद्धं ममाप्यते ॥

अथाहुः सार्द्धप्रहरे व्यतीते निमन्त्रितानां ब्राह्मणानां नख-रोम-
कल्पनं कारयेत् ।

वाराहपुराणे ।

प्रभातायां तु शर्वथी उदिते च दिवाकरे ।

दिवाकीर्त्तिं ममान्नीय विप्राय विधिपूर्वकः ॥

शश्वत्कर्म च कर्त्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च ।

स्नानाभ्यञ्जनं दद्यात्पितृभक्त्यु सुन्दरि ॥

‘दिवाकीर्त्तिः’ नापितः ।

भविष्यपुराणे ।

तैलमुदत्तनं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु ।

आहुभूमौ नख-शश्वत्कर्मदनश्चापि कारयेत् ॥

तैलादुत्तनादिदाने पात्रविशेषो देवलभूति-कर्मपुराणयोर्दर्शितः ।

ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्ररोम-नखान् दिजान् ।

अभिमन्य यथामार्गे प्रयच्छेदस्तथावनं ॥

तैलमुदत्तनं स्नानं स्नानौयस्य पृथग्विधं ।

पार्श्वगौदुम्बरैर्दद्याद्देवदेविकपूर्वकं ॥

‘लुप्ररोमनखान्’ हृत्तरोमनखान् । ‘यथामार्गं’ यथाविधि । ‘स्नानं’ स्नानार्थं उष्णोदकं, ‘स्नानीयं’ स्नानोपकरणभूतं सुरभिद्रव्यादि । ‘अौदुम्बरैः’ तास्रमयैः । उदुम्बरादियज्ञियवृक्षजैर्वा । तैलदानन्वनिषिद्धतैलासु तिथिषु वेदितव्यं । “ततोऽग्निवृत्तं मध्याह्न इत्यत्र अनिवृत्ते मध्याह्न इत्यकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रधानकर्मकालातिपातः स्यात् पूर्वाह्नपूर्वाह्नकालविरोधस्य ।

अतएव मार्कण्डेयः ।

अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु त्वय तान् द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्ठ्यान् स्नानायामलकोदकान् ॥

द्वादशघटिकाभ्य ऊर्ध्वं निमन्त्रितब्राह्मणानां स्नानार्थं परिचारकाणां हस्ते आमलककल्कं प्रदाय निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यः प्रत्येकं दीयतामिति तान् प्रति परिचारकान् प्रेषयेदित्यर्थः । एतदामलककल्कदानं प्रतिषिद्धतैलासु तिथिषु द्रष्टव्यं । तास्रव्यमावास्यादिव्यतिरिक्तासु देयमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । धात्रौफलैरमवास्यायां न स्नायादित्यामलकोदकस्नानस्यामावास्यायां निषेधात् । अनिषिद्धतैलायान्तु तिथौ स्नानार्थं तैलादि देयमिति देवलवचने दर्शितमेव । कात्यायनस्मृति-प्रभाषखण्डयोरपि ।

तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

हृत्तरोम नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽह्नि ॥

हृत्तरोमनखेभ्यो निमन्त्रितेभ्यः सौलादिकं स्नानमाधनं दन्तधावनमाधनञ्च काष्ठादिकं दद्यादित्यर्थः ।

यस्तु प्रचेतसोक्तं ।

तैलमुदत्तनं स्नानं दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

आहुभुग्भ्यो नख-श्लशुष्केदनं न तु कारयेदिति ॥

तत्र आहुभुजां नखादिच्छेदननिषेधो निषिद्धक्षुरकर्मतिथि-
विषयः । अथवा आहुकर्त्ता आहुभुग्भ्यः तैलादिकं दद्यात् । आत्मनश्च
नखादिच्छेदनं न कारयेदिति व्याख्येयं । ब्राह्मणानां गृहं प्रति तैलो-
दत्तनादि प्रेषणीयमित्युक्तं । येषाम्नु यामान्तरादागतानां गृहं नास्ति
तेषां यजमानेन स्वगृहमागतानां श्लशुकर्मभ्यञ्जनादि कारयितव्य-
मित्याह यमः ।

आहुकाले समाहृतानलङ्कुर्वीत तान् दिजान् ।

श्लशुकर्म-शिरःस्नान-धूपनाभ्यञ्जनाञ्जनैः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरदा पवित्रकं ॥

आहुर्थानाञ्च भाजनासन-गन्ध-पूष्य-धूपादीनां द्रव्याणां पूर्वाह्न
एव सम्भरणं कर्त्तव्यं । अथ यजमानो ययालाभं तीर्थं माध्याह्निकं
कर्माङ्गञ्च स्नानं तन्त्रेण निर्वर्त्तयेत् ।

उक्तं हि कर्मारम्भे स्नानं मत्स्यपुराणे ।

नैर्मन्यं भावगुह्यिष्य विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्ननोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥

नागरखण्डेऽपि ।

पितृनुद्दिश्य यद्द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते ।

स्नानार्थं धातामरैर्मर्त्यैस्तद्भवं कृत्वा मृत् ।

पितॄणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

अत्र आहुमधिकृत्य विशेषो भविष्यपुराणे ।

कर्त्तुः स्नानं भवेत्तीर्थे प्रातर्मध्याह्न एव तु ।

उष्णोदकेन वाशक्तः कुर्वीत सरुदेव तत् ॥

ततो देवर्षि-पितृतर्पणं कृत्वा जलादवतीर्याहते धौते श्वेते
वाससौ पूर्ववत् परिदधीत ।

तथा च वमिष्टः ।

अप-होमोपवासेषु धौतवस्त्रः सदा भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मनो आद्धादौ विजितेन्द्रियः ॥

आह प्रचेताः ।

आद्धकृच्छ्रवासाः स्यादिति ।

यन् वस्त्रप्रकरणोक्तव्यासवचने धातुरक्तस्यापि पवित्रत्वं स्मर्यते
तत् आद्धव्यतिरिक्तविषयं क्षत्रियादिविषयं वा ।

काषायरक्तस्य निन्दामाह बौधायनः ।

काषायवासाः कुरुते अप-होम-प्रतिगहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकथ्येष्वथो हविरिति ॥

‘हव्य-कथ्ये’ष्विति तत्साध्येषु कर्मस्वित्यर्थः ।

विज्ञेयान्तरं भविष्यत्पुराणे ।

अवाग्यतो धौतपादः पाटितान्तरसंयुतः ।

तस्माद्वर्षिर्षद्धकलो वहिर्जानुकरस्तथा ॥

एवं वाससौ परिधाय द्विराचम्य माध्याह्निकं सन्ध्याविधिं
विधाय कर्माथं तीर्थोदकान्याहरेत् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदकानयनं कृत्वा पश्चादिप्रांसं भोजयेत् ।

अथ विशेषमहितं जलाहरणं कुशाहरणञ्च कूर्मपुराणे ।

शोभते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।

समूलानाहरेदारि दक्षिणायन्तु निर्मलं ॥

‘दक्षिणायं’ दक्षिणाप्रवाहं जलाशयं दक्षिणभागस्थितं वा ।

पूर्वेद्युर्निमग्नं विधायाह हारौतः ।

अथ शोभते दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणाप्रणतान् समूलान्
दर्भानाहरेत् । अपरिगृहीताद्याप इति ।

‘अपरिगृहीताः’ पूर्वमन्येनास्वीकृताः ।

आह यमः ।

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आहुकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्यं तु महात्मनः ॥

अथ तिसरेण दर्भनक्षत्रं जलनक्षत्रं तदभयाहरणे विधिय पूर्वोक्तः ।

आहुद्वार्यादकाहरणं विशेषा महाभारते ।

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणः प्रभुः ।

अथ स्तुतिस्वरूपविशेषानभिधानादिमं मे वरुण इत्यादिना जेन
केनचिद्वरुणदैवत्येन मन्त्रेण स्तोतव्य इति गम्यते । तीर्थोद्भूत-
जलाहरणामभवे मणिकादपि तदाहरणं पूर्वमेव प्रतिपादितं ।
तीर्थान्मणिकादेर्वा समाहृतस्योदकस्य कार्यमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

तनादकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत विहितानि च कामिषित् ॥

प्रोक्षणेति कृत्यव्यता तु पृथिवीसूत्यादिकृत्यप्रकरणे वक्ष्यते ।

नता नृवराहपूजां कुर्यादित्युक्तं विष्णुधर्मसूत्रे

आद्वाङ्गि प्रयतः स्नातः स्वाचान्तः सुममाहितः ।

शुक्लवामाः समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं ॥

आद्भुमारभेतेति शेषः ।

शिवपुराणे ।

पूजयित्वा शिवं भक्ता पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृभेदितं ॥

अत्र साग्निकोऽमावास्याश्राद्धं करिष्यन् पूर्वं वैश्वदेवं पिण्डपितृ-
यज्ञश्च क्रमेण कुर्यात् । आद्धान्तरं करिष्यन्तु पूर्वं वैश्वदेववलिहरणादि
कुर्यादिति पूर्वं प्रपञ्चितं ।

इति पाकादिकृत्यं ।

अथ आद्भुमम्यदः ।

तत्र मम्यादनीयोद्वेष्टः ।

मनु-वभिष्ठ-यम-हारीत-शातातपाः ।

अपराह्णितिल-दर्भा वास्तुमम्यादनं तथा ।

सृष्टिर्दृष्टिर्दजास्यायाः आद्भुकर्म्मसु मम्यदः ॥

अत्रापराह्णितिल-दर्भाः पूर्वमेव स्वप्रकरणे व्याख्याताः । 'वास्तु'
श्राद्धार्थं वेष्टम्, तस्य 'मम्यादनं' अविद्यमानस्योत्पादनं विद्यमानस्य च
परकीयस्य क्रयाद्युपायेन स्वीकरणं दक्षिणाप्रवणत्व-ममीकरणोपलेप-
संमार्जनादीनां संस्करणञ्च । 'सृष्टिः' उत्सृष्टिरुत्सर्गस्याग इत्यनर्था-
कारं अकार्षणेनात्र व्यञ्जनादिदानमिति यावत् । 'मृष्टिः' मार्जनं
स्वादुता वा । 'अग्रराः' ओचिचयत्वादिविशेषशालिनः । एतानि वस्तुनि

‘आहुसम्पदः’ आहुतार्थं द्रव्यसमूहयः । सम्पच्छब्दाच्च आहुतार्थिना
सर्वाण्येतानि सम्पादनीयानीति सूचितं ।

एवं पित्र्यकर्मसम्पदोऽभिधाय दैविककर्मसम्पदोऽपि त एवाहुः ।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

अत्राप्यपवित्रशब्देन मन्त्रा जलादिगाम्नार्थं वस्तुं वा क्षुण्णपवि-
त्राणि वा । ‘पूर्वाह्णः’ पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘पवित्रं’ पावनं शुच्याचार-
तादि । यच्च पूर्वोक्तं वास्तुसम्पादनादि हव्यशब्देन दैविकं कर्म तत्
सम्बन्धिब्राह्मणभोजनादि चोपलक्ष्यते ।

महाभारते ।

आहुस्य ब्राह्मणः कालः पात्रं दधि घृतं पयः ।

सोमजयश्च मामश्च तदारण्यं युधिष्ठिर ॥

आहुम्येत्यत्रेताः सम्पद इति पुरणीयं ।

आह पराशरः ।

कालः पात्रं तथा देशो द्रव्यं कर्त्ता पितामहः ।

निष्पत्तिकारणान्याहुः कर्मणाऽस्य विपश्चितः ॥

सत्यव्रतः ।

पितृप्रीतिनिमित्तानि द्रव्यं पात्रं मृतो विधिः ।

प्रधानपात्रमेतेषां पात्रसिद्धौ यतेदतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपमूलं बल्लकूलान् कुशांस्तचोपकल्पयेत् ।

अर्वाक्षिणान् हस्तीः कांस्यं आपः शुद्धैः मनाहृताः ॥

पाणै-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।

पुष्प-धूप-सुगन्धादि चैमसूत्रञ्च मेक्षणं ॥

‘तत्र’ आद्देश इत्यर्थः । ‘वृष्टौ’ व्रतियोग्यानि कुशादिनिर्मितान्यासनानि । ‘कांस्यं’ कंस्यमयं अग्नौकरणाद्यर्थं भाजनं ‘शुद्धैः’ आर्हर्हभिः, ‘समाहृताः’ इत्युपां विशेषणं । अनेन च निषिद्धानामपासुपकल्पननिषेधः सूच्यते । ‘पाणै-राजत-ताम्राणि’ पर्ण-राजत-ताम्रनिर्मितानि । यथासामर्थ्यस्यैतान्युपकल्पनीयानि । ‘चैमसूत्रं’ द्रुकुलमूत्रं, ‘मेक्षणं’ यज्ञियदारुमयी दर्वी, वृष्टीणां भोजनभाजनानाञ्चोपकल्पनं प्रतिब्राह्मणं कर्त्तव्यं । सुगन्धादीत्यत्रादिग्रहणादक्षत-दौपास्कादनादिकं गृह्यते । ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डौ करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालम्बागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तयारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां तप्तये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्तयं ॥

अत्र त्रिदण्डौति यतेर्विशेषणं राजतमिति पात्रस्य, कुतप इति कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति गुणानुरूपेण त्रयः पदार्थाः, एवञ्च दशमंख्या घटते ।

आह दवलः ।

प्रधानञ्च पवित्रञ्च शौचमेवाष्टकाविधौ ।

पितरः शौचकामा हि निःस्पृहा धौतकल्पाः ॥

दर्भास्तिला गजच्छाया दौहित्रो मधुसर्पिषो ।

कुतपोनीलवाण्डश्च पवित्राष्टाह पैतृके ॥

‘अष्टकाविधौ’ आद्रविधौ । अष्टकाविधिशब्दः पित्र्यकर्मोपलक्षणार्थं
मिति हरिहरः । ‘नौलषाण्डः’ नौलवृषः ।

पैठीनमिः ।

तिला दौहिचकुतपा इति पवित्राणि आद्धे सत्यश्चाक्रोधश्च
शौचं चाचारश्च प्रशंसन्तीति ।

विष्णुः ।

कुतप-कृष्णाजिन-तिल-मिठ्ठार्यालतानि पात्राणि रक्षोघ्नानि
वा दद्यात् ।

आह मनुः ।

त्रौणि आद्धे पवित्राणि दौहिचः कुतपस्तिन्नाः ।

त्रौणि चान् प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरं ॥

पद्मपुराणे ।

पिटृणामम्बरम्भानां दक्षिणा दिक् प्रशस्यते ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ॥

दक्षं स्वधां पुरोधाय पिटृन् प्रीणाति सर्व्वदा ।

यव-नीवार-मुद्गेषु-शक्रपुष्प-घृतानि च ।

वज्रभानि प्रशस्तानि पिटृणामिह सर्व्वदा ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्राचीनावीतमुदकं तिलाः सव्याङ्गमेव च ।

यवनीवारमुद्गाश्च शक्रपुष्पघृतानि च ।

वज्रभानि प्रशस्तानि पिटृणामिह सर्व्वदा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्यलोदुम्बर-वस्त्राणि रजतं खड्गमेव च ।

आद्धे महापवित्राणि फलानि समिधस्तथा ॥

‘स्यलोदुम्बरः’ स्यलोदुम्बरमयानि पात्राणि ॥

अत्र आद्धे पवित्रतया पितृवक्त्रभूतया चोक्तानि वस्त्राणि आद्धात्
पूर्वं आद्धदेशे सम्यादनीयानि ।

तत्र चैषां समाहरणविधिः मात्स्य-पाद्मयोः ।

उदपाचश्च कांस्यश्च मेक्षणश्च समित्कुशं ।

तिलाः पात्राणि सद्वासेगन्ध-धूप-विलेपनं ।

आहारेदपमयेन सर्वं दक्षिणतः शनैः ॥

‘अपमयेन’ प्राचीनावीतेन अप्रादक्षिण्येन वा । अत्रोदपात्रादि-
ग्रहणमन्येषामपि पुष्पादीनां आद्धोपयोगिनामुपलक्षणार्थं ।

आद्धमन्नागन् प्रकृत्य ब्रह्माण्ड-भविष्यपुर्णयोः ।

उत्तरेणाहरेदं दक्षिणेन विमर्जयेत् ।

‘वेदिः’ आद्धभूमिः । आद्धदेशात् देशान्तरं प्रति नयनं ‘विमर्जनं’ ।

इति आद्धसम्यादनीयोद्देशः ।

अथ तेषां आद्धसम्यादनीयेषु केषाञ्चित् स्वरूपसम्यादनीयेषु
केषाञ्चित् स्वरूपप्रशंसाविनियोगाः कथ्यन्ते ।

तत्र प्रभासखण्डे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो ह्य्याग्रातिथयस्तथा ।

तिला दर्भाश्च कालश्च नवीते कुतपाः स्मृताः ॥

पैठीमसिना तु कम्बले विशेषः कुतपश्चर्द्धगर्वचमं चोक्तं ।

मध्याह्नः खड्गपाचश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्नापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥

नेपालदेशप्रभवकम्बलः 'नेपालकम्बलः' । हरिहरेण तु पार्वतीयाज-
लोमसुवैर्निर्मितः कम्बलाकारः पट उदीच्येषु प्रसिद्ध इत्येवं व्याख्यातः ।
शातातपः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमवयं ॥

पैठौनमिः !

कुतोऽपि आहुवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते ।

आहुं पुनर्नति वै यस्मात् कुतपस्तेन संजितः ॥

बद्धशातातपः ।

दुहित्वं खड्गशृङ्गान् ललाटं यत्नं दृश्यते ।

तस्य शृङ्गस्य यत् पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितं ॥

चीर्णन्दपः पिवेद् या गौस्तलीराद् यत् घृतं भवेत् ।

तद्वौहित्रमिति प्रोक्तं देवे पित्र्यं च प्रजितं ॥

चीर्णन्दावमावास्यायां या गौर्या अपः पिवेत् तस्या गोस्तत्परि-
णामजन्यात् चीरात् यद् घृतं जायते तद्वौहित्रशब्देनोच्यत इत्यर्थः ।
अथाप इत्यौषधीनाममुपलक्षणार्थं, अमावास्यायां ह्यौषधीष्वप्यु च
शेमः प्रविशति । “स दहापद्यौषधीषु प्रविशतीति श्रुतः ।

अमावास्याव्यतिरेकेणापि गोविज्ञेषप्रभवस्य घृतस्य दौहित्रत्वमुक्तं
षट्चिन्त्यते ।

अपत्यं दूहितुस्यैव स्वाङ्गं पात्रं तथैव च ।
धृतञ्च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्त्तितं ॥

उशनाः ।

कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपाः वसयस्तथा ।
दूहितुस्यैव ये पुत्रा दौहित्रास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

कुशाख्या दर्भाः, कुतपश्चद्वाच्याश्च पदार्थाः, वसयाः, दूहितुः
पुत्रास्ते दौहित्राः ।

आह यमः ।

यत्नेन भोजयेच्छाद्धे दौहित्रं प्रतिगं शिशुं ।
दत्त्वासनन्तु कुतपं तिलैरम्बवकीर्य च ॥

शिशुत्वेन विद्याद्यतिशयानाधारभूतमपि ब्रह्मस्यमुपनीतं दूहितुः
पुत्रं 'यत्नेन' आदरविशेषेण, भोजयेत् । 'कुतपं' प्रागुक्तं कम्बलविशेषं
तस्यासनन्दद्यात् । न चास्यासनस्य तिलानां वा दौहित्रेष्वेव सम्बन्ध
इति मन्तव्यं । यतोऽमुमेव श्लोकं पठित्वा एतामेव शङ्कां निवर्त्तयितुं
“त्रीणि आद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः” इत्याद्यन्यतरश्लोके
सामान्येनैव कुतपादेः आद्धसम्बन्धो मन्योक्तः ।

विष्णुः । तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विमर्जयेत् ।

परितो विकीर्णैरिति शेषः ।

यमः ।

रक्षन्ति दर्भा असुरांसिला रक्षन्ति राक्षसान् ।
वेदविद्रक्षन्ति त्वञ्च यतयेद्भक्तमक्षयम् ॥

हारीतः ।

तिला रक्षन्ति दैतेयान् दर्भा रक्षन्ति राक्षसान् ।

रत्नानि ओन्नियाः पङ्क्तिं सर्व्यं रत्नानि चानिधिः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।

आङ्गस्य रक्षणार्थाय एतत् प्राङ्गर्दिवौकसः ॥

हारौतः ।

दर्भैरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तृष्णीमयाप्राप्ते दिवं ।

विधिना चानुपूर्वेण अक्षयं परिकल्पते ॥

काश्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत्प्रतिपादिताः ।

पितृणामक्षया यान्त्यमृता भूत्वा मर्षेर्मिभिः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हस्ता रजतेन विना जलं ।

दत्तं हरन्ति रत्नांसि तस्माद्दद्यान् केवलं ॥

दर्भादिभिर्जलेन च विना दत्तं तद्रत्नांसि हरन्तीत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

कृष्णाजिनस्य मान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रत्नोन्नं ब्रह्मवर्षस्यं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥

शेषाणाम् स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगास्तत्प्रकरण एव द्रष्टव्याः ।

इति आङ्गसम्पादनीयानां स्वरूप-प्रशंसा-विनियोगः ।

इति आङ्गसम्पदः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्गकस्ये

पूर्वाङ्गकृत्यं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

निःशेषमामन्तकिरीटकृत-
रत्नाङ्करोपासितपादपीठः ।
हेमाद्रिसृष्टिः मृगं तनेति
आद्वेऽपराङ्माश्रितकृत्यजातं ॥

अथापराङ्कृत्यं ।

तत्र ब्राह्मणाज्ञानादिआद्वमिद्विवाचनान्तं इह ब्राह्मणेभ्यः स्नानो-
पकरणप्रघणं तस्य च दृष्टार्थत्वनार्थात् स्नानकरणं चाभिधायोक्तं ।
प्रभासखण्डे ।

ततोऽपराङ्ममये आद्वकर्त्ता ममाहितः ।

स्वयं समाङ्गयेद्विप्रान् मवर्णैर्वा ममाप्नुतान् ॥

‘समाप्नुतान्’ स्नातान् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

पादशौचादिना गेहमागतानर्चयेद्विजान् ।

‘अर्चयेत्’ मत्कृत्यात् । आदिशब्दादाचमनौयदानेनापि ।

तथा च देवलस्मृति-कर्मपुराणयोः ।

ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनौयसु सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमं ॥

‘स्नानान्वितृत्तेभ्य इति स्नानसमाप्त्युत्तरकालमाह्वानेन यजमान-
गृहमागतेभ्यः, ‘प्रत्युत्थाय’ अञ्जलिमावध्य स्वागतं भवतामिति प्रश्नं
कृत्वा रथ्याप्रसर्पणनिबन्धनाऽप्रायत्यनिवृत्तये पादप्रक्षालनार्थमाचम-
नार्थं चोदकं प्रयच्छेत् । पादप्रक्षालनं कृत्वाचमनं दद्यादित्यर्थः ।

अत्राह्वानाद् गृहमागतेभ्यः पृथक् पृथक् स्वागतप्रश्नकरणमाह
मार्कण्डेयः ।

स्नातः स्नातान् समाह्वतान् स्वागतनार्चयत पृथगिति ।

‘स्वागतेन’ भवतां स्वागतमिति प्रश्नवाक्येन, ‘अर्चयेत्’ सम्मानयेत् ।
‘पृथक्’ एकैकं ब्राह्मणं, प्रश्नस्य चोत्तरापेक्षितत्वादविविधं च विषयं प्रति-
वचनस्य साधुकर्तव्यत्वस्मरणात् सुस्वागतमस्माकमिति प्रतिवचनं प्रत्येकं
तं ब्रूयुः ।

स्वागतप्रश्नश्चायं प्रयतत्वादिविशिष्टवता कर्त्तव्य इत्याहतुः शङ्क-
निमित्तौ ।

प्रयतोऽपराङ्मे शुचिः शुक्लवासाः दर्भपु तिष्ठन् स्वागतमिति
ब्रूयादिति ।

प्रयतः शुचिरिति पदद्वयं वाङ्माभ्यन्तरूपद्विविधशुद्धियुक्तो
यथास्यादित्येवमर्थः ।

अत्र यादृग्विधदेशावस्थितानां स्वागतप्रश्नः कार्यस्तथाविधदेश-
मुपदिशन् स्वागतादेरपराङ्मुखत्वं स्फुटोक्तरोति धर्मः ।

स्थितान् देशे विविक्षं तु प्रकीर्णतिन्वर्विषि ।

अपराङ्मे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ॥

‘तान्’ स्नातानागतान् विप्रान् यजमानगृहमागतान् अपराङ्

द्विधाविभक्तस्याङ्गो द्वितीये भागे त्रिधाविभक्तस्य वा तृतीये भागे
पञ्चधाविभक्तस्य वा चतुर्थे मारुह्यामदयादुपरितने यामारुह्ये वा स्वाग-
तेन यथोक्तेन समभ्यर्च्य आसनेषूपवेशयेदिति वक्ष्यमाणेन समन्वयः ।
मार्कण्डेयपुराणं ब्रह्माण्डपुराणे च ।

सम्यूज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे द्विजान् ।

पवित्रपाणिनाचान्तानामनेषूपवेशयेत् ॥

अस्मिन्प्रसारे पूर्वद्युर्निवेदनमित्याद्यापस्तम्बवचनं प्रमाणयता पूर्व-
दिननिमन्त्रितानामपि ब्राह्मणानां पूर्ववद्वितीयं निमन्त्रणमाच-
रणीयं । “सुखोपविष्टांश्च ब्राह्मणान् आद्रुकाले समाहूतानलङ्कु-
र्वीतेति यमवचनाद्ग्रन्थमन्याञ्जन-धूपनैरलङ्कुर्यात् ।

उक्तञ्च देवलस्मृति-कूर्मपुराणयोः ।

यथोपविष्टान् सर्वांस्तानलङ्कुर्याद्विभूषणैः ।

स्नग्दामभिः शिरोवेष्टेधूप-दीपानुलेपनैः ॥

निगमः ।

श्वः स्वनापिताभ्यङ्गोदत्तन-स्नान-दन्तधावनादिभिरभ्यर्च्य स्नातान्
पाद्याचमनौघ-सदर्भासनानुलेपन-धूप-सुमनोभिरभ्यर्च्य पितृनावाहा-
यिष्य इति पृच्छतीति ।

‘श्वः’ निमन्त्रणादुत्तरदिने । अभ्यङ्गग्रहणं नखादिकल्पनोपलव-
णार्थं । तच्च ‘स्वनापितेन’ मूल्यादि प्रदाय यजमानोपकल्पितेन
नापितेन । एतच्च प्रत्युत्थानात्प्रभृति निमन्त्रणं वर्जमलङ्करणानां
मनुष्यमत्कारादिरूपत्वान्मानुषमेव न पित्र्यं अतो यथालोकं यज्ञो-
पवीतादिधर्मवतैव कार्यं न पित्र्यधर्मवता ।

यत्तु वक्ष्यमाणमण्डल-तदर्चन-पादप्रनालनादितत्परिभाषाप्रकर-
णोक्तेन वैश्वदेविकेन पेटकेण वा धर्मेण युक्तं कर्त्तव्यं, तत्र तावत्
मण्डलकरणं आह बोधायनः ।

उपलिप्तं ममे स्याने शुचौ शुक्रममन्त्रिते ।

चतुरस्रन्त्रिकोणान्तु वर्तुलञ्चाह्वचन्द्रकं ।

कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलं ॥

‘ब्राह्मणादिषु’ यजमानेषु । आनुपूर्वेणेत्यस्यायमर्थः । ब्राह्मणं
यजमाने चतुरस्रं, त्रिविधं त्रिकोणं, वैश्वं वर्तुलं, शट् ऽह्वचन्द्राकार-
मिति ।

अत्र शट् प्रति विशेष उक्तः मौरपुराणे ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिविधस्य त्रिकोणकं ।

वर्तुलं श्वेदं वैश्वस्य शट्स्थाम्बुजं स्मृतं ॥

अत्र विशेषमाह शम्भुः ।

ममार्जितापलिप्ते तु द्वारि कुर्यात् मण्डले ।

उदक्प्रवमुदोच्य स्यादन्तिण स्यादन्तिणाप्रव ॥

द्वारंति गृहद्वाराभिमुखम्यन्ते अङ्गणप्रदेशे । मण्डले दर्शितं द्वि-
चनात् द्वे, तत्रैकमुत्तरतः, तस्य दक्षिणतो, परः । तत्र यदुत्तरतनादु-
दक्प्रव । उदोचोप्रवणं उदोच्योभिमुख्येन कमजिम्बुमित्यर्थः एत-
मितरदक्षिणाप्रव । तत्रादावुत्तरं ॐ वैश्वदेविकमण्डलं करोमाति
वैश्वदेविकधर्मेण कुर्यात् । तदनन्तरं दक्षिणं ॐ पितृमण्डलं करो-
माति पितृधर्मेण कुर्यात् ।

एते च गोमुख-गोमयाभ्यां कर्त्तव्ये, तदुक्तं मातृपादयोः पराणयोः ।

एवमासाद्य तत्सर्वमवनस्यागतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

‘एवं’ “आहारदपस्येन सर्वं दक्षिणतः” इति पूर्वाक्तेन प्रका-
रेण, ‘सर्वं’ आहूतोपकरणं, ‘आसाद्य’ आहूतप्रदेशे स्थापयित्वा, ‘अनु-
लिप्तायामगतोभुवि’ गोमयोपलेपनादिमंस्कृते गृहद्वारमण्डलवावस्थिते-
ऽङ्गणप्रदेशे, गोमयं गोमूत्रेण च मण्डले कुर्यात् ।

अत्र गोमये विशेषमाह जाबालिः ।

अमेध्याशनशून्यानां नीरुजानां तथा गवां ।

अव्यङ्गानाञ्च सद्यस्कं शशि गोमयमाहरेत् ॥

गोमयविशेषं निषेधमाह भृगुः ।

अत्यन्तजोर्णदेहाया बन्धायाश्च विशेषतः ।

आर्त्ताया नवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥

मण्डलपरिमाणमाह लौगाचिः ।

हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलं ।

तद्विणे चतुर्हस्तं पितृणामङ्घ्रिशोधने ॥

एतयोर्मण्डलयोः क्रमेणाक्षतकुशादिभिरर्चनमाह व्याघ्रपान् ।

दक्षिणप्रवणे कार्यं मण्डलद्वयमेव च ।

उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायांश्च सतिलान् विन्यसेद्विजः ॥

अक्षतादिपङ्कणं गन्धपुष्पोपलक्षणार्थं वक्ष्यमाणमक्षपङ्कण-
वचनात् । अत्रोदौचीस्थितत्वादिना वैश्वदेविकधर्मेण उत्तरस्य
मण्डलस्य वैश्वदेविकत्वं ज्ञायते । दक्षिणास्थितत्वादिना पितृकधर्मेण

दक्षिणस्य पितृत्वं । अतश्च गन्ध-पुष्प-यैराजवविशिष्टैः प्रागयैः कुशैश्च
प्राङ्मुखो उदङ्मुखो वा यज्ञोपवीतो दक्षिणं जाम्बाच्च ॐ वैश्वदेविक-
मण्डलमर्चयामि इत्युत्तरतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । एवं गन्ध-पुष्पति-
लैर्द्विगुणभृगैर्दक्षिणायैः कुशैश्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीतो मयं जाम्बाच्च
ॐ पित्र्यमण्डलमर्चयामीति दक्षिणतः स्थितं मण्डलमर्चयेत् । ब्राह्म-
णाङ्गानात्प्रभृति मण्डलार्चनान्तं किञ्चिद्विशेषमहितमुक्तं नागरखण्डे ।

प्रणम्यामन्त्रिता ये च आह्वार्यं ब्राह्मणोत्तमाः ।

आनीय कुतपे काले तान् सर्वान् प्रार्थयेत्ततः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

अपमयं ततः कृत्वा पितृस्तान् प्रार्थयेत्ततः ।

ये मया मन्त्रिताः पूर्वं पितरौ मातृपत्तजाः ।

आश्रित्य पितृकार्येषु सावधाना भवन्तु ते ॥

एवमभ्यर्च्य तान् सर्वास्ततः कृत्वा प्रदक्षिणं ।

जानुनो भूतले न्यस्य ततश्चार्थं प्रदापयेत् ।

मन्त्रणानेन राजेन्द्र मपुष्पाक्षतचन्दनैः ।

अर्घ्यमनं प्रददन्तु मया दत्तं द्विजोत्तमाः ।

पादप्रक्षालनार्थाय प्रकुर्वन्तु मम प्रियं ॥

एवमुक्त्वा महीपृष्ठे अनुलिप्तं ततः परम् ।

मातृतान् प्रहिपेद्भान् विश्वेदेवान् प्रकीर्तयेत् ॥

अपमयं ततः कृत्वा दर्भान्मिलमन्त्रितान् ।

द्विगुणान् प्रक्षिपेत्तत्र पितृनुद्दिश्य चात्मनः ॥

एवमभ्यर्चितयोर्मण्डलयोर्ब्राह्मणपादप्रचालनं कर्त्तव्यमित्युक्तं मौर-
पुराणे ।

प्रचालयेत्ततः पादावर्चिते मण्डले शुभे ।

मात्स्यः पद्मपुराणयोरपि ।

अक्षताभिः मपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यापमव्यवत् ।

विप्राणां चालयेत्पादानभिवन्द्य पुनः पुनः ॥

अक्षताभिः मपुष्पाभिरिति देवमण्डलार्चनं देवधर्मयुक्तात् ।
एतच्च तिलैः मपुष्पैरित्यादिकस्य पित्र्यमण्डलार्चनस्योपपत्तणार्थं ।
अपसव्यवद्विप्राणां चालयेत्पादाविति पित्र्यधर्मकत्वात् पित्र्यविप्रपाद-
प्रचालनं कर्त्तव्यं । तच्च पूर्वभाविनो वैश्वदेविकपादप्रचालनस्योपल-
क्षणं । तत आदावुत्तरतोऽवस्थिते मण्डले वैश्वदेविकविप्रपादप्रचालनं
कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यसैव तथार्घ्यं देव आदौ प्रदापयेदिति ।

वागहपुराणेऽपि ।

स्वागतं ह्यर्घ्य-पाद्यञ्च दद्याद्भामनं द्विजः ।

वैश्वदेवकृते पूर्वं तर्पयित्वा ऊताशने ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च चतुर्थ्यन्तं निवेदयेत् ।

पादप्रचालनमन्त्रो ब्रह्मनिरुक्ते ।

शस्त्रादेवौतिमन्त्रेण पाद्यसैव प्रदापयेदिति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शत्रोर्देवीरिति लृचा ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनोतवत् ॥

मत्यां शक्नो स्वयमेव अमत्यान्तु कर्चन्तरेणापीति ।

अत्र पादप्रक्षालनप्रयोगः । यजोपवाति दक्षिणां आम्वाच्योद-
भुवः शत्रोर्देवोर्भित्तये आपोभवन्तु पीतये । शंयोगभिसवन्तु न इति
मन्त्रमुच्चार्य ॐ पूर्व आर्द्रव.मंजका विश्वेदेवाः इदं वः पाद्यं स्वाहा
नमः इति प्रयुज्यैकैकस्मै ब्राह्मणस्योत्तरमण्डलावस्थापितामनोप-
विष्टस्य मण्डलमाक्रम्य तिष्ठता वा स्वाचारानुसारेण गन्ध-पुष्पाक्षत-
कुशजलोपेतमञ्जलि देवतार्थेन पादयोर्निनीयान्धेन जलेन पादौ प्रक्षालयेत् । अत्र चकारेण पादप्रक्षालनानन्तरं अर्चन अर्घ्यदानं सूच्यते ।
अतः प्रत्येकं गन्ध-पुष्पाक्षतैर्वैद्यमाणप्रकारेण पादादि मूर्द्धान्तं महस्व-
शर्पित्यभ्यर्च्य गन्ध-पुष्पाक्षत-कुशादिप्रशलाद्व्यभिचरजन्तूनि यथालाभं
मर्तणादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्याद्ये दत्त्वा “मण्डलादुत्तरे
शेटे दद्यादाक्षमनीयकमिति लौगाक्षिस्मरणान्मण्डलादुत्तरत उप-
विष्टानामाक्षमनीय दद्यात् । ब्राह्मणैश्च तथाचान्त्यं यथा तदाक्षम-
नोदकं पादप्रक्षालनोदकेन न संवध्यते । तत्सङ्गम नागदीपपुराणं
दोषाभिधानात् ।

यत्राक्षमनवाग्निं पादप्रक्षालनोदकैः ।

सङ्गच्छन्तं बुधाः आहुमामुर तत् प्रचरत इति ॥

अत्राहुतुः शङ्ख-लिखितौ ।

पाद्याद्याक्षमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपमष्टश्लोपवशयेदामन-
मन्त्रालभ्येति ।

‘आचमनीयोदकं’ आचमनार्थमुदकं । ‘उपमंगट्झ’ दक्षिणकरेण गृहीत्वा, ‘अन्वालय’ वामहस्तेन आद्रदेशावस्थापितमामनमुपमृश्य, तत्रोपवेशयेत् । अथ वैश्वदेवौकत्राङ्गणानामाचमनीयदानानन्तरं दक्षिणमण्डलावस्थापितामनेषु पश्चिमादिप्रागपवर्गं पित्र्यादिकर्मणो-दङ्मुखोपविष्टानां दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्यन्वाचितमव्यजानुः पित्र्यब्राह्मणानां पाद्यादिदानमारभेत । देवताप्रकरणोक्तदिव्य-मानुष-पित्रभेददृष्टिन्यायात् द्विजः सोमपाग्न्यपितृरूपेण, क्षत्रियो हविर्मदाग्न्यपितृरूपेण, वैश्यस्त्वाज्यपाग्न्यपितृरूपेण, शूद्रस्तु सुकान्था-ग्न्यपितृरूपेण सर्वान् पितॄन् ध्यायन् कौर्त्तयंश्च ब्राह्मणादित्यः कोऽपि वा आद्रकर्त्ता पितृ-पितामह-प्रपितामहान् क्रमादसु-रूद्रादित्यरूपेण ब्रह्म-विष्णु-महेश्वररूपेण वा प्रद्युम्न-मङ्कर्षण-नासुदेवरूपेण वा माम-र्तुभंस्तररूपेण वा ध्यायन् कौर्त्तयंश्च पाद्यार्चनार्थ-मङ्गल्प-दर्भा-सनदानादीन् सर्वान् पितृकान् पदार्थान् कुर्यात् । तत्र च “नाम-गोचं पितृणाम्नु प्रापकं हव्यकव्ययोः” इतिवचनात् “सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि पितृणां प्रतिपादयेत्” इतिवचनाच्च प्रत्येकं पित्रादीन् गोच-सम्बन्ध-नामभिः संबुध्य तैः सङ्कीर्त्य यथोक्तविभागेन संबुध्यन्तेरेव आग्न्यपादिनामभिः कौर्त्तयन् गन्ध-पुष्प-तिल-कुश-जलपूर्णमञ्जलिं पित्र्यस्यैकैकस्य ब्राह्मणस्य पादयोर्निनीयाभिवन्द्यान्नेन जलेन पादौ प्रक्षालयेत् । तत्र प्रयोगवाक्यं । शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुक-गोचा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति पितृस्थाने, शन्नोदेवीरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्-पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रूद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा

नम इति पितामहस्याने, शन्नोदेवौरित्याद्युच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्प्रपितामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपाः इदं वः
पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहस्याने समुच्चारयेत् ।

अथ यथोक्तप्रकरणे शन्नोदेवौरिति मन्त्रान्ते ॐ अमुकगोत्रा
अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीका वसरूपाः इदं वः पाद्यं
स्वधा नम इति मातामहस्याने, शन्नोदेवौरित्यादिमन्त्रमुच्चार्य
ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रमातामहाः मातुः पितामहाः इति बोधार्थं
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
प्रमातामहस्याने, अथ तथैव शन्नादेवौरित्यादिमन्त्रं पठित्वा ॐ अमु-
कगोत्रा अस्मद्बृद्धप्रमातामहाः मातुः प्रपितामहाः इति वाभिधा-
या अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति
बृद्धप्रमातामहस्याने समुच्चारयेत् ।

पादप्रक्षालनानन्तरं च गन्ध-पुष्प-तिलैर्वैद्यमानप्रकारेण मृद्धा-
दिपादान्ते पितृभ्यः स्वधा पितृभ्य इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकं क्रमात्
पितृवर्गायत्राह्वयानर्चयेत् । एवमेव नमो वः पितर इत्यादिना मन्त्रेण
मातामहवर्गायान् । तदनन्तरं गन्ध-पुष्प-तिल-कुशादिप्रशस्तद्रव्यमि-
अजलपूर्णं यथालाभं राजतादिपात्रेण पाद्यवत्प्रयोगवाक्यमुच्चार्य
पाद्यक्रमेणैवार्घ्यं दत्त्वा वैश्वदेविकमण्डलादुत्तरत उपविष्टानां दिजा-
नामाचमनोद्यं दद्यात् । तेष्व्यावमनोदकपादप्रक्षालनोदकान्यमङ्ग-
मयन्त आचमेयुः ।

अथ मण्डलार्चन-पादप्रक्षालनाद्याचमनान्तपदार्थापयुक्तद्रव्येषा-
मतिनिपुणश्रष्टमभ्युदायानुसारात् तत्तन्मण्डलोपरि निक्षिपेत् । ततो

दर्भपाणिद्विराचस्यत्यादिवक्ष्यमाणकृतवचनाद्यजमानो ब्राह्मणचरण-
चालनोदकसंमर्गमकुर्वन् स्वपादप्रक्षालनपूर्वकं द्विराचस्य ब्राह्मणेः सह
आहुभूमिमागत्य आहुमिद्विरस्त्विति भवन्तोब्रुवन्त्विति ब्राह्मणान्
प्रत्युक्त्वा तैश्चास्म आहुमिद्विरित्युक्तं तदुपवेशनार्थमामनान्युपकल्पयत् ।
तथा च यमः ।

ततः मिद्विमिति प्राच्य कल्पितेष्वामनेषु च ।

आध्वमित्यादिनोत्तरेण मन्वस्यः ।

इति ब्राह्मणाह्वानादिआहुमिद्विवाचनात् ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनार्थमामनोपकल्पन ।

आहवतिः ।

तत्रामनानि देयानि तिलांश्चैव कुशैः सह ।

पृथक् पृथगामनेषु तिलतैलेन दीपिकाः ॥

तत्र आहुदंशे आमनानि देयानि कुशैः सहितान्तिलाश्च देयाः
आहुभूमौ प्रक्षपणीया इत्यर्थः । पृथक् प्रयगंकेकस्यामनस्य समापि
एकंका दीपिकेत्येतन्नाः देयाः, अथवा देयानात्यस्य विपरिणतस्यानु-
षङ्गः । अथवा तेष्वामनेषु पृथक् पृथक् कुशैः सह तिला देया इति
मन्वस्यः । तिलतैलशरणं घृतादिप्रशस्तसंज्ञापलक्षणाये । वभाद्यप्रशस्त-
स्त्वनित्यस्यैव च । आमनानि च प्रशस्तत्वात् भति मन्वस्येव कुतपा-
रगन्मन्त्रमयानि तृणैरूपाणि वा देयानि । प्रशस्तत्वात् च तेषां
आहुभूमौ प्रक्षरणं भवित, तदन्ताम प्रशस्तयुक्तकम्बल-आर्णादिदारु-
मयाण तदन्तामयानिपदुदारुमयाणि ।

आमनविशेषं निषधमाह मार्गः ।

गोशकृन्मयं भिन्नमाक्षं पालाशमेव च ।

लोहवद्धं मदेवाके वर्जयेदामनं वधः ॥

गोशकृन्मयं मृत्तयस्त्र, 'भिन्नं' स्फुटितं । यत्किञ्चित्प्रकृतिकस्यायं
निर्धधः । 'आक्षं' विभोतकमयं । 'पालाश' किशकृतमय । 'लोहवद्धं'
कालायमपट्टिकाकोलकादियुक्तं । अनेन च मयेयमस्य स्तरं निर्धध
रुचितः । लोहशब्दस्याप्रशस्तसोमकादिधातुपलक्षणाये । 'आक्षं'
रूपिकामयं । मदेवाजयेदित्यन्वयः ।

कालिकापुराणं ।

उपलिप्ते द्विजान् स्यान् पित्र्यथे गृह्णियोजितं ।

कुशोत्तरे तिलासार्णे अभिन्नं लोहाजितं ॥

दाता च सामने पृते विप्रानाशयेक्ष्मा ।

क्षुप्रासने ममाचान्तान् पवित्रं पूर्णमव तु ॥

देविकपेत्तकामनस्यापने प्रकारभेदो देवनस्यति कर्मपुराणयोः ।

ये चाव विश्वेदेवानां विप्राः पूर्णनिमन्विताः ।

प्राङ्मुखान्मामनान्देषां दिदमोपरितानि च ॥

दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणां सामनानि च ।

दक्षिणार्गेकदमार्णि प्रोत्तानि तिलोदके ॥

प्राङ्मुखानि दक्षिणामुखयुक्तानाव्यव मुखशब्दो लघुः । गृहादिषु
मुखस्यानायकत्वात्तयसाभिप्रायेण, कम्पलादिषु दशादिरूपाभाभि-
प्रायेण प्रयुक्त इति चेदित्य 'दिदमोपरितानि' प्रत्येकमुपरिस्था-
पितपराशरभेगिराशुगन्तानि, 'दक्षिणार्गेकदमार्णि' उपरिस्थापित-
दक्षिणार्गेकदमार्णि

महाभारतेऽपि वृषीं प्रकृत्य आद्वक्तारं निमिं प्रत्याह ।

कुरु चैनां पूर्वशीर्षा भव चोदङ्मुखस्तथा ।

त्वं दैवे इति शेषः ।

तथा दानधर्मेषु आद्वक्त्ये ।

अमावास्यां महाप्राज्ञाविप्रानानाव्यपूजितान् ।

दक्षिणावृत्तिकाः सर्वा वृषोः स्वयमयाकरोत् ॥

दक्षिणायास्ततोदर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोर्ध्वं विप्राणां ये त्वन्मुपभुञ्जते ।

‘आनाय्य’ आह्वानेन स्वगृहं प्रवेश्य । ‘पूजितान्’ पूजार्हान्, अञ्जनाभ्यञ्जनादिभिरलङ्कृतान् । दक्षिणावृत्तीनि शिरांसि यामान्ता दक्षिणावृत्तिकाः दक्षिणस्यान्दिशि कृतशीर्षा इत्यर्थः, दक्षिणवाह-भागे कृतशीर्षा इति केचित् । विष्टरेषु दद्याद्यामनापरि द्विजपादयोश्च स्यापनार्थं दक्षिणाया दर्भा निवेशिताः । अतोऽलिङ्गदर्शनादन्तेनाप्येवं कर्त्तव्यमिति गम्यते । तानि चामनानि तथा विविकानि स्थापनीयानि यथा तत्रोपविष्टानां ब्राह्मणानां परस्परस्पर्शा न स्यात् ।

अतएवाह क्रतुः ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवामा जितेन्द्रियः ।

परिश्रिते गुह्यौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे मस्यगाचान्तान् प्रयताञ्कुचोन् ।

आमनेषु सदर्थेषु विविकेषूपवेशयेत् ॥

‘लघुवामाः’ प्रचालनं मलादिकृतगौरवरहितवस्त्रः सृक्प्रवस्त्रो

वा । 'परिश्रिते' परितः पटादिनाऽवरणद्रव्येणावृते । 'विक्रिषु'
उपविष्टानामन्योन्यस्पर्शपरिहारचमन्तरालात् । 'शय' गतार्थः ।
अथ हेतुमाह गार्ग्यः ।

स्पर्शं स्पर्शं भवेत्पापमेकपङ्क्तिनियोगतः ।

हीनवृत्तादिपङ्क्तौ तु युक्तं तस्मात् विवेचनं ॥

यावत्कृत्वोद्भूतमवृत्तानां एकपङ्क्तुपविष्टहीनवृत्तस्पर्शः भवेत्
तत्कृत्वस्पर्शमप्राप्यत्यं । अथयतानाञ्ज कर्मणि व्यसह' ता तेषां
प्रत्यवायः । प्रकृतस्य कर्मणा वैगुण्यं चैवभयविधपापं स्यात्, अतः
कारणादिवेचनं कर्त्तव्यं । तच्च हीनवृत्तत्वानिर्द्धारणं भव्यामनानां
तन्निर्द्धारणे तु पङ्क्तेरेवेति ।

पङ्क्तिभेदमाधनान्याह वृहस्पतिः ।

एकपङ्क्तुपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परं ।

भस्मना कृतमर्यादा न तेषां मङ्करो भवेत् ॥

परस्परास्पर्शनमन्तराले भस्मलेखाकरणसंयुभयमिह पङ्क्तिभेद-
साधनत्वेनापदिष्टं ।

वार्हस्पत्यस्मृति-प्रभाषखण्डयोः ।

अग्निना भस्मना वापि स्तम्भेनाण्डकेन वा ।

द्वारमङ्कमणेनापि पङ्क्तिभेदः प्रकीर्तितः ।

'स्तम्भे' गुल्मं, स्तम्भेनेति कवित्याटः, द्वारमङ्कमणश्चेति साधनद्वयं ।

'मङ्कमण' मार्गः ।

इति ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनोपकल्पनं ।

अथ ब्राह्मणोपवेशनं ।

तत्राह तुर्मनु-वृहस्पती ।

आमनेषु तु कृतेषु वर्हिष्मसु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग् विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥

‘कृतेषु’ स्यापितेषु । ‘वर्हिष्मसु’ दर्भोत्तरेषु । पृथक् पृथगिति
प्रतिब्रान्नां विविकृतया च । ‘उपस्पृष्टोदकान्’ कृताचमनान् ।
याराह-विष्णुपुराणयोः ।

पवित्रपाणिना चान्तानामनैषूपवेशयेत् ।

अत्र विशेषमाह शाखायनिः ।

पाणिपादमुखार्द्राश्च स्वाचान्ताः सुममाहिताः ।

तेष्वामनेषु संस्थाप्या विप्रास्तेन क्रमेण तु ॥

‘पाणिपादमुखेऽर्द्राः’ अगुष्कपत्रालनाचमनमलमृजलाः । ‘यावन्मुख-
ख-पाणि-पादमार्द्रतां न जहाति तावदविलम्बितमुपवेशनीया इत्यर्थः ।
तथा च विष्णुः ।

अपराहे विप्रान् सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभृत्याविद्यं क्रमेण
कुशोत्तरेष्वामनेषूपवेशयेत् ।

‘यथाभृत्याविद्यं’ विद्याबाहुन्यानुसारेण । एतच्च तपोवाङ्म-
न्यादीनामुपलक्षणाथं ।

यत आह सुमन्तः ।

विद्या-तपोधिकानां वै प्रथमामनमुच्यते ।

एकपङ्क्त्यविष्टानां ममं गन्धादिभोजनं ॥

‘प्रथमं’ प्रथमस्थानं स्यापितं गुणैश्च अष्टं । अन्यदन्येषाङ्गन्ध-पुष्पा-
दिकं भोज्यं चान्नं मर्विषां ‘ममं’ तुल्यं, नोत्कृष्टापकृष्टविभागेन विषमं देयं ।

आश्रमविशेषेणाप्ययामनार्हानाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

अनिष्टमद्भुतं तस्य हरते रक्षसां गणः ॥

तस्मादयामने भोज्यो यजनां मंथतोयतिः ।

ओत्रियो ब्रह्मचारी वा यजस्तेन न लुप्यते ॥

उक्तक्रमातिक्रमे दोषमाह सुमन्तुः ।

अर्हेषु विद्यमानेषु नानर्हाय भवेद्वरं ।

दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या आरुषा च विद्युज्यते ॥

‘अर्हेषु’ योग्येषु, ‘अनर्हाय’ अयोग्याय, ‘वरं’ वरिष्ठमामनं न भवेत् ।
अयोग्यो वरिष्ठमामनं नाध्यामोनेत्यर्थः । यदि पुनरध्यामोत तर्हि
पङ्क्त्याः दुष्कृतं ‘हरते’ प्राप्नोति । ‘आरुषा च’ जीवितेन, परित्यज्यते ।
हारीतोऽपि ।

मन्तिष्ठमानेष्वर्हत्सु योऽनर्होऽयामनं श्रयत ।

गृह्णाति स मलं पङ्क्तेरायुषा च विद्युज्यते ॥

‘मन्तिष्ठमानेषु’ विद्यमानेषु । ‘मलं’ दुष्कृतं ।

यमः ।

प्रायेण मूर्खः स्मृति-मन्त्रहीनो

योऽयामनं गच्छति मुख्यभावात् ।

नान्यद्भयं पश्यति मूढचताः

देहप्रनाशे नरकं सुघोरं ॥

यो वै न विद्वान्न च ब्रह्मचारी

न चाश्रमस्थो न च मन्त्रपूतः ।

हवींषि चाश्राति धुरि स्थितस्तु

सोऽश्राति पङ्क्त्या मलकिल्लिषाणि॥

‘धुरिस्थितः’ अग्रामने स्थितः ।

अर्धेणापीदास्यतामित्येवं यजमानाभ्यनुज्ञातेनैवाग्रामने उपवेष्टव्यं
नाननुज्ञातेन ।

तथा च पङ्क्तिपावनानन्तरं पैठीनसिः ।

तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिनियुक्तो मूर्द्धनि सहस्रैरप्युपहतां तस्मा-
न्नानियुक्तोऽग्रामणं गच्छेत् यदि गच्छेत् पङ्क्त्या हरति दुष्कृतं ।

सहस्रैरपि पङ्क्तिदूषकैः उपहतां पङ्क्तं तेषां पूर्वाक्तानां पङ्क्तिपाव-
नानां मध्ये एकैकोपि यजमाननियुक्तः सन् मूर्द्धन्यग्रिमामने समुप-
विष्टः पुनाति पावयतीति ।

शङ्ख-लिखितौ ।

नानियुक्तोऽग्रामणं गच्छेत् ।

अत्र वैश्वदेविकानामादावुपवेशनं कार्यं पित्र्याणाम् पश्चात् ।
उच्छिष्टावलिप्रहस्तत्वालनं विमर्जनञ्च वर्जयित्वा सर्वेषां आङ्घ्रौयपदा-
र्यानां वैश्वदेविकपूर्वकत्वात् ।

तत्राह कात्यायनः ।

दैवपूर्वं आङ्घ्रं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इति ।

कर्त्तव्य इति शेषः ।

दैवपूर्वकत्वकारणमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

देवादिश्राद्धमात्मानं च रत्नानि पितृणामग्रे नियुक्ताः पूर्वमुप-
वेशिताः ।

हारीतोऽपि ।

अमृतं देवमित्याहुर्मृतं पित्र्यं विधीयते ।

तस्माद्देवात् प्रवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति ह्यमरेषु च ॥

‘अमृताः’ अमरा देवाः, तत्सम्बन्धितात् कर्माणामृतं । मृता हि पितरः, तत्सम्बन्धितात् कर्मापि मृतं । अतः कारणाद्देविकाप्रमृति आद्धक्रियाः ‘प्रवर्त्तन्ते’ प्रारम्भणीयाः । तथा अमरेषु वैश्वदेविक एव कर्मणि ‘तिष्ठन्ति’ संस्थापनीया इत्यर्थः । एवं कृते मति मृताख्य-ममङ्गलं कर्म मङ्गलरूपेणामृतेन कर्मणोभयतः परिवेष्टितं मङ्गलमेव भवतीति भावः । उक्तदेव-पित्र्ययौडापर्यन्त्रिपर्ययदोषः “देशान्तं तदीहेतेत्यादि मनुवाक्ये दर्शितः ।

यमोऽप्याह ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पूर्वं देवविवर्जितं ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु पित्र्यं पूर्वं विवर्जयेत् ॥

दैवं पूर्वं नियुञ्जीत पश्चात् पित्र्यं यथाविधि ।

पूर्वं पित्र्यं नियुञ्जानः क्षिप्रं पश्यति साम्ययः ॥

‘आसुरं’ असुरोपभोग्यं । असुरनिवारकाणां वैश्वदेशानां पूर्व-मनिवेशितत्वात् । अतो वैश्वदेविकानां पूर्वमुपवेशनं पश्चात् पित्र्याणां । तच्च यथाक्रमं पूर्वाभिमुखानामुत्तराभिमुखानां च कर्त्तव्यं । तथा ब्रह्माण्डपुराणे ।

विप्रो तु प्राङ्मुखो देवो दैवो तु पूर्वं निवेशयेत् ।

उत्तराभिमुखान् विप्रोऽस्तीन् पितृभ्यश्च सर्वदा ॥

इति वैश्वदेविकार्यनिमित्ततन्नाङ्गणसंख्यायाः उपलक्षणार्थः ।

त्रीनिति च पित्र्यार्थनिमन्त्रितब्राह्मणसंख्यायाः ।

अतएव वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रान् देवानामुभयात्मकान् ।

पितृ-पंतामहानाञ्च भोजयेच्चाण्डदङ्गुखान् ॥

‘उभयात्मकान्’ पित्रादि-मातामहादिश्राद्धद्वयार्थं वैश्वदेविक-
द्वयमस्वन्धिनः ।

पृथक्प्रयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप ।

एकत्रैकेन पाकेन कुर्वन्त्यन्ये महर्षयः ॥

‘तयोः’ पितृ-मातामहवर्गयोः ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

प्राङ्मुखो देवमङ्गल्यान् पितृन् कुर्यादुदङ्मुखः ।

याज्ञवल्क्यः ।

पवित्रपाणिराचान्तानामनेषूपवेशयेत् ।

द्वौ देवे प्राक्तन्यः पित्र्ये उदङ्गैकैकमेव वा ॥

विष्णुरपि ।

द्वौ देवे प्राङ्मुखौ त्रीन् पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वा ।

शङ्खोऽपि ।

द्वौ देवे प्राक्तन्यः पित्र्ये ब्राह्मणांस्तु उदङ्मुखान् ।

भोजयेद्विधिवद्विद्वानेकैकमुभयत्र वा ॥

विष्णुधर्मात्तरे ।

द्वौ देवे प्राक्तन्यः पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा ।

उदङ्मुखान् पित्र्यान् स्नातान् विद्यागुणक्रमात् ।

। तलदर्भावकीर्णेषु आसनेषूपवेशयेत् ।

कात्यायनोऽपि ।

स्नातान् शुचीनासान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य देवे युग्मानयुग्मान्
यथाशक्ति पित्र्य एकेकस्योदङ्मुखान् ।

उग्रनाः ।

कृत्स्नशु-नख-रोमाणः शुचौ देशे प्राङ्मुखा वैश्वदेविका उदङ्मुखाः
शेषा दर्भामनेषूपवेश्या इति ।

वेदविशेषेणोपवेशनविशेषः

शान्तातपस्यति-प्रभामखण्डयोः ।

द्वौ देवेऽथर्वणे विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

पित्र्ये तदङ्गुष्ठांस्त्रिंश बह्वृचाध्वर्युभामगान् ॥

अचाह पैठीनसिः ।

प्राङ्मुखान् विश्वदेवानुपवेशयेत् वर्ध्मस्तस्मासनेषु पितृन् दक्षिण-
पूर्वणेष्टुर्ग ।

‘विश्वदेवान्’ विश्वदेविकान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखानुपवेशयेत्,
‘पितृन्’ पित्र्यान् ब्राह्मणान्, ‘दक्षिणपूर्वण’ दक्षिणपूर्वाभिमुखान् ।
अथोपविष्टान् विश्वदेविकानपेक्ष्य दक्षिणापूर्वस्यामाग्र्यान्दिशि निवे-
शितपङ्क्तौत्तराभिमुखान् इत्येतत्सर्वं ‘उक्तं’, गृह्य इति शेषः ।

हागेतस्तृत्तराभिमुखानां पित्र्यब्राह्मणानामुपवेशनमित्यस्य पस्य
निन्दां कृत्वा तेषां पूर्वाभिमुखतया विश्वदेविकानास्तृत्तराभिमुख्यनो-
पवेशनमुक्तवान् । शुभानुपस्पृष्टाचमनीयान् शुचौ दक्षिणार्धेषु दर्भेषु
प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् उदङ्मुखानित्येकेन वा प्राङ्निर्देशान्
॥

क्रूरा ह्येतेभिमुखा हिंसका भवन्तीति मैत्रायणिः । तस्मात् प्राङ्मुखान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् । अत्र प्राधान्यादक्षिणायदर्भलिङ्गाच्च पित्र्यार्था
एव ब्राह्मणा विवक्षिताः । एके तु मन्यन्ते तानुदङ्मुखान् भोजये-
दिति । अथर्वेनत् पित्र्याणामुदङ्मुखत्वं न कर्त्तव्यं । अत्र हेतुः प्राङ्गि-
र्देशादित्यादिः । यत एते ब्राह्मणाः पूर्वनिमन्त्रणेन पित्रादिस्थाने
भोक्तृत्वेन निर्दिष्टाः परिकल्पिताः ततश्च “निमन्त्रितान् हि पितर
उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान्” इतिवचनात् ते क्रूरात्मकपित्रधिष्ठिताः
सन् उत्तराभिमुखाः पित्र्यं कर्म कुर्वन्तो दक्षिणाभिमुखस्य यजमान-
स्याभिमुखाः सन्तो हिंसका भवन्तीति मैत्रायणराचार्योऽमन्यते ।
तस्मात् पूर्वाभिमुखानेव भोजयेत् । वैश्वदेविकांस्तु उदङ्मुखान् यतस्ते
दक्षिणादिगभिमुखस्य यजमानस्य कर्म कुर्वन्तः आङ्गुरचक्रविश्वदेवाधि-
ष्ठितत्वादभिमुखाः सन्तो रक्षका भवन्ति ।

बौधायनोऽपि ।

सदर्भोपकृतृष्वामनेषु द्वौ देवौ चोन् पित्र्य एकैकमुयत्र वा प्राङ्मुखा-
तुपवेशयेत् उदङ्मुखान् वा ।

तदेवमत्र दिग्विशेषाभिमुख्ये पञ्च पक्षा भवन्ति । तत्र तैश्वदेविकाः
प्राङ्मुखाः पित्र्या उदङ्मुखा इत्येकः, वैश्वदेविका उदङ्मुखाः पित्र्याः
प्राङ्मुखा इति द्वितीयः, उभये उदङ्मुखा इति तृतीयः, उभये
प्राङ्मुखाः इति चतुर्थः, देविकाः प्राङ्मुखाः पित्र्याश्चाग्नेयाभिमुखा
इति पञ्चमः, एतषु च वैश्वदेविकानां प्राङ्मुखत्वं पित्र्याणाञ्चोदङ्-
मुखत्वमित्ययमेव पक्षोबलभिराश्रितः । अत्र च “प्रदक्षिणन्तु देवानां
पितृणामप्रदक्षिणं” इति बौधायनवचनाद्यद्यदेवानां कार्यं तत्तत्प्र-

दक्षिणप्रचारेण कर्त्तव्यं । ततश्च दक्षिणादिगुपक्रममुदगपवर्गं वैश्व-
देविकानां उपवेशनं कार्यं पश्चिमोपक्रमं सर्वदिगपवर्गश्च पितृकाणां ।
यत्तु यमेनोक्तं, “दक्षिणामंस्था आभीरस्य स्पृशेयुः परस्परः” इति ।
तत्र दक्षिणबाहुभागे मंस्था येषान्ते दक्षिणमंस्था इति विग्रहः ।
एतच्च पङ्क्तेः पश्चिमोपक्रमप्रागपवर्गान्ते घटते ।

अतएव द्वागलेयः ।

प्रतीच्यां समुपक्रम्य प्राच्यां निष्ठा यदा भवेत् ।

दक्षिणामंस्थता ह्येषा पितृणां आहुकर्मणि ॥

अथवा पित्र्याणां प्राङ्मुखोपवेशनमाश्रित्यदं दक्षिणामंस्थित-
त्वाभिधानं ।

उपवेशनप्रकारस्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तः ।

ब्राह्मणानुपमंगलद्वयोपवेशन्यदासनमस्थालभ्येति ।

अत्र ब्राह्मणोपमंगले आसनस्पर्शे चाकाङ्क्षितं त्रिशसमुपवेशन-
वाक्यञ्चाह यमः ।

आसनं संस्पृशन् मध्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणानुपमंगलद्वय
समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत् ।

श्लोकेनोपवेशनवाक्यान्तरमपि स एवाह ।

आसध्वमिति तान् ब्रूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

कृष्णपुराणेऽपि ।

तेषूपवेशयेदेतानामनं संस्पृशन्नपि ।

आसध्वमिति सञ्जल्प्य आभीरं ह्ये पृथक् पृथक् ॥

व्यासस्तु वाक्यान्तरमाह ।

आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ।

उपस्तीर्णेषु चामीरस्य स्पृशेयुः परस्परं ॥

‘उपस्तीर्णेषु’ उपरि समीपे वा आस्तीर्णदर्भेषु ।

उपवेशने मन्त्रमाह धर्मः ।

अन्वालय्य ततोदेवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिर्याद्वतिभिरासनेषूपवेशयेत् ॥

अत्र पैटकाणामवोपवेशने व्याहृत्य इत्यपरार्क-स्मृतिचन्द्रिका-
काराभ्यां व्याख्यातं । तत्र विशेषाग्रहणादुभयेषामप्युपवेशने व्याहृ-
तिप्रयोग इति सूचितं । अन्वारभ्येत्यत्र जान्वारभ्येति पठित्वा ब्राह्म-
णस्य जानूपस्पर्शनपूर्वकमुपवेशनं स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । तत्र
बह्वक्षपि मूलस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं कुतस्तेन समानीतोऽयं
पाठ इति न विद्वः । अविमंवादेन ब्राह्मणस्य दक्षिणं पाणिं उपसंगृह-
णानां शिष्टास्य कथं न दृष्टा इति ।

अविध्यत्पराणोपि ।

ॐ भूर्भुवः स्मरित्युक्त्वा तान् सम्यगुपवेशयेदिति ।

अत्र समन्त्रकमुपवेशनप्रयोगवाक्यं । ॐ भूर्भुवः स्मः समाध्वमिति
वा अवास्यतामिति वा यजमानेनोच्चारणीयं । तदनन्तरं द्विजैरथो
सुसमास्मर्य इति प्रतिवदद्भिरुपवेश्यं । एवं पित्र्यादिश्राद्धार्थान्
ब्राह्मणानुपवेश्य मातामहश्राद्धार्थानप्युपवेशयेत् ।

तथा च पित्र्यादिश्राद्धार्थब्राह्मणोपवेशनं प्रतिपाद्याह, याज्ञवल्क्यः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

‘एवं’ पितृश्राद्धार्थदेवपिच्यवत्, मातामहश्राद्धार्थानपि पृथग्देव-

पित्र्यान् ब्राह्मणानुपवेशयेत् । अथवा पित्र्यानेव पृथगुपवेशयेत् ।
देवांस्तुभयत्र तानेव कल्पयेत् । तदेतदाह, 'तन्त्रं वेति । 'वैश्वदेविकं'
विश्वेदेवदैवत्यं कर्म सहदनुष्ठाय आद्रुदयाङ्गतां नेयमिति ।

मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मपुराणे च ।

तथा मातामहानास्तु तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ।

पृथक्तयोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥

आमनासीनानां कर्त्तव्यमाह सुमन्तः ।

पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परं ॥

ते विप्राः सर्वे देवार्थाः पित्रर्थास्तु पवित्रपाणयो मौनव्रतान्विताः
प्रमादमभ्यवमुच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः आ भोजनममाप्रवर्त्तेर-
न्नित्यर्थः । अत्रमाह आद्रककर्त्तापि मौनव्रतान्वितो वर्त्ततेति गम्यते ।
प्रमादान् मौनलोपे तु प्रायश्चित्तमुक्तं नियमप्रकरणं । एतच्च पूर्वोक्तानां
नियमानामुपलक्षणार्थं ।

मौनव्रतान्वयस्य कचिदपवादमाह यमः ।

ब्रह्मोद्याय कथाः कुर्युः पितृणामेतदोषितं ।

एवमुपवेशितेष्वपि ब्राह्मणेष्वगतमतिथिमपि आद्रपङ्क्तानुपवेश-
येदिति प्रागेवोक्तं ।

इति ब्राह्मणोपवेशनं ।

अथ पृथिवीमृत्यादिरूपं ।

तच्च तावदामनोपविष्टानां ब्राह्मणानां पुरतः कुक्षोपकृतार्था
भुवि यक्षोपविती प्राङ्मुख उपविश्य प्रमादकृताविघ्नाताशुचिर्निरुत्थयं

ह्युचिन्तातिशयार्थं वा प्रथमतः पुण्डरीकाक्षस्मरणं कुर्यात् ।

अतः ।

पुण्डरीकाक्षस्मरणस्य गुचितापाकत्वमाह क्रतुः ।

अर्पावन्नः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ।

अनन्तरं च पृथिवीस्तुतिः कर्त्तव्या । तथा च महाभारतीयश्राद्ध-
कन्य निमन्त्रितं प्रत्यचिवाक्यं ।

स्रोतव्या चेह पृथिवी निवापाश्र्योतधारिणी ।

वैष्णवो काश्यपो चेति तथैवेह ज्ञयेति च ॥

‘निवापे’ पितृदेवत्यत्यागे, यः ‘आस्थोतः’ प्रक्षिप्तं द्रव्यं, तस्या-
धारभूता यस्मात्तस्मात् पूर्वं पृथिवीस्रोतव्या । ‘इति’ करणे, वैष्ण-
व्यादिनाम्नां स्तुतौ करणत्वप्रदर्शनार्थं । ततश्च स्तुत्यभिव्यक्त्यर्थं वैष्ण-
व्यमीत्येवमादीनि नामान्गुह्यारणीयानि, आराधनवचनो वा स्तौतिः ।
तस्मिन् पक्षे प्रणवादीनि नमोऽन्तर्गतार्थानि वैष्णव्यादिनामानि
प्रयोज्यानि । ॐवैष्णवे नमः । ॐकाश्यपे नमः । ॐज्ञयाये नम इति ।
ज्ञयेति क्षीनिवास-गत्योरित्यस्य धातोरूपं ।

वाराहपुराणे ।

पणस्य शिरसा भूमिं निवापस्य च धारिणीं ।

वैष्णवो काश्यपो चेति अक्षयेति च नामतः ॥

पृथिवीं प्रति वराहवाक्यमपि तत्रैव ।

पणस्य शिरसा देवि निवापस्यानमागतः ।

स्तुवीतानेन मन्त्रेण त्वाञ्च भक्त्या व्यवस्थितः ॥

मेदिनी लोकमाता च तितिरुर्वी धरा मही ।

भूमिः शैलशिला च त्वं स्थिरा तुभ्यं नमो नमः ॥

धरणी काश्यपी चौणी रसा त्रिशभरा च भूः ।

जगत्प्रतिष्ठा^(१) वसुधा त्वं हि मातर्नमोऽस्तु ते ।

वैष्णवी भूतदेवी च पृथिवी त्वं नमोऽस्तु ते ॥

ततः आद्रप्रदेशं गयात्मकत्वेन तदेकदेशस्थितं गदाधरञ्च ध्यात्वा
तयोश्च नमस्कारं कृत्वोत्तरं कर्म प्रवर्त्तयेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आद्रभूमिं गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरं ।

ताभ्याञ्चैव नमस्कृत्य ततः आद्रं प्रवर्त्तयेत् ॥

‘ताभ्यामिति चतुर्थी द्वितीयार्थे । ‘नमस्कारश्च मनोवाक्यार्थैर्वि-
धेयः । तत्र वाचिकस्तन्नामभ्यां एवं कर्त्तव्यः । ॐ भगवत्यै गयायै नमः ।
ॐ भगवते गदाधराय नम इति ।

आद्रारम्भात्पूर्वं जप्यमाह प्रचेताः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवं ।

गायत्रीं प्रणवं वापि ततः आद्रमुपक्रमेत् ॥

‘वैष्णवमन्त्राः’ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उपवेश्य जपेद्द्वीमान् गायत्रीं तदनुजया ।

अथ सूक्त-सूक्तविभागावस्थितयोः कर्माङ्गभूतयोर्द्वैतकाव्योः

शिष्टाचारप्रामाण्येन सङ्कीर्तनं कृत्वा ब्राह्मणाभ्यनुज्ञायश्णार्थं वक्ष्यमा-
णेतिकर्त्तव्यतायां पृच्छां कुर्यात् ।

तत्र वराहकृतं श्राद्धं प्रगृह्य लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुशानादाय प्रागयान् रोमकूपान्तरस्थितान् ।

अष्टौणां हृदि पप्रच्छ करिष्ये पितृतर्पणं ॥

‘प्रागयान्’ पुरतोऽयान् स्वाभिमुखीभूतदिक्प्रमुखायानित्यर्थः ।

‘रोमकूपान्तरस्थितान्’, यज्ञवराहस्य बर्हिर्मयरोमत्वादिसमुच्यते ।

मनसा ध्यातान् अष्टौन् ‘हृदि’ मनस्येव, पप्रच्छ ।

अपृच्छायां दोषः कालिकाखण्डे ।

अपृच्छन् प्रचरेद्यस्तु नरो विप्रांश्च पार्श्वति ।

तस्य प्रियं मत्प्रमुखा नाचरन्ति दिवौकसः ॥

इतिकर्त्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्नयश्चोपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

‘सप्रश्नयः’ विनयाम्बितः, पृच्छेत् । विनयाभिव्यक्तये शरीरसंस्थान-
माह । ‘उभावित्थादि ।’ जानुभ्यां जानुनोरन्तरं द्वावपि पाणी ‘समौ’
समदेशौ समसंस्थानौ स्थितावाभिमुख्येनावस्थितौ बद्धाञ्चलिं कृत्वे-
त्यर्थः । अथवा ‘जानुभ्यां समौ’ जानुद्वयेन तुल्यसंस्थानौ, जानु-
नोरेवान्तरे कृत्वा पृच्छेत् । एतच्च संस्थानमुपविष्टस्यैव सम्भवति ।
सप्रश्नयो ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यनेन ब्राह्मणाभिमुखीभावोपि कर्त्तव्यं
इति गम्यते । ततश्च ब्राह्मणाभिमुख्येनैवमुपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत्
सप्रश्नपक्षस्य वैकल्पिकः ।

अत एव कात्यायनः ।

प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वास्वेति ।

‘प्रश्नेष्विति वङ्गवचननिर्देशात् सर्वप्रश्नविषयत्वमस्य विज्ञायते ।
‘पङ्क्तिमूर्द्धनि’ पङ्क्तादौ, उपविष्टः ‘पङ्क्तिमूर्द्धन्यः’ । अत्रैकं प्रति प्रश्ने
स एव प्रतिब्रूयात्, सर्वान् प्रति प्रश्ने सर्वे प्रतिब्रूयुः । असाधारण्येन
तत्तत्पङ्क्तिकर्त्तव्ये कर्मणि योयस्यां पङ्क्ती मूर्द्धन्यः स एव प्रष्टव्यः ।
तत्तत्पङ्क्तिस्था एव वा सर्वे प्रष्टव्याः ।

अत्र आहकर्त्तुः प्रश्नवाक्यं ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यत्थे भोजनेन ययाक्रमं ।

प्रपितामहान् सर्वांश्च तत्पितृन्श्चानुपूर्वशः ॥

‘पितृनित्यादिबङ्गवचनं पूजार्थं । एवमन्यत्रापि समाचारानुसा-
रात् कश्चित् बङ्गवचनं प्रयोज्यं ।

द्विजोत्तरवत्कथयितं प्रश्नवाक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आहं करिष्य इत्येवं पृच्छेद्विप्रान् समाहितः ।

कुरुष्विति स तैरुक्तो दद्याद्भासनन्ततः ॥

अत्र यज्ञपुरुषपरब्रह्मरूपश्रीविष्णुस्मरणपूर्वकप्राणायामव्रित्तयानु-
ष्ठानानन्तरं प्राचीनावीती दक्षिणायेषु दर्भेषु पूर्वाक्रमेणानेन पित्र्य-
द्विजाभिमुखमुपविष्टः श्रिष्टाचारप्राप्तेन वाक्येन पृच्छेत् । इह सर्वत्र
प्रश्नोत्तरेषु प्रणवपूर्वकाः प्रयोगा विधेयाः ।

तथा च महाभारते श्रीभगवद्गीतासु ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ॥

प्रश्नवाक्यरचना तु ॐ इह पृथिव्यामित्यादि पितृहस्तिकामोऽह-
मित्यन्तं निमन्त्रणप्रकरणे प्रदर्शितं मङ्गल्यवाक्यमुच्चार्य युष्मदनुज्ञया
करिष्य इत्यन्तेऽनुकीर्त्तयेदिति, अयमेव च प्रश्नः स्मृतिचन्द्रिकाकारे-
णावांन्तरमङ्गल्यशब्देनोक्तः प्रश्नानन्तरं कुरुष्वेति ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातो
वैश्वदेविकपूर्वकं दर्भामनानि दद्यात् । दर्भामनदानात् पूर्वं त्रिवारं
जप्यः सप्तार्चिर्नमन्त उक्तः विष्णुधर्मात्तर-ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्मपुराण-वायुपु-
राण-प्रभामखण्ड-भविष्योत्तरेषु ।

पाप्मापहं यावतौयमश्वमेधममन्तथा ।

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥

देवताभ्यः पितृभ्यश्च मरायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नम इति ॥

आद्यावसाने आद्रुस्य त्रिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे वापि जपेदेनं समाहित इति ॥

अन्यमपि प्रभामखण्ड-ब्रह्मपुराण-विष्णुपुराणोक्तस्य सप्तार्चिःस्तोत्रस्य
प्रथमश्लोकं आद्रुस्यादि-मध्यावसानेषु ओत्रियास्त्रिरावर्त्तयन्ति ।

अमूर्त्तीनां समूर्त्तीनां पितृणान्दीप्रतेजसां ।

नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषामिति ॥

अन्ये तु व्याचोक्तं मन्त्रान्तरमण्यनुकीर्त्तयन्ति ।

चतुर्भिस्च चतुर्भिस्च दाभ्यां पञ्चभिरेव च ।

ह्रयते च पुनर्दाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदत्विति ।

अत्रावसरे नौवीबन्धो विधेयः, “पितृदैवत्या वै नौत्रिरिति शत-
पथीयलिङ्गदर्शनेन पितृदैवत्यं कर्म नौत्रिमता कर्त्तव्यमित्यवगमात् ।

भविष्यत्पुराणे ।

बध्नीयान्तु तथा नीवीं न च प्रेतेत दर्जनं ।

स्यात्कर्त्ता नियतस्त्वेवं यावच्छ्राद्धं समाप्यते ॥

तथा आहूतप्रकृतिभूतपिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्तर्वर्त्ति “नीविं त्रिस्मिन् नमो व इत्यञ्जलिं करोति” इति कात्यायनसूत्रं व्याचक्षणेनोपाध्यायकर्त्तृणैवमभिहितं । अत्र नीवीत्रिस्मिनविधानात्कर्त्तारम्भे नीवीबन्धः कर्त्तव्य इत्यर्थाद्गम्यत इति । इह निबद्धा चयं वचनाद्वैश्वदेविककर्मावसरेष्वनुमोच्यमाना पिण्डनमस्कारपर्यन्तमनुवर्त्तते, नीविर्नामात्रतिलकुशाश्वितानां परिहितवस्त्वान्तराञ्जलिदशानां वामकटिमंलग्नवस्त्वबहिर्भागेन मस्तेष्व गोपनं । नीवीबन्धे श्रद्धालवः आहृतः “निहन्मि सर्वं यदमेधवत्” इत्यादिकं तिलविकिरणे दर्शयिष्यमाणं मन्त्रं पठन्ति, तदनन्तरं च रक्षार्थं प्रथमं वैश्वदेविकप्रदेशे यवान् विकिरन्ति ।

उक्तं हि ब्रह्मपुराणे वराहकृतं आहुतं प्रकृत्य यवानां दैवरक्षार्थत्वं ।

अक्षतैर्देवतारतां चक्रे चक्रगदाधरः ।

अक्षतास्तु यवौषधः सर्वदेवास्यमम्भवाः ॥

रक्षन्ति सर्वां स्विदशान् रक्षार्थं निर्मिता हि ते ।

देव-दानव-दैत्येषु यत्त-रक्षःसु चैव हि ॥

न हि कश्चित् क्षतं तेषां कर्तुं शक्नुयराक्षरे ।

देवानाम्ने हि रक्षार्थं नियुक्ता विष्णुना पुरा ॥

एवं च सति वैश्वदेविकम्यानेऽपि तिलानामेव विकिरणं कर्मव्यं, न तु यवानां तेषामनुपदेशात् । न च तिलैः क्रियमाणमर्धेवं भवतीति

यदुपाध्यायकर्णेणोक्तं तत् पुराणापर्यालोचनमूलमिति ज्ञेयं । एवं
दैवप्रदेशे यवान् विकीर्य पैतृकप्रदेशे परितस्तिलान् गौरसर्षपांश्च
विकिरेत् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

रक्षोघ्नांस्तु पठेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्मही ।

सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं आद्वे हि प्रचुरं क्लृप्तं ॥

‘क्लृप्तं’ यातुधानादिकृतो विघ्नः ।

सौरपुराणे ।

उपवेश्य ततो विप्रान् दत्त्वा चैव कुशामनं ।

पश्चात् आद्वस्य रक्षार्थं तिलांश्च विकिरेत्ततः ॥

कुशामनं दत्त्वापवेश्येति सम्बन्धः । तिलाश्चात्र कृष्णा ग्राह्याः ।

तथा भविष्यत्पुराणे ।

सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं ।

कुर्वु सूर्याग्नि-वस्त्वानां दर्शनञ्चापि यत्नतः ॥

विष्णुधामात्तरे ।

तिलावकीरणं कार्यं यातुधानविनाशनं ।

तथा ।

अपयन्त्वसुरा द्वाभ्यां यातुधानविवर्जनं ।

तिलैः कुर्यात् प्रयत्नेन अथवा गौरसर्षपैः ॥

“अपयन्त्वसुराः पित्ररूपा ये रूपाणि प्रतिसुच्याचरन्ति परापू-
रोनिपुरोये भयन्मृगिष्ठान् लोकान् प्रणुदात्वस्मात्” । “अपयन्त्वसुरा
ये पित्रषदः उदौरतामवर उत्परास उन्मथमाः पितरः

सौम्याम असुं य ईयुरवृका ऋतशासो नोऽवन्तु पितरे
हवेषु” इति ।

तथा ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
दुतासु सर्वेऽसुर-दानवा मया ।
ये राक्षसा ये च पिशाच-गुह्यकाः
हता मया यातुधानासु सर्वे ॥

एतेन मन्त्रेण सुमंयतात्मा तिलान् क्षिपेद्विष्य मर्षपांश्च ।

यस्मिन्देशे पथ्यते ह्येष मन्त्रस्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

तत्र मिद्धार्यकान् भूमौ क्षिपेद्रक्षोऽपनुत्तये ।
दितुं सर्वामु च तिलान् मन्त्रेणानेन निक्षिपेत् ॥
निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद्भवे-
दुतासु सर्वेऽसुर-दानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका
हता मया यातुधानासु सर्वे इति ॥

द्वारदेशे तिल-कुशप्रक्षेपणे मन्त्रः स्कन्दपुराणाक्तः शिष्टाचारं
दृश्यते ।

तिला रक्षन्वसुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान् ।

पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रत्नेदतिथिः सर्वरक्षक इति ॥

आहुप्रदेशस्य परितः प्राच्यादिदिशु मध्यं च तिलावकिरणं
मन्त्राः भविष्यत्पुराणे ।

अग्निध्यात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशं ।
 तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ॥
 प्रतीचीमाज्यपास्तददौचीमपि सोमपाः ।
 अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ॥
 रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
 सर्वतश्चाधिपक्ष्मिणां यमोरक्षां करोतु मे ।
 वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्वतो ॥

इत्येतान्मन्त्रान् यथालिङ्गं विभज्य प्राच्यादिदिक्षु अध ऊर्ध्वं कोणेषु
 सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।
 तद्यथा ।

अग्निध्यात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशमिति प्राच्यां ।
 तथा वर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिता इति दक्षिणस्यां ।
 प्रतीचीमाज्यपास्तददिति प्रतीच्यां । उदीचीमपि सोमपाः इत्यु-
 दीच्यां ।

अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः ।
 रक्षोभृत-पिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
 सर्वतश्चाधिपक्ष्मिणां यमोरक्षाङ्करोतु मे ।
 वायुभृतपितृणाञ्च तन्निर्भवतु शास्वतो ॥

इत्यधस्तादूर्ध्वं कोणेषु सर्वतश्च तिलान्विकिरेत् ।
 ब्रह्माण्डपुराणे ।

रक्षार्थं पितृमन्त्रस्य त्रिःकृतः सर्वतोदिशं ।
 तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति ॥

अस्यार्थवादोऽपि तथैवोक्तः ।

य इदं आङ्गकाले तु कुर्यादैः पितृपूजनं ।

अच्छयं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृभिः परिचितमिति ॥

निगमे तु तिलादिविक्रिणे मन्वान्तरमृकं ।

अपहतासुररक्षामि वेदिपद इति तिलान् गौरमर्षपांश्च आङ्गभूमौ
घनं विकिरेदिति ।

‘घनं’ निविडं ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारादयस्तु निगमवाक्यमंत्रविधं पठितवन्तः ।
अपह तिलान् विकिरेदिति । अत्र प्रतीकेन गृहीतं मन्वं च प्रदर्शित-
वन्तः । अपहता अमरा रक्षामि पिशाचायच्छयन्ति पृथिवी । मनु ।

अत्रेते गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इति ।

मन्वान्तरमपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

परितः पितृविप्राणामपेते यन्वितोरयम् ।

असुं य ईयुरिति चापमयं विकिरेत्तिलान् ॥

अपेते यन्तु पणयोऽमुष्मादेवयौयवः द्युभिरहोभिरक्षुभिर्यज्ञं
यमाददात्ववमानमसौ इत्येकोमन्त्रः । असुं य ईयुरित्येतः पदैरुप-
लक्षित उदोरतामवर इत्यादिरपरः ।

तद्यथा ।

उदोरतामवर उत्पराग उत्पथमाः पितरः भौम्यामः । असुं य
ईयुरवका अतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेष्विति तिलादिविक्रिणान-
न्तरं प्रमादोपजातस्य प्रमितस्य शङ्कितस्य वा मार्जारादिदृष्टिदोषस्य
निरन्त्ये कस्मिंश्चित्पात्रे निधाय कुशशुद्धवत्यादिभिश्च मन्त्रेन

प्रागुक्तेनाभ्युत्थणजलेन दुष्टदृष्टिनिपातादिदूषितः पाकः पूतो
भवतीति सङ्कीर्त्याशेषपाकप्रोक्षणं कृत्वा आद्धदेशामादितानन्या-
नपुपयोगिनः कुश-कुसुमादीन् सर्वान् पदार्थान् प्रोक्षेत् ।

तथा च वशिष्ठः ।

शुद्धवतीभिः कृष्णाण्डौभिः पावमानौभिश्च पाकादि प्रोक्षेत् ।
शुद्धवत्यादयो व्याख्याताः । कन्दोगो यजमानः शुद्धवतीभिः । यजु-
र्वेदाध्यायी कृष्णाण्डौभिः । वक्त्रचः पावमानौभिरिति । उपलक्षणञ्चै-
तत्पाकशुद्धिप्रकरणेकानान्तरत्नमन्द्रीनां । आदिशब्देनान्येषामपि
आद्धोपयोगिनां पुष्पादीनां ग्रहणं ।

अत एव ब्रह्माण्ड-भविष्यत्पुराणयोः ।

पुष्पादीनां तृणानाञ्च प्रोक्षणं हविषां तथा ।

पराहतानां द्रव्याणां^(१) निधायाम्युत्थणं पुनः ॥

नाप्रोक्षितं स्पृशेत्किञ्चिद्द्वैवे पित्र्येऽयवा पुनः ।

उच्चावचाः आद्धधर्माः साधारण्यात् प्रकीर्त्तिताः ॥

‘उच्चावचाः’ अनेकप्रकाराः ।

उक्तनिषेधातिक्रमे दोषं प्रदर्शयन् प्रोक्षणविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनभ्युत्थानुपस्पृश्य जुहोति च ददाति च ।

नैर्ऋतं भागधेयं स्यात्तस्मात् प्रोक्षणमाचरेत् ॥

इति पृथिवीस्तत्यादिश्रुत्यं ।

हेमाद्रिणा गुणश्रेणिशोभमानश्रियाधुना ।

वैश्वदेवार्चनस्येदं काण्डमेवं वितन्यते ॥

अथ दर्भासनदयः पदार्थाः ।

ते च सर्वस्य दैवपूर्वकत्वात् पूर्वे देवदिजेष्वनुष्ठेयाः । ततः
पैत्र्यदिजेषु । तत्र यद्यपि प्रयोगविध्यनुमतप्रधानप्रत्यासत्त्यनुयच्छ-
पन्यायपर्यालोचनया दैवपित्र्यक्रियासमवायिनः सर्वेऽपि पदार्थाः पदा-
र्थानुसमयेनानुष्ठेया इत्यवगम्यते । तथापि याज्ञवल्क्यादिवचनप्रामा-
ण्याद्दर्भासनदानाद्याच्छादनाक्ता दैवेषु पितृषु च काण्डानुसमयेनानु-
ष्ठेया इति पूर्वमेवोक्तं । तत्र तावद्दर्भासनदानं तच्चिकीर्षन् जानुपातनं
कुर्यात् ।

तथा च च्यव्यष्टङ्गः ।

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन् परिचरन्मथ ॥

जानुपातनानन्तरमामनदानाच्च पूर्वं दिग्जहस्ते जलं प्रक्षिपेत् ।

तथा च आश्ववल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनन्दत्वा विष्टरार्थान् कुशानपि ।

यद्यपि चात्र पाणिप्रक्षालनार्थमुदकं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा विष्टरार्थाः
कुशा अपि तत्रैव देया इत्यापाततोऽपिशब्दात् प्रतिभाति, तथापि
विष्टरार्थान् कुशानासने दत्त्वेति विष्टरार्थशब्दप्रयोगात् प्रत्येतद्व्य-
मिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

अतएवोक्तं काठके ।

प्रदद्यादासने दर्भान्न तु पाणौ कदाचनेति ।

प्रचेतसाप्युक्तं ।

दर्भासैवासने दद्यान्न तु पाणौ कदाचन ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्यात् हृष्टिः शास्त्रती तथेति ॥

‘हृष्टिः’ कलहः । ब्राह्मणहस्ते देव-पितृ-मनुष्य-प्रजापत्यग्नितीर्थानां
सद्भावाद्भस्त्रविन्यस्तेषु दर्भेषु ममेदं ममेदमिति देवादीनां कलहः
स्यात् ।

अतएव नागरखण्डे हस्ते दर्भासनदानस्य वैफल्ग्यमुक्तं ।

हस्ते तोयं परिक्षेप्यं नोदर्भास्तु कथञ्चन ।

द्योहस्ते चासनं दद्यात्तं दर्भं बुद्धिवर्जितः ।

पितरो नासने तच्च प्रकुर्वन्ति निवेशनं ॥

यस्य प्रचेतसोक्तं गृहीयुस्ते तु तान् कुशानिति, तदपि मनसा
स्वीकुर्युरिति व्याख्येयं न तु हस्ते गृहीयुरिति, अतो न विरोधः ।
देवस्वामी तु मन्यते । यः पाणौ दर्भदानप्रतिषेधः स आसनास्त-
रणार्थदर्भविषयः । यस्तु ग्रहणविधिः स याज्ञवल्क्यवचनान्तस्य
पर्यालोचनया पाणावेव विष्टरार्थं कुशविषय इति । तदयुक्तं ।
आसनस्तरणार्थानां दर्भाणां विप्रहस्ते प्रदानाप्रसक्तेः प्रतिषेधानव-
काशात् ।

अत्र कुतुपाद्यासनेोपरि प्रदेशस्य कुशासनस्य प्रदेशविशेषो
ब्राह्मण्डपुराणे दर्शितः ।

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वेति ।

वामेति ब्राह्मणस्य आसनावस्थितस्य वामभागावस्थिते आसन-
प्रदेशे, एवं दक्षिणे । अत्र दक्षिण इति वैश्वदेविकविषयं । वाम
इति पैलकविषयं ।

तथा च तच्चैवागन्तरमुक्तं ।

पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिण इति ।

एतच्चामनं देवानां यद्यवमहिर्दैर्भर्दयं पितृणां तु तिलमहिः ।

अत एव प्रदद्यादामने दर्भानित्यभिधायोक्तं काठके ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणाञ्च तिलैः सहैति ।

बौधायनेन तु विशेषान्तरमप्युक्तं ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं ।

देवानां मयवा दर्भाः पितृणां द्विगुणास्तिलैः ॥

सहिता इति शेषः ।

भविष्यत्पुराणे ।

प्रदद्यादामने दर्भान् पितृणां द्विगुणास्तिलैः ।

‘द्विगुणान्’ मध्यभङ्गेन द्विगुणीकृतान् ।

अतएव शौनकः ।

अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभग्नानामने प्रदायेति ।

अनेन भङ्गपर्यन्तं द्विगुणीकरणमुक्तं । अपः हस्तचालनार्थाः ।

ब्रह्मपुराणे वराहकृतश्राद्धप्रयोगे ।

स्निष्टमूलायदर्भास्तु सतिलान् वेदादवित् ।

तानारोप्यामने तत्र ददौ सव्येन वामनं ।

द्विगुणीकरणेन स्निष्टानि परस्परं संलग्नानि मूलान्यपाणि च
येषां ‘स्निष्टमूलायाः’ ।

सव्येन उपविष्टब्राह्मणवामभागे पितृणां द्विगुणा इति वदता
बौधायनेनार्थात् देवानामृजव इत्यभिहितं भवति ।

अत एवाह बृहस्पतिः ।

‘अजन्’ सव्येन वै कृत्वा देवे दर्भाः प्रदक्षिणं ।

दिशुणानपसव्येन दद्यात्पित्र्येऽपसव्यवत् ॥

‘अजवः’ दैगुण्यरहिताः ।

‘सव्येन’ सव्यस्कन्धस्थितयज्ञोपवीतेन, ‘अपसव्येन’ तद्विपरीतेन,
‘अपसव्यवत्’ अप्रदक्षिणं ।

नागरखण्डे ।

अजुभिः साक्षतैर्दर्भैः सोदकैर्दक्षिणादिभिः ।

देवानामासनं दद्यात् पितृणान्त्वनुपूर्वशः ।

विषमैर्दिगुणैर्दर्भैः सतिलैर्वाभपाश्वरैः ।

‘दक्षिणादिभिः’ ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे ‘विषमैः’ विषमसंख्यैः ।

तेन देवानां समसंख्यैर्दर्भैरासनं देयं ।

प्रचेतास्तु वैश्वदेविकासनदर्भाणां दानं प्रति ब्राह्मणमुपदिशन्
प्रतिपदमन्त्रमाह ।

देवे तु अजवोदर्भाः प्रदातव्याः पृथक् पृथक् ।

धर्माऽस्मौत्यय मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥

धर्मोऽस्मि विधिं राजा प्रतिष्ठितः इत्यनेन मन्त्रेण यजुषा वैश्व-
देविकब्राह्मणाः कुशान् गृह्णीयुः । अत्र गृह्णीयुरित्यस्यार्थः पूर्वमेव
व्याख्यातः । केचित्तु ‘धर्माधीतिपाठान्तरमाहुः । तस्मिन् पक्षे
अयं मन्त्रः । धर्मासि सुधर्मा मेऽन्यस्मै ब्रह्माणि धारय जषासि
धारय विष्णुभारय तेन त्वाचान्तः स्कन्दयात् इति ।

जायनादिदाने दिङ्निधिममाह क्रतुः ।

अदभ्युक्षस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

आसनार्थादिकं दद्यात् सव्यमेव यथाविधि ॥

आसनदाने विभक्तिविशेषस्तु अत्रयामनयोः षष्ठीत्यादिना चतुर्थी
त्वामने नित्यमित्यादिना च वैकल्पिकः पूर्वमेव दर्शितः ।

षष्ठीं प्रकृत्य नागरखण्डेऽप्युक्तं ।

विभक्त्या पूर्वया तेषां आसनञ्च प्रदापयेदिति ।

इष्टिआहुते ऋतुर्दत्त इत्यादिवचनावगतैः आहुविभागेन व्यवस्थितै-
र्विश्लेषां देवानां नामभिरासनदानादिकं प्रदेयं । तदेवमेतावदचन-
सन्दर्भसम्यक्त्रो वैश्वदेविकासनदानप्रयोग उच्यते । उदङ्मुखो दक्षिणं
जान्याच्य यज्ञोपवीत्यन्तर्जानुकरो द्विजदक्षिणहस्तमुत्थानं निज-
वामहस्तेन धृत्वा जल-यवसमन्वितं दर्भशिखादयं अश्वेवादाय
पुरूरव-आर्द्रवःसंज्ञकानां विश्लेषां देवानां इदमासनं पुरूरव-
आर्द्रवःसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनमिति वोचायं द्विज-
हस्ते तदुदकमामिच्य कमलाद्यासनदक्षिणभागस्योपरि देवतातीर्थेन
तद्दर्भशिखादयं प्रक्षिपेत् । त्रिप्रोऽपि धर्मोऽस्मिन्नि राजा प्रतिष्ठित
इति यजुर्वचाय्यं स्वासनमस्त्विति ब्रूयात् ।

तथा च नागरखण्डे ।

गन्ध-माख्यासनादीनां प्रदानेषु द्विजोत्तमः ।

सुगन्धोऽस्तु सुदीपोऽस्तु चेत्यादि ऋगुदाहरेत् ॥

अत्रासनदानानन्तरं द्विजकरो जलमामिहेत् । तथा चाश्वलायन-
ग्रन्थसूत्रं ।

अपः प्रदाय दर्भाभिराणभुग्नानासनं प्रदाय अपः प्रदायेति ।

इति दर्भासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तथा च पाद्म-माख्ययोरुक्तं ।

आसनेषूपकृप्रेषु दर्भवत्सु विधानतः ।

उपस्पृष्टोदकान् विप्रानुपवेश्य निमन्त्रयेत् ॥

नन्वामनेषूपवेश्येत्यनेन कम्बलादिमयासनोपवेशनस्य निमन्त्र-
णात् पूर्वकालतोच्यते न पुनर्दर्भासनदानस्येति सङ्गमस्यतं । अतो यदि
कम्बलाद्यासनोपवेशनानन्तरमन्तरा दर्भासनदानं कृत्वा निमन्त्रणं क्रियेत
तदोपवेश्येत्येषा पूर्वकालताश्रुतिर्बाध्यते । मैवं । भुक्ता गच्छेदित्यादौ-
भोजन-गमनयोः पदार्थान्तरव्यवधानेऽपि पूर्वकालताश्रुतेर्विरोधा-
दङ्गीतात् । क्वाप्रत्ययानुशासनमपि पूर्वकालतामात्रे न पुनरव्यवहित-
पूर्वकालतार्या । अस्तुवा तस्यामपि तत् तथाप्यत्रान्तरापदार्थान्तर-
विधायकवाक्यानुग्रहार्थं व्यवहितायामेव पूर्वकालतायान्तात्पर्यं
परिकल्पनीयं । शक्यते चासनश्रुतिसाधारणादनेन वचनेन दर्भासने-
पवेशनानन्तर्यमप्यभिधातुं । अतएव दर्भासनदानानन्तरमाह गृह्य-
सङ्ग्रहकारः । ततः पुनरपोदत्त्वा निमन्त्रयेद्देवे चणः क्रियतामिति, तत
ऽतथेति विप्रोब्रूयात्, प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्, प्राप्नवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् इति । बोधायनस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः चणः कर्त्तव्य
इति निमन्त्रणवाक्यं दर्शितवान् । यत्तु निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाङ्गयेदित्यस्य ब्रह्मपराणवचनस्य निरङ्कुष्ठं विप्रकुरं गृहीत्वा
निमन्त्रणे कृते सत्यनन्तरं विश्वेदेवाङ्गानं कर्त्तव्यमिति व्याख्यानं
कृत्वा निमन्त्रणे निरङ्कुष्ठदिग्विस्तृप्त्यङ्गं कर्त्तव्यमिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारोऽभिहितवान् । तदयुक्तं । अत्र निमन्त्रणरूपपदार्थाध्याहारे प्रमाणा-

भावात् । ब्रह्मपुराणे च देवानावाहयिष्य इत्यावाहनं प्रकृत्य निरङ्कुष्ठ-
ग्रहणस्योक्तत्वात् पदार्थान्तरोपन्यासशून्ये च निरङ्कुष्ठवाक्ये अन्यसम्बन्धि-
त्वेनानवभासादावाहनेनैवास्मिन् सम्बन्धोऽवगम्यते । अतः पूर्ववत् ब्राह्मण-
जानुविन्यस्तहस्तेनैवेदमपि निमन्त्रणं विधेयमिति ।

इति तृतीयनिमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञाः कालिकापुराणे ।

रक्षणाय ततो देवान् विश्वाख्यांस्तत्र योजयेत् ।

रक्षणाय आहुत्येति शेषः । 'तत्र योजयेत्' तेषु ब्राह्मणेषु आवा-
हनेन सन्निधापयेत् । 'ततः' तृतीयनिमन्त्रणानन्तरं । केचित्तु ब्राह्म-
णानां पुरतोऽर्घ्यपात्रस्यापनानन्तरमावाहनं कुर्वन्त ।

तथा च मार्कण्डेयपुराण-विष्णुपुराणयोः । विष्टरार्थं कुशान्
दत्त्वा सम्युर्थार्थं विधानतः । कुर्यादावाहनमिति ।

नागरखण्डेऽपि । गन्धपुष्पैश्च सम्युर्थं त्याद्यभिधायावाहनमुक्तं ।
निमन्त्रणानन्तर्यन्तु वज्रशास्त्रमस्मृतमित्यादि यतः ।

आह्वागलेयः ।

विष्टरार्थमृजुन्दर्भान् प्रदायापस्तथैव च ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वदेवाननुक्तरन् ॥

अत्र दर्भान् प्रदायेत्यनेन दर्भमनदानस्यावाहनात् पूर्वकालता-
यामभिधीयमानायामपि सत्यन्तरानुसारान्नाशे निमन्त्रणानुष्ठानेऽपि
पूर्वकालताश्रुतिविरोधाभावः पूर्ववद्वाप्यनुकूलः । 'चनुक्तरश्रुति
विशेषां देवानामुत्पत्ति-महिम-स्वरूपाणि पूर्वोक्ताणि अनुचिन्तयन् ।

‘अनुज्ञात इत्यत्र मन्निधानादावाह्याधिष्ठानभावादौचित्याच्च वैश्वदे-
विकैर्द्विजैरिति विशेषोऽवगम्यते ।

उक्तञ्च विष्णुपुराणे ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानान्तदनुज्ञया ।

तदनुज्ञयेत्यावाहनौघदेवाधिष्ठानभूतद्विजानुज्ञया । तथा च
यजमानकर्त्तृकः प्रश्नोऽपि लक्ष्यते प्रश्नाभावेनुज्ञाप्रमङ्गाविरहात् ।
प्राश्नानुज्ञयोः स्वरूपम् ब्रह्मपुराणे दर्शितं ।

देवानावाहयिष्ये तं प्राञ्जरावाहयेति च ।

निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ।

‘निरङ्गुष्ठमित्यत्र द्विजहस्तमितिशेषः । अन्ये तु विप्राङ्गुष्ठमिति
पाठान्तरमाहुः । दक्षिणाचारेण कर्त्तव्यमिति वचनाच्च दक्षिणाङ्गुष्ठ-
मिति ज्ञेयं । ‘गृहीत्वा’ निजदक्षिणकरेण धृत्वा । ‘देवानावाहयिष्य
इति यजमानेन वैश्वदेविकद्विजान् प्रति प्रश्ने कृते तं यजमानं
प्रत्यावाहयेति ते विप्रा ब्रूयुरित्यर्थः । अतः प्रश्नवाक्ये देवानित्ये-
तस्मात् पूर्वं विश्वानिति पदं प्रयोज्यं ।

यत आह कात्यायनः ।

आसनेषु दर्भानास्तौर्य विश्वान् देवानावाहयिष्य इति पृच्छत्या-
वाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः, अनुज्ञातोद्विजैः ।

अथ चेष्टिप्राङ्गे ऋतुर्दक्षः सङ्कीर्त्या वैश्वदेविक इत्येवमादिवचना-
र्थवत्पार्थं विश्वान् देवानित्येतस्मात् पूर्वं ऋतुदक्षादिके द्वे द्वे विश्वेषां
देवानां विशेषणामनीं तत्पृच्छाङ्गकर्त्ता प्रयोञ्चे, ते च इन्द्रसमासेनेति

देवताप्रकरणे वर्णितं द्वितीयया च विभक्त्येति विभक्तिप्रकरणे स्थितं ।
 बह्वचनान्ते चेति देवताप्रकरण एवाहं । इहापि विश्वान् देवानिति
 बह्वचनान्तपदमामानाधिकरणार्थं तदन्ते एवेति गम्यते । तथा च
 पार्वणादिषु पुरुष आर्द्रवःमंजुकान् विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि-
 प्रकारकं प्रश्नवाक्यं निष्पद्यते । येषान् विश्वेषणामज्ञानं नास्ति
 तैस्तु विश्वान् देवानावाहयिष्य इत्येतावन्मात्रं प्रयोज्यं ।

सहितानां देव-पितॄणां आवाहाप्रश्नोत्तरे प्रार्थनाविशेषश्चाह
 पैठीनसिः ।

देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्य सौम्याः सन्त्वित्युक्ता अग्नौ
 करिष्यामीति अनुज्ञाणेति ।

सौम्याः सन्त्विति प्रार्थनानुरूपं सौम्याः सन्त्वित्वं द्विजानां
 प्रतिवचनमनुमीयते ।

तथा च शौनकस्मृतौ ।

ततोऽनुज्ञाप्य देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्यामीत्यावाहयेत् । सौम्यास्तौ
 सन्त्वित्यनुज्ञातः पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अनुज्ञातो द्विजैरिति शेषः ।

पिप्पलादस्मृत्येपि ।

देवांश्च पितॄंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाप्यावाहयेत् सोमः । सन्त्वित्यनु-
 ज्ञाते पूर्वं देवानावाहयेत् ।

अथ च प्रश्नो यवहस्तेन यजमानेन काव्ये इत्याह यमः ।

यवहस्मस्ततोदेवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा म इत्युक्ता ॥

देवान् विज्ञाप्येति वैश्वदेविकदिज्ञानं सविनयं यथोक्तप्रकारेण
पृच्छेदित्यर्थः । अत्र देवानां मयवा दर्भा इति परिभाषया मदर्भयव-
युक्तहस्त इति ज्ञेयं । तद्युक्ता च हस्तस्य तेषामावाहने साधनत्वं
कर्तुं । आवाहनञ्च प्रादक्षिणेन कार्यं ।

अतएवाकं भविष्यत्पुराणे ।

आवाहयंश्च वैदेवानपमव्यं तिलैः पितृन् ।

यवैरिति तृतीयया यवानामावाहने साधनत्वमुक्तं । तत्र
वक्ष्यमाणावाहनाङ्गभूतविकिरणद्वारा । अपमव्यमित्यनेन पितृव्यप्राद-
क्षिण्यविधानात् प्रादक्षिणेन देवानिति सूचितं । अत्र विनाश-
प्रतिबन्धार्थं शिष्टाचारपरिपालनाय आर्जवेन परममन्मोघनरूपकार्य-
निष्पत्त्यर्थे च प्राङ्मुखोपविष्टवैश्वदेविकदिज्ञसम्मुखतया प्रश्नकर्त्त-
व्यता यद्यपि प्रतिभाति तथाप्युदङ्मुखत्वविधिवलेन सा त्याज्या ।
उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।

उदङ्मुखो ययान्यायं विश्वेदेवाम इत्यृचा ॥

अत्र ह्युदङ्मुखस्यावाहनभावनया साङ्गत्या मह सम्बन्धोऽवगम्यते
अतः प्रश्नोऽप्युदङ्मुखेनैव कार्यः । स चायं वैश्वदेविकपङ्क्तिर्मूर्धन्यमेकं
तत्पङ्क्तिभाजः सर्वान् वा प्रति कार्यः ।

इत्यावाहनविधि-प्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

पवित्रकाणि दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ॥

‘पवित्रकाणि’ अर्घ्यपात्रस्थितानि, दत्त्वा द्विजपाणाविति शेषः ।
एतच्च येषां द्विजायतोऽर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरमावाहनं तत्तत्तनेति
वेदितव्यं । ‘मन्त्रत इति मन्त्रेण ।

केन मन्त्रेणेत्यपेक्षायामाह याज्ञवल्क्यः ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवाम इत्यृचा ।

‘यवैरन्ववकीर्यति’ आवाहनं नाम देवतायाः स्वस्थानात् कर्मदेशं
प्रति प्रेषणानयनं, तस्य च प्रकाशिकेयमृक् ‘यवरन्ववकीर्यति’ ब्राह्मण-
हस्तमङ्गुष्ठस्रोताद्युक्तं स्वकरस्थितं कुश-यवं द्विजानां पुरतोभुवि प्रदक्षिणं
विकीर्येत्यर्थः । केचित्त्वावाहनमन्त्रं पठन्तो ब्राह्मणशरीर एवाहन-
प्रकारेण यवविकिरणं कुर्वन्ति ।

तथा च बर्हयज्ञः ।

विश्वेदेवाम आगतमन्त्रेणानेन पार्थिव ।

तेषामावाहनं कार्यमनुतेषु शिरोऽन्तत इति ॥

दक्षिणपदात् प्रभृति शिरःपर्यन्तमित्यर्थः, तत्प्रकारमुच्यते ।

आह कात्यायनः ।

विश्वेदेवाम आगतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाः गृण्णतेममिति
जपित्वेति ।

विश्वेदेवाम आगत गृण्णताम इमं एवं इदं बर्हिर्निषीदतेत्यन-
याशे, ‘आवाह्य’ आवाहनं कृत्वा, तदनन्तरं विश्वेदेवाः गृण्णतेमं एवं
मे ये अन्तरिक्षे ये उपर्यविष्ट ये अग्निजिह्वा उतवा यज्ञश्चा आमद्या-
स्मिन् बर्हिषि मादयध्वं इत्येतामृषं कृताञ्चलिर्जपेत् ।

पादमाव्यधोस्तु पुराणयोरेतन्मन्त्रजपानन्तरं समन्त्रकं यव-
विकिरणमुक्तं ।

विश्वेदेवाम इत्याभ्यामावाङ्मु विकिरेद्यवान् ।

यवोमि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुमिश्रितः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिमस्तुतं ॥

अत्राभ्यामिति द्विवचनात् षष्ठ्यद्वयमावाहनसाधनत्वेनोक्तमिति
गम्यते । तदनन्तरं यवविकिरणं । यवप्रकाशनद्वारकश्च तद्विकिरणे
यवोमीत्यादि मन्त्रोप्युक्तः ।

यमेन तु विकिरणे प्रादक्षिण्यं मन्त्रान्तरश्चोक्तं ।

विश्वेदेवाः गृणुतेति जप्त्वादाय ततोऽवतान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणं ॥

अत्र प्रतीकेन ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै
कृणोति ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारयामसौत्येव मन्त्रो दर्शितः ।

ब्रह्मपुराणे चावाहने मौनं मन्त्राद्योक्ताः ।

ततो मन्त्रं जपेन्मौनौ विश्वेदेवाम आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विश्वेदेवाः गृणुतेति च ॥

जपेत्तृतीयं मन्त्रन्तु पौराणं पुण्यवर्द्धनं ।

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः आहुते सावधाना भवन्तु ते ॥

अत्र यस्तृतीयो मन्त्र उक्तः स वैश्वदेविकोत्पत्तिविशेषनामान-
भिन्नं प्रति वेदितव्यः । तथा च विस्वेषां देवानां उत्पत्तिस्थानं
नामातुकीर्त्तनं वाभिधायोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

अजानन् श्लोकमेकन् पठेदिप्रममीपतः ।

सदेवेषु तु सर्वेषु आद्धेष्वादौ मल्लदुधः ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि पूर्वम् । 'अजानन्निति वेशदे-
विकोमुत्पत्तिं विशेषनामानि वा अजानन्निति व्याख्येयं ।

तथा च शङ्कः ।

नामस्यैव तथोत्पत्तिं न विदुर्यं द्विजातयः ।

श्लोकमेतं पठेयस्ते ब्राह्मणानां समीपगाः^(१) ॥

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि । अनेन सैतदिज्ञायते, यैरेषा-
मुत्पत्तिर्विशेषनामानि च ज्ञायन्ते तैरुत्पत्तिमनुस्मरद्भिर्विशेषनामा-
नि च प्रयुञ्जानैर्गावाहनं कार्यमिति । उत्पत्तिस्त्रैषां "दत्तकन्यायां
विश्यायां धर्माज्ञातेति देवताप्रकरणे दर्शिता । नामप्रयोगस्यैव ।
पुत्रव-आर्द्रवःसंज्ञका इत्युच्चार्यं विश्वेदेवाम आगतेत्यादिमन्त्रोच्चारणं
कर्त्तव्यमिति । मानवे आद्रकल्पे "विश्वान् देवानावाहयिष्ये इत्युक्त्वा
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः "विश्वेदेवा ऋतावृधः-विश्वेदेवासो अमृतिध इति
यवान् प्रकिरेत् । एतन्मन्त्रद्वयं लिख्यते । विश्वेदेवा ऋतावृध-
ऋतुभिर्हवनश्रुतः जुषन्तायु । ज्यम्ययः, विश्वेदेवासो अमृतिध एहि
मायासो अद्रुहः मेधं जुषन्त वऋय इति । अत्र विश्वदेविकब्राह्मणा-
नेकत्वेऽपि न प्रतिब्राह्मणमावाहनावृत्तिः सकृदावाहननैवानेकब्राह्म-
णाधिष्ठाने देवतामन्त्रिधानमस्मत्वात् । आवाहनादूर्ध्वन् प्रतिब्राह्मणं
देवतामन्त्रिधानात् ब्राह्मणभेदेन देवताया अष्टौपाधिकोभेदो भवति,
तेनावाहनाक्षरकाले देवताराधनार्थं यद्यत्रापि पादादिमन्त्रिपत्त्यापकारकं

क्रियते तत्सर्वं पुरोडाशप्रथनादिवत् प्रतिब्राह्मणमावर्त्तनीयं । सन्निप-
त्योपकारके आवृत्तिं विना ब्राह्मणान्तरे कार्याभिद्वेः । “विश्वेदेवाः
शृणुतेत्यादिमन्त्रजपस्त्वावाहनोत्तरकाले क्रियमाणोऽथारादुपकारकत्वेन
सकृत्क्रियमाण एव सर्वोपकारजननसमर्थो भवतीति नावर्त्तत इति ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः । इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि देवानां ।

महाभारते ।

विद्यान् देवान् समाह्वान् प्राक्प्रदत्तं कुशामनं ।

मनसा निर्दिशन् विद्वान् प्रणिपत्योपवेशयेत् ॥

दशमने माहाभागाः समाध्वमिति कीर्त्तयन् ।

संवेशयेत्तत्तप्तान् वै सुखं संविशतेति च ॥

संवेशनमिह दूराध्वलङ्घनात् आन्तस्थ विश्रान्तये क्षणमात्रं नि-
र्निमेषं श्रयणं ।

अत्रैवं प्रयोगः ।

यज्ञोपवीतौ प्राङ्मुखो दक्षिणं आम्वाच्य आवाहनविहित-
सस्त्रिधानात् दिभुजान् शरशरामनसनाथपाणीन् मनोहरहार-केयूर-
किरीट-कटक-कुण्डलादिमण्डितावयवान् परिहितमहार्हपरिधानान्
सुरभिस्नानप्रसूनपरिष्कृतान् विविधगन्धानुलेपननेपथ्यान् विजि-
तजातरूपसम्यदुपहृमितकन्दर्पदर्पान् पुरतः पश्यन्निव पूर्वापकल्पितं
दर्भासनं बुद्ध्या समुद्दिश्य ॐ दशमने महाभागाः पुरुवर-आर्द्रवः-
संज्ञका विश्वेदेवाः समाध्वमित्यनेन मन्त्रेणोपवेशयेत् । ततः
ॐ पुरुवर-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इह सुखं संविशतेति संवेशयेत् ।

केचित्तु “इदं बर्हिर्निषौदत मादयध्वमिति लिङ्गादेतयोरेव मन्त्रयो
विनियोगं मन्यन्ते । पाद्यादीनि तु शौनकार्यवर्णस्वीकृते कौशिकप्रणिते
आङ्गकल्पे आवाहनानन्तरमुक्तानि । अथ यज्ञोपवीतौ माविश्योदपात्र-
मभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ब्राह्मणहस्तेषु
निनयेत् । उदकपूर्णपात्रं ‘उदपात्रं’ । उदकपूरणञ्च “शन्नोदेवीरित्या-
दिना मन्त्रेण कर्त्तव्यं । तथा च पिप्पलादार्यवर्णसूत्रे शन्नोदेवीरिति पूर्णं
माविश्योदपात्रमभिमन्त्र्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति
द्विजकरे निनयेदिति । ‘मावित्री’ तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिका मविष्ट-
देवत्या ऋक् । शन्नोदेवीरिति प्रतीकगृहीतो मन्त्रः संलिख्यते । शन्ना-
देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु न इति ।

अथ विस्तरेणार्थनिरूपणं ।

अर्थानामार्हणीयानां पुरतः समाननार्यः प्रश्नस्तद्रूपप्रक्षेपः । तत्र
द्रव्यविशेषविशिष्टो वैश्वदेवार्घ्यविधिर्वागाहपुगणे ।

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा सम्युर्थार्थं विधानतः ।

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्थविधानवित् ॥

‘सम्युर्थार्थं’ अर्थार्थं द्रव्यं पात्रं संभृत्य । अत्र याज्ञवल्क्यादिभि-
रावाहनेनोत्तरकालमर्घ्यपात्रममृगणमुक्तं । वैजवापादिभिस्तु वाहनात्
पूर्वकालं ।

विष्णुपुगणेऽपि पूर्वमुक्तं ।

विष्टरायै कुशान् दत्त्वा सम्युर्थार्थं विधानतः ।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ।

यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्थं विधानवित् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विष्टरार्थं कुशाम् दत्त्वा सम्पूर्णाध्यान् विधानतः ।

पवित्रपाणिः^(१) दत्त्वा च तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ॥

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ।

यवाभोभिस्ततश्चायं दद्यादै वैश्वदेविके ॥

अत्रार्थपात्रोपरि पवित्राणि स्थापनीयानीति वक्ष्यते । तानि पवित्राणि ब्राह्मणहस्तेषु दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यश्चावाहनानुज्ञां लब्ध्वा आवाहनं कुर्यादित्यर्थः ।

इति द्रव्यविशिष्टोऽर्घ्यदानविधिः ।

अथ पात्रादिसंस्कारः ।

तत्र तावत्पात्रसंस्कार्यता उक्ता ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णराजताभोजमणिपात्राण्यथापि वा ।

अर्घ्यार्थं संस्करोत्येव शुभम्यत्रपुटादि वा ॥

‘सौवर्णं’ सुवर्णनिर्मितं, ‘राजतं’ रजतसम्भवं । तच्च पित्र्य एव कर्मणि प्रयोज्यं देवे तन्निषेधदर्शनात् ।

तथा च राजतमधिष्ठत्य मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत्पितृवत्सभं ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेन देवकार्येषु वर्जितं ॥

‘शिवनेत्रोद्भवं’ रुद्राश्रुसम्भवं । ‘यदश्रु’ अशीर्यत् तद्रजतं हिरण्यमभवदिति तैत्तिरीयश्रुतेः । अश्रुप्रभवत्वादेवामङ्गलं ।

अतएव पित्र्य एव कर्मणि राजतस्य प्राशस्त्यमाह वैजवापः ।

(१) पवित्रकाशीति ख० ।

राजतानि प्रशस्तानि पित्र्ये हेमानि दैविके ।

अपिवा ताम्रपात्राणि दैवे पित्र्येऽर्थकर्मणि ॥

अत्रोत्तरार्द्धेऽपि प्रशस्तानीत्यनुषज्यते ।

‘आम्भोज’ ताम्रमयं । रसशास्त्रे कमलनाम्ना ताम्रवासित्वप्रसिद्धेः ।
 ‘मणिपात्राणि’ माणिक्य-मरकत-स्फटिकादिरत्ननिर्मितानि पात्राणि ।
 ‘पत्रपुटाः’ पलाशपत्रकृतानि पात्राणि । ‘यज्ञियं’ यज्ञियवृक्षमयं ।
 पुलाशाश्रत्योदुम्बर-विकङ्कत-काश्मर्य-विल्व-खदिर-शमीप्रभृतयो य-
 ज्ञियवृक्षाः । आदिशब्दादन्यान्यपि पात्रप्रकरणाकाणि पात्राणि
 संगृह्यन्ते । ‘संस्करोति’ संस्कर्तुं । वर्त्तमानापदेशस्याप्यप्राप्तेऽर्थे ।
 अग्निहोत्रे जुहोतौत्यादिविधायकचाभ्युपगमात् । ‘अर्थार्थमित्यर्थ’
 निष्पादयितुं । अत्र यद्यप्यसंस्कृतैरपि पात्रैरर्थस्वरूपं निष्पद्यते,
 तथापि तद्विशिष्टं कर्त्तुमसंस्कृतैर्न शक्यत इति तदर्थं संस्कारः कर्त्तव्यः,
 स च सम्मार्जनासादन-प्राचण-पवित्रोपधानस्वरूपः । आमादिते च
 पात्रे जलादिभिः सम्पूरणीये ।
 तदाह प्रजापतिः ।

सौवर्णे राजतं खाद्रं ताम्रं मणिमयं तथा ।

यज्ञियं चममं वापि अर्थार्थं पूरयेद्धः ॥

सौवर्णमित्याद्येकवचनमविवक्षितं । पात्रानेकत्वस्य प्रतिपाद-
 पूर्णविधेर्वक्ष्यमाणेषु स्रष्टव्यम् । स्वस्त्यन्तरवचनेषु दर्शनात् । पात्रानेकत्वेत्येकैकस्य
 पृथक् पृथक् पूरणकर्त्तव्यतापरस्मैकवचनं । एतच्च पात्रपूरणं पात्रयो-
 र्दर्भ-पवित्रे निधाय कर्त्तव्यमिति पात्रद्वित्वसहितपूरणैतिकर्त्तव्यतावि-
 धिपूर्वकमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवैरन्वकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शस्त्रोदेव्या पयः क्षिप्त्वा यवोमीति यवांस्तथा ॥

यवैरन्वकीर्यावाहनेतिकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातं । अथवा भाजने सपवित्रक इत्येतच्छब्दमुना व्याख्यातं । सपवित्रे भाजने कर्त्तव्ये वैश्वदेविकार्षार्थि । तत्र च शस्त्रोदेवीरभिष्टय इत्यनयार्था उदकं निक्षिप्य यवोमीतिमन्त्रेण यवान्निक्षिपेत् ।

अत्र केचिदाहुः ।

अर्हणोयदेवतैक्यादर्थ्यक्ये तदर्थस्य पात्रस्यैकत्वमेव न्याय्यं । तथा च भाजने इति सप्तम्येकवचनमेवोचितं न विभक्त्यन्तरद्विवचनमिति तदयुक्तं ।

देवतैक्येऽपि तदधिष्ठानभूतब्राह्मणानेकत्वे प्रत्यधिष्ठानं देवताध्यासादौपाधिके तद्भेदे पात्रभेद एव न्याय्यः । नन्वेवं तर्हि द्विब्राह्मणपक्ष एवार्थपात्रद्वित्वं ब्राह्मणाधिक्ये तु तदाधिक्यमपि प्राप्नुयात् । भवेदेवं यद्यधिष्ठानोपाधिकदेवताभेदस्य स्वतन्त्रस्यैव पात्रभेदहेतुत्वमुच्यते । न तु तदिहोच्यते । किन्तु पात्रैकत्वापादकदैवतैक्यरूपन्यायनिराकरणद्वारा संख्याविशेषविशिष्टपात्रभेदप्रतिपादकप्रमाणानुपाहकत्वेन परतन्त्रस्यैव मतः । तच्चानुयाह्याविरोधेन व्यतिष्ठते । अतोऽदिब्राह्मणपक्षे तदधिकद्विजपक्षेऽपि वा “भाजने सपवित्रक इति द्विवचनात् पात्रद्वित्वमेव ।

स्पष्टं च पात्रद्वित्वं पाद्म-मात्मयोरुक्तं ।

विश्वेदेवान् यवैः पुष्यैरभ्यर्च्यामनपूर्वकं ।

पूरयेत् पात्रयुग्मान् स्यात्पदमर्भ-पवित्रके ।

शस्त्रोदेवीत्यपोदद्याद्यवोमीतियवानपि ॥

एवञ्च मत्थेकब्राह्मणपक्षेऽप्यर्घ्यपात्रदत्तमेव । न चानुयाहकन्या-
यविरहात्तन्नेति वाच्यं । वचनस्यानुयाहकापेक्षाविरहात् । नापि चाचा-
रात्तत्र पात्रैकत्वं, आचारात् स्मृतेर्बलौघत्वात् । न चैकैकस्य तु
विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनित्तिपेदिति प्रचेतोवचनेनापि ब्राह्मणमंश्या
पात्रमंश्योपादानमवगम्यते, अस्य प्रतिब्राह्मणमर्घ्यादकप्रक्षेपमात्रविधिना
कृतार्थत्वात् । अर्घ्यं पात्रे विनित्तिपेदित्यस्मिंस्तु पाठं देवे द्विब्राह्मण-
विषयत्वेन पित्र्ये चिब्राह्मणविषयत्वेन चरितार्थत्वात् ।

मानवमैत्रायणीयास्त्वंकमपि पात्रमामनन्ति ।

चीणि पात्राण्युपकल्पयेत् द्वे वैश्वदेविके एकैकमुभयत्र वेति ।

अथञ्च पात्रैकत्वविधिरेकब्राह्मणपक्षे अनैकब्राह्मणपक्षेऽप्यनेक-
पात्रालाभविषयत्वं व्याख्येयः । अत्र पवित्रकरणं मन्त्रमर्घ्यपात्रो-
परि पवित्रनिधानञ्चाह पारस्करः ।

पवित्रे स्य इति पवित्रं कृत्वा पात्रे निधाय च ।

इह इत्यपोनिनयेत्यवान् पित्र्यं तिलान्मन्तः ॥

तत एव वैश्वदेविकानन्तरं करिष्यमाणे पंच कर्मणोत्यर्थः ।

प्रचेता अपि ।

पवित्रे स्य इति मन्त्रेण पवित्रं कारयेदबुधः ।

ते निधायार्घ्यपात्रेषु इन्द्रोद्वौत्यपः क्षिपेत् ॥

पवित्रे इति प्रतीकोपदिष्टं आखाभेदेन व्यवस्थितं मन्त्रद्वयं समग्रं
दर्भप्रकरणे दर्शितं । अत्र पवित्रप्रातिपदिकं विधिविशेषश्चिन्त्रायां
दर्भशिक्षायां वर्त्तते, ततश्च तदुपरि प्रयुज्यमानं द्विवचनकृद्गतं द्वित्व-
मेवाभिधत्ते, अतः पवित्रं स्य इति द्विवचनयुक्तो मन्त्रोद्यद्यपि द्वित्व-

युक्ते वैश्वदेविक एव पवित्रे मुख्यव्यवस्थितः त्रितयुक्ते पित्र्ये, तथापि तत्करणेऽप्यसौ प्रयोज्य एव, तथापि कात्यायनेनैतद्विनियोगस्य प्रतिपादितत्वात् । “कुशौ समावप्रकीर्णवयानन्तर्गभौ कुशौश्चिन्तन्ति पवित्रे स्य इति त्रीन् वेति । वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि तच्च विनियोगो दृश्यते । तच्च “अथ पवित्रे करोति पवित्रे स्यो वैष्णव्यावित्युक्ता अथापि त्रीणि स्युरित्युक्तं । पवित्रत्रये प्रयुज्यमानस्यायं बह्वचनोऽहमन्तरेणैव प्रयोज्यः न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनेन प्रकृतौ प्रयुज्यमानेषु मन्त्रेषूहस्य निषिद्धत्वात् । एकोद्दिष्टे त्वेकस्मिन्नेव पवित्रेऽतिदेशप्राप्तत्वाद्विहितैकवचनयुक्त एवायं मन्त्रः प्रयोज्यः । अत्र पात्रेष्विति बह्वचनं न विकल्प्यमानसौवर्णादिनानाजातीयपात्रबहुत्वापेक्षया । एतच्च पवित्रद्वयं प्रतिपात्रमन्यदन्यस्त्रिधेयं । तथा च चतुर्विंशतिमते ।

दे दे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा त्वपः क्षिपेत् ।

कूर्मपुराणे ।

दे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने क्षालिते पुनः ।

शन्नोदेवौर्जलं क्षिप्त्वा यवोक्षीति यवांस्तथा ॥

भाजने अस्य क्षिप्त्वा क्षालिते सप्ताह्याङ्गः प्रक्षालिते, शन्नोदेवौ रित्ययं जलप्रक्षेपमन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे मन्त्रान्तरमण्डलं । “समं न्यायन्तीत्यप आक्षिप्यति । समव्यायत्युपयन्त्यन्याः समानपूर्वं मद्यः पृणन्ति । तम-शुचिशुषयो दौर्दिवांसमपान्नपातं परितस्सुरापः । यवोसात्ययन्त्वेकेन प्रकारेणावाह्नोत्तराङ्गभूते यवविकरण एवोक्तः ।

तमेव पाठान्तरेणः गोभिलः ।

यज्ञौयवृत्तचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्प आसिञ्चति शस्त्रा-
देवीरित्येकैकस्मिन्नेव यवानावपति यवोमि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वाहया विश्वान् देवान् प्रोणाहि नः स्वाहेति ।

अत्र पात्रभेदादेकैकस्मिन्नेव जलादिप्रक्षेपे मिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रा-
वृत्त्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

नागरखण्डे तु यवोमीत्यादिरन्य एव मन्त्रोदर्शितः ।

शस्त्रादेवौतिमन्त्रेण अर्घ्यपात्रे विनिक्षिपत् ।

यवोऽमि यवयाम्मेति अक्षतांस्तत्र निर्वपेत् ॥

‘अक्षतान्’ यवान् । ‘तत्रेति’ निक्षिपार्घ्यादकपात्रे । यवोऽमि यव-
याम् द्वेषो यवयारातिरित्यनेन मन्त्रेण निक्षिपेत् ।

यवप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः सौरपुराणेऽभिहितः ।

शस्त्रादेव्या जलं क्षिप्त्वा सपवित्रे तु भाजने ।

यवान् यवोऽमीति तथा गन्ध-पुष्पञ्च निक्षिपेत् ॥

गन्ध-पुष्पप्रक्षेपे गन्धद्वारां श्रीश्च त इत्यनयोर्मन्त्रयार्विनियोग-
स्तुर्विश्रुतिमते दर्शितः ।

हे हे पवित्रे देवानां पात्रे हत्वा पयः क्षिपेत् ।

शस्त्रादेवौति वै तोयं यवोऽमीति च वै यवान् ॥

श्रीश्च तेति च वै पुष्पं गन्धद्वारेति चन्दनं ।

पुष्प-धूपादिभिः पूज्यदेवपात्राणि मानवः ॥

अत्रादिशब्देन दीपोऽपि संगृह्यते । गन्धाद्युपचारानन्तरमुत्पवन-
मुक्तं मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुमनसस्रोत्यूय यवान् प्रक्षिपेति ।

उदकप्रक्षेपानन्तरं यवोमीत्यादिना मन्त्रेण तत्र यवान् प्रक्षिप्य
 श्रीश्व त इत्यनेन समनमः पुष्पाणि निधाय प्रोक्षणीवदत्पदनं कृत्वा
 वक्ष्यमानप्रकारेणार्घ्यदानं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरश्चेतान्यर्घ्यपात्राणि
 माविश्याभिमन्त्रणीयानि, “माविश्योदपात्रमभिमन्त्र्येतिवचनात् ।
 पात्र-मात्रयोः ।

शन्नादेवीत्यपो दद्यात् यवोऽमीति यवानपि ।

गन्ध-पुष्पैस्तु मस्यूज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत् ॥

‘वैश्वदेवं प्रति’ वैश्वदेविकब्राह्मणानां पुरतः, ‘न्यसेत्’ ऋष्यपात्रं
 स्थापयेत्तच्च स्थापनमर्घ्यपात्रमस्यत्तिरस्त्विति प्रश्नपूर्वकं स्वाहार्था
 इत्यनेन वाक्येनेत्याह जातृकर्णः ।

ततोर्घ्यपात्रमस्यत्तिं वाचयित्वा द्विजोक्तमान ।

तदग्रे चार्घ्यपात्रन्तु स्वाहार्था इति विन्यसत् ॥

अस्यार्थः ।

दैवार्घ्यपात्रमस्यत्तिरस्त्विति कृताञ्जलिर्द्विब्राह्मणान् पृच्छेत् ।
 ॐ अस्तु दैवार्घ्यपात्रमस्यत्तिरिति ब्राह्मणेः प्रतिवचने कृते भव्यास्तोत्र-
 दर्भमहितमेकैकं पात्रमुद्धृत्य स्वाहार्था इत्यनेन वाक्येन वैश्वदेविक-
 ब्राह्मणानां पुरतः स्थापयेत् । अनन्तरञ्च वैश्वदेविकद्विजहस्ते तत्पात्र-
 स्थितादकनितेपः कर्त्तव्यः ।

तच्च समन्त्रकमाह प्रचताः ।

यवोमीति यवान् कौर्ष्यं गन्ध-पुष्पैः सुपूजितं ।

या दिव्या इतिमन्त्रेण हस्तैश्चर्च्यं विनिक्षिपेत् ॥

‘कौर्ष्यं’ ऋष्यपात्रे प्रक्षिप्य, गन्ध-पुष्पादिभिः सुपूजितं तत्प्रविच-

स्थितमर्घ्यमर्घ्यार्थमुदकं “या दिव्या आपः पयसा समभृवुर्या अन्न-
रित्त्वा उत पार्थिवौर्या हिरण्यवर्णा यज्ञीयास्ता न आपः संस्थानाः
सुहृवा भवन्त्वित्यनेन मन्त्रेण आहुकर्त्ता द्विजहस्ते प्रक्षिपेत् । अत्र यदि
वैश्वदेविके द्वौ विप्रौ द्वे चार्घ्यपात्रे तदा मम स्यादिति न्यायात् प्रथम-
विप्रकरे प्रथमपात्रेणार्घ्यः द्वितीयकरे द्वितीयेनार्घ्यो देयः । यदि तु
चतुःसंख्यका विप्रास्तदा प्रथमार्घ्यस्थितं पवित्रं प्रथमद्विजकरे दत्त्वा
तत्रत्यमर्घ्यादकं स्तोकं तत्करे निक्षिप्य तत्पवित्रमादाय द्वितीयविप्रहस्ते
दत्त्वा तत्पात्रस्थितं शेषमुदकं तत्र निक्षिपेत् । एवं द्वितीयार्घ्यपात्रस्थितं
पवित्रं तृतीयविप्रकरे दत्त्वा तेन पात्रेण चतुर्थं पूर्ववत् कुर्यात् ।
एवमष्टसंख्यकेषु वैश्वदेविकेषु मम विभज्य पात्रद्वयस्थितमर्घ्यादकं
प्रक्षेप्य । यदा त्वेकमेवार्घ्यपात्रं अनेके च विप्रास्तदा तत्पात्रस्थित-
मर्घ्यादकं सर्वेषामपि हस्ते पृथक् पृथक् स्तोकं स्तोकं प्रक्षेप्य । तत्र च
प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।

अत्र केचिदाहुः ।

महदुच्चारणेनैवार्घ्यपात्रस्यद्रव्यप्रकाशनस्य कृतत्वात् पुनः प्रकाश-
नप्रयोजनाभावेन महदेव मन्त्रप्रयोग इति ।

तत्र ।

एकया मन्त्रोच्चारणक्रियया कृत्राह्णहस्तप्रदेयद्रव्यैकदेशस्य संकृ-
तत्वादेकदेशान्तरमंस्कारार्थं मन्त्रावृत्त्यर्थकत्वात् । प्रतिद्रव्यस्यास्या-
वृत्तिः^(१) प्रक्षेपकरणमन्त्रत्वे । अनुमन्त्रणमन्त्रत्वे तु महदेव प्रयोग
इत्येतत् पित्र्यार्घ्यप्रकरणे वक्ष्यमाणन्यायवशात् प्रकृतव्यं । अथ

(१) इयञ्च स्याद्वृत्तिरिति ख० ।

मन्त्रो याज्ञवल्क्यस्मृति-सौर-कूर्मपुराणेष्वप्यस्मिन्नेवार्थे विनियुक्तः ।
 मानवमैत्रायणीयस्मृते त्वर्घ्यपात्रस्थितयोः पवित्रयोरर्घ्यनिनयनात् पूर्वं
 विप्रपाणावर्पणमर्घ्यदाने च मन्वान्तरं सम्बुद्धियुक्तं वाक्यश्लोक्तं ।
 पवित्रपाणौ प्रदाय हिरण्यवर्णाः शुचय इत्युक्ता विश्वेदेवा एष वो
 अर्घ्य इति । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यत् । सुजातः कश्यपो-
 यास्त्रिभद्रः । अग्निर्या गर्भं दधिरे विरूपास्ता न आपः संस्योनाः
 सुहवा भवन्तु । दिजहस्ते चार्घ्यप्रलेपो दिजस्य पूजां कृत्वा कर्त्तव्यः ।
 अतएव गन्ध-पुष्पैश्च संपूज्येत्यर्घ्यपात्रपूजनमभिधायोक्तं पाद्म-
 मात्मस्योः ।

गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येत्यर्घ्यमुत्सृजेदिति ।

अस्य च पूजनस्यार्घ्यपात्रस्थितपवित्रदानानन्तर्यं प्रकारविशेषश्चाह
 गार्ग्यः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रञ्च कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तोष्वर्घ्यं विनिलिपेत् ॥

इह “दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु हस्तोष्वर्घ्यं विनिलिपेत्” इत्यत्रोपक्रमोपसंहारगतैकवचन-बहुवचनयोर्विरोधेऽनुपजातविरोधत्वादुपक्रम-
 ष्च तदनुसारेणैवोपसंहारवर्णने न्याये बहुवचनमविवक्षितं । ‘पादतः’
 पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं ।

तथा च प्रचेताः ।

पादप्रभृतिमूर्द्धान्तं देवानां पुष्पपूजनं ।

पूजासम्प्रदायस्तु प्रथमं दक्षिणपादे ततः मध्यपादे दक्षिणे जानु-
 नि सञ्चजानुनि दक्षिणे करे मध्यकरे दक्षिणांघ्रे सयांघ्रे शिरसीत्येवं

क्रमेण पुष्पनिक्षेपः क्रियत इति । अर्घ्यनिक्षेपश्च मन्त्रान्तेऽर्घ्यवाक्य-
मुच्चार्य कर्तव्यः । तच्च पुरुरवारद्रवौ वै सङ्कीर्त्या वैश्वदेविक दत्त्वा-
दिवचनात् पुरुरव आदिनामयुक्तं विभक्तिप्रकरणोक्तवैकल्पिकमंबुद्भि-
चतुर्थीयुक्तं च प्रयोज्यं ।

चतुर्थीप्रयोगे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

कुश-गन्ध-धवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा च सुकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पर्यपृच्छत ॥

पितृनावाहयिष्यामीति, इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्चेति वचनादिदं व
इत्यपि प्रयोज्यं ।

स्वाहाशब्दश्चात्र प्रयोक्तव्य इत्युक्तं गार्गेणे ।

स्वधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं यथा ।

स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत् ॥

‘मन्त्रान्ते’ इति मन्त्रान्ते प्रयुज्यमानवाक्यावयवत्वेनेत्यर्थः । स्वा-
ह्वाऽत्र त्यागप्रक्षेपरूपत्वादर्थेऽपि वर्तते ।

नागरखण्डे ।

चन्दनं गन्ध-पुष्पाणि धूपं दत्त्वा यथाक्रमं ।

सपवित्रेषु हस्तेषु दद्यादर्घ्यं समाहितः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारममन्वितं ॥

स्वाह्वान्ते नमःशब्देऽपि प्रयोज्यः । “नमो देवानामिति श्रुतेः ।
एतच्च सर्वं वैश्वदेविकमुदङ्मुखेन कारयेत् ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

आमनार्थादिकं दद्यात् सर्वमेव यथाविधि ॥

इति विस्तरेणार्घ्यनिरूपणं ।

इह शिष्टाचारानुष्ठेयैतद्वचनमन्दर्भनिष्पन्नः पाद्यादिप्रयोगोऽभि-
धीयते । यथाऽल्पाभं स्वर्णाद्यन्यतमजातीयद्रव्यनिर्मितानि पात्राणि
चारुमृदादिभिः समार्ज्य^(१) गुणवताभिरदोषाभिरङ्गैः प्रक्षाल्य वैश्वदे-
विकद्विजममोपं प्रोक्षितायां भुवि यज्ञोपवीती निपातितदक्षिण-
जानुः कर्त्ता प्रागयं प्रागयवर्गमुदगयवर्गं वा दर्भप्रकरणोक्तलक्षणान्
दर्भानामोष्य तत्र न्युज्जे द्वे पात्रे समामाद्य प्रोक्ष्योत्ताने कुर्यात् ।
उत्तानं एव वामादयेत्, अनन्तरस्रैकैकस्मिन् पात्रे प्रागयमुदगयं वा
पवित्रशब्दवाच्यमृज्जेव कुशद्वयं निधाय शत्रोदेवोरिति देवतीर्थेन
शुचि मल्लिलं निषिच्य पूर्वोक्तेन यवोऽमीतिमन्त्रेण यवान्निषिच्य ।

गन्धद्वारां दूराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीं ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहापह्ये श्रियमिति ॥

गन्धं निधाय श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्थ नक्षत्राणि
रूपमश्विनौ व्याचं दृष्टां निषाणामुन्मदषाण सर्वलोकं मदषाणेति
पुष्पाणि निधाय तत्पात्रं धूप-दीपाभ्यां संकृत्योत्पुष्य माविद्या-
भिमर्ग्य ब्राह्मणाभिमुखः कृताञ्जलिः पात्रमभ्यन्तिरस्त्विति वदेत् ।
विप्रैश्चाम्ना पात्रमभ्यन्तिरित्युक्तं सत्याप्तोर्णदर्भमहितां सपवित्रमेकैकं
पात्रं उद्धृत्य स्वाहार्था इत्यनेनार्घ्यनिवेदनवाक्येन वैश्वदेविकद्विजपुरः-
प्रदेशे स्थापयित्वा पात्रस्थितं पवित्रद्वयं प्रागयतयोदगयतया वा द्वि-
जकरं निवेद्योक्तप्रकारेण द्विजमभ्यर्च्य कराभ्यां दक्षिणेनैव करेण पात्र-

(१) सम्पूज्येति ग० ।

मुद्धृत्य पूर्ववद्विश्रान् देवाननुध्यायन् या दिव्या इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य
पुङ्गव-आर्द्रवःसंज्ञका विश्वदेवाः इदं वः पाद्यं स्वाहा नम इत्य-
तद्वाक्यं प्रयुज्य देवतीर्थमन्त्रवनामिनेन पात्रैर्लोकैकस्य द्विजस्य करे
तत्पात्रस्यमुदकं निनयेदिति । एवमेवेदं वोऽर्घ्यमेष वोऽर्घ्य इति वा
प्रयुज्यार्घ्यं कुर्यात् । एवमेवेदं वः आचमनीयमित्याचमनीयं दद्यात् ।
इत्युपवेशन-मंवेशन-पाद्यार्घ्याचमनीयानि ।

अथ गन्धादिदामम् ।

तत्र तावद्विधिः ।

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्यात् गन्ध-मान्यानि धूपादीनि च शक्तिः ।

आदिशब्देन दौषोऽपि गृह्यते ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ।

पितृणामपमथेत्^(१) सर्वमवोपकल्पयेत् ॥

‘तेभ्य इति विश्वेभ्यो देवेभ्यः । एतच्च गन्धादिदानमर्घ्यदानोक्त-
कालं कर्त्तव्यं ।

तथा च वाराहपुराणे ।

यवास्त्रना तु देवानां दत्त्वा चार्घ्यं विधानवित ।

सुगन्ध-धूप-दीपांश्च दत्त्वा तेभ्यो यथाविधि ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

(१) पितृणामपमथेत् इति ख० ।

यवाभ्योऽभिस्तस्यार्थं दत्त्वा वै वैश्वदेविके ।

गन्ध-माल्यञ्च धूपञ्च दत्त्वा सम्यक् सदीपकं ॥

याज्ञवल्क्येन तु गन्धादिदानस्योदकपूर्वकत्वमुक्तं ।

दत्तोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं सदीपकं ।

अत्र “भिवादानमपूर्वं ददातिषु चैवं धर्म्येऽस्त्विति गौतमेन विधुपदि-
ष्टानां सर्वदानानामुदकपूर्वकत्वमुक्तं । अतः करिष्यमाणगन्धादिदान-
स्यादकपूर्वकतामिद्व्यर्थोपदेशे ददातिः प्रक्षेपमात्रार्थोऽवगन्तव्यः । अत्र
दानवाक्यमन्तरेणैव द्विजहस्ते जलं प्रतिष्यानन्तरं गन्धं माल्यञ्च दत्त्वा
प्रक्षेपमात्रार्थत्वेन प्रयुक्तोऽपि दत्त्वेतिशब्दोऽनुषज्यमानः स्वरूपेण विप-
रिणतोऽपि परिणतार्थो ग्राह्यः । दत्त्वेत्यस्य प्रयोगान्तरश्चानुमन्त्यं ।
अतोविश्वान्देवानुद्दिश्य दर्शयिष्यमाणेन वाक्येनानुलेपनार्थं ब्राह्मणकरे
चन्दन-कुङ्कुमादिविहितसुगन्धिद्रव्यकल्कः प्रदेयः । गन्धादिदानञ्च देव-
तेद्दिशेनैव तदधिष्ठानभूतद्विजकरे कर्त्तव्यं । न तु द्विजमस्यदानक-
मिति पूर्वमेव विस्तरेणभिहितं । गन्धानन्तरमुदकं दत्त्वा मल्लिका-
दिविहितमाज्यं प्रदेयं । उपलक्षणञ्चैतत् पुष्पवदपयोज्यानां विहित-
पात्राणां । अनन्तरं चोदकं दत्त्वा तथैव गुग्गुलुप्रभृतिविहितद्रव्य-
जन्मना धूपस्य दानं कर्त्तव्यं । ‘सदीपकं’ दीपदानमर्हितं । एतदणु-
दकपूर्वकं कर्त्तव्यं । अस्यानन्तरमाच्छादनदानं कर्त्तव्यं । अत एवाह
श्रौतकः ।

एतस्मिन् काले गन्ध-माल्य-धूप-दीपाच्छादनानां सम्प्रदानं ।

एतस्मिन् काले इत्यर्थदानानन्तरक्रमेण गन्धादीनां आच्छाद-
नान्तानां दानं कर्त्तव्यं । ‘आच्छादनं’ वस्त्रं ।

सौरपुराणेऽप्युक्तं ।

प्रदद्याद्गन्ध-माल्यानि धूप-वामांसि शक्तिः ।

विष्णुधर्मात्तरे त्वाच्छादनदानानन्तरं भूषणानामपि दानमुक्तं ।

निवेद्य विप्रेषु ततः पादार्घ्या प्रयतः क्रमात् ।

गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः ।

अर्चयेद् ब्राह्मणान् शक्त्या अद्विधानः समाहितः ॥

आदौ ममर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवे निवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्र्यै ततः पश्चात् ममर्चयेत् ॥

विहित-निषिद्धगन्ध-पुष्पादिविवेकस्तु परिभाषायामेव कृतः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेतिरुक्तं व्यता ।

तत्र तावत् प्रदत्तस्य गन्धस्य ब्राह्मणोपलेपनोपयोग्यत्वमुक्तं
ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शृभानि तु ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवत्सभं ॥

विलेपनञ्च दिजानां आहुकर्त्ता कुर्यात् त एव वी कुर्यात् ।

अत्र मन्त्रविधिविशेषश्चाह व्यासः ।

विपवित्रकरो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।

गन्धद्वारेतिमन्त्रेण ब्राह्मणहस्ते गन्धान् प्रदाय तैर्गन्धैर्विगतपवि-
त्रकरः आहुकर्त्ता विप्रान् पूजयेत् । भाल-गल-वक्षः-कुक्षि-कक्षा-
शङ्खेषु विनिर्मदित्यर्थः । पवित्रगन्धताविधिश्रायं विलेपनं कुर्यात्
आहुकर्तुरेव न पुनः कर्मगृहीतगन्धैः स्वाङ्गविलेपनं कुर्यात् दिजाना-

मपि । अतएव तदुशातातपेन आद्रुकर्त्तव्यं विलेपनकारिणि सपवित्र-
करे दोषोऽभिहितः ।

पवित्रं करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेत् आद्रुं निराशाः पितरो गता इति ॥

‘समालम्भनं’ गन्धर्विलेपनं ।

अत्र कश्चिदाह ।

पवित्रं करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् । न तु
यन्धिरहितस्यापि यतो विपवित्रकरैरिति व्यासवचनेन विविधपवि-
त्रता विधीयते न तु विगतपवित्रेति । तदेतदयुक्तं । कल्पनामात्र-
प्रसूतत्वात् । यदपि तेनैवोक्तं । ब्राह्मणा अपि स्वाङ्गविलेपनं कुर्वाणाः
समन्धिकं पवित्रमपकुर्युरिति तदण्यमूलत्वादुपेक्षणीयं ।

आद्रुकर्त्तुं गन्धै ब्राह्मणाङ्गविलेपनं कुर्वते नियमान्तरमुक्तं देवल-
स्मृति-भविष्यत्पुराणयोः ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कन्धान्निवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजामिद्वर्धं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

विप्राणां यज्ञोपवीतं गन्धाद्यनुलेपनसिद्ध्यर्थमनुलेपको नावतार-
येदित्यर्थः ।

शातातपोऽपि ।

कथ्यान्तिपुष्करं कृत्वा गन्धैर्यस्तु त्रिलिङ्गानि ।

पितृयज्ञे भवेच्छिद्रं निराशैः पितृभिर्गतेः ॥

‘छिद्रं’ आद्रुविभ्रंषिराक्षमादिप्रवेशद्वारं, ‘त्रिपुष्करं’ उपवीतं ।
अतोऽनुलेपनसौकार्यार्थं स्कन्धादवतार्य यज्ञोपवीतं कटिप्रदेशे न

‘नियुक्तः’ आहुते निमन्त्रितोविप्रः ।

विष्णुस्तु पुष्पदानमन्त्रमाह, पुष्पवतीरिति पुष्पमिति । दद्यादिति पूर्ववाक्यश्रुतमिहानुषज्यते । पुष्पवतीरिति मध्यप्रतीकेन मन्त्रो विनियुक्तः ।

स च ॐ ओषधयः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्पवतीः सुपिप्पलाः । अयं वोर्गर्भश्चलियः प्रस्रं मधस्यमामदन्निति ।

• धूपदाने मन्त्रमाह व्यासः ।

धूपश्च धूरमीत्युक्तेति । धूरमि धूर्व धूर्वतं धूर्वन्तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्वयं धूर्वाम त्वेतद्यजुर्हृक्ता धूपं दद्यादित्यर्थः । यद्यपौदं यजुर्धूर-
भिधाने सामर्थ्यादृशपोर्णमामिकशकटधूरभिमर्शने तिनियुक्तं । तथापि धूपदानेऽपि वचनविनियुक्तत्वात् गार्हपत्यमुपतिष्ठत इतिवत् कयाचित्
वृत्त्या प्रकृतार्थप्रकाशनं कार्यं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

वनस्पतिरसो दिव्या गन्धाढ्यः समनोहरः^(१) ।

आघ्रेयः^(२) सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्णातामिति ॥

धूपस्य व्यजनादिवातेन देयो न हस्तवातेन ।

अतएव शातातपः ।

हस्तवाताहतं धूपं ये पिबन्ति दिवाजन्तमाः ।

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मान्नं परिवर्जयेत् ॥

(१) गन्धाढ्या मधुरप्रिय इति ग० ।

(२) आहार इति ग० ।

स्यापनीयं । उपलक्षणसैतत्तदुत्तरीयावतारणस्य । तदवतारणे ह्येक-
वस्त्रता स्यात् । सा च निषिद्धा ।

मयादंसात्परिभ्रष्टमम्बरं यस्तु धारयेत् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याद्देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

तथा ।

नैकवासा न च द्वीपे नाम्नराले कदाचन ।

श्रुति-स्मृत्युदितं कर्म कुर्यान्नाप्यश्रुतिः कश्चिदिति ॥

आद्रकूर्त्तरि ब्राह्मणे वा विलेपनकारिणि येन केनचिदपि
ब्राह्मण्यश्रीपवीतावतारणे कृते दोषः शङ्केनेकः ।

उपवीतं कटौ^(१) कृत्वा कुर्याद्वाचानुलेपनं ।

एकवामाश्रु योऽश्रुयास्त्रिराशः पितरोगता इति ॥

अत्र वक्तुमर्हच्चन्द्राकारं वा तिलकं न कार्यं ।

तथा च क्रतुः ।

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालास्तथैव च ।

निराशः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलोपतिं ॥

इह दोषश्रुतिषलेन कल्पस्य निषेधस्य कृत्रार्द्धपुण्ड्रविध्यबाधेन
कल्पत्वाद्दर्जुलादिपुण्ड्रविषयत्वमेव न्यायं । स्कन्धे मालाधारणे दोष
स्मरणात् शिरसि धारणाभ्यनुज्ञा गम्यते । शिरस्यपि धार्यमानाया
मास्त्यमालायाः प्रदेशविशेषमाह वृद्धमनुः ।

उपवीतित्वमुक्त्युक्त्य कारयेन्मानुलेपनं ।

न नियुक्तः शिखावर्जं मान्यं शिरसि धारयेदिति ॥

एवं धूपदानं कृत्वा यथोक्तैस्त्वर्त्यादिप्रवर्त्तितः प्रदोषोदात्तयः ।
तत्राह व्यासः ।

इदं ज्योतिर्गिति प्रोच्य दौषं दद्यात् समाहितः ।

अस्यानन्तरमाच्छादनं दत्त्वा यज्ञोपवीतञ्च यथाशक्त्यलङ्करणकत्र-
कमण्डल्यादौनि देयानि । उपानदाने तु संकल्पमात्रं तदा, सम्पादनस्तु
ब्राह्मणप्रस्थापनकाले एव कर्त्तव्यं । तत्राच्छादनदाने मन्त्रमाच्छाद-
नाभावे प्रतिनिधिञ्चाह शातातपः ।

युवा सुवामा इति वस्त्रं दद्यात्तदभावे च औपवीतकमिति ।
युवा सुवामाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः तं
धीरगमः कथय उन्नहन्ति माध्यामनमा देवयन्त इत्यनेन मन्त्रेण वस्त्रं
दद्यादित्यर्थः ।

अत्रिस्तु मन्त्रान्तरमाह

युवं वस्त्राणि मन्त्रेण दद्याद्वस्त्राणि भक्तिः ।

मन्त्रस्तु ।—युवं वस्त्राणि पौत्रमा वसाथेयुवोरच्छिद्रामन्त्रवो ह
सर्गाः । अत्रातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा मर्चयेदिति ।

एतेषां च गन्धादिमन्त्राणां देवैर्पित्र्यं च माधारण्यमुक्तं भवि-
ष्योत्तरे ।

गन्धद्वारामित्यनेन गन्धं दद्यात् प्रयत्नतः ।

पुष्पवत्या च पुष्पाणि धूरमीति च धूपकं ॥

दौषं चेदं ज्योतिर्गिति देवे पित्र्यं च कर्मणि ।

युवं वस्त्रानीत्यनेन दद्याद्दामांभिः शक्तिः इति ॥

अत्र च मन्त्रोच्चारणानन्तरं गन्धादिदानवाक्यान्मुच्चारणीयानि ।

तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि ।

इदं वः पाद्यमर्घ्यञ्च पुष्प-धूपविलेपनं ।

अयं दीपप्रकाशश्च विघ्नेदेवाः समर्प्यते ॥

तथा ।

अयं वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धं दद्यात् सुशोभनं ।

इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि च निवेदयेत् ॥

अयं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रे तु दहेत्ततः ।

अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं हृद्यं निवेदयेत् ॥

अनङ्गलम् सदस्त्वं भवेत् यत्तद्युगं शुभं ।

इदं वो वस्त्रमित्युक्त्वा त्रितयं वा निवेदयेत् ।

इदं वो मान्यमित्युक्त्वा दद्यान्मान्यं सुशोभनमिति ॥

‘मान्यं’ गन्धितपुष्पाणि ।

अथ दीयमानगन्धादिस्त्रीकारकाले ब्राह्मणाभिषयं देवलेनोक्तं ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः सुज्योतिरिति तेऽपि च ।

इदं ज्योतिरिति ज्योतिः आद्रुकर्त्ता निवेदयेत् ॥

‘तेऽपि’ विप्राः, सुज्योतिरिति ब्रूयुरित्यर्थः । स्त्रीकारकाले स्वासनं, सुगन्धः, सुपुष्पाणि, सुधूपः, सुदीपः, स्वाष्ठादनमिति ब्रूयुरिति च शब्दात् सूचितं ।

अथ हि गन्धादिदानप्रयोगः ।

यथोक्तोपवीतित्वादिदैवधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रथमोपविष्ट-वैश्वदेविक-ब्राह्मणकरे तूष्णीं जलमाभिष्य स्वकरेण सुगन्धचन्दनादिकत्क-मादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य पुरुषव-आर्द्रवःमंशका

विश्वेदेवा अयं वो गन्ध इत्यभिधाय मित्रादके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् ।
 एवमेव द्वितीयादिद्विजकरेषु क्रमेणार्पयित्वा पुनः प्रथमद्विजकरे
 अपो दत्त्वा प्रशस्तं कुसुमाक्षुपादाय पूर्वोक्तां पुष्यवतीमृचमुच्चार्थं पुरु-
 र्व आर्द्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा इदं वः पुष्यश्चेत्यभिधाय तत्करे दत्त्वेव-
 मेव क्रमेण द्वितीयकरे दद्यात् । एवमेव पुनरपो दत्त्वा गुग्गुलुप्रभृति-
 द्रव्यदाहप्रसृतं धूपं धूरसौत्यमुं मन्त्रमुच्चार्थं पुरुर्व-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा अयं वां धूप इत्यभिधाय क्रमाद्वाजनादिवातेन ब्राह्मणघ्राणं
 प्रापयेत् । एवमेव हस्ते जलं प्रदाय इदं वो ज्योतिरिति अयं वो दीप-
 प्रकाश इति वाभिधाय महालोकमण्डलेन दीपमर्पयेत् । एवमेवोदकं
 दत्त्वा युवा सुवामा इत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्थं पुरुर्व-आर्द्रवःसंज्ञका
 विश्वेदेवा इदं व आश्वादनमित्यभिधाय प्रत्येकमाश्वादनं दद्यात् ।
 अनन्तरं यज्ञोपवीतं दत्त्वा यथाशक्त्याङ्गुलीयकादीनि भूषणानि
 क्वादीनि चार्पयेदिति । तदनन्तरं छताञ्जलिः कर्त्ता विश्वेषां
 देवानां अर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति वैश्वदेविकद्विजान् प्रति वदेत् ।
 तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने छते सङ्कल्पसिद्धिरस्त्विति भवन्तो
 ब्रुवन्त्विति कर्त्ता ब्रूयात् । अस्तु सङ्कल्पसिद्धिरिति विप्रः ब्रूयुः ।
 एतच्च स्मृतिचन्द्रिकाकारेण संयहकारोक्तत्वेन प्रमाणीकृतं । अनन्तरं
 भविष्यत्पुराणोक्तं प्रार्थनाश्लोकमत्यन्तं विनोतः सन् पठेत् ।

मन्त्रहानं क्रियाहानं सम्पद्धौ दिजोत्तमाः ।

आर्द्रं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां मम ॥

‘सम्पूर्णतां यातु’ विधिवदस्त्वित्यर्थः । यस्य स्मृत्यादिकं श्लोकं ज्ञात्वा^(१)

(१) पठित्वेति ग० ।

देवताभ्यः पित्रभ्यसेत्यादिकमिर्जयेत् । अगन्तरं आह्वाङ्गाचमनप्रक-
रणोक्तमाचमनं कुर्यात् ।

इति गन्धादिदानेनिकर्तव्यता ।

इति गन्धाददानं समाप्तं वैश्वदेवार्चनकाण्डम् ,

हेमाद्रिणा श्रियोद्येन विनयेन विभूषिताः ।

पित्रविप्रार्चनस्यैवं काण्डं तेन निगद्यते ॥

अथ पित्र्यदर्भासनदानादि ।

तच्च याज्ञवल्क्यादिवचनानुसारादर्भासनदानाच्छादनान्तवैश्वदे-
विकवैश्वदेवार्चनकाण्डसमाप्त्युत्तरकाण्डमारम्भणीयमिति पूर्वमेवेति । अत्र
च वैश्वदेविकदिनास्तुष्ट्यापचयपूर्वकत्वमुक्तं पाप्म-मस्यपुराणयोः ।

अभ्यर्च्य ताभ्यामुत्सृष्टः पित्र्यचक्षुं समारभेदिति ।

‘अभ्यर्च्य’ गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनैः वैश्वदेविकदिजौ संपूज्य
ताभ्यां ‘उत्सृष्टः’ अनुज्ञातः सन्, कर्त्ता ‘पित्र्यचक्षुं’ दर्भासनदानाद्या-
त्मिकां पित्र्यपूजां, अत्रानुज्ञावचनात् प्रश्नोऽपि गम्यते । अतश्च युष्म-
द्वत्सृष्ट्या पित्र्यशामर्चनं करिष्य इति कर्त्ता वैश्वदेविकदिजौ प्रति
प्रश्ने कृते सुख्येति ताभ्यां सोऽभ्यनुज्ञातः पित्र्यविप्रेषु पित्र्य-पिता-
महादीनामर्चनसारभेत ।

तच्च पित्र्यादिविप्रान् प्रति यथास्त्वं प्रश्नविश्वेवो ब्रह्मपुराणे ।

आवाहनादितः पूर्वं विश्वेदेवान् प्रपूज्य च ।

वसुभ्यस्त्वामहं विप्र इद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सूर्य्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥

‘पूर्वं’ प्रथमं । ‘आवाहनादितः’ आवाहनात् प्रथत्याच्छादना-

स्नेन क्रियाकलापेन, विश्वान् देवान् सम्पूज्य पित्रादिब्राह्मणान्
पृच्छेत् । तत्र पित्रब्राह्मणं प्रति वसुभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामि,
पितामहब्राह्मणं प्रति रुद्रेभ्यस्त्वामहं भोजयामि । प्रपितामहब्राह्मणं
प्रति ॐ आदित्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति पृष्ट्वा क्रमेण तथैव
मातामहादिविप्रान् पृच्छेत् । सर्वत्र च प्रश्नानुरूपं ॐ भोजयेति
प्रतिवचनमनुसन्धेयं । अत्र भोजयामीत्यनेन साङ्गभोजनविषय-
प्रश्नकरणादर्भासनदानात् पूर्वकास्तस्यास्य युक्तैव ।

तत्र दर्भासनदानं ।

इह स्मृति-पुराणविकल्पसूत्रोक्तानि पित्र्यासनदानविषयाणि वच-
नानि दैविकासनदानवचनैर्विभागानर्हत्वात्तदासनप्रतिपादनावसर एव
दर्शितानि ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तनकर्तव्यतामाह रहस्यतिः ।

आसने चार्घ्यदाने च पिण्डदानेऽवनेजने ।

सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथार्हमनुकीर्तयेत् ॥

आसनादियद्वेषमावाहनादिपितृकर्मणामुपलक्षणार्थं । सम्बन्ध-
बोधकः पित्र-मात्रादिब्रह्मः । ‘गोत्रं’ काश्यप-कौण्डिन्यादि प्रचिद्धं ।
‘नाम’ साङ्केतिकसूत्र-मैत्रादि । ‘यथार्हं’ यथायोग्यं । पित्रादिषु
गुरुषु बहुवचनेनेति षष्ठी-चतुर्थीवैकल्पिकप्रयोगस्तु विभक्तिप्रकरणे
स्थितः । पित्रादीनां क्त्वादिरूपतया ध्यानमनुकीर्तनस्य देवताप्रकरणे
च साधितं । ‘पातयेदितरत् जानु पितृनित्यादिना सम्यक्काम्यान्
अर्चनमुक्तं ।

प्राचीनावीतन्तु मार्कण्डेयपुराणे ।

अपसव्यं पितृणाञ्च सर्वमेवोपकल्पयेत् ।

वाराह-विष्णुपुराणयोरपि ।

पितृणामपसव्येन सर्वमेवोपकल्पयेत् । उदङ्मुखस्तु देवानामित्या-
दिना दक्षिणामुखत्वमुक्तं ।

देवलोऽप्याह ।

द्विजातयो यथोदिष्टा नियताः स्युर्दङ्मुखाः ।

पूजयेद्यजमानस्तु विधिवदक्षिणामुख इति ॥

प्रयोगपद्धतिस्त्वभिधीयते । दक्षिणामुखः प्राचीनावीत्याचितमय-
जानुः द्विजहस्तं वामहस्तेन धृत्वा जल-तलममन्त्रितान् मध्यभङ्गेन
द्विगुणीकृतांस्त्रीन् कुशानादाय ॐ अमुकगोत्राणाममुकशर्मणाम-
स्मत्पितॄणां सपत्नीकानां वसरूपाणामिदमासनमित्युच्चार्य पितृ-
स्थानोपवेशितानां ब्राह्मणानां प्रत्येकं हस्ते जलमाभिच्य कम्बना-
द्यासनवामभागस्योपरि पितृतीर्थेन तान् कुशान् प्रक्षिप्य पुनर्द्विजह-
स्तेऽपः प्रदद्यात् । एवं पितृणामित्यस्य स्थाने पितामहानामिति,
वसरूपाणामित्यस्य स्थाने रुद्ररूपाणामिति च प्रयुज्योक्तैर्नैव वाक्येन
पितामहेष्वासनं दद्यात् । एवं पितृनामस्थाने षष्ठीबहुवचनान्तमे-
कैकस्य मातामहादेर्नाम समुच्चार्य स्वस्थाने चैकैकं क्रमेण वस्त्रा-
दिनाम प्रयुज्य निष्पादिते वाक्यत्रये क्रमेणैवैकैकस्य मातामहादेः
स्थाने निवेशितेषु ब्राह्मणेष्वेकैकेन वाक्येनासनं दद्यात् । अत्र कुश-
प्रक्षेपानन्तरं ॐ स्वासनमस्त्विति ब्राह्मणेन प्रतिवचनं कर्त्तव्यं । इह
सपत्नीकानामिति तु प्रमीतायामेव पित्रादिपत्न्या प्रयोज्यं नान्यथा ।

षष्ठीवङ्गवचनस्थाने तु केचित्तदेकवचनं प्रयुञ्जते तत्पुनर्यथाचारं व्यव-
स्थया वेदितव्यमित्युक्तं ।

इति पित्र्यासनदानं ।

अथ तृतीयनिमन्त्रणं ।

तदपि च दैवे निमन्त्रणप्रकरणेऽत्रैव वचनैः पित्रेऽपि विहितं ।
तच्च प्रथमनिमन्त्रणवदेवेत्यपि “यथा प्रथममेवं द्वितीयं तृतीयस्ये-
त्यापस्तम्बवचनात् सिद्धं । दक्षिणं जानुमालभ्य त्वमप्यत्र^(१) निम-
न्त्रित इति मत्स्यपुराणवचनाज्ज्ञान्वालाभपूर्वकमित्यवगतं । अतः पित्र्य-
विप्रदक्षिणजानुमुपस्पृशन् अमुकगोत्रस्य अमुकशर्मणेऽस्मत्पितुः सप-
त्नीकस्य वसुरूपस्य आहुते क्षणः क्रियतामित्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन
वाक्येन पित्रादिस्थानोपवेशितान् ब्राह्मणान् क्रमेण प्रत्येकं निमन्त्रयेत् ।

इति तृतीयं निमन्त्रणं ।

अथावाहनं ।

तत्रावाहनविधिप्रश्नानुज्ञा मार्कण्डेयपुराणे ।

दर्भान्स्त्वं द्विगुणान् दत्त्वा तंभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ।

मन्त्रपूर्वं पितृणाञ्च कुर्यादावाहनं बुधः ॥

दर्भान् द्विगुणान् यथाक्तप्रकारेण विष्टरार्थं दत्त्वा द्विजक्रे
जलञ्च प्रदाय स्मृत्यन्तरविहितं तृतीयनिमन्त्रणञ्च कृत्वा विप्रकृतां
दर्शयिष्यमाणस्वरूपावाहनानुज्ञाञ्च लब्ध्वा वक्ष्यमाणमन्त्रपूर्वकं पितृणां
लोकान्तरगतानां पितृ-पितामहादीनामावाहनं कुर्यात् ।

(१) त्वं मयात्र निमन्त्रित इति अ० ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान् ।

मन्त्रपर्वं पितृणाम् कुर्व्यादावाहनं बुधः ॥

अथ दर्भान् दत्त्वा तदनन्तरमनुज्ञां प्राप्यावाहनं कुर्यादित्यन्वयः ।
इह पदार्थानुसमं पुरस्कृत्य वैश्वदेविकावाहनानन्तरं पितृमावाहनं
प्रतिपादयन्तौ प्रश्नानुज्ञयोः स्वरूपमाह तुः गोभिल-काव्ययनौ ।

अथ पितृमावाहयिष्य इति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात इति ।

पृच्छति यजमानः । अनुज्ञातो द्विजैः ।

एतदेव प्रश्नोत्तरयोरीषदिकारप्रदर्शनपूर्वकं विष्णुधर्माक्षरे स्फुट-
मभिहितं ।

पितृमावाहयामीति स्वयमुक्त्वा समाहितः ।

आवाहयस्व इति ततोद्विजैरुक्तोऽथ तन्मना ॥

अथ भविष्यत्कालौगस्याप्यावाहनस्य वर्तमानसमीपे वर्तमान-
वदेतिविहितप्रत्ययान्तेन ब्रह्मेण व्यपदेशः । 'स्वयमिति कर्त्ता, 'तन्मनाः'
करिष्यमाणकर्म्मकायमनाः, अप्य आवाहयेदित्यनेन वक्ष्यमाणेन सह
सम्बन्धः प्रत्येतव्यः ।

ब्रह्मपुराणे तु वैश्वदेविकाभ्यर्चनसमाप्त्युत्तरकालं प्रत्यावाहनप्रश्नः
कियता विशेषान्तरेण प्रयुक्तोदर्शितः ।

कुश-गन्ध-यवैः पुष्पैरर्घ्यं दत्त्वा तु सुकरः ।

विश्वेभ्यो देवेभ्य इति ततस्तान् पथ्यं पृच्छत ॥

पितृमावाहयिष्यामि ये दिव्या ये च मानवाः ।

आवाहयस्व इति परैरुक्तस्त्वावाहयच्छुचिः ॥

अत्र 'विश्वेभ्यो देवेभ्यः' इत्येतदस्य वाक्यं वैश्वदेविकार्चनसम्बद्धं, ततस्तानित्यादिपिञ्चावाहनप्रश्नोत्तरसम्बद्धं, 'तान्' पिञ्चविप्रान्-
त्यर्थः । 'सृकरः' यज्ञवराहः ।

स पुरा कौकामुखे आहुं कुर्वन् 'परेः' आहुभोक्तृभिर्द्विजैः,
'आवाहयस्वेत्येवमनुज्ञातः पितृनावाहयन् पितृणामावाहनं कुर्यात् ।
अनेन लिङ्गदर्शनेनैतद्गम्यते, यदन्येनापि आहुं कुर्वन् "पितृनावा-
हयिष्यामि ये दिव्या ये च मानुषा इत्यनेन वाक्येन पिञ्चविप्रान्
प्रति प्रश्नं कृत्वा यथोक्तेन चोत्तरेण तैरनुज्ञातः सन् पितृणामावाहनं
कुर्यादिति । 'ये दिव्या इत्यादि, वसु-रुद्रादित्यरूपेण ये दिव्याः,
यजमानजनकत्वादिरूपेण ये मानुषाः तान् पितृनावाहयिष्य इति
सम्बन्धः । एतत्पुराणमते दर्भामनदानात् पूर्वमावाहनमित्यवगन्तव्यं ।
तत्र हि "आवाहयच्छुचिरित्यावाहनमभिधाय तदनन्तरं "ददौ मयेन
वासनमित्यामनदानाभिधानात् । निगमेऽपि "पितृनावाहयिष्य इत्या-
शुक्ता दर्भान् द्विगुणानामनेषु प्रदाय पादंभ्योन्यांसेत्युक्तं । कठसूत्रेऽपि
हविरहानुष्वेभ्य पितृनावाहयिष्यामोत्युक्तेति द्विजे पवशानानन्तरं
दर्भामनदानात् पूर्वमावाहनमुक्तं । पितृनावाहयः सत्याशुक्ता
विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः क्रियतामित्यादिवदता बौधायनेन क्षणदा-
नात् पूर्वकालत्वमावाहनस्योक्तं । यमेन पुनरग्नौ करणानन्तरमावाहन-
मुक्तं । तच्चाहिताग्निआहुं दर्शयिष्यते । वैजनापमस्ये तु प्रतिता-
र्क्यपात्रनिधानानन्तरमुपदिष्टं तद्वचनन्निर्वाहं प्रकरणं दर्शयिष्यते ।
पाद्ममाख्यपुराणयोस्तु द्विजकरैर्घ्यपात्रमित्यतपवित्रनिधानानन्तर-
मुक्तं । "पितृनावाहयिष्यामि तथेत्युक्तं तैः पुनः" । आवाहये-

दित्युत्तरेण सम्बन्धः । एषाञ्च पक्षाणां यथास्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र प्रदर्शितेषु “पितृनावाहयिष्ये इत्येवमादिषु प्रश्नवाक्येषु पितृशब्दस्तत्तच्छ्राद्धोद्देश्यमृतमनुष्यसम्बन्धाभिधायकपित्रादिशब्देऽप-
लक्षणार्थः । तदुक्तं मानवे आद्रुकल्पे । पितृन् पितामहानावाहयिष्या-
मीति उक्ता ब्राह्मणैर्गनुज्ञात इति । अत्रत्यः पित्रादिशब्दप्रयोगोऽपि
देवदत्तादिविशेषनामप्रयोगोपलक्षणार्थः । मन्त्रादिप्रकरणे नामभिरा-
वाह्येति वैजवापगृह्यवचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । देतुसम्बन्ध-नाम्नोः
प्रयोगे मिद्धे गोत्र-सम्बन्ध-नामान्नीति ताभ्यां माहचर्यदर्शनात्
काश्यपादिगोत्रमङ्गीर्त्तनमपि कर्त्तव्यमित्यनुमीयते ।

तथा च श्लोकगोभिलः ।

आवाहनेऽमुकगोत्रानस्मत्पितृन् पितामहान् ।

प्रपितामहान् विप्रेन्द्र शर्मणोऽथ भवेत्तदा ॥

पित्रावाहनरूपे पदार्थेऽनुष्ठाप्यमाने तदङ्गभूतप्रश्नवाक्यप्रयोग-
करणेऽमुकगोत्रानस्मत्पितृन्मुकशर्मण इत्येतत्पदजातं ‘भवेत्’ तद्भावं
प्राप्नुयात् उच्चारणीयमित्यर्थः । एतानि दर्शितप्रकाराणि सर्वाण्यपि
प्रश्नवाक्यानि प्रणवपूर्वकाण्युच्चारणीयानि ।

तथा मैत्राण्यैयसूत्रे ।

प्रणवमुक्त्वा पितृनावाहयिष्यामीति ब्राह्मणानामग्न्यावाहयेत् यथा
पिण्डं पितृयज्ञ इति ।

दक्षिणामुखत्वादिधर्मप्राप्सर्योनिर्देशः ।

ब्रह्मपुराणे च प्रश्नोत्तरयोः स्वरूपं प्रतिपाद्य प्रैषान्नरोपदेशं
कुर्वता वाक्येन पितृविप्रान् प्रति प्रश्नकर्त्तव्यतोक्ता ।

पितृनावाहयिष्येऽहं शेषान् विप्रान् वदेत्ततः ।

आवाहयिष्येत्युक्तैः मावधाना भवन्त्विति ॥

येषु वैश्वदेविकेषु विप्रेष्वावाहनं कृतं तदितरे 'शेषाः' पित्र्यवि-
प्रा इत्यर्थः । इहावाहनप्रश्नोत्तरानन्तरं तान् विप्रान् भवन्तः माव-
धाना भवन्त्विति यजमानो ब्रूयात् । अनेन च भवामः मावधाना
इति द्विजानां प्रत्युत्तरं गम्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणं तु प्राचीनावीतिना तिलहस्तेन यजमानेन पितृ-
विप्रान् प्रति च प्रश्नः कर्तव्य इत्युक्तं ।

अपमथं ततः कृत्वा तिलानादाय मंथतः ।

पितृनावाहयामोति पृच्छेद्विप्रानुदङ्मुखान् ॥

उदङ्मुखान् पित्र्यानित्यर्थः ।

अत्र पितृणां द्विगुणैस्मिलैरिति परिभाषया द्विगुणीकृतदर्भमहि-
तांस्मिलानादायति गम्यते आवाहनाङ्गं तिलविक्रिणं ब्रह्मपुराणोक्तम्
“उच्चरस्मिलवर्हिषोति वचनस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तिलहस्ता
चात्रावाहने तिलान् माधनौकर्तुं ।

तथा च नागरखण्डे ।

उशन्तस्त्विति च तिलैः पितृनावाहयन्ततः ।

तिलैरिति तृतीयान्तं पदनं तिलानामावाहने माधनता प्रति-
पादिता । माधनता च यववदिक्रिणदारैव ।

प्रचेतमापि तिलानां माधनत्वमप्रदक्षिणं चोक्तं ।

तिलैरावाहनं कुर्यादनुज्ञातोऽप्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणादन्यत् 'अप्रदक्षिणं', प्रदक्षिणं नामाभिमुखपुरुषवामाङ्गो-

पल्लितं प्रदेशं प्रति कर्मणोनिर्वहणं, यथा पूर्वाभिमुखोपविष्टदैविकप-
ङ्क्तिमूर्ध्वन्यद्विजादारभ्य तत्पङ्क्तिचरमद्विजापवर्गता, उक्तविपरीतलच-
णलन्तिनमप्रदक्षिणं । यथोदङ्मुखोपविष्टपिच्यविप्रपङ्क्तिमुख्यद्विजादारभ्य
तत्पङ्क्तिनिविष्टान्तिमद्विजपथवमायितेति तिष्ठता चायं प्रश्नः कर्त्तव्यः ।

तथा चार्धद्रव्यपूरितपात्रनिधानानन्तरमुक्तं वैजवापटह्ये ।

तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यामग्व्येति ।

‘तिष्ठन्’ ऊर्ध्वर्गुः । अनेनानुज्ञाग्रहणमपि तिष्ठतैव कार्यमिति
मन्तव्यं । यतः तिष्ठन्नामग्व्येत्यनेन अनुज्ञाग्रहणरूपस्वप्रयोजनशिरस्क-
स्यामन्वणस्य समन्धावगमात् ।

आवाहनप्रश्नादिकञ्च दक्षिणामुखेन कार्यं ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

अपमद्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः ।

आवाहनं तदा कुर्यादिति ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रङ्क्तो वा नियमो यच्च नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रङ्क्तेन न तिष्ठता ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनात् प्रश्नोत्तरममाष्टुत्तरकालमुपविष्टावा-
हनादि कुर्यात् । अथैतदचनमन्दर्भमम्यत्रः प्रश्नोत्तरप्रयोगोऽभिधीयते ।
प्राचीनाभीती दिगुणभग्रकुशमक्षितांस्तिलान्दक्षिणहस्ते समादाय
दक्षिणामुख ऊर्ध्वर्गुः कृताञ्जलिभूत्वा “पितृनावाहयिष्यामि ये
दिव्या ये च मानुषाः” इत्युक्ता ॐ अमुकगोत्रानस्मत्पितृनमुक-
शर्माणः सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोत्रानस्मत्पितामहान्
अमुकशर्माणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, अमुकगोत्रानस्मत्पितामहा-

नमुकशर्मणः सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवा-
हयिष्यामि इति वा पित्र्यादिद्विजान् प्रति प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । तैरपि
ॐ आवाहय ॐ आवाहयस्वेति वा प्रतिवचनमुच्चारणीयं । अथ
तथैव मातामहद्विजाभिमुखो भूत्वा “पितृनाहयिष्यामि ये दिव्या
ये च मानुषाः” इत्युक्त्वा ॐ अमुकगोत्रानस्मत्प्रमातामहानमुकशर्मणः
सपत्नीकान् वसुरूपान्, ॐ अमुकगोत्रानस्मत्प्रमातामहान् मातुः
पितामहानिति वा अमुकशर्मणः सपत्नीकान् रुद्ररूपान्, ॐ अमुकगो-
त्रानस्मद्बृद्धप्रमातामहान् मातुः प्रपितामहानिति वा अमुकशर्मणः
सपत्नीकानादित्यरूपानावाहयिष्ये आवाहयामि आवाहयिष्यामि
इति वा प्रश्नवाक्यमुच्चारयेत् । द्विजवाक्यं तु पूर्ववत् । तदनन्तरञ्च
ॐ भवन्तः सावधाना भवन्त्विति पुनर्यजमानेन प्रेषः कार्यः, विप्रैश्च
ॐ भवामः सावधाना इति प्रतिवचनं कर्त्तव्यं ।

इत्यावाहनप्रश्नानुज्ञाः ।

अथ मन्त्रादयः पदार्थाः ।

तत्र शङ्ख-लिखितौ ।

ब्राह्मणाननुज्ञाय पितृनावाहयिष्यामीत्युशन्तस्त्विति आह्वयन्ति ।
पितृनावाहयिष्यामीति प्रतिवचनेनावाहयेति ब्राह्मणैरनुज्ञां कारयि-
त्वा उशन्तस्त्वा निधीमहीत्यनयर्चावाहयेत् ।

पाद-मातृयोः पुराणयोः ।

उशन्तस्त्वायन्तु अग्न्यामावाहयेत् पितृन् ।

‘पितृन्’ पित्रादीन् मातामहादीन् । एतच्च अग्न्यद्वयं गोभिलवचन-
स्थितं दर्शयिष्यते । अत्र यद्यपि इदोरपि अचोऽन्ततोयाश्रुत्यावाहने

करणे मन्त्रत्वं प्रतीयते तथाद्याद्या एव करणत्वं द्वितीयस्यास्त्व-
नुमन्त्रणमन्त्रत्वमेव विज्ञेयं ।

उक्तञ्च कूर्मपुराणे ।

आवाहनं ततः कुर्यादुगन्तस्त्वेत्यृचा बुधः ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥

‘ततः’ वैश्वदेविकार्चनानन्तरं । ‘तदनुज्ञातः’ पित्र्यविप्रानुज्ञातः,
आवाहनं कुर्यात् । आवाह्य चायन्तु न इति जपेदित्यन्वयः । अत्र
पितृ-पितामह-प्रपितामहानावाह्यायन्तु न इति मन्त्रं सहजजपेत् ।
एवं मातामहाद्यावाहनानन्तरमपि ।

आवाहनश्चापसमयेन कर्त्तव्यमित्युक्तं सौरपुराणे ।

अपसम्यं ततः कृत्वा पितृनावाहयेद्विजः ।

उगन्तस्त्वेति च ऋचा आवाह्य तदनुज्ञया ।

जपेदायन्तु न ऋचमिति ।

अत्राधिष्ठाननिर्देशार्थं द्विजजानुनि हस्तनिवेशनं पित्रादीनां ध्यानञ्च
दर्शितं ब्रह्मपुराणे ।

तथैव जानुमंस्येन करेणैकेन तान् पितृन् ।

आवाहयद्वराहस्तु तदनुधानपूर्वकं ॥

जानुमंस्येन करेणेत्यत्र एकैकस्य ब्राह्मणस्य जानूपर्युत्तानतया
स्यापितेनेति विशेषः समाचारादवगन्तव्यः । ‘एकेन’ दक्षिणेनैव पितृ-
णामप्रदक्षिणैव । पितृनामप्रदक्षिणोपचारत्वाद्विजजानुनोवामत्वम-
नुमस्येयं । नन्वेवं तर्हि यजमानहस्तस्यापि वामस्यैव पितृकर्मसाधनत्वं
प्रसज्येत । सत्यं । इमामेव शङ्कां निराकर्त्तुमपसमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकं

शुचीत्यत्र मनुवाक्ये सामानाधिकरण्येन व्याख्यां कुर्वता मेधातिथिना
अपपस्येन दक्षिणेन उदकं निर्वपेदिति वर्णितं । उदकनिर्वापग्रह-
णञ्च पित्र्यकर्ममात्रोपलक्षणार्थं । मथोपगृहीतेन दक्षिणेनेति वदद्भिः^(१)
शौनकाश्वलायनादिभिः दक्षिणहस्तस्यैव तत्र तत्र पितृकर्मसाधनत्वेन
प्रदर्शितत्वात् ।

यचोपदिश्यते कर्म कर्तुंरङ्गं न तृच्यते ।

दक्षिणास्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षिणकरस्यैव सकलकर्मसाधनत्वप्रतिपादनाच्च ।

अत्र पित्र्ये जानुग्रहणदर्शनाद्वैपि केचित्तद्ग्रहणं मन्यन्ते ।
तदयुक्तं, पित्र्यसम्बन्धेनापदिष्टस्य देवसम्बन्धे प्रमाणाभावात् ।
अन्यथा पित्र्यसम्बन्धेन विहितस्य प्राचीनाद्योतादेरपि देवसम्बन्धप्रसङ्गः
स्यात् । अतो निरङ्कुष्ठद्विजकरग्रहणेनैव देविकमावाहनं जानुग्रहणेन
तु पितृकमावाहनं कार्यमिति व्यवस्थेयं युक्ता । 'तदनुष्ठानपूर्वकमिति
तेषां पित्रादीनां तत्तत्प्रातिस्विकमानुषरूपेण वस्वादिरूपेण च यद-
नुष्ठानं तत्पूर्वकमित्यर्थः ।

न केवलमनुष्ठानपूर्वकमेवावाहनं किन्तु पित्रादिमन्त्रानामो-
च्चारणपूर्वकमपि कार्यमित्युक्तं वैजवापयह्ये ।

उशन्तस्त्वय्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नाम-
भिर्वावाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्यनुदिशति ।

अत्र पितरं पितामहमित्यादिष्वयङ्निर्देशात् प्रत्यधिष्ठानपृथगा-
वाहने कर्त्तव्ये तावत्कलः करणमन्त्रोपावर्त्तयितव्यः ।

(१) विद्वद्भिरेति ग० ।

अत्रावाहनं प्रकृत्य गोत्रानुकीर्तनमप्याह यमः ।

कीर्त्तयेत् पितरन्त्वादौ तथैव च पितामहं ।

पितुः पितामहश्चैव नाम-गोत्रैरतद्भितः ॥

अत्रोशन्तस्वेतिमन्त्वान्ते ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः
मपत्रीका वसुरुपा इहागच्छतेत्यादिभिः पित्रादीन्मातामहादींश्चावा-
हयेत् । तत्तदावाहनानन्तरं तत्तदधिष्ठानभूतद्विजस्य पुरस्तादप्रादक्षि-
ण्येन तिल-कुशान् विकिरेत् ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

आवाहयेदनुज्जात उशन्तस्वेत्यृचा पितृन् ।

क्षिप्रपमय्यच्च तिलान् पितृन् ध्यायन् समाहितः ।

जपेदायन्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ॥

‘अपमय्यं’ अप्रादक्षिण्येन, तिलान् क्षिप्रित्यत्र पूर्वगृहीतांस्तिल-
कुशानिति वेदितव्यं ।

तथा च मन्त्रमहितमेतदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

अपयन्त्वन्तरे ये वा उद्वरंस्तिलवर्हिषः ।

वराहः पितृविप्राणामपेतायन्त्वित्तीरयन् ॥

असुं य ईयुर्धृत्वा चैव रक्षणञ्चापमय्यतः ।

छत्वा चावाहनशुक्ले पितृणां नाम-गोत्रतः ।

एतत्पितरोमनोजवा आगच्छत इतीरयन् ॥

‘वर्हिषः’ कुशाः । अपयन्त्वन्तरे ये वेति मन्त्रद्वयं कपिञ्जल-
कठशाखायां प्रभिद्धं । अपेतायन्तु असुं य ईयुर्गिति मन्त्रद्वयं पूर्वं
दर्शितं । एतत्पितर इत्याद्यावाहने करणमन्त्रद्वयं वक्ष्यमाणप्रचेतोवच-

नगतवज्रवचनस्य मन्त्रान्तरममुच्चयपरत्वाद्गन्तस्त्वेत्यनेन समुचीयते ।
तच्चैवं । एतत्पितरो मनोजवा आगच्छत पितरोजवैः ये निखाता ये
परोप्ता गर्भा ये च पेदिरे इत्येकः । आगच्छत पितर इत्येतत्पदद्वयोप-
लक्षितोऽपरः । स चैवं । सर्वास्तान्य आवाहयत् पितृन् हविषे अचवे ।
आगच्छत पितरो मनोजवसः पितरः शुधध्वमिति ! बौधायनस्त्वा-
वाहने मन्त्रान्तरं दर्शितवान् । पितृनावाहयत्यायात पितरः सोम्या
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः । प्रजाममभ्यन्ददतोरयिञ्च दोर्घायुषुश्च
शतशारदञ्चेति । आश्वलायनादिगृह्याद्यनुसारिणस्तु “तिम्रापमव्यञ्च
तिलानित्येतदप्रादक्षिण्येन द्विजाङ्गेषु तिलान् निम्रति व्याचक्षते । तं
च उगन्तस्वेति मन्त्रेण द्विजाङ्गेषु तिलानावपन्तः पितृनावाहयन्ति ।
तथा च नागरखण्डे ।

उगन्तस्वेति तिलैः पितृनावाहयेत्ततः ।

आयन्तु न इतिजपेत्ततः पार्थिवमत्तमाः ॥

अत्रेति करणेन तृतीयया यच्च मन्त्र-तिलयोः करणत्वं तच्च चका-
रात्समुच्चितयोरिति । मानवमैत्रायणीयसूत्रे तु मन्त्रान्तरमणुकं ।
उगन्तस्त्वा हवामहे परेत नः पितरः सोम्याम इति तिलान् विर्किरेत् ।
परेत नः पितरः सोम्याभोगम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वैर्भिः दत्तामभ्य-
न्द्रविणेह भद्रं रथिञ्च नः सर्ववोरं नियच्छतेति । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु
पुष्पपूजने विहितं नमेव इति मन्त्रमच दर्शितवान् । तन्निर्मूलत्वा-
दुपेक्षणीयं । तिलप्रतेपणे अवयवक्रमस्तु प्रथमं शिरमि ततः मध्यं श्रमे,
दक्षिणाम्, मध्यहस्ते, दक्षिणहस्ते, मध्यजानुनि दक्षिणजानुनि, दक्षि-
णपदे चेत्याचारादनुमन्त्रेयः ।

कात्यायनः ।

उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य आयन्तु न इति जपित्वेति ।

अवकीर्य तिलानिति शेषः ।

याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्तेत्यृचः पितृन् ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इति ।

द्विगुणांस्तु कुशानामनार्थं प्रदाय तिलावकिरणं ।

आह प्रचेताः ।

उशन्तायन्तु नोमन्त्रान् जपेद्वै दक्षिणामुखः ।

अत्र मन्त्रानिति बह्वचनेन कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासोपदि-
ष्टा अन्यपि करणमन्त्रा अनुमन्त्रणमन्त्रास्याभ्यनुज्ञायन्ते । कठसूत्रे
पितृनावाहयिष्यामीत्युक्ता अपयन्त्वसुरा इति दाभ्यां तिलैः सर्वतो-
वकीर्य एत पितर आगच्छत पितर आमेयं त्वन्तर्दधे पर्वतैरिति ज-
पित्वावाहयेदिति । अपयन्त्वसुरा इति मन्त्रद्वयं एत पितर इत्या-
दिमन्त्रद्वयञ्च प्राक्प्रदर्शितं । अवशिष्टं मन्त्रद्वयं लिख्यते । आमेयन्तु
पितरोभागधेयं विराजाहताः सलिलात् समुद्रात् । अस्मिन् यज्ञे
सर्वकामाल्लभन्तामन्तोयमाणानुपजीवन्तेतानिति । अन्तर्दधे पर्वतैस्तु
मद्मा पृथिव्या दिवाग्निरनन्ताभिरमन्तरान्यान् पितृन्दधे अन्तर्दधे
चतुर्भिरहोरात्रैः सप्तम्यकैरर्द्धमासैरिति ।

आह विष्णुः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेदपयन्त्वसुरा इति दाभ्या-

न्तिलैः यातुधानविमर्जनकृत्वा एत पितरः सर्वास्नानम् आमेयन्त्व-
न्तर्दधे इत्यावाहनकृत्वेति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतत्पितर इत्येवं सर्वास्नानम् आवह ।

आमेयन्तु तथोद्दीर्य एतदः पितरस्तथा ॥

एतदः पितरोभागधेयं पात्रेषु दत्तममृतं स्वधावत् । अक्षीय-
माणमुपजीवत्वेन मया दत्तं स्वधया मदध्वमिति ।

गोभिलः ।

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि, उशन्नुशत आवह पितॄन्
हविषे अत्तवे, एत पितरः सोम्यामः । ॐ आयास्तुनः पितरः सोम्यामो-
ऽग्निष्वात्ताः पयिभिर्देवयज्ञैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभुवन्तु
तेऽवन्त्वस्मान् । अपहता इति तिलान् विकीर्येति । एत पितर इत्येष
मन्त्रो लिख्यते । एत पितरः सोम्यामोगम्नोरेभिः पयिभिः पितृयज्ञैः
आयुरस्मभ्यं दधत प्रजाश्च रयिश्च पौषैर्गभिनः मचध्वं । अपहता इति
मन्त्रः पूर्वं प्रदर्शितः । एतच्च तिलविकिरणमावाहनान्ते कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे जप्यमन्त्रान्तरमहितमावाहनमुक्त्वा तदर्नन्तरं
गृहगर्भे समन्त्रकं तिलविकिरणमुक्तं ।

उशन्तस्त्वेति च जपन् पितृनावाहयन्ततः ।

सोमवन्तोवर्हिषदयाग्निष्वात्ताश्च ये परे ।

पितरः पुण्ययशसः सर्वेऽप्यायन्तु मस्त्विति ॥

ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेच्चाप्रदक्षिणं ।

अद्रुथा परया युक्तोजपन्नपहता इति ॥

तस्मिन् गृहे यत्र आहुं कियते । गृह इति आहुदेशोपलक्षणं ।
अपहृता इति मन्त्रः पूर्वं दर्शितः ।

अथ प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।

आवाहनप्रश्नोत्तरपर्यवसानान्तरं दक्षिणामुखाऽन्वाचितमवजानुः
ममुपविश्य प्राचीनावीतौ प्रथमपैलकद्विजवामजानुनि पूर्वगृहीत-
तिल-कुशान्वितं स्वकीयमनुत्तानं दक्षिणकरं विन्यस्य मानुषेण रूपेण
ष स्वपितरन्ध्यायन् उगन्तस्त्वेत्यामृतमुच्चार्य तदन्ते ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः मपन्नौका वसरूपा इहागच्छतेति जानु-
गृहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितरमावाह्य
तस्य पुरतः कतिपयांस्तिल-कुशानप्रदक्षिणं भूमौ विकीर्य तथैव
तदधिष्ठानभूते द्वितीयादावावाहयेत् । ततः प्रथमपितामहब्राह्मण-
वामजानुनि पूर्ववत्करं निधायोगन्तस्त्वेत्यभिधाय ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणः मपन्नौका रुद्ररूपा इहागच्छतेति
जानुगृहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे पितामहमा-
वाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूत-
द्वितीयादावावाहन-विकिरणे कुर्यात् । अथ प्रथमपितामहब्राह्मण-
जानुनि पूर्ववत् करं निधायोगन्तस्त्वेत्यभिधाय ॐ अमुकगोत्राः
अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः मपन्नौका आदित्यरूपा इहागच्छतेति
जानुगृहणनिर्दिश्यमाने स्वकीयाधिष्ठानभूते प्रथमद्विजे प्रपिताम-
हमावाह्य तस्य पुरतस्तथैव तिल-कुशान् विकीर्य तथैव तदधिष्ठानभूते
द्वितीयादौ आवाहन-विकिरणे कुर्यात् । इत्येवं पित्रादौनावाह्य
कृताञ्जलिरायन्तु न इति मन्त्रं सकृज्जपेत् । तदनन्तरमेवोगन्तस्त्वेति

मन्त्रान्ते अमुकगोत्रा अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
वायुरूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानभूते एकैकस्मिन् द्विजे माता-
महावाहनं तिलविकिरणञ्च कृत्वा पूर्वोक्तमन्त्रान् एव ॐ अमुकगोत्रा
अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुक-
शर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहागच्छतेति निजाधिष्ठानेषु तथैव
प्रमातामहमावाह्य विकीर्य च प्राचीनमन्त्रोच्चारणानन्तरमेव ॐ अमु-
कगोत्रा अस्मद्बृद्धप्रमातामहा मातुः प्रपितामहा इति वोच्चार्य
अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहागच्छतेति निजाधि-
ष्ठानेषु तथैव प्रत्येकं बृद्धप्रमातामहमावाह्य प्रत्येकमेव तिल-कुम्भान्
विकीर्याञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादि सकृज्जपेत् । कल्पसूत्रस्मृति-
पुराणेतिहसोपदिष्टमन्त्रान्तरोपमंहारशक्तस्तु सोमवन्तो तर्हिषद एत
पितरः सोम्यामः सर्वांस्तानग्ने, आमेयन्तु, अन्तर्दधे, आयात पितरः
आगच्छत पितरः, एतदः पितरः इत्याद्यः कारणमन्त्राननुमन्त्रणमन्त्रांश्च
यथाशक्ति प्रयुञ्जीत । शौनकाश्वलायन-गृह्याद्यनुसारिणस्त्वावाहन-
प्रश्नोत्तरानन्तरं ब्राह्मणमभीप उपविश्य प्राचीनावीतं कृत्वा उग्रन्त-
स्वेत्यनयर्चा शिरःप्रभृतिपादान्तं अप्रदक्षिणं द्विजाङ्गेषु तिस्रान्नारोप्य
पूर्ववत् द्विजानूपमंगृह्य यथोक्तैरेव वाक्यैस्तदधिष्ठानेष्ववाहनं
कृत्वा ब्राह्मणानां पुरतोऽञ्जलिमाबध्यायान्तु न इत्यादिकाननुमन्त्रण-
मन्त्रान् सकृदेव यथाशक्ति जपेयुः । कठ-विणवाद्यनुसारिणस्तु प्रश्नोत्त-
रानन्तरमपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां आङ्गदेशे तिलविकिरणं कृत्वाञ्ज-
लिबन्धपूर्वकं एतत् पितर इति जपित्वा पूर्वोक्तैरेव वाक्यैरावाहन-
कृतानुमन्त्रणमन्त्रान् जपेयुः । सर्वैरपि च आङ्गकर्तृभिरनुमन्त्रण-

मन्त्रजपानन्तरमपहता असुरा रक्षांभीत्यादिना मन्त्रेण गृहगर्भे तिल-
विकिरणं कार्यं ।

इति मन्त्रादयः पदार्थाः ।

इत्यावाहनं ।

अथोपवेशन-संवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

तत्रावाहयेदित्यनुवृत्तावुक्तं पिप्पलाथर्वणसूत्रे ।

आयात पितर इति पितृनामीनाम इत्युपवेशयेत् ।

आयात पितर इत्यनेन पितृनावाहयेत् । आमीनाम इत्यादिना-
पवेशयेदित्यन्वयः । आयात पितरः सोम्यामोगर्भोरेभिः पथिभिः
पितृयानैः अधामामः पुनरायात नो गृहं हविरन्तः सुप्रजमः सुवोराः,
आमीनामो अरुणीनामुपम्ये रथीं धत्त दागुषे मर्त्यायापुत्रेभ्यः
पितरस्तस्य वसु प्रयच्छत त इहेजै दधात ।

शौनकसूत्रे तु मन्त्रान्तरमहितमुपवेशनं समन्त्रकं संवेशनञ्चोक्तं ।

आयातेति पितृनावाहयेत्, आच्याजान्वित्युपवेशयेत्, संविश-
न्त्विति संवेशयेत् ।

अत्राच्याजान्विति संविशन्त्विति च प्रतीकद्वयेन विनियुक्तं मन्त्र-
द्वयं आथर्वणप्रसिद्धं लिख्यते । आच्याजानु दक्षिणतो निषेद्यैतन्मो
हविरभिगृणन्तु विश्वे मा हिंनिष्ठाः पितरः केनचिन्नो यद् आगः
पुरुषदाकरामः । संविशन्त्वित्वा पितरः स्नानः स्नानं ह्यहन्तः प्रति-
रन्त आयुः तेभ्यः ब्रह्मे विषानक्षमाणाञ्ज्योजीवन्तः शरदः पुरुषी-
रिति ।

अथ पाद्यमाह विष्णुः ।

कुश-तिलविमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृतावागिति यन्मे मातेति च पाद्यं निवेद्यैवमेवार्थं दद्यात् ।

अस्यार्थः । यावदेवतमुपकल्पितेषु खड्गादिषु पात्रेषु दिगुणी-
कृतानि त्रीणि त्रीणि कुशपवित्राणि निधाय शन्नोदेवीरित्यनयत्वा
पितृतीर्थेन प्रत्येकं जलमामिष्य तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोमवोदेव-
निर्मितः । प्रवमद्भिः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाद् नः
स्वधा नम इत्येकैकस्मिंस्तिलान्नित्तिष्य गन्धद्वारामिति गन्धं नित्तिष्य
संपुष्पमपमव्यत इति दर्शयिष्यमाणब्रह्मपुगणवचनेऽभिहितत्वात् श्रोत्य
ते लक्ष्मींश्चेति पुष्पाणि नित्तिष्य यास्तिष्ठन्तीत्यादिभिर्मन्त्रैरेकैकस्य
पित्रादेस्तत्तदधिष्ठानभृतद्विजहस्ते पाद्यं निवेद्य तथैवार्थं दद्यादिति ।
अत्र यास्तिष्ठन्ति अमृता वागिति प्रतीकद्वयेन पित्रादेरेकैकस्य पाद्ये
समुच्चितौ द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । यन्मे मातेति चाद्यमन्त्रप्रतीकेन
सृष्टिंषु क्रमपठितेषु त्रिषु मन्त्रैरेकैकैः पूर्वाक्ताभ्यां समुच्चित्य
पित्रादिपाद्ये विभज्य विनियुज्यते । ते चैवं यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्य-
दुग्धाः परि मंलषोः । अद्भिर्विश्रस्य धात्रीभिरन्तरन्यान् पितृन्दधे ।
अमृता वागमृता आपोऽग्निर्वाचोऽनृतं तत् त्रिवृदकधाम । ताभि-
र्मत्प्रत्तोभिः स्वधया मदध्वमिहाम्भं वषीयोस्त देवाः ॥ यन्मे माता
प्रलुभे यच्चारानुव्रतं । तन्मे रेतः पिता वृड्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां । यन्मे पितामही प्रलुभे यच्चारानुव्रतं । तन्मे रेतः
पितामहो वृड्नामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रपितामही प्रलुभे
यच्चारानुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामहो वृड्नामाभिरन्योऽव-
पद्यतां ॥

मन्त्रपुराणेऽपि । यास्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रद्वयमुक्त्वा यन्मे मातेत्यादेः
मन्त्रद्वयस्य पित्रादित्रयार्घ्यदाने विभज्य विनियोगो दर्शितः ।

यांस्तिष्ठन्त्यमृतावाक् च यन्मे मातेति वै पितुः ।

यन्मे पितामहीत्येवं ददावर्धं पितामहे ॥

यन्मे प्रपितामहीति ददौ च प्रपितामहे ।

कुश-गन्ध-तिलोन्मिश्रं सपुष्पमपसवतः ।

तदन्मातामहेभ्यश्च विधिं चक्रे जनार्दनः ॥

‘तददिति’ यथा पितृ-पितामह-प्रपितामहानां पाद्यादिकं दत्तं
तथा मातामहादीनामपि पाद्यादिदानमित्यर्थः । अनेनानिदेशेन
मातामहादिपाद्यादावर्धेतेष्वेव मन्त्रेषु प्रापितेषु ऽग्ने मातेत्यादिमन्त्र-
चये समवेतार्थत्वाय मात्रादिपदस्थाने मातामह-दिपदोहः कार्यः ।
तद्यथा,—यन्मे मातामहो प्रलुभे यच्चारागनुव्रतं । तन्मे रेतो मा-
तामहो वृङ्क्षामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥ यन्मे प्रमातामहो प्रलुभे यच्च-
चाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमातामहो वृङ्क्षामाभिरन्योऽवपद्यतां ॥
यन्मे वृद्धप्रमातामहो प्रलुभे यच्चाराननुव्रतं । तन्मे रेतो वृद्धप्रमा-
तामहो वृङ्क्षामाभिरन्योऽवपद्यतामिति ॥ विष्णुवाक्ये चैवमेवार्थो
दद्यादित्यनेन पाद्यैतिकर्त्तव्यतार्थदानेऽतिदिश्यते ।

अतएव विष्णुधर्मात्तरे मन्त्रादिरितिकर्त्तव्यता पाद्यार्घ्ययोः सा-
धारण्येनेति ।

कुशैस्तिलैश्च मिश्रेण वाग गन्धयुतेन च ।

यास्तिष्ठन्ति या धावन्त्यमृतावागिति द्वयं ।

यन्मे मातेति च तथा पाद्यमर्घ्यञ्च कारयेदिति ॥

‘वारा’ वारिणा ।

कठसूत्रे तु अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमण्युक्तं । यास्तिष्ठत्यमृता
वाक् यन्मे मातेत त्रिभिः पाद्यार्घ्याचमनोदकानि चानयेदिति ।

आनयेत् द्विजहस्तं प्रापयेत् ।

शौनकायर्वणस्वीकृते आद्रुकल्पे पाद्यादिषु मन्वान्तराण्यण्युक्तानि ।

बौष्पदपात्राणि कल्पयेत् गन्ध-मान्य-तिलैर्मिश्राणि कृत्वोदोर-
तामिति तिसृभिरन्युक्तं मपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् प्रपिता-
महेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यश्चेदं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति ।

‘चौली’ति पित्राद्येकवर्गापत्तया । ‘अन्युचमिति प्रपितामहादिक्र-
मेणैकैकस्य ब्राह्मणस्य करे क्रमेणैव, ‘उदोरतामिति एकैकयथा तान्यु-
दपात्रस्थितानि जलानि प्रक्षिपेत्, ‘मपवित्रं’ति पाद्यादिपात्रस्थित-
दक्षिणायपवित्रयुक्तेषु । एतासु चतुः ‘उदोरतामितां पर्वमेव दर्शिता ।
द्वितीय-तृतीये तु प्रदर्श्यते । अहं पितृन् सुविदत्र अविस्मिन् पातश्च
विक्रमणश्च विष्णोः । वर्हिषदोयं स्वधाम्नस्य भजन्त्यिन्वन्त उहा-
गामिष्ठा ॥ इदं पितृभ्योनमः अस्त्वद्य यं पूर्वमेव यन्परां देयुः । यं
पार्थिवे रजस्थानिषत्ता ये वा नूनं सुवजिना सुविन् ॥ प्रपितामहात्
प्रश्नति पितृपर्यन्तदेवतोद्देशस्तु तच्छास्त्राधानांमेव ते हि सर्वमपि
आद्रुं तथैव कुर्वते । अन्यथान्तु पित्रादिक्रमेण । तथा च पिप्य-
लादार्यवर्णआद्रुकल्पे ताभिरेव अग्निः पित्रादिक्रमेण पाद्यादि-
दानमुक्ता आद्याजान्वित्यादिनापम्यानुभूतम् ।

बौष्पदपात्राण्युपकल्प्य गन्ध-मान्य-तिलैर्मिश्राणि उदोरतामिति
तिसृभिः प्रत्युक्तं मपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत् पितुः पितामहस्य

प्रपितामहस्य च नाम गृह्णन्त्याजानु यदोरुद्रमित्युपस्थायेति ।

आच्याजान्विति मन्त्रो दर्शितः । इतरस्तु लिख्यते । यदोरुद्रं
पितरः सोम्यञ्च तेन सचध्वं स्वयशसोहि भृतः । तैर्वाणः कवयः
प्रृणात सुविद्वाविदये ह्यमानाः ॥

अथैतदचनप्रबन्धबोधितः शिष्टाचारमंवादी प्रयोगोऽभिधीयते ।

दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यञ्जान्वाच्य प्रातिस्विकेन मानुषेण
वसुमङ्गकदेवतारूपेण चावाहनमन्त्रिधापितं स्वपितरं पुरतोऽवस्थितमेव
चिन्तयन् प्राञ्जलिः प्रणवपूर्वकमाभीनाम इत्याच्याजान्वित्येतयोर्विक-
ल्पेनैकं मन्त्रं द्वावपि वा समुच्चयेनोच्चार्य पूर्वापकल्पितं दर्भामनं
बुद्ध्या समुद्दिश्य अमुकगोत्रा अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसु-
रूपाः इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितरमुपवेशयेत् । एवमेव पूर्वा-
नुभूतमानुषाकृत्या रुद्रमंजकदेवतारूपेण च पितामहन्ध्यायन् पूर्ववद्-
पवेशनमन्त्रान्तं पूर्वापकल्पितमासनं चोद्दिश्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्-
पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशतेति प्रत्य-
धिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । एवमेवानुभूतमानुषाकारेणादित्यमंज-
कदेवतारूपेण च प्रपितामहन्ध्यायन् पूर्ववद्वक्तृमन्त्रोच्चारणं कृत्वा आस-
नमुद्दिश्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका
आदित्यरूपा इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं पितामहमुपवेशयेत् । अथ
यथोक्तविशेषणविशिष्टः कर्त्ता मानुषस्वाकारेण वस्वाकारेण च
मातामहमनुध्यायन् पूर्ववत् मन्त्रोच्चारणानन्तरमासनमुद्दिश्य ॐ
अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः सपत्नीकाः वसुरूपाः
इहोपविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहमुपवेशयेत् । तथैव स्वरूपेण

रुद्ररूपेण च प्रमातामहमनुध्यायन् मन्त्रावसाने ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्प्रमातामहा मातुः पितामहा इति वोच्यार्थं अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इहोपविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं प्रमातामहमुपवेशयेत् ।
 एवं मानुषस्याकृत्यादित्यरूपेण च रुद्रप्रमातामहमनुचिन्तयन् ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मद्वृद्धप्रमातामहा अस्मन्मातुः प्रपितामहा इति
 वाभिधाय अमुकशर्माणः सपत्नीकाः आदित्यरूपा इहोपविशन्ति
 प्रत्यधिष्ठानं रुद्रप्रमातामहमुपवेशयेत् । अथ यथोक्तधर्मकः कर्त्ता
 पूर्वाङ्गरूपद्वयेन स्वपितरं पुरःस्थितमिवानुचिन्तयन् संविशन्त्विह पितरः
 इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सप-
 त्नीका वसुरूपा इह सुखं मविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं पितरं संवेशयेत् ।
 एवमेवोपवेशनोक्तस्वमन्त्ररूपद्वयेन पितामहमनुध्यायन् संविशन्त्वि-
 हेत्येतेमेव मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं पितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन प्रपितामहमनुध्यायन् संविश-
 न्त्विहोपविशन्तीत्यर्थं ॐ अमुकगोत्राः अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इह सुखं संविशन्ति प्रत्यधिष्ठानं प्रपितामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपेण वसुरूपेण च स्वमातामहमनुध्यायन्
 संविशन्त्विह पितर इत्यमुं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मन्माता-
 माहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इह सुखं संविशन्ति प्रत्य-
 धिष्ठानं मातामहं संवेशयेत् । एवमेव स्वमन्त्ररूपद्वयेन प्रमा-
 तामहमनुचिन्तयन् संविशन्त्विहोपविशन्तीत्यर्थं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्यार्थं अमुकशर्माणः

सपत्नीका रुद्ररूपा इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं मातामहं
 संवेशयेत् । एवमेव स्वेन रूपद्वयेन वृद्धप्रमातामहमनुधायन् संवि-
 शन्वित्याद्यनुकीर्त्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मद्वृद्धप्रमातामहा मातुः
 प्रपितामहा इति वा प्रयुज्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपाः
 इह सुखं संविशतेति प्रत्यधिष्ठानं वृद्धप्रमातामहं संवेशयेत् । अथ
 पूर्वोक्तधर्मविशिष्ट एव भूत्वा सुप्रोचितायां भुवि पितृमंथयोप-
 कल्पितेषु प्रदक्षिणापवर्गपङ्क्तिरूपतया स्थापितेषु यथालब्धजङ्ग-रज-
 तादिद्रव्यनिर्मितेषु पवित्रतरेषु पात्रेष्वेकैकस्मिन् दिग्गणभग्नं कुशत्रयं
 दक्षिणागतया निधाय शन्नोदंवीरिति पितृतौर्येन शुचि जलं निषिच्य
 तिलोऽमीति मन्त्रेण तिलान्निषिच्य गन्धद्वारामिति गन्धं निधाय
 श्रीय त इति पुष्पाणि निषिच्य ततो धूपदोषाभ्यां तानि पात्राणि
 संस्तुत्य सावित्र्याभिमन्त्र्य क्रमेणैकैकं पात्रमुद्धृत्य पित्राद्यधिष्ठानभूत-
 द्विजाये स्थापयित्वा पितृपात्रस्थितान् कुशान् प्रथमपितृद्विजदक्षिणकरे
 दक्षिणागतया निवेश्य पुरतः स्थितं तत्पात्रं हस्ते गृहीत्वा यास्तिष्ठ-
 न्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरुपा इदं वः पाद्यं स्वधा
 नम इति पात्रस्थितमुदकं तस्य द्विजस्य सपवित्रे दक्षिणकरे पितृ-
 तौर्येन कतिपयं निधाय तत्करस्थितान् कुशानादाय क्रमेण पवित्रा-
 धिष्ठानभूतानां द्वितीयादिद्विजानां दक्षिणकरे निधायोदकप्रक्षेपात्मं
 पूर्ववत्कुर्यात् । ब्राह्मणैकले तु पात्रस्थितं सर्वमपि जलमेकस्यैव करे
 निनयेत् । तदनन्तरं पैतामहपात्रस्थितं कुशत्रयं पितामहाधिष्ठान-
 भूतद्विजदक्षिणकरे दक्षिणागतयावस्थाप्य यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वा-

गिति, यन्मे पितामहोति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं कृत्वा ॐ अमुकगोत्राः
 अस्मत्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः पाद्यं स्वधा
 नमः इति प्रेतामहद्विजकरेषु पूर्ववत्तत्पात्रस्थितमुदकं निनयेत् । अन-
 न्तरं तथैव यास्मिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहोति
 मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्प्रपितामहा अमुकशर्माणः
 सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति प्रपितामहद्विज-
 दक्षिणकरेषु पूर्ववद्दकं प्रक्षिपेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण यास्मिष्ठ-
 न्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहोत्यतन्मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ
 अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसूरूपा इदं
 वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रिषु मातामहाधिष्ठानभूतद्विजदक्षिण-
 करेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्ववत्प्रक्षिपेत् । ततो यास्मिष्ठन्तीति, अमृता
 वागिति, यन्मे प्रमातामहोत्यादिमन्त्रत्रयान्तं ॐ अमुकगोत्रा अस्मत्
 प्रमातामहाः अस्मन्मातुः पितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः
 सपत्नीका रुद्ररूपाः इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रिषु प्रमा-
 तामहाधिष्ठानभूतद्विजकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं निदध्यात् । तदन-
 न्तरं यास्मिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे ह्यप्रमातामहोत्यादिकं
 मन्त्रत्रयं पठित्वा अमुकगोत्रा अस्मद्वत्प्रमातामहा अस्मन्मातुः
 प्रपितामहा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा
 इदं वः पाद्यं स्वधा नम इति सपत्त्रिषु प्रमातामहाधिष्ठानभूतद्वि-
 जदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकमर्पयेत् । तदेवं पित्रादानं माता-
 महोदोनाञ्च पाद्यदानं निष्पाद्य वक्ष्यमाणैतिकर्त्तव्यताकलापयुक्त-
 मर्घदानमपि तेषां निष्पादयेत् । अस्मनीयदनप्रकारस्त्वं । दक्षिण-

मुखत्वादिविशेषणविशिष्टः सन् भूमिप्रोक्षणादि यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातेति मन्त्रत्रयोच्चारणान्तं पाद्यदानवन्निष्पाद्य ॐ अमुकगोत्राः अस्मात्पितरोऽमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पात्रस्थितमुदकं सपवित्रेषु द्विजदक्षिण-
करेषु पूर्ववन्निषिषेत् । ततोयास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे पितामहीति मन्त्रत्रयोच्चारणान्ते ॐ अमुकगोत्रा अस्मात्पितामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति पितामहाधिष्ठानभृतद्विजकरेषु तत्पात्रारूढमुदकं पूर्ववन्निषिषेत् । तदनन्तरं यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे प्रपितामहीत्यादि-
मन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मात्प्रपितामहा अमुकशर्माणः सप-
त्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति प्रपिता-
महद्विजकरेषु तत्पात्रस्थमुदकमभिषेत् । अथ यथोक्तप्रकारेण या-
स्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे मातामहीत्यादिमन्त्रत्रयमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा अस्मात्मातामहा अमुकशर्माणः सपत्नीका वसुरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति मातामहद्विजकरेषु पूर्ववज्जलं निषिषेत् । ततो यास्तिष्ठन्तीति, अमृतावागिति यन्मे प्रमातामहीति-
मन्त्रत्रयं पठित्वा ॐ अमुकगोत्रा अस्मात्प्रमातामहा अस्मात्मातुः पिता-
महा इति वोच्चार्य अमुकशर्माणः सपत्नीका रुद्ररूपा इदं वः आचम-
नीयं स्वधा नम इति प्रमातामहस्यानस्थितद्विजकरे तत्पात्रस्थित-
मुदकं दद्यात् । अथ यास्तिष्ठन्तीति, अमृता वागिति, यन्मे वृद्धप्रमा-
तामहीत्यादिमहितपूर्वाक्तमन्त्रद्वयोच्चारणानन्तरं ॐ अमुकगोत्रा अस्मद् वृद्धप्रमातामहा अस्मात्मातुः प्रपितामहा इति वाभिधाप्य अमुक-

शर्माणः सपत्नीका आदित्यरूपा इदं वः आचमनीयं स्वधा नम इति
 वृद्धप्रमातामहाधिष्ठानभृत-द्विजदक्षिणकरेषु तत्पात्रस्थितमुदकं पूर्व-
 वत्प्रक्षिपेत् । यान्येतानि बह्वचनप्रयोगपत्रमाश्रित्य वाक्यानि दर्शि-
 तानि तान्येकचनप्रयोगयुक्तान्येषाचारानुमारात् प्रयोज्यानि । यानि
 तु पाद्याचमनीयदानविषये प्रदर्शितानि वाक्यानि तानि पूर्वोपन्यस्त-
 कल्पसूत्रानुमाराच्चतुर्थ्यन्तगोत्रादिपदयुक्तानि विकल्पेन प्रयोज्यानि ।
 पिप्पलादार्यवणास्तु उदीरतामिति मन्त्रं पितृ-मातामहयोः, आहं
 पितृनिति पितामह-प्रमातामहयोः, इदं पितृभ्य इति प्रपितामह-
 वृद्धप्रमातामहयोः पाद्याचमनीयेषु प्रयुञ्जते । शौनकाचार्यवणास्तु
 उदीरतामिति मन्त्रेण प्रथमं प्रपितामहस्य, तदनन्तरमाहं पितृ-
 निति पितामहस्य ततश्चेदं पितृभ्य इति पितुः पाद्यार्थाचमनीय-
 दानं कृत्वा उदीरतामिति प्रथमं वृद्धप्रमातामहस्य, तदनन्तरमाहं
 पितृनिति प्रमातामहस्य, ततश्चेदं पितृभ्य इति मातामहस्य पाद्या-
 र्थाचमनीयानि प्रयुञ्जन्ति । ये तु विष्णुदितानां यास्तिष्ठन्तीत्यादीनां
 चयाणां मन्त्राणामार्यवणसूत्रोक्तस्यादीरतामित्यादंरेकैकस्य मन्त्रस्य
 पित्राद्यैकैकदेवतायाः पाद्यार्थाचमनीयदानेषु समुच्चयं मन्यन्तं, या-
 स्तिष्ठन्तीत्यादिमन्त्रत्रयात् पूर्वं पश्चादा उदीरतामित्यादिषु मन्त्रेषु
 एकैकस्तत्र तत्र समुच्चारणीयः ।

इत्युपवेशन-मंवेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि ।

अथार्घ्यनिरूपणं ।

तत्रावाहनमुक्ता अर्घ्यदानविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ।

‘पूर्ववत्’ वैश्वदेविकार्यादिवत् । ‘आदिशब्देन गन्धपुष्पादिदानं गृह्यते । अग्निंश्चातिदेशे यज्ञोपवीतस्य प्राचीनावीतेन, प्राङ्मुखस्य दक्षिणामुखत्वेन, प्रादक्षिण्यस्य अप्रादक्षिणेन, दक्षिणजानुपातनस्य मध्यजान्वाचनेन, पवित्रशिखाद्वित्यस्य त्रित्वेन, यत्रप्रवेपस्य तिलनिर्वपणम्, देवतीर्थस्य पितृतीर्थेन, स्वाहाशब्दस्य स्वधाकारेण पुरूरव आर्द्रव इत्यादिनाम्नाः पित्रादिनाम्ना, बलबद्धपदप्रपितेन बाधोऽनुमन्थः, तत्रैतेषु केषाञ्चिदुपदेशः पूर्वमेव दर्शितः, केषाञ्चिदत्रैव प्राचीनावीतोपदेशमहितस्तिलोपदेशो वैजवापगृह्ये ।

प्राचीनावीतो पाचाण्यपूर्णानि मदर्भाणि मतिलानि पश्चादथ दर्भेषु निधापयेत् ।

छान्दाग्यपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि ।

अपमथं तदा मिञ्चेत् पितृपात्रेषु पूर्ववत् ।

ततस्तिलांस्तिलोमीति गन्धपुष्पाणि चैव हि ॥

‘पूर्ववत्’ शन्नोदेवोरित्यनेनेत्यर्थः ।

शङ्ख-लिखितस्मृतावपि ।

अपमथं वासेयज्ञोपवीते कृत्वा तिलैर्गवकीर्यं सर्वसुरभिं तिलोन्मि-
अपात्रेषुदकं कृत्वा शन्नोदेवोरिति ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

तिलाम्बुना चापमथं दद्यादर्घ्यादिकं द्विजः ।

न चैवं मन्त्रं यत्रैः मह ममुच्येनापि तिलानामुपदेशो घटत इति, यताऽयं यवकार्यं तेषामुपदेशः, यवार्थस्तु तिलैः कार्यं इत्युक्तत्वात् ।

मार्कण्डेयपुराणेऽष्टकम् ।

अपमव्यं तथा चार्घ्यं यवार्थं तथा तिलैः ।

निष्पादयेन्महाभाग पितॄणां प्रीणने रतः ॥

चतुर्विंशतिमते तु पित्र्ये त्रिंशत्स्वस्योपदेशः कृतः ।

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोमीति तिलान् चिपेत् ।

तिस्रस्त्रिंशः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्श्वणे ।

एकौद्दिष्टे शलाकैकं निधायोदकमाहरेदिति ॥

दक्षिणमुखत्वेपदेशस्तु मङ्गल्यन्तरेण दर्शयिष्यमाणे दक्षवचने,
अप्रादक्षिण्योपदेशोऽपि वृद्धवमिष्ठस्य प्रचेतमस्य वचने, पितृतीर्थापदेशो
ब्रह्मापुराणे, पित्रादिनामोपदेशस्तु बज्रस्यैव वार्क्येषु द्रष्टव्यः । अतश्चायं
याज्ञवल्क्यैः पूर्ववदित्यतिदेशः पात्रपवित्रे, 'शस्त्रोदेवोः' पयःप्रक्षेपे,
'या दिव्याः' द्विजकराधारत्वेवैव व्यवतिष्ठते ।

इत्यर्घ्यदानविधिः ।

अथार्घ्यपात्रसंस्कारः ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणोक्ता संस्कारकर्त्तव्यता वैयदेविकार्यप्रकरणे
दर्शिता । संस्कारस्वरूपं तदुपयोगश्च तत्रैवोक्तः । पात्राणि तु परि-
भाषार्था पात्रप्रकरणेऽभिहितानि । तेषु च पात्रेष्वं कजातीयद्रव्य-
निर्मितानि भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितानि वा यथापपन्नानि याज्ञाणि ।
तत्र च शौतकाश्वलायनाचारतुः ।

तैजसाग्निमय-मृत्प्रयं च त्रिषु पात्रेष्वं कद्रव्येषु चेति ।

'तैजसं' सुवर्ण-रजत-ताम्रादिकाम्यमयं । 'अग्निमयं' माणिक्य-
मरकत-स्फटिकादिमयं । 'मृत्प्रयं' मृत्तिकाप्रकृतिकं प्रमिद्धमेव । पित्रा-

दीनां त्रयाणां यथाक्रममेकैकस्य तैजसादिजातीयमेकैकपात्रमित्येवं
भिन्नजातीयद्रव्यनिर्मितेषु पात्रेषु त्रयाणामपि वा पित्राणां तैजसा-
दिजातीयद्रव्यनिर्मितेषु^(१) वा त्रिषु ।

गोभिलोऽप्याह ।

सौवर्णराजतोदुम्बरखड्गमणिमयानामन्यतमेषु पत्रपुटेषु वा यानि
वा विद्यन्त इति ।

तानि चैतान्यर्थपात्राणि पार्त्रणे त्रैलोक्ये ग्रहीतव्यानि ।

तथाच मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

त्रौण्युदपात्राणि कल्पयेत् ।

‘उदपात्रानि’ अर्घ्यमाधनोदकधारणार्थानि पात्राणि, तानि पित्र-
पितामह-प्रपितामहदेवत्ये आदौ त्रौण्येव ‘कल्पयेत्’ उपाददीत । अत्रा-
यमभिप्रायः यद्यपि पित्रादेरेकैकस्य स्थाने बहवो ब्राह्मणा निमन्त्रिताः
सर्वेषामेक एव वा, तथाप्यर्घ्यदानोद्देश्यानां पित्रादीनां त्रिसंख्यकत्वा-
त्पात्राणां त्रितमेवोचितं न ब्राह्मणसंख्यापरिच्छेदत्वं । अर्घ्यमाधनोपा-
दानस्यार्थार्थत्वात्तस्य चार्घ्यदेवतार्थत्वात् प्रधानभूतदेवताभेदेन तदु-
पसर्जनौभूतपात्रे भेदो न्यायः न त्वर्थदेवताधिष्ठानभूतब्राह्मणभेदेन ।
अधिष्ठानस्यार्थादिकं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवं देवतैको पात्रैकं न
ब्राह्मणैक्य इति । यजमानस्य द्विपित्रकत्वे द्विपितामहत्वे द्विप्रपि-
तामहकत्वेपि वा वचनात्त्रौण्येवार्घ्यपात्राणीति हरिहरः ।

शौनकाश्वलायनाभ्यामप्युक्तं ।

त्रिषु पात्रेष्विति ।

(१) तैजसाद्यन्यतमैकजातीयद्रव्यनिर्मितेष्विति ख० ।

प्रचेतसायुक्तं ।

त्रौण्येवोदपात्राणि मृन्मयोदम्बराश्रयौयान्यद्रव्यमयानि वा सति-
स्नानि सपवित्राणि गन्ध-मात्रार्चितानि कृतेति ।

शङ्कनोऽप्याह ।

त्रौण्येव पात्राणि मतिसकुशलगन्धोदकानि इति ।

तानि च पात्राणि पितृभ्योमातामहेभ्यश्च त्रीणि त्रीणि क्रियन्ते ।
तथाहि । एकैकस्मैकैकेन ददाति एकैकस्य पित्रादयस्तन्मन्त्रि कर्म तदे-
कैकेन पात्रेण निवर्त्तयितव्यं इति कात्यायनवचनव्याख्यायां उपाध्याय-
कर्त्तव्योक्तं, तदन्मातामहेष्वित्यतिदेशादपि मातामहवर्गं पृथक् पात्रत्रयं
कर्त्तव्यं । यच्च निगमवचने मातामहादिवर्गार्थमेकमेव पात्रं दर्शयिष्यते,
तद्येषां वृद्धपरम्परया क्रियते तेषामेव नान्येषां । यतो मातामहवर्गोऽपि
शिशुपरम्परया पात्रत्रयोपादानं दृश्यते ; तानि च त्रीणि पात्राणि
दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती मयं ज्ञान्वाच्य प्रोक्षितायाश्च पित्रा-
दिक्रमेणापेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गान्युक्तानान्यामाद्यैकैकविगुणीकृतानि
दक्षिणायाणि पवित्राणि निधायोपनिषिञ्चेत् ।

तदाह विष्णुः ।

दक्षिणापदर्भेषु दक्षिणापवर्गचर्मण्येषु पवित्रान्निर्जितेष्वपि आसिञ्चेत्
शस्त्रोदेवो गति ।

दक्षिणापदर्भापरि दक्षिणापवर्गतयामादितेषु चर्मण्येषु सार्धपात्रेषु
अपरिनिहितपवित्रेषु शस्त्रोदेवोरिति मन्त्रेण प्रतिपात्रमपोन्नयेदि-
त्यर्थः । अत्र केचित् न्युक्तान्यामाद्य प्रोक्ष्योक्तानानि कृत्वा तेषु पवित्रा-
हितेषु अन्नं निषिञ्चति, तन्म यथाचारं केचित्केच कर्त्तव्यं । अत्र पवि-

चाणि त्रिंशत्खानि कर्त्तव्यानीति प्रागेव चतुर्विंशतिमतेऽपन्यासे दर्शितं ।

अत्र प्रतिपाद्यमन्वासेचनं कार्यमित्याह प्रचेताः ।

यश्चियद्वृत्तचमसेषु पवित्रान्तरिहतेष्वेकैकस्मिन्नप आमिश्रेदिति ।

अत्र पात्रभेदादकैकस्मिन्नेव जलप्रक्षेपे सिद्धे प्रतिपात्रं मन्त्रादित्यर्थोऽयं विधिरिति गम्यते ।

अन्वासेचनानन्तरं तिलप्रक्षेप उक्तः कूर्मपुराणे ।

ब्रह्मोदेव्योदकं पात्रे तिलोऽमीति तिलांस्तथा ।

क्षिप्वा चार्घ्यं यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वा पुनः ॥

अथ प्रतिपात्रं ममन्त्रकं तिलावापमाह कात्यायनः ।

यश्चियद्वृत्तचमसेषु पवित्रान्तरिहतेष्वेकैकस्मिन्नप आमिश्रति ब्रह्मो-
देवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोमवो देव-
निर्मितः प्रजवद्भिः प्रजः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा
जम इति ।

अत्र पितृतीर्थेन तिलावापः सोमदेवत्य इत्येतस्य स्थाने पितृदेवं
इत्येति पठित्वा मन्त्रस्य नागरखण्डे दर्शितः ।

पितृणामर्घ्यपात्रेषु तथैव च जलं क्षिपेत् ।

तिलोऽसि पितृदेवत्यो गोमवो देवनिर्मितः प्रजवद्भिः प्रजः स्वधया पितृ-
निमात्नोक्तान् प्रीणाहीति । पृथक् तिलांश्च तत्रैव पितृतीर्थेन यज्जतः ।

‘तथैव चेति ब्रह्मोदेवीरित्यनेन मन्त्रेण तिलोमीत्यादिनानुमन्त्रेण
पृथक् पृथगेकैकस्मिन् पात्रे तिलान् क्षिपेत् । अत्र प्रीणाहीत्यस्यानन्तरं
नः स्वधा जम इति मन्त्रस्य शेषो ज्ञातव्यः ।

प्रजवद्भिः पूक्त इति पाठान्तरं दर्शयन्नाह गोभिलः ।

यज्ञियतृत्तमसेषु पवित्रान्तरितेष्वेकैकस्मिन् अपि शस्त्रो-
देवौ गृह्य तिलानावपति तिलोऽसि पितृदेवत्योगोमवो देवनिर्मितः
प्रववद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधेति ।

आश्वलायनगृह्ये त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तरितेष्वपि प्रदाय
शस्त्रोदेवौ गृह्य इत्याहुमन्त्रितासु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेव-
त्योगोमवो देवनिर्मितः । प्रववद्भिः पृक्तः स्वधया पितृनिमान् लोकान्
प्रीणाहि नः स्वधेति प्रमथ्येनेतरपाण्डुङ्गुष्ठान्तरणेणोपवीतत्वादक्षिणेन वा
मथ्योपगृहीतेनेति ।

अत्र त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वेद्येतावत्पूर्वमेव व्याख्यातं । आधा-
राकाङ्क्षापरिपूरणार्थं पुनर्निमित्तं दर्भान्तरितेष्विति, दिगुणैकत-
त्रिंशद्विषयैकपवित्रयुक्तषु पात्रेषु तृष्णीमपः प्रदाय तामासु शस्त्रो-
देवौ गृह्य इत्यादिनानुमन्त्रणं कर्त्तव्यं । तत्र पात्रत्रयनिर्वाह-
तानामप्यां सकृदेव तन्मन्त्रायेन युगपत्पूर्वानुमन्त्रणमश्वत्थात्तासु चैव-
मनुमन्त्रितास्त्रेषु तिलोमोत्यादिना प्रतिपात्रं तिलावापः कर्त्तव्यः । अत्र
च प्रत्यावापं मन्त्रावृत्तिः, क्रियमाणवस्यस्य हि कर्मणः करणमन्त्रा-
ऽङ्गं । न च त्रयाणां तिलावापानामेकस्मिन् काले क्रियमाणत्रोप-
पद्यते । अतः कालभेदात् तन्त्रामश्वत्थे मन्त्रावृत्तिरावश्यकौ । अनुम-
न्त्रणान्तु निष्पादितेषु कर्मसु क्रियमाणमविशेषात् सर्वोपकारकश्रवि-
यतीति नावृत्तिं लभत इति हरिहराभिप्रायः । अप्तिलादिप्रक्षेपाणां
प्रकारमाह 'प्रमथ्येनेत्यादिना । 'प्रमथ्येन' वामेन हस्तेन, 'इतरस्य'
दक्षिणपाणेः, प्रदक्षिण्यद्गुष्ठयोरन्तरागतेन । एतदुक्तं भवति वामस्य
कनिष्ठिकासुलप्रदेशे दक्षिणहस्तपिष्टतीर्थमयोगः कर्त्तव्य इति । अत्र

हेतुः 'उपवीतत्वादिति । यथा दक्षिणेन कर्म कुर्वतो वामस्कन्धस्थिते-
न यज्ञोपवीतेन उपवीतिता भवति । तथा वामेन कर्म कुर्वतो दक्षि-
णस्कन्धस्थितेनोपवीतितेत्यर्थः । दक्षिणेन वा हस्तेन, 'सद्योपगृह्यतेन'
वामहस्तायस्पृष्टेन, तिलावापनादि सर्वं कार्यं ।

अनुपूर्वमानुपूर्व्येण कुर्यात्, तिलावापानन्तरं गन्ध-पुष्पप्रक्षेपः
कार्यं इत्युक्तं पाद्म-माख्ययोः ।

दर्भासनानि दत्त्वादौ चीणि पात्राणि पूरयेत् ।

सपवित्राणि कृत्वादौ शस्त्रोदेवीत्यपः क्षिपेत् ।

तिलोऽसीति तिलान् कुर्यात् गन्ध-पुष्पादिकं पुनः ॥

एतच्च गन्ध-पुष्पनिधानं पात्रनिहितानामपाम्पूजनार्थमित्युक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततो यज्ञियवृक्षोत्पत्तयेषु मकुञ्जेषु च ।

गृह्योत्पापः पवित्राणि शस्त्रोदेवीर्जपम् क्षिपेत् ॥

विकिरेक्षेपु च तिलान् तिलोऽसीति जपम् क्रमात् ।

अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत् ॥

'ततः' इत्यावाहनेनान्तरकालीनतिलविकिरणानन्तरं । 'ताः' पात्रनि-
हिताः, 'अर्घ्याः' आपः, पुष्पैश्च गन्धैश्च प्रपूज्याः । 'शास्त्रवत्' यथाशास्त्रं ।

अत्रैकमेव पात्रं, पात्रस्थापने मन्त्रं, जल-तिलप्रक्षेपयोर्व्युत्क्रमं,
स्वधा-निषेचने मन्त्रान्, समन्त्रकगन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपमुपरि दर्भैः
प्रच्छादनश्चाह बोधायनः ।

दक्षिणेन अग्निं स्वधःपात्रं स्थापयेत् आमागन्तु पितरो देवयानात् ।
तिलोऽसि सोमदेवयो गोमघो देवनिर्मितः प्रजवद्भिः पृक्तः स्वधया
पितृनिमान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वधा नम इति तिलानारोप्य, मधु

वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः माध्वीर्गः सन्वोषधीः मधु
नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमाश्रो
वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तु नः । भोमस्य त्विषिरसि ।
शन्नोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः । इत्येतैः
स्वधा मिश्रीकृत्य निरस्तन्नमुचेः शिर इति किञ्चिन्निरस्य गन्ध-पुष्पा-
वृतैः पितृभ्यो नमः पितामहेभ्यो नमः प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्च-
यित्वा दर्भैः प्रच्छादयेत् ।

अस्यार्थः । अग्निदक्षिणेन अन्वाहार्यपञ्चनम्यावमथ्यस्य वाग्नेर्दक्षिणतः
स्वधापात्रे अर्घ्यौदकधारणार्थं पात्रं स्थापयन्नामागन्तु पितरो देव-
यानादित्यादिकं मन्त्रमुच्चारयत् । तदनन्तरं तिलो, मात्यादिना मन्त्रेण
तिलान् प्रक्षिप्य मधुवातित्यादिभिर्मन्त्रैर्मधु घृतादकरूपां स्वधां मि-
श्रीकुर्यात् । तत्र मधुप्रकाशकत्वान्मधुवाता इति तत्तत्र मधुप्रक्षेपः ।
त्विषिस्तेजः तेजो वै घृतमिति घृतप्रकाशकत्वात् भोमस्य त्विषिरमो-
त्यनेन घृतप्रक्षेपः । उदकप्रकाशकत्वाच्छन्ना देवौ रित्यनेनोदकप्रक्षेपः ।
ततो निरस्तं नमुचेः शिर इत्यनेनावकरनिरसनं कुर्यात् । पितृभ्यो
नम इत्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं गन्ध-पुष्पावृतं निक्षिप्योपरि कुशत्रयं
निदध्यात् ।

ते च मन्त्राः । आमागन्तु पितरो देवयानात् पयःसमुद्रात्सरितात्
सुवर्गात् अस्मिन् यज्ञे सर्वकामान् लभन्तामनीयमाणमुद्भूतामिमां
पितृभ्योवो गृह्णामोति । मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः
माध्वीर्गः सन्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता मधुमाश्रोवनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गा-

बोभवन्तु नः । सोमस्य विधिरसि तवेव मे विधिर्भूयादिति यजुः ।
निरस्तं नमुचेः शिर इत्येतदेतावदेव यजुः ।

हारौतेन त्वापां निषिञ्चने मन्त्रान्तरमुत्पवनञ्चोक्तं ।

आमाद्योदपात्रेषु समन्यायन्तीत्यप आसिच्य सुमनसश्चात्पूयेति ।

अयमर्थः । समन्यायन्तीति प्रथमप्रतीकवता मन्त्रेणार्घ्यपात्रे जलं
निषिच्य सुमनसः पुष्पाणि तत्र निधाय हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां
कुशपवित्रं गृहीत्वा प्रोक्षणीवदत्पवनं कुर्यात् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रो वैश्वदेवार्घ्यप्रकरणे दर्शितः । उत्पवनन्तु
तृष्णीमेव कर्त्तव्यं । केचित्तु देवावः सवितात्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
वशोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्येतेन यजुषोत्पवनं कुर्वते । निगमे तु
साम्निककर्दके षड्देवत्ये आद्रे चत्वार्यर्घ्यपात्राणि तेषां च दक्षि-
णाभिमुखोर्लिखितलेखायां स्थापनं स्वगादिषड्द्रव्योपेतानां अद्भिः
प्रपूरणं । तत्र च मन्त्रान्तराण्युक्तानि उल्लिख्य दक्षिणालेखायां कृत्वा
लौहांश्चमसांश्चतुरः स्रक्तिल-पयोदधि-मधु-घृतमिश्रान्महाव्याहृत्या-
पोहिष्ठीय शन्नोदंवीरित्यद्भिः प्रपूर्येति ।

‘स्रक्’ पुष्पमाला । ‘लौहान्’ चपु-सौम-कृष्णायसव्यतिरिक्तैस्तेज-
सधातुभिर्विरचितान् । तांश्चतुःसंख्यकान् यथोक्तायां लेखायां समा-
साद्य, अत्र चतुर्यस्य मातामहाद्यर्थार्थता वक्ष्यते । तांश्च स्वगादिषड्द्र-
व्योपेतान् कृत्वा महाव्याहृत्यादिभिर्मन्त्रैरद्भिः प्रपूरयेत् । भृगुवःसुरि-
तिमहाव्याहृतयः । ‘आपोहिष्ठीयं’ आपोहिष्ठा मयाभुव इत्यादिनवर्च-
सुक्तं । अन्ये तु जल-तिल-कुश-कुसुम-यव-गन्धाख्यानं षडर्थद्रव्या-
प्याजः । तथाचार्घ्यन्दद्यादित्यनुवचनौ कालिकापुराणे ।

तिल-गन्ध-यवैः पुष्पैर्जलेर्दभैश्च मन्त्रितैः ।

‘मन्त्रितैरिति तिल-जलयोरत्रैव मन्त्रावकौ । यवानान्तु यवो-
सीति प्राशुक्तः । गन्धपुष्पयोस्तु गन्धद्वारामिति, श्रीश्च ते सन्मौञ्छति
मन्त्रद्वयं पाद्यादिप्रकरणे दर्शितं । यच्च पाद्यादिप्रकरणे पात्रपूर्णानन्तरं
गायत्र्यानुमन्त्रणमुक्तं तेन कुशानां वक्ष्यमाणानां चानुक्रमत्वकाणां
मन्त्रवृत्तानुमन्त्रेया ।

ब्रह्मपुराणे त्वष्टावर्षद्रव्याण्युक्तानि ।

एष तेऽर्घ्य इति प्रोच्य तेभ्यो दद्यादद्याष्टधा ।

जलं क्षीरं दधि घृतं तिल-तण्डुल-मर्षपान ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयं ॥

अष्टधेति क्षीराद्यष्टजातौघद्रव्यमहितं जलं एष तेऽर्घ्य इति वा-
क्येन पित्रादिभ्यो दत्त्वाचामेदित्यर्थः ।

इति पात्रादिमन्त्रकारः ।

अथार्घ्यदानं ।

तत्र पात्रेऽर्घ्यद्रव्यनिधानानन्तरं ॐ पित्र्यार्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरस्मि-
ति छताञ्जलिः पितृब्राह्मणान् पृच्छेत् । ॐ अस्तु पित्र्यार्घ्यपात्राणां
सम्यन्तिरिति तैः प्रत्युक्ते तेष्वर्घ्यपात्रेष्वधोनिहितदभैः सह पाणिभ्याम-
कैकमुद्धृत्य ॐ स्वधार्घ्या इति मन्त्रेण पित्रादिब्राह्मणानां पुरतो
यथाक्रमं दक्षिणायतया म्यापयेत् ।

तदाह जातृकर्णः ।

ततोऽर्घ्यपात्रसम्यन्तिं वाचयित्वा द्विजोक्तमाह ।

तद्ये चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत् ॥

तदनन्तरं “दत्तदर्भादके हस्त इत्यादिदर्शयिष्यमाणब्रह्मपुराणव-
चनात् ब्राह्मणहस्ते प्रथममपो निनीयार्घ्यपात्रस्थितं कुशपवित्रच
दक्षिणायं निधाय ब्राह्मणमभ्यर्च्यार्घ्यं दद्यात् ।

तथा च दक्ष-गार्ग्यावाहृतुः ।

हस्ते प्रादेशमाचन्तु चिरद्वत्वा पवित्रकं ।

अभ्यर्च्य पूर्वतोऽर्घ्यं वै दद्यात्तु पितृदिङ्मुखः ॥

“चिरत्” विशलाकं । ‘पूर्वतः’ आदौ । अत्र यत्पूर्वमर्घ्यपात्रस्था-
पितं पवित्रमामोत् तदेव ब्राह्मणहस्ते देयं नान्यदिति गत्यन्तरेण
दर्शयिष्यमाणे मानव-मैत्रायणीयसूत्रे द्रष्टव्यं । प्रकृतत्वेनापि तस्मैव
बुद्धिमत्त्वात् । केचित्तु तस्य प्रयोजनत्वादप्यदपाददते । तदयुक्तं ।
अन्यत्रोपयुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र विनियोगदर्शनादित्युपाध्यायकर्क-
णार्थवमेवालिप्य मिद्वान्ति ।

अर्चनस्य गन्ध-पुष्पैः कार्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

गन्ध-पुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्धस्ते तिलोदकं ।

अर्चनप्रकारस्तुतः कालिकापुराणे ।

अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या सृष्टिन्यायेन मन्त्रवित् ।

अर्घ्यन्दद्यात्ततः पात्रैर्ब्रह्मवृत्तदलोद्भवैः ॥

शिरसोऽधोऽधःकरणं सृष्टिन्यायेन करणं, शीर्षतोवाये जायमानो
जायत इति शतपथे शीर्षतः सृष्टिश्रुतेः वैकल्पिकश्चेत् ।

अतएव गार्ग्यश्लोक-गौतमावाहृतुः ।

शिरस्तः पादतोवापि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः ।

पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात् ॥

अथ पितृन् पादतः शिरस्तो वा पूजयेद्देवांस्तु पादत एवेति शङ्खधरो
 ध्यात्वा तवान् । पूर्ववदिति या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण एकैकं पित्रा-
 दिमेकैकेनार्घ्येण पूजयेत् । स्तुतिचन्द्रिकाकारस्तु एकैकं ब्राह्मणमेकै-
 केनार्घ्येण पूजयेदिति मन्यमानः पितृपत्ने चीनित्येतत्पक्षविषयताम-
 स्नोक्तवान् । पादतोयदभ्यर्चनं तत् मूर्ध्नां यच्च शिरसः तत्पादान्तं
 मन्त्रविशेषेण कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्ध्नां देवानां पुष्पपूजनं ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पेटके ॥

अथ नमो व इति मन्त्रोवाजसनेयशाखीयस्मात्तद्विद्यते । नमो
 वः पितरोरसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरोऽजीवाय
 नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरोऽघोराय नमो वः पितरो-
 मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृह्णास्रः पितरोऽक्षत सतो
 वः पितरोऽध्वेति । शाखान्तरीयास्तु पिण्डप्रदाने दर्शयिष्यन्ते ।
 पूजाऽमयमेव क्रम उक्तः ।

स्कन्दपुराणे ।

श्रीर्षाणमादितः स्कन्धपाणिजानुपददये ।

सतिसैर्गन्ध-कुसुमैरर्चयित पिष्टद्विजान् ॥

अस्यार्थः । प्रथमं शिरसि, ततः सव्यांसे, दक्षिणांसे, सव्यकरे,
 दक्षिणकरे, सव्यजानुनि, दक्षिणजानुनि, मध्यपादे, दक्षिणपादे इति
 क्रमेण तिल-गन्ध-कुसुमैः पिष्टविप्रार्चनं कुर्यात् । इह प्राचीनावी-
 त्याचितसव्यजानुर्दक्षिणामुखः पितृन् ध्यायन् अर्घ्यपात्रस्थितमुदकं
 या दिव्या इति मन्त्रेण पित्रादिनाम-गोत्रोच्चारणपूर्वकमेव एष तेऽर्घ्यं

इति सप्तवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु पितृतीर्थेन प्रक्षेपणीयमिति क्रिया-
क्रमः । एतेन प्राचीनावीतादयः पदार्थाः सामान्यवचनप्रापिता
अपि यावद्दृष्टवचनमंयाहिभिर्गन्तव्यमिति विविधतोऽपि स्मृति-पुराणवचना-
रूढाः प्रदृश्यन्ते तत्र पितृध्यानं प्राचीनावीतं चोक्तं प्रचेतसा ।

पितृन् ध्यायन् ब्राह्मणेष्वपमव्यं निनयेदिति ।

ब्राह्मणशरीरेषु पितृन् ध्यायन् प्रतिपेदित्यर्थः ॥

दक्षिणाभिमुखत्वं, या दिव्या इति मन्त्रः, प्रक्षेपण्येयं, प्रक्षेपा-
धिकरणं चोक्तं नागरखण्डे ।

पैतके याम्यवच्छेपेण पितृणां परितुष्टये ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तैस्पर्शं प्रदापयेदिति ॥

‘याम्यवच्छेपेण’ दक्षिणादिकप्रक्षेपेण मुखेन विप्रिष्टः कर्त्ता, ‘अर्थ्य’
अर्थार्थमुदकं, ‘प्रदापयेत्’ प्रदद्यात् । या दिव्या इति मन्त्रस्वरूपं
कात्यायनादिवचनेषु स्फुटौभविष्यति ।

हस्तानां ब्राह्मणमन्त्रं तेषु च पवित्रान्तर्हितैस्पर्श्यादकनिषेचन-
माहतुः शृङ्खल-लिखितौ ।

पवित्रान्तर्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषूदकं निनयेदिति ।

पवित्रान्तर्द्धानस्य केचित्ब्राह्मणहस्ते पवित्रं निधाय कुर्वते, अपरे
स्पर्शपात्रस्थाये तिरश्चीनं पवित्रं विधायन्तस्तत्सम्पादयन्ति । पितृती-
र्थविधिस्तु पितृतीर्थेन ततोऽयमित्यादौ ब्रह्मपुराणवचने दर्शयिष्यते ।

पित्रादिनामोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं साङ्ख्यायनग्रन्थे ।

उदपात्राणि तिलैरवकीर्त्याभावेतत्त इत्यनुदिश्व ब्राह्मणानां पाणिषु
निनयेदिति ।

असाविति पित्रादिपात्रकस्य विशेषनामः परामर्थः क्रियते ।

अतएव नामगोत्रोच्चारणपूर्वकत्वमुक्तं पाद्म-भाष्यपुराणयोः ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथास्नाभं विमत्सरः ।

या दिव्येति पितृनाम-गोत्रैर्दर्भकरे न्यसेत् ॥

पित्रादीनां नाम गोत्रस्येच्चार्थं दर्भयुक्ते ब्राह्मणकरेऽर्घ्यं न्यसेदित्यर्थः । करे इत्येकवचनादेकस्मिन् दक्षिणे एव द्विजकरेऽर्घ्यदानं कर्त्तव्यमित्यभिमतं ।

वैजवापेन त्वञ्जलाऽर्थदानमुक्तं ।

पात्राण्यनुदिशति पितरेतत्तत्त्वं, पितामहेतत्त्वं, प्रपितामहेतत्त्वं-
 र्द्यमिति ब्राह्मणाञ्चलिषु पात्राणि निनयेदिति ।

पात्राणीति पात्रस्यानि जलादीन्यर्थवस्तूनि, अत्र पित्रादिशब्दान्
सम्बुद्धीकवचनान्तान् प्रयुञ्जानेन नाम-गोत्रयोरपि तदन्तयोरेव प्रयोगः
रुचितः ।

तथा च प्रचेतोद्ववमिष्ठौ ।

अप्रदक्षिणमेतेषां एकैकन्तु पितृक्रमात् ।

सम्बोध्य नामगोत्राभ्यामेव तेऽर्थं इतीरयन् ॥

‘एतेषां’ पितृ-पितामह-प्रपितामहानां, ‘पितृक्रमात्’ पित्रादि-
क्रमात् ‘एकैकं’, ‘नाम-गोत्राभ्यां सम्बाध्य’ नाम-गोत्राचारणेन
सम्बुद्धोक्त्य, अनेनार्थात्सम्बोधनविभक्तिप्रयोगो गम्यते । एष तस्यै
इत्युच्चारयन् पित्राद्यधिष्ठानभूतब्राह्मणहस्तस्यै दद्यादिति-शेषः । ते
इत्यनेन सहास्रयोपपत्त्यर्थं नाम-गोत्रयोरेकवचनान्तयोः प्रयोगोऽनु-
सन्धेयः । अत्र नाम-गोत्रग्रहणं सम्बन्धाभिधानस्योपलक्षणश्चेति विज्ञेयं ।

तथा च व्यासः ।

गोच-सम्बन्ध-नामानि पितृणामनुकीर्त्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

‘एकैकस्य तु विप्रस्येतत् केचिदेवं व्याचक्षते, यद्यप्येकैकस्य पित्रादेः स्थाने वहवो ब्राह्मणा निमग्नस्तास्तथाप्येकदेवताधिष्ठान-भूतेषु ब्राह्मणेष्वेकमेव ब्राह्मणं तदुद्देशपरिकल्पितेनार्घ्येण पूजयेत्, न तु तदधिष्ठानभूतद्वितीयादिकमपीति ।

अन्ये त्वाहुः ।

एकदेवतासम्बन्धेन यावन्तो ब्राह्मणाः सम्पादितास्तावतां हस्तेषु तत्पात्रस्यमर्घ्यादकं प्रदेयं । एकैकस्येति प्रतिब्राह्मणं पृथक्पृथक्क्रिया-रम्भायं । अस्मिंश्च पत्रे हस्तोर्ध्वं प्रदापयेदित्येकस्यार्घ्यादकस्थानेकहस्त-सम्बन्धाभिधानमसमञ्जसं स्यात् । प्रत्यधिष्ठानं प्रतिपाद्यमानगन्ध-पुष्पादिभारूप्यमर्घ्यदानस्य कृतं स्यात् ।

सम्बुद्धन्तानां सम्बन्धाभिधानानाम् प्रयोगस्तु मानव-मैत्रायणीय-सूत्रेऽभिहितः ।

पवित्रं विप्रपाणौ प्रदाय नाम-गोत्रे समुच्चार्य मम पितरेतत्तेऽर्थं मम पितामह प्रपितामहेति ।

अत्र केचिद्वक्षिणपाणेरेव सकलकर्मसाधनत्वं मन्यमानाः पात्रो-दकमर्घ्यदाननिनयनञ्च तेनैवाचरन्ति । अन्ये तु पाणिभ्यां पात्र-मुद्धृत्य ताभ्यामेव पात्रेणार्घ्यं निनयन्ति ।

तथा च धर्मः ।

या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोत्रञ्च गृहीत्वा सपवित्रे हस्तोर्ध्वं दद्यादिति ।

ब्रह्मपुराणे त्वन्य एव प्रकारोऽर्थनिनयने दर्शितः ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चममान् कमात् ।

पितृतीर्थेन ततोयं दक्षिणेन च पाणिना ॥

दत्तदर्भादके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ।

दद्यान्मन्त्रं जपंस्याथ या दिव्या आप इत्यपि ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकं ॥

वामहस्तगृहीतेन पात्रेण दक्षिणहस्ते अस्मिन् स्थावयन् दक्षिणहस्त-
पितृतीर्थेन विप्रहस्ते तन्निनयेदिति वचनार्थः । अत्र एष तेऽर्थ-
इत्येतस्य स्थाने एतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकमित्युच्चारणीयं । अयम्
मन्त्रः प्रायेणाग्निमत्कर्वकश्चाहुविषय इति गम्यते, साम्प्रतिकश्चाह्वे-
द्व्यर्थशब्दमन्तरेणैवोदकनिषेधविधेरुपलभात् ।

अतएव बोधायनः ।

अथैतास्तिलमित्रा अपः प्रतिग्राहयिष्यन्मुञ्चे स्वधा नमोऽमुञ्चे
स्वधा नम इति त्रिस्तिलोदकमेकं समामनन्ति, पुरोऽस्रं द्विस्तिलोदकं
दद्यात्, भुक्तवत्सु च तृतीयमिति ।

‘अपः प्रतिग्राहयिष्यन्’ ब्राह्मणानपः स्वीकारयिष्यन्, पित्रादि-
नामानन्तरं स्वधा नम इत्युच्चारयेत् । ‘चिरित्यादि, ‘एके’ सूच-
काराः, आहुप्रयोगे चिवारं तिलोदकमामनन्ति । तत्र कालानाह,
‘पुरोऽस्रं द्विः’ अस्त्रत्यागात्पूर्वं द्विवारं । तत्र गोमयमण्डले चरणक्षाल-
नानन्तरमेकं, अग्नौकरणात् पूर्वं द्वितीयं । ‘भुक्तवत्सु च तृतीयमिति
भुक्ताच्चान्तेषु द्विजेष्वच्योदकास्थं तृतीयमित्यर्थः । अतएव प्रदेशान्तरे
स एवाह, पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपिताम-

हेभ्यः स्वधा नम इति स्वधादत्तेति । स्वधा पूर्वमेव व्याख्याता, ताः
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वाग्नौ कुर्यादित्युत्तरेण समन्वयः ।

निगमोऽपि ।

तेभ्यो व्यतिषङ्गमवदानवद्भूत्वा हस्तेष्वपोनिषिञ्चत्यमुष्येति नाम-
ग्राहं चतुर्थेन मातामहादीनामवनेत्येति ।

‘तंभ्यः’ चमसेभ्यः, चतुर्थेन मातामहादीनामित्युक्त्वात् । त्रिभ्य-
स्यमसेभ्यः प्रपोदत्त्वा हस्तेनोद्भूत्य अमुष्येति षष्ठ्यन्तमेकैकस्य पित्राद-
नाम गृहीत्वा तत्तद्ब्राह्मणहस्तेषु निषिञ्चेत् । उद्धरणप्रकारमाह ।
‘व्यतिषङ्गमवदानवदिति । यथा चातुर्मास्येषु पैत्रे महाहविषि व्यति-
षङ्गमवदानानि गृह्यन्ते एवमत्रापि । तद्यथा पैत्रे पितामह-
प्रपितामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रथमं पित्रब्राह्मणहस्ते निषिञ्चेत् । ततः
पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विजकरे निषिञ्चेत् ।
ततश्च प्रपैतामह-पैत्र-पैतामह-चमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपितामहद्विजकरे
निषिञ्चेदिति । आश्वलायनीयास्तु सार्धपात्रं वामहस्तं दक्षिणहस्ता-
ङ्गुष्ठतर्जन्यन्तराले निवेश्य पात्रान्तरपरिस्रुतेनोदकेनार्घ्यं कुर्वन्ति, सव्यो-
पसृष्टदक्षिणकरगृहीतेन पात्रेण वा । तच्च प्रसव्येनेतरपाण्डुष्ठा-
न्तरेऽप्येत्यादावाश्वलायनवचने प्रागेव दर्शितं । पात्रानुमन्तणमन्त्राद-
र्घ्यदाने मन्त्रान्तरं, या दिव्या इत्यस्य ब्राह्मणहस्तगन्तितोदकानु-
मन्त्रणे विनियोगं चाहाश्वलायनः ।

पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यनुपूर्वन्ताः प्रतिग्राहयिष्यन्
सहस्रस्वार्धा इति प्रसृष्टास्वनुमन्तितास्तु यादिव्या आपः पृथिव्यां
संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न
आपः संशोनाः सुहवा भवन्त्विति ।

अत्र तिलावापानन्तरं पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यानुपूर्व्येण पित्रादिक्रमेण एकैकस्मिन् पात्रे एकैकमन्त्रेणार्घ्यं प्रयोजयेत् न त्वेतान्यर्घ्यदानवाक्यानीति भाष्य-
काराः ।

‘ताः’ पात्रस्या आपः, ब्राह्मणान् प्रतिग्राहयित्वा सक्तसक्तस्व-
धार्या इति मन्त्रं जपेत् । अनेन प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । सक्तसक्तद्व-
नादस्य त्रिवेवोच्चारणं कर्त्तव्यं, ब्राह्मणभेदानुरोधेनावृत्तिः । तासु
प्रसृष्टासु ब्राह्मणहस्तेभ्यो भूमिगतासु यादिव्या इत्यनयस्मानुमन्त्रयेत्,
अनुमन्त्रणञ्च सक्तदेव सर्वेषामिति प्रागेवोक्तं । कात्यायनस्तु पृथिव्या-
मित्येतस्य स्थाने पयसेति पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सप-
वित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः पयसा संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत
पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः संस्थोनाः सुहवा भवन्त्विति
अमावेश तेऽर्घ्य इति । गोभिलस्तु शिवा इति पदाधिकममुमेव मन्त्रं
पठितवान्, एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु । या दिव्या आपः
पयसा संवभृवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णाः यज्ञि-
यास्ता न आपः शिवाः संस्थोनाः सुहवा भवन्त्वमावेतत्तेऽर्घ्यमिति । ये
विष्णुस्मृति-विष्णुधर्मोत्तर-ब्रह्मपुराणेषु यास्तिष्ठन्तीत्यादयोऽर्घ्यमन्त्राः
उक्ताः ते पाद्यादिप्रतिपादन एव दर्शिताः ।

मैत्रायणीयसूत्रं एकैकं पात्रे पितामहाय प्रपितामहाय चानु-
दिश्य ब्राह्मणस्य पाणौ निनयेत् । पित्रं पितामहायेत्यादिचतुर्थ्यन्त-
निर्देशात् अमुकगोत्राय अमुकशर्मणे अस्मत्पित्रंऽयमर्घ्यं इत्यादौ-
न्यर्घ्यदानवाक्यानि प्रयोज्यानि इति गम्यते ।

आह हारीतः ।

ब्राह्मणैरनुज्ञातः समित्स्वेतीथ्यमावाह्याग्निस्वात्तादीन् ब्राह्मण-
स्यानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वेति ।

अत्र समित्स्वेति ब्राह्मणकृत्कानुज्ञाश्रवणादग्निममिन्धनं कर-
वाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं द्रष्टव्यं । एवमनुज्ञाय 'इध्य' अग्नौ समित्स्व-
नार्थं काष्ठं क्षिप्त्वा, पूर्वप्रदर्शितैरेत पितर इत्यादिभिर्मन्त्रैः पितृना-
वाह्यं ततः पूर्वकल्पितैरुदपात्रैरुपविष्टान् ब्राह्मणस्याग्निस्वात्तादीना-
दिग्रहणाद्भुविर्भुक्प्रभृतीन् यथापूर्वं यस्य वर्णस्य धैर्यचिन्तैरर्थः श्राद्धं
सिध्यति तान्मर्चयेत् । ते तु "सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना मनु-
वचनेन पूर्वप्रदर्शिताः ।

यद्वा आवाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठाहभावेनाग्निस्वात्तादिस्म-
द्धन्वार्चनन्तु पित्रादित्रयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति वचनात् । अनेनैव
च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति ज्ञायते ।

यमः ।

ततः सलिलमानीय तुष्णीं दद्यात्पवित्रवत् ।

तुष्णीमित्यनेन मन्तरादित्यं तेन या दिव्या इत्यादयोऽनुमन्त्रण-
मन्त्रा विकल्पेन करणमन्त्रा वेत्यनुमन्त्रेयं । अथ वैतर्क्यदानेमन्त्ररा-
दित्यं येषां वृद्धपरम्परया चर्यते तेषामेव न सर्वेषामिति व्यवस्थया
बोद्धव्यं । 'पवित्रवत्' पवित्रादिमन्त्रार्थद्रव्यसहितं । अस्मिंश्च मते
ब्राह्मणहस्तेऽप्येव कुशा निधेयाः । एवमेव मातामहादीनामपि
अर्घ्यपात्रसंस्कारादि ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानं तत्तन्नाम-गोच-सम्बन्धाभि-
धानसहितं पदार्थानुसमयेन कुर्यात् । मातामहानामप्येवमिति अति-

देशस्मरणात् अर्घ्यदानानन्तरमाचमनं कर्त्तव्यमिति पूर्वप्रदर्शितात्
ब्रह्मपुराणवचनादवगन्तव्यं ।

इत्यर्घ्यदानं ।

अथ संस्वविनियोगादि ।

तत्रात्यायनगृह्ये ।

संस्वान् ममवनीय ताभिरङ्घ्रिः पुत्तकामो मुखमनकौति ।

‘संस्वः’ अर्घ्यपात्रस्थिता जलशेषाः । अत्र लिङ्गदर्शनं शतपथे ।
संस्वो ह्येव खलु परिशिष्टो भवतीति । कंचित् ब्राह्मणकण्डाङ्गुलि-
विवरविनिःसृतमर्घ्यादकं संस्वशब्देनोच्यते इति व्याचक्षते । तस्मात् तु
अर्घ्यदानममये एव संस्ववदकं प्रथमपात्रे संस्त्रियते । ‘ममवनीय’
एकत्र समृत्य । तथाच कात्यायनः । एकस्मिन् संस्वान् ममवनीय
पुत्तकामो मुखमनकौति । मुखस्य ममन्ध्यपलायां मन्निधानादधि-
कारिण एव ममन्ध्वित्वावगमात् पुत्तकामो यजमानः स्वमुखमञ्ज-
दित्यवगम्यते । ‘एकस्मिन्’ प्रथमपितृपात्रे ।

तथा च बृहृश्रुतातपः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु मर्दान् समृत्य संस्वान् ।

अर्नाक्ति वदनं पश्चात् पुत्तकामो भवेद्यदि ॥

पित्रार्घ्यपात्रेषु यत्प्रथमं पात्रं तत्र सर्वान् संस्वान् समृत्य, अत्र
पितृपात्रमन्निधानात् सर्वशब्देन पितृपात्रगता एव संस्वा गृह्यन्ते,
न वैश्वदेवपात्रस्था अपीति ।

सोऽकात्यायनस्तु संस्वाभिमन्त्रणे मुखाञ्जने च मन्त्रमुक्तवान् ।

अर्घ्यं स्वधाया इत्यङ्गा संस्वान् अभिमन्त्रयत् ।

ये देवा इति मन्त्रेण पुत्तकामोमुखं स्पृशेत् ।

अत्र प्रतीकगृहीतो मन्त्रोलिख्यते ।

ये देवाः पितरो ये च मानवा ये गर्भेऽस्तु मरुत^(१) ये परास्ता ।
य उद्धृता उत ये निखातास्ते मस्य इह मादयन्तां ।

ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संस्त्रवजलेषु पुत्तकामस्य यज-
मानस्य स्वमुखप्रतिविम्बावलोकनमुक्तं ।

तेषु संस्त्रवपात्रेषु जलपूर्णेषु तत्र सः पुत्तकामोमुखं पश्येन्मन्त्रं
पूर्वमुखोजपेत् ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृमदनाः पितृमदनमभीति च ।

नागरखण्डे त्वायुष्कामस्य संस्त्रवजलेन लोचनावसेचनमुक्तं ।

पितृपात्रे समाधाय अर्घ्यपात्राणि कृच्छ्रशः ।

आयुष्कामस्तु तत्तोयं लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् ॥

‘पितृपात्रे’ पितुरर्घ्यपात्रे । अर्घ्यपात्राणीतिलक्षणाया पात्रस्थिता
जलशेषाः । ‘समाधाय’ निक्षिप्य, लोचनाभ्यां परिक्षिपेत् । अन्ये तु
पितुरर्घ्यपात्रे शेषाण्यर्घ्यपात्राण्येव निधाय तेभ्यस्तद्वस्त्रेभ्यो हस्ते जलं
संस्त्राय तेन लोचनघक्षणं कार्यमित्याहुः । प्रथमपात्रसम्भृतं संस्त्रोदकं
हस्ते गृहीत्वा आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्तास्ते कृण्व-
न्तु भेषजमिति प्राप्नुवन्तोपविष्टस्य यजमानस्यान्येनाभिषेकः क्रियत इति
वाजसनेयिनामाचारः । एतानि च मुखाञ्जनादौनि काम्यानि कर्माणि
यज्ञोपवीतिना यजमानेन कार्याणि । पूर्वमुखत्वलिङ्गेनापैतृककर्मकला-

(१) ‘मरुत’ इत्ययं आदर्शपुस्तकपाठः, परन्तु न समीचीनः ।

वगतेः फलसाधनत्वेन गोदोहनवत् प्रकृतक्रियाङ्गभावाभावाच्च । एव-
मिह मुखमार्जनादिषु काम्यक्रियाविशेषेषु विनियोग उक्तः । तच्च
यदि तेषूपयुज्यमानानान्तेषां क्रियानंशोवशिष्यते तदा वा काम-
विरहे वा प्रतिपत्तिविशेषः कार्यः । सोऽपि तदैव वा स्वधावाचनप-
र्यन्तं संगृह्य वा तत्र प्रथमपितृपाचन्युद्धीकरणपक्षे तदैव उत्तान-
धारणपक्षे तु स्वधावाचनाव्यवहितपूर्वकाले । यैस्तु कराङ्गुलिगतान्य-
र्थादकानि संस्ववशब्देनोच्यते इति पक्षाश्रयणं क्रियते तैः प्रागुक्त-
मुख्याञ्जनादिकार्येषु तान्येवोपयोज्यानि । वक्ष्यमाणप्रतिपत्तिस्तु पाच-
न्यानामर्थशेषाणामेव कर्त्तव्या, ये तु संस्ववसहितं पाचं न्युद्धीकुर्वन्ति
तन्मते द्विविधानामपि संस्ववाणां शौचनिष्ठेति ।

तत्रार्थदानानन्तरमेव प्रतिपत्तिर्वैजवापगृह्ये ।

पितृभ्योऽह्ययमस्त्विति शेषं दर्भेष्ववने अपतीति ।

अर्थे दत्ते यत्पात्रे अवशिष्टञ्जलं तद्गूमावास्तीर्णेषु दर्भेषु निषि-
द्धेदित्यर्थः । तदनन्तरं तत्पात्रमनुपहते कश्चित् प्रदेशे स्थापयेत् ।
तथा च मैत्रायणीयसूत्रे “शिष्टं बर्हिषि निनयेदभ्युक्ष्य प्रत्यामादयेत्”
इति । अभ्युक्ष्यपात्रं प्रत्यामादनस्यानं वा । ‘प्रत्यामादनं’ नाम पूर्व-
मासाद्य गृहीतस्य कृतकार्यस्य पुनः कश्चित्प्रदेशे स्थापनं । संस्ववाणां
संयहं कृत्वा स्वधावाचनात् पूर्वकाख्यन्तेषां प्रतिपत्तिस्त्वचिणोक्ता ।

अपसव्यंततः कृत्वा पिच्छपात्रे समाहितः ।

क्षिप्वा दर्भपविषाक्षि मोचयेत् संस्ववांस्ततः ॥

एतच्च संस्ववधारणं पाचञ्छीलान्ततया स्थापने सत्येव नान्यथा,
अतोऽनेनार्थादुत्तानतश्चैव पाचक स्थापनमुक्तं वेदितव्यं । अस्मिन्

पक्षे संस्वाधारीकृतस्य पितृपात्रस्य पितामहपात्रेण न्युज्जेनोत्तानेन
वा पिधानं कर्त्तव्यं ।

तथा च यम-कात्यायनौ ।

पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहन्ततो न्यस्य गोद्वारेत् न च चालयेत् ॥

अत्रिरपि ।

तृतीयेनापिधापयेत् । तृतीयाभावे चान्येनेति ।

पितृपात्रं पितामहपात्रेण पिधाय प्रपितामहपात्रेणापिदध्यात्,
प्रपितामहपात्राभावे अन्येन येन केनचित् पात्रेण बद्धप्रपितामहपात्रेण
वापिदधात् । प्रपितामहपात्राभावस्तु जीवत्प्रपितामहके आद्धेऽङ्गु-
ल्ययः । एतच्च पात्रनिधानं विशेषाग्रहणादुत्तानस्यापन-न्युज्जीकरणोभ-
यपक्षमाधारणं । तत्र संस्वमहितन्युज्जीकरणमन्त्रश्रोक्तः कर्मपुराणे ।

संस्वांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहित' ।

पितृभ्यः स्यान्ममीति न्युज्जं पात्रं निधापयेत् ॥

‘पात्र इति पितुरर्घ्यपात्रं’ पितृभ्यः स्यान्ममीत्यनेन मन्त्रेण
‘न्युज्जं’ अधोमुखं, ‘निधापयेदिति निदधोतेत्यर्थः ।

पितुरर्घ्यपात्रे संस्वनिधानमुक्तं कात्यायनखट्वे ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पितृभ्यः स्यान्ममीति न्युज्जं
पात्रं करोतीति ।

पित्रार्घ्यपात्रेषु पितुरर्घ्यपात्रमेव प्रथममिति व्यक्रमेवावगम्यते ।

गोभिलस्तु न्युज्जीकरणानन्तरमेतन्मन्त्रजपमाह ।

प्रथमे पात्रे संस्वान् समवनीय पात्रं न्युज्जं कृत्वा पितृभ्यः स्यान्ममीति ।

अपेदिति शेषः ।

संस्वपाचन्युक्तीकरणाय प्रदेशविशेषस्तु मागरखण्डे ।

अधोमुखस्तु तत्पात्रं विजने स्यापयेत्ततः ।

‘तदिति यस्मिन् पितृपात्रे संस्वाः संगृहीताः । ‘विजने’ आद्वीथ-
द्रव्यानयनापमयन-परिवेषणादिकर्तृजनमञ्चरणदोषरहिते प्रदेशे ।

एवंविधेऽपि न यस्मिन् कस्मिंश्चित् किन्तु वैश्वदेविकदिजपङ्के-
रुत्तरत एवेत्याह प्रचेताः ।

पितृपात्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतोऽन्यसेत् ।

पितृभ्यः स्यानममोति निधायाथार्चयद्भिजान् ॥

पितृपात्रे संस्वान्निधाय तत्पात्रं ब्राह्मणानां पुरतः पितृभ्यः
स्यानममोति अनेन मन्त्रेण न्युजमधोमुखं स्यापयेत् । तदनन्तरं
गन्धपुष्पादिभिः आहुभोक्तृनर्चयेत् ।

पाद्म-मातृपुराणयोरप्युक्तं ।

या दिव्येत्यर्थमुक्तञ्च दद्याद्भस्मादिकं ततः ।

वस्त्रोत्तरद्वानुपूर्वे इत्वा संस्वमादितः ॥

पितृपात्रे निधायाथ न्युजमुत्तरतोऽन्यसेत् ।

पितृभ्यः स्यानममोति निधाय परिवेषयेत् ॥

अस्यार्थः । या दिव्येत्यनेन मन्त्रेणार्थं ‘उक्तञ्च’ इत्वा, तदनन्तरं
‘आदितः’ प्रथमं, पितृपात्रं संस्वान् पितामहार्थपात्रस्मितान् जल-
शेषान् निधाय तत्पात्रं पितृभ्यः स्यानममोत्यनेन मन्त्रेण भोक्तृदि-
जपङ्करुत्तरतोऽन्युजं ‘न्यसेत्’ निदधीत, निधाय च ‘गन्धादिकं’
गन्ध-पुष्प-धूप-दीपं, ‘वस्त्रोत्तरं’ वस्त्रमुत्तरं यस्य यस्य दीयते

तदनुपूर्वक्रमेण दत्त्वाग्नौकरणञ्च कृत्वा परिवेषधेदिति ।

संस्वपात्रस्य भृमावेव न्युञ्जीकरणं न तु षीठ-वृष्णी-कुतुपाद्यु-
परीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वार्थं संस्ववांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्नानमधीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

अध इति भृमावेव ।

अतएव प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् ममृत्यु संस्वान् ।

पितृभ्यः स्नानमित्युक्त्वा कुर्याद्भृमावधोमुखं ॥

एतच्च कुशान्तरितायामेव भृमावधोमुखं कर्त्तव्यं ।

तथाचात्र भाडलाचार्येण स्मृतिर्दर्शिता ॥

कुर्याद्भर्मेधोमुखमिति ।

अस्माभिरप्यत्र कात्यायनवचनं दर्शयिष्यते ।

पात्रस्थापनभूमेः समन्वकं प्रोक्षणमाह दत्तः ।

शुन्धन्तां लोका इति तु सिद्धेऽङ्गुलिं लिपेत् कुशान् पितृभ्यः स्ना-
नमधीति ।

शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्येतावत्परिमाणं यजुः ।

शङ्खधरापरार्काभ्यां प्रदर्शिते तु कात्यायनवचने न्युञ्जीकरणे
मन्वान्तरमुक्तं । शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इत्यनेन मन्त्रेण तिलो-
दकेनावसिष्य तत्र पितृषदनमधीति अनेन मन्त्रेण तत्पात्रमधोमुखं
स्थापयेत् । अत्र दारकार्येक्यात् पितृभ्यः स्नानमधीति अनेन
सहास्र विकल्प इति शङ्खधरः ।

प्रचेतमा तु शुश्रूक्षन्तामित्यस्य स्थापयिष्यमाणपात्रस्पर्शने विनि-
योगः सपवित्रस्य च पात्रस्य न्युञ्जीकरणान्तदपरि कुशनिधानस्योक्तं ।

अर्घ्यसंस्त्रवपात्रन्तु शुश्रूक्षन्तामिति संस्पृशेत् ।

पितृभ्यः स्यानममोति न्युञ्जं कुर्यात्पवित्रवित् ॥

तस्योपरि कुशान् दत्त्वेति ।

यान्यर्घ्यपात्रेभ्यः समुद्धृत्य ब्राह्मणहस्तोपु दत्तानि पवित्राण्यामन्
तान्यादाय तैः सह न्युञ्जं कुर्यात्, सहभातश्चैवं । अत्र तेस्वेव पवित्रं पु
यैः स्वधानिनयनं क्रियते ते न्युञ्जीकृतपात्रपार्श्वे दक्षिणायाणि तानि
स्थापयन्ति । ये तु तद्व्यतिरिक्तेस्वेव दर्भेषु स्वधानिनयनं कुर्वन्ते
तेषामेव पवित्राणामुपरि पात्रं न्युञ्जीकुर्वन्ति ।

वैजवापोऽपि ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्यादेवपूर्वकं ।

प्रदद्यादित्यादिरुत्तरवाक्यस्यावयवः ।

कात्यायन आह ।

अत्र गन्धपुष्पधूपदीपानां प्रदानमिति ।

अत्रेति कृते न्युञ्जीकृते पात्रे । केचित्तु अत्रेत्येतस्मिन्नवसरे
ब्राह्मणेभ्यो गन्धादीनां प्रदानमिति व्याचक्षते । तदप्यविरुद्धं वचना-
न्तरसंवाददर्शनात् । अत्रिस्तु गन्ध-पुष्पादिभिर्भस्मर्चित एव देशे पात्रस्य
न्युञ्जीकरणं । न्युञ्जीकृतस्यार्चनमन्त्रेणैवापिधानं ।

पिधायकपात्रस्यार्चनमाह ।

गन्धादिभिस्तद्भस्मर्च्य हतोयेनापिधापयत् ।

पितृभ्यस्यानममोति शुचौ देशेऽर्चितं चर्चयत् ॥

अत्र द्वितौयेनापिधाययेदित्यवगन्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे तु न्युज्जीकृतेषु पात्रेषु पितृणां पाद्यादिभिरर्चनमुक्तं ।

ततस्तोष्वर्घ्यपात्रेषु सापिधानेषु वै पितृन् ।

पूजयेत् पितृपूर्वन्तु पाद्यार्घ्यकुसुमादिभिः ॥

यद्यपि सापिधानेषु पूजयेदित्युक्तं तथाप्यपिधानरहिते सर्वोत्तरे पात्रे पूजनं कर्त्तव्यं । सापिधानशब्दस्थानपिधानेपि भृशं प्रवृत्तत्वात् । अतोत्रार्घ्यपात्रेषु सापिधानेष्वितिवचनार्जवाय नापरमनर्घ्यपात्रमर्घ्यपात्रपिधायकं कल्पनीयं ।

एतच्च न्युज्जीकृत्यार्चितं पात्रं ब्राह्मणविमर्जनादिकालात् पूर्वं नोद्धरणीयमित्यापस्तम्ब-यमावाहृतुः ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति यावद्विप्रविमर्जनं ॥

‘प्रथमं’ विप्रविमर्जनात् पूर्वं विप्रविमर्जनपूर्वकालात् पूर्वं वा प्रीतिप्रश्नपूर्वकालात्पूर्वं वा । ‘पितृणामर्घ्यपातितं’ पितृणामर्घ्यकर्मणि न्युज्जीकृतपात्रं, नोद्धरेत् । यतस्तेन पात्रेण आवृताः सन्तः पितरस्तत्र तिष्ठन्ति ते तस्योद्धरणे मतिः प्रध्वस्तगृहा गृहमेधिन इवावृताः सन्तोऽपमरन्तीत्यर्थवादः । अतः पूर्वाक्तकालत्रयात् पूर्वं नोद्धरेत्, विप्रविमर्जनग्रहणस्य कालत्रयोपलक्षणार्थत्वात् ।

आश्रयायनगृह्णेऽपि ।

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं ।

आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः श्रौनकोऽब्रवीत् ॥

उद्धरणे दोषोऽपि तत्रैवोक्तः ।

उद्धरेद् यदि चेत्पात्रं ब्राह्मणोज्ञानदर्शनः ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धेः पितृगणे गते ॥

आपस्तम्ब-यमाभ्यामपि दोषोऽभिहितः ।

उद्धरेत् यदा पात्रं विवृतम्, यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेच्छ्राद्धं देवैः पितृगणैः सह ॥

उशनसा तद्घाटनेऽपि दोषोऽभिहितः ।

उत्तानं विवृतञ्चापि पितृपात्रं यदा भवेत् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्न क्रुद्धेः पितृगणैर्गतेः ॥

विवृतमित्युहाटितं ।

यम-कात्यायनाभ्यान् तस्य स्पर्शो दोषोऽभिहितः ।

स्पृष्टमुद्धृतमन्यत्र नीतमुहाटितं तथा ।

पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याऽऽ पितरः प्रशपन्ति च ॥

‘स्पृष्ट’ हस्तादिना संयोजितं, ‘उद्धृतम्’ उत्तितं, ‘अन्यत्र नीतं’ स्थानान्तरं प्रापितं, ‘उहाटितम्’ अपनीतपिधानं, ‘पात्रं’ अर्घ्यपात्रं, दृष्ट्वा पितरः व्रजन्ति’ आहुदंशन्त्यजन्ति, ‘शपन्ति च’ यजमानं प्रति त्वमस्मृतोऽनायुरध्वनो भव इत्यादिप्रकारामनिष्टफलान् वाच-
सुकृजन्ति । अत्र स्पर्शनमन्तरेणादुरणादिक्रियाकरणममर्थविरहात् स्पर्शमात्रे दोषाभिधानेनादुरणादावपि सिध्यत्येव दोषः, तथापि दोषातिशयार्थन्तृषां प्रथमपण्यामः । अथवा स्पर्शमन्तरं यस्या-
दिनाभ्युदुरणं दोषप्राप्त्यर्थन्तृषां प्रथमभिधानमिति ।

इति संस्मृतविनियोगादि ।

अथ प्रयोगपद्धतिः ।

यथोक्तपित्र्यधर्मयुक्तः कर्त्ता प्रोचितायां भुवि दक्षिणापवर्गतया-
क्षीर्णेषु त्रिषु दभेखेकैकमित्येवं पितृवर्गे त्रीणि तैजसाश्चमय-मृगम-
यानीत्येवं भिन्नजातीयानि पात्रप्रकरणोक्ततैजसाद्यन्यतमैकजातीयानि
वा पात्राणि “आमागन्विद्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा साग्निकोऽग्नि-
समीपे अग्निको ब्राह्मणसमीपे दक्षिणापवर्गे दक्षिणायतया न्युज्जान्या-
साद्य तेषां पश्चिमतस्तथैव मातामहवर्गे त्रीण्येकं वासाद्यासादनक्रमेण
प्रोक्ष्योत्तानानि कुर्यात् उत्तानान्येव वासादयेत् । तेषु च प्रत्येकं
त्रिंशस्त्रिंशानि द्विगुणीकृतानि दक्षिणायाणि पवित्राणि निधाय “शन्ना-
देवोरित्यनेन मन्त्रेण “समन्यायन्ती-महाव्याहृत्यापोहिष्टीर्यैर्वैकैक-
स्मिन् पात्रे दक्षिणायाणिप्रदेशिन्यङ्गुष्ठान्तरालसंयुक्तस्य वामस्य वामोप-
स्थस्य दक्षिणस्य वा करस्य पितृतीर्थेन जलं निषिञ्चेत् । तदनन्तर-
मेव “तिलासीत्यादिना तत्र तिलान् प्रक्षिप्य “गन्धद्वारामित्यादिना
मन्त्रेण तृष्णीं वा गन्धं निधाय “श्रीस्य त इत्यादिना तृष्णीं वा
पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । बौधायनानुसारी तु कर्त्ता “मधु वातेत्यादिभि-
र्मन्त्रैर्मधु-घृतप्रक्षेपमपि कुर्यात् । गन्ध-पुष्पाक्षतप्रक्षेपन्तु “पितृभ्योनम
इत्यादिना मन्त्रवचनेन निर्वर्त्तयेत् । निगमानुसारी तु पूर्वोक्तानि
द्रव्याणि सत्वीर-दधीनि निदधीत । कालिकापुराणं ब्रह्मपुराणश्चा-
द्रियमाणस्तु यव-सर्षप-तिल-तण्डुल-कुशायाण्यपि प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं
सर्वोऽपि कर्त्ता “निरसं न मुमुचेरित्यनेनावकरस्त्रिरस्य “देवोवः सविता
इत्यादिना मन्त्रेण तृष्णीं वा हस्तद्वयाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाचस्यं
कुशपवित्रं मृहीलोत्पूय तदुपरि कुशपवित्रं निधाय सावित्र्यानुमन्त्र्य

हृताञ्जलिः ॐ पित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरस्त्विति पितृब्राह्मणान् पृष्ट्वा
 तैश्च ॐ अमुपित्र्यर्घ्यपात्राणां सम्यन्तिरिति प्रतिवचने हृते मत्या-
 स्तौर्णदर्भमहितानि दक्षिणायाण्यर्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति द्विजानां
 पुरतः स्थापयेत् । ततः पित्र्यप्रथमद्विजहस्तेऽपोदत्वादिमार्घ्यपात्रस्य
 कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तत्करे निधाय स्नेन रूपेण पितरमनुध्यायन्
 तिल-गन्ध-कुसुमैः शिरस्तः पादान्तं पादतो वा शिरोऽन्तं नमोव इति
 मन्त्रेण ब्राह्मणमभ्यर्च्य पाणिद्वयेनार्घ्यपात्रमुद्धृत्य या दिव्येत्यादिकं
 मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रामुकशर्मन्नस्मात्पितः सपत्नीक वसुहूपे-
 दन्तेऽर्घ्यं स्वधा नम एष तेऽर्घ्यं स्वधा नम इति वा प्रयुज्य पूर्वदत्त-
 पवित्रमहिने हस्ते तत्पात्रस्थितमर्घ्यादकं दक्षिणहस्तपितृतीर्थमन्त्रव-
 ननेन पात्रेण किञ्चित् निनयेत् । आश्वलायन-शौनकमतानुसारो तु
 कर्त्ता सव्यकरेणार्घ्यपात्रमुद्धृत्य दक्षिणकरपितृतीर्थमन्त्रवनामितेन पा-
 त्रेण । वक्ष्यमाणब्रह्मपुगणमाद्रियमाणन्तु सम्बुद्धान्तगोत्राद्युच्चारणानन्तरं
 एतन्नुभयमस्तु तिलोदकमित्युच्चारयन् वामकरेणोद्धृतेन पात्रेण
 दक्षिणहस्तेन जलं स्थावयन् दक्षिणहस्तपितृतीर्थेनार्घ्यं दद्यात् ।
 तदनन्तरं तस्मात्पवित्रमादाय पित्रधिष्ठानभृतद्वितीयादिद्विजकरे
 प्रदाय तच्च तत्पात्रस्थितं किञ्चित् किञ्चिदर्घ्यादकं पूर्ववन्निविष्य
 कियत्संस्त्रवश्चद्वाच्यमवशेषयेत् । ब्राह्मणकरगलितस्य संस्त्रवश्चद्वा-
 च्यत्वं मन्यमानस्तु नावशेषयेत् किन्तु तत्करगलितं संस्त्रवकार्यायै
 कस्मिंश्चित्पात्रे धारयेत् । ततः पैतामहप्रथमद्विजहस्ते अपोदत्वा
 पितामहपात्रस्थितं कुशपवित्रञ्च दक्षिणायं तत्करे निधाय स्नेन रूपेण च
 पितामहमनुध्यायन् ब्राह्मणमभ्यर्च्य पात्रमुद्धृत्य “या दिव्येत्याद्युच्चार्य

ॐ अमुकगोत्रामुकगर्मन्मत्प्रितामह मपत्नीक रूद्ररूपेत्यभिधाय
 पितामहाद्यर्थापात्रेण पितामहाधिष्ठानभूतद्विजहस्तेषु सर्वं पूर्ववत् कुर्यात् । एवं प्रपितामहद्विजहस्तेऽपोदत्वा प्रपितामहपात्रस्थितं पवित्रं
 तत्करे दक्षिणार्धं निधाय स्वेन रूपेणादित्यरूपेण च प्रपितामहमनु-
 ध्यायन् “या दिव्येत्यन्तं कृत्वा अमुकगर्मन्मत्प्रपिताह मपत्नीकादि-
 त्यरूपेत्यभिधाय प्रपितामहार्थापात्रेण प्रपितामहाधिष्ठानभूतद्विज-
 करेषु सर्वं पूर्ववत् कुर्यात् । एतदनन्तरम् पितृवर्गवन्मातामहवर्गोऽपि
 तत्तद्गोत्राद्युच्चारणपूर्वकमर्थं दद्यात् । वर्गद्वयं च गोत्राद्युच्चारणे
 सम्बुद्ध्या मह त्रिकल्पमानायाश्चतुर्थ्या अपि प्रयोगोऽनुमत्त्येयः । निगम-
 मतमनुमरन्तु पैत्र-पैतामह-प्रपैतामहचमसेभ्योऽर्घ्यादकं गृहीत्वा यथो-
 क्तयैवेति कर्त्तव्यतया प्रथमं पितृब्राह्मणहस्ते पृष्ठवन्तगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं
 तन्निषिच्य पैतामह-प्रपैतामह-पैत्रचमसेभ्यो गृहीत्वा पितामहद्विज-
 करेऽत्रमिच्य प्रपैतामह-पैत्र-पैतामहचमसेभ्यो गृहीत्वा प्रपैतामहद्वि-
 जकरे निक्षिप्य शेषं पूर्ववत् कुर्यात् । ततः सर्वेऽपि यज्ञोपवीती
 प्राङ्मुखः पित्रर्घ्यपात्रस्थितान् जलशयान् पित्रब्राह्मणकराङ्गुलिगलि-
 तान्यर्घ्यादकानि वा पितुरर्घ्यपात्रे ममृत्य अर्थं स्वधा या इत्यनेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्पात्रस्थं संस्त्रोदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ये देवा
 इति मन्त्रेण पुत्रकामो यजमानः स्वमुखमञ्ज्यात् ।

ब्रह्मपुराणमाद्रियमाणम् प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती पुत्रकाम एव
 पित्रादितत्पात्रस्थितेष्वेवार्घ्यादकशेषेषु शुश्रून्तां लोका इत्यादिना
 मन्त्रेण स्वमुखपतिविस्वावलोकनं कुर्यात् । आयुष्कामस्तु यज्ञोपवी-
 तादिधर्मयुक्तः सन् पित्रर्घ्यसंस्त्रवान् पितुरर्घ्यपात्रे निक्षिप्य पितृपात्रे

वा पितामहपात्रं तस्मिंश्च प्रपितामहपात्रं निधाय तदवस्थेभ्य एव
 तेभ्यः स्वदक्षिणहस्ते जलं संसाव्य तृणोमेव स्वलोचनाञ्जनं कुर्यात् ।
 वाजसनेयिनामाचारमनुसरंस्तु प्राङ्मुखस्याभीतस्य यज्ञोपवीतिनो यज-
 मानस्य प्रथमपितृपात्रमभृतैः संस्त्रवैः “आपः शिवाः शिवतमा इत्यनेन
 मन्त्रेण पित्र्यब्राह्मणपङ्कतुपविष्टः कश्चिदभिषेकं कुर्यात् । ततः प्रा-
 चीनावीती दक्षिणामुखो मुखाञ्जनादिक्लिपोपयुक्तसंस्त्रवशेषानकामस्त
 सर्वानेव संस्त्रवान् पात्राधोभागनिहितदर्भेषु पितृभ्योऽत्यमस्त्रियनेन
 मन्त्रेण दक्षिणकरपितृतीर्थस्त्रियनेन पात्रेण निनीयानिनीयेव वा
 वैश्वदेविकदिजपङ्केरुत्तरतः शुन्धन्तां लोका इत्यनेन जलमक्षरण-
 दूषितं प्रदेशं प्रोक्ष्य तत्र दक्षिणायान कुशानाम्तीर्थं पितृभ्यः स्नान-
 ममीति पितृषदनममीति वा मपवित्रं पितृपात्रं न्युज्जं कुर्यात् ।
 तच्च पितामहपात्रेण तदपि प्रपितामहपात्रेण पिधाय तदपरि
 कुशान्निदधीत । अथवा शुन्धन्तां लोका इत्यनेन पात्रस्पर्शं कृत्वा
 न्युज्जीकरणादि कुशनिधानान्तं कुर्यात् । स्त्रधावाचनपर्यन्तं संस्त्रधार-
 णकारी तु तत्रोत्तानमेव पात्रं स्थापयित्वा पूर्ववत्पिधानादि कुर्यात् ।
 अनन्तरं च तत्र आहुदेवताभृतान् पित्रादीन् गन्ध-पुष्प-धूपदीपैर-
 र्चयेत् । एवं मातामहादिआहुऽपि कुर्यात् ।

इत्यर्घ्यनिरूपणं ।

अथ गन्धादिदानं ।

तत्र तावद्विधिमाहुर्तुर्मनु-वदस्यती ।

उपवेश्य तु तान् विप्रानामनेषु जुगुप्सितान् ।

गन्ध-मान्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूजकं ॥

अन्वार्थः । उपवेशनानन्तरन्तानुपविष्टान् विप्रान् गन्धमाल्यैरर्चयेत् ।
 'गन्धान्' कुङ्कुम-कर्पूरादीन् दद्यात् । 'माल्यानि' कुसुमस्रजः ।
 सुरभिग्रहणं माल्यविशेषणं । अतो निर्गन्धानि पुष्पाणि न दद्यात् ।
 गन्धेष्वपीदं विशेषणं असुरभिगन्धनिवृत्त्यर्थं युक्तं । अथवा सुरभिग्र-
 हणं स्वतन्त्रमेव धूपसङ्ग्रहार्थं व्याख्येयं । 'पूर्वकमिति देवेभ्यो ब्राह्म-
 णेभ्यः पूर्वं दत्त्वा ततः पितृभ्योदातव्यं । इदञ्च देवपूर्वकत्वस्य पुनर्ग्रहणं
 प्राग्भोजनप्रवृत्तौ तु पान-व्यञ्जनादिदाने न नियम इत्येवमर्थमाहुः ।
 अन्यथा कोऽर्थः पुनरभिधाने भवेत् । 'अजुगुप्सितान्' अनिन्द्यान्
 विप्रान् । अनुवादायं तादृशानामेव विधानात् । अथवा सत्यपि
 भृतप्रत्ययनिर्देशे प्रकृत्यर्थकर्त्तव्यतानिषेध एवायं । उपविष्टान् जुगुप्सेत
 न निन्देदित्युक्तं भवति, प्रत्ययार्थत्वागो वरं न सर्वपदार्थत्याग इति
 मन्यते । अनुवादे हि कृत्स्नमेव पदमनर्थकं स्यादिति ।

बौधायनस्तु गन्धादिदानस्यार्थानन्तर्यमाह ।

अथैतांस्तिलमिश्रा अपः प्रतिपाद्वा गन्धमाल्येन चालङ्क्येति ।

'अथ' उपवेशनानन्तरं, 'एतान्' पित्र्यब्राह्मणान्, 'अपः' अर्घ्यार्थाः ।

धूपस्यापि दानमाहतुः शङ्खलिखितौ ।

गन्ध-माल्य-धूपैरलङ्क्येति ।

नागरखण्डे ।

ततस्तु चन्दनादीनि दीपनानि समाददेत् ।

'ततः' अर्घ्यदानानन्तरं ।

कौशिकस्तु च त्वञ्जनादर्शयोरपि प्रदानमुक्तं । गन्ध-माल्य-धूपान्च-
 नादर्श-प्रदीपस्याहरणं ।

आहरणस्य दृष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणेषु तत्सम्पादनकर्त्तव्यतावगम्यता ।

आश्रयायनगृहे त्वाष्कादनदानमयुक्तं ।

एतस्मिन् काले गन्ध-मान्य-धूप-दीपाष्कादनानां प्रदानं ।

‘एतस्मिन्’ अर्घ्यदानानन्तरं ।

सोधायनसूत्रेऽपि ।

अथैतान् वस्त्र-गन्ध-धूप-दीप-मान्यैर्यथोपपादं समूज्य पृष्क-
त्युद्भिद्यतामिति ।

‘यथोपपादं’ यथोपपत्तिगुणजातिप्रकर्षम्, ‘पृष्कति’ उपविष्टान्
ब्राह्मणानग्नौकरणार्थं सर्वप्रकारमन्नमुभ्रियतामिति प्रश्नं कुर्यात् । तथा
“स्वधां दत्त्वा वस्त्र-भोजन-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिरर्चयित्वा पितृमनु-
ज्ञाय” इति ‘स्वधा’ अर्घ्यादकं । अत्र यद्यपि गन्धादिदानात् पूर्वं
वस्त्रप्रदानमाश्नातं तथापि पाठक्रमं बाधित्वा धूपदीपदानानन्तरमेव
तत्कार्यं ।

तथाचोक्तं कालिकापुराणे ।

ततोऽभ्यर्च्य सुरान् पूर्वं सान्निध्यं कल्प्य वे पितृन् ।

गन्धाद्यैर्गन्ध-मान्यैश्च विधिवद् यत्नतोऽर्चयेत् ।

धूप-दीपावसाने तु आष्कादनं नियोजयेत् ॥

‘सान्निध्यं कल्प्य’ आवाहनेन पितृणां सन्निधानं परिकल्प्य,
अथवा विश्वदेवार्चनानन्तरं पितृब्राह्मणानां सन्निधानं परिकल्प्य
कृत्वा तत्र पितृनर्चयेत् । ‘गन्धाद्यैः’ सौरभयुक्तेः । ‘गन्धैः’ चन्दना-
दिभिः । मान्यैश्चार्चयेत् । ‘आष्कादनं नियोजयेत्’ पुत्रादिभिः
संयोजयेत् तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः ।

पाप्म-मात्स्ययोरपि ।

या दिव्येत्यर्थमुत्सृज्य दद्याद्गन्धादिकं ततः ।

वस्तोत्तरश्चानुपूर्वं दत्त्वा संस्त्रवमादितः ॥

“या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेणार्थं दत्त्वा, ‘गन्धादिकं’ गन्ध-पूष्प-धूप-दीपं, ‘वस्तोत्तरं’ वस्त्रमुत्तरं, यस्य दीयते तत्पितृभ्यो दत्त्वा पाप्मस्यं जलशेषं पितृपात्रे निधाय तत्पात्रमुत्तरप्रदेशे न्युज्जं कुर्यादित्यनेन सम्बन्धः । ‘अनुपूर्वं’ अनुपूर्व्येण, प्रथमं गन्धं दत्त्वा ततः पुष्पाणि ततो धूप-दीपमाश्चादनं दद्यादिति ।

वैजवापेन तु आश्चादनदानान्तरं यज्ञोपवीतदानमुक्तं ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्यादेवपूर्वकं ।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपं वक्षोपवीतके ॥

‘तस्य’ न्युज्जीकृतपितृपात्रस्य, उपरि कुश-गन्ध-पुष्पाणि दत्त्वा वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं प्रित्रादिब्राह्मणकरेषु गन्धादि दद्यात् । अनेन पित्र्यगन्धादिदानस्य दैवगन्धादिदानेन सह क्रमोपदेशेन दैवे पित्रे चार्चनं पदार्थानुसमयेन कार्यमिति ज्ञायते । तेन याज्ञवल्क्योक्तेन काण्डानुसमयेन सह अस्य पदार्थानुसमयस्य विकल्पो वेदितव्यः । न चायं गन्धादिदानात् प्रभृत्येव तत्पूर्वन्तु काण्डानुसमय एवेति वाच्यं । प्रयोगवैकल्यापत्तेः । देवांश्च पितृंश्चावाहयिष्य इत्यनुज्ञाद्येत्यादिना गन्धादिदानात् प्राग्वानुष्ठानस्य पैठौनसिना स्मृतत्वाच्च । अस्य च गन्धादिदानस्य न्युज्जीकृतपात्रोपरि कुशनिधानानन्तर्यमपि वैकल्पिकं वेदितव्यं । निरन्तरदर्शितमत्स्यपुराणवचने तत्पूर्वमेवावश्य-कर्तव्यताया अवगमात् । ‘वस्तं यज्ञोपवीतके’ इति । वस्तं यज्ञो-

पवीतं च दद्यात् । न चैतत् “वस्त्राभावे यज्ञोपवीतकं” इति
वृद्धशातातपविहितं वस्त्रप्रतिनिधिरूपं यज्ञोपवीतमिति मन्त्र्यं,
समुच्चयाभिधायकमसामविरोधात् यज्ञोपवीतप्रकरणप्रदर्शितस्वत-
न्त्रयज्ञोपवीतदानोपदेशवाधापत्तेश्च ।

विष्णुना त्वलङ्कारदानमणुकं ।

निवेद्य चानुलेपन वस्त्र-पुष्पालङ्कार-धूपैः शक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्य ।
निवेद्येत्यनुलेपनादौनि पित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणेषु सम्याद्य तैस्तानभ्यर्चा-
लङ्कृत्य वक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः ।

इति गन्धादिदानविधिः ।

अथ गन्धादिदानेति कर्त्तव्यता ।

तत्र तावदिन्द्रदेवगन्धादिदाने प्रदर्शिता मन्त्राः पित्र्यगन्धादि-
दानेऽपि वेदितव्याः । “दीपस्नेदं ज्योतिर्देवे पित्र्ये च कर्मणि” इत्यादे-
र्भविष्योत्तरवचनस्य तत्साधारण्यप्रतिपादकस्य विश्वदेवगन्धादिदान-
प्रकरणे प्रदर्शितत्वात् । एवमेव आहुकर्त्ता गन्धैर्गाचानुलेपने क्रियमाणे-
ऽपि पवित्रकरत्वमङ्गं पुनर्दिजेः क्रियमाण इति तत्प्रकरणप्रदर्शितवच-
नवशादिहाप्यवगम्यम् । एवमेव गन्धादिपूजाभिद्वयं आहुकर्त्ता
ब्राह्मणेन चोत्तरीयापवीतयोः ब्राह्मणस्कन्धादनुत्तारणं वर्तुलपुण्ड्रा-
करणं ब्राह्मणेन शिवायामेव मान्यधारणं गन्धादिदानस्योदक-
पूर्वकत्वमित्येवमादयो नियमाः समाना वेदितव्याः । विशेषस्तु च्यते ।
गन्धदानादौ गन्धद्वारागमित्वादिमन्त्रास्त्वारणान् पित्र्य-पितामह-
प्रपितामहानां नाम-गोत्रोच्चारणं कर्त्तव्यम् ।

तथाचोक्तं आदित्यपुराणे ।

अतोऽर्थं प्रदहेद्भूपं पितृनुद्दिश्य धर्मवित् ।

सङ्कीर्त्य नाम-गोत्रादि प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥

यस्माद्भूपदानेन पितृणामक्षया प्रीतिर्जायते अत एतदर्थं नाम-
गोत्राद्युच्चारणपूर्वकं पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणानां पुरतो घृत-मधुयुक्तं
गुग्गुल्वादिकं धूपप्रकरणोक्तं धूपं प्रदहेत् तप्त पित्रादिभ्यः कल्पये-
त्तदुद्देशेन दद्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि धूपदान एव नाम-गोत्राद्युच्चारणं
प्रतीकते तथापि गन्धादिदानादावप्यनुमन्त्रेयं ।

अत आह पैठीनसिः ।

नाम-गोत्रे समुच्चार्य दद्याच्छ्रद्धाममन्त्रितः ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो गन्धादीन् देवपूर्वकं ॥

आदिशब्देन पुष्प-धूपाच्छादनानि संगृह्यन्ते । अतएवाह हारीतः,
“गन्धान् पितृगोत्र-नाम गृहीत्वाप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोर्धूप-दौप-
मात्याच्छादनं” इति । पित्रर्थं ब्राह्मणहस्तेऽपानिनीय गन्धान् चन्द-
नकुङ्कुमकर्पूरादीनादाय वक्ष्यमाणप्रकारेण पितुर्नाम-गोत्रे समुच्चार्य
ब्राह्मणहस्त एव गन्धं दत्त्वाप उपस्पृश्यैवमेव पुष्प-धूप-दौपाच्छादानं
दद्यात् । ‘इतरयोः’ पितामह-प्रपितामहयोः, ‘एवमेव’ पितृरिव,
गन्धाच्छादनान्तं तत्तद्ब्राह्मणहस्ते दत्त्वादकं संस्पृशेदित्यर्थः । तदेवं
गन्धादिदानं कृत्वा कृताञ्जलिः आद्रुकर्त्ता आदित्या रुद्रा वसव
इत्येतामृचं जपेत् ।

तथा च लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

तानर्च्य भूयोगन्धाद्यैर्धूपं दत्त्वा च भक्तिः ।

आदित्या रुद्रा वसव इत्यृचमजपत् प्रभुः ॥

‘तान्’ पित्रादीन्, गन्ध-पुष्पैर्गन्धार्थाच्छादनान् कृत्वा “आदित्या
रुद्रावमवः सुनिष्याद्य वा चामा पृथिवीमन्तरिक्षं । मज्जाषोषायज्ञं
मुधन् देवा ऊर्ध्वं हणन्त्वध्वरस्य केतुः” इत्येतामृचं वराहः पठित-
वान् । अतोऽन्येनापि आहं कुर्वता गन्धादिदानान्ते अहं पठितयेति
गम्यते । विष्णुधर्माक्षरे तु दिज्जानवलोक्तयन् अमुमेव मन्त्रं जपे-
दित्युक्तं ।

मस्यूज्य गन्ध-पुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् प्रयतः मदा ।

आदित्या रुद्रा वमवो दिज्जान् वीक्षन्ततो जपेत् ॥

अत्र यद्यपि वीक्षन् जपेदिति जपावेक्षणयोस्तुल्यकालता
प्रतीयते तथापि मन्त्रोच्चारणान्त एव दिज्जावेक्षणं कर्त्तव्यं । तत्र
तस्य करणमन्त्रत्वात् ।

तथा च विष्णुः ।

विप्रान् समभ्यर्चयादित्या रुद्रा वमव इति वीक्ष्य ।

अत्रैतिकरणादिमामगृभ्णात् रश्मनामृतस्यैतिवत्करणमन्त्रत्वं
प्रतीयते ।

कठसूत्रे तु मन्त्रान्तरमुक्तं ।

यास्तिष्ठन्त्यभ्युक्ता वाग्धन्म मातेति त्रिभिः पाद्यार्थाश्चमनीयो-
दकानि चानयेदेताभिरेवादित्या रुद्रा वमव इत्येतान् समो-
प्याग्नौ कुरवाणौति पृच्छति ।

अत्र एताभिरिति सर्व्वनाम्ना मन्त्रोपादानस्य हतत्वादादित्या
रुद्रा वमव इतीतिकरणस्वरूपमाचार्यपरोव्याख्येयः ।

अत्रैवं गन्धादिदानादौ प्रयोगः । यथोक्तप्राचीनावीतिवत्-

पितृधर्मश्रुतः कर्त्ता प्रथमोपविष्टपैत्रब्राह्मणकरेण सुगन्धिवन्दना-
 दिकन्कमादाय गन्धद्वारामित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ॐ अमुकगोत्रा
 अस्मत्पितरः अमुकशर्माणः मपत्नीकाः वरूपाः अयं वो गन्धः स्वधा
 नमोनम इत्याभिधाय सिकोदके ब्राह्मणहस्तेऽर्पयेत् । ब्राह्मणेन च
 सुगन्ध इत्युक्तं जलमुपस्पृश्यैवमेव पितृम्यानेपविष्टद्वितीयोऽदिद्विजेषु
 गन्धदानं प्रवर्त्तयेत् । ततः पितृपदस्थाने पितामहपदं वसुप-
 दस्थाने रुद्रपदं प्रयुज्य पैतामहद्विजेषु तयोरेव म्यानयोः कर्मण
 प्रपितामहपदं आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु पूर्व्वेणैव
 वाक्ये न गन्धदानं कुर्यात् । तदनन्तरं मन्त्रोच्चारणान्तं कृत्वा
 अमुकगोत्राः अस्मन्मातामहाः अमुकशर्माणः मपत्नीका वरूपा
 इत्युच्चार्यायं वो गन्ध इत्यादिना वाक्येन मातामहेषु द्विजेषु
 गन्धं दत्त्वा मातामहपदस्थाने प्रमातामहपदं भातुः पितामहा
 इति वा प्रयुज्य वसुपदस्थाने रुद्रपदं प्रयुज्य प्रमातामह-
 द्विजेषु मातामहपदस्थाने रुद्रप्रमातामहपदं भातुः प्रपितामहा इति
 वा प्रयुज्य रुद्रपदस्थाने आदित्यपदं प्रयुज्य प्रपैतामहेषु द्विजेषु
 मातामहवाक्येनैव गन्धं दद्यात् । ततस्तत्करम्यतेर्गन्धः आहु-
 कर्त्ता कर्मण तान् ब्राह्मणान् भालाद्यङ्गेषु विलिखेत् । त एव वा स्वयं
 लिखेद्युः । अनन्तरं गन्धवत्प्रशस्तानि पुष्पाणि पत्राणि चादाय
 पुष्पवतौष्ठचमुच्चार्य गन्धपदस्थाने पुष्पपदं प्रयुज्य पूर्व्ववत् पूर्व्वेणैव
 वाक्येन ब्राह्मणकरेषु पुष्पं पञ्च दद्यात् । एवमेव धूरमीत्युच्चार्य
 गन्धपदस्थाने धूपपदं प्रयुज्य पूर्व्ववत् पूर्व्वेण वाक्येन धूपं दद्यात् ।
 एवमेव धूपपदस्थाने अयं दीप अयं वो ज्योतिः अयं दीपप्रकाश

इत्यन्तेषामन्यतमप्रयोगेन^(१) दीपं दद्यात् । एवमेव तप्तदेयद्रव्य-
वाचकपदानि दत्त्वा वस्त्रालङ्कारादिकं दद्यात् । तदनन्तरं कृता-
ञ्जलिः कर्त्ता पितृणामर्चनं सम्पूर्णमस्त्विति पित्र्यदिजान् प्रति-
वर्देत । तैश्चास्त्वर्चनं सम्पूर्णमिति प्रतिवचने कृते मङ्गल्पमिद्विर-
स्त्वित्यादिकं आचमनान्तं वैश्वदेविकवत् कुर्यात् । तदनन्तरमादित्या
रुद्रा तमवदत्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य ब्राह्मणावेक्षणं कुर्यात् । तदेवं
गन्धादिदानं निर्वर्त्य आहुभूमिशोधनादिकं कुर्यात् । तथा च
कालिकापुराणे ।

निर्वर्त्य ब्राह्मणादेशात् क्रियामेवं यथाविधि ।

पुनर्भूमिं तु मंगोध्य पङ्कजन्तरमाचरेत् ।

भाजनानि ततोदद्याद्धस्तशौचं पुनः कृमात् ॥

‘पुनः’ शब्देन प्रकारेण, ‘ब्राह्मणादेशात्’ ब्राह्मणानुशया, गन्धा-
दिदानान्तां क्रियां निष्पाद्यार्चनप्रमङ्गपतितकुशकुसुमादिद्रव्ययुक्ता-
मर्चकपदपातोपहतां भूमिं पतितकुशाद्यपनयनेन करपरिमार्जनेन
‘मंगोध्य’ गृह्येतेत्यर्थः, ‘पङ्कजन्तरं’ भोजनपात्रस्यापनपर्याप्रदेशं,
परितोभस्मादिरेखादिरचितमण्डलंरन्योन्यव्यवधानं कुर्यात् । ‘भाज-
नानि’ भोजनपात्राणि, ‘दद्यात्’ यथाक्रमण्डनमर्थं स्थापयेत् । ततो
ब्राह्मणैस्तान्त्रालनाय जलं दत्त्वा पात्रताननं कुर्यात् ।

मर्यादाकरण-हस्तप्रताननयाः पौर्वापर्यविपर्यये दोषो मन्त्र-
पुराणैर्भिहितः ।

(१) धृपपदस्थाने दीपपदप्रयोगेन इति ख० ।

अकृत्वा भस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनं ।

आसुरन्तद्भवेच्छाङ्गं पितृणान्नोपतिष्ठते ॥

मर्यादाशब्देनात्र यथाव्याख्यातं पङ्केरन्तरमेवोच्यते । भस्मग्रहणं
नीवारचूर्णाद्युपलक्षणाद्यं ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैस्सूर्णकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ।

पाषाणचूर्णमङ्गौणमाहृतञ्च विवर्जयेत् ॥

मृगुणा तु ब्राह्मणादिवर्णविभागे मण्डलानां संस्थापनविशेष-
स्तत्साधनञ्चोक्तं ।

भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मण्डलं ततः ।

चतुष्कोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं त्रिचयस्य तु ।

मण्डलाकृतिं वैश्वस्य शूद्रस्याभ्युत्थनं स्मृतं ॥

‘मण्डलाकृति’ वर्तुलाकारं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु हस्तपात्रचालनोदकस्य प्रतिपत्तिरुक्ता ।

प्रचान्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्घ्रिर्विधानवित् ।

प्रचालनजलं दर्भैस्तिलैर्मिश्रं क्षिपेत् शुचौ ।

एतच्च पादप्रचालनमण्डले प्रक्षिप्यत इति शिष्टाचारः ।

इति गन्धार्दिदानेति कक्षेयता ।

समाप्तञ्च पिच्यर्चनकाण्डं ।

महादेवमहीपालमान्योहेमाद्रिरादरात् ।

करोति निपुणं पुण्यमग्नौ करणनिर्णयं ॥

अथाग्नौकरणनिर्णयः ।

तथाग्नौकरणहेमः किं प्राचीनावीतिना कार्यं यज्ञोपवीतिना वेति सन्देहे चिन्त्यते । तत्र तावत्पितृरूपदेवतायोगमन्त्रगतस्वधाशब्दप्रयोगाभ्यां प्राचीनावीतिना कार्यं इति मन्यन्त । तथाहि । अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति शङ्खनिखितादिपदश्रितमन्त्रवर्णप्रकाशस्य कव्यवाहनत्वविशिष्टस्याग्नेः पितृमन्त्रविशिष्टस्य च सोमस्य देवतात्वमवगम्यते । तत्र कव्यं नाम यत्पितृभ्योदायतेऽस्मादि तदुच्यते । तस्य च देवैरमन्त्रादग्निना पितृभ्य एव तदाह्वयं पित्र्येष्टौ च श्रूयते । “अग्निं कव्यवाहनं यजति य एव पितृणामग्निस्तमेव तदुयजति” इति । शतपथश्रुतिश्चाह “हव्यवाहनाग्निं देवानां कव्यवाहनः पितृणां तस्मादाहाग्रये कव्यवाहनायानुब्रूहि” इति । अतोऽत्र पितृरूपोऽग्निर्देवता । ननु येन शब्देन विधीयते देवता तेनैव सा निरूप्या नान्येन, अन्येन निरूप्यमाणान्यैव भवेत् । अतएवेन्द्र-महेन्द्रयोः कर्मममवायिदेवतास्वरूपं भिन्नमेवेति समर्थयन्ते । अतः कव्यवाहनशब्देन विहिता देवता कथं पितृरूपेत्युच्यते । मैवं । पितृ-पितामहादिशब्दैर्विहितानां यथा पितृशब्देन निरूपणमविरोद्धन्तथा तत्रापि भविष्यति । तत्रापि विरोद्धमिति चेत् । तत्र । एवं हि सति पितामहादिदेव्ये कर्मणि पित्र्यकर्मविहितधर्मान्वया न मिध्येत् । अथ वाक्यान्तरेण तेषां पितृत्वाभिधानात् पितृभ्यो दद्यादिति देवतात्वावगमाच्च पितृशब्देन निरूपणं न विरोद्धत इत्युच्यते । तर्हि कव्यवाहनस्याग्निरपि प्रमाणान्तरेणैव पितृरूपत्वावगतौ पितृशब्देन निरूपणं न मन्दोभवति । पितृमन्त्रं नाम

सोमस्य सोमादिपितृगणाधारत्वं तदुपयेज्यत्वं वा । तदेतदु-
 भयविधं पितृमन्त्रिधानं लिङ्गात्सोमस्य पितृरूपत्वङ्गमयति । तथा च
 श्रुतिः । “पितृदेवत्योवै सोमः” इति । पितृमत्वञ्च न सोमस्योपलक्षणं
 किन्तु विशेषणं । तच्च दृष्टार्थत्वमालोच्य विशेषणीभूतानां पितृणां
 सहभावेन देवतार्थत्वमिति गम्यते । यत्तु “त्वष्टा सोमं पिव” इत्यत्र
 त्वष्टुर्देवतात्वं निराकृतं तद्देवताविधिवार्यं कवलपात्रौवत् श्रुतेरित्य-
 दोषः । हारीतस्मृतिश्चानयोः पितृरूपत्वं गमयति । “मेक्षणापाणि-
 रनुज्ञातायत् सोमाय पितृमते जुहोति सोमज्येष्ठान्मेन सोमपांश्च
 पितृन् प्रोणाति । यद्यमायाङ्गिरस्वते यमज्येष्ठान वरिषदस्तेनाग्नि-
 ज्येष्ठानग्निस्वात्तांश्च यदग्निं कथवाहनं स्वितृकृतं तेन यन्मेतणमादधा-
 त्यात्मानं तेन प्रोणाति” इति । किञ्च कथवाहनाग्निःपितृमत्सो-
 मयोश्चातुर्मास्यान्तर्गतायां पित्र्येष्टौ देवतात्वदर्शनात् पितृरूपत्व-
 मवभोयते । इष्टौ चानयोः प्राचीनावीतवतौज्या दृष्टा, अतः
 पिण्डपितृयज्ञहोमेऽग्नौकरणे च तददेन भवितुमर्हति । तदेवमस्य
 कर्मणः पितृर्देवतत्वे स्थिते “प्राचीनावीतं पितृणां” इति च स्मृतेः
 प्राचीनावीतिना होमः कार्यः । होममन्त्रे स्वधाशब्दप्रयोगश्च दृश्यते ।
 “सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्र्यं कथवाहताय स्वधा नमः”
 इति । स्वधाकारश्यामाधारण्येन पितृर्वाप्नोति । तथा च शतप-
 थश्रुतिः । “वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्वत्वारस्तनाः स्वाहाकारो
 वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति
 स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारश्च मनुष्याः स्वधाकारं पितरः”
 इति । अतो प्राचीनावीतिना कार्यः ।

मनुस्मृतिसु माज्ञात् प्राचीनावीतं विदधाति ।

अपमयेनमग्नौकृत्वा सर्वमाहव्यरिकम् ।

अपमयेन हस्तेन निर्वपेद्दकं शुचि ॥ इति ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि “अग्नौ दे आहृतौ जुहोति देवेभ्यः” इति पिण्डपितृयज्ञप्रकरणान्नातदेवश्रुतिमामर्थ्यात् पितृ-
यज्ञात्मकस्य होमस्य दैविकत्वमभिप्रेत्य तद्विकृतिभूतस्याग्नौकरणहोम-
स्यापि दैविकत्वं मन्यमानः “अग्नौकरणहोमस्तु कर्त्तव्यं उपवीतिना ।
प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोति” इति श्रुतेः यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यत्वं
पूर्वमभिधाय न्यायान्तरेण सिद्धान्ततया प्राचीनावीतिकर्त्तव्यत्वमुक्त-
वान् । “अपमयेन वा कार्या दक्षिणाभिमुखेन च । निरूप्य हविर-
न्यमा अन्यस्मै नहि ह्रयते” इति । अस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञं पितृभ्यो
वो जुष्टं निर्वपामौति मन्त्रे मरुदेव होमदेवतार्थं पिण्डदेवतार्थञ्च
निर्वापः क्रियते । ततश्च निर्वापमन्त्रमामर्थ्यात् पितरूपधारेण सो-
मान्योर्देवतात्वमिति गम्यते । देवरूपधारेण देवतात्वाभ्युपगमे अन्यस्मै
निरूप्य अन्यस्मै ह्रयते इत्ययमपवादः । अतः पितृयज्ञाहोमः पित्र्यत्वात्
प्राचीनावीतं दिपिचधर्मयुक्तेन क्रियते इति तद्विकृतिभूतः अग्नौ-
करणहोमोऽपि तद्धर्मयुक्तेनैव कार्य इति अयमेव पक्षः अयानितिम-
न्यमान आश्रयायनः पिण्डपितृयज्ञाद्युक्तं स्वमतत्वेन पिण्डपितृयज्ञहोमं
पैतृकधर्मयुक्तमुक्ता परमतत्वेन दैविकधर्मयुक्तमुक्तान प्राचीनावीतात्व-
मुपाधाय भेदणनादायावदानमप्यदा जुह्यात् सोमाय पितृमतं
स्वधानमोऽग्र्यं कव्यवाहनाय स्वधानम इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वं
यज्ञोपवीतीति । अतोऽयमग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतयुक्तं कार्यः ।

अत्रोच्यते । कथवाहनत्वादलिङ्गानुमीयमानपितृत्वयुक्तदेवतानुरोधेन होमस्य पित्रत्वमापाद्य प्राचीनावीतमुच्यमानं प्रत्यक्षश्रुतिनिर्दिष्टदेवत्व-
युक्तदेवतान्वयनिष्पादितदैवकर्मत्वोपनीत-यज्ञोपवीतप्रतीत्या बाध्यते ।
तथा च श्रुतिः ।

म उद्धाम्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यो देवान् वा एष उपावर्त्तते
य आहिताग्निर्भवति यादर्शपूर्णमामाभ्यां यजते अथैतत् पितृयज्ञेनैवा-
चारोत्तद् देवेभ्यो निष्कृतं म देवैः प्रसृतोऽप्येतत्पितृभ्यो ददातीति ।

दैवश्च कर्म यज्ञोपवीतिना कार्यं तथा च पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते
ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाद्यापामौदन्तीति ।
“अन्यथानुपपत्त्या हि श्रुतेरस्याः सदैव तु । कर्त्तव्यं दैविके मय्यमानर्थ-
क्यमतोन्यथा” । अतोऽस्य होमस्य दैविकत्वादयं यज्ञोपवीतिना कार्यः ।
नन्वस्य दैविकत्वं पितृभ्योजुष्टं निर्वपामोति निर्वपामन्त्रविरोधः ।
मेवं । यथा दर्श-पूर्णमामयागंऽनेकदेवतामन्वन्वित्वं निरूप्य ब्रौहिषु
प्रोक्षितव्येषु अग्नये वोजुष्टं प्रोक्षामोत्यत्र वः इत्येष शब्दः केषुचिदेव
ब्रौहिषु पर्यवस्यति न सर्वेषु । तथा पितृभ्योजुष्टं निर्वपामोत्यय-
मपि केषुचित्पिण्डार्थं च पर्यवस्यति न तन्मिश्रानपि होमार्थान्
व्याप्नोति । तृष्णोमेव सर्वनिर्वाप इत्येतस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रविरोधशङ्कैव
नास्ति । अस्ति चायमपि पक्षः । तथा चापस्तम्बः मृन्मयं निर्वपति
पितृभ्योजुष्टं निर्वपामोति तृष्णो वेति । तृष्णो पृथङनिर्वाप
इत्यस्मिंस्तु पक्षे सुतरां न विरोधशङ्का अस्ति. चायं पक्षः. तथा च
चरकाध्वर्युसूत्रकृद्वत्म्.

पवित्रान्निर्हितं चरुं चिन्निर्वपति यज्ञोपवीतो दक्षिणेन हस्तेन

त्रिः प्राचीनावीती मयेन हस्तेन यज्ञोपवीतीमेक्षणं जुहुयात् सो-
माय पितृमते स्वधा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमोऽग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ।

तस्मान्न निर्वापमन्त्रविरोधः । अग्नीकरणप्रकृतिभूते पिण्डपितृ-
यज्ञहोमे चोपवीतोपदेशो दृश्यते ।

तत्र तावद्वैजवापः ।

आज्यमामिच्योदास्य यज्ञोपवीत्यस्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुती
जुहोत्यग्नये इति पृथां सोमायत्युत्तरामिति ।

‘अन्वाहार्यपचनः’ दक्षिणाग्निः ।

आपस्तम्बोऽणाह ।

अध्वर्युरुपवीतो दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षण उपस्तौर्ण तेनावदा-
याभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवाह-
नाय स्वधा नम इति तृतीयां मेक्षणेन तण्डुलान् हत्वा तृष्णीं
मेक्षणमादधाति न यमाय जुहातीत्येक इति ।

आह मांख्यायनः ।

दक्षिणं जान्वाच्य यज्ञोपवीतो प्रागामोने मेक्षणं जुहोत्यग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहति ।

ननु सूत्रकारैः पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्यैवोपवीतं होमे विहितं तस्य
च प्रकृतहोममदृष्टत्वाच्छ्रौतत्वाच्च नाप्रकृतस्मात्ताम्रोकरणहोमे तद्वि-
तुमर्हति । किन्तु स्मृतिविहितं प्राचीनावीतमेव तत्राख्यं स्मभते । मैवं ।
यथा श्रौताऽपि पिण्डपितृयज्ञोपवचनात् स्मात्ताम्रौ क्रियते, यथा च

प्रकृतान्मेयादिगृहीताप्रयाजादयोऽप्रकृतसौर्यादियोगान्वयं सम्भन्ते ।
तथा श्रौतप्रकृतपिण्डपितृयज्ञमन्त्र्युपवीतमप्यतिदेशात् स्मार्त्ताप्रह-
ताग्नौकरणहोमान्वयं लभ्यते । वाचनिकस्यातिदेशः ।
तथाचायनलायनगृह्यं ।

उद्धृत्य घृताक्रमन्नं नुजापयति अग्नौ करिष्ये करत्रै करवाणीति
वा प्रत्यभ्यनुजाक्रियतां कुरुष्व कुर्विति अग्नौ जुहाति यथोक्तं
पुरस्तादिति ।

‘पुरस्तात्’ पूर्वं पिण्डपितृयज्ञप्रकरण इत्यर्थः ।

कात्यायनगृह्येपि ।

उद्धृत्य घृताक्रमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनु-
ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भवेति ।

अत्र यद्यपि पिण्डसाध्यः पितृयज्ञ इति मुख्यया वृत्त्या पिण्डदा-
नस्यैवेदं नामधेयं तथापि दण्डवन्नतणया होमस्यापि कल्पना
इत्युहनीयं, चातुर्मास्यं प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवनामवत् । तदेव पिण्ड-
पितृयज्ञवदित्यनेन होमेतिकर्त्तव्यतातिदेशे सिद्धे यज्ञापवीतधर्मक-
ताग्नौकरणस्योपपन्ना ।

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

कुरुष्वयभ्यनुज्ञातो जलाग्नौ पितृयज्ञवदिति ।

प्रचेता अपि ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जलाग्नौ पितृयज्ञवदिति ।

पारस्करोऽप्याह ।

पैतकेरभ्यनुज्ञातो जुहाति पितृयज्ञवत् ।

अतोतिदेशादुपवीतिनाग्नौकरणहेमः कार्यः । उपदेशश्च भवति ।

तथा च गृह्ये वैजवापः ।

यज्ञोपवीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्त्राग्नौकरणं कुर्यादिति ।

आह गोभिलः ।

मन्त्रेणोपघातं जुहुयात्स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्वां स्वाहा-
ग्रये कव्यवाहनायेति द्वितीयां अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

कन्दोगगृह्ये ।

अग्नौकरिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः कुर्वित्युक्तः कांश्चमयं चोः
ममवदाय मन्त्रेणोपघातं जुहुयात् स्वाहा सोमाय पितृमत इति
पूर्वां स्वाहाग्रये कव्यवाहनायेत्युत्तरामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

अत्र होमोत्तरकाले प्राचीनावीतिवचनाद्दोमकाले यज्ञोप-
वीत्यनुक्तं भवति । नन्वेवं तर्ह्यपमव्यमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्यग्नौकम-
मित्यादिकाया मन्त्रस्मृतेः का गतिः । उच्यते । यदि तावत्प्रा-
चीनावीतप्रतिपादनपरेयं स्मृतिः तदा विग्राधं त्वनपेक्ष्यं स्यादितित्या-
यात्प्रत्यनया श्रुत्या बाध एव । वस्तुतस्तु प्राचीनावीतप्रतिपादक-
त्वमस्याः स्मृतेर्नास्त्येव । तथा च मेधातिथिनाम्य ओकस्य, स्वमतेन
परमतेन चान्यथैव व्याख्यातं कृतं । अग्रयं कव्यवाहनाय स्वधा नम
इत्याहुतिप्रक्षेपलक्षणं यन्काव्यं तदपमव्यं दक्षिणेन हस्तन कर्त्तव्यं ।
न पुनरुभयोर्हस्तयोर्मुक्तमित्यादिनिषेधभयादुभाभ्यां मयोपसृष्टेन
दक्षिणेन वा मव्येन केवलेनेति परमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याख्यानं
कृतं या अग्रावाहुतया ह्यस्ते तामां यः आवृत्यग्नौकः आवृत्त-
मानानां यः क्रमः तं सर्वमपमव्यं कुर्यात् । दक्षिणमस्या आहुताः

कुर्यान्नोदकमंस्था इत्यर्थः । अपमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति
 अत्रनेजनाख्योयमुदकनिर्वापः । तत्र चाथोदपात्रमादायावने जप-
 तौति वाजमनेयशाखायां पिण्डपितृयज्ञान्नातस्योदपात्रस्यातिदेशिकीं
 प्राप्तिं निवर्त्तयितुमिदं दक्षिणहस्तविधानं, अतो न प्राचीनावीत-
 विधायिकेयं स्मृतिः । अथवास्तु शङ्खधरस्मृतिचन्द्रिकाकारानुसारादि-
 धायिकापि तथापि कात्यायनाश्वलायनादिस्मृत्यानुसारि-कतिपयक-
 र्त्तविषयिण्येव भविष्यति । कात्यायनेन हि आद्रुकल्पेऽग्नौकरणेहोमे
 पिण्डपितृयज्ञवत् कर्त्तव्यम् । पिण्डपितृयज्ञेहोमे च मेघनेन जुहो-
 त्यग्नय इति सोमार्थेति च तेनैवोक्तं । एतस्मूत्रव्याख्यानावसरे चोपा-
 ध्यायकर्त्तव्योक्तं होमस्य यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेन च कर्त्तव्यः देव-
 तात् । म उदास्याग्नौ दे आहुतौ जुहोति देवभ्य इति श्रुतेः । न
 वा यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः किन्तु प्राचीनावीतिनैव पितृकर्माङ्गत्वात्
 प्रधानन्यायोपचाराच्चाङ्गानां महापितृयज्ञे च देवाज्यग्रहणे यज्ञोप-
 वीतिविधानात् । म यज्ञोपवीतो भूत्वाज्यानि गृह्णातीति । अथस्य
 पितृकर्माङ्गत्वेन प्रमज्जमानं प्राचीनावीतं निवर्त्तयितुं विधिर्भवन्ना-
 ज्यग्रहणादन्यत्र प्राचीनावीतमभ्यनुजानातीति गम्यते । देवत्वेन प्राप्त-
 स्यास्य प्राचीनावीतस्यानुवादाऽस्त्विति चेत् । न । अनुवादप्रयोजनास-
 म्भवाद्वाक्यस्य प्राचीनावीतापवादपरत्वात् । अत्र यद्यपि पचद्वयं दृश्यते
 तथापि प्राचीनावीतपचस्य पश्चादुपमासात्कात्यायनानुयायिभिरनु-
 ष्ठायमानत्वात्सिद्धान्तता कल्प्यते तैश्चाग्नौकरणानुज्ञार्थनादारभ्य
 प्राचीनावीतमाद्रियमाणं दृश्यते । अतो यत् नागरखण्डे प्रश्नादारभ्य
 प्राचीनावीतमुक्तं, तत्कात्यायनमतानुसारिभिरेवाश्रयणीयं ।

ततः पाकं ममादाय पृच्छेदिप्रान्नृपोत्तम ।

अहमग्नौकरिष्यामि होमं पितृममुद्भवं ॥

अनुज्ञा दीयतां मह्यमपमयाश्रितस्य भोः ।

‘ततः’ पितृब्राह्मणार्चनानन्तरं । अपमयाश्रितस्यानुज्ञा दीयता-
मिति वचनादभ्यर्चनादारभ्य प्राचीनावीतं गम्यते । आश्वलायन-
सूत्रन्तु पूर्वमेव दर्शितं । तत्र यद्यपि प्राचीनावीतं पूर्वमुक्तं पश्चाच्च
यज्ञोपवीतं तथापि तच्छाखाद्यैरादृतत्वात् प्राचीनावीतस्यैव मिद्धा-
* न्ता व्यवसीयते । केचित्पुनरनुज्ञाभ्यर्चनं यज्ञोपवीतिभिरेवानु-
ष्ठाय तदुत्तरभाविनि क्रियाकलापे प्राचीनावीतं क्रियमाणं दृश्यते ।
मत्स्यपुराणे त्वनुज्ञाभ्यर्थनोत्तरकालीनेष्वपि पर्युत्तणपर्यन्तं पदार्थेषु
यज्ञोपवीतमुक्त्वा परतः प्राचीनावीतमुक्तं । “यज्ञोपवीतो निर्वृत्य ततः
पर्युत्तणादिकं । प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वे विजानता” ॥ एतदपि
यच्छाखाद्यहतादौ विहितं सर्वथा वा येषां यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं
वा नाम्नातन्त्रैरेव ग्रहीतव्यं । यत्तु कथवाहनत्वादिलिङ्गनाम्यादेः
पितरूपत्वमुक्तं । तत्र । न हि कथवाहनेन पितृमता वा पितरूपेण
भाव्यमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति, अतो न तथागतं पित्र्यत्वं होमस्य ।
अथ यद्यग्नौ हुतं देवस्याः पितृस्यास्तर्पितं द्विजैः । भूमौ दत्तेन
तिर्यक्स्यात्सृणन्तु पितरः सदेति ज्ञातातपादिवचनेर्होमस्य पित्र्यत्व-
मुच्यते । तत्र । अस्य वाक्यस्यार्थवादरूपत्वेन विधिगुण्यभावात्त्राच
होमादेः पित्र्यत्वं निधीयते । किन्तु प्रमाणान्तरावगतं यथास्मितं
आहुं स्मृत्यते, स्वधाशब्दप्रयोगो पित्र्यत्वं लिङ्गं । वचनाद्वैवेऽपि
स्वधाशब्दः ऐन्द्रागार्हपत्योपस्थानवत् । पित्र्येऽपि नान्दीमुखदेव-

त्येयग्नौकरणहोमे स्वधाशब्दप्रयोगोपपत्तेः, विकृत्यो वा प्राचीनावी-
तोपवीतयोः दैव-पितृभ्योरूपत्वान्निश्वरूपं ह्यौदं कर्म । तच्च दैवेन
पितृणेण वा धर्मेण युक्तं कार्यं कथं पुनर्मिश्रं स्वधा नम इति मन्त्रे
उभयदर्शनात् । स्वधा हि पितृभ्यं लिङ्गं नमो दैवस्य तथा च श्रुतिः ।

स्वधाकारः पितृणां नमस्कारो देवानामुभये होज्यन्त इति ।

अत्राहुः उपवीतत्रिविधचनानां भूयस्त्वात् भूयसां स्यात्सधर्म-
त्वमिति न्यायेनोपवीतिनैव कार्यो होम इति । अन्ये तु यथाशाखं
व्यवस्थामेव प्राचीनावीतोपवीतयामन्यन्ते ।

तथा च कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः मयमपमयं तथैव च ।

आहुतीर्नां च या संख्या मा वा गम्या स्वसूत्रतः ॥ इति ॥

इति प्राचीनावीतादिनिर्णयः ।

अथाग्नौकरणहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अग्निरूपं अनग्निरूपञ्चेति द्विविधमधिकरणं । तत्र तावदग्नि-
रूपस्य निर्णये केचिदाहुः, पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे "दत्तिणाग्नौ जुहा-
ति" इति वचनादग्नौकरणं च "जुह्यात्ययजवत्" इति स्मरणादति-
देशप्राप्ते दत्तिणाग्नौ होम इति । अन्ये त्वाहुः, आहुत्य गृह्योक्तत्वात्-
दन्तर्भूतस्याग्नौकरणहोमस्य गृह्यत्व प्रकृतगृह्याग्न्यवयवगमादोपास-
नेमाविति । किञ्च । स्मार्त्तं होदङ्कर्म अतो गृह्याग्नावेव कर्त्तव्यं ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वति प्रत्यहं गृह्यौ ।

दायकालाहते वापि श्रौते वैतानिकाग्निष्विति ॥

‘स्मार्त्तं कर्म’ वैश्वदेवोपामनाग्नौकरणादिरूपं, ‘विवाहग्नौ’ विवाह-
ममयममुत्पादिते । ‘दायकालाह्ने’ रिक्थविभागकाले, वैश्वकुलादा-
हत्य मंस्कृते चौपामनेऽग्नौ कुर्वति श्रौतं कर्माग्निहोत्रादिरूपं वैता-
निकाग्निस्वाहवनीयदक्षिणाम्यादिषु कुर्वीतेत्यनुषज्यते ।

मनुरप्याह ।

श्रौपामनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञान्नपक्विष्ठ यच्चान्यद्गृह्यकृत्यकमिति ॥

अत्रोपदेशादतिदेशबाधोन्याय्य इत्यापामनान्यधिकरणत्ववादिनो-
मन्यन्ते । दक्षिणान्यधिकरणत्ववादिनस्तु बाधलाघवत्यायस्यराति-
देशिकस्याणुनग्रहाभिमतो प्राप्तबाधस्य चात्यन्तदृष्टत्वावगतावुपदेशा-
तिदेशयोः परस्परबाधेनैव सन्निवेशापपत्तावनन्यगतित्यायाभ्युपगम-
स्यातिदेशिकपदार्थबाधस्यान्याय्यत्वमनमन्दधानाः कर्म स्मार्त्तमित्या-
दिमामान्यवचनस्यापामनादिकर्मसु मावकाशत्वादग्नौकरणव्यतिरिक्तवि-
षयत्वं मन्यन्ते । ननूपदेशादतिदेशोद्वलः किमतः । न हि दुर्वलः
इत्थं बाधः, किन्तु अतुल्यविषयो दुर्वलः । किञ्च ताचनिकेयमिति देशः
उपदेशान्न भिद्यते, अतः सर्वाधानोपामनान्यभावेऽप्यर्द्धाधानेन तर्ह्यम-
ह्नावेऽपि वाहिताग्निनामावास्याश्राद्धे दक्षिणाग्नौ अग्नौकरणहोमः
कार्यः । तिथ्यन्तरश्राद्धे तु विहरणाभावेन दक्षिणाग्निरसम्भवे सर्वाधा-
निना द्विजपाणवर्द्धाधानिना आहिताग्निना चौपामनेऽग्नौकरण-
होमः कार्यः । ननु वाचनिकातिदेशोपनीतेन दक्षिणाग्निना सामान्य-
वचनप्राप्त्यमाणोऽग्नौकरणहोमाच्चिर्वर्जितः कुतः प्रत्यावृत्त्या
तदधिकरणतां लभेत । मैवं । विद्यमानो हि दक्षिणाग्निर्ज्ञातवर्त्तयश्च

पुनर्बन्ध्यासतोपमोऽपि अतः मामान्यवचनं दक्षिणाग्निमत्कर्तृकाग्नौ-
करणहोमप्रयोगान्निवर्त्तते नानाग्निकर्तृकात्तत्प्रयोगात् । अतो दक्षि-
णान्दभावे स उपामनाग्नौकर्त्तव्यः ।

तदेतदः ष विष्णुर्धर्माक्षरे मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निम् जुह्यादक्षिणाग्नौ ममाहितः ।

अनाहिताग्निस्त्वौपमदेऽग्न्यभावे द्विजेऽस्मै वा ॥

“औपमदः” गृह्याग्निः । अत्रास्मै त्वेत्यस्य पतस्य विषयविशेषः
कात्यायनन दर्शितः ।

अग्नौकरणहोमन्तु कुर्यादप्सविति यनातं ।

स यदापां ममोप स्याद्वाहुं ज्ञेयोविधिस्तदा ॥ इति ।

यत् “औपामनेनान्नमिद्विरग्नौकरणमेव च” इति प्रजापतिवचनं
तत्त्वैवलौपामनाग्निमद्विषयं । तदेवं तावदक्षिणाग्नौ होमस्तदमम्भवे
तूपामनाग्नाविति शुभ्र-शङ्खधरप्रभृतयः । अन्य उपामनाग्निमद्भावे
तत्रैव होमस्तदभावे दक्षिणाग्नावित्याहुः । ते हि “जुह्यात्विषयज्ञ-
वत्” इत्यस्यातिदेशवचनस्यापि मामान्यवचनत्वाद्दूषदंशमामान्यवचना-
नुरोधेन दक्षिणाग्न्यतिरिक्तप्राकृतपदार्थातिदेशविषयतां मन्यन्ते ।
तथा च वायुपुराण ।

अज्ञेय दक्षिणाग्निन्तु होमार्थे वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुह्यात् कर्मभिर्द्वये ॥ इति ।

अन्तराग्नौकौश्याख्यायातः । अत्र वाक्येऽग्निशब्दः प्रकृतेऽग्नौ वर्तते
आहुदयोगविधां च गृह्याग्निः प्रकृतः आहुदप्रयोगस्य गृह्यशास्त्रवि-
धयत्वात् । गृह्याग्न्यधिकारेण च गृह्यशास्त्राणां प्रवर्त्तिरिति तदभाव

एव तत्कार्यं दक्षिणाग्नि-लौकिकान्गोर्विधिर्युज्यते, तत्सदभावे तु तेनैवास्य कार्यमिद्वौ किमन्याग्निविधानेन । योऽपि धर्मशास्त्रेण आह-प्रयोगविधिः स गृह्योक्तादभिन्नः प्रत्यभिज्ञानात् । तेन धर्मशास्त्रे-ष्वपि गृह्य एवाग्निः प्रकृतः । अतोऽन्यथेतित्यत्राग्निशब्दो गृह्यपर एव प्रकृतत्वादिति युक्तमिति । एवमस्य वाक्यस्यार्थं व्याख्याय “आहि-ताग्निस् जुह्यादक्षिणाग्नौ” इत्यादिर्मार्कण्डेयवाक्यस्याप्यर्थः स्वमता-नुसार्थत्वं वर्णितः । तथाहि यदेतदाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ होमविधानं तत्सर्वविधानेनोपामनाग्न्यभावे अर्द्धविधानपक्षे तु मत्तैः उपामनाग्नौ तत्रैव होमो न दक्षिणाग्नौ विधीयते । यत्पुनरनाहिताग्निर्गोपमद इति वचनं तदक्षिणाग्नौ करणविधानादनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्न्यभावेन होमनिष्पाद-नशक्तिविरहेऽनधिकार एव पार्ष्वण्यशब्दं भवेदित्याशङ्काधिकारप्रति-पादनाय । ततश्चानाहिताग्निर्गोपमदं कुर्यान्न त्वनाहिताग्निरेवोप-मद इति तस्यार्थ इति । इदन्वययुक्तं न ह्याहिताग्निस् जुह्यादक्षि-णाग्नौ विध्यस्मिन् वचनं सर्वविधानोपामनाग्निरहितोवेत्याहिताग्नौ विशेष-णं श्रूयते । नापि कल्पयितुं शक्यं, कल्पकानुपलम्भात् । “कर्म स्मार्त्ते विवाशाग्नौ विध्यस्य विधेर्वाधोमाभूदित्यत्रविधानुयायिकी मतिः कल्पिकेति चेत् । न । न हि विशेषविधिविषयऽपवादशास्त्रविषय इति उत्सर्गशास्त्राण्यनुवर्त्तन्ते, तथाभ्युपगमे हि ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कोऽपि न्यायित्वापि विशेषविध्यपवादयोरदध्यभावविषयताप्रसङ्गः । अथाहृत्य दक्षिणाग्निमित्येतस्मिन् वचने अन्यथेतित्यभिधानात् गृह्याग्निं कार्यं दक्षिणाग्निविध्यवगतौ गृह्याग्निर्मुच्यते दक्षिणाग्निविधे-स्तदभावविषयतेत्यभिमतं । तत्र । अविहतौ तावत्कार्येऽपि विधौ

वैकृतेन प्रकृतस्य बाधो दृष्टः प्रकृतावपि फलसमसेन सोमस्य । अतः कार्येऽपि विधौ दक्षिणाग्निना गृह्याग्नेर्बाध एव न्यायः । वस्तुतस्तु अन्यर्थमित्यत्राग्निशब्देनैकवाक्योपात्तो दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायो न गृह्याग्निः, बलवान् हि प्रकरणसन्निधौर्वाक्यमन्विधिः । अतो दक्षिणाग्निकार्यं लौकिकोऽत्र विधीयत इति युक्तं । लौकिकश्चात्र स्मार्त्ता गृह्याग्निरेव विवक्षितो न पुनरसंस्कृतोऽन्यः । तस्य हि न पेटकयज्ञयोरोमो लौकिकाग्नौ विधीयत इति निषेधात् । यत्, “शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते” इत्यङ्गिरोवचने शालाग्निशब्देन गृह्यमग्निमभिधाय तदन्यमसंस्कृतं लौकिकशब्देनोक्ता तत्र होमविधानमुक्तं तद्वैश्वदेवविषयं ।

तदाहुः ।

शालाग्नौविति यच्चैतद्वाक्यमङ्गिरसेदितं ।

वैश्वदेवविधानं तस्मात्स्य होमस्य युज्यते ॥ इति ।

अतोलौकिकशब्देन गृह्याग्निरेवाच्यते । तस्य च तदुपलक्षितकार्यादृशेन विधेः प्रयोजनाभावः । न ह्यनुपलक्षितं विधीयमानः पदार्थोऽन्यत्र भवति । न च तदुपलक्षितं विधिः सम्भवति, प्रकृतौ कार्ये प्रकृतेः पदार्थविधुत्तरकालभावितात् । अतोऽन्यर्थमित्यत्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निरेवाभिधातुं न्यायः । या चात्राहिताग्निशोपमदृत्यस्यान्धकारशङ्कानिवृत्त्यर्थतोक्ता माण्योपासनाभावे दक्षिणाग्निविधौ शङ्कान्त्यर्त्तने घटते । अतश्चाहिताग्निशेदक्षिणाग्नावनाहिताग्निशेदोपासने तदुभयान्यसन्निधाने सर्वथा तदभावे पाष्णादावग्नौकरण-

होमः कार्य इति स्थितं । अत्रापराकर्मतमेवानुसृत्य स्मृतिवन्नि-
काकारेणोक्तं । अनाहिताग्नौपासनवत् आहिताग्निर्यद्वाधनेनौ-
पासनवत् औपासन एवाग्नौकरणहोमः, प्रवासादिना तदसन्निधाने
तु द्विजपाणौ जलादौ वा । सर्वाधानेनौपासनाधानेनौपासनाग्निरहि-
तत्वादाहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ । तदसन्निधाने लौकिकाग्नौ पाण्यादौ
वा यः स्वीकृतोपासनतया समुच्छिन्नाग्नितया भार्याविधुरतया
वाग्निरहितः तस्य द्विजपाणौ जलादौ वा, न जातु लौकि-
केऽग्नौ ।

तथा च स्मृतिः ।

माग्निरग्रावन्निम्नु द्विजपाणौ तथार्थौ वा ।

कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितं ॥ इति ।

अत्र लौकिकनिषधोऽनग्निकमाग्निक चार्द्धधानिसेवाश्रयते, न
सर्वाधानिनं । तं प्रति “अन्यथं लौकिके वापि जुह्यात् कर्मसिद्धये”
इत्यत्र लौकिकाग्निविधेर्दर्शितत्वात् “हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा माग्नि-
कोद्विजः” इति पराशरस्मरणाच्च । अत्राग्निशब्देन गृह्याग्निरुच्यते,
तस्मिन् विद्यमाने हस्तपलानवकाशात् । तेनात्राग्निशब्देन दक्षिणाग्निः
लौकिको वाभिधीयते । माग्निकशब्देन च सर्वाधान्येवोच्यते इति ।
तत्र तावदौपासनाभाव एव दक्षिणाग्नौ होम इत्येतावत्पूर्वमेव निरा-
कृतं, सर्वाधानिनस्य लौकिकाग्नौ होम इत्येतदप्यन्यथे लौकिकं वेत्यत्र
वचने लौकिकशब्दस्य स्मार्त्ताग्निवाचकत्वात् सर्वाधानशब्दश्रवणाभा-
वोक्त्या निरस्तमेव । यत्पूर्वं मर्यादोपासने हस्तपलानवकाशात् पराशर-
वचनेऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निर्लौकिकोच्यते न पुनरौपासनमेषौति,

तद्वक्षिणाग्निमङ्गावेऽपि समानं । अथ दक्षिणाग्निमन्निधौ पाणिपत्ताव-
काशः स तद्युपामनाग्निमङ्गावेऽपि भविष्यति । अन्यदपि स्मृतिचन्द्रिका-
कारेणभ्यधायि । सर्वाधानेनौपामनामभवे लापस्तम्बोक्त्याग्नौकरणहो-
मस्य लोप एव । तत्र हि स्मार्त्तलाच्छ्रौतं वैतानिकाग्निस्वित्युपदेशतो
दक्षिणाग्निप्राप्तिर्न विद्यते । पिण्डपितृयज्ञधर्मकलाभावात् “जुहुयात्
पितृयज्ञवत्” इत्यतिदेशतोऽपि नास्ति । अग्रेऽप्राप्तिनिधयत्वात्प्राप्ति-
निधिन्यायेन दक्षिणाग्ने लौकिकस्य वाग्नेः प्राप्तिर्न सम्भवति, अतो-
ऽधिकरणाभावालोप एव होमस्य । अतएव सर्वाधानेनौपामनस्या-
भावे धूर्त्तस्वामिनोक्तं आद्रुमृद्धं होमात् कर्त्तव्यं ब्राह्मणा आह्वनौयार्थ
इति तस्यापि प्रधानत्वादिति । सर्वाधानिना होमादुपरितनं ब्राह्मण-
भोजन-पिण्डदानात्मकं यावच्छ्राद्धं तदेवानुष्ठयं “ब्राह्मणा आह्वनौ-
यार्थे” इत्यादिवचनपर्यालोचनया ब्राह्मणभोजनस्यापि प्रधानत्वाव-
गमादिति । तदंतत् पितृयज्ञधर्मकलाभावेऽपि वचनातिदेशेन
दक्षिणाग्निप्राप्तिसम्भवादग्निरूपाधिकरणसम्भवेऽपि सर्वमाधारणस्मृति-
पुराणविहितपाणिरूपाधिकरणसम्भवादिविचारणीयमेवेति ।

अत्र गृह्यपरिशिष्टं ।

अथैक्यञ्च पूर्वशुर्मासि मास्यथ पार्वणं ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमं ॥

चतुष्पादेषु मार्गानां वक्रौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादक्षरेषु चतुर्विधिः ॥ इति ।

अत्र किलाष्टौ आहुतानि भवन्ति । अष्टकानां ह्युपरितना नव-
म्याऽथैक्यः तन्निमित्तं आद्रुमन्वैक्यं, अष्टकापूर्वदिनरूपासु सप्त-

मीषु क्रियमाणं आहुं पूर्वेद्युः । मामि मामीति यस्यां कस्या-
 क्षित्तिथौ प्रतिरूपणपक्षं क्रियमाणं आहुं अमावास्यानिमित्तकं आहुं
 पार्वणं । पुत्रादिकामनया क्रियमाणं काम्यं । अभ्युदये पुत्रजन्म-
 विवाहादौ, क्रियमाणं अष्टकामज्जकायामष्टम्यां क्रियमाणं । सुगंधैको-
 दिष्टेऽग्नौकरणाभावादकोदिष्ट-पार्वणोभयात्मकत्वात् मपिण्डौकरणस्यै-
 कोदिष्टशब्देन लक्षणया मपिण्डौकरणमुक्तं । तत्राद्येषु चतुर्षु आहुषु
 माग्नेरग्नौवैव होमः । तत्र यदापि कस्यचिदाहिताग्नेरष्टकादिषु
 औतवर्गार्थविहितदक्षिणाग्निमन्त्रिभिर्न विद्युनं सर्वविधानानेनोपामना-
 ग्निमन्त्रिभ्य नान्ति तथाप्यग्नौ होमविधानात्तदर्थमेव विहरणं कृत्वा
 होमः कार्यः । येषामिदं परिशिष्टं तेषामेवायं विधिर्वेदितव्यो न
 मर्यादा ।

इत्यग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथ होमाधिकरणभृताग्निनक्षणं ।

ब्रह्मवैवर्ते-ब्रह्माण्डपराणयाः ।

बह्वर्गुष्कन्धेन वक्रौ सममिदं विंशतः ।

विधूमे गृह्णवर्णं च हातव्यं कर्ममिद्वयं ॥

अर्चिभान् पिण्डितः शीतः मर्पिः-काञ्चनसन्निभः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणस्यैव वक्रिः स्यात् कौर्त्तिवृद्धयं ॥

एवं लक्षणके होमं यस्तु वक्रौ ममाचरेत् ।

नरनारोगणभ्यः स पूजां प्राप्नोति शश्वती ।

अत्रय पूजितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

अथाबुद्धः सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशनः ।

यजमानो भवेदन्धः सपुत्र इति च श्रुतिः ॥
 अन्येभ्यनाऽथ रूक्षो वा विस्फुलिङ्गावृतोऽथ वा ।
 अप्रदत्तिणमावृत्तः स च वङ्गिर्मिद्वये ॥
 दर्गन्त्ययैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
 भूमिश्च गाहते यस्य स तु कुर्यात् पराभवं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तुत्तृकोध-लगायुक्तो हीनमन्त्रं जृहोति यः ।
 अप्रवृद्धे मधूमेऽग्नौ सोऽन्धः स्यादन्त्यजन्मनि ॥
 स्वल्पं रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
 मार्द्रकाष्ठैश्च मसूर्णे फूटकारवति पावके ॥
 कृष्णार्चिषि मदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीं ।
 आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवं ॥

देवौपुराणे ।

तप्तहाटकवर्णाभः सूर्य-मिन्दूरकान्तिभृत् ।
 शङ्ख-कुन्देन्दुमङ्गाशो घृत-वीरनिभः शुभः ॥
 जपाभोऽशोकपुष्पाभोलालादरदमन्निभः ।
 शुभदः सर्वकार्याणां विपरीतोऽद्वयसिद्धिदः ॥
 मेघ-दन्दुभि-शङ्खौघ-वेणु-वीणास्वनः शुभः ।
 कुशेभ-शिखि-कोकानां प्रजितः कोकिलस्वनः ॥
 कुङ्कुमाङ्कुर-कर्पूर-मितगन्धिस्तु प्रजितः ।
 हंसच्छत्रेभगोकुम्भपद्माकृतिधरः शुभः ॥
 सिंह-वर्हिण-मृगानां चामराकृतिविष्यदः ।

मधूमोमृतगन्धिश्च शकषट्चरणोपमः ।
 किन्नज्वालोऽथवा रोदी नेष्टः कर्मसु पावकः ॥
 समुन्नतशिखः शस्त ऊर्द्धं वातेऽपि याति यः ।
 लेलिहानः शुभः कुण्डं दौर्गिमान् वरदोऽनलः ॥

वहृत्पग्निशिष्टे ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गाग्निं च मानवः ।
 मन्दाग्निरामयात्री च दरिद्रस्यैव जायते ॥
 तस्मात् समिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।
 आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकोन्तया ॥

सुसमिद्धे होतव्यमित्युक्तं ।

ततः समिन्धनप्रकारमाह ।

जुह्वयं जुते चैव पाणि सुर्प-स्रुवादिभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात् व्यजनादिना ॥
 मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्वाषोऽभ्यजायत ।
 पाणिं मुखेनेति तु यत्कौकिके योजयन्ति तत् ॥ इति ॥
 इत्यग्निलक्षणं ।

अथानग्निरूप-होमाधिकरण-निर्णयः ।

तत्र तावत् साम्निकस्यापि प्रवामादिना कदाचिदग्निमन्त्रिधारेण वे-
 ऽनग्निरूपेऽपि द्विजपाणौ होम इति प्रागेवाहुः “हस्त-ग्नौकरणं कुर्यादग्नौ
 वा साम्निको द्विजः” इत्यनेन । अधुनानग्निकस्य पाण्यादौ होम उच्यते
 अत्र मनु-शातातपौ ।

अन्यभावे तु त्रिप्रस्य पाणवेवोपपादयन् ।

योह्यग्निः स द्विजे विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥

योह्यग्निरित्यादिना हेतुवन्निगदेन होमाधिकरणभूताग्निकार्यमाम-
र्याविष्कारेण प्रसूयते। 'मन्त्रदर्शिभिः' वेदविद्भिर्नित्यः। तैत्तिरीयश्रु-
तावपि दृश्यते च स्तुतिः। "एष एवाग्निर्वैश्वानरो यद्वाङ्मणोऽग्नावेवेनं वै-
श्वानरे जुहोति" इति। अन्यभेदवचनस्य सादृश्यपरत्वादलौकिकाग्निरू-
पत्वाभिधानस्याप्यारोपैकनिबन्धनत्वाद् ब्राह्मणस्यानुकल्पत्वं न विरुध्यते।

अतएव यमवचनेऽग्निमादृश्येनेव स्तुतिः क्रियते।

ययान्ययस्तथा विप्रा यथा विप्रास्तयाम्नयः।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ होमोविधीयते ॥ इति।

अन्यभावोऽत्र भार्यापरिग्रहाभावकृत-तत्परिग्रहोत्तरकालिका-
ग्निस्वीकाराभावकृतः स्वीकृतममुच्छेदकृतः मन्निधानाभावकृतश्चेति
केचिदाहुः।

एके तु ममुच्छिन्नाग्नेः पार्वणश्राद्धानधिकारेऽग्नौकरणाभावान्न
ममुच्छेदनिबन्धनेऽन्यभावे पाणिविधिरित्याहुः।

अन्ये तु। अन्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे।

अन्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति ॥

इति गार्ग्य-जातृकर्णयोर्वचने उपसंहारदर्शनाद्भार्यापरिग्रहोत्तर-
कालिकास्वीकारकृतेऽप्यन्यभावे न पाणिविधिरिति मन्यन्ते।

अन्ये तु भार्यापरिग्रहात् पूर्वं नियतोऽन्यभावः। अतः स्फुटप्रती-
तिना तेन भार्यापरिग्रहोत्तरकालीनेऽप्यन्यभावोवचनेन लक्ष्यते, न
पुनरभावश्रुतिरुपसंह्रियत इति।

अपरे तु अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेदित्येव-

शब्देन यत्कौकिकान्यभावाद्यधिकरणान्तरनिराकरणं क्रियते तद्भार्या-
परिग्रहाभावकृतेऽन्यभावे नान्यस्मिन्निति गार्ह्यवचने प्रतिपाद्यते,
न पुनर्विवाहोत्तरकालौनेत्यन्यभावेषु पाण्डुरपि होमाधिकरणत्वं
निवर्तत इति । अत्राचार्यत्रिचार्यन्यायपक्षपरिग्रहः क्रियतां ।

इह जयन्तस्वामिमत्तं हरिहरेणोपन्यस्तं । अन्यभावे तु विप्रस्येति-
द्योक्तस्य कदाचित्कचिदमन्त्रिहिताग्निः साग्निरेव विषयः । यस्य हि
यत्सम्बन्धाऽस्ति तस्य कदाचित् कचिदमन्त्रिधातृवविधाः प्रयोगाः
भवन्ति । मन्त्रवत्येवायमस्य यथाश्रामावेऽयतरमाकृत्य तथा गन्तव्य-
मिति प्रयुज्यते, न पुनरन्यन्तामन्त्रवत्ययमस्य इति । तदेतज्जयन्त-
स्वामिमन्त्रतं त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वस्य तेनैव दृष्टितं ।

मस्यपुराणे त्वामान्नश्राद्धं कण्ठरेणाग्नीकरणमुक्तं ।

श्रामश्राद्धं यदा कुर्याद्विधज्ञः श्राद्धदत्तदा ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदिति ॥

तेनैवेत्यामद्रव्येण ।

श्रामश्राद्धश्चाग्निमंस्कारग्रहितस्य श्राद्धस्य साक्षादुक्तं, अन्यस्य तु
पक्वान्नाभावेऽनित्यत्वेन न्यायप्राप्तं, “एवं श्राद्धाऽपि मन्त्रान्यं कर्तु-
श्राद्धं तथैव च । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्धः ॥” इति ।
अतोऽन्म श्राद्धस्यामान्नश्राद्धं अग्नीकरणानुवादेनामद्रव्यकत्वाव्यविश-
पाविधानादनग्नौवाचनिकमग्नीकरणं तदात्तिप्रश्नानिर्गम्य पाण्डुरधिक-
रणमिति । अत्र यद्यपि विप्रस्येति सामान्तेनाक्तं तथापि प्रकृत-
त्वात् सन्निहितपरिग्रहोऽपि कारणाभावात् श्राद्धभोक्तृरेव विप्रस्येति
गन्तव्यते । प्रधानस्य प्रत्यक्षभावृतेर्निषेधात् विप्रस्येति विवक्षित-

कवचनाद्वैकस्यैव ऋह-प्राथम्याभ्यां प्रथमोपविष्टस्यैवेति । यैर्देविककर्म-
धर्मेण यज्ञोपवीतेन स्वाहाकारेण चायं होमः क्रियते तैर्देविक-
विप्रकरे कर्त्तव्यः । यैश्च पैतृककर्मधर्मेण प्राचीनावीतेन स्वधा-
शब्देन च क्रियते तैस्तु पैतृकविप्रकरे कार्यः । सर्वैर्वा देव-
करे पैतृककरे वा विकल्पेन कार्यः । यद्यपि करशब्दः साधारणस्तथापि
दक्षिणकरणे कर्त्तव्यमिति दक्षिणस्य सर्वकर्मार्हतास्मरणात् पाणौ
दद्यात्तु दक्षिण इति वचनाच्च दक्षिण एव करे होमः । तत्र तावत्
प्रथमोपविष्टस्य पैतृकस्य पाणौ होम इत्याह कात्यायनः ।

पैत्रोयः पङ्क्तिमूर्द्धण्यस्तस्य पाणावनम्रिकः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

अनम्रिकः श्राद्धकृत्ता पितृ-पितामहाद्युद्देशेन त्यज्यमान-हविरधि-
करणभूतविप्रपङ्क्तिमूर्द्धण्युपविष्टस्य दक्षिणे करे अग्नये कव्यवाहनाये-
त्यादिमन्त्रयुक्तं ऊत्वा ऊतशिष्टं अन्नं तृष्णीमेव पङ्क्तिमूर्द्धण्यादन्येषां
तत्पङ्क्त्युपविष्टानामेव पात्रेषु विभज्य निदधान्न तु देवपङ्क्त्युपविष्टानां
पात्रेषु । शेषप्रतिपत्तौ चेदमभिधास्यते । ननु ममुदास्याग्नौ दे
आहुतो जुहोति देवेभ्य इति पितृयज्ञमंजके होमे कव्यवाहनस्याग्नेः
सोमस्य पितृमतो देवस्याग्नौ करणहोमस्यापि दैविकत्वेन समानधर्मक-
त्वेन मन्त्रिधानादैविकविप्रकरे होमे प्राप्तिं कथं पैतृकविप्रकरे एवोक्तः ।
अथोच्यते । योऽग्नावग्नौ करणहोमः स दैविकः, यस्तु विप्रकरे स पैतृकः
“पाणिष्वेव वा जुहोत्यग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति ह
ब्राह्मण” इत्याश्वलायनगृह्ये श्रुतेरुद्गाहनादिति । मैवं । “जुहोति द-
वेभ्य.” इति विधिश्रुतेर्देवदेवत्वत्वेऽस्य होमस्यावधारिते “पाणिमुखाः

पितरः” इति पाणिविधिसुत्यर्थवादमात्रेण न पितृदेवत्यत्वं प्रत्येतुं शक्यं
पितृदेवत्यविप्रभोजन-पिण्डप्रदानरूपकर्ममाह्वयात् पितृकलारोपणा-
र्थवादोपपत्तेः । अथवा अग्नौकरणहोमस्यापि पितृत्वमिदं भाव्यति
परस्परया पाणेरपि तद्विप्रकारणत्वेन पितृमुखत्वमारेण सुत्युपपत्तेः
अतोऽयमग्नौकरणहोमः कचिर्देविकः कचित्पितृक इत्यतदयुक्तं ।

तदाहुः ।

देवमग्नौ करे पित्र्यमित्येतदममञ्जमं ।

देवसंत् सर्वदा देव पित्र्यसंत्पित्र्यमेव तु ॥ इति ।

अतोदेवविप्रकरे होमः कार्यः ।

तथाचाह काश्यपः ।

अनग्निको यदा विप्रः आह कुर्व्यान्तु पार्च्यन् ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रतिवेशदेविकदिज होमावृत्तौ न्यायामन्मवादकंशेष गौरवात्
विप्रस्य कर इत्येकवचनान्तस्य समाम तयाच विप्रितकवचनान्त-
देकस्यैव देवस्य ।

तदेक वायुपराणं ।

वैश्वदेवे यदेकस्मिन् भवेयुर्द्वयो दिजाः ।

तदेकपाणी होतव्यं स्याद्विधिर्द्वितमया ॥ इति ।

यदा तदेककमुभयत्र वेत्येतत्वाश्रयणं नैक एव वैश्वदेविकं
द्विजन्तदेकस्यैव पाणाविति सिद्धमेव । यदापि द्वौ देव इत्यादिद्वयम्-
मख्यानेकद्विजपञ्चाश्रयणं द्वौ चत्वारः पश्यौ वा देविक द्विजामदा-
यंकस्यैव पाणी होमः कार्यः । तावन्नेव हि होमविधिः कृताया-

स्यात् विहितहोमश्च समर्थाऽपि कृतार्थः स्यात् । अत्र विहितकृतत्वं विधि कृतत्वं विधिकृतार्थत्वं प्रतिहेतुत्वेनोपन्यस्तमिति न्यायानर्थक्यं तस्मादेकस्यैव करे होमः पूर्वाक्तन्यायाच्च प्रथमोपविष्टस्यैव दक्षिण- एव करे होमः । तदेवं पूर्वाक्तन्या कर्त्तृव्यवस्थया सर्वैर्वा समविकल्पेन देवविप्रकरे पित्र्यविप्रकरे वा होमः कार्यः । यस्तु “अग्नौ करणवत् कुर्यादद्विजातो वैश्वदेविके । पाणावत्र तु तदद्यात् न तु पित्र्ये कदाचन” इति पित्र्यपाणिनिषेध इव प्रतीयते स दैवपाणिस्तुत्यर्थान पित्र्यपाणिनिवृत्त्यर्थः । अथवा दैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्यकरे कृत्वा पुनः पित्र्य- पङ्क्तिमूर्द्धन्यकरेऽपि होमो न कर्त्तव्य इत्यत्रमर्थः । अत्र पित्र्यादिदेवस्य पितामहादिदेवस्य वामावास्याश्राद्धे यदाग्नौ होमः क्रियते यदा वा वैश्वदेविकतन्त्रानुष्ठानवति प्रयोगे वैश्वदेविकद्विजपाणौ तदा देश- काल-कर्त्तृधिकरणादिकारकेत्यादेशदेवदग्नीकरणस्यापि तन्त्रेणैवानु- स्थानं । अतस्तद्विधिवैश्वदेविकपाणौ होयन् दैविकपङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्ट- स्यैकस्यैव पाणौ जुह्यात् । यदा तु भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठानं तदा वैश्वदेविकद्विजपाणावपि होमं करिष्यन्नधिकरणभेदाद्भेदनैव होमं कुर्यात् । तथा च वैश्वदेविकपङ्क्तिद्वयोपविष्टमुष्यद्विजदयपाण्योः होमद्वयं कर्त्तव्यं । ननु तथापि तत्प्रयोगमन्त्रिहितदेश-कालेऽग्नौ तन्त्र- वैश्वदेविकार्थद्विजपाणौ वा क्रियमाणो होमः श्राद्धद्वयोपकारको भवति । तथा वैश्वदेविकभेदोप्यस्तु । अन्यथाधिकरणाख्यगुणानुगोधेन प्रधानावृत्तिः कृता स्यात् । भवेत् । न ह्यधिकरणान्तरं कृतार्थमस्त्वित्येव- मत्र होमाभ्यस्यते, किन्तु मातामहश्राद्धाख्यं प्रधानान्तरं कथं नु नाम भुङ्क्ते स्यादित्येव पाणिश्लोमस्य चानन्यश्राद्धार्थब्राह्मणपाणावनु-

ष्ठितस्यैवोपकारकत्वं निश्चितं । अतः प्रयगनुष्ठौयमानवैश्वदेविकदिज्ञ-
पाणौ होष्यन् द्वितीयवैश्वदेविकदिज्ञपाणावग्नौकरणमावर्त्तयेदेव ।
अनेनैव पित्र्यविप्रपाणावपि होमोभ्याख्यात इति अपरार्क-स्मृति-
चन्द्रिकाकार-मधुमित्रादयः । तत्र तेषां विशेषः । यदापि वैश्वदेविकं
तत्त्वं तदाण्यधिकरणभेदावृत्तिरेव होमस्य ।

तदाह कात्यायनः ।

मातामहस्य भेदऽपि कुर्यात्तन्त्रे च माग्निक इति ।

अस्यार्थः । यदा मुख्यपात्राणादौ पित्र्यविप्रकरे होमश्चिकीर्षेत्
तदा पितृ-पितामहादिपण्डितपुत्रिष्ठमुख्यदिज्ञकरे कृत्वा मातामहस्य
मन्त्रेभ्यो यो ब्राह्मणस्मास्यापि करे पथक होमं कुर्यात् । एतच्च पृथ-
ग्मातामहमन्त्रि-दिज्ञकरे होमानुष्ठानं भेदेन वैश्वदेविकानुष्ठाने
तन्त्रेण शानुष्ठाने ज्ञेयम् । अस्ति कदाचित्माग्निकस्यापि दिज्ञपाणौ
होमः । माग्निक इत्येतद्रूपलक्षण एवविधाधिकरणकैऽनग्निककर्तृकै-
ऽपि पाणिहोमस्यावृत्तिन्यायस्य मन्यतात् । पर्यावसितः पाणिरूप-
होमाधिकरणनिर्णयः ।

अथान्यान्यप्यनग्निरूपपाणि होमाधिकरणानि ।

मन्त्रपुराणम् ।

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वायु जलेऽपि वा ।

अजकर्णऽजकर्णं वा गोष्ठे वायु शिवान्तिके ॥

अजकर्णऽजकर्ण इत्यत्र लिङ्गाविवृतादेलभवादिदिवलितमेतं पुंस्त्वं ।
अत्र यद्यपि ब्राह्मणपाणं मुख्यकल्पेऽग्नौकरणवति आहुं च तस्या-
वश्यमग्न्येऽजकर्णादीनामनवकाश एव । तथापि “एष वा अग्निमैश्वानरो
४६

यद्वाङ्मणः” इति प्रत्यक्षश्रुत्या ब्राह्मणस्याग्निवाभिधानात् परोक्षश्रुति-
मूलकस्यतिमाचवृष्टानामजकृषादीनां जघन्यत्वेनात्यन्तबाधाय मम-
विकल्प एवाभ्युपेयः । ब्राह्मणस्याने दर्भवटुनिवेशे वाजादीनामव-
काशः कार्यः ।

आह शङ्खः ।

अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे ।

अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं काव्यायनोऽब्रवीत् ।

रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः ॥ इति ।

अत्राग्निमद्भावप्रतिपादनेनाग्निकार्ये विनियोगो दर्शितः । अर्थवाद-
मात्रत्वे स्थानार्थक्यापत्तेः ।

शौरपुराणे ।

अम्यभावे तु विप्रस्य पाणविवोपपादयेत् ।

महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥

कर्मपुराणे ।

अग्नेरभावादिप्रस्य पाणौ होमो विधीयते ।

महादेवस्य पुरतो गोष्ठे वा श्रद्धयान्वितः ॥ इति ।

इत्यनग्निरूपहोमाधिकरणनिर्णयः ।

अथाग्नौ करणहोमाङ्गभूतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यसं घृतभुतं ।

कुक्ष्येत्यभ्यनुज्ञातो ज्जलाग्नौ पिबत्यश्नवत् ॥

आहुकृत्ताग्नौ होमं कर्त्तुमिच्छन् बज्रतराश्वसंमिश्रमसं प्रशस्ते

द्वर्थादिरूपे पात्रे समादायाग्नौ करिष्य इति आहुभोक्तुं ब्राह्मणान-
नुज्ञापनरूपेण पृच्छेत् । तैश्च ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्येवंविधेन वाक्येनाभ्य-
नुज्ञातः सन् स्वकल्पसूत्रोक्तपिण्डपितृयज्ञहोमवज्जुह्यात् । अत्र
वचने अग्नौ करिष्य आदायेत्यपि पठन्ति । तत्र घृतप्लुतमन्त्रमादा-
याग्नौ करिष्य इति पृच्छेदित्यन्वयः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्त्रं पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः
पिण्डपितृयज्ञवद्धृत्वा ज्ञतश्लेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य उपतौति ।

अत्रान्नमादायाग्नौ करिष्य इति पृच्छतीत्युक्ते अदृष्टार्थत्वमालो-
प्यास्यत्य होमद्रव्यस्यावगतौ तात्पर्यात्तस्यैवान्नस्य ग्रहणेऽवधृते प्रकृत-
पाकात् प्रथग्भावभावनात्मकस्योद्धरणस्यार्थमिदृत्वा उद्धृत्येतिवचनमुत्-
त्थेपणार्थमितिगम्यते ।

आह प्रचेताः ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्त्रं घृतप्लुतं ।

ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञातो जुह्यात्पितृयज्ञवत् ॥ इति ।

सौरपुराणे ।

अग्नौ करिष्य इत्युक्त्वा कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञया ।

अन्त्रं घृतप्लुतं वज्रौ जुह्यात्पितृयज्ञवत् ॥

कूर्मपुराणे ।

कृत्वा समाहितं चित्तं मन्त्रयेद्दे करोमि च ।

अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथेति द्विजसक्तमैः ।

पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुह्याद्भयवाहने ॥

निगमः ।

अन्नमुद्धृत्याभिघार्त्याग्नौ करिष्य इति पृच्छतीति ।

विष्णुपुराणे ।

अग्नौ करिष्य इत्युक्त्वा तैरुक्तः क्रियतामिति ।

गृह्योक्तैर्नैव विधिना जुत्वा पात्रेषु दापयेत् ॥

जुत्वा ऊतशेषं पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रविपेदित्यर्थः । गृह्योक्ते-
नैवेत्येवकारो न स्मृति-पुराणोक्तविधिनवृत्त्यर्थः प्रत्यभिज्ञानात्
सर्वत्रैककर्म्यं सर्वशास्त्राणां परस्परसापेक्षत्वे च स्थिते सर्वधर्माप-
संहारस्य न्याय्यत्वात् । अतो विधिर्नैवेत्येवमयमेवकारो योज्यः ।

आह बोधायनः ।

अथैतांस्तुलमिश्रापः प्रतिग्राह्य गन्धेन मान्येन चालङ्कृत्याग्नौ
करिष्यामीत्यनुज्ञातो अग्निमुपसमाधाय सम्यरिस्तीर्थं तिस्र आज्याहुतीः
जुहोति । सोमाय पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । यमायाङ्गिरस्वते
पितृमते स्वधा नमः स्वाहा । अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टिष्ठते
स्वधा नमः स्वाहेति तच्छेषेणान्नमभिघार्त्यास्येता एव तिस्रो
जुहुयात् ।

‘अथेति ब्राह्मणोपवेशनादनन्तरं । ‘एतानिति ब्राह्मणान् । ‘अग्नि-
मुपसमाधाय’ अन्यायतने अग्निं प्रतिष्ठितं प्रज्वाल्य, ‘सम्यरिस्तीर्थं’
दर्भैः समन्तात् परिस्तीर्थं । ‘इतिशब्द आज्यहोमसमाप्तौ । ‘तच्छे-
षेण’ आज्याहुतिशेषेण । ‘अन्नं’ होमार्थमुद्धृतमोदनं, ‘तदभिघार्त्यं’
तस्योपरि ऊतशेषमाज्यं चारयित्वेत्यर्थः । अन्नस्यावदाय “एता एवे-
त्येतैरेव मन्त्रैस्तिस्र आहुतीर्जुहुयात् ।

मत्स्यपुराणे ।

अग्नौ कुर्यादनुदज्ञातो विप्रो विप्रैर्यथाविधि ।
स्वगृह्योक्तेन विधिना कांस्ये कृत्वा चरुन्तः ॥
अग्नौ-घोम-यमानान्तु कृत्वाप्यायनमादितः ।
दक्षिणाग्नौ प्रणीते वा य एकाग्निर्दिजेत्तमः ॥

हारीतः ।

आमाद्योदपात्रेषु ममन्यायन्तोत्यप आमिच्य सुमनसश्चोत्पूय
ब्राह्मणैरनुज्ञातः मामिधेन्यभमाधायावाह्याग्निस्वात्तादीन् ब्राह्मण-
स्यानुदपात्रैर्यथार्थमर्चयित्वा मेत्तणपाणिननुज्ञातो यत्सोमाय पितृमते
जुहोति सोमज्येष्ठान्तेन सोमपांश्च पितृन् प्रीणाति यमायाङ्गिरस्वते
यमज्येष्ठान् वर्हिषदन्तेनाग्निज्येष्ठानग्निस्वात्तांश्च यदग्निं कव्यवाहनं
स्विष्टकृतं यन्मेत्तणमादध्यादात्मानन्तेन प्रीणाति । जुतोऽस्विष्टं ब्राह्म-
णेभ्यः प्रदाय पिण्डेभ्योऽवशेषयेदिति ।

‘मामिधेन्येत्यत्र हरिहरेण समीत्स्वेतीति पाठोदर्शितः ।
वचनञ्च व्याख्यातं । तद्यथा । “ममन्यायन्त्युपयन्त्यन्या इत्यनेन मन्त्रे-
णाह्यपात्रेषु जलं प्रक्षिप्य तदपरि सुमनसः पुष्पाणि च क्षिप्त्वा
प्रोत्तणीवन्मन्त्ररहितमेवोत्पवनं कृत्वा ब्राह्मणैः समीत्स्वेत्येवमुज्ञातः
सन् इभमग्निममिन्धार्थकाष्टमग्नौ क्षिपेत् । अनुज्ञावचनदर्शनादथात्
पूर्वकालेऽग्निममिन्धनं करवाणीत्यादिप्रार्थनावाक्यं आह्नकर्त्तव्यं प्रयो-
ज्यमित्यनुमीयते । एवमिभमाधायावाहनमन्त्रैः पितृनावाह्यानन्तरं
पूर्वोपकल्पितैरुदपात्रैर्ब्राह्मणरूपाधिष्ठानस्थितानग्निस्वात्तादीन् आदि-
यहणाद्भुविर्भुक्प्रभृतीन् ययायं यस्य वशस्य येरक्षितैरर्थः आह्न-

प्रयोजनमस्यत्तिस्तानचयेत् । ते च “सोमपा नाम विप्राणामित्यादिना
मन्वादिभिर्निर्दिष्टाः । यद्वावाहन एव मृतपित्राद्यधिष्ठातृभावेनाग्नि-
ध्वान्तादिमङ्गल्यः । अर्चनन्तु पित्रादिवयस्यैव नामभिर्यथार्थमिति
वचनात् । एवञ्च जीवत्पितृकादेर्दयार्चनमिति सिद्ध्यति । अथ
मेवणपाणिग्रन्थौ कृष्यामीत्यादि पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुज्ञातः सोमादिभ्य
आहुतित्रयं कृत्वा मेवणमन्तेऽग्रावादध्यात् । ऊतावशेषान् पितृविप्र-
पात्रेषु कियन्निक्षिप्यान्यत् पिण्डार्थमवशेषयेदिति ।

उद्धृत्यान्नमित्युक्तं, तत्रान्नं विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

ततो घृताकमन्नन्तु सोणमादाय साधितं ।

तान्ग्नौ कर्षिष्य इति प्रयतः प्रार्थयेत् द्विः । ॥

महाभारतेऽपि ।

जुहुयाद् व्यञ्जन-क्षारवर्जमन्नं ततो नरः ।

अनुज्ञातो दिजेस्तैस्तु कृत्वा ॐ भगवर्धमेति ॥

‘व्यञ्जनशब्देनात्र दधि-पयस्तक-गुड-मरीचादीनि । लवणरस-
संस्कार्याणां शाक-सृपादीनान्तु लवणरसवर्जनेनेव प्रतिषेधः सिद्धः ।

‘क्षारणि’ लवणरसवन्ति द्रव्याणि ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणे ।

पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणाञ्च प्रयत्नतः ।

अथमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदमि ॥

इति पितृर्षपाकमिद्धलवणादिमंसष्टृशाकादिहोमस्मरणं, तद्येषां
गृह्येष्टौकरणहोमानन्तरं तदङ्गतया हविष्ययतिरिक्तनान्यमंसष्टृष्टेन चा-
न्नेनेणे भक्ष्यमन्त्रकोहोम उक्तस्तद्विषयमित्यविरोधः ।

स च होम आपस्तम्बसूत्रे दर्शितः ।

न चारणवणहोमो विद्यते तथा पराशरसृष्ट्याहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापो ह्येतस्मिन् जुहुयात्तद्गतमहुतश्चाग्नौ भवतीति । अथवा अन्नाभावे यदा कन्द-मूल-फलादिभिरेव आहुं तद्विषयमिदं ब्रह्माण्डपुराणवचनं । अत्र पक्वान्नं यदा आहुन्नदैव होम-पिण्डक्रिये प्रवर्त्तते । तयोः पक्वान्नद्रव्यकल्पनियमादित्येतज्ज्यम्नस्वामिमतं हरि-हरिणोपन्यस्यामत्राहुं यदा कुर्यादित्यादिपूर्वप्रदर्शितमत्यपुराणवि-रोधमूढाव्य दृषितं ।

अग्नीकरिष्यन् पृच्छतीत्युक्तं तत्र सर्वान् वैकं वेत्यपेक्षायामाह मनुः ।

तेषामुदकमानीय सपविचांस्तिलानपि ।

अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥

गन्ध-मात्यादिभिः ब्राह्मणानर्चयित्वा 'तेषां' ब्राह्मणानां, हस्ते जलं प्रक्षिप्य पवित्रमहितांस्तिलांश्च दत्त्वा 'सह' समूय युगपत्सर्वैर्ब्राह्मणैरनु-ज्ञातः सन् कर्त्ताग्नौ होमं कुर्यात् । अनुज्ञावचनात् प्रश्नाप्यनुमोयते । सहेतिवचनात् सर्वान् प्रति प्रश्नः कर्त्तव्य इति गम्यते । एकं प्रति प्रश्ने कृते सर्वैरभ्यनुज्ञाने क्रियमाणे प्रश्नस्यादृष्टार्थत्वं प्रमज्जत । 'अथश्च सर्वप्रश्नलो वैकल्पिकः । अथोद्धृत्याग्निं पङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान् पृच्छ-त्यग्नौ करिष्य इति हारगैतवचनात् अत्रैकाभिमुख्येनैकं प्रति सर्वा-भिमुख्येन सर्वान् प्रति प्रश्नोऽयमिति सुश्रुत्यत्वात्प्राभ्यनुज्ञावचने दि-जानामनध्यवसायः प्रश्नाभिप्रायः प्रश्नप्रसङ्गो वा वाच्यः ।

अभ्यनुज्ञातो जुहुयादित्युक्तं कैरभ्यनुज्ञात इत्यपेक्षायामाह पारस्करः ।

दत्त्वा गन्धादि-धूपांश्च सर्पिर्गृह्णविहृद्वरेत् ।

पैतृकैरभ्यनुज्ञातो जुहोति पितृयज्ञवदिति ॥

पैतृकैरित्यत्र ब्राह्मणैरिति शेषः । अनेन प्रश्नोऽपि पैतृकान् प्रत्ये-
वेति गम्यते । अत्रागौकरिख्ये कुरुष्वेति प्रश्नोत्तरयोः प्रकारोऽवगत एव ।
प्रकारान्तरमप्याश्रयायनगृह्ये दर्शितं ।

उद्धृत्य घृताक्रममननुज्ञापयत्यग्नौकरिख्ये कर्ग्वै कर्वाणीति वा
प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति ।

आपस्तम्बस्त्रदीप्त्यानां प्रश्नोत्तरप्रकारमाह ।

उदीच्यवत्तिस्त्वामनगतानां हस्तषूदकपात्रानयनमुद्धृत्यतां अग्नौ
च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्धृत्यतां काममग्नौ च क्रियतामि-
त्यतिसृष्ट उद्धरेच्छुद्धयाचेति ।

अत्र “प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां
शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु मरुस्वती” इति पुरातनानां वाक्यात्सर-
स्वत्युत्तरदेशमस्मिन्ने ये ते उदीच्याः तेषां वत्तिराचारः कथ्यत
इति शेषः । ‘उदकपात्रानयनं’ अर्घ्यप्रदानं । ‘ब्राह्मणानामन्त्रयते’
अनुज्ञाभ्यर्थनवाक्येनाभिमुखान् कुरुते । ‘अतिसृष्टः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अत्र पितृयज्ञवदित्यनेन अग्नौकरणक्षेमे पितृयज्ञेति कर्त्तव्यताति-
देशः कृतः, सा चेति कर्त्तव्यता आपस्तम्बादिभिः पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे
दर्शिता । तथापस्तम्बः ।

समूलं सहदाष्किञ्चं वर्धिराहरति सहदाष्किञ्चानि वा तृणान्प-
मूलान्दिनानौति दक्षिणाप्रागगैर्दर्भैः दक्षिणमग्निं परित्योयं दक्षिणं
जान्वाप्यमेक्षणे उपत्योयं तेनावदायभिघार्य सोमाय पितृमते स्वधा
नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम

इति द्वितीयां अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां ये
मेचणे तन्दुलास्तान् ऊत्वा तृष्णीं मेचणमादधाति इत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि ।

प्राचीनावीती इधमुपममाधाय मेचणेनावदाय अवदानमप्यदा
जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा
नम इति स्वाहाकारेण वा अग्निं पूर्वं यज्ञोपवीतोति ।

एवमन्यान्यपि पिण्डपितृयज्ञसूत्राणि प्राचीनावीतयज्ञोपवीतनिर्णये
द्रष्टव्यानि । अथच पिण्डपितृयज्ञधर्मातिदेशोदागोतवचने विस्तरेण
विवृतः । “कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः पूर्वाद्भूतेऽग्नौ मरुदाच्छिन्नैरुपमूल्लूनीः
परिस्तीर्णं समित्तन्त्रेण प्राप्नुवोमेचणेनाजतिदयं ऊत्वा मेचणमग्रावेव
कुर्यात्” इति । अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेण व्याख्यातः । ‘पूर्वाद्भूते-
ऽग्नौ’ परिस्तरणकालात्पूर्वमेवोद्बोधितेऽग्नौ, मूलममोपदेशे मरुदं क्र-
यत्वेन च्छिन्नैर्दर्भैः परिस्तीर्णं समित्तन्त्रेणाजतिदयार्थमेकामेव समिध-
मादाय मेचणेन यज्ञीयकाष्ठकृतेनाजतिदयं ऊत्वाग्रावेव मेचणं प्रक्षिपेत् ।
समित्तन्त्रेणेत्यनेन पितृयज्ञधर्म उक्तः पितृयज्ञं समिदाधानस्याभावात्
किन्विह धर्मान्तरमुपदिष्टमिति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यत्र समिदाधानमुक्तं ।

अन्तर्निधाय समिधं जुहुयात् कव्यवाहनमिति ।

ब्रह्मपुराणे तु घृताक्तप्रादेशमात्रमसिद्धयाधानमुक्तं ।

ॐ कुरुष्वेति तैरक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत् ।

दक्षिणायांस्तुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्थं वाग्यतः ॥

दद्यात् समिधसिद्धसिद्धिन् प्रादेशमात्रिकाः ।

घृताक्ताः समिधो कृत्वा दक्षिणायाः समन्तकाः ।

मेघेणैव घृताक्तेन जुहुयाच्चाहुतिचयं ॥

समिदर्हाश्च द्रुमास्तत्रैवोक्ताः ।

पलाश-फल्गु-न्यग्रोध-अत्रायत्य-विकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिदर्धे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥

गाम्नाः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया ये च केचन ।

पूजिताः समिदर्धेन पितृणां वचनं यथा ॥

समिद्भिस्त्राज्यलिप्ताभिर्जुहुयाद्यो कृताशनं ।

फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ।

अच्छयं सर्वकामीयं अश्वमेधफलं हि तत् ॥

समिदनर्हास्तु ।

श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शास्त्रलिस्तथा ।

नौपोविभीतकश्चैव आद्रुकर्मणि गर्हिताः ॥

चिरविल्वस्तथा टङ्गस्तिन्दुकाश्चातकौ तथा ।

तिल्वकः कोविदारश्च एते आद्रे विगर्हिताः ॥

निवासश्चैव कौटानां गर्हिताः सूरयज्ञियाः ।

गुल्मीश्च वेष्टिता ये च वल्लीभिश्च समन्ततः ॥

शकुनीनां निवासश्च वर्जयेत्तान् द्विजोत्तमः ।

अन्याश्चैवविधानं सर्वान् वर्जयेद्दे अयज्ञियान् ॥

‘पलाशः’ किंशुकः । ‘फल्गुः’ काकोदुम्बरिका । ‘न्यग्रोधः’ वटः । ‘अ .’

जटी । 'अश्वत्थः' पिप्पलः । 'विकङ्कतः' सुवटुः । 'उरुम्बरः'
जन्तुफलः । 'विल्वः' श्रीफलः । 'चन्दनं' मलयजं । 'यज्ञियाः' काश-
र्यशमीप्रभृतयः । 'मरुतः' पीतद्रुमः । 'मालः' मालवृक्षः । 'खदिरः'
बालपत्रः । 'कण्टकिनः' दण्डद्वीप्रभृतयः । 'श्लेष्मातकः' सेलुः ।
'नक्तमालः' करञ्जः । 'कपित्थः' दधित्थः । 'शाल्मलिः' स्मिरायुः ।
'नीपः' कदम्बः । 'चिरविल्वः' पूतिकरञ्जः । 'टङ्गः' अहिमारकः ।
'तिन्दुकः' स्फूर्जकः । 'आद्यातकः' कपीतनः । 'तिलकः' रोध्रः ।
'कोविदारः' काञ्चनारः । 'अयज्ञियाः' पिचुमर्द-पारिभद्रादयः ।
आह स्यञ्जः ।

परिममुह्य पर्थुच्य परिस्तीर्य दक्षिणं जान्वाथ यज्ञोपवीती
प्रागामीनेमेवणेन जुहोतीति ।
शङ्खं लिखितौ ।

धूप-गन्ध-मान्यैरेलङ्कृत्य ब्राह्मणान् मघृतमश्रमनुज्ञाय दर्भैर्द-
क्षिणायैर्ग्रं परिस्तीर्य जुहुयादिति ।

इत्यग्नौकरणाद्भूतानि प्रश्नोत्तरद्रव्याणि ।

अथाग्नौकरणदेवताहुतिमंस्था-मन्त्रविकल्पः ॥

मनु-वृहस्पती ।

अग्नेः सोम-यमाभ्याञ्च कृत्वाण्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत् पश्चात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥

अग्नि-सोम-यमाख्यानां देवतानां प्रथमेन होमेनाण्यापनकृत्वा
हविर्दानेन यथोक्तान्नप्रदानेन ब्राह्मणाधिष्ठानान् पितॄन् पश्चात्तर्पयेत् ।

मेधातिथि-हरिहराभिमतौ व्याख्या । अग्निरिति चतुर्थ्यर्थे

षष्ठी । अग्निरैका देवता, सोम-यमरूपाधिष्ठानद्वयनिष्ठैकदेवतात्व-
युक्ता द्वितीया । सोम-यमाभ्यामिति दन्दादग्नीषोमवदेकत्वावगतेः ।
एतच्च येषां गृह्ये ईदृग्विधं देवतात्वमुक्तं तेषामेव वेदितव्यमिति ।
अत्र ब्रूमः । यद्यप्यत्र सोम-यमयोः देवतात्वाच्चतुर्थ्यन्ततोचिता,
तथापि पोषणपर्यायेणाप्यायनशब्देनान्वये क्रियमाणे षष्ठ्यन्ततयैव
भाव्यं । अथ देवतात्वान्नात्र षष्ठीत्युच्येत, तर्ह्यग्नेरितीयमपि न स्यात् ।
चतुर्थ्यर्थे व्याख्याता सेति चेत् । न । आप्यायनपदेनान्वयात् । षष्ठ्यास्तु
सम्बन्धसामान्यवाचिन्या विशेषपर्यवसायित्वमभ्युपगतमेवेति न देवता-
रूपविरोधित्वं । स्वतन्त्रयोः सोम-यमयोर्देवतात्वप्रतिपादकानां
वचनानामाहुतिमन्त्राणाञ्च दर्शनान्नान्योन्यसहितयोर्देवतात्वं । न च
क्वचिद्गृह्ये तदवस्थयोर्देवतात्वमुपलभन्ते शिष्टाः । दृश्यते चोपनिष-
न्धनान्तरेषु पाठान्तरमस्य वचनस्य । “अग्नि-सोम-यमानाश्च
कृत्वाप्यायनमादितः” इति ।

यमः ।

अग्नये चैव सोमाय यमाय जुहुयान्ततः ।

अग्नये कथवाहनाय स्वाहेति जुहुयादुविः ॥

सोमाय पितृमते यमायाङ्गिरसे तथा ।

सोमस्याप्यायनकृत्वा वज्रैर्वैवस्वतस्य च ॥

हुते त्वग्नी ततः सम्यक् विधिनानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषं आदधौत समीक्ष्य च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

जुहुयादग्नये कथवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति

मार्कण्डेयपुराणे ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः ।

सोमाय वै पिष्टमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

वैश्वदेवः पादपूरणार्थत्वात् प्रयोगकाले प्रयोज्यः । गोभिले-
स्वेतावेव मन्त्रौ पुरस्तात् स्वाहाकारौ विपरौतेन च क्रमेणोक्तौ ।

मेत्तणेनोपघातं जुष्टयात् स्वाहा सोमाय पिष्टमते इति पूर्वा,
स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयामत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति ।

ब्रह्माण्डपुराणे त्वाहुतित्रयं स्वधा-नमोऽन्तास्त्वयो मन्त्रास्तथा
प्रत्याहुत्यधिकरणभूताग्निप्रदेशानां विभज्य विनियोगस्तोत्रः ।

आहुत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥

सोमाय च पिष्टमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

यमायाङ्गिरसाम्यथे स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते होममन्त्रास्तु त्रयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुष्टयादौ विवस्वते ॥ इति ।

‘अङ्गिरसाम्यथ इति यमविशेषणं ।

ब्रह्मवैवर्ते तु वैवस्वतायेति यमस्य, अङ्गिरस इत्यग्नेः सोमस्य च
विशेषणं दर्शितं ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय च पिष्टमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ॥

यमाय वैवस्वताय स्वधा नम इति ब्रुवन् ।

इत्येते वै होममन्त्रास्तयाणामनुपूर्वशः ॥

दक्षिणेनाग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ॥ इति ।

पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याहाश्रन्त्यायनः ।

मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वमिति ।
पिण्डपितृयज्ञप्रकरण एवाहापस्तम्भः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयामग्नये कव्यवा-
हनाय स्वधा नम इति तृतीयां, न यमाय जुहोतीत्येक इति ।
पितृयज्ञमेवाधिकृत्य सांख्यायनः ।

मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति ।

पितृयज्ञमेवाधिकृत्य वैजवापः ।

अन्वाहार्यपचने मेक्षणेन द्वे आहुतौ जुहोत्यग्नय इति पूर्वा
सोमायेत्युत्तरमिति ।

अत्र निर्विशेषणयोरेवाग्नीषोमयोर्देवतात्वं । अन्वाहार्यपचने-
दक्षिणाग्निः पिण्डपितृयज्ञोक्ता अर्प्यते देवताङ्गतिमन्त्रविक्रान्ताः
अतिदेशतोऽग्नौकरणे भवन्त्येवेति । एते च देवतादिविधयोयदीयेषु
कल्पसूत्रगृह्येषूक्तास्तौ तदीया एवेति व्यवस्यया बोद्धव्याः । अतश्च
यदापस्तम्बेन स्वर्गगृह्ये त्रयोदशाङ्गतिकमग्नौकरणमुक्तं तद्येषां तत्पूर्वं
तेषामेवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स ह्येवमाह । उद्धृत्यामग्नौ च

क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्भिद्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यति-
 सृष्ट उद्वरेज्जुहुयाच्चेत्येवंधर्मशास्त्रसूचोक्तप्रश्न-प्रतिवचनानन्तरमन्त्रमु-
 दृत्याग्न्युपसमाधानाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् । अस्याग्न्युपसमाधाना-
 द्याज्यभागान्तस्य कर्मणः सर्वप्रधानहोमप्राच्याङ्गकलापत्वेनापस्तम्बी-
 यगद्गोपक्रमेऽभिधानात् । आज्यभागानन्तरगस्त्रेनाज्येन च द्रव्येण
 “यन्मे मातेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौकरणसंज्ञकं प्रधानहोमं कुर्यात् ।

तथाचापस्तम्बीयगद्गसूत्रं ।

अथस्योक्तराभिर्जुहोत्याज्याहुतौरुत्तरा इति ।

उद्धृतस्यान्नस्य किञ्चित्किञ्चिद्वदानधर्मणावदायावदाय पित्रा-
 दित्र्यस्य षण्मातामहादित्रयाय षडाहुतौरुत्तराभिर्हविर्जुहुयात् ।
 मन्त्रप्रपाठकपठितानां मध्ये याः पूर्वमुक्तविनियोगास्तासामूर्ध्वं पश्य-
 माना अथ उत्तराः अत्राहुतौनामुत्तराः पाश्चात्याः षडाहुतौश्च
 जुहुयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि षष्णामुत्तराणामृचां स्वस्वदेवतानिर्गुण
 पाठकमेव च पित्रादिदेवत्याहुतिविभागेन विनियोगोऽवगम्यत एव,
 तथापि स्पष्टत्वार्थमाहुतिसंख्याज्ञानार्थं प्रयोगप्रदर्शनार्थञ्च दयोर्दयो
 विनियोगमाह, यन्मे माता प्रल्लोभ चरति यास्तिष्ठन्ति दाभ्या-
 मृग्भ्यां अमुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अत्र जुहोतीत्यनुषज्यते ।
 अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं रितुर्नाम गृहीत्वा दे आहुतौ जुहुयात् ।
 एवं यन्मे पितामही प्रल्लोभ चरति अन्नर्द्धं पर्वतेरिति दाभ्या-
 मृग्भ्याममुष्मै स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं
 पितामहस्य नाम गृहीत्वा दे आहुतौ जुहुयात् । यन्मे प्रपिता-
 मही प्रल्लोभ चरति अन्नर्द्धं अतुभिरिति दाभ्यामृग्भ्याममुष्मै

स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा इत्यत्र प्रपितामहस्य नाम गृहीत्वा
 द्वे आहुती जुहुयादिति । एवं पित्राहुतिविनियुक्ताभ्यामृग्भ्यां
 मातामहायाहुतिद्वयं, पितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः पिता-
 महायाहुतिद्वयं, प्रपितामहाहुतिविनियुक्ताभ्यां मातुः प्रपिताम-
 हायाहुतिद्वयं जुहुयात् । ऊहस्वत्र कार्यः । तत्र प्रथममन्त्रे यन्मे
 मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातामहो वृद्धामित्यूहः । द्वितीये
 मन्त्रे अन्तरन्यं मातामहाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र
 चतुर्थ्यन्तस्य मातामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं । तृतीये मन्त्रे यन्मे
 मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृद्धामि-
 त्यूहः । चतुर्थे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः पितामहाद्वृध इत्यूहः ।
 मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृपितामहनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं ।
 पञ्चमे मन्त्रे यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः
 प्रपितामहो वृद्धामित्यूहः । षष्ठे मन्त्रे अन्तरन्यं मातुः प्रपिताम-
 हाद्वृध इत्यूहः । मन्त्रद्वयेषुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तस्य मातृप्रपिताम-
 हनाम्नो ग्रहणं कर्त्तव्यं ।

तदेतदाह गृह्यभाष्यसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्यर्गे जलपिण्डादिदानके ।

यन्मेमातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इत्यादि ।

‘स्यर्गे’ एष ते ततमधु मां ऊर्मिः सरस्वानित्यादिमन्त्रत्रयेण
 ब्राह्मणभोजनार्थस्यान्नस्य स्यर्गे, ततः पूर्ववद्वदाय ये चेह पितर इत्यृचा
 एकामाहुतिं जुहोति । एवमन्नाहुतौर्ज्ज्वा षडाज्याहुतौर्ज्ज्वा ।

तत्र स्वाहा पित्रे इति पुरस्तात्स्वाहाकारेण मन्त्रेण प्रथमद्वितीये,
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां तृतीयचतुर्थे आज्याहुतीर्ज्ज्वा स्वधा स्वाहेति
मन्त्रेण पञ्चमौ जुहोति । अग्नये कथवाहनाय स्वाहेति मन्त्रेण
षष्ठौ । ततः स्विष्टिदाहुतिं कृत्वा भक्ष्य-भोज्यादिसर्वविधहविष्या-
न्नात्किञ्चिदादायोदोषौनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन्मुष्णे भस्मनि तृष्णीं
जुहोति । ततो लेपयोः प्रस्रवाभ्यां तृष्णीं वर्धिरङ्गाग्रौ प्रहरतीत्या-
दिकं परिषेचनान्तमाद्र्यम्यालौपाकोक्तं चरुं होमेष्वतिदेशप्राप्तमु-
दीच्याङ्गकलापं कृत्वा हुतशेषं ब्राह्मणपात्रेषु निदध्यात् ।

तदेतत्सर्वमप्याह गृह्यमाख्यसंग्रहकारः ।

अग्नौन्वनादिप्रतिपाद्यकर्म कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय यन्मेति-
मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौकार्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः स्वाहादिमन्त्रैरपि
सर्पिषा स्युर्होमास्ततः स्विष्टकृतन्तु कृत्वा भस्माप्यपोह्याहविरन्नहोमो-
लेपन्तु दर्व्याश्च समञ्चनादिशेषश्च कृत्वा परिषेचनान्तं पात्रेषु दद्याद्भु-
तशेषमन्नमिति ।

सप्तभिरन्नहोमा इत्यनूहितमन्त्राभिप्रायेणोक्तं । ऊहितमन्त्र-
माहित्ये हि त्रयोदशसंख्यापत्तेः । सप्तभिरित्ययुक्तं स्यात् । अयश्चा-
ग्नौकरणहोमः प्राचीनावीतिना कार्यः पैठकत्वात् । तथाचापसम्भेन
स्वगृह्यग्न्यादावित्युक्तं । “अपरपले पित्र्याणि प्राचीनावीतिनापसम्भं
दक्षिणतोऽपवर्गः” इति । अत्रापि यदा पैठकमाधारसमिन्वनादिकं
तद्यज्ञापवीतिना कार्यं ।

तदाह भाष्यार्थसंग्रहकारः ।

आधारदार्वाग्निमुखान्वभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तावत् ।

आधारयोः स्विष्टकृति प्रदिष्टं

यज्ञोपगौतं हि कपर्दिनः स्यात् ।

इत्यग्नीकरणदेवताहुतिमंख्यामन्त्रविकल्पाः ।

अथ पाण्यधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादौनि ।

शौनकगृह्ये ।

अनग्निश्वेदाज्जं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नीकरणमिति पूर्ववत्तथास्त्विति ।

अथार्यः आज्यमाज्ययुक्तमन्नन्तर्दद्यादिपात्रं स्थापयित्वा पात्रस्रो-
द्धृत्य करे धारयित्वा भवत्स्वेवाग्नीकरणमित्यधिकरणकर्मकारकयोर्नि-
र्देशं कृत्वा शेषं पूर्ववत् । अन्यधिकरणकहोमवत्करिष्ये कर्त्तव्यं करवाणोति
वा आख्यातपदं प्रयुञ्जीतित्यर्थः । तथास्त्विति ब्राह्मणा अनुज्ञान्दद्यु-
रिति यावत् । अत्रापि काकाजिगोलकवत् पूर्ववदिति मन्त्रस्वनोय ।
तथा च क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यभ्यनुज्ञावचनं लभ्यते । तत्राग्नीकर-
णधर्मान्तर्गतदेशेषु पाणिहोमे ज्ञातव्यः । तथा च होमार्थेऽन्न
पूर्वाह्नापराह्णकल्पना । अभिघारणप्रत्यभिघारणे द्विरवदानं मन्त्रेण-
नावदाय होम इति । अत्र स्मृत्यर्थमारकृता मन्त्रेण प्रविप्रानुज्ञा-
नं सन्ति परिसमूहन-पर्युक्ते भवतः^(१) इत्युक्तं ।

तत्राह स्मृतिचन्द्रिकाकारः ।

यात्र स्मृत्यर्थमारकृत् विप्रानुज्ञाभावोक्तिः मानग्निश्वेदित्यादिनि-
रन्तरोक्तशौनकवचनादर्शननिवन्धनेत्युपेक्षणीया । मन्त्राभावोक्तिरपि

(१) परिसमूहन पर्युक्ते स्त इति ख० ।

मेतुणकार्यं अन्यस्य विध्यदर्शनाच्चिन्त्या, पर्युत्तुण-परिममूहनमद्भावो-
क्तिय पांसुनिर्मनलत्तुणस्य दृष्टकार्यस्य लोपान्नियमादृष्टमात्रस्य चा-
प्रयोजकत्वादयुक्ता । यस्य त्वदृष्टरूप एव संस्कारः कार्यं परिस्तरणस्य
तदस्येव ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तौर्यं यतोऽग्निसमोहि सः ॥ इति ।

‘देवकरः’ वैश्वदेविकब्राह्मणपाणिः । देवग्रहणं पितृस्याणुपलव-
णार्थं । ‘पर्यस्तदर्भाः’ परितः सर्वतोऽन्यमनोयाः दर्भाः परिस्तरणदर्भाः
इति यावत् । अग्नौ तु निबन्धकाराः “पर्युत्तुय दर्भानास्तौर्यं पठन्ति ।
दधाम्य लिम्बनार्थं समिद्धवेदिति अग्निसमिन्बनार्थलक्ष्मणान्तदभावे
सर्वमस्मत् एव लोपः । परिममूहन-पर्युत्तुणस्यान्तर्धर्ममात्रत्वादेर्लोप एव ।
उपाध्यायकर्कस्य कुरुष्वत्याभ्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्भूत्यत्र कात्या-
यनसूत्रं पिण्डपितृयज्ञवदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनेन पौन-
रुक्त्यभावाद् ययामस्मत् परिस्तरण-परिममूहनादौ तिकर्त्तव्यतापरि-
मङ्गलार्थतामेव समर्थयितवान् । ततश्च परिममूहन-पर्युत्तुण-मेतुणादौ-
तिकर्त्तव्यताशून्यहोममात्राचारस्तु तन्मतानुसारिभिरेव प्रवर्त्तित इति
जानीमः । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यं ।

इति पाण्डधिकरणस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

पाण्डधिकरणकहोमधर्मक एवात्राकर्णाद्यधिकरणकौऽअग्नौकरण-
होमः । अग्नौकरणं करिष्य इत्येतावानेव प्रश्नोऽस्ति विशेषः ।

इत्यत्रकर्णाद्यधिकरणकस्य होमस्य प्रश्नादीनि ।

अथ ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

तत्राग्नौ होममुक्ताह याज्ञवल्क्यः ।

ऊतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथास्नाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ॥

अत्र पितृप्रियरौप्यवचनात् पैतृकविप्रभाजनेऽस्त्विति गम्यते ।

तथा च यमः ।

अग्नौकरणशेषस्तु पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृहान्तु न दद्यादैश्वदेविक इति ॥

अत्राग्नौकरणशब्दाद्वचनस्याग्निहोमविषयत्वं अन्यनग्निरूपोभय-
विधाधिकरणहोमविषयत्वं वास्तु । अग्नौकरणशब्दस्य नामधेयत्वात् ।

तथा च पङ्क्तिमूर्द्धन्यपित्र्यपाणौ होममुक्ताह कात्यायनः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्येषां तृष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् । इति ।

अन्यशब्दस्य प्रकृतसजातीयवचनत्वात् पित्र्यपङ्क्तुपविष्टविप्रपात्रे-
ऽस्त्विति लभ्यते ।

अत एवाह यमः ।

पित्र्यपाणिऊताश्वेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ।

अग्नौकरणशेषस्तु न दद्यादैश्वदेविके ॥

अथ पित्र्यपाणिगृहणमुपलक्षणं । अतो वैश्वदेविकदिजपाणौ
होमेऽपि शेषस्य पितृपात्रेष्वेव प्रक्षेपो न देवपात्रेषु । अत एव सर्वसा-
धारण्येनैव ऊतशेषस्य वैश्वदेविकपात्रप्रक्षेपः प्रतिषिद्धो ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

अग्नौकरणशेषस्तु न दद्यादैश्वदेविके ।

न हि स्मृताः श्रेवभाजो विश्वेदेवाः पुराणमैरिति ॥

यमेनापि प्रतिषिद्धः ।

अग्नौकरणशेषेण पित्र्येषु प्रतिपादयेत् ।

ऊतशेषं कदाचित् न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

न कदाचिदित्यस्यायमर्थः । यदा वैश्वदेविकपङ्क्तिमुख्यविप्राणौ होमः तदा तस्यैव वा वैश्वदेविकद्विजान्तरस्य पात्रे ऊतशेषप्रक्षेपो न कर्तव्यः । यदा वा पित्र्यपाणौ वज्रादावधिकरणान्तरे वा होमः तदानीमपि वैश्वदेविकद्विजपात्रे ऊतशेषप्रक्षेपो न कर्तव्य इति विशेषतस्तु वैश्वदेविकपात्रेषु ऊतशेषप्रक्षेपस्यैव निषिद्धः ।

दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः ।

शेषयेत् तद्विप्रेभ्यः पिष्टाद्यं शेषयेन्नयेति ॥

वायुपुराणे ।

ऊत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः श्रेवभाजो विश्वेदेवाः पुराणमैरिति ॥

पित्र्ये पात्र इति शेषः । 'पुराणमैः' पुराणजैः । उपलक्ष्यक्षीत-
कृति-स्मृतौतिहास-कल्पसूत्राद्यभिज्ञानं ।

वाजसनेयपरिब्रिष्टनिगमे तु शेषप्रतिपत्तिर्माह्वयहस्तेषूक्ता ।

श्रेवमन्त्रं हस्तेन हस्तेषु पिष्टवत्प्रदायेति ।

'पिष्टवदित्यनेन स्वधाकारोच्चारणमात्रमतिदिक्ष्यते । न पुनरवने-
जन-प्रत्यवनेजनेत्युक्तादीनि । स्वधेत्येव हविःश्रेवमाददीतेति यमवचने
धर्मान्तरपरिमङ्गलानात् । अथवैवमस्यार्थः । 'पिष्टवत्' यथा पिष्टेषु,
एतदुक्तं भवति यथा पिष्टाद्यं पिष्टपात्रेऽग्नौकरणशेषः प्रक्षिप्यते तथा

ब्राह्मणहस्तेष्वेति । अथवा पिण्डवदिति मतुवन्तं । शेषमत्र
 कियतांशेन पिण्डवत् पिण्डमन्वन्धि यथा भवति तथा ब्राह्मणहस्तेषु
 प्रलेपणीयं न कृत्स्नमित्यर्थः । पिण्डार्थं शेषयेदित्येतच्च यदाग्नौ पित्र्य-
 विप्रकरादौ वा होमस्तदापि वेदितव्यं । अवशेषणस्य पिण्डार्थत्वा-
 बगमात् । ननु दैवपाणिज्जतावशेषणस्यैव पिण्डार्थत्वोपदेशात् पित्र्य-
 पाणिज्जतावशेषणस्य तादर्थ्यं न लभ्यते । मैवं । दैवकरे ह्यमान-
 स्यात्स्यैकदंशं पिण्डार्थमवशेषयेदित्यत्र दैवकरादिविशेषणविवक्षायां
 विशिष्टोद्देशप्रसङ्गः । अतोऽग्निपाण्याद्यधिकरणज्जैकदेशेनापि सह
 शेषयेदित्येतत् सम्बध्यते ।

अत एवाह षड्विंशतिः ।

पित्र्यविप्रकरे ऊत्सा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

पिण्डेभ्यः शेषयेत् किञ्चिन्न दद्यादैश्वदेविके ॥

अत्र यद्यपि पिण्डपर्याप्तशेषमस्यादंशं कर्तुं शक्यं तथापि पिण्डार्थं
 प्रकृतसर्वरूपान्नोद्गरणस्य सत्त्वमाणत्वाद्दुर्गतान्नमिश्रौभावमात्रेणाग्नौ-
 करणशेषस्य पिण्डोपकारकत्वमवगम्यते । एवं च पिण्डपात्रप्रलेपो
 ऽस्यार्थादेव सिद्धः । यद्यपि चात्र शेषयेदिति विधिश्रवणात् पिण्डा-
 र्थमित्यर्थकर्मत्वावगमाच्च शेषधारणस्यावश्यकत्वं प्रतीयते तथाप्युप-
 युक्तद्रव्यमंस्कारकत्वेन प्रतिपत्तित्वावगमादनावश्यकत्वं शेषं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वस्यावभोयते । शेषकर्मणामप्रयोजकत्वात् । अर्थकर्मरूपाणामप्या-
 अविकर्मणां प्रस्तरयागादीनां प्रतिपत्तिरूपसम्भेदेन द्रव्यं प्रत्यप्रयोज-
 कत्वमेवाभिमतं ।

आह यमः ।

ऊते त्वग्नौ ततः सम्यग्विधानेन मन्त्रवित् ।

स्वधेत्येव हविःशेषमाददीत समीक्ष्य च ॥

होमावशिष्टमन्नमवलोक्य 'स्वधेत्येवमाददीत' पितृविप्रपात्रेषु कियत्प्रक्षिप्य शेषं पिण्डार्थमाहरेदित्यर्थः । अतस्तूष्णीं पात्रेषु निलिपे-
दित्यनेनास्य विकल्पः । यथागृह्यं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यप्याहुतेर-
ग्निप्राप्तिमात्रेणैव पाणितलप्राप्तिमात्रेण च होमममाप्तिर्जातैव शेष-
प्रतिपत्तिरमाप्तिश्च पात्रप्राप्तिमात्रेण जाता तथापि ऊत-शेषयो-
र्वचनाद्ब्राह्मणैर्भोजनं कार्यं ।

तदाह गार्ग्यः ।

यदन्नं दीयते पाणौ पात्रे वापि निधीयते ।

भुञ्जोरन् ब्राह्मणास्तन् पितृपक्ष्मैः निवेशिताः ॥

तच्च प्रक्षेपकाल एव न भोक्तव्यं । नापि भोजनार्थमुपकल्प्य-
मानादन्नान्तरात् पृथक्कृत्य ।

तथा च बह्वृचपरिशिष्टे ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमग्न्यनुबुद्धयः ।

पितरस्तेन दृष्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितं ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

आश्वलायनगृह्ये ।

यदि पाणिष्ठाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यथाग्नौ ऊतशेषमन्नं सृष्टं
दत्तमर्द्धकमिति ।

इह होमानन्तरपरिवेषणाच्च पूर्वं विधीयमानमाचमनं सन्निमि-

तन्मात्रपत्तत्काल एव ऋतभक्षणमापादयतीति भ्रमोमाभूदिति
मन्यमानेन हरिहरेणास्यार्था व्याख्यातः । यदा द्विजपाणिषु जुहु-
यात्तदा होमाधिकरणौकृतपाणिषु द्विजेष्वाचान्तेषु कृतेषु कृताचमनेषु
सत्स्वन्यदन्नं 'अनुदिशात' ददाति । आचमनस्याचाभ्यवहारसंयोगात् ।
अभ्यवहारस्यात्र 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्युत इति वचनादभ्यवहार्यस्य
पाणितलेन सह संयोगमात्रं न मुख्यं भक्षणं । मुख्ये हि भक्षणे "यस्य
पाणितले दत्तमित्यादिवचनविरोधः स्यात् । 'अथ' अनन्तरं, अग्नौ
ऊतादन्नाच्छेषभृतमन्नं ब्राह्मणेभ्योदद्यात् पितृब्राह्मणपात्रेषु निक्षिपे-
दित्यर्थः । यतस्तेन संसृष्टं समिश्रं दीयमानं अन्यदन्नं 'अर्द्धकं' 'सृदि-
कृद्भवति विशेषेण पितृणामुपकारि भवतीत्यर्थः । अत्राग्नौवित्युपल-
क्षणार्थं । वचनान्तरानुसोधात् । पाण्यादावित्यपि ज्ञेयं ।

बोधायनेन तु सोमाय पितृमते स्वधा नम इत्यादिमन्त्रवचनेना-
व्याज्रतित्रयं विधायान्यशेषेण अन्नाभिघारणमभिघाय तेनान्नेनाहुति-
वयमुक्त्वान्नशेषभक्षणे कालप्रकारौ दर्शितौ ।

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राश्रिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतमभवेत् ॥

इयच्च शेषप्रतिपत्तिर्बोधायनोक्ताग्नौकरणविषयैवेति ।

इति ऊतावशिष्टप्रतिपत्तिः ।

इत्यग्नौकरणनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-पण्डित-

श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकन्ये

आहुदिनापरकृत्ये अग्नौकरणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ० ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ परिवेषणं ।

अस्य चाग्नौकरणश्चेवप्रतिपत्युत्तरकाले कर्मव्यतामाह प्रचेताः ।

ऊतशेषं पितृभ्यस्तु दत्त्वान्नं परिवेषयेत् ।

हविष्यं मधुमांसानि पायसापूपमेव च ॥

पैठीनमिस्त्वाह ।

ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूप-दधि-मधु-घृत-पायस-कृसर-फल-
विकारानिति मत्स्यांश्चापसादयेत् ।

ब्राह्मणान् गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य मांसापूपादिकं 'उपसादयेत्'
परिवेषयेत् ।

अलङ्कृत्येत्यनेनालङ्करणस्य परिवेषणात् पूर्वकालत्वमात्रमुच्यते,
न त्वय्यवहितपूर्वकालत्वं, अतोऽलङ्करणानन्तरमग्नौकरणं कृत्वापि
क्रियमाणे परिवेषणे वचनाद्यौपपत्तः पूर्वणं महाविरोधेनैतद्व्याख्यं ।
इतिशब्दः प्रकारवचनोभक्ष्य-भोज्यप्रकाराणां सूय-आकादीनां सङ्ग-
हार्थः । मत्स्यग्रहणञ्च मांसेषु मत्स्यमांसातिशयितपितृहप्रिकरत्वयो-
तनार्थः । परिवेषणात् पूर्वञ्च यज्ञोपवीत्येव पात्रेणाज्यमादाय तृष्णौ-
मेव देवपूर्वकं भोजनपात्रेषूपस्तरणं कुर्यात् । तेषां देवतोद्देशेन त्वत्स्य-
माणहविराधारतया स्वगादितुन्यत्वात् श्रिष्टाचाराच्च । केचित्सूपस्तर-
णेऽमुं मन्त्रं प्रयुञ्जते । आमासुपक्कमैरय आसुर्यं रोहयोदिवि । धर्मी न
सामन्सपनता सृष्टिभिर्जुष्टुर्जिर्वणसे वृष्टदिति । ततः परिवेषणसौक-
र्यार्थं आद्धदेशं प्रति पाकसंभृतभाण्डाहरणं कर्मण्यं ।

तत्र प्रकारमाह मनुः ।

पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिविषेत् ॥

‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णभाजनं, रसवत्यगारात् द्वाभ्याङ्कुराभ्यां गृहीत्वा समानीय प्रकृतश्राद्धसम्बन्धिनः पितृन् उच्छिष्टस्पर्शप्रसङ्गरहिते भोजनीयविप्रसमीपदेशे स्थापयेत् । ‘शनकैः’ यथा भाण्डभेदः शब्दोवा नोत्पद्यते । ‘स्वयमिति’ मुख्यपक्षेनोक्तं । स्मृत्यन्तरोक्तस्य पत्न्यादेः परिवेषणसहायस्य तदुपकारके भाजनानयने सुतरां सम्भवात् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु ‘अन्नस्य वर्द्धितं’ अन्नपूर्णपरिवेषणपात्रं, पाणिभ्यामुपसंगृह्य तत्रत्यमन्नं भोजनपात्रेषु निविषेदिति व्याख्यातवान् । मेधातिथिस्तु सह पूर्व्या व्याख्ययैतदपि व्याख्यानमन्वमन्वत । एकेन तु पाणिना समुद्धृत्यानयने परिवेषणे च दोषमाह स एव ।

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुप्यन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

उभाभ्यां हस्ताभ्यां ‘मुक्तं’ अपरिगृहीतं यदन्नं, परिवेषणार्थमुपनीयते तत् ‘सहसा’ ‘बलेन’ दुष्टचेतसः पापात्मानः, ‘असुराः’ देवद्विषः, ‘लुप्यन्ति’ लुठन्ति । उभयोरित्यधिकरणसप्रमौ, मुक्तमित्यनाश्रितसंस्थितमिति यावत् । एवं समानीतमन्नं परिवेषणीयमित्याह स एव ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च विधिवत् मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय सर्वमेतच्छनकैः सुषमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥

‘भक्ष्यं’ शक्नुनी-मोदकादि । ‘भोज्यं’ घृतपूरादि । अत्रान्यान्यपि परिवेषणीयान्यस्नानि ब्राह्मणप्रकरणे द्रष्टव्यानि । ‘उपनीय’ विप्रान्तिकमानीय, ‘परिवेषयेत्’ भोजनपात्रेषु प्रतिपेत् । माधुर्यादीन् अन्नगुणान् ‘प्रसोदयन्’ इदं मधुरमिदममृमिदं कषायमिति वचनेन विवेच्यमानः । अत्र पित्र्यमपि परिवेषणं यज्ञोपवीत्येव कुर्यादिति यज्ञोपवीतप्रकरणे प्रतिपादितं ।

कालिकापुराणे ।

नियतो वाग्यतः सोऽथ कराभ्यां चैव भाजनं ।

विप्राये च ततो नीत्वा भवांश्च परिवेषयेत् ॥

आह यमः ।

ततो विशदमानीय भोजयेत् प्रयतो दिजान् ।

अन्नं सुपं घृतं शाकं मांसं दधि पयो मधु ।

सर्वमेतत्समानीय प्रीणयेत् यथासुखं ॥

सर्वमेतत्समानीय परिवेषणपूर्वकं पितृनुद्दिष्य त्यक्त्वा यथासुखं ब्राह्मणान् संभोज्य तर्पयदित्यर्थः । एतच्च परिवेषणं देवपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह शौनकः ।

पाकं सर्वमुपानीय संवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना देवपूर्वम् परिवेषणमारभेत् ॥

‘संवेद्य’ इदं मधुरमित्यादिप्रकारकेण वाक्येन ब्राह्मणान् प्रति संविदितं कृत्वा । एतच्च देवपूर्वकं भोजनारम्भात् प्राचीनपरिवेषणविषयं । तदूर्ध्वम् यथेष्टं येन केनचित् क्रमेण परिवेषणं कार्थं । “यद्यद्भोचेत विप्रेभ्यस्तदह्यादममृरी” इति परिवेषणे ब्राह्मणेभ्यः-

धारस्य यमेनोक्तत्वात् । एतच्च यजमानेन भार्यया शुचिना परिचार-
केण वा कर्त्तव्यं । तत्र यजमानेन क्रियमाणे परिवेषणे फलानन्त-
तामाह धर्मः ।

फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वयञ्च परिवेषणे ।

‘स्वयमिति यजमानेन । अत्र प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनपरेण फलान-
न्त्यवचनेन भार्यादिना क्रियमाणस्य प्रशस्तस्यानुज्ञा गम्यते ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

भार्यया श्राद्धकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं ।

वायुपुराणेऽपि ।

परिवेषणं प्रशस्तं स्यात् पितृकर्मणि भार्यया ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्री सहायोयतः स्मृता ॥

इति हेतुवन्निगदानुसृत्या यजमानकर्तृक एव परिवेषणं
भार्यायाः सहकारिमात्रत्वं न तु मुख्यत्वमिति गम्यते । प्रशस्तवच-
नादन्यस्यापि परिचारकस्य परिवेषणेऽनुज्ञा क्रियते । भार्ययापि
सवर्णयेव कर्त्तव्यं नान्यवर्णया ।

तथा च नारायणः ।

यद्द्रव्यं यत्पवित्रञ्च यत्पित्र्यं यत्सुखावहं ।

दिजातिभ्यः सवर्णायानार्याहस्तेन दौयते ॥

अत्र गुणातिशयार्थं तिलसहित-दर्भयुक्तपाणिना परिवेषणं कार्य-
मिति पाद्म-मात्स्ययोरुक्तं ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां श्राद्धस्य परिवेषयेत् ।

प्रशान्तचित्तः सतिल-दर्भपाणिर्विवेशतः ॥

एतच्च परिवेषणं पित्र्ये मय्योपसृष्टेन दक्षिणेन कर्त्तव्यं । आश्वला-
यनादिभिरेवंविधस्य दक्षिणस्य पित्र्यद्रव्यप्रक्षेपे साधनत्वेन विधाना-
दाचाराच्च ।

एवंविधेनापि हस्तेन केवलेन न कार्यं किंन्वयमयवर्णद्रव्यादिपरि-
वेषणपात्रान्तर्हितेन तदभावे पर्णयन्तर्हितेनापौक्यं ब्रह्माण्डपुराणे ।

नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं ।

नायसेनायसेनैव आह्न त^(१) परिवेषयेत् ॥

‘आयसेन’ लृणायममयेन, आयसेन वा नैव परिवेषयेत् ।
अत्र परिवेषणे पात्रान्तर्हितहस्तविधायकानि केवलहस्तनिषेधकानि
च भौवर्ण-रजतादिपात्रविधायकान्यायमनिषेधकानि च वज्रतराणि
वाक्यानि परिवेषणपात्रप्रकरणे द्रष्टव्यानि ।

अत्र द्रव्याः कस्यचिद्देवास्त्रस्य परिवेषणे विधिं कस्यचित्तु निषे-
धमाह कार्णाजिनिः ।

द्रव्या देयं श्रुतास्त्रस्य समस्तं यज्जनानि च ।

उदकं यच्च पक्वास्त्रं योद्रव्या दातुमिच्छति ।

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ॥

‘श्रुतान्त्रं’ पायभौदनादि । ‘पक्वास्त्रं’ मोदकादि । ‘उदकादिदाने
दर्वीनिषेधात् पात्रान्तरेण दानं कर्त्तव्यं, केवलहस्तनिषेधस्यापि दर्शि-
तत्वात् ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

हस्तदेयम्नु योद्रव्या द्रव्या देयम्नु हस्ततः ।

(१) आह्नस्विति ग० ।

विपरीतानि योऽग्नौयात् सोऽग्नौयात् पूय-शोणितं ॥

कार्णायमदर्वीनिषेधस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

कार्णायस्या हि यदत्तं दर्व्यान्नं आद्रुकर्मणि ।

हस्तेनापि हि यदत्तं तद्रक्षोभिः प्रयुज्यते ॥

परिवेषणं भूमावेव स्थितेषु पात्रेषु कर्त्तव्यं, न तु दारु-शिला-
दिपात्रान्तराद्युपरिस्थितेषु ॥

तदाह मतुः ।

गुणान् सूप-शाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥

‘भूमावेवेति भूमावेव निहितेषु भाजनेष्वित्यर्थः । ‘गुणान्’ गुण-
शब्दवाच्यान् । कांस्तानित्यपेक्षायां ‘सूप-शाकादौनित्युक्तं । ‘सूपं’ सुद्धा-
दिषाधितं वरान्नशब्दाभिधेयमोदनादिना सह मिश्रीकृत्य भोज्यमन्नं ।
‘शाकं’ पक्वं कन्द-मूल-फल-पत्रादि । चशब्दात् “भक्ष्यं भोज्यञ्च त्रिवि-
धमित्यादिना पूर्वप्रदर्शितमन्नं समुच्चीयते । एवञ्च सति यानि पायसौ-
दनापूपाद्याधारभूतानि महापात्राणि यानि च महाभाजनोपरि-
निवेश्यत्वेन प्रसिद्धानि खलु जलकाम्बलिकघृतपयःपानकाद्याधार-
भूतानि लघुपात्राणि तेषूभयेषु भूमावेव स्थितेषु परिवेषणं कार्यं
न पुनराधारान्तरस्थितेष्वित्युक्तं भवति ।

अतएव हारीतः ।

भूमावेव निदध्यान्नापर्युपरिपात्राणीति ।

‘उपरिपात्राणि’ पात्रान्तरोपरिनिधेयत्वेन प्रसिद्धानि पात्राणि ।

तान्यपि भूमावेव स्थापयेत् पात्रान्तरस्य न साधारान्तरस्योपरीत्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणीयसूत्रे तु पायसादिपरिवेषणे मन्त्रा विनियुक्ताः । पयः
 पृथिव्यामिति पायसं दद्यात् । मधुवाता ऋतायते इति मधु । आयुर्देति
 घृतं दद्यात् । अत्र मधुवातेत्ययं मन्त्रः पूर्वं दर्शितः । अवशिष्टं मन्त्रद्वय-
 मेव । पयः पृथिव्यां पय ओषधौषु पयोदिव्यन्तरिक्षे पयोधाः पयस्वतीः
 प्रदिशः सन्तु मन्त्रा । आयुर्दा अग्ने इविषा जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनि-
 रोधि । घृतं पौत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान् ॥

कठसूत्रे तु पायसौदनाद्यस्त्रस्याभिमर्शनं घृत-पयःप्रक्षेपे च मन्त्रा-
 न्तरमुक्तं । कल्पितास्त्रमभिमृश्यावोर्वामासु पक्वमिति घृतं चौरं
 चासिच्येति ।

स्कान्दे प्रभासखण्डे तु मन्त्रान्तराण्युक्तानि ।

पायसं गुह्यमयुक्तं हविष्यं गुह्यपूरितं ।

नभोवः पितरोरमाः परिविवन्नभिमन्त्रयेत् ॥

तंजोऽमि शुक्रमित्याज्यं दधिकान्निति वै दधि ।

चौरमायायमन्त्रेण व्यञ्जनानि च यानि तु ॥

भक्ष्य-भोज्यानि सर्वानि महामिन्द्रेण दापयेत् ।

मंवत्सरोऽसि मन्त्रस्तु जम्ना तेनोदकं द्विजः ॥

दापयेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

अत्र यानि यावन्ति यावद्गुणोत्कर्षशौलान्यत्रान्यंकस्य पात्रे
 परिविष्टानि 'तानि' तावन्ति तावद्गुणोत्कर्षशौलान्यत्रान्यस्यापि पात्रे
 परिवेष्ट्याणि, न तु वैपरीत्यनेत्याह हारीतः ।

पङ्कगं चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनं ।

न पङ्कगं विषमं दद्यान् याचेन्न च दापयेत् ॥

वैषम्येण तु दाने दोषमाह यमः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ।

दुष्कृतं हरते पङ्क्त्या दाता गृह्णाति यश्च तत् ॥

कुनदौसेतुकारस्य कन्याविप्रकरस्य च ।

पङ्क्तां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नापपद्यते ॥

यम-व्यासावधारतुः ।

यस्त्वेकपङ्क्तां विषमं ददाति

स्नेहाद्गयादा यदिवार्थहेतोः ।

पूर्वप्रणीतां श्रुतिभिश्च गीतां

तां ब्रह्महत्यामृषथोवदन्ति ॥

अत्र यद्यदर्शं ब्राह्मणपात्रे परिवेष्ट्ये तत्तत्काल एव पिण्ड-
पात्रेऽपि परिवेषणीयमित्यत्र लिङ्गदर्शनं ब्रह्मपुराणे ।

ततोऽन्नं सुरमं स्वादु ददौ पायसपूर्वकं ।

प्रत्यगमेकदा स्निग्धमपर्युषितमुत्तमं ॥

अन्यपश्नाकं वज्रफलं षड्रसम्बभूतोपमं ।

ब्राह्मणानाञ्च प्रददौ पिण्डपात्रे तथैव च ॥

इति परिवेषणं ।

अथ पात्रालम्ब-अपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

तत्राह कात्यायनः । ऊतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य अपति पृथिवी ते
पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्योर्चा
यजुषा वाङ्मृगमन्त्रेवगाह्यापहता इति तिलान् प्रकीर्योष्णं स्निग्धमन्नं
दद्यादिति ।

पृथिवी ते पात्रमित्यादिस्वाहान्तमुच्चार्यानन्तरमिदं विष्णुर्वि-
चक्रमे त्रेधा निदधे पदं मनूढमस्य पांसुरे इत्येतां वैष्णवीमृचं
जप्यानन्तरं विष्णा इव रत्नमेति यज्ञयोश्चार्थं पित्र्यपात्रनिहिते-
ऽग्नौकरणशेषेऽन्वेऽङ्गुष्ठमवगाह्य निवेश्यापहता इत्यादि कृत्वास्त्रं दद्या-
त्परिवेषयदित्यर्थः ।

निगमे त्वङ्गुष्ठावगाहनानन्तरं परिवेषणमुक्त्वा पात्रालम्ब-जपौ
पाठान्तरञ्च मन्त्रे दर्शितं ।

शेषमन्त्रं हस्तेन हस्तेषु पिण्डवत् प्रदायाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवगाह्य सोष्णमस्त्रं
वज्रं च दद्यादभिमृष्य पात्रं जपति । पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं
ब्राह्मणानां त्वा प्राणापानयोर्मध्येऽमृतंऽमृतं जुहोमि स्वाहेति ।

मंत्रायणीयमृचं त्वग्नौकरणशेषेऽवगाह्यङ्गुष्ठावगाहनमुक्त्वा पात्रालम्बो
मन्त्रान्तरमुक्तं । अवशिष्टेऽन्वे ब्राह्मणाङ्गुष्ठमुपयस्य द्यौः पात्रं स्वधा-
पिधानं ब्राह्मणस्त्वा पितृमुखेऽमृतं जुहोमि स्वधेति । 'अवशिष्टे'
अग्नौकरणहोमावशिष्टे, पितृपात्रप्रदत्तेऽन्वे ।

बोधायनसूत्रे तु निवेशनीयस्याङ्गुष्ठस्य नखग्न्यन्वत्पुत्रो विशेषः
पित्रादिस्थानविभागेन मन्त्रान्तराणि चोक्तानि ।

अथेतरद्ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्य अङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति
पृथिवीममन्तस्य तेऽग्निरूपदृष्टवन्तं महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा
विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोमि अक्षतममि मा पितृणां श्रेष्ठा अमुत्रा-
ऽमुष्मिन्लोके इति । द्वितीयमनुदिशति अन्तरिक्षममन्तस्य ते वायु-
रूपश्रोता यजुषि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं

द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां क्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षतममि मा पितामहानां श्रेष्ठा अमुत्राममुस्मिन् लोके । तृतीयमनुदिशति द्युममन्तस्य ते आदित्योनुख्याता मामानि ते महिमा दत्तस्या प्रमादाय पृथिवौ ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां क्त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षतममि प्रपितामहानां श्रेष्ठा अमुत्राममुस्मिन् लोक इति ।

‘इतरत्’ अग्नौकरणावशिष्टमन्नं, ‘ब्राह्मणंभ्यो निवेश’ पित्र्यविप्रपात्रेषु प्रक्षिप्य । तदेवमेतेन वचनमन्दर्भेण परिवेषणात् पूर्वमेव पात्रालम्बन-जपौ अग्नौकरणशेषे चाङ्गुष्ठावगाहनमुक्तं ।

प्रचेतसा तु पात्रालम्बन-जपाङ्गुष्ठावगाहनानि परिवेषणात्पश्चादेवोक्तानि ।

सर्वंश्च प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य मञ्जपेत् ।

‘प्रकृतं’ प्रस्तुतश्राद्धार्थतया सम्यादितं भक्ष्यभोज्यादिकं सर्वं, ‘दत्त्वा’ परिवेष्ट्य, जपेत् । पृथिवी ते पात्रमित्यादीति शेषः ।
नागरखण्डेऽपि ।

इष्टमन्नं ततो दत्त्वा पात्रमालम्ब्य मञ्जपेत् ।

‘ततः’ इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं । ‘इष्टं’ पितॄणां द्विजानाञ्च अपेक्षितं ।

अथ जयं प्रतीकेनाह द्यावपृथिव्यः ।

दत्त्वास्त्रं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणं ।

कृत्वेदं विष्णुरित्यस्त्रे द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

पैठौनमिस्तु समयं मन्त्रमाह ।

पृथिवी ते पाचं क्षौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि स्वधा,
इदं विष्णुर्विचक्रम इत्यनेनाङ्गुष्ठमन्त्रे चोदके चावधाय ।

अत्र केचिदस्त्रे निवेशितस्याङ्गुष्ठस्य प्रक्षालनार्थं उदके अवधान-
मिति व्याचक्षते । अन्ये तु भोजनार्थं पूर्वमेव परिविष्टेऽन्न इव
पानार्थं पूर्वमेवोपनीतं उदकेऽवधानमित्याहुः । तदेतन्मतद्वयमपि
दृश्यते । मानवमैत्रायणीयसूत्रं त्विदं विष्णुरित्यनधर्चाङ्गुष्ठस्य ग्रहणं,
विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणानामङ्गुष्ठमादाय विष्णो हव्यं रक्षस्वेति
वैश्वदेविके, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये निवेशोदकं पाणौ प्रदायेति ।
यमस्त्वाह ।

विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयात् रक्षेति च क्रमात् ।

वारिष्वयप्रदक्षेपु तमङ्गुष्ठं निवेशयत् ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति देवे ब्रूयात्, विष्णो कव्यं रक्षस्वेति पित्र्ये
ब्रूयादित्यर्थः । 'तमिति पूर्वमन्त्रं निवेशितं । 'अयप्रदक्षेपु' ब्राह्मणाय
स्त्रापितेषु अन्ववत् पूर्वमेव परिविष्टेषु वा ।

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

अथ दत्त्वा समगन्तु जलान्तं भोजनं क्रमात् ।

विश्वंभ्यस्त्वय देवभ्यः कुर्याच्च प्रतिपादन ॥

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु पठेन्मन्त्रञ्च वाग्यतः ।

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयत् पठन् ॥

विष्णो हव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्त्तयेत् ।

पुनस्तन्नेव मन्त्रेण पितृभ्यश्च निवेदयत् ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरादिति ॥

‘भोजनमिति भोज्यं भव-भोज्य-लेह्य-चोष्य-पेयादिकं, ‘दत्त्वा’
परिवेश्य, ‘प्रतिपादनं’ त्यागः । द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वत्यादिना त्यागपूर्व-
मनुश्रेया तदितिकर्त्तव्यतोक्ता ।

शङ्ख-लिखिताभ्यान्वङ्गुष्ठनिवेशने जानुपातनं पितृध्यानञ्चोक्तं ।
अङ्गुष्ठमुपयम्येदं विष्णुरिति जानु निषद्य भूमौ पितृन् ध्यायन्मनसेति ।

एतच्च पित्र्ये दैवे विद्यान् देवान्ध्यायन्निति वेदितव्यं । जानुनम्
निषदनं दैवे दक्षिणस्य, पित्र्ये वामस्येति विभागेन प्रत्येतव्यं ।
एतच्च सर्वेषां दैव-पित्र्यधर्माणामुपलक्षणार्थं ।

कालिकापुराणेऽश्वमध्येङ्गुष्ठस्य भ्रामणमुक्तं ।

धृत्वाङ्गुष्ठं द्विजानान्तु श्रावर्त्याज्यमधुप्लुते ।

पृथिवी त इतिमन्त्रेण हव्य-कव्ये च रक्षयेत् ॥

‘पृथिवी त इत्यनेन पृथिवी ते पात्रमित्यादि इदं विष्णुश्रियादि
विष्णो हव्यमित्याद्यन्तमुपलक्षितं । एतच्च सर्वं जप्त्वा द्विजानामङ्गुष्ठं
परिविष्टे घृत-मधुप्लुतेऽस्त्रे ‘श्रावर्त्य’ परिभ्राम्य’ तदन्नन्नेनाङ्गुष्ठेन राक्षसा-
दिभ्यो रक्षयेत् ।

विष्णुर्द्विजङ्गुष्ठरूपेण तस्य चान्नस्य रक्षिता ।

तदाह यमः ।

अङ्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पथ्यटते महर्षी ।

राक्षसानां बधार्थाय कोमेऽद्य प्रहरिष्यति ॥

तस्मात् आङ्गेषु सर्वेषु अङ्गुष्ठग्रहणं स्मृतं ।

निरङ्गुष्ठस्तु यत् आङ्गं बहिर्जानु तु यद्गुप्तं ।

तत्सर्वमसुरैर्भुजं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारीतोऽपि ।

निरङ्गुष्ठं यत् आहुं न तत्प्रोणाति वै पितृन् ।

तस्मादङ्गुष्ठमाक्रम्य जपन्मन्त्रं समाहितः ॥

इदं विष्णुर्विचक्रम इति ।

ययान् निहित पात्रं पिहितं तद्वर्षयिष्या ।

अन्तं स्यान्मायाति तदङ्गुष्ठमंस्कृतं ॥

अङ्गुष्ठग्रहणं मन्त्रान्तरं तद्भ्रामणं विष्णुयुक्तः पिप्पलादसूत्रे ।
अङ्गुष्ठमुपयमन् पात्रं प्रदक्षिणं देवेऽपमय्य पितृ अतो देवा अवन्तु,
नो यतो विष्णुरिति जपेज्जानुनो विभज्य भूमाविति ।

‘अपमय्य’ अप्रदक्षिण । अतो देवा अवन्तु, नो यतो विष्णुर्विचक्रमे
प्रयियाः साध्यामभिरित्ययं मन्त्रः अत्र प्रतीकेनोपदिष्टोऽयः ।
अथमपि पूर्वाक्तेष्वेव यजुःशिरस्क एव प्रयोज्यः । ‘जानुनो भूमौ
विभज्येत्यत्र दक्षिणं जानु देवं, मय्यन्तु पितृ इति विभागोऽनु-
मन्थ्यः, न तु जानुद्वयमण्यकैकैवेति ।

कौशिकसूत्रे ।

अङ्गुष्ठमुपयम्य प्रदक्षिणं देवं अपमय्यं पितृभ्य इदं विष्णुरिति
जपेज्जानु निषद्य भूमाविति ।

अङ्गुष्ठग्रहणं विशेषान्तरं धौम्येनोक्तं ।

परितृत्य द्विजाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्नं निवेद्ययेत् ।

राक्षसं तद्भवेदेव पितृणां नोपतिष्ठते ॥

स्वभावम्यतेरन्यथाकरणं ‘परिवर्त्तनं’ । अतो द्विजहस्तं ‘परितृत्य’
उत्तानीकृत्य, अङ्गुष्ठं न निवेद्ययेत् इत्युक्तं भवति । यजमानेनापि

स्वीयेनोत्तानेन करेणाङ्गुष्ठग्रहणं न कार्यं तथाकरणे हि तेनैव
दोषस्योक्तत्वात् ।

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनं ।

यः करोति द्विजः^(१) मोहात्तद्वै रत्नांमि गच्छति ॥

इति पात्रालम्भ-जपाङ्गुष्ठनिवेशनानि ।

अथान्नमंकल्पः ।

तत्र पित्राद्युद्देशेनान्नमंकल्पं करिष्यन् गोत्र-सम्बन्ध-नामविशि-
ष्टानवस्वादिरूपयुक्तान् पितृन् देवतात्वेन, अन्नं हविःशब्देन, ब्राह्मणा-
नाहवनौयार्थत्वेन, श्राद्धभूमिं गयात्वेन, भोक्तृन् गदाघरत्वेन, अन्नपात्रं
राजतत्वेनानुचिन्त्यानुचिन्तनदाढ्यायिं तथानुकीर्तयत् ।
प्रभासखण्डे ।

द्विजपात्रेषु दत्तान्नं कृत्वा मङ्गल्यमाचरेत् ।

दर्प्यादिस्तेन नो तेषां सम्बन्धादृश्यते यतः ॥

प्रकृतश्राद्धमिदं संपादितेभ्यो नानाजातीयान्नममुदायेभ्यः
सर्वेभ्योऽप्येकैकदिजलप्रपद्याप्रममुदायान्तरनिष्पादनममर्थतया सप्ता-
वितपरिमाणानेकदेशान्द्रुय द्विजानां पुरतः स्थापितेषु भोजनपात्रेषु
परिवेष्ट्य मङ्गल्यं पित्राद्युद्देशेन त्यागं कुर्यात् । यतोदवास्यान्धा-
दिस्यतिमात्रेण तेषां पित्रादीनां तेनान्नेन सह सम्बन्धानोत्पद्यते
किन्तु मङ्गल्यमैवेति मङ्गल्यं कुर्यादित्यर्थः । वस्त्रमन्नं पात्रे दत्त्वा
मङ्गल्यं कुर्यादित्युक्तंऽपि पात्रमङ्गल्यं मति परस्परमङ्गलेण स्वादुता-
पघातकानि यानि चान्योन्यप्राप्तपरिवेष्टणकालानि च यानि विस्मृत्य

पूर्वे न परिविष्टानि परिविष्टान्यपि पुनर्द्विजापेक्षितत्वेनावगतानि
तानि भुञ्जानेष्वपि द्विजेषु परिवेषणीयान्येव । प्रमिद्धभोजनप्रका-
रानुग्रहस्य आहुतेऽपि ममत्तत्वात् ।

अत्र केचिदाहुः ।

गुचिना गुचयं देयं सम्प्रदेयञ्च यच्छुचि ।

सम्प्रदानस्य दृष्टत्वादत एव न युज्यते ॥

इति सम्प्रदानस्याच्छिष्टकृतेनागुचित्वेन दृष्टत्वात् भुञ्जानेषु दानं
न युज्यत इत्यर्थः । किञ्च मङ्गल्योत्तरकाले दीयमानं पितृभ्यः सम्प्र-
त्यनर्थकमेव स्यादिति ।

अत्रदमुच्यते ।

भवेदेष दोषस्तस्य यः परिविष्टमात्रस्य मङ्गल्यं कुर्यात् । न तु
यः परिवेक्ष्यमाणस्यापि सम्प्रदानत्व-गुचित्वकाल एव मङ्गल्यं करोति
तस्यापि । अत एव परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणमिति सर्वेऽपि शिष्टाः
मङ्गल्यवाक्यं प्रयुञ्जते । मङ्गल्यं च कर्तृनिर्णयस्यैकाग्रमण्डनेन कृतः ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राण्यन्तरगतयोः ।

उभावयममर्या चेत् नियुक्तः कथनं व्यजेदिति ॥

‘तयोः’ दम्पत्यार्भ्ये, अन्यतरः । त्यागश्रायं द्विजपालिष्वप्यपोशान-
जलमदत्तैव कार्यः । तस्यान्ययाकरणं दोषमाहात्रिः ।

अपोशानकरे विप्रं मङ्गल्यं यः समाचरेत् ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं पितृणां नापतिष्ठत इति ॥

अत्रासमङ्गल्यस्य वैशदविकर्तृत्वकालं प्रयोगवाक्यकदेशश्च विष्णुना
प्रतिपादितः ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोगिर्निवेदयेत् पित्रे
पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ।

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यनेन शब्देन निवेदनवाक्यैकदेश एवायं
निवेदनोपनिर्देशक इति तत्वात् । 'प्राङ्मुख्योरिति वैश्वदेविकद्विजयोः ।
अनयोऽप्यपमव्यनाहवनीयम्यानोयतयोपदेशात् । तज्यमानहविर्गधि-
करणभूतत्वेन मत्प्रम्याः प्रयोगः । 'आदाविति पित्र्यविप्रापेक्षया, अनेन
पित्र्यविप्रेषु पश्यादिति लभ्यते । तत्रापि पित्रे पितामहायत्यादिना-
र्यात् प्रयोगवाक्यैकदेशादर्शितः । एतच्चान्ननिवेदनं करग्रहीततिलम-
हितोदकप्रक्षेपेण कार्यं । तथा पितृविप्रेषु स्वधाशब्दान्नेन वाक्येन ।
तथा च विष्णुधर्मात्तरे ।

नमो विश्वेभ्य इति च सतिलेनादकेन च ।

प्राङ्मुखेषु च यदन्तं तदन्नमुपमन्त्रयेत् ॥

उदङ्मुखेषु यदन्तं नाम-गोत्रप्रकीर्तनैः ।

मन्त्रयेत् प्रयतः प्राज्ञः स्वधान्तैः सममाहितः ॥

यदन्नं यत्परिविष्टं तन्नमो विश्वेभ्य इत्यादिना त्यागवाक्यात्मकेन
'मन्त्रयेत्' प्रकाशयेत् । पित्र्येषु तु यत्परिविष्टं तत्त्यागवाक्यावयवभूतैः
स्वधाशब्दान्तेर्नामगोत्रप्रकीर्तनैर्मन्त्रयेत् ।

इह वैश्वदेविकेऽन्ननिवेदनवाक्यस्य स्वाहान्तां, पित्र्ये च स्वधान्तां,
निवेदनोपनिर्देशकं शब्दश्च, निवेदनकालं पात्रालम्बनज्ञाहाविः ।

इक्ष्वाकुमुक्कमन्नाद्यमिदमन्नमुदोग्रयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्त्तनं ॥

तथा ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्त्रं ततः स्वधा ।

पितृक्रमाद्दोष्येति स्वमत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

‘स्वमत्तां’ स्वत्वस्य मदभावं, ‘विनिवर्त्तयेत्’ मनःकरणकस्त्वत्या-
गवाचक नमेति प्रयुज्जातेत्यर्थः । ‘अमुकमिति स्पृश्यमानं’, हस्तेनेत्यत्र
मयेनिति वेदितव्यं । ‘दक्षिणस्य त्यागार्थोदकधारण व्याप्रियमाणत्वात् ।
‘अन्नाद्यमित्यन्नाद्यधारणार्थं पात्रं न तु मात्तादन्त्रं । अत एव चतुर्वि-
ंशतिमते “पात्रालम्बं द्विजः कुर्यादिदं वोऽन्नमितोरयन्निति ।

अत्र देवे पात्रालम्बे त्यागजलप्रक्षेपे च देवतार्थमस्त्वस्यागवाक्य
च ओंकारयोगः स्वधाशब्दान् नमःशब्दोष्णैर्वा ब्रह्मपराण ।

ततोमधु-घृताकल्पां मोष्णमन्त्रं तिलात्तितं ।

गृहीत्वा देवतार्थेन प्रणवेनेव तत्पुनः ।

एतदोऽन्नमिति ह्युक्त्वा विद्यान् देवान् मज्जपेत् ॥

परिविष्टमन्त्रं मधु-घृतं तिलात्तितं कृत्वा पात्रालम्बदारेण मय्यक-
स्य देवतार्थेन गृहीत्वा प्रणवपूर्वकं विद्यान् देवानन्मुक्तात् एतदो-
न्नमित्यन्ननिर्देशकृत्वा विद्यान् देवान् मज्जपेत् । एतदोऽन्नमित्यतदि-
दमन्त्रमित्यनेन सह तुल्यार्थत्वादिकल्प्यते । एतद् इति निर्दृशादाम-
न्त्रणविभक्त्या देवतानिर्देशोऽत्र विवक्षितः ।

अतएवास्मिन्नेव पुराणे पित्र्यान्नत्यागवाक्यं स्पृष्टमेवेतदिभक्ति-
प्रयोगः प्रतिपादितः ।

पितृभ्यश्च ततोदद्यादन्नमामन्त्रेन तु ।

अमुकामुकगोत्रेत्तत्तभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥

नचाश्रदाने चतुर्थी स्यादित्यनेन विरोधोऽस्य शङ्कनीयः, आमन्त्र्य
तुभ्यमित्यभिधानात् । अमुकामुकगोत्रव्यस्यापि पित्रे पितामहाये-
त्यादिना मह तुल्यार्थत्वादिकल्प एव ।

माध्यायनगृह्ये ।

अन्नं चामावेतत्त इत्यनुदिश्य भोजयेत् ।

कठसूत्रे ।

पृथिवी ते पात्रमिति मङ्गल्यं हत्वा मुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा
नम इति यथालिङ्गमनुमन्य भोजयेत् ।

इत्यन्नमङ्गल्यः ।

अथ पात्रालम्भादिप्रयोगः ।

तत्र दैवधर्मदृक्कः कर्त्ता पृथे प्रथमोपवेशित-वैश्वदेविक-द्विजपात्र-
स्थितमन्नं सप्रणवव्याहृतिपूर्विकया माविद्या प्रोक्ष्यान्तानाभ्यां कराभ्यां
पात्रमालभमानः पृथिवी ते पात्रमित्यादिकं स्वाहान्तं मन्त्रमुक्त्वा
अतो देवा अवन्तु न इत्येतामिदं विष्णुर्विचक्रम इत्येतां वा अचमुचा-
र्यानुत्तानेन दक्षिणकरेणानुत्तानमंत्रं द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा विष्णोर्हृद्यं
रत्नस्वत्यनेन वैश्वदेवेन यजुषान्नं निवेशयेत् । ततो यत्र-कुशात्विनमुदकं
गृहीत्वा वामेन करेण पात्रं स्पृशन् पुरुरव-आद्रवःमंजका विश्वदे-
वा देवता इदमन्नं हव्यं ब्राह्मणस्वाहवतीयार्थं गयेयभूः शङ्ख-चक्र-
गदाधरा भोक्ता मौर्वर्णपात्रमित्यभिधाय पुरुरव-आद्रवःमंजकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्यः सोपस्करं परिविष्टं परिवृत्त्यमाणं च ब्राह्मणद्विप्रिपर्या-
प्रमिदमस्र स्वाहा नमो नम ॐ तत्सदिति तद्दकं देवतीर्थेन भूमौ
निक्षिपेत् । अनन्तरं क्रमेण दितोयादिषु वैश्वदेविकदिक्षेपु एव

मेव पात्रालम्बादिकमन्त्रागान्तं कुर्यात् । तदनन्तरं पिबधर्मयुक्तः
 कर्त्ता स्वाहाशब्दस्थाने स्वधाशब्दं हव्यशब्दस्थाने कव्यशब्दं च प्रजुज्य
 प्रथमोपविष्टपित्रद्विजपात्रे पूर्ववदङ्गुलिनिवेशनान्तं कृत्वा दिग्गुण-
 भग्नकुशत्रयमर्चितं सतिलं जलं दक्षिणकरे गृह्णीत्वा मध्यकरेण पात्र-
 मालभमानः अमुकगोत्रास्मत्पितरौऽमुकशर्मणः सपत्नीका वसु-
 षा देवता इत्यभिधाय गदाधरोभोक्ता इत्यन्तं पूर्ववदङ्गुलीर्न्धं राजतं
 पात्रमिति चोक्त्वा गोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुषेभ्य इत्या-
 भिधाय भोपस्करं परिविष्टं परिविष्ट्यमाणं च ब्राह्मणहस्तिपर्याप्त-
 मिदमन्त्रं स्वधा नमो नम ऐतत्सदित्युच्चार्य तद्दत्तं पितृतीर्थेन
 भूमौ नितिपत । एवं क्रमेण पैतृकदिजेषु त्यागं कृत्वा पितामह-
 नात्रा रुद्ररूपानुकीर्त्तनेन च पितामहदिजेषु प्रपितामहनाम्ना
 ।।दित्यरूपानुकीर्त्तनेन च प्रपितामहेषु दिदोष्वपि कृत्वा स्वीय-
 स्वीयनाम्ना वस्वादिरूपानुकीर्त्तनेन च मातामहदिजेषु कुर्यादिति ।

इति पात्रालम्बादिप्रयोगः ।

अथ माविवाजपादि ।

तत्र पारम्परः ।

मङ्गल्य पितृदेवेभ्यः मावित्रो-मधुमज्जपः ।

आहुं निवेद्यापोजानं जुषप्रैषोऽय भोजनं ॥

देवेभ्यः पितृभ्यश्चान्नं 'मङ्गल्य' यथोक्तविधिना त्याक्त्वा, 'मावित्रो'
 सवितृदेवत्यां गायत्री, मधुमतीञ्च जप्त्वा आहुं च निवेद्य दर्शयिष्य-
 माणेन प्रकारेण आहुस्यान्विष्टवाचनं कृत्वापोजानञ्च च द्विजकरे
 दत्त्वा जुषध्वमिति प्रैषेण भोजयेत् ।

अस्य मधुमस्यर्वकरणे मधुमतीभिरनुमन्त्रणे च लिङ्गदर्शनं ब्रह्म-
पुराणे

तिलपतं पितृस्वन्नमाज्यपतं मधूक्षितं ।

मन्त्रितं प्रयिगीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

जगौ वराहः ।

एतत् मधुमेचनादिकमच्छिद्रवाचनप्रकारश्चाह यमः ।

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुवातेति मन्त्रितं ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत् ॥

अच्छिद्रमित्यस्यानन्तरं जायतामिति प्रयोक्तव्यं । दौधायनेना-
च्छिद्रं जायतामिति प्रयोगस्य दर्शितत्वात् । अत्र जायतां सर्वमच्छि-
द्रमिति विप्रवेक्तव्यं । अभ्यर्थनस्येतद्वाक्यप्रत्यर्थत्वात् । एतच्चापोशम-
दानात् पूर्वमेव कर्त्तव्यं । पश्चात्करणे हि प्रचंतमा दोषस्योक्तत्वात् ।

आपोशानकरागणामच्छिद्रस्य तु भाषणात् ।

निराशाः पितरोयान्ति देवैः सह न संशयः ॥

अत्र याज्ञवल्क्यः सावित्रो जपस्य व्याहृतिपूर्वकत्वमाह ।

मव्याहृतिकां गायत्रौ मधुवाता इति तृचं ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जोरन्तेऽपि वाग्यताः ॥

यथासुखञ्च पश्चमिति वाच्यमित्यर्थः ।

मानव-मैत्रायणौयसृचं तु प्रणवपूर्वकत्वं व्याहृतिस्वरूपं गायत्र्या-
त्स्विरभ्याम इत्यादयोविशेषाः प्रदर्शिताः । ॐ भूर्भुवः स्वस्तु मवितुर्गिति
अहोक्त्वा मधुवाता कृतायत इति तृचं मध्विति चिह्नत्वा प्रीयन्ता

पितरः पितामहाः प्रपितामहा वाग्यतः मन्त्रिष्टतमायत्रानि दद्यात् ।

प्रचेतास्त्वपोशानदानानन्तरं मावित्रौ जपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ मावित्रौ त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति शृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥

कात्यायनोऽप्यपोशानदानानन्तरमेव त्रिः सकृद्वा गायत्रौ जपमाह ।

अपोशानं प्रदायाथ जपेद्व्याहृतिप्रविकां ।

गायत्री त्रिः सकृदेति ।

अतश्च गायत्रीजपादिकं स्वगृह्यसूत्रायनुसारेणापोशानदानात्पूर्वे
पद्यादा कर्त्तव्यं ।

ब्रह्मपुराणे त्वपोशानदानात्पूर्वं तिलानादिविकिरणमण्यकं ।

तिलयुक्तं पानीयं सकृदन्तर्गच्छेत् ।

विकिरेत् पितृभ्यस्तृप्त्यो जपत्रयहता इति ।

तेभ्योदद्यादपोशानं भवन्तः प्राणयन्त्विति ॥

अपोशाने च क्रियमाणं भुवि बलिप्रलेपो न कार्यः ।

तथा च भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्तन्येन ब्राह्मणस्तन म मर्म्मस्यैकदमभवेत् ॥

'पितृणामन्नं देव-पितर्यमुपकल्पितमन्नं । अतस्त्यागात् पूर्वमपि
चित्रगुप्तादिभ्यो बलिर्न देयः ।

अत एवात्रिः ।

दत्तं वाण्यवादत्तं भूमौ योनिर्निषेद्धलिं ।

भोजनात् किञ्चिदन्नाद्यं धर्मगजाय वै बलिं ।

दत्त्वाथ चित्रगुप्ताय विप्रश्चौर्यमवाप्नुयात् ॥

अथ भोजनप्रेषे विशेषो वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

तान्नं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिमंस्कृतं ।

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरं ॥

मार्कण्डेयपुराणे तु ।

भाजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि ।

यथासुखं जुषध्वं भोरिति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

अथ च “यज्ञश्वरोहव्यसमस्तकव्य-भोक्ताव्ययात्माहरिरीश्वरोऽथ ।

तत्सन्निधानादपयान्नु मद्योरलांस्त्येषाण्यसुराश्च सर्वे” इत्युच्चार्य “पितृ-
स्वरूपी भगवान् यज्ञपुरुषः प्रीयतां” इति चाभिधाय कुश-तिलयुक्तं
जलं दक्षिणकरेण ब्राह्मणसमीपे भूमावामिच्छ दिजान्नमःकुर्यादि-
तिमिष्टाचारादवगन्तव्यं ।

आह व्यासः ।

जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्नौद्युरपोशानादनन्तरं ॥

अत्रानिषिद्धनित्यभोजनविधिप्राप्तं प्राणाहुतिग्रहणमपि कर्तव्य-
मेव । अथ यजमानः “पिता-पितामहस्यत्यादीनां जपप्रकरणे प्रद-
र्शितानां मन्त्राणां जपं कुर्यात् ।

आह कात्यायनः ।

अश्वसु जपेत्प्याहुतिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिंशं रक्षोघ्नान्
पितृमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणीति ।

एतच्च जपप्रकरण एव व्याख्यातप्रायं ।

वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

रक्षोघ्नमन्त्रांश्च जपेत्^(१) भूमेरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्तएव दिजमत्तमाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चक्रदुष्टं नरोदद्यात् संस्तवेन प्रलोभयन् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् तिलैश्च विकिरेन्महीं ॥

अथ यजमानो ब्राह्मणान् भोजयन् भक्षभोज्यादीनि नाप्रयच्छन्
न प्रेतेत । मुहुर्मुहुः प्रयच्छन् याचितं प्रयच्छन्नाप्रयच्छन् विविधान्न-
गुणकीर्त्तनेन प्ररोचयन् ददामौत्ववदत् शनैरुदोष्य किञ्चित् किञ्चिद-
र्शयन् हविर्गुणान् पृच्छन् अन्तरान्नरास्वादु शिशिरम्वच्छं पयः पाय-
यन् भुञ्जानानवलोकयन् श्रद्धधानः पितृन् ध्यायन् काम-क्रोध-
लोभ-मोह-दम्भाहङ्कार-मत्सर-परुषभाषण-दैन्याश्रुपातादीन् अकुर्वन्
अनन्यमनाः शनैः शनैः भोजयेदित्येवमादयो भोजयित्वनियमास्तप्रक-
रणोक्ता अनुमन्थेयाः । भुञ्जानैश्च ब्राह्मणैर्मौनिभिरितस्ततोऽनवलोकय-
द्भिर्भाजनव्यापारव्यतिरिक्तमिन्द्रियचापन्यमकुर्वद्भिः क्रोध-हाम-त्राम-
विस्मयविधुरैः पादेन पादपादुकामनाद्यनाकमद्भिः अकृतज्ञानुमिपातनैः
परस्परमस्पृशद्भिः प्रमादात् स्पर्शं भोजनमत्यजद्भिर्हस्तमङ्कतेनापि हवि-
र्गुणानकथयद्भिः पानीयपानादित्यतिरेकेण भूतस्मात् पात्रमनुद्गर-
द्भिर्विमुक्तभाजनैः अवहिकक्षेत्रवहिरजानु-करैरवहिकृताङ्गुलतर्जनी-
ग्रामग्राहिभिरकृतकृच्छतादिशब्दैर्योतावशिष्टपायिभिरखादितार्द्वशिष्ट-
खादिभिर्भुग्वादिगलितदन्तच्छिन्नावशेषेषु पात्रेऽश्रमस्थापयद्भिर्भुग्वा-

मारुतेनोष्णमकुर्वद्भिर्निष्टीवद्भिर्नामहस्तेनान्न-शिरश्चरण-वस्तीन् पादेन
भोजनभाजनद्यास्पृशद्भिर्नतिमात्रभोजिभिर्दधि-मधु-दुग्ध-सक्तु-मर्पि-
वर्जममर्वाग्निभिर्भाक्तव्यमित्येवमादयोभोक्तृनियमास्तत्प्रकरणोक्ता वेदि-
तयाः ।

इति सावित्रीजपादि ।

अथ विकिरादि ।

तत्र तावत्कम-विधौ ।

आह धर्मः ।

केषाञ्चिद्विकिरः पूर्वं हस्तिप्रश्नस्तथापरः ।

प्रश्नपूर्वमयान्येषां विकिरस्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानात्पूर्वञ्च केषाञ्चिद्विकिरो मतः ।

अन्येषान्नु ततः पश्चाद्विदुषामिति मन्त्रतं ।

गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषाञ्चिद्विकिरस्तदनन्तरं ॥

अमृतापिधानान्तृष्यादिप्रश्नात् गायत्र्यादिजपात्पूर्वं विकिर इत्येतं
पञ्चमाश्रित्याह कात्यायनः ।

हस्मान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदप्युदत्त्वा पूर्वं गायत्रीं जप्त्वा
मधुमतीर्मधुमध्विति च हस्ताः स्येति पृच्छति हस्ताः स्मेत्यनुज्ञातः शेष-
मन्नमनुज्ञाप्येति हस्मान् ब्राह्मणाननुमानेन विज्ञाय प्रकृतमवजानीयम-
न्नमेकस्मिन् पात्रे गृहीत्वा वक्ष्यमाणसंस्कारयुक्तायां भुवि प्रकीर्य विरलं
प्रतिष्ठ्य पात्रमौनोभयविमोचनार्थं अमृतापिधानमभीत्येतन्मन्त्रेण
प्राश्य सकृत्सकृदपः प्रदाय त्रिः सकृद्वा गायत्रीं मधुवातेत्यादिष्टक्चयञ्च
जप्त्वा मधुशब्दश्च त्रिरुक्त्वा हस्ताः स्येतिविप्रान् यजमानः पृच्छति ।

अत्र तन्निमवेदनस्य दृष्टप्रयोजनानुपलम्भात् सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्ति-
मूर्द्धन्य एव प्रष्टव्यः न पुनः सर्व एव प्रष्टव्या इत्येवंविधिनियमः । न
चाहप्रत्वेन विज्ञातेभ्यः पुनरन्नन्दीयत इति तन्निमवेदनस्य प्रयोजनं
वाच्यं । तस्मान् ज्ञात्वेव पात्रविमोचनार्थङ्गण्डूषस्य दत्तत्वात् । विकल्पे
चैकस्मिन्नपि बहवचनं पूजार्थं ।

अत्रोच्यते ।

मत्स्यादृष्टार्थत्वे बहवचनोपदेशात्कर्त्तव्यं प्रष्टव्याः यस्तु विकल्पः
सोऽन्यविषयोऽस्तु । तैश्च तस्माः स्म इत्युक्ते शेषमर्थः किं कियतां इति
अन्नशेषविनियोगानुज्ञाभ्यर्थने कृते विप्रैः श्रेष्ठैः सह भुज्यतां अन्नाभ्य-
न्दीयतामिति चोक्ते मति पिण्डान् दद्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र
ब्राह्मणा यद्विधिविनियोगमभ्यनुजानीयुस्तद्विधं कुर्यात् ।

तथा च यमः ।

ततोभुक्तवतां तेषां अन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयन्तया कुर्यादनुज्ञातस्तु तैर्दिजैः ॥

बृहस्पतिरपि ।

पृच्छेदिप्रांस्ततस्ते तु यत् ब्रूयन्तस्माचरेदिति ।

मागरखण्डे ।

तस्मान् ज्ञात्वा ततोविप्रानये अन्नं परिचिपेत् ।

अग्निदग्धासु य इत्यादि ।

महत्सुहृदपोदत्त्वा गायत्रीचित्रयं जपेत् ।

मधुव्रातेति मङ्गीर्त्य ततः पृच्छेत् दिजोक्तमात्रं ॥

तस्मा स्म इति राजेन्द्र अनुज्ञां प्रार्थयेन्नतः ।

बन्धूनां भोजनार्थाय शेषस्यान्नस्य भक्तिमान् ।

गोभिलोऽप्याह ।

तप्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य अग्निदग्धा इत्यादि सक्तसक्तदपो
दत्त्वा पुनरपि मधुवातेति जपेत् । मधुवातेत्येतत्कात्यायनाद्युक्तस्य
गायत्र्यादिजपस्योपलक्षकं ।

कौशिकसूत्रेऽपि ।

तप्तान् ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य दत्त्वा चापः सक्तसक्तदिति ।

वाराहपुराणे ।

त्यग्रेषु तेषु विप्रेषु किरिदन्नं महीतले ।

दद्यादाचमनार्थाय तेभ्योवारि सक्तसक्तम् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

ततोन्नमुत्सृजेद्भुक्केष्वगतो विकिरन् भुवि ।

विकिरन्नित्यनेन पिण्डीभृतस्य निक्षेपो निवर्त्यते ।

अत्र गायत्र्यादिजपस्ततस्तृप्तिप्रशस्तदनन्तरङ्गण्डूषदानमित्येवं का-
त्यायनाद्युक्तक्रमविपरितं क्रममाश्रित्याह याज्ञवल्क्यः ।

आदत्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

अन्नमादाय तप्ताः स्य शेषश्चैवानुमन्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सक्तसक्तम् ।

‘पूर्वजपं’ मर्यादतौकां गायत्रीमित्यादिना प्रतिपादितं । अत्र
गायत्री-मधुमत्यादेरुच्चारणं यथा ब्राह्मणाः शृण्वन्ति तथा कार्यं ।
तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमन्त्राद्य तप्तान् ज्ञात्वा शेषमन्नमनुज्ञाय प्रकृताद विकिरं

कुर्यात् । तप्तान् ज्ञात्वा गायत्रीमनुश्राव्येत्यन्वयः । अस्यानन्तरं मधु-
मतीश्रावणं कर्त्तव्यं ।

तथा च शौनकः ।

तप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

पृष्टैस्तृप्तिश्च तप्ताः स्य तप्ताः स्म इति वादिभिः ।

अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं विक्रिरेद्भुवि सर्वतः ।

तद्वत्त्वाचमनार्थाय दद्यादश्वः सकृत् सकृत् ॥

व्यासः ।

तप्ताः स्य इति पृष्टास्ते ब्रूयन्तप्ताः स्म इत्ययम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

भुक्त्वत्सु च विप्रेषु पृष्ट्वा तप्ताः स्य इत्यपः ।

तप्ताः स्मेति सकृद्देवो ददौ मौनविमोचनम् ॥

मौनविमोचनार्थाय गण्डूषार्थमपोददौ, यज्ञवराह इत्यर्थः ।

मानवमेव यणोयसूत्रे ।

तप्ताः स्य इति पृच्छति तप्ताः स्म इत्युक्तः सकृदावाक्तेषु, भूमौ
विकिरं निनयेत् ।

शौरपुराणे ।

विकिरं प्रविपेत्यज्ञात् शेषमश्रमथोवदेत् ।

ब्रह्मपुराणे तु पृच्छे गण्डूषोदकदानं ततः प्रश्नोक्ताराणि ततो
विकिरं इत्येतत्क्रममाश्रित्योक्तम् ।

दत्त्वास्तृतापिधानञ्च विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ।

किञ्चित्सम्यक्मेतन्मे भो विप्रा इति तान् वदेत् ॥

ते च प्राहुः सम्यक् स च तान् पुनराह च ।

अन्नेर्भवन्तस्तृप्ताः स्य तृप्ताः स्मेति वदन्ति ते ॥

स तानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि ।

शिष्टेभ्यो दीयताञ्चैव तदिदं प्रवदन्ति ते ॥

अथ तृप्तास्तु तान् ज्ञात्वा भूमावेवान्नमुत्सृजेत् ॥

बोधायनसूत्रे ।

तृप्तानप आचमय्यानुज्ञाप्यान्नशेषं संप्रक्रियन्ति ये अग्निदग्धा इति ।

इति क्रमविधिः ।

अथ प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

तत्राह प्रचेताः ।

तृप्ताः स्य तृप्ताः स्मः प्रभूतं प्रभूतमित्युक्तवन्त इति ।

अत्रैकः प्रभूतशब्दः प्रश्नः, द्वितीयस्तत्तरं ।

विष्णुश्रुत्यायनौ प्रश्नान्तरमाह तुः ।

सम्यक् पृष्ट्वा विकीर्येति ।

अत्र चार्थादुत्तरमप्येवं विधङ्गम्यते ।

विष्णुधर्मीन्तरे स्वेतयोः प्रश्नोत्तरयोः पूर्वोक्ताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां सद्यः

समुचितयोः प्रयोगो जालुपातनश्च दर्शितं ।

प्रष्टव्या ब्राह्मणा भक्त्या भूनिविष्टेन जालुना ।

तृप्ता भवन्तः सम्यक् भवतां कश्चिदेव तु ॥

तृप्ताः स्मेति च तैत्तिरीयं सम्यक्मिति चाप्ययम् ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अद्धानः समाहितः ॥

कूर्मपुराणे ।

पृष्ट्वा तदन्नमस्यैवं तप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्ताननुजानीयादभितोरम्यतामिति ॥

अचार्थादभिरताः स्म इत्युत्तरं गम्यते ।

इह श्राद्धविशेषे प्रश्नोत्तरविशेष उच्यते ।

तच्च मैत्रायणीयसूत्रे ।

विकिरं प्रदाय तप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत्सम्यन्नमित्याभ्युदयिक इति ।

हारीतः ।

तप्तान् स्वदितमिति पृच्छेत् स्वदितमिति प्रत्याहुः । स्मृतमिति
दैवेभ्यायुष्यमिति स्वैरित्याचान्तेषु भूमौ विकिरं निनयेत् ।

आह विष्णुः-।

पिथे स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रुतं ।

सम्यन्नमित्याभ्युदये दैवे रोचत इत्यपि ॥

इति प्रश्नोत्तरप्रपञ्चः ।

अथाचमनदानग्रहणप्रकारः ।

तत्राह विष्णुः ।

उदङ्मुखेष्वाचमनमारौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेऽस्विति ।

अन्नलिप्तं हस्तमप्रवाह्यैव गण्डूषग्रहणं कर्त्तव्यं । अस्यान्यथाकरणे

तु दोषमाह मरीचिः ।

हस्तं प्रवाह्य गण्डूर्ध्वं यः पिबेदविचक्षणः ।

आसुरलङ्घनेच्छादं पिबेत्तं नोपतिष्ठते ॥

भविष्यपुराणे ।

हस्तौ प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

स तु दैवस्य पित्र्यस्य आत्मानस्योपघातयेत् ॥

वराहपुराणे ।

हस्तं प्रक्षाल्य यः पश्चाद् पिबेद्भुक्ता द्विजः सदा ।

तदन्नमसुरैर्भुक् मिराशाः पितरोगताः ॥

इत्याचमनदानग्रहणप्रकारः ।

अथ विकिरेतिकर्त्तव्यता ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततोविकिरणं कुर्यादधिदृष्टेन कर्मणा ।

‘विधौ’ शास्त्रे, ‘दृष्टेन’ उपलब्धेन, ‘कर्मणा’ इतिकर्त्तव्यतारूपेण ।

तत्र विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणीयान्नस्वरूपसंस्काराः ।

तत्र पाद्म-मात्स्ययोः ।

तप्तान् ज्ञात्वा ततः कुर्यादिकिरं सार्ववर्णिकं ।

सोदकं चान्नमुद्धृत्य सतिलं प्रक्षिपेत् भुवि ॥

देवसः ।

ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः ।

तेषामुच्छेषणस्याने तेन पात्रेण निक्षिपेत् ॥

‘तेषां’ ब्राह्मणानां, ‘उच्छेषणस्याने’ भोजनभाजनसमीपे ।

तथा च मनुस्मृति-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भुक्तवत्सु तत्तस्मै भोजनोपान्तिके नृप ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्त्राव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामयतोविकिरन् भुवि ॥

‘सर्ववर्णिकं’ प्रकृतश्राद्धार्थमस्यादितपायसोदनापूप-सूप-शाका-
दिनानाजातीयं । अनेन विकरणीयान्नस्वरूपमुक्तं । ‘सन्नौय’ पाक-
भाजनेभ्यः स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्यैकस्मिन् द्रव्यादिरूपे पात्रे संभृत्य,
“यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चाथ तत्र च । तस्मात् तस्माच्च
भागस्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥” इति ब्रह्मपुराणमभिधानात् ।
‘चमस इति प्रशस्तपात्रोपलक्षणं । तिल-दर्भयुक्तेन वारिणा ‘आप्राप्य’
प्रोक्ष्य । अनेन विकरणीयान्नसंस्कारोदर्शितः । ‘भाजनोपान्तिकद-
त्यत्र पितृव्यविप्रभाजनोपान्तिक इति ज्ञेयं ।

अत एव विष्णुधर्मात्तरे ।

भुक्तवत्स्य विप्रेषु विधिं मे गदतः शृणु ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकन्ततः ॥

अम्लन्तु विकिरेद्भक्ष्या पितृभागस्तु म स्मृतः ।

उदङ्मुखानां विप्राणां पुरतः सोदकं ततः ॥

उदङ्मुखानां विप्राणां सोदकं पूर्वमाख्यातेनार्थेन प्रलेपाधिकर-
णभूतभूमौ प्रोक्षणार्थेन जलेन सहितं । एतदुक्तं भवति “तिल-दर्भ-
सहितेनोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य तथाविधेनैव च तेनान्नं परिप्राप्य तस्यां
भूमौ तदन्नं विकिरेत्” इति । पितृणां प्रमीतानां मपिण्डादीनां भागः
दत्तिष्ठेतुः । येषां येषामयं भागस्ते तु देवताप्रकरणे दर्शिताः । दर्श-
यिष्यमाणमन्त्रलिङ्गैश्च प्रत्येतव्याः । भूमिप्रोक्षणञ्च स्पष्टमेवोक्तं वायु-
पुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः । “प्रोक्ष्य भूमिमयोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः” ।
तस्याञ्च सुवि तिल-महितदर्भास्तरणमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

उद्धृष्टे सतिलान्दर्भान् दक्षिणायान्निधापयेत् ।

‘उच्छिष्ट इत्युच्छिष्टमन्त्रिभ्यौ ।

विष्णुधर्मात्तरे त्वन्नसंस्कारविशेष उक्तः ।

अन्नं सटणमभ्युक्ष्य मामेक्षेति मन्त्रतः ।

‘सटणम्’ उपरिनिहितदर्भं, तत् मामेक्षेति मन्त्रेणाभ्युक्ष्य ।

मन्त्रस्तु ।

मामेक्षेच्च वज्र मे पूर्त्तमस्तु ब्राह्मणो मे जुषतामचात्रं सहस्रधारम-
मृतोदकं मे पुरतस्त्वेतत्परमे व्योमन्निति ।

कठसूत्रेऽपि ।

मामेक्षेति सटणमन्नमभ्युक्ष्येति ।

विष्णुः ।

भुक्तवस्तु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेक्षेत्यन्नं सटणमभ्युक्ष्या-
अविकिरणमुच्छिष्टायतः कुर्यात् ।

इति विकिरप्रदेश-तत्संस्कार-विकरणौघास्त्ररूपसंस्काराः ।

अथ विकिरमन्त्राः ।

तत्रादौ वैश्वदेविकस्य विकिरस्य ।

आह गोभिलः ।

असोमपाशु ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।

तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविके ॥

एतन्मन्त्रप्रदेयस्तु विकिरः लिङ्गाद्वैश्वदेविकसम्बन्धीति गम्यते ।

अतश्चाद्यं तत्रत्यवैश्वेदिकधर्मयुक्तसदर्थदिजेऽच्छिष्टभाजनसमीपे च
प्रदेशः । दैवत्वात्पितृव्यविकिरात् पूर्वमनुष्ठेयः । अयञ्च वज्रभिः शिष्टै-
र्मानुष्ठीयतइति कैश्वदेव स्थापारानुष्ठानात्कार्यः ।

अथ पित्र्यस्य विकिरमन्त्राः ।

कठसूत्रे ।

अग्निदग्धास्तु ये जीवा इत्यन्नं विकिरेत् भुवि ।

आह प्रचेताः ।

हस्तिं बद्ध्वाश्रमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत् ।

हस्तिं पृच्छेदनुज्ञातोये अग्नीति भुवि क्षिपेत् ॥

पिप्पलादसूत्रे ।

हस्तान् ज्ञात्वा ये अग्निदग्धा इति विकिरं कुर्यात् ।

बृहस्पतिः ।

उपस्पृष्टोदकानाञ्च ब्राह्मणानां तथायतः ।

सोदकं विकिरेदन्नं मन्त्रश्चेममुदाहरेत् ॥

अनग्निदग्धा ये जीवा येऽग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दण्यन्तु हस्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

कात्यायनः ।

येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दण्यन्तु हस्ता यान्तु परां गतिं ॥

गोभिलः ।

अग्निदग्धा जीवा येऽप्यनग्निदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दण्यन्तु हस्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥

पादु-नात्स्ययोः ।

बभ्रुसृजेऽङ्गुलवतामयतोविकिरन् भुवि ।

अनग्निदग्धास्तु ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गतिं ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 र्न चान्नमिद्धिर्न तथाश्रमस्ति ।
 तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

येऽस्मत्कुले तु पितरोलुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।
 ये चाप्यहृतचूडास्तु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥
 येषां दाहो न क्रियते अग्निदग्धाश्च येऽपरे ।
 भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तेपि यान्तु पराङ्गतिं ॥
 इति पित्र्यविकिरणमन्त्राः ।

विकिरप्रक्षेपानन्तरं करणीयमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

ततः प्रक्षान्त्य हस्तौ च चिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥
 सञ्चाहृतिं मप्रणवां गायत्रीञ्च पठेत्तथा^(१) ।
 पठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति ॥

अथ वक्ष्यमाणानेकपदार्थव्यवहितप्रयोगापि विकिरप्रतिपत्ति-
 र्विकिरसम्बन्धादत्रैव प्रतिपाद्यते ।

तच्च तावत् प्रतिपत्तिकालमाह गौतमः ।

विकिरमुष्कृष्टैः प्रतिपादयेत् ॥

(१) जपेत्तथेति खं ।

‘उच्छिष्टैरिति सहार्थे द्वितीया । तेनायमर्थः सम्पद्यते । यदो-
च्छिष्टानि पात्रदेशात् समादाय कस्मिंश्चित् प्रदेशे निक्षिप्यन्ते तदा
विकिरस्यापि यथोपदेशं प्रतिपत्तिं कुर्यात् ।

अन्यथा तु तत्करणे दोषमाह व्यासः ।

उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ।

अन्यथा कुरुते यस्तु निराशास्तस्य देवताः ॥

प्रतिपत्तिविशेषत्वाद् भार्गवः ।

पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्यादिकिरस्येति तौल्यलिरिति ।

पिण्डवदिति । यादृशी पिण्डानां प्रतिपत्तिः क्रियते तादृशी
विकिरस्यापि कर्त्तव्येति तौल्यलिनीनाम मुनिहस्तवान् । अतश्च “पिण्डास्तु
गोऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा” इत्याहुक्ता पिण्डप्रतिपत्ति-
विकिरस्यापि कर्त्तव्या ।

षट्चिन्मते ।

यदुक्तं पिण्डदानस्य तत्कर्म विकिरस्य च ।

लिपेत् पिण्डान् जलेऽग्नौ तु विकिरं तत्र लिपेत् ॥

अत्र केचिन्मन्यन्ते । वैकल्पिकं विकिरप्रलेपाय स्यान्मदयं । तत्रैक-
मुच्छिष्टमग्निधौ स्यान्ममपरं पिण्डमग्निधौ । तत्र यदोच्छिष्टमग्निधौ
विकिरो दीयते तदोच्छिष्टप्रतिपत्तिकाल एव तत्प्रतिपत्तिनदृशी
विकिरस्यापि प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या । यदा तु पिण्डमग्निधौ विकिरः
क्रियते तदा तत्प्रतिपत्तिकाले तद्वत्कर्त्तव्येति । ते च पिण्डमग्निधानेऽपि
विकिरः कर्त्तव्य इत्यत्र कालिकापुराणोक्तं वचनं दर्शयन्ति ।

पूर्ववदापयेत्पूज्य पिण्डानर्थं पृथक् पृथक् ।

अग्निदग्धानग्निदग्धान् वै पश्चादन्नं विकीरयेत् ॥

अथ पिण्डपूजानन्तरं विकिरविधानाद्देशविशेषानुपादानाच्च देशा-
काङ्क्षायां पिण्डसन्निधाविति गम्यते ।

धूसः ।

कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात् समाहितः ।

तत्समं विकिरन्दद्यात् पिण्डान्तेषु षडङ्गुले ॥

इति विकिरप्रतिपत्तिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपतिपण्डि-
तश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्भुतकल्पे
विकिरादिविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

क्षीरोदम्बदङ्गललहरीवृन्दमन्देहभूमिः
स्वर्लाकस्त्रीकुचपरिमरामुकमुक्तावयस्यः ।
यस्य प्रोक्षैर्विहरति सदा कीर्तिवक्त्री स एषः
श्रीहेमाद्रिः कथयति पुरः पिण्डदानप्रकारं ॥

अथ पिण्डदानं ।

तत्र कालाः ।

इह तावत्केचित् ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्डनिर्वपणं कुर्वन्ति
केचिदुपरिष्ठात् ॥

तदाह मनुः ।

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वत इति ।

केचिदग्रहणात् केचित्पुरस्तात् केचिदुपरिष्ठादिति द्वेधं गम्यते ।

तथा च सांख्यायनमृद्धं ।

भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात् पुरस्तादेक इति ।

शङ्कनोऽपि ।

उष्णैश्चमन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः ।

आदौ वापि ततः कुर्यादग्निकार्यं यथाविधीति ॥

केचित्तु ब्राह्मणभोजने वर्त्तमान एव कुर्वन्ति ।

तथाचादत्सु ब्राह्मणेभ्यस्त्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

उच्छिष्टमन्निधौ दक्षिणायेषु पृथिवीदर्विरचितेत्येकं पिण्डं पिचे
निदध्यादित्यादि ।

तत्र ये पूर्वं कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणार्चनानन्तरमग्नौकर-
णात् पूर्वमेव कुर्वन्ति केचित्त्वग्नौकरणानन्तरं ।

तत्रार्चनानन्तरमाह देवलः ।

अथ सङ्गृह्य कलशं सदभं पूर्णमभ्यमा ।

पुरस्तादुपविष्टेषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥ इत्यादि ।

यथोक्ते शङ्खचने चैष एव पिण्डदानकालोदृश्यते ।

मनुस्तु भोजनात् पूर्वकालीनस्य पिण्डदानस्याग्नौकरणानन्तरं
कर्त्तव्यतामाह ।

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिश्रुतं^(१) ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेददकं शुचि ।

चोस्तु तस्माद्ध्रुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहित इति ॥

तस्माद्ध्रुविःशेषादित्यग्नौकरणह्रुविःशेषात् । शेषं पूर्वमेव व्याख्यातं ।

ये त्वपरिष्ठात्कुर्वन्ति तेऽपि केचित् ब्राह्मणेष्वनाचान्तेषु कुर्वन्ति,
केचिदाचान्तेषु कुर्वन्ति ।

तथाचाश्वलायनगृह्यं ।

भुक्तवत्सनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

कात्यायनोऽपि हतगण्डूषेषु सम्यगनाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डदा-
नमुक्ताह । आचान्तेष्वेक इति । आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदि-
किरं प्रलिप्य ब्राह्मणेभ्यो गण्डूषाय सकृत्सकृदपोदत्त्वा गायत्र्यादि-

(१) परिक्रममिति ग० ।

जपं कृत्वा तत्रप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषास्नानं जां कारयित्वा नन्तरं कुर्वन्ति ।
अत एव कात्यायनेन शेषमन्नमित्याग्भानुजाणेत्यन्तं यथोक्तमेण
प्रतिपाद्योक्तं ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टममौपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य
दद्यादाचान्नेष्वेत्येके ।

सर्वमन्नमेकस्मिन् पात्रे उद्धरेत् । सर्वशब्दः प्रकृतान्नजातिमन्त्रैर्लार्थः ।
अतोमांस-पायमौदनापूप-सृपादिजातीयैः प्रकृतश्राद्धप्रयोगाये
साधितेभ्यः सर्वभ्योऽन्नैः किञ्चित्किञ्चिदादाय पिण्डपर्याप्तपरिमाण-
मन्नममुदायमेकस्मिन् पात्रे समुत्थेत्येतदुक्तं भवति । 'उच्छिष्टममौप
इत्युच्छिष्टप्रदेशात् व्यामद्यरन्निवाङ्गादिव्यवहिते देशे । अत्र पिण्ड-
पितृयज्ञवदुपचारः । पितृ इति सूत्रितत्वाद्दर्भग्रहणमुपमूलमकृदाच्छि-
न्नोपलक्षणार्थं । परिमंख्यानार्थमिति केचित् । 'अवनेज्य' प्रदास्यमान-
स्तैर्कैकस्य पिण्डस्य स्याने उद्धृत्यस्य पित्रादरेकैकस्य गोत्रमन्त्रेणानामानि
समुत्थ तानि समुत्थायावनेनित्येति पात्रेण मतिलं जलं निनीयैत्यर्थः ।
'त्रींस्त्रीनिति त्रीणां मातामहादिपिण्डत्रयमपेत्य, 'पिण्डान् दद्यात्',
परस्परमंशेषादिभागं परित्यज्य मङ्गाततां प्राप्तमन्नं पिण्डः । एवं संपूर्ण-
मनाशान्तेषु पात्रविमोचनार्थं सकृत्कृत्वा तैर्गण्डूषेषु ब्राह्मणेषु गायत्री-
जपादि कृत्वा पिण्डान् दद्यादित्येकेषां मृतमभिधायान्तेषां मतमाह
'आचान्नेष्वेक इति । 'एक इति एकवचनादस्य पत्रस्य परमतत्वमिति न
मन्त्रव्यं उभयशास्त्रादिकल्प इति कर्कोक्तः । अस्तु चैक इति वचनात्
प्रथमे परत्वात्परेषामेवैष पत्र इति । केचित्चनाचान्नेष्वत्र विकिरार्थम-
न्नादाय तत्रिप्रश्नोत्तरपूर्वकं शेषास्नानुच्चावचनं कारयित्वा विकिरं

प्रतिपि ब्राह्मणेभ्यः सहस्ररुदपोदत्त्वानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।
अतएव याज्ञवल्क्येनान्नमादायेत्यारम्भामुनैव क्रमेण सहस्ररुदि-
त्यन्तमभिधायोक्तं ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिसं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवदिति ॥

केचित्तु भुक्तवत्स्वनाचान्तेष्वेव विकिरं दत्त्वा स्वधां च वाचयित्वा
पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ ।

गायत्रीमनुश्राव्य तृप्तान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शेषमन्नमनु-
श्राव्य प्रकृतादन्नादिकिरं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा विष्टरांस्त्रीन्निद-
ध्यात् वीष्णेवेदपात्राणि सतिलानि मपवित्राणि मृन्मयाश्ममयौदुम्ब-
राणि वा धूप-गन्ध-माल्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि षोपहरेत्सर्वान्नप्र-
कारमादाय पिण्डान्निदध्यात् ।

अस्यार्थः । गायत्रीं 'अनुश्राव्य' यथा ते ब्राह्मणाः गृह्णन्ति तथोच्चार्य,
'तृप्तान्' सुहितान्, ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शोभनमदितं 'स्वदितं' ।
अर्थात्सुस्वदितमिति उत्तरं गम्यते । शेषमन्नं किं क्रियतामितिः सह
भुज्यतामिति प्रश्नोत्तराभ्यां अनुज्ञाप्यानुज्ञातादन्नात्क्रियदन्नमुद्धृत्य तस्य
भूमौ विकिरणं कुर्यात् । स्वधां वाचयित्वा इत्यादिना प्रकारेण
स्वधां वाचयित्वा निधायस्वमानस्यैकैकस्य पिण्डस्याधारभूत एकैकोवि-
ष्टर इति पिण्डत्रयाद्यं त्र्योन्विष्टरान् भूमौ निदध्यात् । पूर्वार्थान्वितपञ्च-
विंशतिदर्भपिञ्जलात्मको विष्टरः । एकैकस्मिन् पिण्डे एकैकेन पात्रे-
णावनेजनं कर्तुं वीष्णेव मृच्छिला-ताम्राणामन्यतमेन निर्मितानि

पवित्रमहितानुदपात्राणि । 'धूपः' गुग्गुलुनिर्घासादिः । 'गन्धाः'
 आहुते विहितानि सुरभीष्णनुलेपनानि । 'मान्यानि' आहुते चितानि
 यथितपुष्पाणि । 'आदर्शः' दर्पणः, आदृश्यतेस्मिन् रूपमित्यादर्शः ।
 आदिशब्दात् प्रमाधनद्रव्यं मिन्दूगादीति हरिहरः । 'प्रदोषः' प्रमिदः ।
 'अञ्जनं' सौवीरादि । आदिशब्दोऽभ्यञ्जन-वामः प्रमृत्युपयोगिद्रव्यान्तर
 संग्रहार्थः । एतानि च 'उपहरेत्' पिण्डदेशममीपे निदध्यात् । सर्व-
 मन्नप्रकारमादाय तदेकीकृत्य तन्मयान् पिण्डान्निदध्यादिति ।

केचित्त्वनाचान्तेष्वेव पिण्डदानं कुर्वन्ति आचान्तेषु विकिरः ।
 अतएव बृहस्पतिना "तत्समीपे प्रकुर्याच्च पिण्डनिर्वपणं तत इत्या-
 दिना पिण्डदानमुक्त्वा "उपसृष्टोदकानान्वित्यादिना विकिरदानमुक्तं ।
 आचान्तेष्वपि कुर्वाणाः केचिदभिरमणानुज्ञावचनादिपदार्थमकृतैव
 पिण्डदानं कुर्वन्ति । केचित्तदुत्तरकालं, केचित् ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं ।
 तत्राचान्तेष्विति वचनादाचमनाद्यव-हितोत्तरकालता गम्यते ।

अनुज्ञावचनानुत्तरकालतान्वाह यमः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

भवन्तोऽरमतामत्र ज्ञात्वानुज्ञातलक्षणं ॥

खधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्तथा ।

अन्नमन्नदानन्तु वाच्यं प्रीतेर्द्विजातिभिः ।

ततो निर्वपणं कुर्यात् पिण्डानान्नदनन्तरम् ॥ इति ।

भवन्तोऽरमतामित्यादयोऽर्हमनुज्ञावचनं । अनुज्ञातस्य लक्षणं
 ययामुखं वर्त्तनमित्येवंविधं स्वरूपं ज्ञात्वा भवन्तः 'रमतां' ययामुखं
 वर्त्ततां । केचित् ब्राह्मणविमर्जनानन्तरं पिण्डदानं कुर्वन्ति ।

तथा च हागीतः ।

तृणान् स्मदितमिति पृच्छेदियादि वाजे वाज इत्यनुव्रजेत्यन्तं
भोजनोत्तरतन्त्रमुक्त्वा आह शेषस्य पिण्डान् पितृयज्वन्निदध्यादिति ।
एते च पिण्डदानकालाः शाखाभेदेन व्यवस्थिता वेदितव्याः ।

तथा च स्मृतिः ।

मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतं ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥

‘यत्र’ यस्मिन् काले, क्रियमाणं स्वशाखयानुमतं भवति तस्मिन्
काले कर्त्तव्यं । उपलक्षणस्यैतन् स्वगृह्याद्यनुमतेः ।

भोजनात् पूर्वकालोत्तरकालयोर्यवस्थान्तरमाह लौगाक्षिः ।

अप्रशस्तोऽयामेषु पूर्व्यं पिण्डावनेजनं ।

भोजनस्य प्रशस्तान्तु पश्चादेवोपकल्पयेदिति ॥

‘अप्रशस्तोऽयामेषु’ मपिण्डोकरणात्पूर्व्यं प्रेतश्राद्धेषु । ‘अवनेजनं’
मवाचीनपाणिना निर्वपणं, इति स्मृतिचन्द्रिकाकारः । पिण्डनिर्वपण-
रम्भपदार्थनावनेजनाख्येन पिण्डदानं लक्ष्यत इत्यपि शक्यं व्याख्यातुं ।
‘भोजनस्य पूर्व’ भोजनात् पूर्वमित्यर्थः । ‘प्रशस्तं’ मपिण्डोकरणादि-
श्राद्धेषु क्रियमाणं भोजनात् पश्चादेव यथाकालं । इयञ्च व्यवस्था
केषाधिदेव शाखिनां । यतोमन्वादिस्मृति-मन्वादिपुर्णेषु च
मुख्यपार्ष्णेण पिण्डान्वाहार्यकर्म वाधिरुत्तु पिण्डदानस्य भोजनात्
पूर्वमेव कालचोदना । अतएव पार्ष्णेनश्राद्धे भोजनात्पश्चादेवेति
स्मृतिचन्द्रिकाकारोक्तिरप्येवमेव व्याख्येया । येषान्तु गृह्यादौ पिण्ड-
दानस्य कालविशेषा नोक्ताः तेषान्तु मौक्त्यादाचान्त्येक इत्ययमेव

पत्नी यहीतुं न्यायः । अत्र प्रसङ्गादिकिरदानकालविकल्पा अपि व्याख्याताः ।

इति पिण्डदानकालाः ।

अथ पिण्डदानप्रदेशाः ।

तत्र तावत् पिण्डपितृयज्ञोद्भिन्ममौपे पिण्डनिर्वापं विधाय पिण्ड-
पितृयज्ञवदपचारः । पितृ इत्यादिषु च पिण्डपितृयज्ञविध्यन्ताति-
देशोद्भिन्मद्भावे तत्समौप एव पिण्डान् दद्यात् । तथा च ब्राह्मण-
भोजनात् पूर्वकालीनं पिण्डनिर्वापं वर्णयता देवलेन भुवि पिण्डानां
सन्निवेशनमञ्जनादिभिस्तदलङ्करणञ्चोक्ता अनन्तरमग्नौ करणहोममभि-
धाय तस्य होमस्य पूर्वनिवेशितपिण्डमन्निधानमुक्तं ।

ऊल्लेखमग्निं पिण्डानां सन्निधौ तदनन्तरं ।

पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेत् दिजः ॥

इति पिण्डानां सन्निधावेवमुक्तेन प्रकारेणाग्निं ऊत्वानन्तरमेभ्यः
पिण्डेभ्यः पक्वान्नं बलिं नैवेद्यरूपं दद्यात् । अत्राग्नौ होमस्य पिण्ड-
सन्निधानं वदतार्यात् पिण्डानामप्यग्निमन्निधानमुक्तं । अन्यभावे तु
पूर्वापन्यस्तपु गङ्गा-कात्यायन-याज्ञवल्क्य-वचनेषु च्छिष्टमन्निधावित्युप-
देशादुच्छिष्टसमौपे दद्यादिति मधुगर्मप्रभृतयः ।

तत्र नैरन्तर्यणोच्छिष्टमन्निकृष्टस्य देशस्याग्नौ चित्तेन पिण्डदानान-
र्हेत्यपि वचनादर्हत्वं परिकल्प्य तत्र पिण्डदानं कर्तुमध्यवस्यतोदाहृतं
वाग्यितुं उच्छिष्टप्रदेशात् क्रियञ्जवधानमाह व्यासः ।

अग्निसमावमुत्सृज्य पिण्डान् तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥ इति ।

‘तत्र’ तस्मिन् आद्रप्रयोगे, उच्छिष्टप्रदेशादरन्निपरिमितं प्रदेशं परित्यज्य योदेशोऽवतिष्ठति तत्र पिण्डान् प्रदद्यात् । सकनिष्ठिकः करः ‘अरन्निः’ । एतच्च व्यवधानमतिकुशलेषु सशीलेषु चाचमनोदक-विन्दुभिः पिण्डदानप्रदेशमनुपपन्नम् ब्राह्मणेषु विज्ञेयं । आचमनो-दविन्दूपघाते तु ततोऽधिकमपि प्रदेशमुत्सृजेत् ।

तदाह ।

यत्रोपसृशतामित्यादिना उपसृशतामाचामतां विप्राणामुदक-विन्दवो यं देशं न प्राप्नुवन्ति तत्र देशे वा पिण्डदानं ।

तथा चारन्निमात्रादधिकपरित्यागमाह पारस्करः ।

विप्राणां बाहुमात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।

आद्रभोक्तृन् विप्रानवधोक्त्य बाहुमात्रात् प्रदेशात्परत इत्यर्थः ।
विप्राणामित्यत्र पात्राणामिति पाठान्तरं ।

तत्राप्युदविन्दुप्राप्तिशङ्कायामुच्छिष्टमन्निधिवान्नाथं विरलवत्दिङ्-नियमश्चोपदिशन् बाहुमात्रादप्यधिकप्रदेशपरित्यागमाहात्रिः ।

पितृणामामनस्यानादगतस्त्विवरन्निषु ।

उच्छिष्टमन्निधानन्तत्रोच्छिष्टामनमन्निधौ ‘पितृणां’ पित्र्यब्राह्म-णानां । उपलक्षणञ्चैतद्देवब्राह्मणानां । तदुच्छिष्टव्यवधानस्यापेक्षितत्वेन तुल्यन्यायत्वात् । ‘आमनस्यानात्’ अवधियोग्यादामन्नप्रदेशात् । स च तद्देशस्यार्धभाग एव नियतव्यवधानलाभात् । अन्यथा मङ्कटात्मङ्कटवि-भागेनानियतव्यवधानं प्रसज्येत । तथा च कदाचिदुच्छिष्टमंसृष्ट एव देशे पिण्डदानमापद्येत । नियतलाभे नियतकन्यानानुपपत्तेश्च । अथवा भुञ्जानाः पितरो यावता प्रदेशेन मृज्यन्ते तावत्पितृणामामनस्यानां ।

अतः पात्राण्यधिलेन लभ्यन्ते तावता हि प्रदेशेन पितरः संयुज्यन्ते^१
 'अयतः' पुरस्तात् । न तु पश्चात्पार्श्वयोर्वेति दिङ्निश्चयः ।

अत्राणुदबिन्दुप्राप्तिशङ्कायामधिकपरित्यागमाह जातकर्णः ।

व्यामसात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

तिर्यक्प्रसारितयोर्भुजयोः सहोदरा यन्मानं सः 'व्यामः' । यदा
 तु ब्राह्मणमौशीन्यादिनाचमनोदबिन्दूनां अग्न्यादिपरिमितदेशप्राप्ति-
 नाशङ्कते तदोच्छिष्टमन्निर्ध्वंसनविहितत्वेन मुख्यस्योच्छिष्टमन्निधि-
 तारतम्यस्यानुग्रहाय अग्निवाक्त्रादिपरिमित एव देशे पिण्डदानं कार्य-
 मित्यभिप्रेत्योक्तं यत्रोपस्पृशतां वापीत्यादि । अतोरग्न्यादिमानवत्त्व-
 नानामाचमनोदबिन्दुप्राप्तिवर्जितोच्छिष्टममीपदेशोपलक्षणत्वमेव न तु
 नियमार्थत्वं । सङ्कटे तु आद्रुप्रदेशं प्रयत्नविशेषेणाचमनोदबिन्दुस-
 मुच्छलनं सङ्कोच्याग्न्यादिव्यवहितप्रदेशानुपघातमापाद्य तत्र पिण्ड-
 दानं कुर्यादिति व्यवस्था ।

ब्राह्मणभोजनात् पूर्वकालप्रदेयान् पिण्डान् प्रस्तुत्य देशविशेषादि-
 माह देवलः ।

अभ्यज्य मधुमर्पिभ्यां नाश्वपेत् कुशमस्रय ।

ह्यायायां हस्तिनश्चैव वल्गदौहित्रमन्निधौ ॥

हस्तिष्काया राजानन्दनुग्रहीतव्य ता पिण्डदाने । तदन्यस्य
 तत्सम्पादनशक्तिविग्रहात् । यत्र पिण्डदानं कर्त्तव्यं तत्र हस्तिष्काया-
 मस्यादनेन तद्देशवैशिष्ट्यमापाद्यं । एतच्च पादगुण्यातिशयायै^१ । यतोऽसौ

(१) सादगुण्याविशेषार्थमिति ख० ।

हस्तिच्छायादेर्वचनान्तरतः आद्रे प्रशस्ततरत्वमवगम्यते । अतो विनापि हस्तिच्छायादिकं भवत्येव पिण्डदानं । एवं स्थिते द्विजभोजनोत्तर-
कालीनमपि पिण्डदानमस्मिन् देशे षाड्गुण्यसम्पत्तये^(१) विधेयमिति
गम्यते । अथवा आद्रमध्यवर्तिना तौर्यादिकृत्येन स्वतन्त्रेण च
पिण्डदानेन संयोज्यमानोऽयं देशविशेषः षाड्गुण्यमापादयिष्यतीति
किं प्रकरणाद्यहेण । एतच्च गजच्छायाप्रकरणे व्यक्तमस्ति ।

इति पिण्डदानदेशः ।

अथ पिण्डदानप्रयोगः ।

तत्रानुज्ञाग्रहणं ।

तच्च पिण्डदानं चिकीर्षतोऽभ्योमृतकुम्भोपादानपूर्वकमाह देवलः ।

अथ संगृह्य कलशं मदर्भं पूर्णमक्षम ।

पुरस्तादुपविश्विषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य मः ॥

पिण्डनिर्वापार्थं दर्भमर्चितं मपविबद्ध 'अक्षमा' जलेन, परिपूर्णं
कलशं 'संगृह्य' सम्यक् कराभ्यां गृहीत्वा, ब्राह्मणानां पुरस्तादुपविश्य
पिण्डावापं करिष्य इत्यनुज्ञाभ्यर्थनाभिप्रायवता प्रश्नं करिष्यमाणं
पिण्डावापमेषां निवेदयेत् । ततस्तैर्ब्राह्मणैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातो दक्षिणां
दिशमागच्छेत् । यद्यपि च ब्राह्मणाभिमुख्येन प्रश्नकरणात् स्वतः
एव यजमानस्य दक्षिणाभिमुख्यं सिद्धं । द्विजानामग्रे पिण्डदानं
कर्त्तव्यं न पृष्ठत इत्यत्रिणाभिहितत्वादुत्तराभिमुखावस्थितब्राह्मण-
पङ्क्त्यपेक्षया दक्षिणादिगामनं चायुक्तं । तथापि दक्षिणाभिमुखस्यैव

(१) साड्गुण्यसम्पत्तये इति ख० ।

स्थितस्य दाक्षिणां दिशमेत्येति विधेरर्थवत्त्वाय प्रश्नस्यानात् दिक्षाणि
पदान्यागम्येति गम्यते । अथवा पुरस्तादपविष्येति प्राङ्मुख उपविष्य
प्रश्नं कुर्यात् । ततो दक्षिणां दिशमेत्येति दक्षिणाभिमुखोभूत्वा
पिण्डदानं कुर्यादिति । कलशमंगहस्तत्र सर्वेषामेव तस्य पिण्डा-
वापोपयोगिमार्जनावनेजनादिमाधनजलोपादानार्थत्वात् । अथवा
कलशमंगहस्य कलशकार्यार्थत्वाद्येषां ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत्
“प्रयतः पितृनित्यादिना कलशेनैव किञ्चित्कर्म विहितं तेषामेव
तत्तमंग्रहः । अत्रनेजनादिकन्तु सर्वश्राद्धमाधारणपात्रम्येन जलेन ।

केषाञ्चिदेवायं कलशमंग्रह इत्येतमर्थं तत्तमंग्रहमन्तरेणैवानुज्ञा-
ग्रहणं वदन् व्यक्रीकरोति शालङ्कायनः ।

पिण्डावापमनुज्ञाप्य यतवाकाय-मानसः ।

मतिलेन ततोऽस्त्रेन पिण्डान् सर्व्वेण निर्व्वपेत् ॥

इत्यनुज्ञाग्रहणं ।

अथ पिण्डदानस्यानकल्पना ।

आह देवलः ।

उपलिप्ते शुचौ देशे स्यान् कुर्व्वीत भैकतं ।

मण्डलञ्चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं मरुत् ॥

‘उपलिप्तं’ गोमय-गोमूत्राभ्यामुपलिप्तं महीप्रक्षे, “गोशकृन्मूत्र-
वारिणिति मत्स्यवचनात् । उपलिपं कृते मत्पुलेपात्पूर्व्वस्थिताशुचि-
निवृत्त्या सिद्धेपि शुचिन्ने तदुत्तरकालिकोपघातजन्याशुचित्वनिवृत्त्यर्थं
शुचावित्युक्तं । उपलिप्ते अतएव शुचाविति वा । ‘भैकतं’ भिकतामयं
स्नानं, ‘कुर्व्वीत’ पिण्डाधारभूतं स्नानं रक्षयेत् । तस्माकारमाह, ‘मण्डलं

चतुरस्रं वेति । 'मण्डलं' वृत्ताकारं, 'चतुरस्रं' चतुष्कोणं वा । 'दक्षिणा-
वनतं' दक्षिणाप्रवणं । 'महत्' भूप्रदेशादव्यक्तावभासं पिण्डावस्थापन-
पर्याप्तवैपुल्ययुक्तञ्च तावता वैपुल्यस्यार्थमिद्वलेपि स्पष्टत्वार्योऽनुवादः ।
अथवा पिण्डदानावस्थापनपर्याप्तवैपुल्यात् किञ्चिदभ्यधिकवैपुल्या-
र्थविधिः । एतच्च सैकतस्थानकरणं केषाञ्चिदेव । अतएव उपलिप्ते-
महीपृष्ठ इति मत्स्यपुराणं महीपृष्ठस्यैव साक्षात् पिण्डाधारत्वं विहितं ।

इति पिण्डदानस्थानकल्पना ।

अथ पिण्डदान-स्थान-संस्कारः ।

तत्र तावदुपलेपनमुक्तमेव । उल्लेखनादि तृच्यते ।

तत्राह देवलः ।

एकदर्भेण तन्मध्यमुल्लेखेत्तिष्ठ तं त्यजेत् ।

'तन्मध्य' पिण्डस्थानमध्यं । 'उल्लेखेत्' रेखायुक्तं कुर्यात् । 'तिः' त्रिवारं ।

ननु पितृयथमुल्लेखनं मरुदेव कर्तव्यं । तथा च शतपथे "पिण्ड-
पितृयज्ञाच्छाणं अथ दक्षिणान्वाहार्यपचनं मरुदुल्लेखति तर्हदि-
भाजनं" इति । 'वेदिभाजनं' वेदिस्थानीयं ।

ब्रह्माण्डपुराणंऽपि ।

खण्डनं पेषणञ्चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

मरुदेव पितॄणां स्थादं वानान्तु चिरुच्यते ॥ इति ।

'खण्डनं' वर्हिर्हादेः कृदनं, 'पेषणं' मृमिघर्षणादिकं । 'उल्लेखन-
क्रिया' लेखाकरणं । 'पितॄणां' पितृकार्यं, 'मरुदेव स्यात्' । अतः
कथमत्र चिरुल्लेखनं । उच्यते । विकल्प्यात् विगोषशास्त्राद्वा भविष्यतीति ।
अथ वैकैकपिण्डार्थसैकैकमुल्लेखनमित्येवं मरुदपि क्रियमाणं त्रि-

मस्यद्यते । अथ वैकैकपितृवर्गार्थमेकैकमुखेयनमित्येवं चि. क्रियते हि कदाचित् पितृ-मातृ-मातामहादिवर्गाणां पिण्डदानं । अनेन च यदा तृगदयस्य पिण्डदानं तदा द्विरुल्लेखनं, यदा त्वेकवर्गस्य तदा मरुदेवेत्यपि दर्शितं भवति । 'एकदर्भेणेत्येकया दर्भेणियया । एतच्च स्फालाभे । 'पिण्डपितृयज्ञं मरुत् स्फोतेनाब्रियेत्यापस्तम्बादिवचनात् पिण्डान् दद्याद्दे पितृयज्ञवदिति याज्ञवल्क्यादिवचनात्तानिदेशतः स्फुप्रार्थः । न च दर्भापदेशेनास्य बाधः ।

यते। बाधगङ्गायामेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

वज्रेण वा कुशेवापि उद्धिखेत्तनमहो दिज इति ।

'वज्रः' स्फः । "वज्रो वै स्फ इति श्रुतेः । स्फोतेनाब्रियेदित्युक्तं श्रियात् करगृहतेनेति सिद्धं।पि किमेककरगृहतेन उत करद्वयगृह-तेनेत्येवमाद्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमाह पागस्करः ।

कराभ्यामुद्धिखेत् स्फेन कुशेवापि महो दिज । इति ।

कराभ्यामित्युक्तं किं मन्त्रिवेगविशिष्टाभ्यामित्याकाङ्क्षायामुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

मयोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं दिज । इति ॥

'मयः' वामः, म ययोः पाण्योर्मध्ये 'उत्तरः' उपरिष्ठादवस्थितः, तौ 'मयोत्तरौ' । एतदुक्तं भवति । "उल्लेखनाय पाणिभ्यां निपाद्यमाने स्फो दक्षिणमुष्टरुपरिष्ठाद्वाममुष्टिः स्थापनीय इति । स्फोत्थानपाता-द्वर्भस्य तेनाण्डुल्लेखने मयोत्तरावेव कुरी कर्त्तव्यौ । उल्लेखनद्व्याभिमुखमभिगच्छता स्फेन दर्भेण वा न कार्यं किन्तु पाण्डुल्लेखनया गच्छेत् । तत्प्रागेष्ट्याभिमुख्येनैव कार्ये । "दक्षिणाप्राचीं पराचीं

वेदिमुद्धृत्यापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञोऽभिधानात् । दक्षिण-प्राच्योऽन्त-
रान्भूता या कोणात्मिकाग्रैथीति प्रसिद्धा दिग्बर्त्तते तदवच्छिन्नां
दक्षिणाप्राचीं, 'पराचीं' पराङ्मुखौ । यजमानापेक्षया पराङ्मुखं
गच्छता स्फोनोत्तिष्ठत्यर्थः । आश्रलायनेनापि दक्षिणाप्राचीमेव
प्रसृत्य परिभाषायामुक्तं "सर्वकर्माणि तान्दिशमिति । तान्दिश-
माश्रित्य सर्वाण्यपि पित्र्याणि कर्माणि कार्याणीत्यर्थः । अनेन
कर्तुराग्नेयाभिमुखं मिह्यति । नह्नान्याभिमुखोऽञ्जमा तदभिमुखानि
शक्नोति कर्माणि कर्तुं । अतश्चाग्नेयाभिमुखः सन् कर्त्ताग्नेयाभिमुखी
रेखां कुर्यात् । अयं वक्ष्यमाणस्य दर्भास्तरणस्यावनेजन-पिण्डनिर्वा-
पादेशाग्नेयाभिमुख्यमेव । उल्लेखणं हि संस्कारत्वात् पिण्डाधारत्वे-
नापयोक्ष्यमाणाया भुवः क्रियते । अतः पिण्डाधारभूतानां
दर्माणामपि तदाभिमुख्येनास्तरणं । दक्षिणाभिमुखास्तरणे त्वना-
धारभूतभृष्टास्तृतानां दर्माणामनाधारतैवोपपद्यते । यथाधारश्च
पितृणामुपवेशनं यथोपवेशनमवनेजनादीति सर्वमाग्नेयाभिमुखं ।
एतच्च वैकल्पिकं । "दक्षिणा दिक् पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिणाभिमुख-
त्वादेरप्यवगमात् दक्षिणाभिमुखत्व-दक्षिणापवर्गत्वादेरपि दर्शनात् ।

लेखाकरणे च मन्त्रो ब्रह्मपुगाण ।

निहन्मि सर्वं यदमेध्ववद्भवेत्

हताश्च सर्वे सुर-दानवा मया ।

रत्वांसि यत्ताः मपिशाचमङ्गा

हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥

अस्य मन्त्रस्य सार्धवादकोविनियोगस्तत्रैव ।

एतेन मन्त्रेण सुमंयतात्मा
 दर्भेण वेदिं मरुदक्षिणेक्षु ।
 शिवां हि वृद्धिं ध्रुवमिच्छमानः
 क्षिपेद्विजातिर्दिशमुत्तराङ्गतः ॥
 यस्मिन् देशे पश्यते क्षेपमन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥

‘क्षिपेत्’ उक्तेखनदर्भमिति शेषः । ‘उत्तरां दिशं’ क्षेपदर्भापेक्षया ।
 अनेन चात्मापेक्षया दक्षिणस्यान्दिशि क्षिपेदिति लभ्यते । अपहृता
 इत्यादिमन्त्रान्तरस्य लेखाकरणे दृश्यते ।
 तथा च पिण्डपितृयज्ञसुत्रे कात्यायनः ।

दक्षिणेनाक्षिखत्यपहृता इत्यपरेण वा ।

‘दक्षिणेनापरेण वेति अग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमतो वा । अपहृता
 असुरा रक्षां विवेदिषद इत्यनेन मन्त्रेणाक्षिखेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बस्तु किञ्चिदधिकारयवमेतमेव मन्त्रमाह ।

अपहृता असुरा रक्षां विवेदिषद इत्यन्तरा गार्हपत्याम्बा-
 हार्यपचने दक्षिणपूर्वेण वाम्बाहार्यपचनमिति ।

वेदिमुद्धृत्युत्तरेण मन्त्रः । उक्षिष्य चाभ्युक्ष्य कर्त्तव्यं ।
 स्फोरन लेखामुक्षिखेदपहृता असुरा रक्षां विवेदिषद इति ताम-
 भ्युक्ष्येत्याश्रयायमेन पिण्डपितृयज्ञाभिधानात् ।

अभ्युक्षणान्तरमापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे आवाहनप्रकाशकेन
 मन्त्रेणाभिमन्त्रणमुक्तं ।

अवेक्ष्यायन् पितरो मन्त्राजवम इत्यभिमन्त्रयति ।

उत्प्रेषनानन्तरं पश्चादल्पमुनिधानमाह कात्यायनः ।

उत्प्रेषकं परस्मात्करोति ये रूपाणीति ।

शतपथ्यपुष्पेखनानन्तरमुत्प्रेषकमुनिधानमुक्तं ।

अथ परस्मादल्पमुक्तं निदधाति स यदनिधायोत्प्रेषकमयैतत्
पितृभ्योदद्यादम्बर-रत्नमानिहैषामेतदिमद्योरन्तथोद्देतत् पितृणामम्-
बरत्नमानि न विघ्नते तस्मात्परस्मादल्पमुक्तं निदधाति ये रूपाणि
प्रतिमुञ्चमाना अमराः मन्तः स्वधया चरन्ति परापुगेनिपुगेये
भग्न्यग्निष्टान् लोकान् प्रणुदात्यस्मादित्यग्निर्हि रत्नमपहन्ता तस्मा-
देष निदधातीति ।

अथ तत्रैकमूलत्वादिविशेषेण विशिष्टानां दर्भाणामान्तरणं कर्त्तव्यं ।

तथा च देवलः ।

तस्मिन् स्याने ततो दर्भानैकमूलान् शिवान् बहून् ।

दनिणायानुदकपादान् सर्वास्तांस्तृणयात्मनः ॥

‘तस्मिन्निति यत्र पिण्डाः प्रदातव्याः । ‘तत इत्युत्प्रेषनाद्य-
नन्तरं । ‘दर्भान्’ कुशात् । तदभावे पूर्वप्रदर्शितान् काशादीन् ।
एकमूलखलमवहति शिवान् । ‘शिवानिति मायानम्फुटितायत्वादिविशे-
षणविशिष्टान् । बहवचनन्वित एव समाप्तिं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य ‘बहू-
नित्युक्तं । बहवस्तु विशिष्टानभिधानादेकैकस्मिन् पिण्डे त्रित्वात्
प्रभृति यथेच्छं यथामश्वत्थम्, भस्माच्चादत्तपर्याप्तमंथानियमस्तु
नास्ति । आन्तरणस्य दृष्टार्थत्वात् । भूयवधायकाधारान्तरत्वाव-
गमावियम इति चत । न । पिण्डाधारभूतमवभृयवधानाभावेष्वा-
धारभूतभूयवधानस्य कतिपयैरेव दर्भैः सिद्धत्वात् । सर्वव्यवधाना-

वगतिस्तु नास्तेव । दक्षिणतोऽयं येषान्ते 'दक्षिणायाः' । 'उदकपादी'
उदङ्मूलाः । 'स्तृणयात्' विस्तारयत् । 'मम' समस्यलतया समान्त-
रतया समागतया समूलतया वेति । एकमूलत्वविधानादेव तेषां
समूलत्वमपि गम्यते ।

तदाह जातृकर्णः ।

उपमूलं समास्तौर्ध्वं दर्भानुच्छिष्टमन्निधौ ।

'उपमूलं' मूलममौषे । मूलान्यभिरुच्ये, अत्र लूनानिति शेषः ।
तथा च समूलत्वे तैत्तिरीयब्राह्मणं ।

यत्पुरुषि दितं तद्वानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्
पितॄणां समूलं वर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै ।

उपमूले लूनानां मरुदाच्छिन्नत्वमुक्तं शतपथे ।

अथ मरुदाच्छिन्नान्युपमूलन्दिनानि भवन्त्यगमिव वै देवानां मध्यमिव
मनुष्याणां मूलमिव पितॄणां तस्मादुपमूलन्दिनानि भवन्ति मरुदाच्छि-
न्नानि भवन्ति मरुदस्येव पराश्वः पितरस्तस्मात्सरुदाच्छिन्नानि भवन्ति ।

'दिनानि' खण्डितानि । दोऽवखण्डन इत्यस्य निष्ठान्तं रूपं ।
तैत्तिरीयश्रुतावपि ।

मरुदाच्छिन्नं वर्हिर्भवति मरुदिव हि पितरः ।

आपस्तम्बः ।

समूलं मरुदाच्छिन्नं वर्हिर्गृह्णति मरुदाच्छिन्नानि वा दृणानि-
ण्युपमूलन्दिनानि ।

'वर्हिः' कुशाः । 'दृणानि' काशादीनि ।

आश्वलायनः ।

मरुदाच्छिन्नैरवस्तौथ ।

लेखामिति शेषः ।

तथा च कात्यायनः ।

उपमूलं मरुदाच्छिन्नानि लेखायां कृतेति ।

मा च लेखा यदा दक्षिणाया तदा दर्भानपि दक्षिणायानास्तृणयान् ।

तदुक्तं देवलेन ।

दक्षिणायानुदक्पादानिति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ।

दक्षिणास्तृणानि दक्षिणावृद्धिं पितृणामिति ।

‘दक्षिणावृत्’ दक्षिणाप्रकारकं ।

मरुदाच्छिन्नानि प्रकृत्य शतपथेऽपि ।

तानि दक्षिणोपस्तृणानीति ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

निधाय दर्भान् विधिवद्दक्षिणायान् समाहितः ।

त्रौत्स्वीन् पिण्डानद्योदद्यात् सर्वानेव तिलैर्युतान् ॥

यदा त्राग्रयौन्दिशमाश्रित्य लेखा क्रियते तदा दर्भाणामपि
दक्षिणायाणामेवास्तरणं ।

एतच्च विशेषान्तरमहितमुक्तं वायुपुराणे ।

मरुदेवास्तरैर्दर्भान् पिण्डार्थं रक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणायान्नियतो दद्यात् पिण्डाननन्तरमिति ॥

‘मरुत्’ एकवारं । बहूनामप्यास्तरणं शक्यत एव मरुत्कृत् ।

‘प्राग्दक्षिणा’ आग्नेयी दिक् ।

अनेन मार्जने पात्रमुक्तं ।

आपस्तम्बेन त्वञ्जलिर्मन्त्रश्लोकः ।

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा मार्जयन्तां
मम प्रपितामहा इत्येकरेखायास्त्रौनुदकाञ्जलीन्निनयति ।

प्रमथ्यं चात्रिः । पंगिषिञ्चति चैनुदपात्रान् वाज्रमनेयिनः समा-
मनन्ति ।

अत्रायन्लायनेन मन्त्रान्तरमुक्तं ।

प्राचीनावीती लेखान्तिरुदकेनोपनयेच्छुभन्तां पितरः शुभन्तां
पितामहा प्रपितामहा इति ।

‘लेखां’ मरुदाच्छिन्नोपस्त्रीणां, ‘उदकेनोपनयेत्’ उदकेन मंथा-
जयेत् ।

सुमन्तुना तु भविष्यत्पुराणे दर्भास्तरणानन्तरं मार्जनस्थाने विंशपा-
न्तरमहितमवनेजनमुक्तं ।

अमाववनेनित्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्तिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनं ॥

अमावित्यत्र गोत्र-मन्त्र-नामानि मन्त्रद्वयानि क्रमेणोच्चार्याव-
नेनित्वेत्यभिधायावनेजनाय पितॄणां करशोधनायोदकं दद्यात् ।
तच्च पुरुषं पुरुषं प्रति त्रिः । तथा च पितरमुद्विश्य त्रिवारमित्या-
द्यनुसन्धेयं । ननु सर्वत्र मन्त्रं चमावित्यस्य स्थाने नाममात्र-
प्रयोगं मन्त्रमात्रा दृश्यन्ते । अमाविति नाम गृह्णातीति । शतपथे-
ष्वमेव श्रूयते । तत् कथमत्र गोत्र-मन्त्र-नाम्नां त्रयाणामपि ग्रहणं
व्याख्यायते । मैवं । अमावित्यनेन व्यावर्त्तकशब्दोपस्थापनं क्रियते ।

अत्रापस्तम्बेन पिण्डपितृयज्ञे दर्भास्तरणे मन्त्रोदर्शितः ।

मृदाच्छिन्नं वर्धिरूपा मृदु स्थानं पितृभ्यस्त्वा भ्राम्यहं अस्मिन्
मीदन्तु मे पितरः । मौम्याः पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति,
मृदाच्छिन्नेन वर्धिरूपा वेदिं स्तृणातीति ।

अत्र शङ्ख-लिखिताभ्यां पिण्डभूमौ विष्टरत्रयनिधानमुक्तं ।

विष्टरांस्तीन्निदध्यादिति ।

अत्र मञ्ज्यामाम्यादेकैकपिण्डाधारत्वेनैकैकोविष्टरोनिधेय इति गम्यते ।
यमस्त्वत्र विशेषमाह ।

विष्टरांस्तीन् वपेत्तत्र नाम-गोत्रसमन्वितान् ।

अङ्गिरभ्युच्य विधिवत् तिलैरभ्यवकौर्यं चेति ॥

‘नाम-गोत्रसमन्वितान्’ अमुकगोत्रस्यास्मत्पितुर्देवदत्तशर्मणोऽयं
विष्टर इत्यादिवाक्योच्चारणपूर्वकमित्यर्थः ।

दर्भास्तरणानन्तरमावाहनपूर्वकं पितॄणां स्थानकल्पनामाह देवलः ।

अथ माञ्जलिस्त्याय स्थित्वा आवाहयेत् पितॄन् ।

पितरो मे प्रसीदन्तु प्रयान्तु च पितामहाः ॥

इति मङ्गीर्त्तयंस्तृष्णींस्तिष्ठेत्क्षणमनुच्छ्रमन् ।

आवाहयित्वा दर्भायैस्तेषां स्थानानि कल्पयेदिति ॥

करे दर्भान् मृद्वौत्वा पित्रे इदं स्थानं, पितामहायेदं स्थानं
प्रपितामहायेदं स्थानमित्येव क्रमेण दर्भायैर्निर्दिशेत् । शेषं व्यक्तं ।

स्थानकल्पनानन्तरं तत्र मार्जनं तिलविकिरणञ्चाह स एव ।

तेष्वासीनेषु पात्रेण प्रयच्छेन्मार्जनादकं ।

प्रत्नात्य विकिरेत्तत्र नानावर्णास्तिष्ठानपि ॥

गोत्रादीन्यपि व्यावर्त्तकान्येव । न च नास्मैव व्यावृत्तिमिद्वेर्गोत्राद्य-
ग्रहणं वाच्यं । नाम गोत्रं च सम्बन्धः प्रापकं ह्यव्य-कथयोरित्यादिना
तदग्रहणस्य विहितत्वात् । “अर्घ्यदानेऽथ सङ्कल्पे पिण्डदाने तथा चये
गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत्प्रतिपादयेत्” इति पारस्करवचनाच्च ।
नचात्र पिण्डदानशब्देन प्रधानमात्राभिधानादवनेजनासंग्रहः, साङ्गे-
ऽपि प्रयोगदर्शनात् । “पिण्डोदकप्रदानम् नित्यनैमित्तिकेष्वपि ।
आलप्य नाम-गोत्रेण कर्त्तव्यं सर्वदैव हि” ॥ इति व्यासेनावनेजनेऽपि
गोत्रग्रहणस्याभिधानाच्च । नामगोत्रेण च ‘आलप्य’ सम्बोध्य, ‘नित्य-
नैमित्तिकेष्वपि’ पिण्डदानेषु, ‘पिण्डोदकप्रदानं अवनेजनेऽदकदानं,
कर्त्तव्यं । नाम-गोत्रेणेत्यत्र नामगोत्रयोः पौर्वापर्यमविवक्षितं । सम्बन्ध-
नाम-गोत्रशब्दानां शास्त्रेषु नामाक्रमदर्शनादैच्छिकेन क्रमेण प्रयोगः
कर्त्तव्यः । शास्त्राभेदेन वा क्रमस्य व्यवस्था । एतच्चावनेजनमेकैर्नैव
हस्तेन कर्त्तव्यं नास्त्रलिना न पात्रेण ।

सर्वाण्यपि आहुतीयानि सेवनान्येकहस्तेन कर्त्तव्यानीति तत्रैवोक्तं ।

आहुत्सेवनकाले तु दद्यादकेन पाणिना ।

तर्पणे तृभयं कुर्यादेव एव विधिः स्मृतः ॥

तर्पणे तु ‘तृभयं’ पाणिद्वयं साधनौभूतं कुर्यात् । एकेनापि हि
हस्तेन क्रियमाणमवनेजनं दक्षिणेनैव हस्तेन कर्त्तव्यं ।

तदाह मनुः ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं शुचीति ।

‘अपसव्येन’ सव्येतरेण हस्तेन, ‘शुचि’ अनुपहतं, ‘उदकं’ पिण्डार्थ-
मास्तीर्णदर्भापरि ‘निर्वपेत्’ निनयेत् । तच्चोदकं तर्जन्यङ्गुलमध्यमार्गेण
91

निनयेत् । तस्य पितृतीर्थत्वात् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे ।

पितृतीर्थेन तोयञ्च दद्यात्तेभ्यः समाहित इति ।

‘तेभ्यः’ पितृभ्यः ।

कात्यायनस्तु पात्रेणावनेजनमाह ।

उदपात्रेणावनेजयत्यपमव्यं सव्येन वोद्धुरणसामर्थ्यादसाववनेनिष्सेति
यजमानस्य पितृप्रभृतिचीनिति ।

उदकाश्रितं पात्रमुदपात्रं । ‘अपमव्यं’ पितृतीर्थेन । ‘सव्येन’
मनुष्यतीर्थेन । ‘उद्धुरणसामर्थ्यात्’ उद्धुरन्ति मनुष्येभ्य इति शतपथ-
श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । असाववनेनिष्सेति मन्त्रः । यजमानग्रहणं
पिण्डपितृयज्ञस्याध्वर्युकर्तृकत्वात् । अपमव्यादिशब्दानां पितृतीर्थान्य-
र्थत्वमुपाधायककर्कश व्युत्पादितं ।

लेखाकरणोत्सुकनिधानानन्तरं शतपथेऽपि ।

अथोदपात्रमादायावनेजयत्यसाववनेनिष्सेति । यजमानस्य पित-
रमसाववनेनिष्सेति पितामहमसाववनेनिष्सेति प्रपितामहन्तद्या
श्रियतेऽभिषिञ्चेदेवं तत् । तद्यथा श्रियत इति ।

यथा भोक्ष्यमाणस्य पुरुषस्य हस्तादौ जलनिषेचनमेवमिदं
पितृणामवनेजनमित्यर्थः ।

राणायनीयसूत्रेऽपि पात्रेणैवावनेजनमाह गोभिलः ।

सव्येनैव पाणिनादपात्रं गृहीत्वावसलविः पूर्वस्याङ्गुर्ध्वा दर्भेषु
निनयेत्पितुर्नाम गृहीत्वासाववनेनिष्से ये चात्र त्वामनुयां अथमनु-
तस्मै ते स्तुधेत्यप उपसृष्ट्वैवसेवेतरयोरिति ।

सन्नेन पाणिनोदपात्रं गृहीत्वा दिवामहस्तगृहीतेनोदपात्रेण दक्षिणहस्ते निषिध्यमानञ्जलं पिबतीर्थेन निनयेदित्यर्थः । अत्रसल-विशब्दस्यापसव्यपर्यायत्वात् पिबतीर्थवाचिन् । कर्षूचयश्चात्र वेदिस्था-नीयलेखास्थाने । ‘अपामुपस्पर्शनं’ हस्तेन मलिलस्पर्शनमात्रमित्या-चारविदः । ‘इतरयोः’ शेषयोः कर्ष्याः । एतच्च जलस्पर्शनं पिण्डदानं प्रत्यवनेजन-गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-मन्त्रदानेषु प्रत्येकमेव कर्त्तव्यं । गो-भिलाचार्येण तत्र तत्र तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । एतच्चावनेजनोदकं मत्तिलं प्रत्येत्यं ।

तथाचोशनाः ।

तिलोन्मिश्रितेनोदकेनामिष्य दर्भास्तोर्णायां भूमौ पिण्डं निवे-दयेदिति ।

अत्राञ्जल्येकहस्तोदपात्राणां विकल्पः शास्त्राभेदेन व्यवस्था वेति वेदितव्यं । न तु दक्षिणहस्तः पात्रधारणेनावनेजनस्योपकरोति पात्र-स्त्रोदकधारणेनेति द्वारकार्यभेदात्समुच्चयोऽस्तु न हस्तनेति पात्र-निरपेक्षस्य हस्तस्यावनेजनमाधनत्वावगमात् । शक्नोति चानपेक्ष्य पात्रं मात्त्रोदकाधारत्वेनैव हस्तैः वनेजनं माधयितुं । अत्र कात्या-यनादिमतेनावनेजनप्रयोगवाक्यं । “अमुकगोत्राम्नात्पितरं वदन्तश्मन्त्र-वनेनिष्ठ” इत्यादि । आश्वलायनादिभिस्तु “शुश्रूषतां पितरः” इत्या-द्युक्तं । आपस्तम्बादिभिस्तु “मार्जयन्तां मम पितरः” इत्यादि । अत्रापि पूर्ववद्विकल्प-व्यवस्था । तथा मुमुक्षुप्रभृतिभिस्तुः “शुश्रूषतां पितरः” इत्याद्युक्तं । कात्यायनेन तु ततः प्रागेवोक्तं । अतोऽवनेजन-वर्हिस्तरणयीः पौर्वापर्ये विकल्पः, यथाशास्त्रं व्यवस्था वेति । अत्र यद्यप्यवनेज-

नस्य पिण्डस्थानसंस्कारता न विद्यते । तथाप्युदकनिनयनात्मकत्वेन
तत्संस्कारस्वरूपत्वात् लेखावर्द्धिस्तरणमन्दंशपतितत्वाच्च तस्य संस्कारे-
खभिधानं । आवाहनस्यापि मन्दंशपातादेवाभिधानं ।

इति पिण्डदानसंस्कारः ।

अथ पिण्डकरणं ।

तथाह जातृकरणः ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् त्रीन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

अत्र त्रीनिति पित्राद्येकवर्गापेक्षया । कात्यायनादिवचनेषु
त्र्योस्त्रीनिति वीष्पादर्शनादमावास्याश्राद्धे मातामहादिवर्गस्यापि पि-
ण्डनिर्वापावगमात् ।

तथाच वाराहपुराणे वराहकृतश्राद्धमधिकृत्योक्ते पिण्डार्थान्नविभाग-
प्रतिपादके वाक्ये लिङ्गं दृश्यते ।

पिण्डपात्रं समादाय जायायै प्रद्दौ ततः ।

मा तदन्नं द्विधा कृत्वा त्रिधैकैकमथाकरोदिति ॥

‘यथाविधि’ विधनतिक्रमेण । विधिश्च पिण्डार्थान्नविषयः पिण्ड-
परिमाणविषयः पिण्डक्रियेत्यन्भावविषयश्च दर्शयिष्यते । तत्रेत्यन्भा-
वविषयेण विधिना महान्नविधिस्तावदुच्यते । इह ब्राह्मणभोजनात्
पूर्वकालीने श्रौतौकरणात्पूर्वं क्रियमाणे पिण्डदानेऽश्रौतौकरणार्थेन
चरुणा पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तदेतत्सोतिकर्त्तव्यताकमाह देवलः ।

ततश्चरुमुपादाय सपवित्रेण पाणिना ।

चतुर्द्धा विभजेत् पिण्डान् घृताक्तान् भाजनेन वै ।

अभ्यज्य मधु-सर्पिर्भ्यां तान् वपेत् कुशमस्यये ॥

‘चरुमुपादाय’ भाजने गृहीत्वा तं पवित्रमहि तेन पाणिना चतुर्द्धा विभजेत् । तदनन्तरमेकैकेन चरुभागेन एकैकं पिण्डमित्येवं चतुरः पिण्डान् कुर्यात् । तांश्च घृताक्तान् धृतमध्वक्तान् वा ‘भाजनेन’ पात्रेण भूतेन, ‘वपेत्’ निदध्यात् । अत्र चतुर्द्धेति चिकौर्षितपिण्डमंखाक-विभागोपलक्षणार्थः । अग्नौकरणोत्तरकालन्तु क्रियमाणे पिण्डदान-अग्नौकरणशेषेण पिण्डाः कर्त्तव्याः ।

तथाचापमव्यमग्नौ कृत्वेत्यारभ्याह मनुः ।

त्रौस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

अौदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥

‘तस्माद्भुविःशेषादित्यग्नौकरणहविःशेषात् । ‘अपमयेन हस्तेन निर्वपेदुदकमित्ययमौदकोविधिः । भोजनोत्तरकालीने तु पिण्ड-दानेऽन्नमाह कात्यायनः ।

सर्वमन्नमेकत उद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवने-
निज्य दद्यादिति ।

सर्वशब्दः प्रकृतान्नसर्वजातिमवन्तायेः न परिमाणमवन्तार्थः । अतः प्रकृतश्राद्धार्थमाधितवान्नाह्मणभुक्तावशिष्टादन-पायमापूप-सूपादिमव-जातीयान्नममुदायेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकस्मिन् पात्रे समृत्त्य तदन्नमयान् पिण्डान् कृत्वोच्छिष्टप्रदेशादरव्यादित्यवहिते देशे श्पादिभिः कृतलेखे पूर्वप्रदर्शितप्रकारमवनेजनं कृत्वास्तोत्रेषु सहदा-च्छिन्नेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् । त्रींस्त्रीनिति वीष्ठाकरणमनेक-

वर्गपिण्डाभिप्रायेण । एतच्च सर्वप्रकारमन्त्रमग्नौकरणावशिष्टेन चरुणा
मिश्रणीयं ।

तथावाशलायनः ।

यद्यदन्नमुपभुक्तं ततस्ततः स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य
पिण्डान्निदध्यादिति ।

यदन्नमुपभुक्तं आर्द्धौघब्राह्मणैरिति शेषः । ततस्ततः किञ्चित्
किञ्चिदुद्धृत्याग्नौकरणशिष्टेन स्थालीपाकेन सह मंथोज्य पिण्डा-
न्निदध्यात् । स्थालीपाकमिश्रणश्चाग्नौकरणशेषप्रतिपत्तिप्रकरणे विस्तरे-
णोक्तं । एतच्चान्नं मध्वाज्य-तिलयुक्तं कर्तव्यं ।

तथाच वायुपुराणे ।

मधु-मर्पिसिल-युतांस्तीन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

न चैतन्मध्वादित्रययुक्तानियमार्थकं किन्तु वैशिष्ट्यातिशयार्थं ।

अत एव मधु-तिलद्वयमाचयुक्ततामाह वृहस्पतिः ।

सर्वस्मात् प्रकृतादस्मात् पिण्डान् मधुतिलाश्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्याद्गृह्यविधानतः ॥

नापि मधु-तिलद्वययुक्तानियमः ।

अत एव तिलमाचयुक्ततामाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमग्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि तिलमाचयुक्ततोका ।

सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डांस्तीनेव पुत्रक ।

पितृनुहिंसा दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टमग्निधौ ॥

इति पिण्डार्थान्नविषयोविधिः ।

अथ पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

तत्राह व्यासः ।

दिहायनस्य वत्सस्य विज्यास्ये यथासुखं ।

तथा कुर्यात् प्रमाणन् पिण्डानां व्यासभाषितं ॥

‘दिहायनः’ दिवर्षवयस्कः ।

परिमाणान्तरविधिर्ब्रह्माण्डपुराणे ।

चौन् पिण्डानानुपूर्वेष माङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनान् ।

‘आनुपूर्वेष’ वक्ष्यमाणेन पिण्ड-मातामहादिकमेण । माङ्गुष्ठोमु-
ष्टिर्यावान् तावद्वर्द्धनं पुष्टिर्येषाम्ने ‘माङ्गुष्ठमुष्टिवर्द्धनाः’ माङ्गुष्ठमुष्टि-
प्रमाणा इति यावत् । अथ वा माङ्गुष्ठं मुष्टिं वर्द्धयन्तीति माङ्गुष्ठमु-
ष्टिवर्द्धनाः । येषु माङ्गुष्ठमुष्टिनिवेशितेषु किञ्चिदभ्यधिकपरिमा-
णतया अल्पाङ्गुष्ठसमुच्छासात् मुष्टिवर्द्धते ।

परिमाणान्तराण्यप्याहाङ्गिराः ।

कपित्य-विन्व-मात्रान् वा । पण्डान् दद्यात् विधानतः ।

कुङ्कुटाण्डप्रमाणान् वा यदिवामलकेः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्याच्छ्रद्धासमन्वित इति ॥

पिण्डदानेनापि पितृणां तृप्ति-प्रीति-सङ्गतयो भवन्तीत्येवंविधे
विधौ श्रद्धां बद्ध्वा वदरमात्रप्रमाणानपि पिण्डान् दद्यात् । न पुनः
किं वदरमात्रैः पितृणां भविष्यति इत्येवमश्रद्धामाविष्कृत्य दद्यादिति ।
एषाञ्च परिमाणानां ऋक्षभेदेन व्यवस्था वेदितव्या ।

अथ व्यवस्थान्तरयुक्तानि कानिचित्परिमाणान्याह मनीषिः ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विन्वमात्रं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात् पिण्डन्तु निर्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवामरं ॥

‘पार्वणे’ एकोद्दिष्टतरश्राद्धे । पार्वणग्रहणं व्यवस्थार्थं । प्रकरणात् पार्वणाख्ये लक्ष्मे पार्वणग्रहणमनुवाद इति तु स्मृतिचन्द्रिकाकारः । स तु श्लोकोत्तरार्द्धं न पर्यालोचितवानिति मन्यामहे । अचामल-
कमाचानेव पार्वणे कुर्वीतेति न व्याख्येयं । किन्त्वामलकमात्रान् पार्वण एवेति । अतश्च पार्वणेऽप्यामलकाधिकपरिमाणपिण्डनिर्वापा-
चारदर्शनं न विरुध्यते । विन्वमात्रमित्यनेन विन्वाद्यूनमामलका-
दिपरिमाणमेव निवर्त्यते न त्वधिकमपि । तथा च शिष्टाचारानु-
गृहीतो भवति । ‘नवश्राद्धं’ आशौचमध्ये प्रथमतोयादिदिनेष्वे-
कादशे च दिने विहितं श्राद्धं । तस्यैकोद्दिष्टत्वेपि न तत्र विन्वमात्रं किन्तु तस्मादपि स्थूलतरं निर्वपेत् । श्राद्धमन्तरेणैवाशौच-
मध्ये ‘प्रतिवामरं’ प्रतिदिवसं नवश्राद्धपिण्डादपि स्थूलतरं पिण्डं निर्वपेत् ।

पित्राद्येकैकवर्गसम्बन्धिनः पिण्डत्रयस्य यथोत्तरं परिमाणाधिक्य-
मुक्तं मैत्रायणौयपिण्डपिटयज्ञसूत्रे ।

द्व्योद्भृत्योद्भृतेषु पिण्डान्निदधाति पितुर्गामावातस्ते ये वाच त्वा
स्तु तस्मै तेभ्यश्च स्वधेति प्रथमं पितामहस्य नास्मा स्ववीर्यासं मध्यमं,
प्रपितामहनास्मा स्वविष्टं दक्षिणं, दयोः परयोर्गामनी गृह्णन् मूलदेवे
क्षेपं निर्माष्टि ।

इति पिण्डपरिमाणविषयोविधिः ।

अथ पिण्डनिर्वापाद्भूतं कर्तृमस्थानं ।

तच्च प्राचीनावीत-सव्यजानुनिपातन-दक्षिणामुखत्व-पराचीनपा-
णित्वादिरूपं, इदञ्च सकलपितृकर्ममाधारणमपि पिण्डनिर्वापैकसम्भ-
वैतत्प्रतिपादकनानावचनसञ्चिघृत्तयात्र निरूप्यते । तत्र तावत्प्राची-
नावीतं कर्त्तव्यं । “दक्षिणतः प्राचीनावीती” इति तैत्तिरीयश्रुतेः ।
‘प्राचीनावीती लेखां चिरुदकेनोपनयेत्’ इत्यवनेजनात्प्रभृति प्राची-
नावीतविधायकादाश्रयायनसूत्रात् । अत उध्वे “प्राचीनावीती
कर्माणि करोति” इति मार्जनात्प्रभृति प्राचीनावीतिविधायकादा-
पस्तम्भसूत्रात् “प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यं” इति लेखाकरणारम्भे
गोभिलसूत्राच्च “अथ प्राचीनावीती भुवमुपलिषोऽक्षिप्य” इति कट-
सूत्राच्चेति । तदेतत् प्राचीनावीतमुपलेपनादारभ्य पिण्डप्रतिपत्तिपर्यन्तं
वक्ष्यमाणपवादम्यानानि विहाय कर्मकर्त्ता मम्याद्यं । प्राचीनावीतव-
दुपलेपनात्प्रभृति भूमौ वामजानुनिपातनमपि कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराण-वायुपुराणयोः ।

मधु-मर्षिस्तिलयुतांस्त्वान् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

जानु कृत्वा तथा मयं भूमौ पितृपरायणः ॥

जानु कृत्वत्यनया पूर्वकालताभिधायिन्याका श्रुत्या पाठक्रमबाधे-
न जानुपातनस्य पिण्डनिर्वापात् पूर्वकालमनुष्ठेयता प्रतिपाद्यते ।
सव्यमिति वचनादद्यादक्षिणस्य जानुनो भूमात्रपातनं गम्यते । अतश्च
आह्नकसौत्कटकम्बलावस्थितः सव्यं जानु भूमौ निवेश्य दक्षिणस्या-
निवेशोपतिष्ठेदित्युक्तं भवति ।

अथ पूर्वोक्तपरिमाणान्यतमपरिमाणकं पिण्डं कृत्वा दक्षिणपा-

णिनोपाददीत । “श्रौदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः” इति पूर्व-
प्रदर्शितानुवचनात् । दक्षिणपाणिगृहीते खड्गादिपात्रे वा पिण्ड-
मुपाददीत “पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते । राजतौ-
दुस्वराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः” इति मरीचिवचनात् ।

‘खड्गः’ खड्गौख्यश्चापदविशेषः, तल्लाटास्थिसम्भवं पात्रं ‘खड्ग-
पात्रं’ । ‘राजतं’ रजतमयं । ‘श्रौदुस्वरं’ ताम्रमयं । खड्गादेः प्रश-
स्ततरस्य प्रथमकल्पत्वेनोपादानान्तदभावे येन केनचित्पात्रप्रकरणोक्तेन
पात्रेण पिण्डदानं कर्त्तव्यं । अनन्तरं संयोजितमव्यहस्ताङ्गुलेर्दक्षिण-
हस्तस्योत्तानस्य पिण्डमहितस्य यथासामर्थ्यमङ्गुष्ठेन पिण्डमस्पृशतः
पितृतीर्थमवनतं कुर्यात् ।

तत्र तावत्स्यपाणिमयोजनं शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तं ।

पिण्डं निदध्यात्स्येन पाणिना दक्षिणपाणिपरःसरेणेति ।

सयं दक्षिणेन संयोज्य उत्तानहस्तता तु ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता ।

उत्तानेन तु हस्तेन निर्वपेदक्षिणामुख इति ।

अङ्गुष्ठस्पर्शनम् देवलेनोक्तं ।

अपमव्यमपाङ्गुष्ठमिति ।

दर्शयिष्यते चैतदुत्तरस्मिन् प्रकरणे वचनं । पितृतीर्थावनमनस्या-
पस्तम्भेन पिण्डपितृयज्ञेऽभिहितं ।

सद्यश्चाभ्यावाचीनपाणिरिति ।

उत्तानएवाधरीकृतपितृतीर्थपात्रिवाचीनः स यद्य कर्तुः स तथा ।

आवाचीनमेव पराचीनञ्चेनाहसलायनः ।

तस्यां पिण्डाद्विप्लव्यौघात्पराचीनपाणिरिति ।

‘तस्यामिति दर्भास्त्रीणां कृतोदकमिनयनायाश्च लेखायां ।
पितृतीर्थावनमनश्च तेन तीर्थेन पिण्डनिर्वापार्थं ।

अत एव शतपथश्रुतिः पितृतीर्थेन पिण्डदानमाह ।

स वा इति ददातीति च वै देवेभ्यो जुहुयुद्धरन्मि मनुष्येभ्योऽथैवं
पितृणां तस्मादिति ददातीति ।

ददातीति पितृतीर्थेन ददतोहस्तस्यानुकृतिः प्रदर्श्यते । ‘इति
च वै देवेभ्य इत्यादावर्थवादेऽनुकरणमस्तीव देव-मनुष्य-पितृतीर्थानां
देवादिप्रतिनियतहोमोद्धरणदानसम्बन्धप्रतिपादनात् ।

षड्विंशन्मतेऽप्युक्तं ।

सत्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्नतः ।

निर्वपेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन्मिति ॥

इति कर्तव्यंस्थानं ।

अथ देवता-मन्त्रक्रम-संख्याविकल्पमहितं पिण्डदानाख्यं प्रधान-
मुच्यते ।

तत्राह कात्यायनः ।

यथावनिकं पिण्डान् ददात्यथवित्त इति ये च त्वामन्विति चैक
इति ।

‘यथावनिकं’ यच्च यच्च येन च क्रमेण यस्य यस्यावनेजनं कृतं,
तच्च तच्च तेनैव क्रमेण तस्य तस्य पिण्डं दद्यात् । अवनेजने च
पितृप्रभृतिचीनितिवचनाद्यथावनिकमित्यनेनेत्रोद्देश्यपित्रादिरूपदेवता-
सहिता पिण्डसंख्यापि सञ्जा । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्यैतद्वचनं ।
तच्च च पित्रादिचयवर्गस्यैकस्थोद्देश्यत्वात् पिण्डानां चित्तसंख्यानियमः ।

अमावास्यादिश्राद्धे तु वर्गान्तरस्याणुद्देश्यत्वात् त्रित्वनियमो नास्ति ।

अत एवाह वाजसनेयश्राद्धकल्पे कात्यायनः ।

घ्नैस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति ।

असावित्यस्य स्थाने गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितं ।

अत एवाह पारस्करः ।

अर्घ्यदाने च मङ्गल्ये पिण्डदाने तथा चये ।

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥ इति ॥

मङ्गल्यशब्देनात्र द्विजभोजनस्य^(१) त्यागोऽभिधीयते । अत्रैतानि यथावत्प्रतिपादयेदितिकथनेनन्यत्रैतेष्वेकतमवैकल्येऽपि न वैगुण्यमिति गम्यते । अत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां किंविभक्त्यन्तानामभिधानं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां कश्चित्तावदेवं मन्यते । एतत्ते इत्येतन्मन्त्रस्य ते इतिपदं न तावत् प्रथमावस्तवचनान्तस्य प्रथमाद्विवचनान्तस्य वा तदोरूपं । तस्य प्रकृतानुपयोगात् । अत एव चतुर्थ्येकवचनान्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य वा युग्मदोरूपं वाच्यं । तत्र देवतायाः सम्प्रदानमाख्यात्तद्वाचिनः शब्दस्य चतुर्थ्यन्तैव युक्ता । अतश्चानेन महान्वयाकाङ्क्षिणां गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नां चतुर्थ्येकवचनान्तानामेवाभिधानं कर्त्तव्यं । पित्रादीनां देवतात्वज्ञैर्विधि एवाभिधाने कृते प्रकाशते नान्यथा । अतः यथोक्तमभिधानं कर्त्तव्यमिति । अपरस्त्वाह । युग्मदः परेक्षयावृत्त-व्यक्तिविषयत्वादङ्गुल समलक्षितेष्वेकस्याभिमुखीकरणार्थत्वेन समुद्धरे-वोपयुक्ततमत्वात्तदन्तानामेव गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामभिधानं युक्तं । अमा-

विति प्रथमानिर्देशस्याविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च । यस्तु लोके प्रयोगः
 “स कथं वीरायते द्रुहति स कुतस्त्वाञ्चैवं जेष्यति” इति स तु तदव-
 स्थस्य कारकताभिधायकत्वेन वा प्रकारान्तराभिमुखीकृतयुग्मदर्श्याधि-
 ष्टानविषयत्वेन वा हेतुपरत्वेन वा प्रशंसार्थत्वेन वोपयुज्यते । प्रकृते
 पुनरेतेषां मध्ये नैकस्यापि सम्भवः । प्रमौतस्य हि पूर्वजनप्रवृत्तगोच-
 रसम्बन्धनास्त्रामिदानीमवर्त्तमानत्वेन क्षेत्रज्ञविशेषोपलक्षकत्वास्कारका-
 दिरूपस्वार्थममर्पकत्वायोगात् । अतः सम्बुध्यन्तानामेव गोत्रादीनाम-
 भिधानं कर्त्तव्यं । सूत्रान्तरे चैवमेवाभिधानं दृश्यते एतत्ते पितरेतत्ते
 पितामहेतत्ते प्रपितामहेत्यादि । एतदित्ययं निर्वह्यमानस्य पिण्ड-
 स्य निर्देशः । ननु कथं पुंलिङ्गस्य नपुंसकलिङ्गेन शब्देन निर्देशः ।
 उच्यते ।

“प्रविश्य पिण्डीकुड्यस्य पिण्डं पतति” इति महाभाष्यादौ पिण्ड-
 शब्दस्य स्त्री-नपुंसकयोरपि प्रयोगदर्शनात् नपुंसकेन निर्देशो न
 विरुध्यते । उपाधायककस्त्वन्नमित्याहारः कार्य इत्युक्तवान् । तत्तु
 स्थितिचन्द्रिकाकारो न मन्यते । स ह्याह । अनन्यगतित्वेऽध्याहारः क्रियेत ।

न चात्रानन्यगतित्वं, पिण्डशब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य दर्शितत्वादिति ।
 अत्रेदमुच्यते । नायं नपुंसकप्रयोगोपपादनार्थमध्याहारः । किन्तु मन्त्र-
 वाक्यपरिपूरणार्थः । अनुमतश्च “इषे त्वेत्यादौ ऋक्षित्यादेर्वाक्यपरि-
 पूरणार्थोऽध्याहारः । दृश्यते चेदं क्षेत्रमिदं गृहमिदं धनन्तुभ्यं दीयत
 इति लोके प्रयोगः । उपलक्षणार्थस्य कर्कभाष्येऽन्नशब्दः । अतश्चैतत्ते
 इत्यस्यानन्तरं अन्नमिति पिण्डमिति वाध्याहारः कार्यः ।

अनयोश्च व्यवस्थामाह लौगादिः ।

स ददात्यसावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्रे ये च त्वामित्यूहेक-
आहुः तद् तथानुब्रूयात् स्वयं वैतेषां सह येषां सह तस्माद्ब्रूयात्
असावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे असावेतत्त इति पितामहायासावे-
तत्त इति प्रपितामहायेति ।

ये च त्वामित्यस्य पारमार्थिकस्तावदयमर्थः । 'त्वामनु' ये त्वदनु-
चरीभूय त्वया सह ये वर्त्तन्ते, तेभ्यश्चैष पिण्ड इति निन्दा त्वेवं, त्वां
प्रमीतमनु पश्चाद्भावेन सह ये भवन्ति तेभ्योऽप्ययं पिण्डोऽस्त्विति । तदे-
तदमङ्गल्यमभिधानं भवति । यतोऽयं पिण्डदानं कुर्वाणः पुत्रादिभि-
र्यं च त्वामित्येति मन्त्रेण येषां प्रमीतानां सहेत्याह तेषां पश्चाद्भूतः
स्वयमेव सह भवति । अतश्चासौ स्वस्मा एव पिण्डदानं करो-
तीति प्रतिभाति । तथाचैतदमङ्गल्यं । अतस्तथा न ब्रूयादित्यस्याः
अतुरर्थः । देवलस्त्वेतमेव मन्त्रशेषं विदधानस्त्रित्वाधिकपिण्ड-
संख्यामाह ।

पिण्डपूर्वं च नामानि त्रयाणां कीर्त्तयेच्छ्वेनैः ।

अपमव्यमपाङ्गुष्ठं मन्त्रपूर्वं स्वधेति च ॥

एतत्ते तत ये च त्वामित्यावापयेत्येतुः ।

तथा पितामहस्यापि तत्पितुश्च तथा वपेत् ।

सामान्यमिति शेषाणाञ्चतुर्थं पिण्डमावपेत् ॥

अस्यार्थः । पित्रादीनां त्रयाणां नामानि पिण्डपूर्वं पित्रादि-
क्रमेण कीर्त्तयेत् । मनुश्चान्यभिरुद्धीत नामानीति गोत्रादीना-
मुपलक्षणं । अनन्तरं मन्त्रमुच्चार्य स्वधेति ब्रूयात् । एतत्ते तत इत्या-
दिना मन्त्रोद्दिष्टः । अत्राप्येतत्त इत्यस्यानन्तरमन्त्रमिति पिण्डमि-

ति वा प्रयोज्यं । एवं समन्त्रकेण स्वधान्तेन वाक्येनाश्रयत्वा पूर्वव-
चतुर्थ्यन्तगोत्रादिशब्दात्मकं पित्रे न ममेति लौकिकमपि वाक्यमनु-
कीर्त्य प्रथमं पिण्डं निर्वपेत् । पिहशब्दस्थाने पितामहशब्दं प्रयुज्य
पिहनामस्थाने पितामहनाम च प्रयुज्य पितामहाय द्वितीयं वपेत् ।
एवमेव सम्बन्ध-माद्योरुच्चं कृत्वा प्रपितामहाय तृतीयं वपेत् । शेषा-
णां प्रपितामहात्परेषां त्रयाणां सामान्यमेतदन्नं स्वधा न ममेति
चतुर्थं वपेत् । 'अपमव्यमपाङ्गुष्ठं' अपगतमव्यहस्तमङ्गुष्ठवर्जितं च यथा
भवति तथा वपेत् अमाधनीभृताङ्गुष्ठेन दक्षिणहस्तेन वपेदित्यर्थः ।
अत्र मव्यहस्तस्य पिण्डस्यर्शोनिषिध्यते न तु दक्षिणहस्तास्वारम्भोऽपि ।
अथवापमव्यमिति पिहतीर्थेन । अपमव्यशब्दस्य पिहतीर्थाभिधायकत्व-
मपि कर्कादिमन्त्रतत्वेन गृह्यते । अत्र प्रयोगवाक्यं । अमुकगोत्रास्मत्त-
तामुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं ये च त्वामनु स्वधा इदं अमुकगोत्रायास्मत्तताया-
मुकशर्मणे न ममेति । एते च पिण्डा दक्षिणापवर्गा देयाः । चतुर्थस्य
वैकल्पिकः । स च प्रपितामहात्परेषां नाम-गोत्रादिग्रहणं विनैव देयः ।
तदेतन्मन्त्रान्तरं दर्शयन्नाहापस्तम्बः ।

सहदाच्छिन्ने वर्हिषि दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददात्येतत्ते ततामौ
ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रं दृष्ट्वा चतुर्थं सहताकृतः प्रपितामह-
प्रभृतौ नानाम गृहीतं गच्छति ।

दक्षिणतोऽपवर्गः समाग्निर्येषान्ते 'दक्षिणापवर्गाः' । एतदुक्तं भवति ।
वर्हिषि प्रथमं पिण्डं निधाय तस्माद्दक्षिणेन द्वितीयं तस्मादपि दक्षिणेन
तृतीयं तस्मादपि चतुर्थमित्येवं दद्यादिति, 'प्रतिमन्त्रं' एकैकेन मन्त्रे-
णैकैकं पिण्डं दद्यादित्यर्थः । मन्त्राण् दर्शयति 'एतत्त इत्यादिना ।

एतत्ते ततामौ ये च त्वमनु एतत्ते प्रपितामह ये च त्वामन्वित्यन्तौ
 तैत्तिरीयब्राह्मणे क्रमेणाद्याता मन्त्राः सुत्रकारेण प्रथममन्त्रोच्चारणेन
 दर्शिताः । 'असाविति व्याख्याताऽयं । चतुर्थन्तु पिण्डं तृष्णीममन्त्रकमेवं
 निर्वपेत् । 'कृताकृतः' वैकल्पिकः । 'प्रपितामहप्रभृतीमित्यतद्गुणसंवि-
 ज्ञानोवज्जब्रीहिः । प्रपितामहात्परान् चीनुद्दिश्य चायं दातव्य इत्यर्थः ।
 अत्र हेतुमाह 'नानामगृहीतं गच्छतीति । नामगृहणमन्त्रेण त्यक्तं
 हविर्देवतां न प्राप्नोतीति । गोत्र-सम्बन्ध-नामानुकीर्तितपिष्टयतिरि-
 क्तानां प्रमीतसर्वसम्बन्धानामुद्देशेनायं चतुर्थः पिण्डोदीयत इति-
 मन्त्रान्तरलिङ्गादवगम्यते ।

दर्शितश्चासौ मन्त्रो लौगाक्षिणा ।

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥

ये मे कुले लुप्रपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।

क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥

विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।

तेभ्यः पिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥

आश्रयायनस्तु पित्रादिपिण्डदाने मन्त्रान्तरमाह ।

एतत्ते ततामौ ये च त्वामन्वित्यन्तौ ।

गोभिलस्तु मन्त्रान्तरमाह ।

असावेष्ट ते पिण्डो ये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्तुधेति ।

मैत्रपिण्डपिष्टयज्ञे ।

एतत्ते मम पितरसाविति पितुर्नाम गृहीत्वैतत्ते मम पितामहा-

साविति पितामहस्यैतन्ने मम प्रपितामहमाविति प्रपितामहस्य ये
चात्र त्वानु तेभ्यश्च स्वधेत्यनुषजेदेतन्नेऽमुष्य पितरेतन्नेमुष्य पितामहै-
तन्नेऽमुष्य प्रपितामहेति प्रवसति यजमानोऽध्वर्युः ।

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वान्नप्रकारमादाय पिण्डान्निदध्यादेकैकन्त्रिभिमन्त्रगमावेतत्त
इति दर्भेषु ।

अत्रैकैकं पिण्डं पृथिवी रक्षितेत्यादिनैकैकेन मन्त्रेण त्रिभिम-
न्त्रगमावेतत्त इति निदध्यादिति महार्णवप्रकाशकाराः ।

एकैकमेकैकस्मिन् पिण्डे विनियुञ्जानस्तान्मन्त्रान् प्रतीकग्रहणेन
दर्शयति यमः ।

पूर्वं पिण्डं प्रयच्छेत्तु पित्र्यन्तु पृथिवीति च ।

पितामहाय त्वपरमन्त्ररक्षितेति दापयेत् ॥

प्रपितामहाय ततस्तृतीयन्तु निवेदयेत् ।

द्यौर्दर्विरिति मन्त्रेण श्रुतिरेषा पुरातनौ ॥

विष्णुरप्याह ।

उच्छिष्टेष्वग्निधौ दक्षिणायेषु दर्भेषु पृथिवीर्दर्विरक्षितेत्येकं पिण्डं
पित्रे निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षितेति द्वितीयं पितामहाय, द्यौर्द-
र्विरक्षितेति तृतीयं प्रपितामहायेति ।

अस्मार्थं हरिहरो व्याख्यातवान् । पृथिवीर्दर्विरक्षिता हस्तिः स्वधा-
नुपस्नातां पृथिवीर्दर्विमक्षितां हस्तिं स्वधामनुपस्नातमग्निरिव पृथि-
वौमुपजीवाशौ येषां त्वान्वेषान्ते स्वधा इत्यनेन मन्त्रेणैकं पिण्डं पित्रे
निदध्यात् । अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता हस्तिः । स्वधानुपदस्नान्मन्त्ररक्षितं

दविमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां वायुग्वान्तरिक्षमुपजोवामौ
 ये चात्र त्वामन्वेष्टा ते स्वधेति द्वितीयं पिण्डं पितामहाय निदध्यात् ।
 द्यौर्द्विर्विचिता तृप्तिः स्वधामनुपदस्ता तान्द्विं दविमक्षितां तृप्तिं
 स्वधामनुपदस्तां सूर्य इव दिवमुपजोवामौ ये चात्र त्वां त्वेष्टा ते
 स्वधेति मन्त्रेण तृतीयं पिण्डं प्रपितामहाय निदध्यात् ।

मन्त्रार्थाऽपि तेनैव व्याख्यातः । यद्यं प्रसिद्धा पृथिवी मेषेयं
 प्रथमपिण्डरूपेणावस्थिता । अनेन च प्रथमपिण्डे पृथिवीबुद्धिः
 कर्त्तव्येति गम्यते । इयञ्चास्रमाधनत्वाप्रयत्नाभ्यां दविमारूपाद्विं ।
 मन्त्रममाधनोभावदारेण दूरितदार्णवाद्वा दविः । 'अक्षिता तृप्तिः' ।
 अविनाशिनौ तृप्तिः । चराचरैर्भूतैरहरहस्तृप्तिमाधनत्वेनापजोवामा-
 नापि न क्षीयत इत्यर्थः । 'स्वधा' अलौकिकपितृप्रतीतिहेतुत्वात् ।
 'अनुपदस्ता' दसुरूपक्षये अनुपजीणापचयरहितेत्यर्थः । तां पृथिवीं
 दविमक्षितां तृप्तिं स्वधामनुपदस्तां प्रथमपिण्डरूपां 'उपजोव' भुङ्क्ते ।
 'अमावित्यत्र प्रथमपिण्डोद्देश्यस्य पित्रादेः समुद्भूतं नाम प्रयोञ्च,
 हे पितः हे मातामहेयादि । 'अग्निरिव' यथाग्निः पृथिव्यधिपति-
 भूत्वा प्रसिद्धां पृथिवीमुपजोवति तथा अनेन च प्रथमपिण्डो-
 द्देश्येऽग्नितुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'ये च त्वामन' येषां पर-
 लोके त्वामनुश्रिताः तवानुचरन्तान्पुपजोवन्तु । 'एषा ते स्वधा'
 त्वदथा एषा स्वधा, भवतीति शेषः । अन्तरिक्षं तमोदारवाद्वा-
 साधनत्वाद्विः । अस्त्रमाधनं त्वं च वृष्टिहेतुत्वात् । अन्तरीक्षाद्वा
 वृष्टिर्जायते । 'वायुग्व' यथा वायुग्वधिपतिर्भूत्वान्तरिक्षमुपजोवति
 तथा त्वमेतमेव रूपं पिण्डं । अनेन द्वितीयपिण्डोद्देश्ये पितामहादौ

वायुतुल्यताबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । द्यौस्तु दुःखदारणद्विविः । स्वर्गस्य
निरतिशयसुखात्मकत्वात् दुःखदारकत्वं । 'सूर्य इव' यथा सूर्योऽधि-
पतिर्भूत्वा दिवमुपजीवति । अनेन तृतीयपिण्डोद्देश्ये प्रपितामहादौ
सूर्यतुल्यत्वबुद्धिः कर्त्तव्येति गम्यते । 'असावित्यत्र तृतीयपिण्डोद्देश्यस्य
प्रपितामहादेः सम्बुध्यन्तं नाम प्रयोज्यं । शेषं गतार्थं । श्रौतकार्यवर्ण-
आह्वकल्पे त्वेतेरेव मन्त्रैः पिण्डार्थान्नोद्धरणमुक्त्वा एतत्ते प्रपितामहे-
तत्ते पितामहेतत्ते पितरिति मन्त्रैः प्रपितामहादारभ्य पितृपर्यन्तं
विपरितेन क्रमेण पिण्डदानमुक्तं । "द्यौर्द्विर्गच्छतेति तिसृभिः सर्वांश्च-
प्रकारमुद्धृत्याज्येन सन्नीय चोन् पिण्डानमंहतान्निदधात्येतत्ते प्रपिता-
मह" इति । पिप्पलादाद्यवर्णआह्वकल्पेऽपि । "पृथिवीर्द्विर्गच्छति सर्वा-
श्चप्रकारानुद्धृत्याज्येन सन्नीय वर्हिषद इति दर्भान् दक्षिणायान्परि-
स्तीर्य एतत्ते तत इति चोन् पिण्डानमंहतान् दद्यात्" इति । तदेवमेषु
मन्त्रेषु पित्रादौनामग्नि-वायु-सूर्योपमत्वाभिधानादर्थान्तेषामन्यादि-
साहच्येणानुमन्थानं कार्यमिति गम्यते ।

व्यासवचने तु वरुणादिरूपत्वेनानुमन्थानं कर्त्तव्यमिति प्रकाशते ।

प्रथमोवरुणोदेवः प्रजापतिरथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्रुतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्रुतः ॥ इति ॥

अत्र पिण्डदेवतारूपाः पित्रादयोवरुणादिरूपेण धेया इत्येवं-
परमिदं वाक्यमिति स्रुतिचन्द्रिकाकारेणोक्तं । "अनिरुद्धः स्वयं देव
इत्यादि भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण वा पिण्डेषु देवताभिधानं कर्त्तव्यं ।
तत्र हि आह्वकर्त्ता स्वस्वरूपमनिरुद्धरूपेण धेयं । प्रथमोद्देश्यस्तु
प्रमुखरूपेण, द्वितीयस्तु मङ्गलरूपेण, तृतीयस्तु वासुदेवरूपेण धेय

इत्युक्तं । एतच्च सर्वं पूर्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितं । अत्रैतावत्सम्बन्धं ।
वरुणादिरूपेण पित्रादीननुसन्धानस्तानुद्दिश्य पिण्डान् दद्यादिति ।

पिण्डदाने मन्वान्तरमाह व्यासः ।

ब्रूयाच्छ्राद्धेषु सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेऽपि च ॥

अथ द्विपितृकं कर्त्तारं प्रति पिण्डपितृयज्ञसूत्रे विशेषमुपदिश-
त्यापस्तम्बः ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ दातुपक्षश्चेदिति ।
यो हि चेत्तज्जादिर्द्विपितृकः स्यात्स तु पिण्डास्त्रिपञ्चकैकस्मिन् पिण्डे
द्वौ दातुपक्षश्चेदुद्दिष्टेत् प्रथमे पिण्डे द्वौ पितरौ, द्वितीये द्वौ
पितामहौ, तृतीये द्वौ प्रपितामहाविति ।

एतदपि पूर्वमेव विस्तरेणोक्तं । पित्रादीनामज्ञाने तु पिण्डदाने
मन्वान्तराणि दर्शयति स एव ।

यदि बन्धुं न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीपद्म इति प्रथमं
पिण्डन्दद्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरीक्षपद्म इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्म इति तृतीयमिति ।

बन्धुशब्देन नामाभिधीयते ।

तथा च गोभिलः ।

यदि नामानि न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीपद्म इति प्रथमं
पिण्डं निदद्यात् । स्वधा पितृभ्योन्तरीक्षपद्म इति द्वितीयं । स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्म इति तृतीयं निधाय अपत्यञ्च पितरोमादश्च-
क्षमिति ।

गोत्राज्ञाने त्वाह व्याघ्रपात् ।

गोत्रनाशे तु काश्यप इति ।

गोत्राज्ञाने काश्यपगोत्रग्रहणं कर्त्तव्यं, काश्यपगोत्रस्य सर्वमाधार-
रक्षत्वात् ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप इति ।

यदेतत्पित्रादीनां गोत्र-नाम्नोरज्ञानेऽभिहितं तन्मातामहादी-
नामपि वेदितव्यम् ।

जीवत्पितृकं कर्त्तारन्तु प्रतिपिण्डदाने निषेधमाहापस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्याद्धोमान् कृत्वा विरमेदिति ।

एतच्च पिण्डपितृयज्ञमधिकृत्याप्युक्तं तुल्यन्यायत्वादपि पिण्डदानं
निषेद्धुं प्रभवत्येव । वैकल्पिकश्चायं निषेधः । एतच्च पूर्वमेव प्रपञ्चे-
नोपपादितम् । अत्र षड्दैवत्यादौ आहुते पिण्डदाने च स्वतन्त्रे वा
मातामहादिदैवत्ये पित्रादिगोत्र-मन्त्र-नाम्नां स्थाने मातामहादि-
गोत्र-मन्त्र-नामानि प्रयुज्य प्रयोगोऽनुष्ठेयः ।

तदाहापस्तम्बगृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारः ।

योज्यः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः ।

अन्नहोमे तथा स्योर्गं जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ॥ इति ॥

‘अन्नहोमे’ यन्मे माता प्रजुलोभ चरत्यनुव्रजेत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नौ-
करणाच्च होमे । ‘स्योर्गं’ एष ते तत मधुमानूर्मिः सरस्वानित्यादि-
भिर्मन्त्रैर्ब्राह्मणभोजनार्थाश्रयार्थे । ‘जलपिण्डादिदानके’ मार्जयन्तां

मम पितर इत्यादिजलदानमन्त्रे एतन्नेऽमौ ये च त्वामन्वित्यादि-
 पिण्डदानमन्त्रे च पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः शब्दो
 योज्यः । 'यन्त्रे मातामहौत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदित्यष्टायमर्थः ।
 तथाच पित्रादिस्थाने मातामहादिशब्दप्रयोगे यन्त्रे माता प्रलुलोभ
 चरत्यनुव्रता तन्त्रे रेतः पिता वृडनामिति मन्त्रे मातामहानां होमे
 कर्त्तव्ये मन्त्रगतमाहपदस्थाने मातामहौपदप्रक्षेपेण यन्त्रे मातामहौ
 प्रलुलोभेत्येवंमन्त्र उहस्तन्मरेतो मातामहो वृडनामित्येवमादौनां
 चिकीर्षितानामूहानामुदाहरणं । अयं चापस्तम्बगृह्यानुभारिभिरूहो
 यहीतव्यः । अन्येस्त्वेतद्दाहरणाकृत्य स्वस्वगृह्याभिमतमन्त्रगतानि
 पित्रादिपदानूहितव्यानि । तत्र षड्दैवत्यं पितृवर्गाय पिण्डार्थां
 लेखाङ्गत्वा मातामहवर्गाय पिण्डार्थां कुर्यात् । एकैकशः पितृवर्गाय
 पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजनङ्गत्वा मातामहवर्गाय पिण्डत्रयस्थानेऽवनेजन-
 ङ्गत्वात् । एवमन्यमण्यैकैकं पदार्थं पितृवर्गायपिण्डेषु समाप्य
 मातामहवर्गियिषु समापयेदित्येष पदार्थक्रमोन्मत्तयः । नवदैवत्यं
 द्वादशदैवत्ये वा आह्ने पिण्डदाने च प्रसूते मति तन्मध्यवर्त्तिनि
 स्तौदैवत्ये स्वतन्त्रे वा तद्दैवत्ये स्तोत्रिङ्गानि गोत्र-मन्त्र-नामानि
 प्रयुज्य प्रयोगः कार्यः । ये च त्वामन्वित्ययं मन्त्रो याद्य त्वामन्विति
 प्रयोज्यः । तत्र नवदैवत्यं पितृवर्गायपिण्डार्थां लेखां कृत्वा ततः
 पश्चिमेन मातृवर्गायपिण्डार्थां ततोपि पश्चिमेन मातामहवर्गाय-
 पिण्डार्थां कुर्यात् । अवनेजन-वर्हिगस्तृणाद्यप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्यं ।

तदेतदापस्तम्बगृह्ये पितृवर्गे-मातृवर्गावाश्रित्यार्कं ।

द्वैधं दक्षिणायान् दर्भान् संस्तौत्यं तेषूत्तरंरपोदन्तोत्तरंरपोदन्तोत्त-

रैर्दक्षिणापवर्गान् दत्तेति दिधाभूतं यथा भवति तथा दक्षिणाग्रान्
दर्भानुल्लिखितदेशे संस्तीर्य तत्र पूर्वभागे पित्रादिवर्गार्थं संस्तरणं
पश्चाद्भागे तु मात्रादिवर्गार्थं । स्त्रीभ्यश्च पिण्डा इह पश्चिमा स्फुरिति
गृह्यभाष्यार्थसंग्रहकारवाक्यात् । तथाधिकं विशेषमुपदिशतः साङ्ख्या-
यनगृह्यकारवचनात् । भुक्तवत्सु पिण्डान् दद्यात्पुरस्तादेके पिण्डान् पश्चि-
मेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्द्धायेति पितृवर्गपिण्डेभ्यः पश्चिमेन तृणा-
दिकं किञ्चिदन्तर्द्धाय पितृ-पितामह-प्रपितामहपत्नीभ्यः पिण्डान्
दद्यादिति ।

मत्स्यपुराणे ।

ततः कृतान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।

तद्वत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जनमिति ॥

‘उत्तरैः’ मार्जयन्तामित्यादिभिर्मन्त्रैः, पुनः ‘उत्तरैः’ एतत्ते तता-
सावित्यादिभिः ।

शौनकाचार्यणश्राद्धरूपे तु पितृवर्गाद्दक्षिणतो मातृवर्गाय पिण्ड-
दानमुक्तं ।

दक्षिणतः पत्नीभ्यः इदं वः पत्न्या इति ।

देवलेन च स्त्रीवर्गे चत्वारः पिण्डा उक्ताः ।

इविःशेषं ततो मुष्टिमादायेकैकमादितः ।

क्रमश्चः^(१) पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत् ॥

ततः पिण्डमुपादाय इविषः संकृतं मधुम् ।

ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

तदेवमेतस्मिद्धं प्रथमं पितृवर्गाय पिण्डदानं, ततो मातृवर्गाय,
ततो मातामहवर्गायोत ।

तदाह सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाद्य क्रमश्चैवं प्रकीर्त्यते ॥

अयं च क्रमः सर्वकालिके नवदेवत्ये आर्द्धे न त्वएकाकालनिर्वृत्य
एवैकस्मिन् ।

यत्तु ब्रह्माण्डपुराणवचनं—

पितृभ्यः प्रथमन्दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततो मातामहेभ्यश्चेत्यष्टयः क्रमः स्यतः ॥ इति ॥

तन्नूपलक्षणाच्च । तदेवं नवदेवत्ये मातृवर्गस्य देशतः कालतश्च
मध्ये निवेशः कृतः ।

तस्यान्यथाकरणे दोषमाहोशनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

आर्द्धं वा पिण्डदानं वा पितृणां नोपतिष्ठते ॥

आह सत्यव्रतः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

आर्द्धं वा पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छति ॥

गार्गीऽप्याह ।

अन्ते निवेश्यंशस्तु मातृः आर्द्धेषु मानवः ।

स मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्क्षिराः ॥

यत्तुकार्थं विरुद्धवचनं ।

पितृमातामहावादौ मातरस्तदनन्तरं ।

तर्पणेऽन्वष्टकाश्राद्धं तौर्थं चायं क्रमः स्मृतः ॥ इति ॥

तत् येषां पूर्वपुरुषपरम्परयानुष्ठितार्थं तेषामेव श्रेयसेऽस्तु ।
यश्चायं मातृवर्गस्य मध्ये निवेशोऽभिहितः स नान्दोमुख्यतिरिक्त-
नवदैवत्ये नान्दोमुखे त्वादावेव निवेशः ।

अतएव षट्त्रिंशन्मते ।

तथाहि केवलाः कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

‘सर्वत्रैति महालयान्वष्टका-गयादिश्राद्धपिण्डदानादौ ।

अत्र येषां गृह्यकारैरमावास्यादौ मातृश्राद्धं पृथक्विहितलै-
र्दादशदैवत्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं । पितृगे यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा-
भुवमतिवचनात् मातामहश्राद्धेऽपि कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रकृतिवद्विकृति-
रितिन्यायात् पृथङ्मातामहौवर्गस्यापि श्राद्धं कर्त्तव्यं समस्तस्य शिष्टानां
पितृश्राद्धविकृतित्वं मातामहश्राद्धस्य ।

अतएव मातामहश्राद्धे पितृश्राद्धधर्मातिदेश आपस्तम्बगृह्य-
भाष्यार्थसंग्रहकारेण दर्शितः ।

मातामहानामर्थेवं श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नत इति ।

अत्र मातामहौवर्गस्य मातामहेभ्यः पश्चिमतः सर्वान्ते निवेशः ।
उक्तप्रायश्चात्र पदार्थानुष्ठानक्रमः । येषान् गृह्यकारैरमावास्यायां
मातृश्राद्धं पृथक् नोक्तलैरमावास्यादौ पित्राद्युद्देशे क्रियमाणं सप-
त्नौकाभिधानं कर्त्तव्यं ।

इति देवता-मन्त्र-क्रम-मह्या-विकल्पमहितं पिण्डदानाख्यं प्रधानं ।

अथ हस्तोन्मार्जनं ।

तच्च पिण्डनिर्वापानन्तरं मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे दर्भेषु
पिण्डं समन्त्ररामुक्तं ।

वर्हिषि लेपं निमार्ष्टि यात्र पितरः स्वधा तथा ध्रुयं यथाभागं
मादयध्वमित्यत्र पितरोमादयध्वमिति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु प्रथममन्त्रस्य दक्षिणां
दिशमन्वीक्षमाणोजपताति दक्षिणाभिमुख्येन जपमात्रे विनियोगोद-
शितः । 'वर्हिषीति दर्भेषु ।

अत्र दर्भाणां मूलसंख्यायेषु मध्येकस्मिन्मूललेपमार्जनं कार्यमि-
त्यपेक्षायां मन्त्रान्तरमुपदिशन्नाह विष्णुः ।

अत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

अस्य तु मन्त्रस्य पिण्डाभिमुख्येन जपमात्रं विनियोगो बह-
मस्मृतः । स तु पुरस्ताद्दर्शयिष्यते ।

व्याप्नोऽप्याह ।

दर्भमूलेषु निमृजेद्भुस्तलेपं समाहित इति ।

इह कस्य पदार्थस्यानन्तरं केपाच्च दर्भाणां मूले कांश्च धितुमु-
द्दिष्य लेपमार्जनमित्यपेक्षायामाह मनुः ।

पुष्यपिण्डान पितृभ्यश्च प्रयतोविधिपूर्वकं ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्यावपभागिनां ॥

पुष्यदर्भेषु निधाय । 'प्रयतः' प्रयत्नविशेषवान् । 'अत्रैकाग्रता-
दिरूपोमनोधर्मः पदार्थवस्मतिरूपप्रमादपरिहारापयोगो प्रयत्नो
यावत् । अनुवादश्चायं सर्वप्रयोगार्थत्वेनाप्य प्राप्तत्वात् । 'विधिपूर्वक-

मिति। शास्त्रान्तरदृष्टविध्यसंग्रहाय मनुशास्त्रोक्तविधिपूर्वकत्वाभिधाने
व्यख्यानर्थक्यं स्यात् । 'तेषु दर्भेष्विति येषु पिण्डनिर्वापः कृतः । 'तमिति
येन पिण्डदानं कृतं । 'लेपभागिनामिति लेपभागिनः पितृनुद्दिश्य।
ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साप्तपौरुषम् ॥ इति ॥

'चतुर्थाद्याः' वृद्धप्रपितामहप्रभृतयः । तदेवमयं आद्धकर्त्ता
वृद्धप्रपितामहादींस्त्रीनुद्दिश्य तेषामयं भागोऽस्त्वित्यभिदधानः प्रथम-
पिण्डाधारभूतदर्भमूलेषु हस्तं निमृज्यात् । निमार्जनञ्च हस्तलग्न-
स्यान्वस्योदकस्य वापरेचनाय दर्भेषु संश्लेषणं । अतश्च यदि हस्ते लेपोऽस्ति
तर्हि तस्य रेचनास्यप्रतिपत्त्यर्थं मार्जनं कर्त्तव्यं नान्यथेत्येकं मतं ।
अपरमपि मतं मेधातिथि-हरिहराभ्यां दर्शितं तद्वत्तथा ।

यदि न किञ्चिदपि हस्ते संश्लेष्येत्तर्वापि हस्तं निमृज्यादेव ।
न ह्येतत्प्रतिपत्तिकर्मैव येनामति रेचनप्रयोजने न क्रियेत । न ह्यत्र
श्रूयते हस्तलग्नं निमृज्यादिति । किं तर्हि हस्तमेवेति ।

ननु च लेपभागिनामिति श्रूयते, तच्चासति लेपे न प्राप्नोति ।
उच्यते । साक्षाद्रूपमन्त्रं कदाचिन्न श्लिष्यति । पिण्डेषु तु वर्त्तमानेष्व-
न्नरसस्तदुक्ता च संक्रमत्येव हस्ते । स एव चास्त्रलेप इत्युच्यते । षष्ठो
चात्र निमार्जनस्य लेपभागिसम्बन्धितामाह । न च लेपभागिनः
प्रत्यक्षदृष्ट्याः सन्ति येषां स्वस्त्राभ्यादिसम्बन्धो लेपस्य क्रियते । त-
स्मादविद्यमानेऽपि साक्षादन्नलेपेऽन्नरसं तदुक्तां वा लेपसंज्ञकं हस्ते
संक्रान्तं लेपभागिनामयं भागोऽस्त्विति ब्रुवन् दर्भमूलेषु निमृज्यादेव ।

अतएव विष्णुना करमात्रघर्षणमुक्तं ।

दर्भमूलेषु करावघर्षणमिति ।

हस्तलेपमार्जनानन्तरमुदकुम्भेन तर्पणमाह यमः ।

ततोदर्भेषु तं हस्तं मिष्ट्यात् लेपभागिनां ।

ततः पानीयकुम्भेन तर्पयेत् प्रयतः पितृन् ॥

एतच्च तर्पणं दक्षिणादानानन्तरं वदता देवलेन तस्य प्रकारोऽपि दर्शितः ।

ततो मुष्टिमुपादाय हविषोऽन्तस्ततः स्वयं ।

कलशं जलमम्युणं गृहीत्वोभयमेव च ॥

पितृणां ब्राह्मणानाञ्च हस्तायात् प्रभृति क्षरन् ।

अपमयं क्रमत् सर्वान्तांस्तु पिण्डान् वह्निर्मुखः ॥

चिरेवं पात्रगं तोयं परोत्य आवयेच्छनैः ।

परिक्रम्य च तत्पात्रं तत्रैवाण्वकुञ्जयेत् ॥

इति हस्तोन्मार्जनं ।

अथाचमनादयः पिण्डदानोदीच्याङ्गभूताः पदार्थाः ।

तत्राह मनुः ।

आचम्योदकपरावृत्य त्रिराशम्य शनैरस्मृत् ।

षड्ण्यृत्यमस्कुर्यात् पितृनेत्रं च मन्त्रवत् ॥

हस्तमार्जनानन्तरमाचमनं कुर्याति । एतच्चाचमनं हस्तप्रक्षालन-

पूर्वकं त्रिष्व कर्त्तव्यं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

ततोदर्भेषु विधिवत् संमार्ज्यं च करोति ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ चिराचम्य हरिं स्मरेत् ॥

त्रिरिति निर्गत्य पितृकर्माणि मनुदाचमनश्चरेदित्यस्याप-
वादाय । तच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यं । आचमनानन्तरं पूर्वधृतान्
दर्भान् परित्यज्य दर्भान्तराणि धारयेत् । एतच्चाचमनं पितृभ्याग-
न्यादिदानानन्तरं केचिदाचरन्ति । अपरे तु तत्र चात्र चेतुभयमथा-
चरन्ति । आचमनानन्तरं 'उदक्परावृत्य' उदीचीं दिशं प्रति परिवृत्य
परिवर्त्तनेनोत्तराभिमुखो भूत्वेत्यर्थः । 'त्रिः' त्रिवारं, 'आयम्य' निरुध्य ।
'जनैः' यथा नातिपीडा भवति । 'असृन्' प्राणान् । "प्रणवमंयुक्ता^(१)
गायत्रीं शिरसा महेत्यादिविहितान् त्रीन् प्राणायामान् कृत्वेति
मेधातिथिः । त्रिनैव मन्त्रं प्राणानायम्येति तु कर्कादिवङ्गमभातं ।
ते च कात्यायनादिवचनेषु पाणनिरोधमात्रश्रवणात्तावन्मात्रस्य विव-
चितत्वं मन्यन्ते । 'स्रवन्' वसन्तादीन्, नमस्कुर्यात् । पितृन् नम-
स्कुर्यात् । एतच्च नमस्कारद्वयं 'मन्त्रवत्' मन्त्रसंयुक्तं कर्त्तव्यं ।

तत्र तु नमस्कारे मन्त्रो ब्रह्मपुराणे ।

वसन्ताय नमस्तुभ्यं यौष्माय च नमोनमः ।

वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञश्चतवे च नमः मदा ॥

हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।

माघ-मंसरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमोनमः ॥ इति ।

पितृनमस्कारे तु मन्त्रः ।

नमो वः पितरः दधत्यादि दर्शयिष्यते । अत्र पिण्डानुमन्त्रणपूर्वक-
मुदक्परावर्त्तनं । तच्च मय्यमङ्गं पुरस्कृत्यापमयं वा । प्राणायामश्चोत्त-
राभिमुखस्यैवावस्थितस्य । नमस्कारस्तु पिण्डाभिमुखावर्त्तनादिनौवि-

(१) सञ्ज्ञाङ्गतिं सप्रत्ययामिति ग० ।

मोक्षान्नकर्मान्तरं विधेय इत्येते विशेषाः शास्त्रान्तगात् ग्रहीतव्याः ।

तत्र तावत्कात्यायनसूत्रे ।

अत्र पितर इत्युक्तोदङ्गास्त आतमनादावृत्यामौमदन्तेति अपति ।

अत्र पितर इति प्रतीकग्रहणेन समयोमन्त्रो दर्शितः । स च विनियोगः मयाख्यानशान्नातः शतपथे । तत्र अपत्यत्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रौतेत्यतदाहेति । तत्रेति पिण्डेषु निहितेषु । पिण्डममृषुः स्थित्वात्र पितर इत्यादिकमावृषायध्वमित्यन्तं मन्त्रञ्चपेत् । यथाभागमित्यादि व्याचष्टे, यथाभागमश्रौतेत्यादिना । 'उदङ्गास्ते' उदङ्मुखो भूत्वा 'आस्ते' आसीत् । उदङ्मुखीभावश्चाप्रदक्षिणावर्त्तनेनेत्युपाध्यायकः ।

उक्तं चाश्वलायनसूत्रे ।

निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति मयावदुदङ्गावृत्येति ।

'निवृतान्' विधिपूर्वकं दर्भेषु निहितान् । 'मयावृत्' मयप्रकारं मयमङ्गं पुरस्कृत्यापमपयं पश्चात् कुर्वन् परिवर्त्तत अप्रदक्षिणं परिवर्त्ततेत्यर्थः । उदङ्गत्यनेनोदगन्तमेवावर्त्तनं कर्त्तव्यमिति गम्यते । विष्णुनायकं ।

इत्वा च पिण्डान्निवृताननुमन्त्रयेतात्र पितरोमादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति । ततः मयावदुदङ्मुखः परावृत्येति ।

एतच्च मयावृदावर्त्तनं केषाञ्चिदेव कर्तव्यं न सर्वेषां ।

अत्र षड्विंशत्येति ।

वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सर्वं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव चेति ॥

‘वामेन’ वाममङ्गं पुरस्कृत्येत्यर्थः । ‘उदगन्तं’ यावदुदङ्मुखो भवति तत्रादेव नाधिकं । ‘केचिदिति गौतम-शाण्डिल्य-शाण्डिल्यायनाख्य-मुनिर्यतिरिक्ता मुनयः । गौतमादयस्तु ‘सर्वं’ सर्वप्रकारं मध्येनाप-मध्येन परावर्त्तनं प्रचक्षते । ‘उदङ्गास्तु’ इत्यस्य कालावधिमाह-‘आतमनात्’ ‘तमनं’ म्लानिः, तदवधि । अत्रोदङ्मुखवस्थानमात्रेण तमनामश्ववाच्छ्वासनिरोधनात्मकं शास्त्रान्तरोपदिष्टं तमनकारणमनु-ष्ठेयतया सूचितं ।

तदाहाश्रलायनः ।

यथाशक्त्यप्राणान्नामिलेति ।

‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य । ‘अप्राणन्’ । प्राणानिरोधनं कृत्वेत्यर्थः ।

तदाह विष्णुः ।

यथाशक्ति प्राणानिरोधनं कृत्वेति ।

तदनन्तरं ‘आवृत्य’ आवर्त्तनाख्यक्रियया पिण्डाभिमुखमेत्य ।

आवर्त्तनञ्च तेनैव मार्गेणेति कर्कः ।

अतएव कर्षप्रदीपे ।

आवृत्य प्राणमायस्य पितृन् ध्यायन् यथार्हतः^(१) ।

अपञ्चनैव चावृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयदिति ॥

‘अपन्’ अमीमदन्तेतिमन्त्रमितिशेषः । ‘तेनैव’ वामेनैव मार्गेण ।

(१) यथार्हत इति ग० ।

प्राणान् 'प्रमोचयेत्' उच्छ्वसेदित्यर्थः । अत्र जपतोऽभ्यावृत्तिः प्रतिपा-
दिता । कात्यायनादौ त्वभ्यावृत्त्युत्तरकालञ्चप इत्येतावान् विशेषः ।
आवृत्यामीमदन्तेति जपति । अत्र प्रतीकग्रहणेन समयोक्तो-
दर्शितः ।

तदेतत्सर्वं सार्यवादके सयाख्यानं समयैतन्मन्त्रमहितं शतपथं
श्रूयते ।

अथ पराङ् परावर्त्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इव
वै तद्भवति स वै आत्मितोगामीत्येवाङ्गरेतावानेव ह्यसुरिति स वै
सृष्टर्त्तमेवागित्वाथोपपन्नस्य जपत्यमीमदन्तपितरोयथामागमावषायौ-
पतेति यथाभागमाग्निधुरित्यवैतदाहेति ।

'अथेत्यत्र पितर इत्यादिमन्त्रजपानन्तरं । 'पराङ्' पिण्डापेक्षया
पराचीनो यथा भवति, उदङ्मुख इत्यर्थः । 'परावर्त्तते' उपविष्ट
एवाप्रदक्षिणं भ्रमन्निव गच्छति । पराङ् पर्यावर्त्तते न हेतुवन्निगद-
तुल्योऽयंवादः । 'तिर इव वै पितरोमनुष्येभ्यः', 'तिरः' तिरोहिताः ।
इवशब्दः क्लियार्थं हि शब्दार्थे वा, भुञ्जानाः किल लक्ष्म्या पितरो
मनुष्येभ्यस्तिरोभवितुमिच्छन्ति ।

तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे पराङ्वावर्त्तते ह्यौका हि पितर इति ।

'ह्यौकाः' ह्यौमन्त्र इत्यर्थः । पराङ्पर्यावर्त्तनस्य 'तिरः' । दक्षिणतः
पिण्डरूपमन्नं भुञ्जानान् पितॄन्नुदङ्मुखस्य कर्तुंस्तिरोहितान् करोतीति
कृत्वा तदंतदनु रूपमपेक्षितं कृत्वा पितॄणां कृतं स्यात् । 'आत्मितोः'
आत्मनः । आत्मितोऽप्यपौडावधि । 'एतावानेव ह्यसु' । एताव-
देव जीवितं यावत्तमनांमति अविवर्त्तितोऽयमवधिरित्याह । 'स
१३

वैसुक्लृप्तमेवेति । सुक्लृप्तशब्देनात्र आसन्निरोधजनितग्लानेः प्राचीनः
 कियानपि कालोलल्यते । 'उपपन्न्य' पुनः पिण्डाभिमुखमावृत्य ।
 'आग्निधुरिति भुक्त्वन्त इत्यर्थः ।

आश्रयायनोऽप्याह ।

अभिपर्यावृत्यामीमदन्त पितरोयथाभागमावृषायीषतेति ।

अनेन मन्त्रेण पिण्डाननुमन्त्रयतेत्यर्थः ।

तदाह त्रिष्णुः ।

पर्यावृत्यामीमदन्तेत्यामन्त्रेति ।

शणायणीयसूत्रकृता गोभिलेन त्वमीमदन्तेत्यस्य मन्त्रस्य जपः
 पर्यावर्त्तमानेन कर्त्तव्य इत्युक्तं ।

पिण्डान्निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाध्व-
 मित्यपर्यावृत्य पुरोच्छामादभिपर्यावर्त्तमानोऽपेदममीमदन्त पितरो-
 यथाभागमावृषायीषतेति ।

अत्र पिण्डनिधानानन्तरमापस्तम्बेन मन्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकं का-
 त्यायनाशुक्रयोर्मन्त्रयोः पाठान्तरेण सह विनियोगोदर्शितः ।

यन्मे माता प्रममाद यच्चचाराननुव्रतं तन्मे रेतः पितावृङ्नामायु-
 रन्योपपद्यतां पित्रभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, पितामहेभ्यः स्वधा-
 यिभ्यः स्वधा नमः, प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः, इत्यु-
 पस्थायात्र पितरोयथाभागं मादध्वमित्युक्तापराडावर्त्तते ओम्नो-
 व्यावृत्तेः उपास्तेऽमीमदन्तः पितरः सोम्याः इति व्यावृत्तउप्राण्यभिपर्या-
 वर्त्ततेऽव्यावृत्तो वेति ।

आउप्राण्योऽव्यावृत्तेः पिण्डोप्रापगमं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । तदनन्तर-

ममीमदन्तेत्यनेन मन्त्रेण पिण्डाभिमुखमावर्त्तत । अत्रामीमदन्तेत्य-
स्थानन्तरं कैश्चित्पिण्डावशिष्टान्नावघ्राणमुक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

तथाचाश्वलायनसूत्रे ।

चरोः प्राणभक्ष्यं भक्षयेन्नित्यं निनयनमिति ।

नासिकया वक्षता प्राणेन भक्षणमवघ्राणन्तद्यथा निष्पद्यते तथा
चरोः पिण्डावशिष्टस्य भक्षयेत् । पिण्डावशिष्टमन्नमवजिघ्रेदित्यर्थः ।
अनन्तरं 'नित्यं' नियमेन, 'निनयनं' उदकनिनयनं प्रत्यवनेजनमित्यर्थः ।
विष्णुनाष्टकं ।

अमीमदन्तेत्यनुमग्न्य शेषावघ्राणं कृत्वा शुश्रून्तां पितर इति
पूर्व्ववदुदकनिनयनमिति ।

आपस्तम्बसूत्रे तु पिण्डावशेषस्यावघ्राणमुक्त्वा तस्य समन्तकहाम्यं
भक्षणं चोक्त्वा प्रत्यवनेजनमुक्तं ।

यः स्यात्क्यां शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः समनसः पितरो-
यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प्यतां, वीरं मे दत्त
पितर इत्यामयाविना प्राश्नान्नाद्यकामेन प्राश्नोयोल्लमन्नाद्याय तेन
वा प्राश्नः पूर्व्ववदेकस्यायां चीनुदकाञ्जलीन् उपनिनीयेति ।

'आमयावी' रोगी । अस्यौचित्याद्भोगनिवृत्तिकामता अचिकित्स्य-
रोगाभितप्तस्य विशिष्टलोककामिता वेति गम्यते । अन्नाद्यमन्न-
त्कामोऽपि भक्षयेत् । योवास्त्राद्याय अन्नं समर्थः सन् नाद्यात् ।
अन्नसम्यग्ने भृत्वापि तौत्तन्तरजठरवैश्वानरविरहेण हविःप्राप्त्या-
भावादन्नं भुङ्क्ते सोऽपि रुचिकाम्यया प्राञ्जौयादित्यर्थः । एतच्च इयं
मैत्रायणीयपरिशिष्टे नमस्कारानन्तरमुक्तं । शेषमन्नमिव जिघ्रेदाम-

यावन्नाद्यकामोवा प्राश्नीयादिति ।

अत्र शेषावघ्राणस्यार्थवादलमुक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्राश्नां न प्राग्यामित्यत् प्राश्नीयाज्ज-
घन्यमन्नमद्याप्रमायुक स्याद्यन्न प्राश्नीयात् अहविः स्यात् पितृभ्य
आवृश्येत अवघ्रेयमेव तन्नेव प्राणितमप्राणितमिति ।

‘ब्रह्मवादिनः’ वेदवादिनः । ‘वदन्ति’ मंशय्य निर्णयन्ति । ‘जघन्यं’
अमङ्गल्यं । ‘प्रमायुकः’ अप्रमृत्युमान् । शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यभावा-
दाहविष्टुं । अतएव तदन्नं पितृभ्यः ‘आवृश्येत’ उच्छिद्येत्यर्थः ।
उक्तं शेषावघ्राणं पिण्डावघ्राणन् प्रस्मादर्थयिष्यते ।

अत्रामौमदन्तीति मन्त्रजपानन्तरमृत्यवनेजनात्प्रमृत्युन्मुक्तनिधा-
नान्तानि पिण्डदानान्याह कात्यायनः ।

अमौमदन्तीति जपत्यवनेज्य पूर्ववत् नोर्वीं विस्मस्य नमोव इत्य-
ञ्जलिङ्गरोत्तेतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वय-
स्युत्तरे यजमानलोमाणि वोर्जमित्यपोनिपञ्चत्यधायवजिघति यज-
मान उक्तमुक्तमकृदाच्छिन्नान्यग्राति ।

अत्र पूर्ववदवनेज्येति मन्त्रस्य । पूर्ववदित्यनेन पर्ववनेजनेति-
कर्त्तव्यतातिदिश्यते । सा चोदपात्रादिरूपा दर्शितव परी ।

शतपथसु प्रत्यवनेजनेऽपि तामुपदेशेनैव दर्शयन् मार्यवादकं
प्रत्यवनेजनमाह ।

अथोदपात्रमादायावनेनित्येति यजमानस्य पितरममाववने-
निष्पेति पितामहमाववनेनित्येति प्रपितामहं तद्यथा जनुषेऽभि-
षिञ्चेदेवं तदिति ।

‘जन्तुषु’ भुक्त्वते, ‘नीविं विस्म्येति वामकलायामन्तरोयवस्त-
दशमंगोपनं ‘नीविः’ तां, ‘विस्म्य’ उन्मुच्य । विस्मनविधानादितः
पूर्वन्तस्याः साधारणं कर्त्तव्यमिति गम्यते । ‘नमोव इत्यञ्जलिं करोति’
नमोवः पितरोगमायेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिनमस्कारमञ्जलिं करोति ।
‘अञ्जलिः’ कर्मपुटः, अञ्जलिमावध्य पिण्डाभिमुखः पितृभ्यो नम-
स्कारान् कुर्यादित्यर्थः । ते च मन्त्राः वाजमनेयिभिरेव पठ्यन्त ।

नमोवः पितरोगमाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो
जीवाय नमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरो घोराय नमोवः
पितरोमन्यवे नमोवः पितरो नमोव इति ।

आश्रलायनसूत्रे ।

अथैतानुपतिष्ठत नमोवः पितर इयं नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः
पितरः शुष्माय नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः
पितरोगमाय स्वधा वः पितरोगमोवः पितरोनमः एता युष्माकं
पितर इमास्माकं वोजीवन्त इह मन्तः स्याम मनोन्वाह्वामहे इति
चतसृभिः । मनोन्वाह्वामहे नारागंमेन मंमेन । पितृणां म-
न्मभिः । आत एतु मनः पुनः कर्त्तुं दत्ताय जीवसे ज्योक्ते सुख्ये
दृष्टे पुनर्नः पितरोमनोददातु देवो जनः । जीवं ब्रात मवेमहीति ।

आपस्तम्बसूत्रे । वीतोष्णम् पिण्डेषु नमोवः पितरोगमायेति नम-
स्कारान् जपति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे ।

नमस्करोति नमस्कारे हि पितृणां नमोवः पितरोगमाय
नमोवः पितर शुष्माय नमोवः पितरोजीवाय नमोवः पितरः

स्वधायै नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरोघोराय पितरो-
नमोवाय एतस्मिन् लोके स्य युष्मांस्तेऽनु येऽस्मिन् लोकेमान्तेऽनु य
एतस्मिन् लोके स्य यूयन्तेषां वमिष्ठा भूयाम्य येऽस्मिन्लोकेऽहन्ते
वमिष्ठोभूयामं मनोन्वाह्वामहे नाराशंसेन सोमेन । पितृणां च
मन्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योक्ते सूर्यं
दृष्टे । पुनर्नः पितरोमनोददातु देव्योजनः । जीवं ब्रातं सवेमहीति ।
मैत्रायणीयसूत्रे ।

निष्कृतेऽञ्जलिं कृत्वा नमोवः पितरोमन्यवे नमोवः पितरो
इषे नमोवः पितर ऊर्जे नमोवः पितरः सुभाय नमोवः पितरो-
रसाय नमोवः पितरोबलाय नमोवः पितरोयज्जीवं तमै नमोवः
पितरोघोरन्तस्यै स्वधावः पितरोनमोनमोवः पितरः । येऽत्र पितरः
प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोजीवा अस्मांस्तेऽनु येऽत्र पितरः
प्रेता यूयन्तेषां वमिष्ठा भूया स्य य इह पितरोजीवाः अहं तेषां
वमिष्ठा भूयाममिति ।

निष्कृवनं चोपरि पाण्योः करणं । अथ ते प्रक्षरे निष्कृवता
इत्यादिषु तथा प्रमिद्धेः ।

राणायणीयसूत्रकृद्गोभिलः ।

अथ निष्कृवते पूर्वस्वां कर्षां दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा नमोवः
पितरोजीवाय नमोवः पितरः शोषायति मध्यमायां मयोत्तानौ
नमोवः पितरोघोराय नमोवः पितरोरमायेति । उत्तमायां दक्षि
णोत्तानौनमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरोमन्यव इति । अथा-
ञ्जलिं कृत्वा जपति । नमोवः पितरः पितरोनमोव इति ।

‘दक्षिणोत्तानाविति दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुत्तरपार्श्वे लग्नं
सद्यं पाणिं अधोमुखं कृत्वित्यर्थः । तदैपरौत्येन मयोत्तानत्वमनुसन्धेयं ।

आपस्तम्बेन तु स्वगृह्णे पुंदैवत्य-स्त्रीदैवत्यपिण्डदानविभागेनोप-
स्थानमन्वा दर्शिताः ।

तत्र ये च वोऽत्र ये चास्मास्वाशंसन्ते च वहन्तां त्वयन्तु भवन्त-
सृण्यत त्वयत त्वयतेत्येतेर्मन्त्रैः पिहगवार्थं पिण्डोपस्थानं । यास्य वोऽत्र
यास्यास्मास्वाशंसन्ते तास्य वहन्तां त्वयत त्वयत त्वयतेत्येतेर्मन्त्रैः
स्त्रीवर्गार्थं पिण्डोपस्थाने कार्यमिति मन्त्रलिङ्गादवगन्तव्यं ।

शाखान्तरे पुनरस्मै मन्त्राः । त्वयन्तु भवन्तः पितरोये च भवन्तोऽनु
ये चास्मास्वाशंसन्ते त्वयन्तु चास्मास्वाशंसन्ते त्वयन्तु पितामहा ये च
भवन्तोऽनु ये भवन्तः प्रपितामहा ये च भवन्तोऽनु ये चास्मास्वा-
शंसन्ते त्वयन्तु भवन्त्योमातरोयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशंसन्ते
त्वयत त्वयन्तु भवन्त्यः पितामहोयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशंसन्ते
त्वयत त्वयन्तु भवन्त्यः प्रपितामहोयास्य भवतीरनु यास्यास्मास्वाशं-
सन्ते त्वयत त्वयन्त्विति ।

व्याख्यातास्यैते हरिहरेण । हे पितरः भवन्तसृण्यन्तु ये च ‘भवतोऽनु’
येऽपि युष्मदनुचराः, तेऽपि त्वयन्तु । बह्वचनं पितृव्याद्यपेक्ष्यं । आह-
णामेकजातानामित्यादिवचनात् । एवं पितामहादिष्वपि ययाययं यो-
जनीयं । ये चास्मास्वाशंसन्ते हविशशंभां कुर्वन्ति अदग्धादयस्तेऽपि
त्वयन्त्येतेन कर्मणा । अन्ते त्वप्रिपदाभ्यासेऽतिशयार्थः । स्पष्टार्थमन्यत् ।

कटसूत्रे ।

अथ निरुक्ते नमोवः पितरोजीवन्तो भूयाम्नेति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मथोत्तराभ्यां हस्ताभ्यां वदेन्मन्त्रमिमं सदा ।

नमावः पितर दध इति मम्यगतञ्जितः ॥

मथोत्तराभ्यां दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा तदुपरि सव्यपाणिना अधोमुखेनाञ्जलिं बद्धेत्यर्थः । नमस्कारसंख्यामाह 'षट्कृत्व इति । एतच्च सार्थवादकं शतपथे श्रूयते ।

अथ नौविमुद्धृत्य नमस्करोति । पितृदेवत्या वै नौविस्तम्भा-
त्रीविमुद्धृत्य नमस्करोति । यज्ञो वै नमो यज्ञियानेवेतानेतत्क-
रोति षट्कृत्वो नमस्करोति षड्वा ऋतवः ऋतवः पितरस्तम्भात्
षट्कृत्वो नमस्करोतीति ।

अत्र शतपथं प्रत्यवनेजननौविमेतानन्तरं नमस्कार उक्तः ।

मनुस्मृतौ तु नमस्कारानन्तरं प्रत्यवनेजनमुक्तं । तस्य च स्थान-
विशेषः पूर्वावनेजनोदकदेशमाध्यता चोक्ता ।

षट्पितृंश्च नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवित् ।

उदकं निनयच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति ॥

यस्योदकस्यैकदेशः पूर्वपिण्डस्थाने निनीतः तस्यैवोदकस्य शेष-
मेकदेशान्तरं पिण्डान्तिके पुनः पिण्डसमौपे निनयेत् अवनेजन-
पेण चारयेत् । प्रतिपत्तिश्चेयन्त्यस्योदकस्य । तथा च शेषशब्दउपपन्ना
भवति । अतः कथञ्चित् तस्याभावे नास्ति निनयनमित्युक्ताह मेधा-
तिथिः । “गृह्यं तु नित्यं निनयनमित्युक्तं” इति । युक्तमिति । अत-
एवायत्त्यायनपिण्डपितृयज्ञोऽणुक्तः । “नित्यं निनयनं” इति । अत्राव-
नेजननमस्कारोक्तः क्रमः साक्षात्कात्यायन-शतपथाभ्यां विरुद्धत्वा-

स्तदनुमार्गिभिर्न ग्रहीतव्यः । बहुमस्तस्य शतपथोक्तः क्रमः ।
यस्तत्रावनेजनस्य स्यान्विशेषोजलविशेषयोक्तः स तु प्रत्यक्षशान्ति-
रोधादर्शनात् ग्रहीतव्यः ।

स्मृत्यन्तरे तु पिण्डपात्र-चालन-जलेन प्रत्यक्षनेजनमुक्तं ।

तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनं जयेदिति ।

व्याघ्रोऽप्याह ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डन्तु पूर्ववत् ।

कृत्वावनेजनं कुर्यात् पिण्डपात्रमधामुखं ॥

अत्र पिण्डपात्रस्यापि अधामुखकरणं शतपथानुमार्गिरपि
गृह्यतां । पात्रचालनजलन्तु प्रत्यक्षनेजनाय तेन दयमेव । यतः
“तद् तथा न कुर्याद्यया यस्मा अशनमाहरेत्तत्पात्रनिर्णजनं पाय-
येदेवं तत्तस्माद् परास्मैदेवैतान्” इति सूक्तस्मार्जनानामग्नौ प्रहरणं
गिन्दता शतपथेन भोजयितुमभीष्टाय भोज्यमानाय भोजिताय
वा लौकिकस्य पात्रनिर्णजनदानस्य निन्दितत्वेन प्रमिद्धस्य दृष्टान्त-
त्वेनोपादानं कृतन्तर्नेतेनान्यार्थदर्शननान्यत्रापि पात्रनिर्णजनस्यादय-
त्वमवगम्यते । “पुत्रदः पितरोवासः” इत्यनेन यजुषा प्रतिपिण्डं
सूत्राणि निदध्यात् । बहुवचनात् त्रिणि त्रिणाति गम्यते । ‘ऊर्णा वा’
‘ऊर्णाः’ मेषरोमाणि । ‘दशा वा’ ‘दशाः’ वस्त्राञ्चनसूत्राणि । तस्मापि
सूत्र-शब्देनैव संग्रहमभवत्, पि सूत्रान्तरादृशानां जघन्यस्य स्यादपयितुं
पृथगुपन्यासः । अतएव दशानां कचिन्निषेध एव स्मर्यते । “दशां त्रि-
जयेत् प्राज्ञो यद्यद्याहतवस्त्रजां” इति । ‘वयस्युत्तरे यजमानलोमानि
वा’, शतवर्षस्यायुषः सम भागद्वयं परिकल्प्य द्व वयसां कल्पेते,

उत्तरे उपरितने वयमि वर्त्तमानस्य यजमानस्य लोमानि, तानि च प्रशस्ताङ्गत्वाद्परस्थितान्येव याज्ञाणि, “उत्तरे वयस्युरोलोमानि” इति सूत्रान्तरदर्शनात् । वाशब्दादस्मिन्नपि वयमि सूत्रादीनां विकल्पोनावकाशो दर्शितः । एतच्च सूत्रादि वस्त्राभावे वस्त्रस्थाने दातव्यं । सति तु वस्त्रे वस्त्रमेव । अतएवाश्वलायनेन वाशो दद्यादित्युक्तोक्तं ।

दशमूर्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं खलोमेतदः पितरो वाशोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

‘उर्णास्तुका’ उर्णाखण्डं ।

वायुपुराणे चोक्तं ।

वस्त्रार्थे सूत्रमेव वेति ।

न चैवं मन्त्रव्यं वस्त्रार्थे सूत्रमेव देयं न कदाचिदपि वस्त्रमिति ।

यत आह विष्णुः ।

अथ वस्त्रमभावे दशमूर्णाया एतदः पितरोवाशोमानोऽतोऽन्यत् पितरो युङ्ध्वमिति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

दद्यात् क्रमेण वासांमि दशां वा श्वेतवस्त्रजामिति ।

यदपि व्याघ्रिणोक्तं ।

एतदः पितरोवाशो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ।

तदपि वस्त्राभाव इति व्याख्येयं । अत्र कात्यायनाभिमतान्तरान्तरं विष्ण्वाश्वलायनाभ्यामुक्तवाक्ये दर्शितं ।

आपस्तम्बेनापि मन्त्रान्तरं दर्शितं ।

एतानि वः पितरो वासांस्यतोमान्यत्पितरो माघोष्टेति वाशो

दशां क्त्वा निदध्यादूर्णांस्तुकां वा पूर्वं वयस्युत्तर आयुषि स्वं लोमेति ।

राणायणीयसुचहङ्गोभिलस्त्वप्रदक्षिणत्वादितिकर्त्तव्यताविशेषेण मह
मन्वान्तरमाह ।

मयेनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वापसलविः पूर्वस्थां कर्ष्यां
पिण्डं निदध्यात् । पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्ते वासाये चात्र त्वानु
यांस्य त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोरिति ।

अत्र नामग्रहणमुपलक्षणं गोत्रादियहणस्य ।

अत एव ब्रह्मपुराणे ।

एतद्गः पितरोवामस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वामः पठेत्ततः ॥

मैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञं तु कश्चिद्विशेषो दर्शितः ।

एषा युष्माकं पितर इत्यूर्णां दशां वाभ्यस्यति मा अस्माकमित्य-
वशिष्टावेत्तते लोमोत्तरवयमि न्यसेदतोऽन्यः पितरोऽन्या मायोष्टेति ।

मानवमैत्रायणीयपिण्डपितृयज्ञसुत्रे तु पिण्डेषु दास्यमानस्य
दशादेः पूर्वं प्रात्तणमुक्तं ।

वामः उर्णां दशां वाभ्यस्यति पिण्डदेशे निदध्याति गोमोत्तरवयमि
क्त्वा वामसेदशां वातोऽन्यत्पितरोऽन्या मायोष्टेति निदध्यादिति ।

मन्वान्तरमाह विष्णुः ।

येऽत्र पितरः प्रेता य इति वामोदेयमिति ।

कठानां आहुकल्पेऽपि ।

येऽत्रपितरः प्रेता इति वामांमि निदध्यादिति ।

अत्र प्रतीकग्रहणेन विनियुक्तो मन्त्रः समयः प्रदर्श्यते ।

येऽत्र पितरः प्रेता युष्मांस्तेऽनु य इह पितरोऽजीवा अस्मांस्तेऽनु
येऽत्र पितरः प्रेता यूयन्तेषां वमिष्ठा भूयान् इह पितरोऽजीवा वय-
न्तेषां वमिष्ठा भूयाम् एतानि वः पितरो वामांस्तानोऽन्यत्पितरो-
मायुपन् वीरान्नः पितरोऽधत्तति ।

अत्र कात्यायनसूत्रव्यतिरिक्तेषु वज्रतरशाखा-कल्पसूत्र-स्मृति-
पुराणादिषु सूत्रदानात् पूर्वं गृहोदाक्षणा-पिण्डावेक्षणाञ्जनाभ्यञ्जन-
दानानुक्तानि ।

तत्र तावदाह गोभिलः ।

गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरोऽधत्तति, पिण्डानवेक्षते मदेवः
पितरोऽधत्तति ।

गृहान्नः पितरोऽधत्तत्यनेन मन्त्रेण गृहानवेक्षते पक्षी वा, गृहाः
पक्षीति तर्जनेवोक्तत्वात् । 'मदेव इत्यादिना पिण्डानवेक्षते'
वाजमनेयिनस्तु मदेव इत्यस्य स्थाने मदेव इति पठन्ति ।

शतपथे त्वाग्नीरूपार्थाभिधानादस्य मन्त्रस्योपस्थाने साधनत्वं गम्यते ।

गृहान्नः पितरोऽधत्तति गृहाणां हि पितर ईषत एषो एतस्या-
ग्नीः कर्मण इति गृहानवेक्षमाणेनाप्युपस्थानं कर्तुं शक्यत एवेत्यविरोधात्
शतपथानुसारिभिरपि गृहानवेक्षमाणैरेव पिण्डोपस्थानं विधीयम् ।

अस्य मन्त्रद्वयस्योपस्थाने विनियोगमाहापस्तम्बः ।

गृहान्नः पितरोऽधत्त मदेवः पितरोऽधत्तति पितृनुपतिष्ठत इति ।
अत्राप्यविरोधाद्गृह-पिण्डावेक्षणाभ्यां उपस्थानस्य समुच्चयोऽनुसन्धेयः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने तु वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जनं दद्यात् सूचप्रणयनं तथा ।

काशैः पुनर्भविः कार्यमश्वमेधफलं लभेदिति ॥

काशैरित्युपलक्षणं कुशादीनां । अतो विहितानां दर्भाणां पवित्र-
हणानां वा मध्ये यथाप्राशस्त्यं यथालाभं वा केनचिदेकेनाञ्जना-
भ्यञ्जने कर्त्तव्ये । अत्राञ्जनशब्देनात्तणोः प्रमाधनाय त्तमं किमपि
कृष्णवर्णं द्रव्यं लोकप्रसिद्धमेव । अभ्यञ्जनञ्च स्नेहद्रव्यम् । तदभय-
द्रव्यमाश्रित्य क्रिये अञ्जनाभ्यञ्जनशब्दाभ्यामुच्येत ।

अत्रापेक्षिताः केचन विंशत्या ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः ।

गृहीतेर्दर्भापञ्चलैस्त्रिभिर्द्रव्यैश्च यथाविधि ।

अपमयं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमम् ॥

नामानुचार्यं पूर्वेषां वस्त्वर्थं सूत्रमेव च ।

एकं पवित्रं हस्तं तु पितृणाञ्च मरुत् मरुत् ।

तैलं मन्त्रेण दातव्यं पिण्डभ्याभ्यञ्जनं हितं ॥

अत्रैकैकस्मिन् पिण्डे त्रिभिर्दर्भापञ्चलैश्च नमित्कोविशेषः । अप-
मयमित्यपरः । 'उत्तमं' श्रेष्ठं, चैककुन्ददातीत्यर्थः । 'नामानुचार्य-
त्यत्र गोत्र-सम्बन्ध-नाम्नामुच्चारणं विवर्तितं । 'एकं पवित्रं' एकशिखं
पवित्रं, तत्करे गृहीत्वा पितॄणां पिण्डेभ्यस्तान् पवित्रेण तैलरूपमभ्य-
ञ्जनमेकैकस्मिन् पिण्डे कल्पशृङ्गादिप्रसिद्धेन मन्त्रेण मरुत् प्रदायमानं
'हितं' श्रेयस्कृतं सम्पद्यते । अञ्जनमपि मन्त्रेणैव कार्यम् । 'मरुत्
मरुदिति दर्शयित्वामाणेन त्रिभिर्द्रव्यैश्च न मरुत् विकल्प्यते । अवतिष्ठते
वा यथाशाखं ।

अत्राञ्जने कण्ठोक्त्यैव चैककुन्दरूपोविशेषोऽभ्यञ्जने तैलत्वाया-
न्तरेऽपि विशेषो ब्रह्मपुराणे दर्शितः ।

श्रेष्ठमाहुस्तिककृदमञ्जनं नित्यमेव च ।

तैलं कृष्णतिलेभ्यस्तु यद्वात् सुपरिरक्षितमिति ॥

‘त्रिककुदं’ त्रिककुत्पर्वतोद्भवं नीलाञ्जनशब्देन लोके प्रसिद्धतरम् । तत्पिण्डोपचारे श्रेष्ठमाहुर्मुनयः । ‘श्रेष्ठमाहुर्नित्यभिधाना-
त्तदभावे कञ्जलाभ्यनुज्ञा गम्यते ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जनयोः क्रमविशेषं मन्त्रज्ञाशास्त्रालायनः ।

असावभ्यंक्ष्णासावंक्ष्णेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने वाषेऽदद्यादिति ।
विष्णुरग्याह ।

ततोऽसावस्यंक्ष्येयभ्यञ्जनं दद्यादसावंक्ष्येत्यञ्जनमिति ।

‘तत इत्यवनेजनानन्तरम् । ‘असावभ्यंक्ष्येत्यभ्यञ्जनं पिण्डोपरि
प्रतिपिण्डं दद्यात् । ‘असावित्यनेन सम्बोधनरूपेण पित्रादिगोत्र-
सम्बन्ध-नाम्ना ग्रहणं विवक्षितम् । ‘असावंक्ष्णेति मन्त्रेण पिण्डोपरि
प्रतिपिण्डमञ्जनं दद्यादिति ।

राणायनीयसूत्रकृद्गोभिलस्तु वायुपुराणोक्तमेव क्रममनुसरन्मन्त्रा-
न्तरमाह ।

सद्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वापमलविः पूर्वस्थां कर्ष्यां पिण्डे
निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वासावेतत्त आञ्जनं येचात्र त्वानु यांश्च
त्वमनु तस्मै स्तुधेत्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोस्तथा तैलं तथा सुरभिौति ।

‘दर्भपिञ्जली’ अञ्जनाभ्यक्षां । ‘सुरभि’गन्ध-माख्यादिकं ।

मैत्रायणौयपिण्डपितृयज्ञेऽप्येतत्क्रममहितं मन्त्रान्तरं दर्शितम् ।
अञ्जनाक्ताः शलाकाः प्रतिपिण्डं निदधात्यंक्ष्णासावित्यञ्जनेनाभ्यंक्ष्णा-
सावित्यभ्यञ्जनेनेति ।

‘शलाकाः’ दर्भशिखाः ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रेऽपि ।

अंक्षाभावित्यञ्जनस्य प्रतिपिण्डं लेपं निर्माह्यंक्षाभावित्यञ्जनस्येति ।

आहापस्तम्बः ।

अञ्जनाभ्यञ्जने वासस्य विरनुपिण्डं ददात्यंक्ष ततोऽभावांक्ष
पितामहाभावांक्ष प्रपितामहाभावित्याञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यंक्षेति मन्त्रं
सन्नमति, यदि नामानि न विन्द्यादाञ्जतां मम पितर आञ्जतां मम
पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा इत्यञ्जनमेवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जता-
मिति मन्त्रं सन्नमतौति । विरनुपिण्डं दद्यादिति ।

‘अनुपिण्डं’ एकैकस्मिन् पिण्डे, ‘त्रिरिति त्रिवारं’ अञ्जनादीनि
दद्यात् । ‘अस्राविति सम्मुद्घातानि पित्रादिनामान्युच्चार्य । यदि
आह्नककर्त्ता पित्रादिनामानि न जानीयात् तदा आञ्जतां मम पितर
इत्यादिप्रयोगः आञ्जनं दद्यात् । एवमेवाभ्यञ्जनं, एवमित्यूह्यमानपदे-
नाञ्जनमन्त्रेणैवोहमाह ‘अभ्यञ्जनमिति, ‘मन्त्रं सन्नमतौति । ‘सन्नमनं’
विपरिणामः । ऊर्जमित्यपोनिषिञ्चतौति । ऊर्जमिति प्रतीकघट्टणं
मन्त्रोविनियुक्तः । स च “ऊर्जं वहन्तौरमृतं घृतं पयः कौलानं
परिस्नुतं स्वधा स्य तर्पयत मे पितृन्” इति । अनेन मन्त्रेण पिण्ड-
मूलेषु तिलोदकनिषेचनं कार्यं । अस्य च व्याख्यानं हरिहरेण कृतं ।
अत्र सामर्थ्यादापदव्याख्याहारः, हे आपः । ‘स्वधा स्य पितृणां हवि-
र्भवथ । ततश्च मम पितृन् तर्पयत । किं कुर्वन्थः । ऊर्जादि वहत्यः ।
‘ऊर्जं’ बलं प्राणान् शक्तिं वा । ‘अमृतं’ अमृतत्वकारणं सोमरस
वीर्यं वा ‘घृतं’ आज्यं । ‘पयः’ क्षीरं, ‘कौलानं’ अन्नरसं । ‘परिस्नुतं’

सुरां । एवमनेकविधसृष्टणीयतमरमं वहन्त्योभूत्वा पितृणां अक्षय्यां
तप्तिं कुरुतेत्यर्थः ।

कठानां श्राद्धकल्पेत्वेतत्मन्त्रमाध्यन्तोदकनिषेचनस्य परिषेचन-
रूपतोक्ता । ऊर्जं वहन्तीरित्यपः परिषिच्येति ।

परिसमन्तात् त्यक्त्वा 'परिषिच्य', परिषेचनज्ञाप्रदक्षिणं कर्त्तव्यं
पित्र्यत्वात् ।

आपस्तम्बगृह्ये तु त्रिः पिण्डपरिषेचनं । तत्र च मन्वान्तरमुक्तं ।
उत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रमथं परिषिच्येति ।

अस्यार्थः । पुत्त्रान् पौत्त्रानभितर्पयन्तीरपोमधुमतीरिमाः । स्वधा
पितृभ्यः अमृतं दहाना आपोदेवोरुभयांस्तर्पयन्त्वित्येतया ऋचा
उदकपूर्णपात्रेण सर्वान् पिण्डान् प्रमथं त्रिः परिषिच्येदिति ।

विष्णुना तूर्जमित्यनेन मन्त्रेण मोदकस्यान्नस्य पिण्डानां समन्ता-
दप्रदक्षिणं विकिरणमुक्तम् ।

ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन मोदकेनाप्रदक्षिणं पिण्डानां विकिरणं
वृत्तेति ।

श्रीतृताकार्यवर्णरुचे तु मन्वान्तरमहितमन्त्रेण परिविकिरणमुक्तं ।
इदमाशंसुनामिदमाशंसमानानामित्यन्त्रेण प्रमथं परिविकिरणमिति ।

पिप्पलादश्राद्धकल्पे तु पिण्डशेषान्नमिश्रतण्डुलप्रविकिरणमुक्तम् ।
इदमाशंसुनामिति शेषेण त्रिः प्रमथं तण्डुलान् प्रकिरेदिति ।

अन्नविकिरणानन्तरमाह विष्णुः ।

अर्घ्य-पुष्प-धूपानुलेपनान्नाद्यभक्ष्य-भोज्यानि निवेदयेद्दुदपात्रं
मधुं लाभ्यां मयुतञ्चेति ।

शालङ्कायनः पिण्डानां विकिरणं कृतार्थं-पुष्प-धूपानुलेपनाम्ना-
भक्ष्य-भोज्यं निवेदयेदुदपात्रं मधु-घृत-तिलैः मंथकञ्च ।

आह पैठौनसिः ।

धूप-गन्ध-माल्यादर्श-प्रदीपाञ्जनादीनि चोपहरेत् ।

‘उपहरेत्’ उपहारीकुर्यात् । अवाञ्जनादीनां पिण्डेभ्यः प्रदानं
व्याख्यातं ।

इतरेषां गन्धादिक्रमेण वस्तुदानात् पूर्वं पिण्डेभ्योदानमाह व्याघ्रः ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतद्वः पितरोवामो दशां दद्यात् पृथक् पृथगिति ॥

अयं हि शिष्टसमाचारानुगृहीतः पाठक्रमः शक्योऽयं दर्शयिष्य-
माणानि पाठक्रमान्तराण्यविवक्षितानि कर्तुं ।

वृहस्पतिस्तु प्रत्यवनेजनात् पूर्वं गन्धादिदानमाह ।

दीप-धूपैर्माल्य-गन्धैस्तथा वस्तुञ्जनादिना ।

समभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निक्षिपेदिति ॥

‘उदपात्रमित्युदपात्रस्यमुदकं । आदिशब्देन भक्ष्य-भोज्य-फल-
ताम्बूलादि गृह्यते ।

अतएव देवलः ।

एवं निवेश्य पिण्डांस्तानलंकुर्याच्च पूर्ववत् ।

पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्योदापयेद् बुधः ॥

ततोदन्तबलिभ्यश्च पिण्डेभ्यो मन्त्रपूर्वकं ।

पिण्डपात्रेण तेनैव दद्यादाचमनोदकं ॥

‘पूर्ववत्’ पूर्वोक्तेनापसव्यादिविधिना । ‘बलिं’ उरुपहारः । ‘आ-
चमानोदकं’ प्रत्यवनेजनं ।

तथा ।

दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत् ।

भक्ष्यान्पूषानिष्ठूँश्च व्यञ्जनान्यशनानि च ॥

‘दक्षिणाञ्छन्देनाच रजत-हिरण्यादि ।

अथ पिण्डप्रदानदिने सिद्धानां भोक्ष्य-भोज्यादीनां मध्ये कस्य-
चिदेकस्यापि पिण्डेभ्यो निवेदनमन्तरेण भक्षणे यजमानस्य दोषः
ब्रह्मवृत्ति-ब्रह्माण्डपुराणयोरुक्तः ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यं विगर्हितं ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

गन्धादिदाने सव्यजानुनिपातनादिरूपः कोपीतिकर्त्तव्यताविशेषो
मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

गन्ध-धूपदिकं दद्यात् कुर्यात् प्रत्यवनेजनं ।

जाज्वात्य सव्यं सव्येन पाणिना त्वप्रदक्षिणं ॥

पिच्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्भूषपाणिना ।

दीपं प्रज्वालनं तदत् कुर्यात्पुष्पार्चनं बुधः ॥

‘आनिधनात्’ आ आहुसमाप्तेरपवादवर्जं ।

ब्रह्मवेत्ते तु गन्धादिदाने मन्त्रोद्दिष्टः ।

पिण्डान् परिक्षिपेत् सम्यगपसव्यमतश्चितः ।

एतद्दः पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

पुष्य-गन्धादि-धूपामामेष मन्त्र उदाहृत इति ॥

पिण्डेभ्यो गन्ध-पुष्पादि दत्त्वा ब्राह्मणेष्वचान्तेषु यजमानेनाप्याच-
मनं कार्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

गन्ध-धूपादिकं दद्यात् कृत्वा प्रत्यवनेजनं ।

दीपप्रज्वालनं तदत् कुर्यात् पुष्पार्चनं बुधः ।

अथाचान्तेषु वाचस्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ॥

वारिदानञ्च ब्राह्मणहस्तेषु “शिवा आपः सन्निवत्यादिभिर्मन्त्रैः
कर्त्तव्यं । “अवधायावजिघ्रति यजमान इति । ‘अवधायेति प्रत्यवधाय ।
भूमौ निहितानुद्धृत्य स्यात्यां निधायेत्यर्थः । ‘अवजिघ्रति’ पिण्डानां
गन्धमुपलभेत । स चायं यजमानसंस्कारः । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय
पिण्डान् स यजमानभाग इति शतपथवचनात् । ततश्च नाध्वर्युरव-
जिघ्रति । “अथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानिति प्रयोगसामर्थ्याद-
ध्वर्युरेव प्रत्यवधत्ते । काप्रयोगास्तेति चेत्, स्यात् कार्त्तव्यत्वात् । यथा
निरूप्याज्यं प्रातर्दीहनमिति ।

मनुना तु प्रत्यवनेजनानन्तरं भूमिष्ठानामेव पिण्डानां क्रमेणा-
वघ्राणमुक्तं ।

उदकं निनयेच्छ्वेवं शनैः पिण्डादिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा नृपान् समाहितः ॥

‘यथा नृपानित्यनेन निर्वापक्रमेण पिण्डानामवघ्राणं दर्शितं ।
“उत्सुकसकृदाच्छिन्नान्यग्राविति । अत्र आदधातीति वाक्यशेषः ।
तत्र पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि तत उत्सुकं । “सकृदाच्छिन्नान्यग्रावभ्या-
दधाति पुनरुत्सुकमपि सृजतीति शतपथश्रुतेः । सृजे तज्जादि-

त्वादन्त्याक्षरत्वाच्चोलमुकस्य पूर्वनिपातः । ‘अपि सृजतीति यस्मा-
दग्रेरुलमुकमाहृतं तेन पुनः संयोजयतीत्यर्थः ।

आपस्तम्बेन त्रुलमुकापिसर्जने मन्त्रोदर्शितः ।

“अभृन्नोद्धतो हविषो जातवेदा आवाञ्छयातिसुरभीणि कृत्वा ।
प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अस्यन्प्रजानन्नग्नेः पुनरपेतु देवानित्ये-
कोलमुकं प्रत्यपिसृज्येति ।

गोभिलेन त्वेतेनैव मन्त्रेणोलमुकाभ्युक्षणमुक्तं ।

अभृन्नोद्धतो हविषो जातवेदा इत्युलमुकमद्भिर्भुक्ष्य द्रव्यं
पात्राणि प्रचाल्य प्रत्यभिहारयेदिति ।

आश्वलायन-पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तु मगस्वतीजपानन्तरं पिण्डप्रवाहण-
मुक्तं ।

अथैतान् प्रवाहयेत् “परेतनः पितरः सोम्यामोगम्भीरेभिः
पथिभिः पूर्विणेभिः दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं
नियच्छतेति ।

‘प्रवाहयेत्’ हस्तेन युगपत्सर्वान् प्रवाहयेत् ।

आपस्तम्बेन तु प्रवाहणात् पूर्वमुपस्थानमुक्तं ।

“उत्तिष्ठत पितरः प्रेतशूरा यमस्य पन्थामनुवेता पुराणञ्चत्ताद-
स्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्राणोब्रूताङ्गागधौ देवतास्त्विति पितृनु-
त्यापयति “परेतपितरः सोम्या इति प्रवाहाण्या पितृन् प्रवाहयतीति ।

‘उत्त्यापयति’ हस्तेन युगपत् सर्वान् पिण्डान् भृशैः किञ्चिदुत्क्षि-
पेदित्यर्थः ।

मैत्रायणौयसूत्रेऽपि ।

प्रजापते न त्वदित्युत्तिष्ठत परेत पितर इति यजमानः प्रवाहणौ
जपति उभौ मनस्वतीर्मनोऽन्वाह्वामह इति तिस्रः वयं सोमव्रते तव
मनस्तनुषु विभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहीति चावन्नमौमदन्तेति चेति ॥

इत्याचमनादयः पदार्थाः ।

अथावाहार्यकाख्यश्राद्धाङ्गभूतं^(१) दिजभोजनात् पूर्वकालौनम-
ग्निमन्तर्दकं पिण्डप्रदानं ।

तत्रोपकरणमभरणं मातृ-पादयोक्तं ।

पिण्डभूमौ प्रयत्नेन तिस्रः कर्षूश्च कारयेत् ।

ता वितस्त्यायतौः कार्याः चतुरङ्गुलविस्तृताः ॥

दर्वात्रियन्तु कुर्वीत खादिरं रजतान्वितं ।

अरन्निमात्रं परिश्रुत्तं हस्ताकारायमुत्तमं ॥

‘कर्षूः’ अवटः । मा च कैश्चित् मलिलेन पृथ्यते, कैश्चित् तत्र
पिण्डनिर्वापः क्रियते । त्रित्वाभिधानं पित्रादिवर्गपिण्डापेक्षया ।
‘दर्वाः’ सुग्विशेषाः । तासु हविरुद्धरण-पिण्डप्रक्षेपणार्थाः क्रियन्ते ।
अग्नौकरणानन्तरञ्च तत्रैवोक्तं ।

प्राचीनावौतिना कार्यमतः सर्वं विज्ञानता ।

षट् च तस्माद्भूविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकं ॥

दद्यादुदकपात्रैस्तु मलिलं मय्यपाणिना ।

जलं त्रिः सव्यं यत्नेन दर्भयुक्तो विमत्सरः ॥

उदकपात्रेणोदकदानं कार्यं । अप्रादक्षिण्येन त्रिजलदानं परि-
षेचनास्थं ।

विधाय लेखां यज्ञेन निवापाद्यावनेजनं ।
 दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्ततोर्द्विर्वा निधाय वै ॥
 विधाय पिण्डमेकैकं दद्यान्माधाय च क्रमात् ।
 निमयेदथ दर्भेषु नाम-गोत्रानुकीर्त्तनैः ॥
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमज्ज्याक्षेपभागिनां ।
 तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजनं ॥
 षडप्यृत्स्नमस्तृत्य गन्ध-धूपार्पणादिभिः ।
 एवमाहृत्य तत्सर्वं वेदमन्त्रैर्यथोदितैः ॥
 ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।
 तद्वत् पिण्डादिकं कुर्यादावाहन-विमर्जने ॥
 ततो गृहीत्वा पिण्डेभ्यो मात्राः सर्वाः क्रमेण तु ।
 तानेव विप्रान् प्रथममाशयेत् यज्ञतो नरः ॥

‘मात्रा’ लेशः ।

यस्माद्वृत्ता हृता मात्रा भक्तयन्ति दिजातयः ।
 अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रमङ्गये ॥
 पूर्वं दत्त्वा तु तद्वस्ते सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्तब्धेषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

आह मनुः ।

पिण्डेभ्यस्तन्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
 ता एव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥
 तेषान्दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ।
 तत्पिण्डायं प्रयच्छेत्तु स्तब्धेषामस्त्विति ब्रुवन् ॥

शेषा त्वितिकर्त्तव्यता पूर्वोक्तपिण्डदानेन समाना वेदितव्या ।
आश्वलायन-पिण्डपिटयज्ञसूत्रे पिण्डप्रवाहणमुक्तं ।

अग्निं प्रत्येषादग्ने तमद्याश्वं न सोमैरिति गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं
पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजिहिंसिमग्निर्मा तस्मादेनसो
गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेनसमिति ।

प्रवाहणानन्तरमेवाह आपस्तम्बः ।

प्रजापते न त्वदेतानिति यज्ञोपवीतिगार्हपत्यदेशं गच्छति यद-
न्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत न पितर इति यजमानः प्रवाहणीं जपति । उभौ मन-
स्वतीर्मनोऽन्वाहुवामह इति तिस्रो वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु
विभ्रतः । प्रजावक्तः सचेमहीति वाचस्त्रमीमदन्तेति च प्रायतेग्र-
दधीमहीति गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

मानवमैत्रायणीयसूत्रे ।

परेत नः पितरः सोम्यास इति प्रवाहय इति प्रजापते न त्वदि-
त्येतयोपतिष्ठत्यक्षस्त्रमीमदन्तेति पुनरिति मनस्वतीर्जपन्नां तमश्नेत्ये-
तया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ।

कठानां सूत्रे ।

आते अग्न इति दक्षिणाग्निङ्गत्वा तस्मिन् समिध आधायाहृत्य
जपति मनोऽन्वाहुवामह इति तिस्रोयदन्तरिक्षमिति गार्हपत्यमिति ।

जैनकार्यवर्षापिण्डपिटयज्ञसूत्रे ।

पिण्डनिर्वापानन्तरं । आपोऽग्निरित्यद्भिरग्निमवशिष्टं पुत्रं पौत्र-

मभितर्पयन्तीरित्याक्षामत मम प्रततामहास्ततामहास्तताः सपत्नी-
 कास्तृण्यन्वाचमन्तु । प्रसव्यं परिषिच्य वीरान्मे प्रततामहादत्त वीरान्मे
 ततामहादत्त वीरान्मे पितरो दत्त पितृन् वीरान् याचते नमोवः
 पितर इत्युपतिष्ठते अक्षन्नित्युत्तरस्त्वमवधूय परापातेति परापाय
 यथातः पित्रोपवीति-यत्रोपवीती यत्र इदं पितृभ्यः सह मनोभृ-
 रिति मन उपाह्वयामि मन उपाह्वयन्ति मनोऽन्वाह्वामहे नारा-
 शंसेन स्तोमेन पितृणां च मन्त्रभिः । आत एतु मनः पुनः क्रवे
 दत्ताय जीवमेज्यो कच सूर्यं दृशे पुनर्नः पितरो मनो ददातु
 दैव्योजनः जीवं व्रातं मचेमहि वयं सोमव्रते तव मनस्तनुषु विभ्रतः
 प्रजावन्तः मचेमहि । ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः ।
 तेषां ओर्मयि कल्यतामस्मिन् गोष्ठे शतं समा इति । यच्च-
 स्थात्यामोवावशिष्टं भवति । तस्योम भक्ष्यं भक्ष्ययित्वा ब्राह्मणाय
 दद्यात् । यदि ब्राह्मणो न लभ्येत स्वयमभ्यवहरेत् निजाय दा-
 सायेत्येके पर्युत्तणिं समिधश्चादाय मा प्रगामेत्यावर्ज्याजं विभ्रदिति
 गृहानुपतिष्ठते । रमध्वमाविभीत नास्मिन् गोष्ठे करिषिणः ऊर्जं
 दुहानाः शुचयः शुचित्रताः गृहाजीवन्त उपवः मदेमः । ऊर्जं मे
 देवा अददुः ऊर्जं मनुष्या ऊर्जं पितृभ्यः माहार्षमूर्जस्वन्तो गृहा
 मम । पयो देवा अददुः पयो मनुष्या उत पयः पितृभ्यः माहार्षं
 पयस्वन्तो गृहा मम । वीर्यं मे देवा अददुः वीर्यं मनुष्या उत वीर्यं
 पितृभ्यः माहार्षं पयस्वन्तो गृहा ममेत्यन्तर्हृपातीत्यतोऽन्तोऽग्निरभ्यु-
 ख्योयन्मो वसुवित्तमः । अस्थोपमव्यं मारिषामा यं रचतु नः प्रजां ।
 अस्मिन् सहस्रं पुण्या समेधमानः स्वे गृहे । इमं समन्दिषौमन्त्या-

युष्मन्तः सुमेधसः त्वमग्ने ईडितः । आत्वाग्न इधौमहौत्यभूदृत
 इत्यग्निं परिणयति । यदि सर्वः प्रणीतः स्यादृच्छिणाम्नौ तदाहि-
 ताग्नेर्गृह्येऽप्यनाहिताहताग्नेः । इदं चित्त्वे कृतमस्मौदं वित्तयाभि-
 पीतरश्चिन्वावेदन्निति योह यजते तं देवा विदुः, यो ददाति तं
 मनुष्याः, यः आहुतानि कुरुते तं पितरस्तं पितरः, इत्यन्वाहार्यान्त-
 र्भूतपिण्डदानं ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आहुकल्पे पिण्डदानप्रकरणं नाम पञ्च-
 दशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथ सुप्रेक्षितादयः पदार्थाः ।

अथाह विष्णुः ।

ततः सुप्रोक्षितमिति आद्वदेशं प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।
‘तत इति पैतृकदिज्ञपुरःसरं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनोदकं दत्त्वा ।
‘सर्वमिति वक्ष्यमाणमब्दवाचनादि ब्राह्मणविमर्जनान्तं ।
मानव-मैत्रायणीयसूत्रे ।

सुप्रोक्षितमस्त्वल्यमस्त्वक्षताः सन्धिति ।

एतच्च यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यमित्युक्तं नागरखण्डे ।

नमस्कृत्य पितृन् पश्चात् सुप्रोक्षितमतःपरं ।

कृत्वा सव्येन राजेन्द्र याचयित्वा वराशिषः ॥

‘आशिषः’ वक्ष्यमाणस्वरूपाः ।

अत्र पूर्वधृतपवित्राणामुच्छिष्टोहतत्वेन दिजैः परित्यक्तत्वात् सव-
वित्रकरत्वार्थं सुप्रोक्षितानन्तरं दिजपाणिषु दर्भाः प्रदेयाः ।

आह कात्यायनः ।

आचान्तेषु उदक-पुष्पाक्षतानन्तर्योदकञ्च दद्यादिति ।

पाप्म-मात्स्ययोरपि ।

तथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।

तथा पुष्पाक्षतान् पश्चादक्षयोदकमेव च ॥

अक्षतशब्देन यथा उच्यन्ते ।

ब्रह्मपुराणे ।

आचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि^(१) सयवानि च ।

यवोऽसीति पठेन्मन्त्रं अद्वा-भक्तिसमन्वितः ॥

यवदानञ्च वैश्वदेविकदिजहस्तेष्वेव । पित्र्यहस्तेषु तु तिस्र-
दानमेव कार्यं ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

ततस्त्वभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनोऽवृत्तैः ।

भतिलाम् पितृष्वदौ दत्त्वा देवेषु साक्षतं ॥

‘तत इत्याचमनदानानन्तरं ।

अत्रोदकादिदानं मन्त्रानाहं ज्ञातातपः ।

अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितं ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

लक्ष्मोर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मोर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मोर्वसेत् सदा सोमे सोमनस्यं सदास्तु मे ॥

अक्षतं चास्तु मे पुण्यं ज्ञान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यत् श्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

अत्रोदकदानादौ यथा लिङ्गं मन्त्राणां विभज्य विनियोगोऽनुसन्धेयः ।

अत्रोपाध्यायकं आह ।

इदमन्नु पुष्पाक्षतदानं देवेषु तु सख्येन । पित्र्ये त्व-सख्येन कार्यं ।

केचित् पुनः पित्र्ये सख्येनेच्छन्ति । तन्न । पित्र्यपित्र्यश्चैवदुपचारः ।

पित्र्य इत्यतिदेशात् ।

(१) पुष्पाणीति च० ।

शङ्खधरस्त्वाह ।

न ह्यत्राम्बुप्रभृतीनां पित्राद्युद्देशेन दानं क्रियते किन्तु हस्ते प्रचे-
पमात्रं अतोऽप्य पित्रर्थत्वाभावात् मध्येनैव कर्त्तव्यतोचितेति ।

तथा च वृद्धशातातपः ।

ततः पुष्पाणि मध्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।

दर्भपाणिः प्रदद्यात् यतवाक्काय-मानस इति ॥

हस्तदत्तानां चाम्बु-पुष्पात्तानां चिरधारणप्रयोजकभाविकार्या-
भावान्न दैवकृतकार्याणां कस्मिंश्चित्कुचौ देशे विप्राः प्रक्षेपं कुर्युः ।
ततः पुनरपि तेषां दानं कर्त्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पात्ततोदकम् ।

दत्वाशौः प्रतिगृह्णीयाद्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

पुनःशब्देन पूर्वमप्यस्य दानं सूचितं । आशीरित्याशिषः ।

मत्स्यपुराणवचने पाठान्तरम् ।

ततः स्वधावाचनिकं विश्वेदेवेषु सोदकं ।

दत्वाशौः प्रतिगृह्णीयाद्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ॥

आशिषां याचने तत्प्रदाने च वाक्यं तत्रैव दर्शितम् ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ।

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः ॥

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत् ।

एताः सत्याशिषः सन्तु सन्वित्युक्तस्य तैः पुनः ।

स्वस्तिवाचनिकं कुर्यात् पिण्डानुद्धृत्य भक्षितः ॥

मनु-विष्णु ।

विष्टज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितृन् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्धा च नो माव्यगमद्वज्रदेयश्च नोऽस्त्विति ॥

‘विष्टज्य’ यथासुखं विहाराय पौठेभ्यः समुत्थायानुव्रजंस्वरणक्षानमण्डलममीपमानीय, दक्षिणान्दिशमवलोकयन् दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिकान् वरानभिलषितानि पितृभ्यः ‘याचेत’ प्रार्थयेत् । दातार इत्यादि वज्र देयश्च नोऽस्त्वित्यन्तमुक्ताह बोधायनः ।

अन्नश्च नो वज्र भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥

वरयाचने क्रियमाणे ब्राह्मणेः प्रतिवचनं वरप्रदानवाक्यमुच्चारणीयं । तद्यथा सन्वघोराः पितरः । वर्द्धतां वो गोत्रं । अभिवर्द्धन्तां वो दातारः । अभिवर्द्धन्तां वो वेदाः । अभिवर्द्धन्तां वः सन्ततिः । मा विगमदः अद्धा । अस्तु वो वज्र देयं । भवतु वो वज्रघ्नं । लभध्वमतिथीन् । सन्तु वो याचितारः । मा याचिष्य कश्चन । मन्वेताः सत्या आशिष इति । अत्र पूर्वप्रदर्शितैर्मन्त्रपुराणे विमर्जनात् प्रागेव प्राङ्मुखेन ब्राह्मणेभ्यो वरयाचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मनु-विष्णुभ्याम्बु विमर्जनान्तरं दक्षिणामुखेन पितृभ्यश्च कार्यमित्युक्तम् । तदेवं विरोधे विकल्पः शास्त्राभेदेन व्यवस्था वा वेदितव्या । दिवारं वरयाचनं कर्त्तव्यम् ।

अचाह संप्रदाकारः ।

दातार इति याचोक्ता वरायं प्रार्थना स्रतौ ।
 तां सुरप्रीतिसम्पन्नात् प्राक्प्रचेतास्तु मन्यते ॥
 याज्ञवल्क्यस्तथा वक्ति प्रश्ने निर्वर्त्तिते सति ।
 पारस्करः स्वस्ति वाच्यं कृत्वाग्नीर्वचनं^(१) जगौ ॥
 विसर्जितेषु विप्रेषु वशिष्ठेषु मनुर्जगौ ।
 यान्यथ काशभेदेन कर्माणि मुनयोजगुः ॥
 खगद्व्योक्तानुसारेण विकल्पस्तेषु युज्यते ।
 न गृह्यादिस्यतिर्येषां आह्वादावुपसभ्यते ।
 कर्त्तुमर्हन्ति ते कृत्स्नं यस्य कस्य मुनेर्मतं ॥

अथ यद्विसर्जनात्पूर्वं वरयाचनं तन्मातृपुराणोक्तप्रकारकं । यत्
 पुनस्तदनन्तरं तन्मनु-विष्णूक्तप्रकारं कार्यमिति विवेकः । अथवैतयोः
 प्रकारयोः साग्निकानग्निककर्त्तृकआहुभेदेन व्यवस्था । अत एव साग्नि-
 कआहुमधिकृत्य मातृपुराणे एवोक्तं ।

विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु तेषां कृत्वा प्रदक्षिणं ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् पितृन् याचेत साग्निकः ॥

अथ यदा प्राङ्मुखोवरयाचनग्रहणं कुर्यात्तदायज्ञोपवीत्येव, यदा
 तु दक्षिणामुखस्तदा प्राचीनावीतीति विवेच्यं । यदा तु पितृन् प्रार्थयते
 तदा पितॄणां समुखत्वेऽपि परोक्षवस्त्रिर्दक्षप्रसङ्गादघोरत्वमङ्गावदुर-
 भिप्रायानौचित्यापाताच्चाघोराः पितरः सन्निवृत्तेतावतो लोप इति
 कश्चित् ।

आह शतातपः ।

(१) कृत्वाग्नीर्वचनमिति । अ० ।

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमिष्टान् कामास्तु वाचयेत् ।

दीर्घाः सूर्यहया नद्यो विष्णोस्त्वीणि पदानि च ।

एवमेषां प्रमाणेन दीर्घमायुरवाप्नुयां ॥

दक्षिणायास्तु सर्वत्र बज्रदेयं तथास्तु नः ।

एवमस्मिन्ति तैर्वाच्यं मूर्द्धा पादौ च तेन तत् ॥

आग्नीःप्रतिग्रहणान्तरं यजमान-तत्पुत्र-पौत्रादयः पिण्डदेवता-
नमस्करणं कुर्युरिति कश्चित् । इह ब्राह्मणविसर्जनात्पूर्वकालमन्त्रवा-
यस्याग्नीःप्रतिग्रहणान्तरं पिण्डोद्धरणं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कार्य-
मिति यद्यपि पूर्वोक्तमन्त्रपुराणवाक्ये दर्शितं तथापि स्वस्तिवाचनात्
पूर्वं पात्रवासनं कर्तव्यं ।

अत एव प्रचेदाः ।

ततस्तु स्थापयेत् पिण्डान् विप्रपात्राणि चैव हि । इति ।

अकृत्वा तु पात्रवासन-स्वस्तिवाचने दोषमाह नारायणः ।

अवालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शम्भा यान्ति यथागति ॥

तृहस्यतिरपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

तदश्रमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

भविष्योक्तरेऽपि ।

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

तेषां निराशाः पितरो भवेयूराक्षमार्दिताः ॥

पात्रवासने कांसित् कर्तव्येनोपदिष्टं कांसिष्वेधेति वायुकर्णः ।

पात्राणि चालयेच्छाद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नामजात्या कथञ्चन ॥

नागरखण्डेऽपि ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नान्येनैव च केनचित् ।

आद्धे पिण्डश्च पात्रश्च स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

पात्राण्युत्थापयेदित्यनुवृत्तावाह प्रचेताः ।

स्वयं पुत्रोऽथवा यश्च वाङ्मदभ्युदयम्परं ॥

न स्त्रियो न च बालश्च नान्यजातिर्न चाश्रितः ।

आद्धे भोजनपात्राणि स्वयमेव प्रचालयेत् ॥

‘स्वयमिति पुनर्वचनमादरार्थं । ‘अन्यजातिः’ यजमानजातिमपेक्ष्य
ह्यन्यजातिमान् । ‘अश्रितः’ अनुपनौतः, अनुपनौतग्रहणेनैव बालस्यापि
निवृत्तौ सिद्धायां बालग्रहणमुपनौतादेरप्यङ्गस्य निवृत्त्यर्थं । अङ्गे-
ऽपि बालशब्दप्रयोगदर्शनात् ।

भविष्योत्तरे ।

चालयेद्विप्रपात्राणि स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्री प्रचालयन्तानि ह्यन्यजातिर्नचाग्रजः ॥

‘अग्रजः’ ज्येष्ठभ्राता, यजमानमपेक्ष्याधिकवयस्को वा, ब्राह्मणो
वा, स च स्वापेक्षया ह्यन्यजातीयेन चत्रियादिना आद्धे क्रियमाणे
पात्राणि न चालयेत् । एतच्च प्रायेणोत्तमजातीयोपलक्षकं भवितु-
मर्हति । अत्र स्वस्तिवाचनादिविषर्जनान्तेषु पदार्थेषु नामाक्रमसं-
ग्रहार्थमविच्छिन्नान्येव वचनानि लिख्यन्ते ।

पात्रचालनानन्तरमाह याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यतां ।
 ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिद्धेत्ततो जलं ।
 विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विप्रैस्त्र्योक्त इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य विमर्जयेत् ।
 वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विमर्जनं ॥
 यस्मिंस्तं संस्त्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रं निवेशिताः ।
 पितृपात्रं तदुक्तानं कृत्वा बिभ्रान् विमर्जयेत् ॥

‘स्वस्तिवाच्यं’ स्वस्तिवाचनं । तच्च ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्स्वित्येवं-
 विधप्रैषरूपमेके मन्यन्ते । स्वस्तीति ब्रूते त्वंरूपमपरे । पारस्करेण
 स्वस्ति भवान् ब्रूहीत्युक्तं । ब्राह्मणैश्च ॐ स्वस्तीति वक्तव्यं । ततः पुन-
 रवोमार्द्रवःसंज्ञकानां विशेषां देवानां दत्तं आहुतमक्षय्यमस्त्वित्यभि-
 धाय वैश्वदेविकस्यैकैकस्य द्विजस्य हस्ते कुश-यवमहितं जलं प्रक्षिपेत् ।
 विप्रैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यं । ततः षष्ठ्यन्तपित्रादिगोत्र-सम्बन्ध-नाम्ना-
 भिधानपूर्वकं दत्तं आहुतमक्षय्यमस्त्वित्युच्चार्य कर्मण पृथक् पित्र्यविप्र-
 करेषु जलं निविष्टेत् विप्रैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यं ।

अत्राह लङ्घ्यतातपः ।

पितृणां नाम-गोत्रेण कर्णे देयन्तिलोदकं ।

प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति ॥

ततो रजतवज्जं सुवर्णादिद्रव्यरूपां साम्यगुणतारतम्यं पुरस्कृत्य
 ९५

वैषम्येण वा यथाशक्ति वैश्वदेविकद्विर्जम्भो दक्षिणाप्रकरणोक्तप्रकारेण
दक्षिणां दत्त्वा पित्र्येभ्यो रजतमयीं सुवर्णादिद्रव्यमयीं वा यथा-
विभवन्त्यथैव तां दद्यात् । ततः स्वधां वाचयिष्य इति विप्रान् अनु-
ज्ञाय्य तैश्च वाच्यतामित्यनुज्ञातोऽमुकगोत्रेभ्योऽमुकपितृभ्योऽमुकश-
र्जभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरूपाभ्यः स्वधोच्यतामित्यभिदधीत ।

अथसु स्वधावाचनप्रश्नोत्तरप्रकारोऽचिणा दर्शितः ।

वाचयिष्ये स्वधां प्रश्नमित्यङ्कुर्याद्विजातिषु ।

वाच्यतामित्यनुज्ञान् प्रीता दद्युः समाहिताः ॥

वदेच्च तांस्ततोविप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतां ।

अस्तु स्वधेति तैः प्रोक्ते निषिध्योदीर्य नित्यशः ॥

दर्शयिष्यते चायं प्रकारः कात्यायन-गोभिलवचनाभ्यां ।

विप्रैश्च अस्तु स्वधेत्युक्ते मत्त्यूजं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौलालं परिसृतं
स्वधा स्यस्पर्पयत मे पितृन् इत्येतं मन्त्रं उच्चार्य भूमौ जलधारां पातयेत् ।
एतच्च सविशेषमुक्तं कालिकापुराणे ।

भूमौ किरिच्छन्नेर्वत्स धाराश्चैव तिलोदकीं ।

शुचिर्भूत्वा ततोयाचेत् त्रिसर्ग्यं च द्विजानिदं ॥

अथ केषाञ्चित् आहूकस्ये च्छचे त्वा च्छचे त्वा सम्यक् स्वस्ति
सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूथमानाः घृतस्य धारा अभिवा-
कञ्जीमि हिरण्ययोवेतसोमध्ये आसी तस्मिन् सुपर्णे मधुमत्कुलापी
भजसासो मधुदेवताभ्यः । तस्य सते हरये सप्ततीरस्वधान्दुहानां अमा-
नतर्यं धारामित्यनेन मन्त्रेण स्वधाधाराप्रपातनमुक्तं । अथैके धारानि-
वेचनानन्तरं स्वधा सम्यक्त्यामिति भवन्तो ब्रुवन्ति यजमानेनो-

क्ते सम्यदातां स्वधेति ब्राह्मणैर्वक्तव्यमित्याहुः । केचिच्चार्यपात्रस्थित-
पवित्रमहितान् भूमौ दर्भानास्तीर्थं तत्र स्वधोदकनिषेधनं कुर्वन्ति ।
कात्यायनवचने चैतद्दर्शयिष्यते । केचित् पुण्ड्रानामुपरि स्वधोदकं
निषिञ्चन्ति ।

उक्तं च मत्स्यपुराणे ।

स्वधावाचनिकं सर्वं पिण्डोपरि समाचरेदिति ।

केचिच्चार्यमंस्रवजलेन स्वधावाचनमाचरन्ति ।

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे ।

ततः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलमादाय चार्चितं ।

ऊजं वहन्तीषु जपन् पिण्डांश्चाप्यवमिष्यति ॥

अत्रात्रि-विष्णु-मनुभिः स्वधावाचनप्रशंसा दर्शिता ।

स्वधास्त्विति च तं ब्रूयुः ब्राह्मणास्तदनन्तरं स्वधाकारः पराङ्मात्रीः
सर्वेषु पितृकर्मसु ।

विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति यजमानेन वैश्वदेविकान् विप्रान् प्रत्युक्ते
विप्रैश्च प्रीयन्तां विश्वेदेवा इति वक्तव्यं ।

प्रीतिवाचने प्रकारविशेषो ब्रह्मवैवर्ते दर्शितः ।

सव्यवदेवतीर्थेन यवोदकमयो ददेत् ।

विश्वेदेवाश्च यज्ञेस्मिन् प्रीयन्तामित्युदाहरेत् ।

ददेत वैश्वदेविकदिजहस्ते आहुकर्त्ता । तदनन्तरं प्रीयन्तामिति
पित्र्यविप्रान् प्रति यजमानेनोक्ते सति विप्रैश्च प्रीयन्तां पितर इति
वक्तव्यं । तदनन्तरं “दातार इत्यादिकमात्रीः शोकं पठेत्^(१) । इत्युक्ता

(१) जपेदिति ग० ।

दातार इत्यादिकं श्लोकमुक्त्वा धन्योऽहमतुष्टहीतोऽहं भवद्विर्मदं
यथार्थमेतावतं क्लेशमङ्गीकृतवन्तो भवन्तः यथाकथञ्चित् सम्पादिं
नाशनेन यूयमेवंविधाः अमं प्रापिताः स्य तदस्माकं सर्वं भव
क्षन्तव्यं । भवत्प्रसादादद्य मे पितरः स्वर्गलोकं प्राप्ता इत्यादिह
दिजान् प्रति प्रिया वाचश्च वदेत् ।

बृहस्पतिप्रोक्तः प्रियवायूपोमन्त्रश्च जप्तव्यः ।

स च ।

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाभिवन्दनात् ।

अद्य मे वंशजाः सर्वे यातावोऽनुग्रहाद्दिवं ॥

पत्र-शाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः ।

तत्क्लेशजातं चित्तनु विस्मृत्य चन्तुमर्हथेति ॥

तदनन्तरं सर्वे सम्पूर्णमस्त्विति विप्राः प्रार्थयितव्याः ।

तथा च विष्णुः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं सम्पद्धीनं दिजोत्तमाः ।

आर्द्धं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतां ममेति ॥

विप्रैश्च सर्वैः सम्पूर्णमित्युक्त्वा अस्रगुणप्रशंसा कर्त्तव्या ।

तथा च वसिष्ठः ।

आर्द्धावसाने कर्त्तव्या द्विजैरस्रगुणस्तुतिरिति ।

अस्र गुणस्तुतिः मधुरादिगुणानां पृथक् पृथक् न कर्त्तव्या वि
शोभनं हविरित्येवमेव ।

तथा च स्मृतिः ।

हविर्गुणा न वक्तव्या वक्तव्यं शोभनं हविरिति ।

तदनन्तरं भूमौ जानुनी निधाय तान् विप्रान् प्रणम्य विमर्जयेत् ।
तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

जानुभ्यामवनिङ्गत्वा प्रणिपत्य विमर्जयेदिति ।
विमर्जनं नाम ब्राह्मणानामासनेभ्य उत्थापनं ।
अत एव मार्कण्डेयः ।

वाजे वाजेति तृत्याप्य कृत्वा चैषां प्रदक्षिणं ।
एतच्च न्युञ्जीकृतपितृपात्रोत्तानं कृत्वा कर्त्तव्यं । तच्च “वाजे वाजे
वत वाजिनो नो धनषु विप्रा अमृता ष्टतशाः ।

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं तप्ता यात पथिभिर्दवयानैः” । इत्येनं
मन्त्रमुच्चारयता कर्त्तव्यं ।
शौनकेन तु ।

उपचीर्योऽं स्वधेति विमृजेदस्तु स्वधेति चेत्युक्तं ।
मैत्रायणीयसूत्रे तु ।
प्रणवमुक्त्वा स्वधास्त्विति विमर्जयेदिति ।
दर्भागेण विमर्जनं कर्त्तव्यं ।
तथा च मत्स्यपुराणे ।

वाजे वाज इति जपन् कुशागेण विमर्जयेत् ।
अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्व्वं आहुं यथाविधि ।
सुक-सोचजपं कृत्वा विप्राणाञ्च विमर्जनं ॥

कुशाग्रेणैकैकं ब्राह्मणं दक्षिणकरेण स्पृशन्नुत्थापयदित्यर्थः । अत्रै-
कैकस्मिन् ब्राह्मणे मन्त्रं परिसमायेकैकस्य ब्राह्मणस्योत्थापने क्रियमाणे
वह्मतां युगपदेकप्रेषान्वयेनैव पपद्यमानं यातेति मन्त्रगतं बहुवचनम-

विवक्षितं स्यात् । अतः क्रमेण सर्वान् दर्भाद्येण स्पृशन् सकृन्मन्त्रमुच्चारयन्
युगपत्पितृभ्यान् पूर्वमुत्पाप्यान्मन्त्रं वैश्वदेविकांमुत्पापयेत् । तदनन्तर-
मेवं मातामहेऽप्युत्पापयेत् ।

अत एव विष्णुधर्माक्षरे ।

पश्चाद्विमर्जयेद्देवान् पूर्वं पैतामहान् दिवान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

प्रचेता अपि ।

सस्त्रिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विमर्जनं ।

अत्र विप्राणामुत्पापनेनैव तत्रावाहितदेव-पितृणामप्युदासनं
विदुमिति । यद्यपि तत् स्मृतिषु पृथक् नोक्तं तथापि तदनुसन्धानार्थ-
मुक्तिष्ठतः पितरोद्देवैः सहेति वक्तव्यं ।

अत्रयोदकमुक्त्वा च कात्यायनः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्निवृत्युक्ते, गोत्रं वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते,
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च अद्वा च नो मा व्यगम-
दङ्गदेयश्च नोऽस्त्विति आग्निषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् सपवि-
चान् कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति वाच्यतामित्यनु-
ज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यनु स्वधेत्युच्यमाने स्वधा-
वाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्या-
द्विश्वदेवाः प्रीथन्तामिति दैवे जपित्वा वाजे वाज इति विष्टव्यामा-
वाजस्तेत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणौकृत्योपविशेत् ।

अथ साम्प्रदायिका व्याचक्षते । स्वधावाचनार्थमुपकल्पिताः कुशाः

‘स्वधावाचनीयाः’ पवित्रार्घ्यपात्रस्थितानि आस्तीर्य पिण्डानामुत्तरतो दक्षिणाग्रान् तेषु पिण्डावनेजनपात्रस्थितमुदकं दक्षिणकरे गृहीत्वा ऊर्जं वहन्तीरित्यादिकं मन्त्रमुच्चार्य हृष्यतेति चिरक्ता पिष्टतीर्थेन निषेचनीयं । विसर्जने कृते गृहान्निर्गच्छतो ब्राह्मणानामावाजस्थे-
तत्प्रतीकवता मन्त्रेणानुम्रज्य द्वारमागतान् पादप्रक्षालनमण्डलप्रदेशे चोर्ध्वं भृताननेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणीकृत्य “आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” ॥ इत्यादिका ब्रह्मपुराणोक्ता आश्विनः प्रतिगृह्य तानुपवेश्योपविशेत् । ब्रह्मवैवर्ते ।

दद्यादद्याद्यजलं तिलाज्य-मधुसंयुतं ।

दरिद्रेऽपि यथाशक्त्या दद्याद् विप्रेषु दक्षिणां ॥

समाप्य विप्रान् ब्रूयात् प्राञ्चलिः स च शश्वतान् ।

अघोराः पितरः सन्तु मां प्रतीतिसमाहितः ॥

ते च तं प्रणतं ब्रूयुर्भवन्तु च सनातनाः ।

पिष्टभिस्तृष्टैस्तृप्तैश्च मामकं सुममाहितैः ।

गोचं प्रवर्द्धतां पुत्र जननः रोग्य-पुष्टिदैः ॥

ततस्ते ऊचुः सर्वेऽपि वर्द्धतामिति सादरं ।

प्राञ्चलिश्च ततः प्राह स च तत्सत्यवादिनः ॥

दातारोनोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्च न इतीव हि ।

एवमस्त्विति ते तस्य कथयन्ति समाहिताः ॥

अथ सैवदृते विप्रो ब्रूयाच्च जलपूर्वकं ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति मन्त्रे समाहितः ।

एवमस्त्विति ते तच्च कथयन्ति प्रहृष्टवत् ॥

विमर्जयेच्च पितरो वाजे वाज इति स्मरन् ।

अनुव्रजेत्पितृन् सर्वान् सुपुण्यं विमुखं स्थितान् ॥

आमावाजेति मन्त्रन्तु पठित्वा च प्रदक्षिणं ।

द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहे ॥

आमावाजस्येत्यादिकन्तु समग्रं मन्त्रमाह गोभिलः ।

अधोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते, गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते
स्वधानिनयनीयान् सपवित्रान् कुशानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्य इति
पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो-
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु
स्वधेत्युच्यमाने स्वधानिनयनीयेषु धारान्दद्याद्गृहं वहन्तीरिति, विश्वे-
देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथा-
शक्तिं दक्षिणां दद्यात् । दातारो न दद्याद्या आशिषः प्रतिगृह्य वाजे
वाज इति विमृज्य “आमावाजस्य प्रमवोजगम्या द्यावा पृथिवी विश्व-
रूपे । आमागन्तां पितरा मातरा चामासोमोऽमृतत्वेन गम्यात्” ॥
इत्येतयानुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणौकृत्य वामदेशेऽङ्गीत्वोपविशति ।
वामदेशं नाम साम तङ्गीत्वा । कन्दोगविषयमेतत् । ब्राह्मणानुपवेश्यो-
पविशेद्यजमानः ततस्तांस्ताम्बूक्षदानादिना परितोषयेत् । तदनन्तरं
च तेषां स्वस्थानगमनार्थं पुनर्विषज्जनं कार्यं ।

तथा च शातातपः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शक्त्या दद्याच्च दक्षिणां ।

प्रतिगृह्याशिषन्तेषां कृत्वा विप्रान् प्रदक्षिणं ॥

ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनस्तेषां कृताञ्जलिः ।

उक्ता चैव प्रियां वाचं प्रणिपत्य विमर्जयेत् ॥

अस्य च विमर्जनस्य द्विजचरणवर्मर्दनपूर्वकत्वं किंयदध्वानुव्रजन-
वैशिष्ट्यश्लोकं नागरखण्डे ।

पादावर्मर्दनं कृत्वा अभीमान्तमनुव्रजेत् ।

‘अभीमान्तं’ खण्डहमीमापर्यन्तं ।

मत्स्यपुराणे त्वनुव्रजने मर्यादान्तरं विशेषान्तरमहितमुक्तं ।

वहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टानुव्रजेत् ।

बभ्रुवर्गेण सहितः पुत्रभार्याममन्त्रितः ॥

अनुव्रज्य निवर्त्तते ।

अत्र विमर्जने क्रमविशेषो निवर्त्तने ब्राह्मणानुज्ञाप्यहणश्लोकं
वाराह-विष्णुपुराणयोः ।

विमर्जनञ्च प्रथमं पित्र्ये मातामहेषु च ।

विमर्जयेत् प्रीतिमग्नः सम्मान्याभ्यर्च्य तस्मिन् ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञात आधारात्ताननुव्रजेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि ।

विमर्जयेत् प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तिः ।

आधारमनुगच्छेत्तु आगच्छेच्चानुमोदितः ॥

‘अनुगच्छेत्’ ब्राह्मणाननुव्रजेत् । ‘आधारं’ निवेशनद्वारपर्यन्तं ।

‘अनुमोदितः’ ब्राह्मणैरनुज्ञातः ।

अथ नागरखण्डे ।

अव्यादयः पदार्थाः स्वधावाचनप्रकारान्तरसहिता दर्शिताः ।

अक्षयं सलिलं देयं षष्ठ्या चैव ततः परं ।
 पवित्राणि समादाय ॐ स्वधेति च कीर्त्तयेत् ॥
 अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिण्डोपरि विनिक्षिपेत् ।
 ततो मधु समादाय पायसञ्च तिलोदकं ॥
 ऊर्जं वेति च मन्त्रेण पितृणामुपरि क्षिपेत् ।
 उत्तानमथ पात्रन्तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥
 क्षिरण्यं देवतानाञ्च पितॄणां रजतं तथा ।
 ततः स्वस्त्युदकं दद्यात् पितृपूर्वञ्च सव्यतः ।
 ततः कृत्वाञ्जलिर्भूत्वा प्रार्थयेत् पार्थिवोत्तम ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि ।

वाजेवाजे वतेत्येवं विसृजेत्तान् द्विजोत्तमान् ।
 आमावाजस्येत्येतेन प्रदक्षिणमथ क्रमेत् ।
 विसर्जनञ्च कुर्वीत विनयेन समन्वितः ॥

'तत इति ब्राह्मणकरेषु पुष्याक्षतं दत्तार्घ्यपात्रस्थितानि पवित्रा-
 ण्यादाय पिण्डानामुपरि स्त्रापयित्वा मधु-पायस-तिलमिश्रमुदकं
 पात्रे गृहीत्वा ऊर्जं वेति मन्त्रमुच्चार्य पितॄणां पिण्डानामुपरि
 पितेषु पवित्रेषु धारया तदुदकं निनयेत् । ततोऽर्घ्यपात्रोत्तानतादि
 कुर्यादित्यर्थः ।

पिण्डपूजानन्तरं वाराह-विष्णुपुराणयोरुक्तं ।

पूजयित्वा द्विजाय्याणां दद्यादाचमनं बुधः ।
 पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को द्विजेश्वरः ।
 सुसुधेत्याग्निषा युक्तां दद्याच्छक्करा च दक्षिणां ॥

दत्त्वा च दक्षिणाम्भोरे ताचयेदैश्वदेविकान् ।
 प्रीयन्तामिति ये तिसिदेवाले व इतीत्येत् ॥
 तथेति चोक्ते तेर्विप्रेः प्रार्थनीयास्तथाग्निषः ।
 विषर्जनन्तु कुर्वीत ततोभक्तिममन्त्रितः ॥

मानवमैत्रायणीयमूत्रे ।

उच्छिष्टेभ्यः उत्थाय वाजे वाज इत्यभिप्राय्य ग्रामावाजस्येति
 प्रदक्षिणं कृत्वा रजतं दद्यात् ।

मौरपुराणे ।

हस्तप्रतालनं दत्त्वा कुर्यादै स्वस्तिवाचनं ।
 दद्यादै दक्षिणां ऋक्षा स्वधाकारनुदौग्येत् ॥
 दातारोगोऽभिवर्द्धन्तां वाजेवाजेति वै ऋचं ।
 जप्त्वा तु ब्राह्मणांस्तथा नमस्कृत्य विमर्जयेत् ॥

वायुपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

स्वधां वाच्य ततोऽग्निपान् विधिवत् भूरिदक्षिणान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाण मन्त्रित्य द्विजमतमान् ।
 प्राञ्जलिः प्रयतश्चैव अनुगम्य विमर्जयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

वाजेवाज इति प्रोच्य ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् ।
 विप्रान् प्रदक्षिणाकृत्य पितृभ्यः प्रार्थयेद्दरान् ॥

बृहद्वा ।

भोजयित्वा द्विजान् भक्ष्या स्वधान्तान् दत्तदक्षिणान् ।

स्वस्तिवाच्य द्विजान् भक्ता^(१) अनुव्रज्य विमर्जयेत् ॥

हारीतः ।

प्रत्याचान्तेषु समूलदर्भतिलं ब्राह्मणपाणिषु निनयेत् ॐ स्वधेत्या-
ह्वरस्तु स्वधेति प्रत्याह्वः । ततोऽनुज्ञावचनमभिरम्यतामित्येकेऽभिरताः
स्मेति प्रत्याह्वर्वाजे वात्र इत्यभिव्रज्य पिण्डान् पितृयज्ञवन्निदध्यात् ।

उशनाः ॥ स्वधां वाचयेत् पिण्डानवधाय तोयेन प्रतिषिच्योदकभाज-
नान्, तृजेत् । स्वधावाचनानन्तरमाहाविः ।

आयुः-पुत्र-धनारोग्य-शान्त्यर्थं चैव वाचयेत् ।

द्विजानिति शेषः ।

माग्निकन्तु प्रत्याह्व व्याघ्रः ।

अन्त्यमन्त्रदानश्च^(२) वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः ।

अग्निं प्रदर्शितुं कृत्वा ब्राह्मणांस्तु विमर्जयेत् ॥

निगमः ।

स्वस्तिवाच्य ॐ स्वधोच्यतामित्युक्ताभिरम्यतां यथासुखमिति
च सम्पूज्यानुव्रजेत् ।

देवलः ।

अथवा वैश्वदेवत्यान् ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ।

अन्त्यं वाचयेत्पितृणां स्मरणं चतिलोदकं ॥

अथ विप्रान् गृह्योत्तरान् मन्त्रज्ञानभिवादयेत् ।

यथावद्वैश्वदेवत्यान् पितृपूर्य्य पुनः पितृन् ॥

पूर्वमुत्थापयेत् पित्र्यान् च्युतामिति च वृषन् ।

(१) प्रसन्नास्मेति ग० ।

(२) अन्त्ययासनदानश्चेति ख०

उत्थिताननुगच्छेच्च तेभ्यः शेषश्च मंहरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अथयमस्त्विति पितृन् प्रीयन्तामिति देवताः ।

प्रीणयित्वा पराश्रित्य त्रिजपेदधमर्षणं ॥

ततो विवृत्य च जपेज्जन्मानाम इति तृचं ।

वीरान्नः पितरोदत्त वीरांश्च प्रददौ ततः ॥

अर्घ्यपाचन्तु पिण्डानां अन्तरे मपावचकं ।

निशिष्योऽहं वहन्तीति कोकातीर्यमयोजयत्^(१) ॥

हिमं क्षीरं मधु तिलान् पितृणां तर्पणं ददौ ।

स्वस्तौतुकं पैतृकैस्तु विद्यान् ह्येष्टा ह्यतर्पयत् ॥

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पित्र्यान्दवो गदाधराः ।

संविभागं मनुष्येभ्यो ददौ स्वदिति च ब्रूवन् ॥

कश्चित्सम्यन्नमित्युक्त्वा प्रत्युक्तैर्द्विजोत्तमैः ।

अभिरम्यतामुवाच प्रोक्तुमेभिर्गताः स्म वै ॥

श्रष्टमन्नञ्च पप्रच्छ तैरिष्टं मह चोदितः ।

पाणावादाय तान विप्रान् कुर्वन्तानुगतिं तथा ॥

वाजेवाज इति पठन् वर्धित्वेष्टा त्रिनिर्गताः ।

कोटितीर्थजलेनामावपमय्य ममुत्क्षिपन् ॥

स्नानं त्रिपुलान् बालान् प्राययामास चाश्विषं ।

दातारोनाऽभिवर्द्धुन्तां तैस्तर्पति ममोरितः ॥

प्रदक्षिणमुपावृत्य कृत्वा पादाभिवन्दनं ।

(१) 'कोका' तीर्थञ्च ।

आमनानि ददौ तैषां श्रावयामास सूकरः ।

विश्राम्यतां प्रविश्याथ पिण्डं जघ्राह मध्यमं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

गन्ध-मान्धादिमंयुकान् दद्यादाचमनस्ततः ।

दत्त्वा च दक्षिणां शक्राय स्वधास्त्विति तान् वदेत् ॥

तैश्च तुष्टैस्तथेत्युक्ते वाचयेद्वैश्वदेविकाम् ।

प्रीयन्तामितिभद्रं वो विश्वेदेवा इतीरयन् ॥

बौधायनसूत्रे ।

यथोपपादं मयूज्याक्षयं वाचयित्वोपमंगलञ्च स्वधां वाचयित्वो-
पम्बाण्य प्रमाद्य प्रदक्षिणीकृत्य शेषमनुज्ञाय यथा ब्रूयस्तथा कुर्यात्
अनुज्ञातोदक्षिणाग्निं दर्भान् मंस्तैर्य्य पिण्डान् दद्यात् ।

विष्णुः ।

ततः प्राङ्मुखो दङ्गुवायतो यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाभिरमन्तु भवन्त इत्युक्ता तैरुक्ते-
ऽभिरताः स्मृति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् । अक्षय्योदकञ्च नाम-
गोत्राभ्यां जप्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति च प्राङ्मुखेभ्यः ततः प्राञ्ज-
लिरिदन्तव्यनाः सुमना याचेत दातारो नो भिवर्द्धन्तामित्यादि वाजे
वाज इति । ततो ब्राह्मणांस्तान् विमर्जयेत् । “पूजयित्वा यथाव्या-
यमनुब्रज्याभिवाद्य च” ।

यन्मे राम इति प्रतीकविनियुक्तोऽयं मन्त्रः । यन्मे रामः शक्रुनिः
श्रापदस्य यन्मे शुचिर्मन्त्रकृतस्य प्राशत वैश्वानरः सविता तत्पुनातु तस्मिन्
पूते देवतामादयन्तां । तेन पूतेन पितरो मदन्तां । देवाश्च पितरश्चेत्य-

यमपि मन्त्रोलिख्यते । देवाश्च पितरश्चेत्येतत्पूर्वमत्रोपजीवतामस्मिन्
लोके मात्स्यक जीवेम शरदः शतं पश्चमे शरदः शतमूर्जं धत्त ज्योति-
र्द्धत्ताजरन्त्र आयुः । यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वाजि-
हिंसिम । अग्निर्गन्तव्यादेनसो गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चरुमयानि दुग्ता ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

दद्यादाचमनं भक्त्या अद्रधानः समाहितः ।

यन्मे रामः शकुनिरिति कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥

प्रत्येत्य तर्पयेद्दिदाम् दक्षिणाभिः स्वशक्तिः ।

भवन्तोऽभिरमस्त्विति वाच्या विप्रास्त्वमनरं ॥

तैरुक्तेऽभिरताः स्मेति द्विजानां पुरतः स्थितः ।

देवाश्च पितरश्चेति जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥

पितृणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरं ।

मातृजनानां द्विजैर्वाच्यमन्यं मनोजेश्वर ।

ततस्तु प्रार्थना कार्या मन्त्रेणानेन भूमिप ॥

दातारोऽन इत्यादि ।

वाजे वाज इति प्रौक्त्वा कृत्वा चैतान् प्रदक्षिणं ।

प्रणम्य च ततस्तांस्तु भक्त्या विप्रान् विमर्जयन् ॥

कठसूत्रे ।

दक्षानाचामयित्वा यन्मे राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्याभि-

रमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा देवाश्च पितरश्चेत्यनुवाकशंपणोपतिष्ठन्त ।

पिप्पलादसूत्रे ।

आचमनीयं दद्याद् दक्षिणां दद्यात् । पुत्रान् पौत्रानित्येकमुद्रपा-

चमापोऽग्निमिति द्वितीयं दाभ्यां तृतीयमुदपात्रशेषं ब्राह्मणहस्तेषु
 निनयेत् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधावदत्स्वत्थम-
 स्त्विति ब्राह्मणवचनं दातारो न इत्यादिवरान् याचित्वा नमो वः
 पितर इति नमस्करोति परायत इति दाभ्यां पराणीय वाजे वाज
 इति जपेत् । सूर्यस्यावृत्तमिति प्रदक्षिणमावृत्य मनोऽन्वाज्जवामह
 इत्युक्तं पिण्डपितृयज्ञेनोपवीतिविशेषस्य ।
 कौशिकसूत्रे ।

आचमनौयं दत्त्वा पुण्याहं वाचयेद्दक्षिणाञ्च दत्त्वा यथाशक्नुदपात्र-
 शेषं सपवित्रेषु ब्राह्मणहस्तेषु निनयेत्पुत्रं पौत्रमित्येकमापोऽग्निमिति
 द्वितीयं युक्ताभ्यां तृतीयं पुत्रं पौत्रमित्येकयैवोदपात्रमिति कौशिकः ।
 प्रपितामहेभ्यः पितामहेभ्यः पितृभ्यो मातुलमातामहेभ्यो निर्दिष्ट-
 न्तेभ्यः सर्वेभ्यः सपत्नीकेभ्यः स्वधावदत्स्वत्थमस्तु अत्थमस्त्वितिब्राह्मण-
 वचनाद्दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादि वरान् याचित्वा नमो वः पितर
 इत्येवमादि मनोऽन्वाज्जवामह इत्येवमन्तं यं समानाः सपिण्डाः पितृयज्ञे
 मध्यमपिण्डप्रदाने चेति वाजे वाजे वत वाजिन इत्यादिना ब्राह्म-
 णान् हस्तेषु गृहीत्वोत्थाप्य प्रदक्षिणं कुर्यात् । एष आहुविधिः ।

अत्र पात्रोत्तानताकरणं नानामुनिप्रोक्तान् । क्रमानुपसंगृह्य
 संग्रहकारः कथितवान् ।

याज्ञवल्क्यो विमर्गात् प्राक्पात्रमुत्तानमिच्छति ।

यमाविमर्जनं कृत्वा गृह्यह्यापि शौनकः ।

प्रीतिप्रश्नान् देवानां पूर्वं कात्यायनादयः ॥

एषाञ्च पक्षिणामाग्नीर्गृहणपक्षवृत्त्या वक्तव्या ।

अत्र स्वधावचनानन्तरं पवित्रविमोचनमुक्त्वा पात्रोत्तानतामाह
ब्राह्मण्यनिः ।

मातामहानामप्येवं ततोदभ-पवित्रके ।

पिण्डपार्श्वे ततो^(१)मुक्त्वा न्यञ्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ॥

प्रौतिवाचनात्पूर्वं पुण्याहवाचनाख्यं पदार्थं स्वस्तिवाचनानन्तरं
पात्रोत्तानताश्चाह प्रचेताः ।

ॐ पुण्याहं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

वादमित्येवमुक्तामौ दक्षिणां आचयेत्ततः ॥

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा न्यञ्जं पात्रं विवर्त्तयेत् ।

विमर्जयेत्ततस्तांस्तु वहिर्ध्येव प्रदक्षिणं ॥

कृत्वा विश्राम्य तत्रैतान् सम्मान्य च पुनस्तथा ।

विष्टजेद्भक्तिमंयुक्तः सीमान्तश्चाप्यनुव्रजेत् ।

निवर्त्तताभ्यनुज्ञातस्तेर्विप्रैः स्वगृहं प्रति ॥

आह देवलः ।

निर्वर्त्य पिष्टमेधन्तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

आस्रम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ,

प्रच्छाद्येति निर्वाण ।

इति सुप्रोक्षितादयः पदार्थाः ।

अथ पिण्डप्रतिपत्तयः ।

तास्य पिण्डप्राशनवर्जं पत्यमन्निधानादिनिमित्तविरहितप्रतिपत्ति-
वर्जं दर्शयिष्यमाणात् संयोगपृथक्कान्नित्य-काम्यरूपत्वेन द्वात्मिकाः ।

(१) द्विज इति ग० ।

तत्र कालविशेषविशिष्टं प्रतिपत्तिद्वयमाहतुः शङ्ख-लिखितौ । एवं वरान
याचित्वा नमस्तुत्य पिण्डानग्नौ वाष्प वा क्षिपेदिति नमस्कृत्य ब्राह्मणान् ।
अथ स कर्मममाध्यात्मकः क्षमापनरूपो नमस्कारोज्ज्वलः ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु प्रतिपत्तिचतुष्टयमुक्तं ।

पिण्डान् गोऽज-विप्रभ्यो दद्यादग्नौ वा क्षिपेदिति ।

देवनस्य प्रतिपत्तिपञ्चकमाह ।

ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान पिण्डान्स्तदनन्तरं ।

ब्राह्मणोऽग्निमजोगौवा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

पिण्डान् गोऽजविप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

प्रतिषेद्धक्षिणामञ्चनं दिशं पितृपरायणः ॥

अनुस्मृत्यामेव पञ्चविधां प्रतिपत्तिमभिधाय षष्ठोभ्येकायमतेन
दर्शितवान् ।

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डान्स्तदनन्तरं ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ।

वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रतिपन्त्यनलेषु वा ॥

‘अनलेषु वेतिपूर्वाकन्तेवानुवाद इति मेधातिथिः ।

पाद्म-मात्स्ययोस्तु सप्तविधा प्रतिपत्तिरुक्ता ।

पिण्डान् गोऽज-विप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

विप्रान्ते वाथ विक्रिरेद्वयोभिरथवाशयेत् ॥

अत्र पिण्डान्वाहार्थकथाद्गुप्तमन्त्रिनः पिण्डान् प्रकृत्य कान्ति-
कापुराणे ।

अवजिघ्रसेत्ततो गत्वा पिण्डांस्तान्श्च समारहितः ।

तेभ्योभृत्योऽन्पिकां मात्रामादाय प्राणयेदिमान् ॥

पितृव्यतिष्ठते वत्स तच्चैवाणिवमाशयेत् ।

तच्छेषमग्नौ विप्रे वा अप्सु गोजामुखे ङ्गवेत् ॥

पिण्डानेव ततो यत्नात् पितृन् धायन् विचरणः ।

पृष्ठतश्च ततो कृत्वा नैवेत्तेद्वर्च्यं चाननं ॥

यदि जीवत्पितृकः आहूकर्त्ता तर्हि पिण्डमात्रान्तं पितरमाशयेत् ।
अन्यादौ ङ्गतेषु पिण्डेषु ततस्तान् पृष्ठतः कृत्वा मुखं परावृत्य नावे-
जेत । पिण्डमावाशनविधिस्तु पिण्डप्रदानप्रकरण एव दर्शितः ।

यमेन त्वेकैकस्य पिण्डस्य पृथक् पृथक् प्रतिपत्तिरुक्ता ।

अपस्वेकं प्रावयंत पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयत् ।

एकञ्च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

वाराहपुराणेऽपि ।

जुहुते प्रथमत्त्वग्नौ पत्न्यै देयन्तु मध्यमं ।

तृतीयमुदके दद्याच्छेषं वा लेहयत्स्वयं ।

क्षामयेच्च नमस्कृत्य भूमिर्देवां तदन्तरे ॥

आभिश्च प्रतिपत्तिभिः प्रोणनीयानाह यमः ।

यत्पिण्डं प्रावयत्यप्सु चन्द्रम्प्रीणाति तेन सः ।

शशी प्रोणयते देवान् । पतंश्चैव महायशाः ॥

यत्तद्या मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता ।

पुत्रकामां सपुत्रान्तां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ॥

यद्व प्रथमं पिण्डं जुहोत्यग्नौ द्विजोत्तमः ।

शाश्वतान् प्राप्यते लोकांस्तुष्टैः स प्रपितामहैः ॥

हारीतस्त्वाह ।

यदग्रावपु विप्रे वा पिण्डानादधते पुनः । .

तद्गुणास्ते ऊता दद्यात् यथाकामं विशन्ति हि ॥

अन्याद्याश्रयत्वादग्न्यादिगुणा ये ऊतादादिमंजकाः पितरस्तांस्ते-
ऽग्न्यादौ प्रतिपादिताः पिण्डाः 'यथाकामं' अयत्नेनैव 'विशन्ति'
प्रविशन्ति तर्पयन्तीत्यर्थः । अत्र मध्यमपिण्डभक्षणस्य कामसम्बन्धो
विष्णुधर्मेऽन्तरे प्रतिपादितः ।

मध्यमं पुत्रकामा वा पत्नी पिण्डं हि भक्षयेत् ।

आह देवलः ।

तेषां वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामा हि भक्षयेत् ।

पितृप्रसादात् पुत्रं वा लभते हि महागुणं ॥

तदेवं या सर्वथा पुत्रं न लभते या वा गुणवन्तं न लभते सा
तथाविधपुत्रलाभाय मध्यमं पिण्डमश्रीयता । आवश्यकशायं कामः ।

“एष वा अनृणोयः पुत्रीति श्रुतेः । “महागुणं सुतं सृते” इत्युक्तं ।

तत्र पुत्रगुणान् प्रतिपदपाठेन भक्षणयोग्यतापादकाम् पत्नीगुणां-
स्याहर्तुर्मनु-वहस्पतौ ।

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥

आयुष्वन्तं सुतं सृते यशोमेधासमन्वितं ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सत्त्विकं तथा ॥

भक्षणयोग्यतापादकं पत्नीसम्बन्धिविशेषान्तरमाह तुः शङ्ख-लिखितौ ।

पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवान्विता ।

‘आर्त्तवं’ रजः, तन्निमित्तं चतुर्थैः हनि स्नानं कृतवती ।

अस्मिन् पिण्डभक्षणे विशेषमाह हारीतः ।

या पत्नी पुत्रकामा स्यान्मध्यमं पिण्डमश्रुयात् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्याः पुत्रदः स्यात् ॥

प्राजापतिदृष्टोविधिः ‘प्राजापत्यः’ । स च मन्त्रविशेषेण भक्षण-
मित्येवंरूपः ।

मन्त्रस्य पाद्ममास्ययोः प्रतीकेन विनियुक्तः ।

पत्नीं तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विजयान्विता ।

आधत्त पितरोगर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनः ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि ।

विश्राम्य तान् प्रविश्याथ पिण्डञ्चयाह मध्यमं ।

कायामथौ महापत्नी तस्मै पिण्डमदान्प्रभुः ॥

आधत्त पितरो गर्भमित्युक्त्वा सा सुरूपिणौ ।

पिण्डं गृहीत्वा विप्राणां चक्रं पादाभिवन्दनं ॥

अमुच्च मन्त्रं सम्पूर्णमाहाश्वलायनः ।

पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्कर-
स्वजं । यथायमस्या अमदिति । कुन्दोगानां तस्मिन् मन्त्रे पाठान्तरं ।

“आधत्त पितरोगर्भं कुमारं पुष्करस्वजं । यद्येह पुरुषः स्यादिति ।

आपस्तम्बस्तु भक्षणाय पत्नींकरे पिण्डार्पणे मन्त्रं प्राशनमन्त्रे
च पाठान्तरमाह । अपांस्त्रोषधीनां रममप्राशयामि भृतकृतं
गर्भं दधत्सेति । मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छत्याधत्त पितरो गर्भं

कुमारं पुष्करस्त्रजं यथेह पुरुषोऽमदिति तं पत्नी प्राश्नातीति ।
 बृहस्पतिस्तु पिण्डभक्षणायोग्यायां पत्न्यां मध्यमपिण्डस्य प्रति-
 पत्त्यन्तरमाह ।

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।
 तदा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥
 वायुपुराणे ।

अन्यदेशगता पत्नी नष्टा वा यदि वा मृता ।
 तत्र मध्यमपिण्डस्य का गतिः किं प्रयोजनं ॥
 वत्सो वा यदिवानङ्गान् भक्षयेत्तत्र मध्यमं ।
 तस्मिन्नेवाद्यवा देशे निक्षिपेदप्सु वा ततः ॥
 ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

पत्नी यस्य विदेशस्था आर्त्तवच्च विमुञ्चति ।
 आद्रुकाले समुत्पन्ने तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥
 गतवीर्यस्तु योद्धाभ्रातृभ्रातृभ्रातृभ्रातृ तथैव तथैव ।
 तयोः पिण्डः प्रदातव्यो ययोर्वीजं न रोहति ॥

आपस्तम्बः ।

अदि पत्नी विदेशस्था उत्सृष्टा यदि वा मृता ।
 दुरात्मानलुकूला वा तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥
 आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्यो दक्षिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥

अथान्था अपि कामसम्बन्धयुक्ताः प्रतिपत्तयः । तत्र मध्यमं
 पिण्डं पत्नीं प्राशयेदित्युक्ताह्वाश्वलायनः ।

अपस्वितरावति प्रणीते वा यस्य वा गन्तुरनुकास्याभावः स
प्राश्नीयात् महारोगेण वाभितप्तः प्राश्नीयादन्यतरां गतिं गच्छति ।
रोगविमुक्ते त्रिंशद्विंशतिप्रतिरूपयोग्योर्मध्येऽन्यतरां प्राप्नोति ।
आपस्तम्बेन तु यजमानकर्तृके पिण्डभक्षणे मन्त्रोऽभिहितः ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि
कल्पतामस्मिन् लोके शतं समा इत्यवशिष्टानामेकं यजमानः प्राश्ना-
तीति । अत्र रोगाभितप्तेन प्रथमोऽन्नाद्यकामेन तु चरमः पिण्डो-
भक्षणोऽयं इति विवेकः ।

तथा च हागीतवचनेऽन्यार्थदर्शनं ।

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुच्छदः स्रतः ।

कर्द्धिदस्तु तृतीयो वै तस्मान्मथममाशयेत् ॥

पुच्छकामा यजमानपत्नौति शेषः ।

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी सततं नरः ।

पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकं ॥

उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्योनित्यं प्रयच्छति ।

आज्ञां प्रजां यशः कौर्त्तिमस्य पिण्डं निधापयेत् ॥

प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

सौकुमार्यमयान्विच्छन् कुक्षुभ्यः प्रयच्छति ॥

आकाशं गमयेदस्य स्थितो वा दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव चेति ॥

इति पिण्डप्रतिपत्तयः ।

अथोच्छिष्टोदासनं ।

तत्र भोजनदेशसंग्रोधनार्थं तदुदासनं गृहजन-बाल-बान्धवादि-
भोजनार्थमुच्छिष्टस्यलादिप्रचालनश्चार्थप्राप्तं न शास्त्रे प्रतिपाद्यते ।
तत्सम्बन्धी तु कालविशेष उच्यते । स च सूर्यास्तमयात्परतोमुख्यः
पूर्वतस्तु जघन्यः । तत्र जघन्यनिषेधभङ्गा मुख्य उक्तः ।
कूर्मपुराणे ।

नोदासयेत्तदुच्छिष्टं यावन्नास्तमितो रविः ।

एतावत्कालपर्यन्तं अनुदासनं प्रयोजनसहितमाह वशिष्ठः ।

आद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनचयात् ।

श्रोतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकृतोदकाः ॥

यावदुच्छिष्टानि नोदास्यन्ते तावत्तेभ्यः 'सुधाधाराः' अमृतस्य
धाराः, 'श्रोतन्ते' निःसरन्ति । ताः येषां प्रमौतानां उदकदानं
निषिद्धमनिषिद्धमपि वा येषां कैश्चिन्न कृतन्ते प्रेतादियोनौ वर्त्त-
मानाः सन्तः पिवन्ति ।

कालिकापुराणे ।

उच्छिष्टमार्जनं यावन्न कृतं दिजमत्तम ।

तावदश्रन्ति पितरः सुधारमविमिश्रितं ॥

वाराहपुराणे ।

विप्रोच्छिष्टानि यावन्ति यावनिष्ठन्ति भृतले ।

आप्यायमानाः पितरस्तावनिष्ठन्ति ते गृहे ॥

पितर इत्युच्छिष्टभागिन इति शेषः । ते च पूर्वोक्ता अकृता-

दकाः ।

ये च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः ।

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्त्वमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततोयान्त्यतथाः सञ्चरभागिनः ॥

‘सञ्चरः’ मार्गः । एतच्चागुचिप्रदेशोपलक्षणं । ततश्चागुचिप्रदेशं
ये भजन्ते भृत-प्रेत-पिशाचादियोनिगताः आद्रुकर्तृमपिण्ड-समानो-
दकादय इत्यर्थः ।

मनुरपि आद्रोच्छिष्टभागिनः प्रतिपादयति ।

उच्छेष्टं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।

दामवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

दामवर्गाऽत्र मुख्यपितृमन्वी प्रसीतो वेदितव्यः ।

आह वशिष्ठः ।

प्राक्संस्कारात् प्रसीतानां सम्प्रव्याणमिति स्थितिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेष्टे उभे ॥

‘भागधेयं’ भजनीयोऽग्नौ । उच्छिष्टं नाम भुञ्जानेषु यत्पात्रकर-
मुखेषु संश्रयते भूमौ च पपात, तत् सुदृष्टत्वेन कारणान्तरेण
वा मुच्यमानादन्नराशेर्बुद्धिपूर्वकमवशिष्यते तदुच्छेष्टं, तदेतद्भय
‘सम्प्रव्याणां’ दासानां, ‘भागधेयमिति श्रुतिरित्येतन्मनुः प्राह ।

उच्छेष्टमपि न पावस्यतं तेषां भागधेयं किन्तु भूमौ निहितं
अतस्तद्ब्राह्मणैर्बुद्धिपूर्वकं भूमौ निधेयमिति गम्यते । तच्च प्रतादि-
योनिगतं दामादिवर्गमुद्दिश्य यजमानेन त्याज्यं ।

तदेतदाह वशिष्ठः ।

उच्छेष्टं भूमिगतं विकिरं लेपमोदकं ।

अनुप्रेतेषु विमृजेदप्रजानामनायुषां ॥

अनुमुख्यपित्र्यनुगमनबुद्ध्या प्रमीतेभ्यादामवर्गेभ्यः प्रजारहितेभ्यो
वाच्य एव मृतेभ्यश्च विमृजेत् । अमुकस्मा अमुकस्मै प्रेतायेदमुच्छिष्ट-
मुच्छेषणं वोपतिष्ठतामित्यभिधाय पितृतौर्यावपादितेन मतिलेन
जलेन त्यजेत् ।

मनु-विष्णू ।

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः ॥

‘असंस्कृताः’ अकृतोपनयनाः, अकृतविवाहाश्च स्त्रियः । ‘त्यागिना
नाम जलानल-विष-शस्त्रादन्धन-मृगुपातादिभिरात्मघातिनः । कुल-
योषितामकृतोदकानामेवं । अथवा कारणमन्तरेण कुलयोषितां ये
त्यागं कृतवन्तः तेषामिति व्याख्येयं । अस्तङ्गतेरवावुच्छिष्टोद्दामनं उक्तं
तच्च स्थलप्रचालनस्याप्युपलक्षणं ।

यन्तु ।

अस्तङ्गते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्भमि ।

नित्तिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अन्ति जायते तृप्तिः पितृणामपि सर्वदेति ॥

ब्रह्मपुराणे यदस्तमयानन्तरं जलमध्येऽन्यजभोजनपात्रस्यापनमुक्ता
द्वितीयदिने प्रचालनमुक्तं तत्पात्रान्तरमद्भावे मति वेदितव्यं । यच्च
सायङ्कालपर्यन्तं उच्छिष्टस्यापनमुक्तं तदपि पुत्र-मित्रादिभोजनार्थं
गृहान्तरमद्भावे मति वेदितव्यं ।

अत एवाह प्रचेताः ।

मृत्यवर्गवृत्तोभुङ्क्ते कथंशेषं मगोत्रकैः ।

आ मायं आह्नशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥

अत्र आह्नशालायामुच्छिष्टमिति विशेषणं, तदन्तस्यां भोजनशालायां भुक्तं इति गम्यते ।

गृहान्तर-भोजनपाचान्तगभावे तु जघन्यं कालान्तरं मनु-
मत्स्यपुराणयोर्दर्शितं ।

उच्छिष्टेणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विमर्जिताः ।

ततो गृहवर्त्तिं कुर्यादिति धर्माध्यवस्थितः ॥

अमुमेव कालं कालान्तरनिषेधभङ्गाह याज्ञवल्क्यः ।

मत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेदिति ।

‘मत्सु’ स्वस्थानगमनार्थमविमर्जितेषु ।

अत्र यदि आह्नभोक्ता ब्राह्मणेन भोजनयोग्यं कियदन्नमुच्छि-
ष्टमस्ति तर्हि तत्तदोयाय शिष्याय मुतायोच्छिष्टभोजनयोग्याय
दोयमानं न दृश्यति शूद्रादिभ्यस्तु दोयमानन्दृश्यत्वम् ।

अत एव शातातपेनोक्तं ।

आह्नं सुक्ता य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

म मृदो नरकं याति कालसूत्रमवाकशिवाः ॥

अनेन वृषलनिषेधेन भोक्तृद्विजोच्छिष्टभोजनयोग्याय सप्त-शिष्य-
भार्यादेस्त्वैवर्णिकाय तदुच्छिष्टदापनमनुमतं भवति ।

त्रैवर्णिकायाण्यनुपनौताय न दातव्यम् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

शूद्राय चानुपेताय आहुतोच्छिष्टं न दापयेत् ।

योदद्याद्रागतोमोक्षान्न तद्गच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं आहुतकर्मणि ।

अन्यत्र दधि-मर्पिर्भां शूद्रादिभ्यः कदाचन^(१) ।

कामं दद्याच्च सर्वन्तु शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधि-मर्पिर्भां इत्यनेनोच्छिष्टयोर्दधि-मर्पिषोरनुपनीताय

शूद्राय च दानमनुमतं कृतं ।

आह जातृकर्णः ।

द्विजभुक्तावशिष्टन्तु सर्वमेकत्र संहरेत् ।

शुचिभूमौ प्रयत्नेन निखत्याच्छादयेद् बुधः ॥

अत्र तावत्सुत-शिष्यादिदत्तावशिष्टं निखनेत् । यदि तु तद्-
गृहीतारः सुतादयो न मन्ति तदा सर्वमेव निखनेत् । अत्र यदि
द्विजविमर्जनानन्तरमेवोच्छिष्टोद्दामनं क्रियते तदा तदनन्तरं आहुत-
शेषेण पञ्चमहायज्ञनिर्वपणं कार्यं । यदि त्वस्तमयपर्यन्तं उच्छिष्टानि
स्याप्यन्ते तदा विमर्जनानन्तरमेव । तच्च पूर्वमेवोक्तं ।

इत्युच्छिष्टोद्दामनं ।

अथ शेषभोजनं ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

एवं सम्यक् गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।

समूज्या हव्य-कव्याभ्यां अन्ननातिधि-बान्धवाः ॥

भूतानि भृत्या विकलाः पशु-पक्षि-पिपौलिकाः ।

भित्तवो यावमानास्तु ये चान्ये याचका गृहे ॥

‘विकलाः’ अन्ध-बधिर-मूकादयः ।

मनुः ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रक्षालयन् ।

ज्ञातिभ्यः मल्लतं दत्त्वा बान्धवानपि पूजयन् ॥

‘ज्ञातयः’ पितृपत्नीयाः भपिण्डाः, आहुवाविष्टमन्त्रं यथा तान् प्राप्नोति तथा कुर्यात् तनान्नं तान् भोजयदित्यर्थः । तंभ्यः मत्कारपूर्वकं तदन्नं दत्त्वा ‘बान्धवान्’ मातृ-यग्यपत्नीयान्, पूजयदित्यर्थः । अत्र यदि शेषमन्त्रं किं क्रियतामिति वेदितमन्त्रं ब्राह्मणैर-स्मभ्यन्दीयतामित्येवमुक्ता स्वयं स्वीकृतं तदा पाकान्तरेण ज्ञाते-बान्धवादयो भोजनीयाः । यदि त्रिष्टुः सह भुज्यतामित्येवमनुज्ज्ञातं तदा तच्छेषेण । -अथ वा शेषमन्त्रमित्युक्तं दृष्टेभ्योदीयतामिति ते ब्रूयुरिति नित्यवदाद्यानान्नं गृहीतव्यं एव दिजेरन्नशेष इति तेनैव ज्ञात्यादयो भोजनीयाः ।

देवलस्मृति-कर्मपुराणयोः ।

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातान् शेषेण भोजयेत् ।

ज्ञातिष्वपि च तत्रैषु स्वान् भृत्यान् भोजयन्ततः ।

आदित्यपुराण-ब्रह्मपुराणयोः ।

भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आहुतेषु च मदेव हि ।

दारिद्र्यपहतो दौर्नश्चिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ॥

वृथाजाता विरक्ताश्च व्याधिना च प्रपीडिताः ।

एते भोजनमर्हन्ति भोक्तुः सर्वत्र सर्वदा ॥

वन्दि-मागध-सूताश्च तौर्यत्रिकविदस्यथा ।

अलञ्जलाभाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यज्ञः ।

तस्मात्तेऽपि विभक्तव्याः सकलं संविभज्य च ॥

‘वृथाज्ञाताः’ षण्डान्त्य-पङ्कवाद्यः । वन्द्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ।
‘तौर्यत्रिकं’ नृत्य-गौत-वाद्यानि । ‘अलञ्जलाभाः’ अप्राप्तान्नाः,
‘विभक्तव्याः’ अत्र भागिनः कर्त्तव्या इति । एवं ज्ञात्यादीन् भोज-
यित्वा स्वयमपि भुञ्जीत ।

तथा च निगमः ।

अनुज्ञातो गृहान् बाल-वृद्धांश्च परितोष्य भुञ्जीतेति ।

‘अनुज्ञातः’ दष्टैः सह भुज्यतामित्येवं श्राद्धभोक्तृभिरनुज्ञातः ।

अनेन श्राद्धशेषमन्नं भुञ्जीत नान्यदित्यपि सूचितं ।

अतएवाह ज्ञातातपः ।

शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरं ।

• दष्टैः सार्द्धं नु विधिवद्बुद्धिमान् सममाहितः ॥

‘दष्टैः’ सार्द्धमित्यनेन स्वपङ्क्तभोजिभिः सहैकपङ्क्तावित्युच्यते ।
‘विधिवदित्यनेनापोशानादीतिकर्त्तव्यताविशिष्टता पात्रधारण-मौना-
दिनित्यभोजनधर्मयुक्तता च प्रतिपादिता । ‘बुद्धिमान्’ भोजनवि-
धिज्ञः । ‘समाहितः’ पाण्यादिचापलरहितः ।

तत्र मौनयुक्तता भविष्योत्तरे दर्शिता ।

मित्र-वन्धुजनैः सार्द्धं शेषभुञ्जीत वाग्यतः ।

‘सार्द्धं’ मित्यनेनैकपङ्क्तावित्यपि लभ्यते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं ।

अत्र ज्ञाति-मृत्यभोजनानन्तरमुक्तं ।

कूर्मपुराणे ।

पश्चात् स्वयञ्च पक्षौभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।

अत्र पक्षान्तरमपि काव्यायनेन दर्शितं ।

पूर्वावा गृहपतिरिति ।

अतो गृहपतिं भोजयित्वा पत्न्योभुञ्जीगन् पक्षौ वा ।

आह गृहस्पतिः ।

एवं देवान् पितृभ्यश्चैव तर्पयित्वा द्विजोत्तमः ।

पूज-मित्रादिमहितो गृहस्थोभोक्तुमर्हति ॥

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरैः ।

वाराहपुराणे ।

भुञ्जीयाच्च ममं प्रज्य भृत्य-बन्धुभिर्गायकैः ।

तथान्यान् प्रयतः सम्यक् सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ॥

उज्जनाः ।

तैर्गुणातोशेषमिष्टभ्योदद्यात् स्वयञ्च भुञ्जीत ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृमेवितं ।

पद्मपुराणे ।

दष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृमेवितं ।

‘पितृमेवितं’ पितृब्राह्मणैर्यद्यदन्नं भुक्तं तस्य तस्य शेषं भुञ्जीत

अतश्च यत्प्रमादेन श्राद्धभोक्तृभ्यो न दत्तं तच्च भोक्तव्यमेवेति गम्यते ।

पितृनिषेवितश्च सर्वमपि स्लोक स्लोक भोक्तव्यं ।

तथा च मत्स्यपुराणे ।

ततस्तु वैश्वदेवान्ते समृत्य-सुत-बान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितं ॥

अत्र माष-मांसादिकं पितृनिषेवितमप्यन्वाधानकृता आहुते न भक्षयितव्यं । “अमाषममांसं व्रतं व्रतयेत्” इति श्रुत्या प्रतिषेधात् । अकृतान्वाधानं नानग्निना च पञ्चदशामपि पितृनिषेवितं मांसादिकं भक्षयितव्यं “पितृनिषेवितं सर्वं भुञ्जीत” इति वचनात् । यस्तु “हत्यादा-मप्रमं कुलं मांसाग्ने पञ्चदशी” इति निषेधः स रागप्राप्तभक्षणविष-यत्वान्न वैधं भक्षणं बाधितुं क्षमते । यनायमुक्तकालपर्यन्तं सर्वदा वा मधु-मांसादिकं मया न भक्ष्यमिति नियमोऽभ्युपगतः तेनापि तच्छ्राद्धादौ भक्षणीयं ।

तथा च बृहस्पतिः ।

कृतौ आहुं तदङ्गत्वादिप्राज्ञाभङ्गतोऽवृतः ।

भक्ष्यत्वादनयोगेऽपि खादन्मांसान्यपि व्रतौ ॥

‘कृतौ’ पशुबन्धे, आहुते च भवतास्मिन् भोजने मांसभक्षणौयमित्येवंविधाया विप्राज्ञायाः ‘अभङ्गतः’ अभङ्गहेतोः, यजमानः तेन च यः ‘वृतः’ ऋत्विक्, सः ‘अनुयोगेऽपि’ अभक्षणव्रतेऽपि, मांसान्यपि खादन् व्रत्येव भवति । न तु भग्नव्रतः मांसान्यप्येत्यनेन किमुतान्यत् खादन्निति सूचितं ।

तथा ।

रोगेण युक्तो विधिवद्भुज्य विप्रवृतस्तथा ।

मांसमद्याश्चतुर्विधा परिश्रव्या प्रकीर्त्तिता ॥

‘रोगेण’ मांसभक्षणैकचिकित्सेन । ‘विधिवत्’ मधुपर्कश्राद्धादि-
विधिनिवेदितं । ‘हुतं’ पशुबन्धे यजमानः, तेन च विप्रेण दृतः क्षत्तिक-
व्रतवानपि मांसमद्यात् । एषा चैतेषु चतुर्षु स्थानेषु ‘परिमस्था’ मांस-
भक्षणनियमस्य व्यावृत्तिः । अन्ये त्वभक्षणव्रते श्राद्धे तदवघ्राणमाहुः ।
तथा च जातृकर्णः ।

मधु-मांसनिवृत्तस्तु श्राद्धे कर्माणि साचरेत् ।

पात्रस्य गन्धमाघ्राय पितृणामनृणो भवेदिति ॥

‘पात्रस्य’ भोजनपात्रस्थितमांसाद्याश्रितं, ‘पितृणामनृण’ इत्यनेन
पितृनिषेवितान्नभोजनादवघ्राणाच्च पितृणां हस्तिर्भवतीति सूचितं ।
तथा च ब्रह्मवैवर्ते ।

पितृद्विजेभ्यः सर्वेभ्योयद्यदन्नं निवेदितं ।

अन्नमेव हि तत्सर्वं पितृन् प्रीणाति मानवः ॥

एतच्च भोजनं सति सामर्थ्ये हस्तिपर्यन्तं कर्त्तव्यं । तदभावे तु
पितृनिषेवितेभ्योऽन्नेभ्यः किञ्चित् किञ्चिदादायैकग्रामपरिमाणमपि
ममुदायं सम्याद्य भोजनं कर्त्तव्यं ।

तदाहापस्तम्भः ।

सर्वतः समवदायोत्तरेण यजुषाणेष्वस्य ग्रामावगाहं प्राप्नोयादिति ।
प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ब्रह्मणि मे आत्मा मृतत्वायेति ।

उत्तरं यजुः अनेन च भोजनम्यावश्यकत्वमुक्तं ।

अत एव श्राद्धदिने उपवासनिषेधमाह व्यासः ।

आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तावमितैकादशीयष्टे ।

व्यतीपाते ह्यते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ॥

देवलसूत्रपवासे दोषमथाह ।

आहुते दत्त्वा तु योविप्रो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।

देवा हविर्न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

उपवामदिन आहुकर्त्तव्यं पितृनिषेवितं सर्वमवघातव्यमेवेत्ययमपि
पक्षो ब्रह्मवैवर्त्ते विचारपूर्वकं प्रतिपादितः ।

उपवामदिनं प्राप्य यदा भवति नारद ।

पितृआहुं तथान्यच्च तदा कार्यञ्च तच्छृणु ॥

व्रतभङ्गो महत्यापं मुक्तशेषस्य सेवया ।

तत्र वै यत्प्रकर्त्तव्यं तच्छृणुष्व मयेरितं ॥

सर्वमन्नं समुद्धृत्य दक्षिणेन करेण तु ।

अवघ्राणन्ततः कुर्यात् व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥

अकृते तु मुनिश्रेष्ठ ह्यवघ्राणं च नारद ।

आहुलोपः कृतस्नानं मालह्य पितृहः भवेत् ।

एवं ज्ञात्वा तु विद्वद्भिर्रूपायश्रितितो दिजैरिति ॥

यामोऽप्याह ।

उपवासे यदा नित्यः आहुं नेमिक्तिकं भवेत् ।

उपवामन्तदा कुर्यादाघातं पितृसेवितं ॥

‘नेमिक्तिकमित्यनेन नित्यआहुं उपवामदिनेऽवघ्राणं न कार्य-
मिति सूचितं ।

शिवरात्रिव्रतोपवामं पुरस्कृत्योक्तं प्रभासखण्डे ।

पुरोडाशोऽपि देवेश मम्प्राप्ते शिववासरे ।

अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चान्यमत्किया ॥

चतुर्दशां यदा चैव आहुं नैमित्तिकं तथा ।

उपवामन्तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं ॥

एवं यस्मिन् शिवरात्रेकादश्यामुपवासे क्रियमाणे महत्पुण्य-
ज्जमाने वा बहु पापन्तस्मिन्नवघ्राणमेव कर्त्तव्यं । यस्मिंस्तु दयमेतदल्पं
तस्मिन्नवघ्राणमयाचितमेकभक्तं वा कर्त्तव्यं ।

अत एवोपवामायाचितैकभक्तानां प्रत्येकं फलविशेषः प्रभामखण्डे एवोक्तः ।

उपवासदिने आहुं कयस्मिद्यदि जायते ।

उपवासेऽश्वमेधाख्यं राजसूयमयाचिते ।

वाजपेयं लभेद्भोक्ता एकभक्तेऽग्निहोमजं ॥

‘अग्निहोमजं’ पुण्यमतिशेषः । अतश्चोपवासदिने आहुं कृते
शेषान्नावघ्राणं भोजनं वा कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

तत्र भोजनकालमाह जातृकर्णः ।

अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते आहुं द्विजश्रुभिः ।

अन्यथा ह्यासुरं आहुं परपाके च सेविते ॥

नागरखण्डे ।

वल्लिञ्च निलिपेत्तस्माद्भोजनञ्च समाचरेत् ।

मौनेन दृश्यते सूर्या यावत्तावन्नराधिप ॥

यस्यैवास्मिन्ते सूर्ये मुक्ते च आहुकृत्स्नरः ।

व्यर्थतां याति तच्छ्राद्धं तस्माद्रात्रौ न भोजयेत् ॥

इति शेषभोजनं ।

इति मुख्यकल्पिकः पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथानुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

तत्र मुख्यकल्पाशक्तस्यानुकल्पेनानुष्ठानमाह कात्यायनः ।

चरितार्था श्रुतिः कार्य्या यस्मादप्यनुकल्पतः ।

अतोदेयं यथाशक्ति आहुकाले ममागते ॥

मुख्याण्यौ चानुकल्पानुष्ठाने मुख्यफलावाप्तिमाह शातातपः ।

यथाकथञ्चित्तिथ्यानि कुर्यादिन्दुक्षयादिषु ।

पात्र-द्रव्याद्यसम्पन्नौ सोऽपि मुख्यफलं लभेत् ॥

‘यथाकथञ्चित्’ कियदङ्गक्षान्या, ‘तिथ्यानि’ यावज्जीवमनुष्ठेयतया विहितानि दर्श-पूर्णमासपिण्डपितृयज्ञआहुदीनि । ‘इन्दुक्षयादिषु’ अमावास्यादिकालेषु । ‘पात्राणि’ पूर्वाक्तलक्षणा ब्राह्मणाः । ‘द्रव्यं’ मधुमांस-पायसोदन-सूप-शाकादि ।

भविष्योत्तरे ।

आहुतानुकल्पं यः कुर्याज्जात्यवस्थापेक्षया ।

अहुतावान् सोऽप्यवाप्नोति मुख्यआहुतफलं नरः ॥

‘जात्यपेक्षया यथा शूद्रः स्त्रीयां शूद्रतामपेक्ष्य मन्त्ररूपाङ्ग-होमं पक्वाङ्गहोमदानकल्परूपं आहुं करोति, यथा वा स्त्री मन्त्र-होमं । यद्यपि स्त्री-शूद्रयोस्तथाविधमेव आहुं मुख्यं तथापि द्विज-कर्तव्यं मुख्यं आहुमपेक्ष्यान्पाङ्गत्वाद्द्विजैरनुष्ठेयमानमिवाचानुकल्प-शब्देन व्यवह्रियते । ‘श्रवस्यापेक्षया यथानुपनीतो मन्त्रहोममपञ्चकः प्रवाचौ चामहेमआहुयोरन्यतरत् । आदिशब्देन पात्र-द्रव्याद्यसम्प-त्यपेक्षापि संगृह्यते ।

मुख्यानुष्ठानशक्तिमांस्वनुकल्पमनुतिष्ठन् कर्मफलं न प्राप्नोतीत्याह व्यासः ।

शक्तः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्ज्यते ।

स नाप्नोति फलं तस्य परचेति मुनिश्चितं ॥

अत्रानेकब्राह्मणसम्पत्त्यभावे अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नासम्भवे
चेत्केनैव ब्राह्मणेन षड्दैवतं षट्पिण्डं ब्राह्मं कुर्यात् ।

तथा च प्रभासखण्डे ।

द्रव्याभावे द्विजालाभे विधिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं ब्राह्ममाचरेत् ॥

षड्दर्भान् दापयेत्तस्मै षड्भ्योदद्यात्तथा मनः ।

षड्प्यावाहयेत्तत्र षड्भ्योदद्यात्तथा हविः ॥

‘द्विजालाभ इत्यनेकद्विजालाभे । यदा च षड्दैवतमनेनैव
विप्रेण कुर्यात्तदा सर्वगुणसम्पन्नं विप्रं निमग्नयेत् ।

उक्तं हि कूर्मपुराणे ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

अत-श्रीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितं ॥

एकेनापि हि विप्रेण षड्दैवतं ब्राह्मं क्रियमाणं वैश्वदेविकयुक्तमेव कर्त्तव्यं ।

तत्र द्विजभावेऽपि वैश्वदेविकानुष्ठानप्रकारमाह वसिष्ठः

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ।

देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् ॥

प्रकृतश्राद्धार्थं सम्यादितस्य तत्तज्जातीयस्याश्वस्य प्रत्येकमेकदेशं
समुद्धृत्य देवतायतने वैश्वदेविकद्विजोपवेशनाशिते स्नाने पाचमा-
साद्य तत्र परिवेश्य तत्रत्यासने च विष्टान् देवानावाह्य तान् पुरो-
वर्त्तिन इवानुध्याय पृथिवी ते पाचमित्यादिकं जपित्वा पुष्करवार्द्धवः-

मंशकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं स्वाहा ॐ तत् सदित्युक्त्वा 'आहुं'
पिच्य कर्म प्रवर्त्तयेदित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य पाचे चान्नं तत्सर्वस्मात् प्रकृताहृतात् ।

देवतायतने चैभ्यो निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥

शङ्खोऽप्याह ।

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनं ।

देवै हत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥

'तस्य' पिच्यस्य द्विजस्य स्थाने ।

आहृतातातपः ।

देवेभ्यस्य नमस्कृत्य पूर्वं भागं प्रदापयेत् ।

'पूर्वमिति पितृभ्यः पूर्वं । 'भागमिति तत्प्रदेयमन्नं ।

ब्रह्माण्डपुराणे तु वैश्वदेविकस्थानेऽग्निस्थापनमुक्तं ।

एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते ।

पितॄणां ब्राह्मणे योज्यो देवे त्वग्निं नियोजयेत् ॥

अत्र पिच्योऽन्नसङ्कल्पप्रकारमाह बृहस्पतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्वन्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत् ॥

एकब्राह्मणतृप्तिमर्थनानाजातीयान्नसमुदायात्तज्जातीयान्नैकदे-
वसमुद्धृत्योद्धृत्य षट्समुदायान् सम्पाद्यैकस्मिन्नन्ने एकस्मिन् वा पाचे
परिवेष्ट्यैकैकं समुदायं पित्रादिक्रमेणैकैकस्मै श्राद्धदेवतारूपाय निवे-
दयेत् । एकस्मादेव वाससमुदायात् स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य बुद्धौ

पृथक् परिकल्प्य निवेदयेत् । दैवे पित्र्ये क्रमादन्नं मङ्गल्यं गायत्री-
जपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकस्याम्नस्य प्रतिपत्ति-
विशेषः कार्यः ।

तमाह वसिष्ठः ।

प्राग्देव्यौ तदन्नं दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

कूर्मपुराणे ।

प्राग्देव्यं ततोऽग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

‘तत इति भोजनान्जापर्यन्तं पित्र्यं कृत्वा ।

अत्रैकस्मिन् ब्राह्मणे अनेकेषां पितॄणां तृप्तिप्रकारमाह शातातपः ।

एकम् ब्राह्मणः श्राद्धं स्वल्पञ्च प्रकृतं भवेत् ।

त्रयञ्च पितरः प्रोक्ताः कथं तृण्यन्ते त्रयः ॥

उरस्यन्नं पितरौ वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः प्रष्टवस्वनुयायिनः ॥

‘अनुयायिनः’ पितृपद्मोपमृतयः । ‘अनुयायिन इत्यत्र ‘पिण्ड-
तर्कका इति पाठान्तरं. तच्च पिण्डलेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादय
इति व्याख्येयं ।

प्रभाषखण्ड-देवलस्मृत्योक्तम् ।

पिता भुङ्क्ते दिजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्त तालुम्यः कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्त हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थित इति ॥

‘वृद्धः’ वृद्धप्रमातामहः ।

अत्रैकस्यापि ब्राह्मणस्यालाभेऽनुकन्यानन्तरमुक्तं प्रभाषखण्डे ।

अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्योऽवटुः प्रिये ।

एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्दैवत्यं समाहितः ।

विभक्तिं कार्ययेद्यस्तु पितृहा म प्रजायते ।

‘कौशः’ कुशमयः, ‘वटुः’ लघुमनुष्यप्रतिष्ठतिः, तं वटुं ब्राह्मण-
त्वेन परिकल्प्य सर्वं श्राद्धमाचरेत् । ‘विभक्तिः’ कर्मणः क्लेदो लोप
इति यावत् । तं न कुर्यात् ।

वटुषु श्राद्धप्रकारमाह देवलः ।

निधाय वा दर्भवटूनामनेषु समाहितः ।

प्रीषानुप्रीषमयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

‘आमनेषु’ ब्राह्मणोपवेशनोचितेषु । स्वागतं भवत्, श्राद्धं करिष्ये,
श्राद्धे लणः क्रियतां, देवान् पितृनावाहयिष्ये, अग्नौकरणं करिष्ये
इत्यादयः प्रश्नाः ‘प्रीषाः’ एषामुत्तराणि ‘अनुप्रीषाः’, तदुभयमयुक्तं
‘विधानं’ श्राद्धेति कर्त्तव्यताकाण्डं, स्वयमेव कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पित-
स्यास्य यत्कर्त्तव्यं तदपि म एवाह ।

पात्राभावे परकृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।

निर्दिश्यायस्त्रमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततोगतिः ॥

पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथापि वा ।

न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पितृकस्य विशेषत इति ॥

मुख्यद्रव्यामन्त्रवे चान्येऽप्यनुकल्पाः ।

तत्रामन्त्राद्धास्याः ।

इह पराशरस्मृति-विष्णुपुराण-वाराहपुराणेषूक्तं ।

असमर्थोऽश्वदानस्य धान्यमाशं स्वन्नक्तिः ।

प्रदद्यात्तु दिजातिभ्यः स्वल्पामपि च दक्षिणां ॥

अस्यार्थः । पक्वान्नाभावे आहुतयोग्यमन्नप्रकृतोभूतं यव-गोधूम-
तण्डुलादिधान्यमेव विश्वान् देवान् पितृंश्चोद्विश्य पक्वास्वल्पक्ता निम-
न्वितद्विजेभ्यः समर्पयेत् । तत्र धान्यस्य मालादनदनीयत्वाद्भोजना-
भावे तत्सम्बन्धिनो धर्मजातस्य लोपः, अथत इत्याशः धान्यवि-
शेषणेन चाशब्देनैतत् सूच्यते यत्स्वस्थानं गत्वा तैर्ब्राह्मणैस्तद्वान्यम-
शनयोग्यं कृत्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्तरे विनियोज्यमिति । अन्यथा-
शमित्यनर्थः स्यात् ।

अस्य कर्तृविशेषवादमाह व्यासः ।

हिरण्यमात्रं आहुतीयं लभ्यं यत् चत्रियादितः ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्ब्राह्मणः स्वयं ॥

‘चत्रियादितः’ चत्रिय-वैश्य-मूर्द्धावमिकादिभ्यः । अत्र यद्यपि
‘यथेष्टं विनियोज्यमिति सामान्येनोक्तं तथापि आहुतादौ न विनियोज्यं
देवतोद्देशेन त्यक्तस्य पुनर्देवतान्तरोद्देशेन त्यागस्यायुक्तत्वात् । अतो
लौकिके भोजने क्रियादौ चालौकिकेऽपि अति-स्मृतिविहितं दक्षि-
णादौ नित्य-नैमित्तिके विनियोज्यमित्यवगन्तव्यं । ब्राह्मणान्तं लब्ध-
स्वयमेवेति नियम्यते । अत्र यावत्प्रतिगृहीतं तावत्स्वयमेव भोज्य-
मिति नियमो न मन्तव्यः किन्तु दक्षिणपर्यन्तं स्वयम्भूक्तान्यस्य आहुत-
शेषोचिता प्रतिपत्तिः कर्तव्यति निश्चयः । शूद्रान्तं प्रतिगृहीतं
कस्मिंश्चिदपि नित्यनैमित्तिके न विनियोज्यं किन्तु स्वकाये परकाये
वा भोजन एवोपयोज्यमित्युक्तं षडत्रिंशताते ।

आमं शूद्रस्य यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ।

तत्सर्वं भोजनायासं नित्य-नेमित्तिके न च ॥

अत्र प्रदेयधान्यपरिमाणमितिकर्तव्यताश्चाह व्यासः ।

आमन्दद्यात्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणं ।

मिद्वान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ।

दद्याद्यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्विंशन्मते पिण्डदाने पत्तान्तरमप्युक्तं ।

आमश्राद्धं तदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धलक्षदा ।

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

चतुर्गुणमित्येकैकब्राह्मणवृत्तिपर्याप्तान्नमिद्विभमर्यादुन्याचतुर्गुणं
तावत्तेकैकस्मै ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः । चतुर्गुणदानाशक्तौ पत्तान्तर-
मपि तेनैवोक्तं ।

आमन्ददद्वि कौन्तेय तद्वानं द्विगुणं भवेत् ।

त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि नत्वंकगुणमर्पयेत् इति ॥

आवाहनादीत्यादिशब्देन अर्थादिकं गृह्यते ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च ;

एष एव विधिर्यत्र यत्र श्राद्धं प्रवर्तते ॥

कर्मपुराण-यमपुराणयोः ।

आमेन वर्त्तयेन्नित्यं ब्राह्मणो व्यसनाश्रितः ।

तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

षड्विंशन्मते पिण्डदाने पञ्चान्तरमण्डकं ।

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात् स्वमुद्गत्य मनुभिः पायसेन वा ।

पिण्डान् दद्यात् यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥

विकिरादिकमप्यामद्रव्येणैव कर्त्तव्यं ।

तथा च प्रचेताः ।

आमश्राद्धप्रदः पिण्डांस्तथाग्नौकरणञ्च यत् ।

तद्दद्यात्तत्र तेनैव यन्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ॥

‘यन्किञ्चित्’ यदन्यदपि विकिरादि तदपि, ‘तेनैव’ आमनेनैव,
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जप्त्वा विमर्जने ।

अन्यकर्मण्यनूयाः स्युरामश्राद्धे विधिः स्मृतः ॥

आवाहनमन्त्रे अत्त व इत्यत्र स्वीकर्तृ व इत्युहः । स्वधाकारे नमो
वः पितर इत्यादिमन्त्रे इष इतिपदस्याने आमद्रव्यस्येत्युहः ।
विमर्जने वाजे वाज इति मन्त्रे तृप्ता इत्यस्य स्यान् तर्पस्वेत्युहः कार्य
इत्यर्थः । शूद्रेण तु पक्षाग्रमभवेऽपि आमश्राद्धं कर्त्तव्यमिति पूर्वमं-
बोक्तं । तदनुष्ठानप्रकारस्तु भविष्योत्तरे दर्शितः ।

धर्मेणैवस्य धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।

अग्नौकरणमन्त्रस्य नमस्कारो विधीयते ॥

आवाहनादि कर्त्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।

देवानां देवतानाम् पितॄणां नाम-गोत्रतः ।

पिण्डादीन्निर्वपेद् वीर नामतो गोत्रतस्तथा ॥

‘नमस्कारः’ नम इतिशब्दः । अग्रये कव्यवाहनाय नमः । सोमाय
पितृमते नमः । अग्नौकरण इत्युपलक्षणं, अन्यत्राप्ययमेवास्य मन्त्रः ।

तथा च शूद्रं प्रकृत्य मत्स्यपुराणादिषूक्तं ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न ह्यपथेत् । इति ।

अथञ्च मन्त्रः शूद्रस्यान्यमन्त्रनिरुत्या विधीयते । एवं तस्य
मन्त्रान्तरनिरुत्तिर्मत्स्यपुराणेऽभिहिता ।

सर्वे आहुञ्च कर्त्तव्यं शूद्रेणाप्येवमेव तु ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥

‘एवमेव’ पार्वणश्राद्धविधिनैव । अत्र शूद्राणां गोत्रस्याविद्य-
मानत्वादिजोत्यश्चशूद्रविषयं गोत्र इत्येतद्भवितुमर्हति । अथ वा
“तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यपः” इति श्रुतेः सर्वेषामेव शूद्राणां
काश्यपं गोत्रं भवितुमर्हति । अत एव व्याघ्रपादा प्रतिपादितं “गोत्र-
नाशे तु काश्यपः” इति ।

आमान्नस्याप्यसम्भवे हेमश्राद्धं कर्त्तव्यं ।

तथा च मरीचिः ।

आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा ॥

आमश्राद्धे यावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय धान्यं दीयते तावतश्चतुर्गुणं
यावता हिरण्येन लभ्यते तावदेकैकस्मै ब्राह्मणाय हेमश्राद्धे हिरण्यं
देयमित्यर्थः । इह ये शक्तितारतम्यालोचनया आमश्राद्धे धान्यद्वै-
गुण्यादिपक्षाः प्रतिपादिताः तदनुसारेणैव हेमश्राद्धेऽपि प्रमाणभेदोऽनुक्त
एवार्थाद्भस्यते ।

धर्मस्त्वाह ।

आमन्तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तदक्षतुर्गुणं ।

अस्त्राभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

एकैक-ब्राह्मण-दत्ति-पर्याप्तास्त्रसमर्थं धान्यं यावता लभ्यते ताव-
तक्षतुर्गुणं हेम एकैकस्मै ब्राह्मणाय इत्यर्थः । अनेन द्विगुणधान्या-
द्विगुणं हेम प्रदेयमित्युक्तं भवति ।

भविष्योत्तरे ।

अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाद्धं संयहे च तथा स्त्री-शूद्रयोरपि ॥

व्यासः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

हेमश्चाद्धस्य कचिदपवादः षट्त्रिंशन्मते ।

अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्तजन्मनि ।

हेमश्चाद्धं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा लयं हनि ॥

इह स्मृत्यन्तर-पुराणान्तरेषु यत्र यचामश्चाद्धं विहितं तत्र तत्र
हेमश्चाद्धं विधीयमानमामद्रव्यासम्भव एवेति व्याख्येयं । एवं ह्यामद्रव्य-
हेमोरष्टदोषो विकल्पो न भविष्यति । अस्त्रप्रकृतिभृतत्वेन श्राद्धविध्य-
नारङ्गस्य धान्यस्य सति सम्भवे वहिरङ्गाङ्गैश्चः पूर्वमुपादानस्यानुगृहीतं
भवति । पुत्तजन्मनिमिक्ते पक्वामयोरन्नयोः मद्भावेऽपि हेमश्चाद्धमेव ।
अत एव सम्बन्धः ।

पुत्तजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥

पिण्डदानप्रकारोऽप्यत्र भविष्योत्तर एव दर्शितः ।

गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिण्डप्रदानं कुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सदा ॥

शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत् स्मृतं ॥

पिण्डनिर्वपणार्थमिति शेषः ।

षट्चिंशन्मते ।

नामन्त्रणाग्नौकरणं विकरो नैव दीयते ।

तत्प्रश्नोऽपि नैवात्र कर्त्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥

शूद्रश्राद्धे प्रतिगृहीतं धान्यं नित्य-नैमित्तिके न विनियोज्यमि-
त्यभिधायोक्तं षट्चिंशन्मते ।

हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ।

तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नास्त्रमुच्यते इति ॥

यस्तु पिण्डप्रदानादिवह्निविधानयुक्तमावाहनादिविततानेकाङ्ग-
युक्तं श्राद्धमनुष्ठातुमशक्तः स साङ्गस्य श्राद्धं कुर्यात् ।

तथा च सम्बन्धः ।

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्त्तुं नैवेह पार्वणं ।

अपि सङ्कल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥

पात्रभोज्यस्य चास्त्रस्य त्यागः सङ्कल्प उच्यते ।

तत्प्रयुक्तो विधिर्यस्तु स तेन व्यपदिश्यते ।

तावन्मात्रेण सम्बद्धं श्राद्धं साङ्कल्पमुच्यते ॥

अथ यद्यप्रधानमङ्गं वा न कर्त्तव्यं तदाह व्यासः ।

माङ्गल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणं ।

नावाहनं माग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रस्यार्थस्य जलादिना परिपूरणं न कर्त्तव्यं । अर्थो न दातव्य इत्यर्थः । आवाहनञ्च समन्त्रकं निषिद्ध्यते न त्वावाहनमात्रं, तेन विना देवतासन्निधानाभावाच्छ्राद्धनिष्पत्त्यसम्भवात् । केचित्तु श्राद्धे विकि-
रदानमपि न कर्त्तव्यमित्युक्ता संवादाय कस्यचिद्वचनं पठन्ति ।

माङ्गल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणं ।

विकिरन्तु न दातव्यं पिण्डांश्चैव विनिलिपेदिति ॥

आवाहनाग्नौकरणादिस्मृत्पादनसमर्थनापि कदाचित् सङ्कल्पवि-
धिर्नैव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ह्यगलेयः ।

पिण्डं यत्र निवर्त्तते मघादिषु कदाचन ।

सङ्कल्पन्तु तदा कार्यं नियमाच्छ्राद्धया द्विजः ॥

कर्तृविशेषं प्रति च नियमेन सङ्कल्पश्राद्धमाह व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनं ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डाक्रिस्तास्मात् सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

यस्मादत्यक्ताग्नेरेव सपिण्डश्राद्धाक्रिस्तास्मात्त्यक्ताग्निना सङ्कल्पश्रा-
द्धमेव कार्यमित्ययम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

अनग्निको यदा विप्र उक्तश्राग्निस्तथैव च ।

तदा तृद्विषु सर्वासु सङ्कल्प्य श्राद्धमाचरेत् ॥

साग्निकस्तु सङ्कल्पविधिना वदरादिमिश्रपिण्डप्रदानयुक्तं वा

वद्विआर्द्धं कुर्यादित्यर्थादिह गम्यते । यदा तु सर्वाङ्गोपसंहाराशक्त्या
आर्द्धं कुर्यात्तदा ब्राह्मणात् प्रार्थनाविशेषमाह व्यासः ।

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्यात् ।

स तदा वाचयेदिदं प्रान् सकला सिद्धिरस्त्विति ॥

वाचनप्रकारस्तु अस्य आर्द्धस्य सकला सिद्धिरस्त्विति भवतो
ब्रुवन्त्विति यजमानेनोक्ते सकला सिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुरिति ।

ब्राह्मणभोजनपर्याप्तोक्तपरिमाणपक्वामरूपोभयविधान्नासम्भवे सर्व-
आर्द्धयोग्यदिजालाभे चानुकल्पमाह देवलः ।

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमलाभे द्रव्य-विप्रयोः ।

आर्द्धेऽहनि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरश्नोऽपि वा ॥

भविष्योत्तरे तृदककुम्भादिदानमण्युक्तं ।

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तृदककुम्भादिकं द्विजे ।

विवासमेव वा दद्यात् पिण्डं वायाभिनिर्वपेत् ॥

तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितृन् स्नात्वा समाहितः ।

अग्निना वा दहेत्कलं आर्द्धकाले समागते ॥

तस्मिन् वोपवसेदक्लिं जपेद्वा आर्द्धसंहितां ।

यथाशक्त्या तु दातव्यं आर्द्धकालसमागमे ॥

‘कलं’ पर्वतदरी, ‘आर्द्धसंहितां’ सर्वमन्त्रमहितं आर्द्धकल्पं ।

तृद्वसिष्ठः ।

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु तृदककुम्भादिकं द्विजे ।

दणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वाप्यथ निर्वपेत् ।

तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेत् स्नानपूर्वकं ॥

कर्मपुराणे ।

अपि मूलैः कुशैर्वापि प्रकुर्यान्निर्धनो द्विजः ।
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितृन् स्नात्वा समाहितः ॥

शरीतः ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत न तु प्राप्तं विसृजयेत् ॥

देवस्यः ।

यदेव तर्पयत्यङ्गिराहिताग्निर्दिने दिने ।
पितृन्नेनैव प्राप्नोति वार्षिकादिक्रियाफलं ॥

सत्यव्रतः ।

आक-मूल-फलास्त्रैस्तु वासोगो-भूमि-काञ्चनैः ।
अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिमावहेत्^(१) ॥

‘विप्रसंवादात्’ यस्य कस्यचिद्ब्राह्मणस्यानुज्ञया ।

कालिकापुराणे ।

अस्त्राभावे फलैर्वापि यदग्राति नरः स्वयं ।
तेन आहूतं प्रकुर्वीत पितृणां तृप्तिकामतः ॥

वाराहपुराणे ।

तथाप्यसामर्थ्ययुतः करायावस्वितार्त्तिलान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यो दद्यादुद्दिश्य वै पितृन् ॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिं ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य पितृन् दद्यात्समाहितः ॥

(१) तृप्तिकामत इति अ० ।

यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्योवापि गवाङ्गिकं ।
 पितृनुद्विश्य विप्रेभ्यो दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।
 सर्वाभावे वनङ्गत्वा स्कन्द-मूलप्रदर्शकः ॥

कक्षामूलप्रदर्शक इति पाठान्तरं ।

पूर्वादिलोकपालानामिदमुच्चेः पठेद्बुधः ।
 न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्
 श्राद्धोपयोग्यं स्वपितृन्नतोऽस्मि ।
 दृष्यन्तु भक्त्या पितरोमयैतौ
 कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
 इत्येतत् कथितं सर्वं पितृभक्तिपरायणः ।
 यः करोति कृतन्तेन श्राद्धं भवति वै दिज ॥

पुराणात् ।

पराधीनः प्रवामी च निर्धनो वापि मानवः ।
 मनसा भावयुक्तेन श्राद्धं कुर्यात्तिलोदकं ॥

तथा स्मृत्यन्तरे दृष्टान्तद्वारेणोक्तं ।

यदावा कर्मणा कर्तुं कथञ्चित्तु न शक्नुयात् ।
 तत्सर्वं माधयेद्विद्वान्मनसा पितृयज्ञवत् ॥

इत्यनुकल्पिकाः पार्वणश्राद्धप्रयोगाः ।

इति श्रीमहागजाधिपरात्र-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशिष्यखण्डे श्राद्ध-
 कल्पे मुख्यकल्पानुकल्पिकपार्वणप्रयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

विद्यादिवृद्धान्विविधोपचारै-

रानन्दयन् योमुदमाददाति ।

हेमाद्रिसृग्निः करणेऽग्नौ

वृद्धीरितश्चाद्विविधिं ब्रवीति ॥

अथ वृद्धिश्चाद्विप्रयोगः ।

तत्र तावदेतच्छ्राद्धं मण्डपदेवता-कुलदेवताभ्यापनपूर्वकं मा-
तृकापूजां विधाय वसोधागाञ्च कृत्वा कार्यं ।

तथा च चतुर्विंशतिमते ।

आभ्युदयिके सम्प्राप्ते देवताभ्यापनं स्मृतं ।

जाति-धर्मकुलान्नातं लोकानां वृद्धिकारकं ॥

आभ्युदयिकश्चाद्धं कर्त्तव्यतया प्रसूते मतिं ब्राह्मण-क्षत्रिया-
दिजातिविभागेन श्रुत्यादिषु समाप्तातं कुलवृद्धेशोपदिश्यमानं देव-
तानां प्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यतया स्मृतं । तद्धि लोकानां वृद्धिर्मेधाक्षरपरम्प-
रायाः कारणं । अस्यानन्तरं मातृपूजनं कर्त्तव्यं ।

तथा च कर्मपुराणे ।

पूर्वन्तु मातरः प्रज्या भक्त्या वै मणेश्वराः ।

एतच्च मातृणां पूजनं नामानि चोक्तानि चतुर्विंशतिमते ।

तिस्रः प्रज्याः पितुः पत्ने तिस्रः प्रज्यास्तु मातृके ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितृ-मातृस्वषाष्टमौ ॥

ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः ।

आदौ वृद्धौ मदा पूज्याः पञ्चान्द्रीमुखान् पितृन् ॥

गौरी पद्मा सची दक्षा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

एतास्त्वभ्युदये पूज्या आत्मदेवतया सह ॥

‘पितुः पत्ने’ पितृवर्गे, ‘तिस्रः’ मातृ-पितामही-प्रपितामह्यः पूज्याः । तथा ‘मातृके’ मातामहवर्गे, ‘तिस्रः’ मातामही-मातुः-पितामही-मातुःप्रपितामह्यः पूज्याः । ‘पितृ-मातृष्वसाष्टमी’ पितृ-स्वसा सप्तमी मातृष्वसाष्टमी च पूज्या । इत्यष्टौ मनुष्यमातरः प्रोक्ताः एतासु प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षमेव कुङ्कुम-कुसुम-वस्त्राभरण-भोजनैः पूजनीयाः । परोक्षास्तु वक्ष्यमाणदेवमातृवदक्षतादिपुञ्जेष्ववाद्या पूजनीयाः । ‘ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त’ ब्राह्मी वैष्णवी माहेश्वरी ऐश्वरी वाराही कौमारी चामुण्डेत्याः सप्तदेवमातृः, तथा ‘दुर्गा-क्षेत्र-गणाधिपाः’ दुर्गा क्षेत्राधिपं गणाधिपञ्च ‘वृद्धादौ वृद्धिआद्वात् प्राक्, षोडश-भिरुपचारैः पूजयित्वा पञ्चान्द्रीमुखान् पितृन् आद्धेन पूजयेदिति । ‘आत्मदेवता’ स्वकीयकुलदेवता, तथा सहैताः पूज्याः । आस्ताम्नरे ब्रह्माण्याद्यास्त्वष्टौ दर्शिताः । ब्रह्माणौ माहेशी कौमारौ वैष्णवी च वाराही इन्द्राणी चामुण्डा महालक्ष्मीश्च मातरः प्रोक्ताः । आह आतातपः ।

गौरी पद्मा ब्रह्मी मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योऽर्घ्य-गन्ध-पुष्पञ्च धूपन्दौषं निवेदयेत् ॥

एतच्च मातृपूजनं कर्माङ्गश्राद्धेऽपि कार्यमिति षट्चिन्मन्त्रात्
एवोक्तं ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

आसाञ्च पूजाधिष्ठानं वसोधारानिर्माणादि च तत्रैवोक्तं ।

प्रतिमासु च शुभ्रासु स्निहिता वा पटादिषु ।

अपि वास्तवपुष्पेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुसुमश्या वसोधाराः पञ्च धाराघृतेन तु ।

कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ।

आयुष्याणि च ज्ञानयथै जप्त्वा तत्र समाहितः ॥

‘आयुष्याणि’ ‘आनोभद्रौद्यादित्याग्नौःप्रधानानि सुक्तानि तथा
तथाविधमन्त्राधाराणि सामानि च । ‘तत्रेति यत्र मातृपूजा वसो-
धारा च कृता ।

एतस्मात्पूजनस्याकरणे भविष्यत्पुराणे दोषो दर्शितः ।

अहत्वा मातृजगत्तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् ।

तास्तस्य क्रोधसम्पन्ना हिंसां कुर्वन्ति दाहणं ॥

मातृवर्णं प्रतिमास्वरूपं मार्कण्डेयपुराणे ।

संस्तुयन्निविमानस्या वाचसूचकमण्डलुः ।

आद्याता ब्रह्मणः ब्रह्मिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥

माहेत्यरौ दृष्ट्वाष्टा चिद्रूपवरधारिणी ।

महाद्विजस्य प्राप्ता कन्दरेखाविभूषणा ॥

कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
 योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुह्यरूपिणी ॥
 तथैव वैष्णवौ शक्तिर्गुह्योपरि संस्थिता ।
 शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-खड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
 यज्ञवाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
 शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही विभ्रती तनुं ॥
 वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरि स्थिता ।
 प्राप्ता महस्त्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

महालक्ष्मीश्च कर्त्तव्या नृत्यमाना कपालिनी ।
 कार्तिकी तुङ्गखट्वाङ्गचिमालाम्बुजधारिणी ।
 कृष्णान्डया तु प्रेतस्या दन्तुरा वर्वरं शिरः ॥

सिद्धार्थपञ्चायां ।

चन्द्रार्द्धनवचतुर्भास्करेण त्रयेण च ।
 त्रिद्योतन्ते करा यस्याः पद्मा सा च प्रकीर्तिता ॥
 कौरकव्यजिनी तैव व्यजनं ममिधन्तथा ।
 या विभर्त्ति करगैः सा शची नाम्ना प्रकीर्तिता ॥
 धन्ते या ममिधं हस्तैः रजनौ-कौरकावपि ।
 क्रमतस्तालवृन्तश्च सा च मेधाभिधीयते ॥
 अक्षसूत्रं स्ववक्ष्येव शक्तिकाञ्च कमण्डलुम् ।
 कलयन्ति करा यस्याः सावित्री सा प्रकीर्तिता ॥
 कार्मुकसार्थपाञ्चश्च योगसुद्रां कृपाणिकां ।

पाणिभिर्या क्रमाद्धत्ते मा दुर्गा परिगीयते ॥
 योगमुद्राञ्च चापञ्च क्रमेणैवाहुर्भाजनं ।
 कृपाणीं चैव या धत्ते मा चामुण्डा प्रकीर्त्तिता ॥
 या कपालञ्च कोशञ्च पीयूषं पाशमेव च ।
 या विभर्त्ति कराम्भोजैर्विजया मा प्रकीर्त्तिता ॥
 क्रमात्कोश-कपाले च पीयूषञ्च मपाशकं ।
 आश्रित्य यत्करायाणि विजयन्ते जया च मा ॥

यच्च सागरमंहितायां ।

दर्पणं पङ्कजं पद्मं पुष्टिकां दधतीं स्मरेत् ।
 पुष्टिं लक्ष्मीं मितां मौम्यां पङ्कजामनमस्यितां ॥
 वज्रं पद्मं तथादर्शं पीयूषं दधतीं स्मरेत् ।
 मा वै तुष्टिर्भृङ्गालक्ष्मीः स्थिता वीरगमनोपरि ॥

मत्स्यपुराणे विनायकप्रतिमास्वरूपं ।

स्वदन्तं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ।
 लङ्कुकं परगुह्यैव वामतः मन्त्रकल्पयत् ।
 मंयुक्तम्बुद्धि-स्यद्धिभ्यां अधस्ताम्बुषिकान्वितं ॥

तदेवं विशेषतः कामाक्षिस्मात्कृष्णं स्वरूपं दर्शितं सामान्याका-
 रेण तु सर्वासां महापद्मराजे उक्तं । पूज्यासिन्नेऽथवासायां वरदा-
 भयपाणयः । तदेवमिदं देवताप्रतिष्ठापनात्मकं विवेकाधारापर्यङ्कं
 कृत्वा नान्दीश्राद्धमारभेत ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

वशिष्टोक्तोविधिः छत्त्रोद्गृह्योऽच निरामिषः ॥

‘तदनु’ मातृपूजाद्युत्तरकालं । पितृवर्गीयेभ्यस्त्रिभ्यः माता-
महवर्गीयेभ्य इत्येवं षड्भ्यः । ‘वशिष्टोक्तोविधिः’ वशिष्ठादिसुनि-
प्रोक्तोविधिः । आमिषं मांसं तदजितः । एतच्च आहुतयं मातृ-
आहुतपूर्वकं कर्त्तव्यं ।

तथाच क्रमेण आहुतयमाह ज्ञातातपः ।

मातृआहुतं पूर्वं स्थापितृणां तदगन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च दृष्ट्वा आहुतयं स्यतं ॥

मत्स्यपुराणेऽपि ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तादनन्तरं ।

ततोमातामहाः पूज्याः त्रिभ्यो देवास्तथैव च ॥

आह वशिष्ठः ।

मातृभ्यः कल्पयेत्पूर्वं पितृभ्यस्तादनन्तरं ।

ततोमातामहानाञ्च कुर्याच्छ्राद्धं क्रमेण वै ॥

अथ केचिन्मातामहादिचिदैवत्यं चतुर्थमपि आहुतमाचक्षते ।

तथाच चतुर्विंशतिमते मातृपूजां प्रतिपाद्योक्तं ।

पूजयेच्च ततः पश्चात्तच्च गान्दीमुखान् पितॄन् ।

मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततोमातामहानपि ।

मातामहीस्ततः केचिद्युग्रा भोज्या द्विजातयः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सव्येन पाणिना वीरं त्रिधिवत् स्वगमत्तम ।

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे निर्वपेत् पूर्वतोमुखं ॥

पितृमात्रे तु तन्मात्रे निर्वपेद्विधिवत्स्वग ।
 दृष्ट्वायै प्रपितामह्यै तथान्ते निर्वपेत् स्वग ।
 एवमुद्दिश्य वै मातुः आह्वपिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रपितामहोपर्यन्ता गान्धीमुख्यश्च मातरः ।
 मातामह्यः पितामह्यः प्रमातामह्य एव हि ॥

अथ मातामह्यादिआह्वविधेरर्थवादो व्याघ्रेण दर्शितः ।
 यथा मनुष्यास्तथ्यन्ति दृष्ट्वा पत्नीः सुपूजिताः ।
 पूजितास्त्रिह पत्नीषु तु यन्ति पितरस्तथा ॥

मातृआह्वे ब्राह्मणमंस्थामाह आतातपः ।

पितृदित्रयपत्नीर्णां भोज्या मातुः प्रति द्विजाः ॥

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मात्मातृआह्वमिहोच्यते ।

मातुः प्रतीत्येकस्मिंस्त्रीवर्गे चतुरादियुग्ममह्यका ब्राह्मणा भोज-
 नीयाः । तथाच मातृवर्गे च चत्वारः मातामह्यवर्गे चत्वारः
 इत्येकमष्टौ सम्यक्षन्ते ।

अत एवोक्तं भविष्यत्पुराणे ।

भोजयेच्च द्विजानष्टौ मातृआह्वे स्वर्गेश्वर ।

नवमं सर्वदेवतं भोजयेद्द्विजमागतं ॥

अति सम्भवे चैतदेदितव्यं । असम्भवे त्वेकैकस्मिन् वर्गे द्वौ द्वावपि
 भोजनीयौ ।

ब्रह्मण्यसामे तु दृष्ट्वमिष्टेनोक्तं ।

मातृआह्वे तु विप्रानामसामे पूजयेदपि ।

पति-पुत्रान्विता भया योषितोऽष्टौ मुदाश्विताः ॥

पित्रादिवर्गेऽपि चतुर्गादिसङ्ख्याका एव ब्राह्मणा भोजनौयाः ।

तथाच पद्मपुराणे ।

युग्मा द्विजातयः पूज्या वस्त्र-कार्त्तस्वर्गादिभिः ।

‘कार्त्तस्वर्ग’ सवर्णः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणं ।

विष्णुपुराणे ।

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर ।

ब्रह्मपुराणे ।

युग्मांस्तु भोजयेद्दृष्ट्वौ ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

मातृ-पितृ-मातामह-श्राद्धे युग्मान् ब्राह्मणानाह वृद्धशतातपः

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु ब्राह्मणान्नियतः शुचिः ।

युग्मसङ्ख्याम् तत्संख्याविशेषादगार्यमाह ऋगलेयः ।

एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् ।

वैश्वदेवे तथा द्वौ च न प्रमज्जेत त्रिस्तरे ॥

एवञ्चात्राष्टौ ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते ।

भविष्यत्पुराणे तु नवमोऽप्युक्तः ।

पूर्वाह्णे भोजयेद्द्विप्रानष्टौ सर्वे प्रदक्षिणं ।

तथा च नवमं विप्रं चतुरस्रे खगोत्तम ॥

चतुरस्रे मण्डले चरणत्वालने क्रियमाणे यः कश्चिदतिथि-

रागच्छेत् स नवमोऽपि तत्र भोजनौय इत्यर्थः । पञ्चाङ्गमण्डलं

तत्रैव ।

नान्दीमुखान् ममुद्दिश्य पितृन् पञ्च द्विजोत्तमान् ।

भोजयेद्विधिवत्प्राज्ञो वृद्धिआहे प्रदक्षिणं ॥

अस्य च नान्दीआह्वयस्य वैश्वदेविकपूर्वकत्वमाह वृद्धिआहप्रयोगः ।

प्रदक्षिणन्तु मध्येन भोजयेदेवपूर्वकम् ।

विश्वान् देवानुद्दिश्य क्रियमाणं आह्वं वैश्वदेविकं । वृद्धिआहे च
मृत्यु-वसुसंज्ञकाः कर्माङ्गे च क्रतु-दत्तसंज्ञका विश्वदेवा इति पूर्वमेव
देवताप्रकरणे प्रतिपादितं । पितरस्त्वच नान्दीमुखसंज्ञकाः पूज्या इति
तत्रैव दर्शितं । इहापि तत्र दर्शयिष्यते । अयाम्निन् वृद्धिआह्वं न्येऽपि
धर्मविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्राह आहप्रयोगः ।

कर्त्तव्यं चाभ्युदयिकं आह्वमभ्युदयार्थिना ।

मध्येन चोपवीतेन ऋजुर्भक्ष्यं धीमता ॥

पितॄणां रूपमान्याय देवा अन्नं समश्नुते^(१) ।

तस्मात् मध्येन दातव्यं वृद्धिआहे तु नित्यशः ।

यथैवोपचन्देवांस्तथा वृद्धौ पितॄनपि ॥

श्लोककात्यायनोऽपि ।

मदा पश्चिरेह्युक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ।

अनेन वैश्वदेविके यं धर्मान् सर्वेऽप्यत्र कर्त्तव्या न पित्र्यआह्वधर्मा
इत्युक्तं भवति ।

अतएव तिलकार्थं यवप्रयोग उक्तः पद्मपुराणे ।

तिलार्थस्त यवैः कार्यः मध्येनैवानुपूर्वशः ।

(१) समश्नुते इत्येकवचनान्तप्रयोग आर्षः ।

मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेद्विजपुङ्गवान् ॥

विष्णुधर्मात्तरेऽपि ।

वृद्धिआद्धेषु कर्त्तव्यास्तिस्रस्याने यथास्तथा ।

पित्र्यधर्मान्तरस्याने धर्मान्तरप्रयोगस्तुक्तो ब्रह्माण्डपुराणे ।

स्वाहाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधाम्याने च बुद्धिमान् ॥

वृद्धिआद्धे सदा सव्यं यज्ञसूचस्य कारयेत् ।

कुशस्थाने च दूर्वाः सुर्मङ्गलस्थाभिवृद्धये ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।

वृद्धिआद्धं प्रकुर्वीत नान्यवक्तुः कदाचन ॥

अत्रोदङ्मुखत्वं-प्राङ्मुखयोर्व्यवस्थोक्त्याश्रयायनगृह्यपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्-
मुखो दद्यादुदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दौ दर्भौ पवित्र इति ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धौ परिचरेत्पितृन् ।

सव्येनैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनं ॥

उच्छिष्टस्य मार्जनं क्षिप्रमेव कार्यं न तु पार्वणवत् कदाचिदा-
सायं प्रतीचेदित्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ण उपवीतिना ।

तस्य पुष्टिरर्थैश्वर्यमायुः सन्नतिरेव च ॥

यदि विभ्राजते सङ्गमा मोक्षस्य सभते क्रमात् ।

अजवः कुतपा देया न भङ्ग्या विधिवत् खन ॥
 'कुर्याद्यवैस्त्रिआह्वयं दद्यादर्थं तथैव च ।
 गन्ध-धूपादिकं सर्वं कुर्यादीर प्रदक्षिणं ।
 पूर्वापांस्तु कुम्भान् दद्यात् सर्वैर्नैव हि बुद्धिमान्
 'कुतपाः' दर्भाः । 'सर्वं' सर्वस्वसंस्त्रितं यज्ञोपवीतं ।
 भवियोत्तरे ।

तद्विआह्वं दैविकस्य कार्यं यज्ञोपवीतिना ।
 प्रदक्षिणं प्राङ्मुखेषु युग्मेषु च यवैस्तथा ॥
 कूर्मपुराणे ।
 दैववत् सर्वमेव स्यान्न वै कार्याः तिलैः क्रियाः ।
 दर्भास्य अजवः कार्या युष्मान् वै भोजयेद्बुजान् ।
 दैवपूर्वं प्रदद्याद् न कुर्यादप्रदक्षिणं ॥
 पित्र्यधर्मानिवेधाद्याच भवन्ति ।

तच्च श्लोककाल्यायनः ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुगो विद्यते कश्चित् ।
 नाचापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिच्छते ॥
 मधुमध्विति यस्तत्र त्रिजपः श्रेय इच्छता ।
 गायत्र्यनन्तरः सोऽत्र मधुमन्त्रविसर्जितः ॥
 यस्तस्य विकिरोऽन्नस्य तिलवान् यववांस्तथा ।
 उच्छिष्टमग्निधौ सोऽत्र तप्रेषु विपरीतकः ॥

वैश्वदेविकः 'यववान्', पित्र्यः 'तिलवान्' । 'विपरीतकः' सर्वोऽपि
 यववानित्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

न जपेत्यैतत्कं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।

अत्र 'जप्यशब्दात् यो भुञ्जानेषु द्विजेषु पितृलिङ्गकानां मन्त्राणां
जपः स एव निषिध्यते, न तु पदार्थानुष्ठानकरणैर्भूतानामपि ।

अतएव जातृकण्यः ।

पितृलिङ्गेन मन्त्रेण यत्कर्म यत्तु भिः स्मृतं ।

तेनैव तद्विधातव्यममन्त्रमष्टादशतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

रक्तपुष्पं तिलांश्चैव अपसव्यञ्च व्रजयेत् ।

जलोद्भवमथ च रक्तपुष्पं न दातव्यम् । इत्येतदर्थोऽयं निषेधः ।

आह शातातपः ।

अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्युच्चिणं ।

अपसव्येन यो दद्याद्द्यूतौ निश्चिदतिक्रमात् ।

न तस्य देवासृष्यन्ति पितरस्तथाविधिः ।

एतच्च पित्र्यधर्मविवर्जितं दैवधर्मयुक्तञ्च नान्दौमुखदैवत्यश्राद्ध-
मेवं कर्त्तव्यम् ।

अत्राह जातृकण्यः ।

पूर्वेद्युस्तद्दिने वाथ दैवपूर्वं निमन्त्रणं ।

कृत्वा विप्रान् समाहूय पूर्वाह्ने नियतः शुचिः ॥

कृत्वा मण्डलकं तेषां चालयेत्क्षणंस्ततः ।

आचान्तान् कृतसत्कारानामनेषूपवेशयेत् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा मण्डलकं वीर चतुरस्रं प्रदक्षिणं ।

पूर्वायांस्तु कुशान् कृत्वा पुष्पाणां प्रकरं तथा ।

भोजयेद्भो द्विजान् वीर गन्ध-पुष्पविभूषितान् ॥

अत्र श्लोककाव्यायनः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ।

प्रातरामन्वितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्याद्दृजुनेव हि पातितान् ॥

अस्यार्थः । पूर्वद्युस्तदहर्वाभिमन्वितान् विप्रान् 'प्रातरेव पूर्वाह्न-
एव, आह्नय चन्दनाक्षत-कुसुमार्चिते चतुस्त्रमण्डले सत्य-वसुमंशकान्
विश्वेदेवान्नान्दीमुखमंशकांश्च पित्रादीननुकीर्त्य तत्करणचालनं कृत्वा
आसनेषूपवेश्य ऋजुभूतैरेव दर्भरासनं दद्यात् । 'उभयत इति चतुरः
पूर्वमुखानेकत उपवेश्यान्त्यतश्चतुर उदङ्मुखानुपवेशयेत् ।

तथा च भविष्यत्पुराणे ।

प्राङ्मुखान्चतुरस्रैव चतुरस्र उदङ्मुखान् ।

निवेश्य ऋजुभिर्दर्भैर्दद्यादासनमादरात् ॥

अथवा सर्वेऽपि प्राङ्मुखा उपवेश्याः ।

तथा च ह्यगलेयः ।

सर्वानेव तु तान् विप्रान् प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विप्रान् प्रदक्षिणावर्त्ते प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

शकाग्नि-यम-भान्वाऽभोऽनिल-चन्द्र शिवांशकान् ॥

समान् प्रशस्तान् सुभगान् पुष्पमान्यविभूषितान् ।

दद्याद्दर्भासनं देवान् पितृनुद्दिश्य तेषु च ॥

श्लोककात्यायनः ।

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोचनामभिरामन्तर पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥

हान्दोग्यग्रन्थेऽर्घ्यपात्रसंस्थोक्ता ।

चत्वार्यर्घ्यपात्राण्याभ्युदयिक इति ।

एतानि माषादिश्राद्धत्रये चीणि, वैश्वदेविके चैकमित्येवं विभ-
जनीयानि ।

पात्रपूरणादिविधिश्च कात्यायनेनोक्तः ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रागपविचकान् ।

हत्वार्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्य प्रदीयते ॥

दैवेन दर्भाजन एव मय्यदेवतीर्थादिना वैश्वदेविकधर्मेण ज्येष्ठस्य
युग्माद्यस्य विप्रस्य करोयुग्मद्वितीयविप्रकरस्योत्तरो येषु ते तथा ।
कराग्रेयं पवित्राणां येषु ते 'कराग्रागपविचकाः' । एवंविधान् हत्वा
अर्घ्यं प्रदद्यात् । पूर्वोक्तेन संस्थानेन द्वयोर्द्वयोर्हस्तौ मेलयित्वा तत्र
तत्र च पूर्वाग्रौ द्वौ कुशौ स्थापयित्वा नैकैकस्मिन् मातृ-पित्रादिवर्गे
वैश्वदेविके च सहदेवार्घ्यः प्रदेयो नैकैकस्य विप्रस्य कर इत्यर्थः ।
पञ्चपुराणे ।

सम्यग्प्रमित्यभ्युदये दद्यादर्थं द्वयोर्द्वयोः ।

तत्रिप्रश्नस्थाने सम्यग्प्रमिति पृच्छेत् । अर्घ्यं च द्वयोर्द्वयो विप्रयो-
र्हस्तौ मेलयित्वा दद्यादित्यर्थः । अर्घ्यपात्रे तिलस्थाने यवेषु

प्रक्षेपणीयेषु तिलोऽमीत्यथ मन्त्रोयवोऽमीत्याद्युहवान् प्रयोज्यः ।
 अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऊहितस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगो दर्शितः ।
 सोपयामानि पवित्राणि चत्वारि शन्नो देवीरित्यनुमन्त्रितासु य-
 वानावपति यवोऽसि सोमदेवत्यो गोमवोदेवनिर्मितः । प्रक्षवद्भिः
 पृक्तः पुष्ट्या नान्दोमुखान् लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति । तथा ।
 विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दोमुखाः पितर इति यथा लिङ्गमर्घ्यदानं
 पितरः प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं बिमर्जनं चैव मुत्तरयोरपि पिता-
 मह-प्रपितामहयोः अर्घ्यदानश्चावाहनपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।
 तथाच चतुर्विंशतिमते ।

नान्दोमुखान् पितृन् पूज्य पितृकार्ये विधामवत् ।

आसनञ्च ततोदद्यात् कुर्यादावाहनादिकम् ॥

आवाहनार्घ्यादिकं पार्वणोक्तं पदार्थजातं तदुक्तेनैव क्रमेण कुर्या-
 दित्यर्थः ।

आवाहनप्रकारश्चाद्ये ब्रह्मपुगणं दर्शितः ।

नान्दोमुखान् पितृन् भक्त्या माञ्जलिञ्च ममाह्वयेत् ।

पठेत्यविवं मन्त्रन्तु विश्वेदेवाम आगत ॥

अर्घ्यदानानन्तरं गन्ध-पुष्पादिकं दयम् ।

तथाच भविष्यत्पुराणे ।

कृत्वा यवैस्तिलार्थन्तु दद्यादर्थं विधानतः ।

गन्ध-धूपादिकं^(१) सर्वं कुर्यादौर प्रदक्षिणम् ॥

(१) गन्ध-पुष्पादिकमिति ग० ।

एतच्च गन्धादिकमेकैकस्य हस्ते द्विर्द्विः प्रदेयम् ।

तथाचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

“प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्त्रिलार्थः सर्वं द्विर्द्विः” इति । गन्धादि-
दानानन्तरं चाग्नौकरणं कर्त्तव्यं । एतदपि तत्रैवोक्तं “नित्यञ्चाग्नौकरणं
स्वाहाकारेण होमश्च” इति । अत्र पाठान्तरं । “पाणौ होमोऽग्नये
कथवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा” इति । तथा “पृषदा-
ज्यमिश्र ओदनाहविः सर्वत्र तस्यार्द्धेन दे दे आहुती जुहुयात्” इति ।

सर्वत्रेत्यग्नौकरण-द्विजभोजन-विकिरण-पिण्डदानेषु, दधिमिश्रमाज्यं
‘पृषदाज्यं’, तन्मिश्रस्य ओदनस्य पूर्वापरार्द्धे विभागं कल्पयित्वा
द्विरवदाय होमः कार्य इत्यर्थः ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

रक्षोघ्नीर्जुहुयादग्नौ समिदर्थे महौषधीः ।

‘रक्षोघ्नीः’ पलाशशङ्खिनौविष्णुकान्ताद्याः ।

कृते चाग्नौकरणे द्विजपात्रेषु परिवेषणं कर्त्तव्यं । तच्च परिवे-
षणौयमसमुक्तम् भविष्यत्पुराणे ।

पृषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः ।

पायसञ्च तथा भयं मोदकादिरसोत्तरं ।

मधुरं भोजनन्दस्यात्र चास्यं परिवेषयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मङ्गल्यं भक्ष्य-भोज्यादि दद्यादस्यं पृथग्विधम् ।

गुडमिश्रं खगश्रेष्ठ साज्यसैवोदनं परम् ।

रमालाओदकांस्यैव नथास्य-कटुकादिकम् ॥

आदिशब्देनाचोद्वेजकृतिकादिरसमङ्गलः क्रियते ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

अश्वं दद्याच्च दैवेन तीर्थेन च जपन् स्वधाम् ।

परिवेष्ट्य चान्नं पात्राभिमन्त्रणादि कर्त्तव्यम् ।

तत्राश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अतो देवा अवन्तु न इत्यङ्गुष्ठग्रहणं इदं त्रिष्णुर्विचक्रम इत्यन्यच्च

अतो देवा अवन्तु न इत्येतयसां नान्दौआह्नेऽङ्गुष्ठग्रहणम् ।

‘अन्यत्र’ आह्नान्तरेऽन्यर्थेऽर्थः । अक्षत्रमीमदन्तेति च षष्ठीति-
पाठान्तरं ।

मुञ्चानेषु जपोऽपि तथैवोक्तः ।

पात्रमानीः ब्रम्बतीरौद्रश्चाप्रतिरथस्य आवयीत ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

पठेत्तु शकसूक्तम् स्वस्तियुक्तं शुभं तथा ।

युक्तामश्रुमुखानां तु न पठेत् पित्र्यं हितां ॥

‘शकसूक्तं’ आशुः शिशान इत्यादिकं सूक्तं । ‘स्वस्तियुक्तं’ स्वस्ति-
शब्दयुक्तं यन्किञ्चित् सूक्तम् । शुभं अन्यदपि पठेत् । शुभतराग्नीः-
प्रधानं किञ्चिदुत्तराग्नीःप्रभृतिकं तदपि पठेत् ।

मधुमतीजपनिषेधं कृत्वा कात्यायनः ।

अन्यत्र च जपः कार्यः सोममामादिकः शुभः ।

चतुर्विंशतिमते ।

विकिरञ्च तथा पिण्डान् दद्याच्च नियमं विना ।

भूयात्तृप्तेषु सन्त्यन्नं दृष्टिआह्ने ममाहित ॥

आद्य कात्यायनः ।

सम्यक्समिति तृप्ताः स्य प्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्यक्समिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कश्चित् सम्यक्समेतन्मे तान् पृच्छेच्च पदार्थितान् ।

सुसम्यक्षं च ते ब्रूयुः सर्वं मिदं ततः क्षिपेत् ॥

सर्वजातीयसिद्धमन्त्रमेकपात्रे समुद्धृत्य विकिरं कुर्यादित्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठः ।

तृप्तप्रश्ने तु सम्यक्षं दैवे रोचत इत्यपि ।

सम्यक्षं पित्र्ये, दैवे तु रोचत इति ।

भविष्यत्पुराणे ।

एवं भुक्तेषु विप्रेषु दद्यात्पिण्डान् ममाहितः ।

दध्यक्षतैर्विमिश्रांस्तु वदरैश्च खगाधिप ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

कर्कन्धु-दधिमंमिश्रान् तथा पिण्डांश्च त्रिवपेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

शाल्यस्रं दधि-मध्वक्त्वं वदराणि यवांस्तथा ।

मिश्रोक्त्या तु चत्वारि पिण्डान् श्रोफलमन्निभान् ।

दद्यान्मन्दौमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पिण्डांश्च दधिमंमिश्रान् दद्याद्यवसुमिश्रितान् ।

वृद्धवसिष्ठः ।

दधि-कर्कन्धुमंमिश्राः पिण्डाः कार्या यथाक्रमं ।

‘कर्कशः’ वदरोफलम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

संभोज्यैव द्विजान् धीरस्ततः पिण्डांस्तु निर्वपेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षत-फलोदकैः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि प्रदद्याद्दक्षैर्युतान् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दधि-वदराक्षताद्यांश्च पिण्डान् सख्येन भारत ।

निर्वपेन्मण्डले वीर चतुरस्रे विचक्षणः ॥

पवित्रपाणिगच्छान्त उपविष्टः समाहितः ।

प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सख्येन वाग्यतः ॥

पिण्डप्रदानसूत्रं वैकल्पिकम् ।

तथा च विष्णुपुराणे ।

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात्कामेन वै नृप ॥

‘कामेन’ इच्छया ! इच्छाभावे तु न दद्यात् ।

पिण्डदानकरणाकरणयोर्व्यवस्थोक्ता भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नैव कुर्यान्मृगाधिप ।

वृद्धिआह्ने महावाहो कुलधर्ममवेष्ट्य वै ॥

अनेन येषां कुले वृद्धपरम्परया वृद्धिआह्ने पिण्डदानमनुष्ठायते
तैः कर्त्तव्यं । येषां तु कुले नानुष्ठायते तैर्न कर्त्तव्यमिति व्यवस्था
दर्शिता । इत्यथ व्यवस्था निरग्रिकानामेव च । माग्निकैस्तु सर्वदा
कर्त्तव्यमेवेत्युक्तमाद्ये ब्रह्मपुराणे ।

योऽग्नौ तु विद्यमानेऽपि दृढौ पिण्डान्न निर्वपेत् ।

पतन्ति पितरस्तस्य नरके स तु पच्यते ॥

अत्र पिण्डदानाय प्रदेशविशेषमाह दृढशतातपः ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् दृढौ नाम्ना स वाह्यतः ।

‘सः’ आङ्कक्षा, ‘वाह्यतः’ भोजनशालाया वहिः, न तृष्णिष्ठ-
समीप इत्यर्थः ।

आह प्रचेताः ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च ।

पितृपिण्डान्स्तु कुर्वीत पिण्डपाचनधोमुखम् ॥

‘प्राक्कूलाः’ प्रागद्याः ।

आश्रयायनगृहपरिशिष्टे पिण्डभृमेर्गोमयेनोपलेपनमुक्तं ।

आश्रयेषु पिण्डदानं गोमयोपलिप्तेषु प्रागद्यान् कुशानास्तीर्येति ।

चतुर्विंशतिमते ।

द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिरूपेत् ।

एकं नाम्नापरं तृष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक् ॥

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

प्राङ्मुखोऽस्त्वथ दर्भास्तु दद्यात्क्षौरावनेजनं ।

गान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजायते ॥

आह कात्यायनः ।

प्रागद्येषु च दर्भेषु आद्यमामन्त्रं पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूत्रदेशेऽवनेनिति निस्तिस्राः ॥

द्वितीयस्य तृतीयस्य मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

‘आमग्न्य’ गोत्र-सम्बन्ध-नामभिः सम्बोध्य, तथा ‘द्वितीयं’
पितामहस्य, ‘तृतीयं’ प्रपितामहं ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वाग्यतः ।

सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनेरूपमिच्छ च ॥

संयोज्य यव-कर्कश-दधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

अवनेजनवत्पिण्डान् दद्यादित्थप्रमाणकान् ॥

तत्पाचत्वालनेनाथ पुनरप्यवने जपेत् ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ॥

भवेदधश्च करणादधरः आद्रकर्मसु ।

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु दृष्टिमत्स्वितरेषु च ॥

मूल-मध्याग्रदेशेषु ईषत्कर्त्तव्यं निर्वपेत् ।

गन्धादींश्चक्षिपेत्कुष्णीं ततश्चाशमयेद्विजान् ॥

अन्यत्राप्येव एव स्याद्यवादिर्गर्हितोविधिः ।

अत्र पिण्डदानं चाधिकृत्योक्तमाद्यं मन्त्रपुराणे ।

अर्घ्यं पुष्पञ्च धूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ।

वासः साध्वहतं गृह्यं देयं च सदृशं समं ॥

द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाय निवेदयेत् ।

तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥

अथाक्षय्यादकस्याने दत्त्वा जौर-यवादिकम् ।

नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपेत् ॥

कात्यायनस्त्वाह ।

अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 षष्ठ्यैव मित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ।
 मातामह्यः पितामह्यः प्रपितामह्य एव हि ॥
 मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ।
 प्रमातामहसंज्ञेभ्यो भवद्भिश्च स्वधोक्ततां ।
 अस्तु स्वधेति ते तश्च जल्पन्ति प्रहसन्ति च ॥

बोधायनसूत्रे ।

तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थाने मधु-मनिष्ये मधु जनिष्य इत्ये-
 तद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनयति स्वधै-
 वोक्तिर्भवति ।

आह शातातपः ।

नान्दीमुखाम् पितरस्तृणन्तामिति वाचयेत् ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाताव्रत्रौदिमान् ।

प्रीता भवन्तु ते तश्च वदन्ति मधुराक्षरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखाम् पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रीयन्तामिति च ब्रूयात् पिण्डान् स्वाहेति निक्षिपेत् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति विष्टजेदिति ।

आद्ये ब्रह्मपुराणे ।

चमूषु वाजिनमिति पठंस्ताश्च विमर्जयेत् ।

अथ नान्दीमुखौभ्यश्च मातृभ्यः आद्रमुत्तमम् ।

अनेन विधिना कार्यं सौमन्तोन्नयनादिषु ॥

आह कात्यायनः ।

अथाग्रभूमिमामिच्छेत् सुसुप्रोचितमस्त्विति ।

शिवा आपः मन्त्रिति च युग्मान् यवोदकेन च ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमतः परम्^(१) ।

अनन्तश्चारिष्टश्चास्त्वित्युत्तमान् प्रतिपादयेत् ।

अन्यच्च ततः कुर्यादैवपूर्वं विधानतः ॥

अत्र दातार इत्यादिप्रार्थनाश्लोकान् पूर्वं प्रयोज्य श्लोकान्तरमुक्तं
भविष्यत्पुराणे ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

एता भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

अनन्तरं कन्यमाह कात्यायनः ।

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वस्वं द्विजोत्तमः ।

पवित्रान्तरितान् पिण्डान् भिक्षुदत्तानपाचयत ॥

युग्मानेव स्वेस्तिवाच्यमङ्गुष्ठगृह्ण मया ।

कृत्वा धृत्यैव विप्रस्य प्रणम्यान्वजेत्ततः ॥

‘धृत्यः’ पङ्क्तिगुर्धन्यः ।

चतुर्विंशतिमतः ।

(१) पुष्पदानमतन्तमिति ग० ।

शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः ।

आहुताग्निं आहुशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

वैश्वदेवग्रहणमन्नसाध्यानां देव-पितृ-मानुष-भौतिककर्मणामु-
पलक्षणार्थं । अत्र प्रागुक्तविशेषातिरिक्तं धर्मज्ञातं पार्वणवत् कर्त्तव्यम् ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरे ।

वृद्धौ समर्पयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।

सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत् ॥

‘विशेषः’ पितृणां नान्दीमुखसंज्ञकत्वमित्येषः । उपलक्षणं चैतत्
प्रागुक्तानां वैशेषिकाणां सर्वेषां धर्माणां ।

पद्मपुराणे ।

एवं शूद्रेऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहुन्तु सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्याद्दानादि वै बुधः ॥

अत्र कात्यायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पितृमन्त्रवर्जं जपः, अजवोदर्भाः,
यवैस्तिक्षार्थाः, सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुः, दधि-
बदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्य इति पृच्छ-
ति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाश्च प्रीय-
न्तामिति न स्वर्धां प्रयुञ्जीत, युग्मानाम्रयेदिति ।

अस्यार्थः । ‘आभ्युदयिके’ पुत्तजन्म-विवाहादिरूपाभ्युदयनिमित्तके
आहुते । प्रदक्षिणग्रहणेन यज्ञोपवीतिल-प्रागुदङ्मुखत्व-प्रागुदक्संस्कार-
सोपलक्षितं । ‘उपचारः’ अनुष्ठानं । ‘पितृमन्त्रवर्जं जपः’ स चायमन्नसु
पितृमन्त्रजपः प्रतिषिध्यते, “आयन्तु न इत्यादि पितृभ्यश्चैवमन्त्रवर्जं ।

‘अजबो दर्भाः’ न तु द्विगुणमुग्धाः । ‘तिलार्थः’ तिलकार्यं यवैरेव कर्तव्यम् । अत्र तिलोमीत्यादिमन्त्रोक्तोमीत्येवं प्रयोज्य इति कर्तव्यम् ।

तप्ताः स्वेत्यस्य स्थाने मयन्नमिति प्रश्नः कार्यः । ब्राह्मणैश्च सुम-
स्यन्नमित्युत्तरं प्रदेयं । पितृनावाहयिष्य इत्यस्य स्थाने नान्दी-
मुखान् पितृनावाहयिष्य इति प्रयोगः । एवं यत्र यत्र पितृपद-
प्रयोगः तत्र तत्र नान्दीमुखपदं पूर्वम्प्रयोज्यमिति ज्ञेयं । स्वधा-
वाचनस्थाने च नान्दीमुखान् पितृन् स्वाहां वाचयिष्य इति वृत्तिरिति ।
वाच्यतामिति ब्राह्मणैरनुज्ञातो नान्दीमुखेभ्यः स्वाहाच्यतामिति
प्रेष्यति अस्तु स्वाहेति ब्राह्मणैरनुज्ञातः “ऊर्जमित्यादि मन्त्रे स्वाहा
स्यत्पूहं विधाय भूमावास्तृतासु दूर्वासु जलं निषिञ्चेत् । अत्र
युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

गोभिलोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

आभ्युदयिके आह्ने युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारः अजबोदर्भा
यवैस्तिलार्था दधि-वदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः प्रोयन्ता-
मिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपि-
तामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वाहार्थ-
तामिति स्वधावाचनस्थानेन स्वाहां प्रयुञ्जीत ।

बौधायनोक्ता प्रयोगपद्धतिः ।

अज्ञातो नान्दीमुखमादित एव द्वौ विप्रौ निमन्त्रापरांश्च पित्र-
यानश्च अश्रुकर्मभश्चनश्चानैर्यथोपपादं सन्नुज्याग्निमुपसमाधात् सन्-
रिसीर्याज्यं विलाप्योत्पूय दध्ना संविपूय स्त्रुवं संमृज्य दैवे द्वौ विप्रा-
वुपवेष्ठात्तद्वृत्त्यानुद्दिष्य दिपविचमेव यवोदकं निधाय पुष्पपलाश-

तमिश्रं भोजनम्यानेस्वाप्तनेषु यवान् मिक्ताः सम्प्रकीर्य पित्र्यान्-
 पवेष्य तेषु सपवित्रेषु नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन मन्त्रेण
 पात्रान्तरेणोपयुज्य यत्रोदकं द्विरयालङ्कृत्यैवमेव दत्त्वाग्नौकरण-
 मनुष्याणालंकृत्य पृषदाज्यान् सुवेणोपहृत्य नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
 स्वाहेत्येतावद्ग्नौ कृत्वान्नमुपस्तीर्णाभिघारितम्यात्रेषुदृत्य पृषदाज्येन
 संसृज्य दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु मादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य नान्दीमुखानां
 इति मन्त्रमूहयित्वा विप्रेभ्यो द्विरुपस्तीर्याभौष्ठस्याश्वस्य द्विर्द्विरवदाय
 द्विर्द्विरभिघार्य यथावद्भोजयेत् । पितृसामान्यवाचौनि स्वधायुकानि
 ब्राह्मणान्यभिघ्राय भुक्त्वत्स्वाचान्तेषु दध्योदनं सम्प्रकीर्य संचालनेन
 द्विर्द्विः परिषिच्य पूर्ववद्यत्रोदकं दत्त्वा दक्षिणाः प्रदाय नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामिति वाचयित्वाभिघ्राय स्वधाम्याने दक्षिणं जानु
 निधाय मय्यमुद्धृत्य दूधादेव भूरिति जपित्वाक्तेऽनुवाकस्य नान्दी-
 मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपोनिनीय ममुत्याय प्रसाद्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य जेषमनुज्ञाय देवतञ्च विसृज्य प्रदक्षिणेनाग्निं प्रागग्रेषु दर्भेषु
 नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योदद्यान्नान्दीमुखेभ्यः स्वाहेति संचालनेन प्रद-
 क्षिणं परिषिञ्चत्यूर्जं वहन्तीरिति दद्यापि जायाद्यर्थेन कालहोमान्
 पृषदाज्येन पूर्ववद्भूमं मरुदित्यं त्यक्तमेतत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे

आहुकल्पे वृद्धिआहुप्रयोगः नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कुर्यादहरहः कार्यमश्राद्धिनोदकेन वा ।

तृप्त्यर्थं वै पितॄणां आत्मनः श्रेय इच्छता ॥

एतच्च पञ्चयज्ञान्तर्गत-पितृयज्ञात्मकं श्राद्धं । अतएव पञ्चयज्ञान्
प्रकृत्योक्तं नारायणेन ।

पितृभ्योऽनन्तरं दानं सत्यात्रेषु विशेषतः ।

कृतापसव्यं तन्वीत ध्यायन् पितृपितामहान् ॥

‘तन्वीत’ कुर्वीतेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

एकमयाशयंदिप्रं पितृयज्ञार्थमिद्वयं ।

विष्णुपुराणे ।

पितृयज्ञं चापरं विप्रमेकमयाशयंनृप ।

तद्देशं विदिताचारमभृतं पाञ्चयज्ञिके ॥

एकमित्यनेन सति सम्भवे विषमसंख्यकाननेकान् भोजयति

सूचितं ।

कूर्मपुराणे ।

एकं भोजयेदिप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तदुद्दिश्य पितृयज्ञागतिप्रदः ॥

आह मनुः ।

दद्यादहरहः आह्नमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ॥

कुर्यादहरहः आह्नमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांसु भोजयेद्विप्रमेव वा ॥

एकस्यापि विप्रस्य सन्निहितस्यालाभे भोजनपर्याप्तान्नासम्भवविषये
च कात्यायनेनोक्तम् ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापिवा ।

अणुद्धृत्य यथाशक्त्वा किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतच्चान्नं ब्राह्मणस्यानं गत्वा तस्मै दद्यात् । यत्र पात्रं ततो गति-
रिति वचनात् ।

कर्मपुराणेऽपि ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् ॥

सर्वथा द्विजालाभे तु तस्यान्नस्य पार्वणानुकल्प-प्रकरण-प्रतिपा-
दिताः प्रतिपत्तिविशेषाः कर्त्तव्याः । एतच्च षड्दैव्यं आह्नककर्त्तव्यं ।
तथाच भविष्योत्तरे ।

नित्यआह्नेऽर्घ्य-गन्धाद्यैर्दिजानभ्यर्घ्यं शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

अत्र यावन्तः पार्वणे पितरः समुद्दिश्यन्ते तावतां सर्वशब्देन ग्रह-
णात् सप्तमीका पित्रादयो मातामहादयश्चेत्येते षडिति लभ्यन्ते ।

अत्र यदेषां अर्घदानमुक्तं तद्वाह्यसत्काररूपमेव न तु आहुदेव-
तोपचाररूपमिति दर्शयिष्यमाण-निषेध-वचनानुरोधादवगन्तव्यं ।

नित्यआहुं प्रकृत्याह व्यासः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं षष्ठामप्यश्वत्थं गृह्ये ।

षष्ठां पित्रादीनां स्थाने ।

यत्तु “एकमप्याशयेद्विप्रं त्रौनद्विंश पितृंस्तथा” इति मत्स्यपुरा-
णवचनं तत्रापि त्रिर्गृहणं षष्ठामुपलक्षणार्थं । “पितरोयत्र पूज्यन्ते”
इत्यादि धौम्यवचनात् ।

एतच्च पार्वणवदेव कर्त्तव्यं । अत एव पार्वणमभिधायाह ।

देवस्तः ।

अनेन विधिना आहुं कुर्यात् संवत्सरं स्रष्टत्^(१) ।

द्विष्टतुर्वा यथाआहुं मासे मासे दिने दिने ॥

अनेन पार्वणविधिना दिने दिने तावत् आहुर्द्वर्त्तव्यं प्रतिदिन-
मनुष्ठानाशक्तौ तु मासे मासे, तत्राप्यशक्तौ संवत्सरमध्ये मासत्रये
मासषट्के वा संवत्सरे वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र केषाञ्चित्पार्वणधर्माणामपवाद उच्यते ।

तत्राह मनुः ।

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाशुयज्ञिके ।

नक्षेवात्राशयेत्कश्चिदैश्वदेवं प्रतिद्विजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नित्यआहुं तु यन्नाम देवहीनं तदुच्यते ।

तत्तु षाड्वर्षिकं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तदिजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

आह हारीतः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नाङ्गानं न विमर्जनं ।

न पिण्डदानं न सुगन्धिन्ये कुर्याद्विजोक्तमः ॥

भविष्योत्तरे ।

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वदेवास्तथैव च ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

भोज्यमन्नं नाम यत् स्वयं यजमानो भुङ्क्ते ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणे ।

यदन्नः पुरुषस्तु स्यात्तदन्नास्तस्य देवताः ।

नित्यश्राद्धे ततोदद्यात् भुङ्क्ते यत् स्वयमेव हि ।

अनेन च तैलादेरप्यमज्ञा कृता, भवति उत्तमान्नमङ्गावे तु
होमं न दद्यात् ।

तदाह देवलः ।

अघृतं भोजयन् विप्रं स्वे गृहे सति सर्पिषि ।

परत्र निरयं घोरां गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥

मृष्टमसं स्वयं भुङ्क्ता पश्चात्कदशनं लघु ।
ब्राह्मणं भोजयन् विप्रो निरये चिरमावसेत् ॥

प्रचेताः ।

नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डा न विमर्जनम् ।
अनुब्रह्म दक्षिणासु त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् ॥

“न विमर्जनमित्यत्र “वाजे वाज इत्यादि विप्रिष्टस्य विमर्जनस्य
निषेधः क्रियते न तु विमर्जनमात्रस्य दर्शयिष्यमाणवचनानुरोधात् ।
‘अनुब्रह्म’ प्रतिब्राह्मणं, दक्षिणासु दद्यादितिशेषः । त्रिभ्यः आहुतौयेभ्यो-
द्विजेभ्योधिकस्य तत्कालसमागतस्य द्विजस्यातिथित्वं कल्पनीयमि-
त्यर्थः । एतच्च निशिद्धेतराणां पार्वणधर्माणामनुष्ठेयत्वसूचनार्थं विज्ञेयं ।

अत एव धर्मान्तराणि स एवाह ।

उपवेश्वासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।
निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विमर्जयेत् ॥

भविष्योक्तरे विमर्जने विशेषो दर्शितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणां श्रद्धया नमस्कारैर्विमर्जयेत् ।

अत्र पूर्वप्रदर्शित-दक्षिणा-दाननिषेधक-ब्रह्माण्डपुराणवचनसम-
र्थादक्षिणा कृताकृतेति गम्यते ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशिष्ट-

खण्डे आहुकल्पे मुख्यकल्पानुक्तिकनित्यआहु-

प्रयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथ तीर्थश्राद्धप्रयोगः ।

अथ तावद्ब्राह्मणानुष्ठानमुक्तं प्रभासखण्डे ।

तीर्थं विप्रवचोदाह्यं स्नान-श्राद्धार्चनादिषु ।

मत्स्यपुराणे ।

स्नात्वा नदीषु सर्वासु पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

तच्च तच्च यथावित्तं कुर्याच्छ्राद्धादिकं तथा ॥

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

‘नदीस्थिति तीर्थमाचोपलक्षणं । ‘श्राद्धादिकं’ श्राद्ध-दान-जपा-
दिकं विशिष्टं कर्म । ‘यथावित्तमित्यनेन सत्यां शक्तौ विशिष्टयाश्नादि-
सम्पदा तदभावे यथासम्पन्नयेति प्रतिपाद्यते । ‘काले’ अमावा-
स्याष्टकासङ्क्रान्त्यादिरूपविशिष्टे काले । ‘अकाले’ अविशिष्टे निषिद्धे-
तरस्मिन् शुक्लप्रतिपदादिरूपे वा, न पुनर्निषिद्धेऽपि रात्र्यादौ ।
प्रभासखण्डे ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तविधानतः ।

अमग्न्य ब्राह्मणांस्तत्र शास्त्रज्ञान् दोषवर्जितान् ॥

‘अथ सपिण्डकमित्यनेन कालनिषेधनिमित्तविशेषनिबन्धनपि-
ण्डविशेषनादरणीयत्वमुक्तं । स्वतन्त्राणि’ स्त्रीकानि मृद्धादीनि ।

‘आमग्न्य’ सत्यवकाशे पूर्वैद्युर्ध्वमग्न्य, असति तु तस्मिन् तदानी-
मेवाह्वयेति वेदितव्यं । ‘शास्त्रज्ञानित्येतद्यथोक्तसर्वगुणोपलक्षणं’ ।
दोषाश्च कुण्डलि-कुष्ठिलादयः पूर्वमेव प्रपक्षिताः ।

प्रभासखण्डे ।

आमग्न्य पूर्वदिवसे निरीहा अपि ये दिजाः ।

अखोलुपा व्याधिहीना न तु ये यामयाजिनः ॥

एवम्निधानां ब्राह्मणानां तत्तीर्थनिवासिनामेव लाभे सतीर्दं
वेदितव्यं । अलाभे त्वन्ये एवम्निधा अपि प्रथमं तत्तीर्थनिवासिन
एव याद्यास्ततोऽन्ये ।

तथाच प्रभासखण्डे ।

यात्रागतेनरेर्देवि तच्च ज्ञेयनिवासिनः ।

ब्राह्मणाः प्रथमं पूज्याः देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

येषु तीर्थेषु ये विप्रा ये देवा यास्य मातृकाः ।

तेषु तास्मावमन्येत यदीच्छेज्जीवितश्चिरम् ॥

पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्मनुशासनात् ॥

प्रभासखण्डे ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी पथिकस्तीर्थसेवकः ।

अतिथिर्वैश्वदेवास्ते सन्पूज्याः आहुकर्मणि ॥

तीर्थमधिकृत्य पद्मपुराणे ।

माहुं तच्च तु कर्त्तव्यमर्थावाप्तवर्जितम् ।

अ-ध्वाङ्ग-गृध्र-काकाद्या भ्रन्ति दृष्ट्वा न तत्क्रियाः ॥

‘क्रियाः’ आहुपिण्डदानादिरूपाः, ‘आदयः’ सर्वेष्वप्रशस्ताः, ‘न भ्रन्ति’ न दूषयन्ति ।

अर्घ्यमावाहनं चैव दिजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।

विकिरं तन्निप्रश्नञ्च तीर्थश्राद्धेऽपि वर्जयेत् ॥

अत्र च श्राद्धे क्रियमाणे ब्राह्मणानां पुरतः पिण्डदानकर्त्तव्य-
तोका प्रभासखण्डे ।

तेषां पुरः प्रकर्त्तव्यं पिण्डदानं विधानतः ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ।

स्नात्वा तीर्थं महात्मानः पितॄणां पिण्डपातनम् ।

ये कुर्वन्ति पितॄन् सर्वान् निरयादुद्धरन्ति ते ॥

चमत्कारखण्डे ।

पिण्डदानं तथा शस्तं पितॄणाञ्चातिवल्लभम् ।

पितरोहि निरीक्षन्ते गोक्षजं स्वमुपागतम् ॥

आशया परया युक्तास्त्रासां तेषु पूरयेत् ।

विलम्बोऽनैव कर्त्तव्यो नैव क्षिप्रं समाचरेत् ॥

पद्मपुराणे ।

पिण्डप्रकृतिद्रव्याण्युक्तानि ।

सक्तुभिः पिण्डदानं स्नात् सद्यैः पाचयेन वा ।

कर्त्तव्यम्विभिर्बिष्टं पिण्यान्मैत्रुदेन वा ।

पिण्यान्मेन तिसां वा भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

‘शैत्रुदेन’ इन्द्रदीपकनिष्यन्मेन पिण्यान्मेन ।

गोप्रचाराख्यं तीर्थविशेषं प्रकृत्य प्रभासखण्डे ।

पिण्डं दद्यात्स्वपित्रादेरात्मनोऽपि स्वयं नरः ।

पिण्याकेनैजुदेनापि तेनाशोद्या वरानने ॥

एवं कृत्वा ततस्तत्र इमं मन्त्रमुदौरयेत् ।

कथवाङ्मलः सोमो यमस्यैवार्थमा तथा ॥

अग्निष्वात्ता वर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ।

आगच्छन्तु महाभागा युष्माभीरक्षितास्त्रिह ॥

महीपाः पितरोगे च कुले जाताः सनाभयः ।

तेषां पिण्डप्रदाताहमागतोऽस्मि पितामहाः ॥

एवमुक्त्वा महादेवि अथ मन्त्रमुदौरयेत् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता मातामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहः प्रमाता च तथा वदुःप्रमातृकः ॥

तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ।

ऐनमोभानवे भर्त्से सोम-भौमस्वरूपिणे ॥

जीव-भार्गव-सौम्यार-राज-केतुस्वरूपिणे ।

एवं नत्वा र्चयित्वा तु इमां स्तुतिमथोजपेत् ॥

तच्च गोप्यदसामीषं चरुणा शुश्रुतेन च ।

पितृनावाह्यं तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डांश्च निर्वपेत् ॥

अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥

पितृव् मृता ये च मातृवञ्चे तथैव च ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नाम-गोत्रविवर्जिताः ।
 स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेषां पिण्डः प्रकल्पितः ॥
 उद्बन्धनमृता ये च विष-शस्त्रहताश्च ये ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
 विद्युच्चौरहता ये च तस्य पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 रौरवे चान्धतामिश्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 अमिषचवने घोरे कुम्भीपाके च ये गता ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 पशुयोनिगता ये च पत्नि-कौट-सरौष्टपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थान्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमशासकैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 जात्यन्तरमहस्त्राणि भ्रमन्ते स्वन कर्मणा ।
 मानुष्यं दुर्लभं येषां तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
 ये बान्धवाऽबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
 ते सर्वे हस्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 ये केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे दत्तिमाद्यान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥
 दिव्यान्तरिक्ष-भूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 मृता असंस्तृता ये च तेषां पिण्डस्तु मुक्तये ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।
 गुरु-श्वसुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपगता ये च जात्यन्धा पङ्गवस्तथा ॥
 विरूपा आमर्गभाशु ज्ञाताज्ञाता कुले मम ।
 तेषां पिण्डोमया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतां ॥
 प्रेतत्वात् पितरो मुक्ता भवन्तु मम आश्रितं ।
 यत्किञ्चिन्मधुमंमिश्रं गोक्षीर-घृत-पायसं ॥
 दत्तमक्षयमित्याहुस्तस्मिन् तीर्थे तु गोष्पदे ।
 एवं न्यकुमतीमध्ये गोष्पदे तीर्थे उत्तमे ॥
 दत्त्वा पिण्डांश्च विधिवत्पुनर्मन्त्रमिमं पठेत् ।
 साक्षिणः सन्तु मे देवा ब्रह्माद्या ऋषिपुङ्गवाः ॥
 मयेदं तीर्थमासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ।
 आगतोऽस्मि इदं तीर्थं पितृकार्यं सरोत्तमाः ॥
 भवन्तः साक्षिणः सर्वं मुक्तश्चाहं ऋणत्रयात् ।
 एवं प्रदक्षिणं कृत्य गोष्पदं तीर्थमुत्तमम् ॥
 विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा नद्यां पिण्डान् विमर्जयेत् ।
 गोदानं तत्र देयन्तु तदक्षणाजिनं प्रियम् ॥

आद्रभोक्तृभ्य इति शेषः ।

पद्मपुराणे पुष्करतीर्थे रामकृते आह्वे ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु दत्त्वा पिण्डान् यथाक्रमं ।

प्रेषितासु यथाशक्त्या दत्त्वा तेषु च दक्षिणां ॥

सर्वतीर्थमाधारण्येनोक्तं त्रिषुधर्मोक्तेरे ।

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विसर्जनः ।

दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्र्या दिक् या प्रकीर्त्तिता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदक्पूर्वं बलिं कुर्यादुदकान्तेऽथ वा पुनः ।

बलिं सुविदितं कुर्यादुष्णदुश्चतरं क्षिपेत् ।

परं शृङ्गाद्भवामूर्द्धं बलिं पूर्वं समुत्क्षिपेत् ॥

तीर्थश्राद्धप्रशंसा प्रभासखण्डे ।

श्राद्धपिण्डप्रदो लोके त्रिषु नेष्यति वै पितृन् ।

एकं यो भोजयन्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥

गोप्रसारे महातीर्थे कोटिर्भवति भोजिता ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तन्तत्र श्राद्धविधिस्तव ॥

श्राद्धाङ्गप्रशंसापि तत्रैव ।

गन्धदानेन गन्धाढ्यः सौभाग्यं पुष्पदानतः ।

धूपदानेन राज्याग्निः दीप्यते दीपदानतः ॥

ध्वजदानात्पापहानिर्याचाकृत् ब्रह्मलोकभाक् ।

दर्भालिला हविष्यान्नं प्रयोगे श्रद्धया कृतं ॥

अगस्त्यं भृङ्गराजस्य पुष्पं शतदलं शुभं ।

कर्पूरागुह-औषण्डं कुङ्कुमं तुलसीदलम् ॥

विश्वप्रमाणपिण्डेषु दीपद्योतितभूमिषु ।
ताम्बूल-फल-मैवेद्यैः तिल-दर्भादकेन च ।
तीर्थं सङ्कल्पितं भूत्यै तदानक्याय जायते ॥

अथ गयाआहुप्रयोगः ।

तत्र महाभारते ।

केश-ग्रन्थ-नखादीनां वपनञ्च न श्रूयते ।
श्रुतोऽन्यथा वपनं गयाआहुद्वार्यना सदा ॥
ये भारतेऽस्मिन् पितृकर्मतत्पराः
सन्भार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।
स्नानक्षयाद्यैः पितृतीर्थमागता-
स्तेषामृणं संक्षयमेव्यति ध्रुवम् ॥
वित्तशाद्यं न कुर्वीत गयां प्राप्य सदा नरः ।
वित्तशाद्यं हि कुर्वाणो न तीर्थफलभागवेत् ॥
अथ गयाआहुदीयब्राह्मणाः ।

वाराहपुराणे ।

यदि पुत्रोऽगयां गच्छेत् कदाचित्कालपर्ययात् ।
तानेव भोजयेदिदमन् ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
येषां ब्रह्मसमं म्यानं सोमपानं तथैव च ।
ब्रह्मकागतसंम्याना विप्रा ब्रह्मसमाः स्मृताः ॥
अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ।
तेषु तुष्टेषु सन्मुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥
पितृरूपान् गया विप्रान् पुत्रयित्वा समाहितः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तेषाञ्च हस्ते दत्तं वै गयायां च विशेषतः ।
 तदन्नयं भवेत्तस्य पित्राणां नात्र संशयः ॥
 न विचार्यं कुलं शीलं विद्याञ्च तप एव च ।
 पूजितैस्तेस्तु सन्तुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

गयाश्रीर्वै वसेन्नित्यं स्नानं फलवां समाचरेत् ।
 गयाश्रीर्वै सदा पिण्डमेतत् स्वर्गपि दुर्लभं ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा देवं दृष्ट्वा गदाधरं ।
 गयाशिरः परिक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

महाभारते ।

ततोनिवर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् स लभते दिव्यान् स्वर्गद्वारान् तत्स्मृतम् ॥
 सवर्णा ज्ञातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदस्य ये ।
 तेभ्यो भूय गयाभूमौ पिण्डा देया विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दौहित्रेभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सवेष्टः ।
 ये मृतास्त्रान्यजन्मानः पिण्डान् तेभ्योऽपि निर्वपेत् ॥
 तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः ।
 अज्ञातनाम गोचार्णां मन्त्र एष प्रकीर्तितः ॥
 पितृवंशसमुत्पन्ना मातृवंशे तथैव च ।
 गुरु-श्वशुर-बन्धूनां ये चान्ये बान्धवा द्विजाः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुन-द्वारविवर्जिताः ।

विरूपा आमगर्भासु ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ॥
 क्रियालोपगता ये च ये चान्ये गर्भसंस्थिताः ।
 तेभ्योदत्तो मया पिण्डो ह्यक्षयमुपतिष्ठताम् ॥

इति पिण्डदानमन्त्रः ।

अपि तच्च लिपेत्पिण्डं निधानीभूतमात्मनः ।
 आत्मनस्तु महाबुद्धे गयां यास्तु तिलैर्विना ॥
 पिण्डनिर्वपणं कार्यं मृतानास्तु तिलैः सह ।
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् तथा चान्येपि गोत्रजाः ॥
 सवर्णा ज्ञातयोमित्रा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 तेपि भूय गयाकूपे पिण्डं दद्युर्विधानतः ॥
 पुत्रेभ्यो दुहितृभ्योऽपि कनिष्ठेभ्योऽपि सर्वशः ।
 दद्यात् पिण्डं प्रयत्नेन बुद्धिमान् सुमहादितः ॥
 ते दिवं यान्ति सर्वेऽपि पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ।
 अतस्तेभ्योऽपि नियतः पिण्डं दद्यात् समाहितः ॥
 ब्रह्मण्य च छतव्रज्य गोघाती पशुपातकी ।
 सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥
 ब्रह्मव्रज्य सुरापय बाल-वृद्ध-गुरुदुष्टी ।
 नाशमायाति वै पापं गयायामनुयाति यः ॥
 आत्मजो वायवान्नोऽपि गयाकूपे यदा तदा ।
 यन्नात्मा पातयेत् पिण्डं तं मयेत् ब्रह्मशाश्वतम् ॥
 मकरे वर्त्तमाने तु ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

अथ पिण्डपातनश्राद्धादिषु यानि प्रश्नस्थानि स्थानानि उक्तानि
तेषु गयाशिरस्यविष्णुपादपूर्वकेषु पिण्डदानादिकं कर्त्तव्यं ।
भविष्यत्पुराणे ।

अनेनैव विधानेन गत्वा चोत्तरमानसम् ।
आचम्य कुण्डहस्तस्तु शिरः सिक्तास्य वारिणा ॥
अभ्रुवस्थानमध्ये तु गच्छेत्कनकसंज्ञितम्^(१) ।
तत्राचम्य शिरः सिक्ता ब्रूयादादित्यमौल्य तु ॥
गयायां शिरसो गत्वा^(२) स्नात्वा पैतामहं पदम् ।
वृष्ट्वा ज्ञानं प्रविश्याथ श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥
गयाशिरस्येतत्कुर्याच्छ्राद्ध-पिण्डौ चतुर्थके ।
पञ्चमे दिवसे गच्छेद्वटमक्षयसंज्ञकम् ॥
गयावटेपि च स्नायात् कृत्वा तर्पणमेव च ।
वटवृक्षतले श्राद्धं ततः कुर्याद्विधानतः ॥
तत्राक्षयवटो नाम चिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितृणां तत्र यद्भक्ष्यमक्षयं तद्भवेद्भुवम् ॥
वटमूलं समाश्रित्य श्राक्केनाणुदकेन वा ।
एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥
देहत्यागो निवामस्य गयायाम्नु विधीयते ।
श्राद्धं पिण्डोदके चैव पूर्वं पूर्वं प्रशस्यते ॥
उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य नदी कनकसंज्ञिता ।

(१) करकसंज्ञितमिति ख० ।

(२) मध्ये इति ग० ।

तत्र स्नात्वा प्रकुर्वीत आङ्गं पिण्डममन्वितम् ॥
 तावच्च कृतकृत्यः स्नाम्न्यते म चणैस्त्रिभिः ।
 सुषुम्णायां पुष्करिण्यां आङ्गमन्यमुच्यते ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा आङ्गं कृत्वा ततोऽब्रजेत् ।
 तीरे देवगृहस्य पितृमात्रादिकं जपेत् ॥
 उत्तरे मानसे आङ्गं ततः कुर्याद्यथाविधि ।
 कामान् म ज्ञाते दिव्यान् मोक्षोपायसु विन्दति ॥
 यत् फलं मन्त्रिण्यायां राजयसे दिवाकरे ।
 फलं तदखिलं प्रोक्ष्य गयायान् दिने दिने ॥
 अबन्धुभ्योऽथ बन्धुभ्यः कन्या-बालेभ्य एव च ।
 यन्नासा पातयेत् पिण्डं गयायां ब्रह्म तत्रयेत् ॥
 गयाआङ्गं मृतानान् पूर्णं त्वन्दे प्रशस्यते ।
 जीवतामपि वै दद्यात् पिण्डानात्मन एव च ॥
 नामन्गोत्रेषु तान् पिण्डान् दद्याच्छ्राद्धे तिलैर्विना ।
 जौषतां मृतकानां वा तिस्राः आङ्गे न गर्हिताः ॥
 यमुदित्य गयायाञ्च वृषं नीलं समुत्सृजेत् ।
 स श्रेष्ठममृते प्रीत उन्मृष्टोऽपि तथैव च ॥
 लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुष्के च पाण्डुरः ।
 तिः स्त्र-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥
 भक्षिलिष्टं रूपमस्य दृढं सर्वत्रानन्दरम् ।
 दर्शनं वृषं सम्यक् नीलं वाथ समुत्सृजेत् ॥
 यादृशं तादृशं वापि गयायां वृषमुत्सृजेत् ।

अक्षयं लभते लोकं सुखश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
 शूलेन निर्दहेत्पार्श्वे वामे चक्रेण निर्दहेत् ।
 अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नानं विधिवदुत्सृजेत् ॥
 इत्युक्तं यो गयाश्राद्धं कुर्याच्छ्रद्धयनुसारतः ।
 अतिक्रम्य स दुर्गाणि परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

द्वारवतीमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

स्नानं कृत्वा ततोदेवान् पितॄन् सन्मर्पयेन्नर ।
 श्राद्धं कुर्यात् विधानेन श्रद्धया परया युतः ।
 पश्चरन्न ततोदेवं सप्रधान्यं दिजातये ॥

तथा ।

तर्पयेत् पितृदेवांश्च मनुष्यांश्च यथाहते ॥
 ततः श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां श्रद्धयन्त्यतः ॥
 दद्याच्च दक्षिणान्तश्च विज्जिज्ञायं विवर्जयेत् ।
 विशेषतः प्रदेयानि फलानि रसवन्ति धरे ।
 देयौ श्यामाक-नीवारौ विद्रुमं अजिनानि च ।
 सप्रधान्यं शालयश्च सकवश्च गुडैर्युताः ॥
 गन्ध-माल्यानि ताम्बूलं वस्त्राणि च तथा पयः ।
 सफलं जम्ब मर्त्यस्य जीवितश्च सुजीवितम् ॥

विरजमधिकृत्य वाराहपुराणे ।

तत्र स्नानश्च दानश्च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।
 अमासे अदिने तत्र पितॄणां पिण्डपातनात् ।
 निरयादुद्धरण्ध्रे कुलकोटिं न संशयः ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रत्यागतस्याय गृहं पुनस्तु
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
एवं क्षुर्वेत्तस्य तीर्थायदुक्तं
फलमन्तु स्यान्नात्र सन्देहकोऽस्ति ॥

इति तीर्थआहुतप्रयोगः ।

अथेष्टापौर्णिककर्मशुद्ध्यर्थं-गोष्ठ्यद्वैविकयाचार्थ-पौष्टिककाम्य-
आहुतानां प्रयोगः ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

इष्टापूर्त्तादिके आहुतं दृष्ट्वाहुतवदाचरेत् ।

पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च नीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने आहुतं कर्माङ्गं दृष्ट्वावत्कृतम् ॥

आह प्रचेता ।

क्रियते शुद्धये तस्य ब्राह्मणानाम् भोजनं ।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं आहुतं पार्वणवत्कृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

गोष्ठ्यां यत् क्रियते आहुतं तत् गोष्ठ्यं आहुतमुच्यते ।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

व्योत्तरे ।

उत्पातादिनिमित्तेषु नित्यआहुतं सदैव तु ।
देवांश्चन्द्रिष्य विशादीन् प्रदद्याद्भिज्जभोजने ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कार्यं दैवश्राद्धं तदुच्यते ॥

कूर्मपुराणे ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमं ।

आर्षेण तु विधानेन यद्यादृष्टं यद्याश्रुतं ॥

पूर्वेद्युः कृतसङ्कल्पः पूजयित्वा पितृन् सुरान् ।

ऊतशेषभुगव्ययो ब्रह्मचारौ च भूश्रयः ॥

अपरेद्युः शुचिः स्नातः कृताशौः कृतमङ्गलः ।

अभिवन्द्य गुरून् दृढान् ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

प्रतिष्ठेत् सुमना भूत्वा दृष्टान् देवाननुस्मरन् ॥

स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

स्थानं प्रदक्षिणीकृत्य वाग्यतः सुसमारित् ।

नियतो नियताहारी गच्छेच्चैव ततः पथि ॥

महाभारते ।

गृहे श्राद्धं प्रकुर्वीत सम्यक् सङ्कल्प्य बुद्धिपान् ।

पितृतीर्थं समुद्दिश्य सङ्कल्प्य पितृसन्निधौ ॥

प्रतिपदं पराश्रयं कलिच्चैव द्विजोत्तम ।

वर्जयेत् कुत्सितानन्यान्वासाधूनापि सत्तम ॥

आह धर्मः ।

यात्राश्राद्धं नरः कुर्वन् विधिना पार्वणेन तु ।

अमाध्वनियमं मुक्ता कुर्यात्सर्वं समाहितः ॥

गयामधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेधं ग्रामस्यापि प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरङ्गत्वा आहुशेषस्य भोजनम् ।

कृत्वा प्रतिदिनङ्गच्छेत् प्रतिपद्विवर्जितः ॥

अथ आहुदिन एव ग्रामान्तरङ्गत्वा आहुशेषस्य भोजनमित्ये-
तस्यार्थस्य गयाधिकारेणाभिहितस्य पूर्वप्रदर्शितकूर्मपुराणवचनप्रति-
पादितस्य आहुत्तरदिनप्रस्थानस्य गयायाचाव्यतिरिक्तविषयत्वमवश्यं,
असाध्वनियमं मुक्त्येतत् धर्मवचनं सामान्याभिधाधिवचनत्वात्
गयातीर्थविषय एवोपसंह्रियत इति विवेकः ।

पारस्करः ।

शरीरोपचये आहुमर्थोपचय एव च ।

पुण्यार्थमिति तत् प्रोक्तं आहु पार्षणवत् कृतम् ॥

‘शरीरोपचये’ शरीरोपचयार्थं भेषजप्रयोगात् पूर्वं, ‘अर्थोपचये’
अर्थोपचयोपायभूतकृत्याद्यारम्भात्पूर्वं ।

बृहद्वातातपः ।

कामादभिहितकृत्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्षणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमं ॥

अथ विश्वेदेवाख्यो विशेषो देवताप्रकरणे दर्शितो वेदितव्यः ।
इतीष्टापौर्निककर्मङ्गशुद्ध्यर्थगोष्ठ्यर्देविकयाचार्यपौष्टिकआहुप्रयोगः ।

दीनदैन्यौघदलनं येन हेमाद्रिणा कृतम् ।

प्रेतदम्निकरङ्गं सर्वलोनाधुनोच्यते ॥

अथ प्रेतदम्निकराणां तिलोदकपिण्डआहुदीनां प्रयोगः ।

तत्र तावत्तिलोदकस्य, आह याज्ञवल्क्यः ।

सप्तमाहमाहपि ज्ञातव्योऽभ्युपगन्धपः ।

अपनः श्लोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥

‘ज्ञातयः’ सपिण्याः समानोदकाश्च, सप्त वा दश वा दिनानि यावत् ‘पितृदिङ्मुखाः’ इच्छिणाभिमुखाः, स्नातुञ्जलस्य प्रेताय दातु-
मपोऽभ्युपेयुः गत्वा चापनः श्लोशुचदघमिति कुत्सकृष्टयाग्निदेवत्यया
गायत्र्या स्नातोदकं दद्युः ।

अज्ञातिव्यतिदेशमाह याज्ञवल्क्यः ।

एवं मातामहाचार्य-प्रेतानां चोदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रप्ता-स्वस्त्रीय-मसुरत्विजाम् ॥

मातामहादीनां प्रेतानां दौहित्रादिभिः पूर्वोक्तेन प्रकारेणो-
दकक्रिया कार्या, सखिप्रभृतीनां कामोदकं कुर्यात्, सद्युदकं दातुं
कामयते तदा दद्यादित्यर्थः । ‘प्रप्ता’ अकृतविवाहदौहित्रादिः ।

पारस्करः ।

कामोदकमृत्तिकश्शूर-सखि-मातुल-भागिनेयानां उदकदान-
धर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

सकृत्प्रसिञ्जत्युदकं नाम-गोत्रेण वाग्यतः ।

उक्तमन्त्रकेषु दिनेषु प्रत्यहं सकृदेकवारं ज्ञात्यादय उदकं नाम-
गोत्राभ्यां वाच्यमाः प्रसिञ्जेयुः ।

कात्यायनः ।

अद्यानापक्षमेत्यापः^(१) सर्व एव श्वस्युशः ।

(१) ‘अद्यानापक्षमेत्यापः’ इत्यर्थं पाठः सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एकत्रैव
एव वर्तते, परस्परं न समीचीनः ।

स्नात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ।
गोत्र-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यहं वदेत् ।
दक्षिणाद्यान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥

विष्णुपुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावद्वृजुर्धैः पितृक्रिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दिगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥

निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभिगम्यासु
मवाससेा निमज्जनङ्गुर्युः प्रेतस्योदकस्य निर्वपणं कृत्वेकस्य पिण्डङ्गुशेषे
दद्युः ।

वसिष्ठः ।

सथोत्तराभ्यां पाणिभ्यां उदकक्रियां कुर्वीरन् अयुग्मान् दक्षिणा-
मुखाः ।

वैजवापायनः ।

उदकान्तङ्गत्वा सकृदुन्मज्ज्यासु सव्यपाणेः कनिष्ठिकया विसि-
खन्ति कनिष्ठयापमिति तस्मिंस्त्वेकमुदकाञ्चलिं प्रेताय दद्युरसुशेषे
स्त्रधेति ।

हारीतः ।

निकम्य संस्कृत्यापो गत्वास्नाद्यासौ दृष्यतामित्युदकाञ्चलिं
निनयन्ति ।

पैठीनसिः ।

मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिमुखस्त्रीमुदकाञ्चलीन् निनयेत् ।
प्रावप्रभृत्येकादशादे विरमेत् ।

प्रचेताः ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्विह्वस्तु कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ॥

गौतमः ।

प्रथम-द्वितीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रियाः ।

प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्थं नोद्धर्षयेद्युद्धकास्ते प्रसि-
द्धेयुरपसव्यं यज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदमुखाः
प्राङ्मुखा राजन्य-वैश्याः ।

विष्णुः ।

यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डश्च दद्युः ।

शङ्करः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्थं नोद्धर्षयेरंस्ते प्रसिद्धे-
रन् सकृत् प्राग्दक्षिणाभिमुखा राजन्य-वैश्यावप्येवमेवापसव्यं वासो-
यज्ञोपवीते कृत्वाञ्जलिना वसते तत उदकमित्युक्त्वा तस्मादुत्तीर्थं
प्रेतसंसृष्टानि वासांसि परित्यज्य परिदधुरन्यानि, अञ्जलीनां सञ्ज्ञा-
विधानाधिकसञ्ज्ञाविधानं प्रेतोपकारातिशयार्थमिति मन्त्रव्यं ।

रामायणे जलदानवाक्यं राम आह ।

इदं पुरुषशार्दूल विमलं दिव्यमन्यम् ।

पितृलोकेषु पानीयं महत्सुपतिष्ठता ॥

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यं तु सचेत्तन्नु ज्ञानं सर्वमसापहम् ।

ततः पाषाणपृष्ठे तु सर्वैर्देयं तिलोदकम् ॥

प्रेतस्य सपिण्डैर्दक्षिणामुखैर्जलाशये कृतापसवैः सकृदेव क्षाल्या
पाषाणस्योपरि प्रेतोद्देशेनाञ्जलिना पितृतीर्थेन तिलोदकं देयं ।

एकैकेन तु देयास्तु विप्रायाञ्जलयोदश ।

द्वादश क्षत्रिये देया वैश्याय दशपञ्च च ।

चित्रत् शूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिं गताय च ॥

अपसव्यं क्षत्रित् कृत्वा वस्त्र-यज्ञोपवीतकैः ।

दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयस्तस्याञ्जलिचयम् ॥

वामाङ्गुष्ठप्रवाहेण भूमावेवाथवा क्षत्रित् ।

अमावसुकगोचस्तु प्रेतक्षुण्णत्विदं पठन् ॥

अथन्तु महापातकरहिताय तिलोदकदानप्रकारः । पतिताय तन्य-
एवोच्यते ।

पतितस्य तु कारुण्याद्यक्षुप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स तु दासीं समाह्वय सर्वणी दत्तवेतनां ॥

अशुद्धघटहस्तान्तु यथाटुनं प्रवीक्ष्यपि ।

हे हामि गच्छ मूर्खेन तिलानामय सत्वरं ॥

तोयपूर्णं घटस्तेमं सतिलं दक्षिणामुखौ ।

उपविष्टा तु वामेन चरत्तेन ततः क्षिप ॥

कीर्त्तयेद्भृतसंज्ञानं पिवेति च वदेत्सुहृत्तः ।

निश्चस्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ।

एव कृते भवेत् दक्षिः पतितायां नचान्यथा ॥

इति पतिताय तिलोदकविधिः ।

तिलोदकप्रशंसा चादित्यपुराणे ।

यथा योधसहस्रेण दतोरानुगच्छति !

तदन्तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥

अथ प्रेतपिण्डप्रयोगः ।

तच्च दन्ततिलोदकेषु गृहमागतेषु ज्ञातिव्याह शङ्कः ।

दूर्वा प्रवालमग्निं वृषभस्रासभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा
पश्चात् प्रविशेयुः ।

प्रेतपिण्डं प्रकृत्याह, शुनःश्रेफः ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।

बहुप्रचेताख्याह ।

द्वारदेशे प्रदातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

आदित्यपुराणे चोक्तं ।

द्वारदेशेषु दातव्यो न देवायतने कश्चित् ।

एवञ्च देवतायतनस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः पिण्डोदात्तश्च
इत्यनुवृत्तावस्मिन्नेव पुराणे ।

शुचौ तु देशे नद्यां वा जीर्णतोये प्रवाहयेत् ।

पद्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानम् दादद्वाहं समाचरेत् ।

पायेयन्तस्य तन्मोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥

वाराहपुराणे ।

स्वच्छिन्नप्रेतभागम् दद्यात् पूर्वाह्न एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसङ्कल्पं नाम-गोषेण सुन्दरि ॥

पश्चादन्नं गोचाणि सकुल्यास्त्रैकभोजनाः ।

न दद्यादन्यगोत्राय भुञ्जते यत एकतः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतकार्येषु माधवि ।

एवं दत्तेन प्रीयन्ते प्रेतलोकगता नराः ॥

कूर्मपुराणे ।

दशाहं बान्धवाः स्नात्वा सर्वे चैव सुसंयताः ।

पिण्डं प्रतिदिनन्दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रेतैर्भूतस्य सततं भुवि पिण्डजलं तथा ।

सतिलं सकुशं दद्यादहिर्जलसमीपतः ।

ब्रह्मपुराणे ।

यामार्दह्य कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।

पिण्डदानं दद्याद्वाहिनि प्रेताचारणमाश्रितैः ॥

अरण्ये पिण्डदानं मोक्षाय क्रियते यदि ।

तदा रौरवमायाति प्रसीतः प्रथमेऽहनि ॥

पुष्कामशं त्वपरे महारावं तृतीयके ।

तामिस्रास्थं चतुर्थे तु प्रधात्यपि सुदारुणं ॥

पञ्चमे बान्धवामिस्रं षष्ठे घोरस्य सुप्रभं ।

अमेध्यपूयसमूर्णं सप्तमेऽहनि पातकं ॥

अक्षिपचवर्गं घोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।

महाराौरवसंज्ञं नवमे याति मानवः ॥

अवीचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणं ।

तण्डुलैः मकुभिः शार्कैः फलैर्वा अद्भुतया ततः ।

देश-कालानुसारेण कुर्यात् प्रेतस्य तर्पणं ॥

आह विष्णुः ।

यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय दिवसे पिण्डो देय एकक्रमेण हि ।

आह शातातपः ।

व्यहशौचस्य द्वासेऽपि पिण्डान् दद्याद्द्वयैव तु ।

पिण्डमेकमथ आह्ने सम्प्रदद्याद्यथाविधि ॥

तत्र व्यहशौचे दशपिण्डदानप्रकारमाह पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्तथः पिण्डाः समार्हितः ।

द्वितीये चतुरोदद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ।

चौत्सु दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादिशालनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे तु सप्तशौचविषये युगपद्दशपिण्डदानं ।

व्यहशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि ।

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥

जात्युक्ताशौचतुन्यांस्तु वर्णानां कचिदेव हि ।

देशभर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि ॥

देयस्तु दशमः पिण्डो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि ।

वैश्यानां पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मामि पूर्णेऽङ्गि दीयते ॥

पारस्करः ।

ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु कचिद्ये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शुद्धे चिंशप्रकीर्तिताः ॥

उक्तसङ्ख्यायामसर्थान् प्रति सङ्ख्यान्तरमाह,

स एव ।

प्रेतेभ्यः सर्ववर्णैभ्यः पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

आहुकर्मणि सम्प्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ॥

आह प्रचेताः ।

असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात् संस्कृतानां कुशेषु ।

शुनःपुष्कः ।

फल-मूलैश्च पथसा ज्ञाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रक्तु दर्भेषु पिण्डन्दलिणतां हरेत् ॥

तृष्णीं प्रसेकं पुष्पञ्च धूपं दीपं तथैव च ।

शालिना सक्तुभिर्वापि ज्ञाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव दद्याद्दशहिकं ॥

भविष्योत्तरे ।

ओदनामिश्र-सक्तूनां ज्ञाक-मूल-फल-दिपु ।

प्रथमेऽहनि यद्व्याक्तदद्यादुत्तरेऽहनि ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोचः सगोचो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् स दशाहं समापयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमेऽहनि योदद्यात् प्रेतायासं समाहितः ।

अन्नं नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

भविष्योत्तरे ।

गृहद्वारे श्मशाने च तीर्थे देवगृहे तथा ।

यत्राद्योदीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ॥

आह प्रचेताः ।

नवान्यादाय भाण्डानि आलोकं चरुं तथा ।

तोयार्थन्तु ततोगच्छेद् गृहौत्वा पुरुषं पुरः ।

गृहौतलकुटं मार्गात् सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

ततो गृहं सम्प्रविशेत् प्रेतस्याहृत्य तण्डुलान् ।

तेषां प्रसूतिमादाय कर्त्तव्यं पिण्डकर्म तु ॥

त्रिः प्रक्षाल्य तु तान् सम्यक् चरुं सम्यादयेत्ततः ।

तं सम्याद्य समादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ॥

दक्षिणायांश्च दर्मांश्च स च वै दक्षिणामुखः ।

पिण्डं कृत्वा समुद्धृत्य नाम्ना गोत्रेण चार्पयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

तिलमिश्रेषु दर्भेषु कर्त्ता वै दक्षिणामुखः ।

नाम-गोत्रप्रमाणेन दद्यात्पिण्डं त्वमन्त्रकम् ॥

आह मरीचिः ।

प्रेतपिण्डं त्रिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः पयतमानसः ॥

आदित्यपुराणे ।

पिण्डश्चैव स्वधाश्चैव न प्रयुज्जीत कर्त्तुं चित् ।

अनुशब्दं तथापेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्^(१) ।
 उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुच्चरेत् ॥
 तूष्णीं धूपं प्रसेकञ्च दीपं पुष्पं तथैव च ।
 अशुद्धस्त्रिषु वर्षेषु ददन्दद्यान्न संशयः ॥

शातातपः ।

वाग्यतः प्रयतस्येव तिष्ठेत् पिण्डस्य मन्त्रिधौ ।
 ततो वाप्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेत्ततः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मृण्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुमंयतः ।
 लकुटं सर्वदुष्टघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
 ततश्चोक्तपूर्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्दिशि ।
 तण्डुलं प्रसृतिं तत्र चिः प्रक्षाल्य पचेत् स्वयम् ॥
 सपवित्रैस्त्रिलोमिश्रं कृमि-केशविवर्जितम् ।
 द्वारोपास्ते ततः क्षिप्वा सुशुद्धां गौरमृत्तिकां ॥
 तत्पृष्ठे प्रस्तरेद्भान् याम्यायान् देशसम्भवात् ।
 ततोऽवनेजनं दद्यात् संस्मरन् गोत्र-नामनी ॥
 तिस्र-सर्पिमधु-क्षीरैः संस्मरन् तत्रसेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डान् दक्षिणाभिमुखस्वितः ॥
 फल-मूल-गुड-क्षीर-तिलैर्मिश्रन् कुचचित् ।
 अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दक्षिणोद्यैश्च ब्रौतलीः ॥
 ऊर्णातन्मयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।

(१) विसर्जयेदिति ग० ।

प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयी शिष्टा ।
 तावत्तत्सम्युखं तिष्ठेत् पिण्डं तोये क्षिपेत्ततः ॥
 एकस्तोयाञ्जलिस्तैव पात्रमेकस्य दीयते ।
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्रथा ॥
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे च सप्तमे सप्त एव च ।
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशन्नोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥
 एकादशेन्द्रियवधाः सन्ति बुद्धिवधैः सह ।
 सर्वेषामेव भूतानां परलोकसमक्रमे ॥
 प्रेतभागवतानाम्, रौरवादिषु वर्त्तताम् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिस्त्रैभिः पात्रैरञ्जलिभिस्तथा ।
 एकादशैवेन्द्रियाणि पूयन्ते शास्त्रदर्शनात् ॥

बृहद्गतातपोऽपि ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रक्षिपेत् प्रेतकारणात् ।
 तावद्बुद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते ॥
 पिण्डस्योदकदानस्य च फलमुक्तमादित्यपुराणे ।
 स्वगोत्रा वान्यगोत्रा वा स्त्रियश्च पुरुषास्तथा ।
 प्रेतास्तु पिण्डसम्पन्ना मुच्यन्ते तेन कर्मणा ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ते कालक्षेपेण सर्वदा^(१) ॥

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानम् कर्तुं शक्नोति ये नराः ।
 निष्कमन्ति गृहात्ते तु ज्येष्ठद्वत्वा पुरःसरम् ॥
 ब्रह्मान् पुरःसरान् कृत्वा प्रविशन्ति गृहम् ते ।
 उल्लङ्घ्य शस्त्र-पाषाणौ प्रविशन्ति गृहं क्रमात् ॥
 एकाहं दारदेशे तु जलपात्रं निधाय च ।
 क्षीरं पात्रञ्च कारुण्यात् प्रेतायेति विनिश्चयः ॥
 प्रेतास्मिन् शीतले तोये स्नाहि दुग्धं ततः पिव ।
 इति जल्पंस्तिराचक्षु भक्तमुष्टिं क्षिपेत्तथा ॥

आह शातातपः ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यक्षीरञ्च मृन्मये ।
 'आकाशे' भुमेरन्यत्र शिखादौ, प्रेतमुद्दिश्य जलक्षीरञ्च पृथक्
 पृथक् मृन्मये पात्रे प्रथममहोरात्रं स्थापयेदित्यर्थः ।
 अत्र दिनसङ्ख्याधिक्यमुक्तं पद्मपुराणे ।
 यस्मात् प्रेतपुरीं प्रेता द्वादशाहेन नीयते ।
 गृह-पुत्र-कलत्रञ्च द्वादशाहं प्रपश्यति ॥
 तस्मात्स्त्रियतमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ।
 सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ॥

स्थापयेदिति शेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
 खण्डे आडकल्पे तीर्थआडप्रयोगप्रकरणम्
 नाम ऊर्ध्वविंशोऽध्यायः ॥ • ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ प्रेतहस्त्रिकरआङ्कादीनां प्रयोगप्रकरणम् ।

तत्र दशपिण्डनिष्पाद्यावधवा ब्रह्मपुराणे ।
शिरस्त्राद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीये तनुकर्णाक्षिनासिकास्य समासतः ॥
गलाम्य-भुज-वल्गुभिः तृतीयेन यथाक्रमम् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभि-लिङ्ग-गुदानि च ॥
ऊरू जङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन च सर्वदा ।
सर्ववर्माणि षष्ठेन सप्तमेन च नाड्यः ॥
दक्ष-लोमान्यष्टमेन पूर्णत्वं क्षुद्रिपर्ययः ।
जायते नवमेनाथ दशमेन तथा क्रमात् ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्द्धा प्रजायते ।
चक्षुषौ श्रोत्र-नासश्च द्वितीयेऽहनि जायते ॥
भुजौवक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।
हृदयं कुक्षिरुदरं प्राणस्यानस्रतुर्गुणम् ॥
कटिस्थानं गुदं स्निग्धं पञ्चमेऽहनि जायते ।
ऊरू षष्ठे तु विशेयौ सप्तमेऽङ्गुल्यस्तथा ॥
पादौ तु नवमे ज्ञेयौ दशमे वीर्य-चक्षुषौ ।

२० अ० ।] आहुकल्पे प्रेतवृत्तिकरआहुतीनां प्रयोगप्रकरणम् । १५६०

आदौ विग्रहसुत्यसं तथा चैव शुभाशुभम् ॥

दशाहे प्रेतपिण्डेन ज्ञानं प्रेतेषु जायते ।

दशाहा-क्रियते यस्मात् नामादिग्रहणक्रिया ॥

संश्रवं नाममात्रेण नामतो जीवमंशकम् ।

नाममात्रप्रतिष्ठा तु अविनष्टे विदुर्बुधाः ॥

अथ प्रेतआहुतीनां प्रयोगः ।

तच्च तावत्संवत्सरकालां एषां च सङ्ख्याधिकारकाला; पूर्वमेव
प्रतिपादिताः । प्रयोजनत्वाद् व्याघ्रपात् ।

देयानि वेद्यमशुद्धयै नवआहुति यज्यतः ।

ततः प्रेतविशुद्धयै मृताहनि तु वत्सरम् ॥

‘तत इति नवआहुतीन्तरकालं । मासि मासि मृताहे यावत्
संवत्सरं प्रेतत्वविशुद्ध्यर्थं आहुति देयानीत्यर्थः ।

वृद्धवसिष्ठस्त्वाह ।

असंख्या तु नवआहुतं प्रेतत्वान्तु न मुच्यते ।

अर्वाकृ द्वादशाहस्य लब्धा तरति दुष्कृतम् ॥

अनेन नवआहुतीनामपि प्रेतत्वविशुद्धिः प्रयोजनमित्युक्तं भवति ।
‘दुष्कृतं’ प्रेतत्वे तु भूतं, द्वादशाहस्यार्वाक मृताहमारभ्यैकादशाहान्तं
आहुति लब्धा तरति । अनेन द्वादशाहात्पूर्वं क्रियमाणानां आहुतीनां
नवआहुतसंज्ञकत्वमपि गम्यते ।

प्रेतआहुतदत्तेषु प्रेतत्वमुक्तिर्न भवतीत्याह यमः ।

यस्यैतानि न दत्तानि एकोद्दिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं स्मिरं तस्य दत्तैः आहुतैरपि ॥

‘पिशाचत्वं’ प्रेतशब्दवाच्यप्राणिरूपत्वं ।

भविष्यत्पुराणे त्वधोगतिनिवृत्तिप्रयोजनमुक्तम् ।

नवश्राद्धं चिपलं च षण्मासं मासिकानि च ।

न करोति सुतो यस्तु तस्याधः पितरो गताः ॥

तथोत्तरश्राद्धाधिकारोऽप्येषां प्रयोजनमित्यपि तत्रैवोक्तं ।

नवश्राद्धादिश्राद्धानि न कृतानि तु यस्तु वै ।

माधिकारी भवेन्नत्र मास-षण्मासिकाष्टके ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नवश्राद्धानि कुर्वीत प्रेतोद्देशेन यन्नतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन नान्यथा तु कदाचन ॥

आह कागलेयः ।

शावे तु सूतकं चेत्स्यान्निशाशौचे तथैव च ।

नवश्राद्धानि देयानि यथाकालं यथाक्रमं ॥

अत्र क्रम-कालौ पूर्वमेव कालप्रकरणे दर्शितौ । नवश्राद्धेषु केषा-
श्चित्पदार्थानामननुष्ठानमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

अनुदकमधूपञ्च गन्धमाख्यविवर्जितम् ।

नवश्राद्धममन्वञ्च पिण्डोदकविवर्जितम् ॥

‘अनुदकं’ अनर्थ-पिण्डोदकमवनेजन-परिषेचनरूपं ।

तथा ।

एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

नाग्नौकरणमन्वञ्च एकञ्चाय तिलोदकम् ।

अनूद्दिष्ट्य तु प्रेताय सर्वैव प्रदद्यते ॥

२० अ० ।] आह्नकस्थे प्रेतदतिकरआह्नादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १५६६

अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्त्यस्तु विष्टजेदेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते ।

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणात् प्राक्तनैकोद्दिष्टविषयमेतदिति सङ्गभिर्याख्यातम् ।
प्रेतायेत्यनेन प्रेतशब्दोऽत्र प्रयोक्तव्यो न तु पितृशब्द इत्युक्तं भवति ।

आह्नापस्तम्भः ।

नैमित्तिकं आहुं बर्हिर्धामात् शुचयः शुषौ देशे संस्कुर्वन्ति । तत्र
नवानि द्रव्याणि धैरस्रं संस्क्रियते येषु च भुज्यते तानि भुक्त्वज्ञो दद्यात्
समुदितांश्च भोजयेन्न तावदुणायोष्किष्ठं प्रयच्छेदेवं संवत्सरं तेषां
उत्तमलोहेनाजेन कार्यं मानस्य कारयेत् प्रतिच्छन्ने तस्योत्तरार्द्धे
ब्राह्मणान् भोजयेदुभयान् पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानानात्मनेव पितृ-
नित्युपदिशन्ति । कृताहुतामत ऊर्ध्वं आहुतेन तस्मिं हि वेदयन्ति पितरः ।

नैमित्तिकशब्देन प्रेतआहुन्युच्यन्ते ।

अतएवाह गालवः ।

दाहादारभ्य दातव्यं आहुं नैमित्तिकं बुधैः ।

नियमाद्वत्सरं यावदिति गालवभाषितम् ॥

नवआहुशेषमस्रं यजमानेनान्येन वा न भोक्तव्यमिति ।

आह्नाङ्गिराः ।

नवआहुषु यष्किष्ठं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।

दस्यत्योभुङ्क्विष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥

का तर्हि नवआहु शेषस्य प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या इत्यपेक्षायामाह
देवः ।

एकोद्विष्टेषु शेषेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत्^(१) ।

ततः कामन्तु भुञ्जीत स्वयं मङ्गलभोजने ॥

नवश्राद्धमंजकेष्वेकोद्विष्टेषु शेषं श्राद्धभोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समर्पयेत् । तदनुज्ञया जलादौ वा प्रक्षिपेत् न तु स्वयं भुञ्जीत न चान्यं कमपि भोजयेत् । 'ततः' तदनन्तरं क्रियमाणे, 'मङ्गलभोजने' मावत्सरिकादौ, श्राद्धशेषं ज्ञात्यादौ भोजयेत् । स्वयं यजमानो भुञ्जीत । श्राद्ध-शेषादन्येनास्त्रेण तु जाति-दौनानायादयो भोजनीयाः । तथा च नवश्राद्धान्यभिधायोक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यन्त नरैः श्राद्धं दश-कालानुरोधतः ।

सपिण्डान्त मजातैभ्यास्तथान्येऽपि बुभुक्षिताः ।

दौनानायाश्च ह्यपणास्तथान्नमुपभुञ्जते ॥

अज्ञातिना तु भुक्तऽभिसन्ने प्रायश्चित्तमण्यैर्वोक्तं ।

द्वाम्यान्तु तप्तकच्छाभ्यां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिनाम् ।

तृतीये पञ्चमं स्नानं कर्त्तव्यं नवमे तथा ।

इति नवमंशकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

अथैकादशहिकानां श्राद्धानां प्रयोगः ।

तत्र कूर्मपुराणे ।

एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।

द्वादशे वाहि कर्त्तव्यं अनिन्द्येय्यं वारुणि ॥

एकं पवित्रमेकोऽर्थः पिण्डपात्रन्तर्यैव च ।

(१) समर्पयेदिति ग० ।

एवं मृताङ्गि कर्त्तव्यं प्रतिमामन्तु वत्सरम् ॥

पद्मपुराणे ।

ततस्त्वेकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।
 गोत्रादिसृतकान्ते च भोजयेद्युजोद्विजान् ॥
 द्वितीयेऽङ्गि पुनस्तददेकोद्विष्टं समाचरेत् ।
 आवाहनाग्नौ करण-देवहौनं विधानतः ॥
 एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो विधीयते ।
 उपतिष्ठन्तां तदति देयं पश्चात्तिलोदकं ॥
 स्वदितं द्विकरे ब्रूयाद्विमर्गं चाभिरम्यताम् ।
 शेषं पूर्ववदत्रापि कार्यं वेदविदो विदुः ।
 अनेन विधिना सर्वमनुमासं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजः ।
 सृतकान्ते गृहे आहुमेकोद्विष्टं प्रचक्षते ॥
 द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपते च ततः परम् ।
 मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विज ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्विष्टं गृणुष्व तत् ।
 देवहौनन्त्यैकार्घ्यं तथैवैकपवित्रकम् ॥
 आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौ करणवर्जितम् ।
 प्रेतस्य पिण्डमेकस्य दद्यादृच्छिष्टमन्निधौ ॥
 तिलोदकक्षापमयं तन्नामस्मरणान्वितम् ।

अक्षय्यममुकस्येति स्थाने चैवोपतिष्ठताम् ॥

इति ब्रूयात् प्रयत्नेन कर्त्ता विप्रविमर्जने ।

अभिरम्यतामिति ब्रूयात् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्मृ च ।

प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सुरान्नरैः ॥

बोधायनसूत्रे ।

अथैकोद्दिष्टेषु माग्नौकरणं नातिअयणं न पूर्वं न देवं न धूपं न दीपं न स्नाधा-नमस्कारौ मात्रापूपं सर्व्वं सिद्धं समानोपायुग्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचालितपाणिपादानप आचमय्य दर्भापकृत्रेष्वाग्नेषु उपवेश्य सर्व्वस्मात् सकृत् सकृत् समवदायाभिघार्य्य दक्षिणतो भस्ममि-
आनङ्गाराग्निं तेषु जुहुयात् । प्रेतायामुष्मे यमाय स्नाहेति तद्भुतमकृतस्य हवत्यमुष्मे हस्तिरस्त्वित्यर्पा प्रतिग्रहणं विसर्जनं सामुष्मा-
उपतिष्ठत्यनुद्दिश्य येस्वेव पिण्डदानं हव्यस्वेति संचालनं हस्तिर-
स्त्विति विसृजेत् । नमोऽस्तु हस्तिरितीतरेषां प्रतिवचनं प्रेतस्य
द्वितीयाप्रभृतिब्राह्मणैरेकोत्तरवृद्धिरादशाष्टादत्र नवं विष्प्रिष्टतैका-
दश्यां आहुं हतीये पक्षे द्वितीयं सन्ततमेकैकेमेकादशमासान्नयन्ति
तद्वादशमासमभ्यारोहति

बोधायनः ।

एकोद्दिष्टं च एव स्याद्वादशेऽहनि वा पुनः ।

अथवोर्द्धमयुग्मे तु कुर्वीताश्च स्वशक्तिः ॥

अर्द्धमासेऽथ मासे वा ऋतौ संवत्सरेऽपि वा ।

निमन्त्रणम् पूर्व्वद्युर्देवमग्नौ हतिस्रथा ॥

न स्नाधाभ्रावणापूप-धूप-दीपौ नमष्कुतिः ।

अग्निं समृध्य पर्युक्ष्य परिक्षीर्य च सादयेत् ॥
 दर्वीमौदुम्बरीमाञ्जल्यालीञ्च सुवमेव च ।
 पात्रीञ्च प्रोक्षणीञ्चैव तिलोदकवरन्मथा ॥
 प्रोक्ष्यैतत् सद्दिशेषान्नमानीयाजं निरूप्य च ।
 अधिश्रित्य च पर्यग्नं कृत्वा तदभयं ततः ॥
 सुवन्दर्वी च समृज्य तन्मसुदास्य धारितम् ।
 कृत्वा तिलोदकं पुंसां स्त्रीणाधोदितमन्त्रवत् ॥
 पितृशब्दे विप्रेभ्योऽपि स्वधावर्जन् सर्वतः ।
 प्रेतमावाह्य विप्रांश्चाणुपशेय्य निमग्न्य च ॥
 अमुष्मै दम्भिरस्त्वेवं तिलोदकमिदार्पयेत् ।
 दम्भिरस्त्विति चान्योऽपि ब्रूयादन्वाप्यन्नदृते ॥
 करिष्यामीत्यनुज्ञाय कुर्वन्नेति च चोदितः ।
 उपस्तीर्याथ दर्शान् सर्वश्रेष्ठः सकृत् सकृत् ॥
 अभिघार्याथ जुहुयादङ्गारान् भस्ममिश्रितान् ।
 पृथग्दक्षिणतः कृत्वा प्रेतायेत्यादिना ततः ॥
 अपि मृश्यान्मूढान् निक्षिप्यानुदिशेत्ततः ।
 अमुष्मा उपतिष्ठन्स्वित्थं मन्त्रैः समीक्ष्य तान् ॥
 भुक्तावान्तेषु कृत्वा च स्तदितञ्च तिलोदकम् ।
 विकीर्यैत्सिध्य दत्त्वा च दक्षिणामुदिते न्यथे ॥
 अभिवाद्य तु तान् ब्रूयात् दम्भिरस्त्विति तेऽपि च ।
 अन्तु दम्भिरिति ब्रूयुरनुज्ञानान्तमाचरेत् ॥
 अनुज्ञातोऽश्वश्रेष्ठेण पिष्टं दत्त्वा पशिष्य च ।

तथ्यस्वेत्येतमादाय पिण्डमुच्छिष्टमेव च ॥

अपामन्ते तदुत्सृज्य स्नात्वा गच्छेद्गृहान् प्रति ।

पुण्याहमुक्तदीपञ्च पूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥

गृहद्वारे स दृष्ट्वाश्वं शेषं भुञ्जीत कामतः ।

चत्रियस्नातमात्रस्तु स्पृशेद्वाहनमाहितम् ॥

वैश्वः प्रतोदं रस्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।

ऐकोद्दिष्टान्त एवायं संस्कर्त्ता मुच्यते त्वघात् ॥

तृतीये पञ्च आयाते कुर्यादेव द्वितीयकम् ।

मामि मामि च कामन्तु नष्टे पूर्णं कथञ्चन ।

वत्सरे वत्सरे केचित् कुर्वन्तेऽस्य मृताहनि ॥

दृष्टप्रचेताः ।

न पैतृकोजपः कार्यः स्वदितञ्च नोदाहरेत् ।

वक्तृचगृह्यपरिशिष्टे ।

एकोद्दिष्टपिण्डे अनुशब्दो न विद्यते पितृशब्दं न कुर्वीतेति ।

मृगः ।

एकोद्दिष्टे कुशाः समूला इति सकृदाच्छिन्ननिषेधः । अग्नेजनं प्रत्यग्नेजनं कुर्यात् । धूप-चन्दन-मान्यादि च न कुर्यात् । “अनूदक-

मधूपञ्च गन्धमान्यविवर्जितम् । नवश्राद्धममन्त्रञ्च पिण्डोदकविवर्जितम्” इति वचनात् । शेषमन्त्रमिति वचनात् शेषमन्त्रमिति च न

वक्तव्यम् । शेषमपि तस्मै दद्यादप्सु वा प्राप्ते नान्येन भोज्यम् ।

एकादशाष्टे साग्निकेनापि वैश्वदेवः पञ्चात्कर्त्तव्यः ।

तथाच परिशिष्टम् ।

२० अ० ।] आह्नकस्यै प्रेतहमिकरआह्नादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०५

सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्ध एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि

तथाच शय्यादिदाने विशेषः ।

यथाह सत्यव्रतः ।

मद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

म एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यामनादिषु ॥

तच्छ्राद्धं न केवलं ब्राह्मणस्यैकादशेऽहनि अपि तु क्षत्रियादेरप्य-
स्याद्यश्राद्धाद्यामेव कालः ।

तथाच पैठीनसिः ।

एकादशेऽहनि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां स्रुतकन्तु पृथक् प्रथगिति ॥

न च क्षत्रियादेरगृह्येन तत्र श्राद्धानधिकार इत्याशङ्कनीयं,
अशुद्धस्याप्ययं वाचनिकोऽधिकार इति ।

तथाच शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमगृह्येन कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्नात्कालिकौ गृह्यगृह्यः पुनरेव मः ॥ इति ॥

‘आद्यमिति सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादशाहाय्यमित्यर्थः ।’

एतच्छ्राद्धानन्तरं स्नात्वा भुञ्जीतेति ।

तथान्ये विशेषाः ।

आशिषो दिगुणा दर्भा जयाशी. स्वस्तिवाचनम् ।

पितृशब्दश्च सम्मन्थः शर्मशब्दस्तथैव च ॥

आवाहः पात्रलम्बश्च उल्मुकोऽप्यनारिकम् ।

दत्तप्रश्नश्च विकरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥
 प्रदक्षिणविमर्गश्च सीमान्तं गमनन्तथा ।
 अष्टादशपदार्थास्तु प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

मनुः ।

अमपिण्डक्रियाकर्म द्विजातैः संस्थितस्य तु ।
 अद्वैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु कारयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ।
 आवाहनाग्नौकरणवर्जितं ह्यपसव्यवत् ॥
 उपतिष्ठतामच्यस्थाने विप्रविमर्जने ।
 अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥

कात्यायनः ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्यं एकं पवित्रमेकः पिण्डोनावाहनं नाग्नौकरणं
 नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति दत्तप्रश्नः उपतिष्ठतामित्यच्यस्थाने-
 ऽभिरम्यतामिति विमर्गाभिरताः स्म इतीतरे ।

साङ्ख्यायनः ।

अथात एकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकार्घ्यमेकं पिण्डं नावाहनं नाग्नौ-
 करणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति दत्तप्रश्नः उपतिष्ठतामच्यस्थाने
 अभिरम्यतामिति विमर्गः सम्मत्सरमेवं प्रेते ।

‘एकं पवित्रं’ एकग्रिखं पवित्रं ।

नागरखण्डे तु द्विग्रिखमप्युक्तम् ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ।

आवाहनं परित्यक्तं कार्यं पार्थिवसत्तम ॥
 तस्मिन्प्रश्नस्तथा कार्यः स्वदितेति मल्लततः ।
 अभिरस्येति मन्त्रेण ब्राह्मणस्य विमर्जनम् ॥
 अष्टिन्नागमभिन्नायं कुर्याद्भट्टणद्वयम् ।
 पवित्रं तद्विजानीयादेकोद्दिष्टे विधीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

एकादशाष्टे यच्छ्राद्धं तस्मान्न्यमुदाहृतम् ।
 एकादशेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ॥
 भोजनं तत्र चैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने ।
 वस्त्रालङ्कार-ग्रन्थाद्यं पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
 गो-गृहासन-दासीस्तु दद्यात् समूह्य भक्तिः ॥

वाराहपुराणे ।

एकादशाष्टे कर्त्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यत्नतः ।
 श्वः करिष्ये इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्वणक्रिया ॥
 स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा प्रेतं विप्रेषु योजयेत् ।
 गतोऽसि दिव्यलोकन्त्वं कृतान्निविहितात्पथः ॥
 मनसा वायुभूतेन विप्रे स्नाहं नियोजये ।
 पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥
 अस्तङ्गते तद्यादित्यं गत्वा विप्रनिवेशनम् ।
 दत्त्वा तु पाद्यं विधिवन् नभस्कृत्य दिजेत्तमान् ॥
 पादौ संघृत्य तैलेन प्रेतस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायान्तु चर्चस्यामुदिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म तु कर्त्तव्यं नखकृदेस्तथैव च ।
 स्नपनाभ्यञ्जनन्द्यादिप्राय विधिपूर्वकम् ॥
 गृहीत्वा भूमिभागश्च स्थण्डिलं तदनन्तरम् ।
 निषानदेशं मङ्गुल्य कर्त्तव्यं स्थण्डिलं महत् ।
 नदीकुले निवासे वा प्रेतभूमिं विनिर्दिशेत् ॥
 अकृत्वा पृथिवीभागं निवापं ये तु कुर्वते ।
 तदधीनं जगद्भद्रे तदुच्छिष्टं कृतम्भवेत् ॥
 न देवाः पितरस्तस्य गृह्णन्तीह कदाचन ।
 पतन्ति निरये घोरे तेनोच्छिष्टेन सुन्दरि ॥
 सचेलं स्नपनं कृत्वा गत्वा चैव महानदौ ।
 तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तैः स्वमभ्युत्तयेदुधः ॥
 एवं शुद्धिं ततः कृत्वा ब्राह्मणं शीघ्रमानयेत् ।
 आगतश्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ॥
 अर्थं पाद्यं ततः कृत्वा षष्ठतुष्टेन माधवि ।
 आमनं चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥

तथा ।

उपवेशमाने भद्रे कृत्वा तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आत्रणार्थं तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ॥
 पश्चादुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ।
 सन्तप्रवास्तुकां भूमिमहि-कण्टकितान्तथा ॥
 सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतन्ददुपानहौ ।
 तिस्रोपचारं कृत्वा तु विप्राय नियतात्मवान् ॥

२० अ० ।] आहकल्पे प्रेतवृत्तिकरआज्ञादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६०६

नाम-गोचमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ।

शीघ्रमाह्वानयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतले ॥

मन्त्रः ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमाङ्गतिं ।

एवमाह्वानिते गन्ध-पुष्प-धूपैः समर्चयेत् ॥

ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वपाण्याभरणानि च ।

ततः पक्वान्नकञ्चैव कल्पयेच्चैव सुन्दरि ॥

एवमादीनि द्रव्याणि प्रेतभागानि सर्वशः ।

पादशौचादितः कृत्वा चातुर्वर्णस्य माधवि ॥

वृहस्पतिः ।

एकोद्दिष्टविधानेन यदेकस्य प्रदीयते ।

आवाहनाग्नौकरणवर्जितं देववर्जितम् ॥

वस्त्रालङ्कार-शय्याण्डं पितृर्थदाहनायुधम् ।

गन्ध-माल्यैः समभ्यर्च्य आहुभोक्तं तदर्पयेत् ॥

भोजनश्चानेकविधं कारयेत् व्यञ्जनानि च ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गो-भृ-हेमादिकं तथा ॥

श्रोत्रिया भोजनौघास्तु नत्र मत्त त्रयोदश ।

ज्ञातयो बान्धवा वापि तथा वातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्यादृत्तिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

हृतमश्रोत्रियं आहुं हतोयजम्वदृत्तिणं ॥

तन्मात्पणं काकिर्णं वा फलं पुष्पमथापि वा ।

प्रदद्यादृत्तिणां यज्ञे तथा शतगुणो भवेत् ॥

सत्यव्रतः ।

प्रातरुत्याय प्रेतब्राह्मणानेकादशामग्न्य पराङ्गे नानाभक्षान्न-
रसविन्यामैः एकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानं वासो हिरण्य-दास्यपा-
नच्छ्रुचोदकुम्भदक्षिणा गुणवति पात्रे शय्याप्रदानं ततः स्वस्त्ययनादि-
धर्माः प्रवर्तन्ते । दशम्यामतीतायामेकैकमुद्दिश्य भोजयेत्तेषामेवै-
कस्मै गुणवते शय्या देया ।

विष्णुः ।

अथाग्नौचव्यपगमेषु स्नातः सुप्रक्षालितपाणि-पादः स्वाचान्तस्त्वेवं
विधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-माल्य-वस्तुसङ्कारा-
दिभिः पूजितान् भोजयेदेकवस्त्रानूहेतैकोद्दिष्ट उच्छिष्टसन्निधावे-
कमेव तन्नाम-गोचाभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण-
याभिपूजितेषु प्रेतनाम-गोचाभ्यां दत्ताक्त्योदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वी-
स्तावदन्तरास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्त्रिस्तः कर्षूः कुर्यात् ।
कर्षूणां समीपे चाग्निचयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकस्मिन्नाङ्गति-
चयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नमः यमायाङ्गिरस्वते स्वधा नमः । स्थानचये प्राम्वत्पिण्ड-
निर्वपणं कुर्यात् । ततो दधि-मधु-घृत-मांसैः कर्षूचयं पूरयित्वैतत्त
इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ।

लघुहारीतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयं ।

अभावे पाकमाचाणां तदहः समुपोषणं ॥

इत्येकादशाहिकादीनां आह्वानां प्रयोगः ।

अथ मृतशय्यादानविधिः ।

स च जीवच्छय्यादानेति कर्त्तव्यतातिदेशपरिपूरणीय इति तत्-
पूर्वकोऽभिधीयते ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तुभ्यं यदुक्तुलोदह^(१) ।

यां दत्त्वा शिवभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥

शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्वे देव-द्विजोत्तमाः ।

अनित्यं जीवितं यस्मात् पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ॥

तस्मात्सबन्धुः सपिता यावज्जीवति भारत ।

मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात्त्रेहो निवर्त्तते ॥

तस्मात्स्वयं प्रदातव्यं शय्या-भोज्य-जलादिकं ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति मञ्चिन्मयं चेतसि ॥

आत्मैव यदि चात्मानं दानैर्भागैर्न पूजयेत् ।

कोऽन्यो हि इतरस्तस्माद्यः पश्चात् पूजयिष्यति ॥

तस्माच्छय्यां समामाद्य मारदारुमयीं दृढां ।

दक्षपत्राश्रितां रम्यां हेमपट्टैरलङ्कृतां ॥

चंसद्वलीप्रतिष्कन्नां शुभगण्डोपधानकां ।

प्रच्छादनपट्टीयुक्तां गन्धधूपाधिवासितां ॥

तस्यां संस्थापयेद्वैभवं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।

उच्छीर्षके घृतमृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥

विज्ञेयः पाण्डुरश्रेष्ठ मणिद्राकलशो बुधैः ।

(१) पाण्डुलोदह इति ग० ।

ताम्बूल-कुङ्कुमचोद-कर्पूरागुरुचन्दनं ॥
 दीपिकोपानहच्छत्रं चामरासन-भाजनं ।
 पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
 शयनस्यस्य भवति यदन्यदुपकारकं ।
 मृङ्गारकरकाढ्यान् पञ्चवर्णं विनायकं ॥
 शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणाय प्रदापयेत्^(१) ।
 सप्तद्वीकाय संपूज्य पूष्णेऽङ्गि विधिपूर्वकम् ॥
 यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरज्जातया ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्त्वेवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 एकादशाहेऽपि तथा विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थं बान्धवोबान्धवे मृते ॥
 विशेषश्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनोपभुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित्पूर्वं गृहे स्थितम् ॥
 तद्गात्रलग्नश्च तथा वस्त्र-वाहन-भाजनम् ।
 यद्यदिष्टञ्च तस्य स्यात्तत्सर्वं परिकल्पयेत् ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥

(१) ब्राह्मणायोपपादयेदिति ख० ।

पद्मपुराणे ।

मृतकान्ते द्वितीयेऽङ्गि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।
 काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फल-वस्त्रसमन्वितम् ॥
 संपूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
 उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्कं ततो वदेत् ॥
 रजतस्य तु पात्रेण दधि-दुग्धसमन्वितम् ।
 अस्थि लालाटं संगृह्य सूक्ष्म कृत्वा सवञ्चकम् ॥
 पायमैर्द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ।
 भोजयेत्प्रयतः प्राज्ञो विधिरेषः सनातनः ।
 एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥
 शय्यायां ब्राह्मणोपवेशनविधिर्ब्राह्मणकर्त्तव्यश्च वाराहपुराणे ।
 संगृह्य पाणिना पाणौ मन्त्रणोत्थापयेद्विजं ।
 दद्याच्छय्यासनं चैव तथैवाञ्जनकङ्कतीं ॥
 अञ्जनकङ्कतीं गृह्य शय्यामाक्रम्य स द्विजः ।
 मुहूर्त्तं तत्र विश्रम्य निवापस्थानमागतं ।
 गवां लाङ्गूलमाश्रित्य ब्राह्मं हस्तं समाददेत् ॥

शय्यादानफलं तु भविष्योत्तरे ।

स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्त्रालये तथा ।
 सुखं वसत्यमौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥
 सूर्यपुत्त्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे ।
 पीडयन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ॥
 न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः कश्चित् ।

अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

विमानवरमारूढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।

आभूतसंप्रवं यावत् तिष्ठत्यातङ्कवर्जितः ॥

श्रय्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र

संकीर्तितं सकलसौख्यनिधानभूतं ।

यो वै ददाति विधिना स हि विष्णुलोके

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः ॥

अत्र प्रसङ्गान्मृतश्रय्याप्रतिग्रहनिषेधोऽभिधीयते ।

पद्मपुराणे ।

अतिदुष्टा प्रेतश्रय्या न याह्या द्विजमन्त्रमैः ।

गृहीतायान्तु तस्यां तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदे चैव पुराणे च श्रय्या सर्वत्र गर्हिता ।

गृहीतारस्तु जायन्ते सर्वे निरयगामिनः ॥

इति श्रय्यादानविधिः ।

एकादशाहादारभ्य संवत्सरपर्यन्तं प्रतिदिनं प्रेतायोदकुम्भो-

दातव्यः ।

तथा च पद्मपुराणे ।

उदकुम्भस्य दातव्यो भक्ष्य-भोज्यसमन्वितः ।

यावद्द्वर्षं नरश्रेष्ठ सतिलोदकपूर्वकम् ॥

आह्वारौतः ।

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डं मेधं समावपेत् ।

अन्नकुम्भस्य विप्राय प्रेतनिर्देशधर्भतः ॥

२० अ० ।] आहकल्पे प्रेतलभिकरआह्लादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६१५

सूतिममुच्ये ।

एकादशाहात् प्रमृतिघटस्तोयान्नमंयुतः ।

दिने दिने प्रदातव्यो यावत्स्याद्वत्सरः सुतैः ॥

पारस्करः ।

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भश्च दद्यात्पिण्डमध्येके निगृणन्ति ।

याज्ञवल्क्यः ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात्कृतं ।

तस्याप्यन्नं मोदकुम्भं दद्यादर्षं द्विजन्मने ॥

आहोपमन्वः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतं ।

अब्दमम्बुघटं दद्यात् प्रत्यहं तन्नसंयुतं ॥

लौगादिः ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मामिकञ्चोदकुम्भश्च दयं तस्यापि वत्सरं ॥

इत्युदकुम्भः ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

तत्र तावदस्य विधि-काल-देशाः इह चैकादशेऽहनि प्रमोतमनु-
ष्योद्देशेन वृषोत्सर्गः कार्य इत्युक्तं ।

षड्विंशन्मते ।

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।

पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः आद्वृशतैरपि ॥

भविष्योत्तरे तु द्वादशेऽहनि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

कार्त्तिक्यामथवामावास्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाखां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु यस्मिन् कस्मिंश्चिन्मृताद्येऽपि वृषोत्सर्गोऽभिहितः ।

अथयुक् षड्कपलस्य पञ्चदशां नराधिप ।

कार्त्तिकेऽप्यथवा मामि वृषोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥

ग्रहणे द्वे महामुख्ये तथा चैवायनद्वये ।

त्रिषुवद्वितये चैव मृताद्ये वान्धवस्य च ।

उत्सृजेन्नौलकण्ठं वै कौमुद्याः ममुपागमे ॥

‘नौलकण्ठः’ नौलवृषः । ‘कौमुदी’ आश्विनकार्त्तिकयोः पूर्णमामौ ।

पिषाचुद्देशेन वृषोत्सर्गमकुर्वाणस्य निन्दा मत्स्यपुराणे ।

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलाञ्जलिं ।

न ददाति सुतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः ॥

‘उच्चारः’ पूर्णवृषोत्सर्गः । अत्र नौलसंज्ञकः सर्वोत्तमो वृषः ।

वृषोत्सर्गप्रदेशा देवीपुराणे ।

स त्वरण्ये भवेत्तीर्थं उत्सर्गा गोकुलेऽपिवा ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रागुदक्प्रवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

वृषोत्सर्गः कार्य इति शेषः ।

कालिकापुराणे ।

अरण्ये चत्वरे वापि गोष्ठे वा मोचयेद्दृषम् ।

न गृहे मोचयेद्दिद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् ॥

इति वृषोत्सर्गविधि-काल-देशाः ।

२० अ० ।] आदकल्पे प्रेतलम्बिकरआद्धादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६१७

अयोत्सर्जनोपवर्णनम् ।

मत्स्यपुराणे मनुवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य तु लवणम् ।

वृषोत्सर्गविधिञ्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परोक्षेन सुशोभां लक्षणांविताम् ।

अथङ्गामपरिक्रिष्टां जीववत्सुःसर्गो गणिताम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धवर्णां स्निग्धवर्णां तथैव च ।

मनोहरातिमौल्याश्च सुप्रमाणा मनुजुताम् ॥

आवर्त्तदर्शिणावर्त्तर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।

वामावर्त्तार्चामतश्च विस्मार्ज्यघन-स्तना ॥

मृदमंहतताम्रोष्ठी रक्तजिह्वा सुप्रजिता ।

अग्न्यावदोर्ध्वास्फुटितरक्तजिह्वा तथा च या ॥

ताम्रानां विलनेत्रा च शफरं विरलं दृढं ।

वैदर्भमधुवर्णस्य जलवद्दमनिर्भः ॥

रक्तस्निग्धस्य नयनैस्तथा रक्तकनौलकैः ।

सप्त चतुर्दशदन्ता भवेदग्न्यावतानुका ॥

षड्दन्ता सुपाश्याः पृथुपद्ममायता ।

अष्टायता शिरोयोनायता या शुभलक्षणा ॥

षड्दन्ता भवेत्कपु केपु पद्मस्य चायता ।

आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनां शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षौ ओष्णी च वसुधाधिप ।
 षड्भुजतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥
 कर्णौ नेत्रे ललाटश्च पञ्चैव रतिनन्दन ।
 समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्त्रा च सक्थिनौ ॥
 चत्वारश्च स्तना राजश्वेवमष्टौ मनीषिभिः ।
 शिरोयीवायुता चैव भूमिपालायता भृशं ॥
 तस्याः सुतं परीक्षेत दृषभं लक्षणाश्रितं ।
 उन्नतस्कन्धककुदमृजुलाङ्गूलकम्बलं ॥
 महाकटितटस्कन्धं वैदूर्यमणिलोचनं ।
 प्रवालवर्णगृङ्गायं सुदीर्घमृदुबालधिं ॥
 गवाष्टदशसङ्ख्यैर्वा तीक्ष्णगैर्दशनैः शुभैः ।
 मल्लिकाचश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धन-धान्यदः ॥
 वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतोरक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥
 इन्द्रनीलाभपृष्ठश्च श्वलः पञ्चकालकः ।
 पृथुर्कोणो महास्कन्धः सन्तरोमा च यो भवेत् ॥
 रक्ताक्षः कपिलोयश्च रक्तगृङ्गश्च यो भवेत् ।
 श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य च शस्यते ॥
 स्निग्धो रक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काशुनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाण्यजन्मनः ॥
 यस्य प्रागायते गृङ्गे स्वमुखाभिमुखे सदा ।
 सर्वपाप्मेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मर्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतो मर्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
 करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 खच्छपादश्चिगश्चैव द्विपादः श्वेत एव च ॥
 कपिञ्जलिनिभो धन्यस्तथा तित्तिरमन्त्रिभः ।
 आकर्णमूलाच्छेत्तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
 नान्दीमुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णा विशेषतः ।
 श्वेतश्च जठरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपते ॥
 वृषभः स समुद्राख्यः मततं कुलवर्द्धनः ।
 मक्षिकापुष्पचित्रश्च धन्यो भवति पुङ्गवः ॥
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति गोपते ।
 अतमोपुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि ते नृप ॥
 कृष्णताल्वोष्ठदशना रूतगृङ्ग-शफाश्च ये ।
 अयस्कवर्णा ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥
 ध्वाङ्ग-गृध्रवर्णाश्च तथा मूषकमन्त्रिभाः ।
 कुण्ठाः काणास्तथा खञ्जाः केकरान्तास्तथैव च ॥
 विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ।
 न ते वृषाः प्रमेक्या न ते धार्थान्तथा गृहे ।
 मोक्षव्यानाश्च धार्थ्याणां भवो वक्ष्यामि लक्षणं ॥
 खस्तिकाकारगृङ्गाश्च मेघौघमदृशस्वनाः ।
 महाप्राणाश्चैव तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोच्छ्वासा महाबलपराक्रमाः ।
 शिरः कर्णा ललाटश्च बालधिश्रृणुणास्तथा ॥
 नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रमल्लिपः ।
 श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 भृमौ कर्धति लाङ्गूलं सुमूला चैव बालधिः ।
 पुरस्तादद्यतोनीलो वृषभश्च प्रशस्यते ॥
 शक्ति-ध्वज-पताकाभा येषां राज्ञौ विराजते ।
 अनङ्गाहस्त ते धन्या वित्तमिद्धिजयावहाः ॥
 प्रदक्षिणानि वर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।
 समुन्नतशिरोयोता धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः ॥
 रक्तग्रन्थाग्रनयनः श्वेतवर्णाभवेद्यदि ।
 शफैः प्रवालमदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 एते धार्थाः प्रयत्नेन मोक्षव्या यदि वा वृथा ।
 धारिताश्च तथा मुक्ता धन-धान्यविवर्द्धिताः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

वृषभः कृष्णमारुत प्रत्यग्रस्तु त्रिहायनः ।

मनोज्ञोदर्शनोयश्च सर्वलक्षणमंयुतः ॥

आह विष्णुः ।

तत्राहवे च वृषभं परीक्षेत जीववत्सायाः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं
 नौलं लोहितं वा पुष्क-पादेषु सर्वशुक्लं यूथस्याह्लादकं ।

अथ सर्वोत्तमस्य नौलमंशकस्य वृषस्य लक्षणं ।

रेवाखण्डे ।

यस्तु वै पाण्डुरो वत्ते ललाटे चरणे तथा ।

लाङ्गूले यस्तु वै शुभ्रः स वै नाकस्य दर्शनः ॥

कालिकापुराणे ।

नीलोत्पलदलप्रख्यः श्वेताङ्घ्रिचन्द्रमस्तकः ।

शुभ्रर्युवा लोहिताक्षो वृश्चभोनौल उच्यते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः खरविषाणाभ्यां स नीलोदृष उच्यते ॥

मत्स्यपुराणे ।

चरणाश्च मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।

लाचारममवर्णस्य तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥

वृष एव स मोक्षयो न स धार्या गृहे भवेत् ।

तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥

पृथ्व्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

गौर्गं वाप्युद्धहेद्गाय्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अथोत्सर्गविधिः ।

भविष्योत्तरे कृष्णवाक्यं ।

षाण्डं नीलं शङ्खपादं सपौण्ड्रं श्वेतपुच्छकं ।

गोभिश्चतुर्भिः सहितमुत्सृजेत्तं विधिं गृणु ॥

अथोवाच पुरा गंगां गोकुलेऽनघ पाण्डव ।

तं ते मयादयिष्यामि विधिं गृह्यप्रबोदितं ॥

मातरः स्यापयित्वा च पूजयन्कुसुमाक्षतेः ।

मातृश्राद्धं ततः कुर्यात् सदाभ्युदयकारकं ॥
 अर्कमूले तु कलशमश्वत्थदलशोभितं ।
 तत्र रुद्रा जपित्वा तु स्थापयेद्रुद्रदेवतं ॥
 सुममिद्धं च कुर्यादङ्गि मन्त्रपुरःसरं ।
 आज्येन जुहुयात् षड्भिः पृथगाहुतिमंस्कृतेः ॥
 पौष्णमन्त्रैस्ततः पश्चाद्भुत्वा वङ्गि यथाविधि ।
 एकवर्णं द्विवर्णं वा रोहितं श्वेतमेव वा ॥
 जीववत्सपयस्विन्याः पुत्रं सर्वान्नसुन्दरं ।
 चतस्रो वसतर्थश्च ताभिः सार्द्धमलङ्कृतं ॥
 तामाङ्गणं जपेद्विप्रः पतिं वो बलिनं शुभं ।
 ददामि तेन सहिताः क्रीडन्तं हृष्टमानसाः ॥
 ततो वामे त्रिशूलश्च दक्षिणे चक्रमालिखेत् ।
 अङ्कितं शूल-चक्राभ्यां चर्चितं कुसुमादिना ॥
 पुष्पमालाद्यतृतीयां भित्तवस्त्वैश्च छादितं ।
 विमुञ्चेद्वत्सकाभिश्च तिसृभिर्बलिनं वृषं ॥
 देवालये गोकुले वा नदीनां सङ्गमे तथा ।
 इत्युक्तं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणे ॥

अत्र मातृपूजापूर्वकं अभ्युदयकारकं श्राद्धं कुर्यात् इत्युक्तं तेन
 चाभ्युदयिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमवेति गम्यते । तत्र श्राद्धं कृत्वा श्राद्ध-
 भोगव्यतिरिक्तानामपि द्विजानां भोजनादिना प्रौणनं कृत्वा तिलो-
 दकदानपूर्वकं पिण्डदानं कर्त्तव्यमित्युक्तं वाराहपुराणे ।

श्राद्धं कृत्वा तु सुश्रेणि तर्पणीया द्विजातयः ।

दत्त्वा तिलोदकं पिण्डं पितृ-पैतामहेषु च ॥

कलशे रुद्रजपानन्तरं पुरुषसूक्तादिजपोष्णो विष्णुधर्मात्तरे ।

तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्थापयेद्रुद्रदेवतां ।

तथैव पौरुषं सूक्तं कृष्णाण्डानि तथैव च ।

‘रुद्रः’ “नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादिगंधायो यज्ञर्वदे प्रमिदुः ।

पुरुषसूक्तं “महस्त्वशीर्षेत्यादिषोडशर्चः । “यदेवा देतहेइनमित्याद्या

अथः कुष्माण्डमंज्ञाः ।

अथ कश्चिद्विशेषः सौरपुराणे ।

रुद्रमावाह्य कलशे गन्ध-मान्यावृतादिभिः ।

समूज्य संस्पृशन् कुक्षं रुद्राध्यायं जपेत्ततः ।

तथैव पौरुषं सूक्तं गायत्रैः त्रैविध्यं मंहितां ॥

“आवोराजेत्येकं, “तद्व इति चत्वारि, “आज्यदोहानि त्रीणि,

दोहव्रतानि त्रीणीत्येकादशमामानि रुद्रमंहिता । तदुक्तं मामविधा-

नाय्ये ब्राह्मणे, “आवोराजा तदोवर्गं आज्यदोहानि देवव्रतानि चैषा

नाम मंहितेतां प्रयुञ्जन् रुद्रं प्रीणाति” इति जपानन्तरं होमः

।

विष्णुधर्मात्तरे ।

सुममिदं गवां मध्ये सुविस्तीर्य ऊताशनं ।

पयसा अर्पयेद्विद्वान् चरुं पौष्णं ममाहितः ॥

अवायं क्रमेण होमोऽभिधीयते । गवां मध्ये रुद्रकलशस्य पश्चा-

द्भागे परिसमूहनादिपञ्चभूमस्कारान् विधायाग्निमुपममाधाय दक्षिण-

तो “ह्याणमुपवेश्य उत्तरकर्मापयुक्तं सर्वमामाद्य आज्यमभिधित्य

पथमा सह तण्डुलान् प्रक्षिप्य पायसं अपयित्वा सोदकन्तण्डुलं
 स्यान्त्यां प्रक्षिप्य पौष्णचरुं अपयित्वा आज्यादीन्युदास्य आज्यं
 संस्तुत्य समित्प्रतेपानन्तरं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणं जान्वाच्य
 प्रथममन्वारश्चे इह रतिरिति षड्वाज्याहुतयो होतव्याः । तद्यथा इह
 रतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह रमध्वं स्वाहा । इदमग्नये ।
 ॐ इह धृतिः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा । इद-
 मग्नये । ॐ उपमोषमस्मामुदीधरन् स्वाहा । इदमग्नये । ततो ब्रह्म-
 णान्वारश्चे प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यात्वा अग्रावृत्तरतो ज्ञत्वा
 इदं प्रजापतये इति त्यागः । एष पूर्व आघारः । तत इन्द्राय स्वाहे-
 त्यग्नौ दक्षिणतो ज्ञत्वा इदमिन्द्रायेति त्यागः । एष उत्तर आघारः ।
 अग्नये स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे ज्ञत्वा इदमग्नये इति त्यागः । एष आग्नेय
 आज्यभागः । सोमाय स्वाहेति दक्षिणपूर्वार्द्धे ज्ञत्वा इदं सोमायेति
 त्यागः । एष सोम्य आज्यभागः । तदनन्तरमन्वारश्चे पायसेन गोध-
 ज्ञाकदेवताभ्यो होमः तद्यथा ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये ।
 ॐ रुद्राय स्वाहा । इदं रुद्राय । ॐ सर्वाय स्वाहा । इदं सर्वाय ।
 ॐ पशुपतये स्वाहा । इदं पशुपतये । ॐ उषाय स्वाहा । इदमु-
 षाय । ॐ अश्विनये स्वाहा । इदमश्विनये । ॐ भवाय स्वाहा । इदं
 भवाय । ॐ महादेवाय स्वाहा । इदं महादेवाय । ॐ ईशानाय
 स्वाहा । इदं ईशानाय । अथ पौष्णचरोरेकाहुतिः । पूषा गा
 अन्वेतु नः पूषा च रत्नवर्तः पूषा वाजान् मनोतु नः । इदं पूष्णे ।
 अथ ब्रह्मणान्वारश्चे स्विष्टकृन्महाव्याहतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यञ्चरुं
 जुहुयात् । ततः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते ।

२० अ० ।] आद्रकस्ये प्रेतलपिकरश्चाद्वादीनां प्रयोगप्रकरणम् । १६२५

इति पौष्णपायमाभ्यां स्विष्टकृद्धोमः । महाव्याहृत्यादिहोमस्त्वाज्यं ।
 ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । ॐ स्वः
 स्वाहा । इदं सूर्याय । इति तिस्रो महाव्याहृतयः । अथ तन्ना
 अग्न इत्यादिभिः स्वाहान्तेः पञ्चभिर्मन्त्रैः सर्वप्रायश्चित्तं । ॐ स त्वन्नो
 अग्ने प्रमुमुग्ध्यास्तत् स्वाहा इदमग्नौवरुणाभ्यां । ॐ स त्वं नो
 सहवो न एधि स्वाहा । इदमग्नौवरुणाभ्यां । ॐ अयाश्चाम्ने
 भ्यनभि भेषजं स्वाहा । इदमग्नये । ॐ ये ते शतं स्वर्काः स्वाहा ।
 इदं वरुणाय मवित्रं विष्णवे विश्वंभ्यो देवेभ्योमरुद्भ्यः स्वर्कभ्यः ।
 ॐ उदुत्तमं अदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । अथ प्राजापत्यं ।
 ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । ततः संश्रवप्राशनं, मार्जनं,
 पवित्रप्रतिपत्तिः, दक्षिणादानमिति । एवं होमं परिसमाप्य वृषस्या-
 क्कनादिकं कुर्यात् ।

तत्राह विष्णुः ।

गेवां मध्ये सुममिद्धमग्निं परिम्लोथ्यं पौष्णं चरुं श्रपयित्वा प्रषा-
 भिगन्धं नुमं दह रतिरिति च कृत्वा वृषभमानीयायस्करत्वावाहयेत् ।

‘अयस्करः’ लाहकारः ।

मौरपुराणे ।

ततो वृषभमानीय अग्रंरुत्तरतः स्थितं ।

मव्यस्फुत्तिं निखेचकं शूलं वाहौ तु दक्षिणे ॥

‘मव्यस्फुत्ति’ वामकटिभागे ।

कुङ्कुमेनाङ्कयित्वादौ ब्राह्मणः मममाहितः ।

तप्तेन धातुना पञ्चादयस्कारोऽङ्कयेद् वृषं ॥

देवीपुराणे ।

तत्रेन वामतश्चक्रं पार्श्वे शूलं समालिखेत् ।

धातुना हेम-तारेण आयमेनाथ वाङ्मयेत् ॥

‘हेम’ सुवर्णं ‘तारं’ रूढं, ‘आयमं’ लोहं ।

विष्णुः ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्कितञ्च “हिरण्यवर्णंति
चतसृभिः “शन्नोदेवौरिति च स्नापयेत् ।

विष्णुधर्मेत्तरे ।

अङ्कितं स्नापयेत्पश्चात् स्नाने तस्य तथा पठेत् ।

हिरण्यवर्णंति चतसृतस्रो मनुजेश्वर ।

आपोहिष्ठेति तिस्रस्य शन्नोदेवौति चाण्य ॥

“हिरण्यवर्णाः गुचयः पावका दद्याद्याश्वतसोभिषेचनीया
अचोऽथर्ववेदे प्रसिद्धाः ।

पारस्करः ।

अकालमूलान् कलशानष्टौ स्रग्दामभूषितान् ।

मवस्त्रांश्च मग्नांश्च चूतपद्मवशोभितान् ॥

स्थापयित्वा चतुर्भिस्तु मन्त्राण्यो वृषभः पुरः ।

चतुर्भिर्वत्सिकाः स्नाप्यास्ततः सर्वान् विभूषयेत् ।

अत्र चः समुद्रज्येष्ठाश्च कौत्तयेदभिषेचने ॥

“समुद्रज्येष्ठाः मल्लिलस्य मध्यादित्याद्या अचोवक्त्रुचानां प्रसिद्धाः ।

एतच्च वृषस्य वत्सिकानाञ्च स्नापनादिकन्तस्य ताभिः सह विवाहं कर्तुं ।

एतच्च वत्सिकामङ्ग्यादिविधिपूर्वकम् देवीपुराणे स्पष्टीकृतम् ।

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे चामभवतोऽपिवा ।

वत्सः सर्वाङ्गसमूर्णः कन्यका वशिका भवेत् ॥

अलङ्कृत्य यथाशोभमुत्सर्गं कारयेन्मने ।

विवाहस्वेकवत्सर्था नौलेन भवते सदा ॥

‘कन्यका’ अनुभूतमैथुना । ‘एकवत्सरी’ एकवर्षवयस्का ।

तथा ।

अष्टाभिर्धनुर्भिर्युक्त्यतुर्भिरथवा क्रमात् ।

त्रिहायनौभिर्धन्याभिः सूरूपाभिश्च शोभितः ॥

‘त्रिहायन्यः’ त्रिवर्षवयस्काः ।

सर्वापकारेणोपेतः स सर्वस्य वरोमहान् ।

उत्सृष्ट्यो विधानेन अपि स्मृतिनिदर्शनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

त्रिमर्ज्यस्याथ गर्विणो देया गावो वृषभ्य च ।

अष्टौ वाय चतस्रो वा यथालाभमथापिवा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वत्सतयश्चतस्रश्च तं वृषश्च नगाधिप ।

अलङ्कृत्यात्ततः पञ्चाङ्गम्भ-मान्यंश्च शक्तिः ।

किङ्किणीभिश्च रम्याभिलथा चोनांशुकैः शृङ्गैः ॥

‘किङ्किण्यः’ घर्घरीकाः ।

आदित्यपुराणे ।

घण्टां लोहकृतां दद्यात् शृङ्गे च पटलं शृङ्गं ।

‘पटलं’ सुवर्णादिनिर्मितः कोशः ।

देवीपुराणे ।

अङ्गिचोत्सृज्यते पूर्वं गावोऽलङ्कृत्य सर्वतः ।

शिवधर्मान्तरे ।

रक्त-पीतैश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः ।

यथाशोभं समालभ्य विभवं पूजयेद्वृषान् ॥

क्रिङ्किणीरवकोपेतां घटिकाञ्जरकान्वितां ।

स्वस्तिकैरङ्गुचन्द्रैश्च नानारत्नोपशोभितां ॥

‘स्वस्तिकः’ विच्छन्दप्रभेदः ।

अष्टाङ्गलप्रतिस्तौर्णां हेमपद्मविनिर्मितां ।

राजतं चर्मणोवापि मालामुग्मि विन्यसेत् ॥

तद्दिधं पृष्ठमालाञ्च पटान्तककुदञ्चितां ।

नानाभरणसंयुक्तां उदराङ्गुप्रलम्बितां ।

हेम-राजत-कौषं वा नानारत्नोपशोभिताम् ॥

‘कौषं’ ताम्रमयी ।

पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृतां ।

कार्थीं गृह्णदयन्तस्य मदस्त्वचामरान्वितम् ।

पद्मं शिरषि मौर्वणं चन्द्रं चन्द्रकभूषितम् ॥

‘चन्द्रकः’ मयूरपिच्छं ।

भमराश्रयपत्रैश्च बभ्रोयाद्रत्नसंयुतम् ।

गैर्वैयक्तेन दिव्येन नानावस्त्रोपशोभिना ॥

‘गैर्वैयकं’ कण्ठभूषा ।

घण्टाङ्कांस्यमयीं शुद्धां गले बभ्रोत सुखनां ।

खुरैः सौवर्ण रौप्यैश्च केयूराङ्गदभृषितां ।

पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृताम् ॥

पारस्करः ।

अथालङ्कृत्य तान् सर्वान् रुद्राध्यायं समाहितः ।

आवयेत्पौरुषं सृक्तं तथा प्रतिरथानि च ॥

“आशुः शिशानो वृषभो न भीम इत्याद्या द्वादशश्वचः प्रति-
रथसंज्ञाः ।

विष्णुः ।

स्नातालङ्कृतं स्नाताभिः चतसृभिर्वत्सतंगैभिः सार्द्धमानौघ
रुद्रान् पुरुषसृक्तं कुष्माण्डीश्च जपेत् । पिता वत्सेति च मन्त्रं वृषभस्य
दक्षिणे कर्णं जपेत् ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

मन्त्रं पितावत्सेति प्रतौतं जपेदपमये वृषभस्य कर्णं ।

‘अपमये’ दक्षिणे । पितावत्सेति मन्त्रोऽथर्ववेदे प्रसिद्धः । “पिता
वत्सानां प्रतिरथानां अथो पिता मरुतां गर्गाणां वत्सोजरायुः प्रति-
धुक्पौयूष आयुष्या घृतं तदस्य रेतः” इति ।

आदित्यपुराणे ।

सावित्रीश्च ऊपेक्षन् तथाचैवाघमर्षणं ।

कर्णजपश्च दद्यात् वृषभस्य न मंशयः ॥

‘अघमर्षणं’ “अतस्तु सत्यज्ञाभोद्धात्तपस इत्यादिप्रसिद्धः ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

ततोऽङ्किते जपेन्नन्त्रमिमं प्रयतमानसः ।

वृषोऽमि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।

वृणोमि तमहं भक्त्या म मां रक्तु सर्वतः ॥

पारस्करस्त्वेतमेव मन्त्रमभिधाय ।

इति प्रार्थ्य वृषं न्नं गृहीतकुसमाञ्जलिः ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्याद्यथाविधि ॥

प्रत्यङ्मुखान्नु गवामेतावान् विधिरिष्यते ।

अथैशान्याभिमुखतः कुर्याद्गावो वृषन्तथा ॥

गावोवृषस्योभयतो वृषमध्ये निवेश्य च ।

सर्वेषां कण्ठवस्त्राणि श्लेषयेत्तु परस्परं ॥

अथ हि वो मया दत्तः सर्वामाप्तिरुत्तमः ।

तुभ्यश्चेता मया दत्ताः पत्न्यः सर्वा मनोरमाः ॥

मंयोऽज्येति वृषं ताभिः पितृभ्यस्तं निवेदयेत् ।

मध्येन पाणिना पुच्छं समालम्ब्य वृषस्य तु ॥

दक्षिणेनाप आदाय मतिनाः सकुशास्ततः ।

ततो गोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मा इति ब्रुवन् ॥

वृष एव मया दत्तः तन्तारयतु सर्वदा ।

महेम मतिनं भूमावित्युच्चार्य विनिलिपेत् ॥

इदन्तु पारस्करेणैकप्रमौतोद्देशेन वृषोत्सर्गवाक्यमुक्तं । अनेक-
प्रमौतोद्देशेन तु नौलोत्सर्ग मन्त्र उक्तः ।

वाराहपुराणे ।

नरा ये चात्र तिष्ठन्ति पतिताः पितृष्वान्धवाः ।

तेषाम्भवत्यं जाता नौलोत्सर्गो यथाविधि ॥

गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं कृत्वा कृष्णतिस्रोदकं ।

करेण पुष्कमादाय पितृणामुत्सृजेत् वृषं ॥

‘उदुम्बरं’ ताम्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये ।

मातृपक्षाद्य ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षाः ॥

गृह-श्वशुर-बन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां तृप्तिमुत्तमां ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुतञ्चलं ।

पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणां ॥

अनेन मन्त्रेण बज्रपिशुदेनेन वृषमुत्सृजेत् ।

विष्णुः ।

एतं युवानं पतिं वोददामि तेन क्रीडन्तीस्त्वय प्रियेण ।

माहात्म्यं प्रजयां मातनूभिर्मारं धाम दिषते सोमराजन^(१) ।

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कालयेद्दिशि ।

‘कालयेत्’ प्रणोदयेत् । अनेन मन्त्रेणेति शेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

एतं युवानं वृषभं ददामि

गवां पतिं यूयपतिं सव्यं ।

(१) एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीस्त्वय । माहात्म्यं प्रजा-
मातनूभिर्मारिषाम दिषते सोमराजनं इति क० ।

अनेन शार्ङ्गं चरत प्रकामं
 कामं तथा प्राक्तनवत्सतर्थः ।
 प्रकाशयेत्तं दृढमं ततस्तु
 पूर्वा दिशं वत्सतरींश्च सर्वाः ॥

कात्यायनः ।

जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रे यूधे च^(१) रूपस्त्रिंशतमः स्यात्त-
 मक्षुद्रुत्थ यूधे मुख्यास्तस्रोवत्सतर्थस्याश्वाक्षुद्रुत्थैतं युवानं पतिं वोद-
 दामि तेन क्रीडन्तीसरथ प्रियेण मानः साप्तजनुषा संविदाना
 रायस्योषेण समिषा मदेमेत्येतथैवोत्तृजेरभ्रभ्यस्त्रिमभिमन्त्रयते मयो-
 भूरित्यनुवाकशेषेण ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथ वृत्ते दृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
 ब्राह्मणानाह्वयत् किञ्चिद्येनोत्सृष्टम् निर्जने ।
 तत्कश्चिदन्योन नयेद्दिभाज्यं न यथाक्रमं ॥

अत्र निर्जने येन केनापि यत्किञ्चिदुत्सृष्टम्तदन्येन केनचित् न येन
 न च विभाव्यमिति ब्राह्मणान् प्रति दातुं इच्छति ।

अथ मोक्तव्यस्थानमाह पारस्करः ।
 वज्रतोयतण्डोऽरण्ये ज्ञेयः शौचः स गोपतिः ।
 वत्सतर्थश्च ताः सर्वास्तेनैव सह कालयेत् ।
 अथवा गोकुले ज्ञेया वज्रगोधनसङ्कुले ॥

(१) यूधे रूप्ये चेति क० ।

शिवधर्मान्तरे ।

एवंविधश्च दधभं गोपतिं गोधनसमं ।
वत्सिकाजननप्रायं बह्वक्षीरावहङ्गवां ॥
नानाभरणसंयुक्तं पूर्वशोभासमन्वितं ।
गोमातरस्य संपूज्य विद्वजेष्विवगोकुले ॥

एवं विद्वज्य स्वस्तिवाचनादिकं कुर्यात् ।

पारस्करः ।

निष्क्रान्ते गोपतौ तत्र ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
दद्याच्च दक्षिणान्तेषां ब्राह्मणान् भोजयेन्नतः ॥
सहिरण्यं बद्धकुक्षं तथा स्नानघटानपि ।
होत्रे प्रदद्यान्तत् सर्व्यं धेनुं चैव पञ्चस्त्रिणौ ॥

वाराहपुराणे ।

विप्राणां वचनं कृत्वा यथा व्रतया च दक्षिणां ।

‘विप्राणां वचनं’ विप्रैः स्वस्तिवाचनं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वासोयुगं होतुरस्य प्रदेयं
सुवर्णयुक्तं सघृतं च कांस्थं ।
श्विन्विप्रप्रधानस्य तथैव मूत्रं
देयं तथा तुष्टिसुपैति राजन् ।
विप्रास्तथाह्वयं दधि-सर्पिषा युतं
सम्भोजनीयाः पयसा च मिश्रं ॥

तत्र ब्राह्मणभोजनं बद्धस्यापे कर्तव्यं तथाचोक्तं

बद्रूप्याये भोजयेत् ब्राह्मणान् वै यथाविधि ।

एवं विधिना मुक्तस्य वृषभस्य धारणादिनिषेधमात्रं पारस्करः ।

विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चिन्न वाहयेत् ।

न दोषयेत् तं धेनुं न च कस्यन बन्धयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नासौ वाङ्मो न तत्क्षीरं पातयं केनचित् क्वचित् ।

शिवधर्मोत्तरे ।

ये वृषाः साधुभिर्मुक्ताः विशूलाङ्गाः शिबप्रियाः ।

तान् वाहयन्ति ये भूढाः पापाचारा नराधमाः ॥

ते महाप्रलयं यावद्वेचनरकादिषु ।

पच्यन्ते विविधैर्धरैः पक्षी-पुत्रादिसंयुताः ॥

राक्षसं विषये यस्य जना यत्र नराधमाः ।

वाहयन्ति वृषं पापाः पापकृत्वापि तत्समं ।

तस्मात्त्रिवारयेद्राजा वाङ्मनानांश्च तैर्वृषान् ॥

देवीपुराणे ।

एवं कृत्वा ह्यवाप्नोति फलं वाजिमन्त्रोदितं ।

यमुद्दिश्योत्सृजेद्वत्सं य लभेताविचारणात् ॥

एवं वृषोत्सर्गविधिं नरोयः

करोति भक्त्या निजपूर्वजानां ।

अकृत्य तान् दुर्गतिपङ्कमग्रान्

स्वयं बल्लोकं समुपैति शम्भोः ॥

भविष्योत्तरे ।

स्नेहविहारिणं दूतं गर्जन्तं सुखदं गवां ।
 ककुक्षिणं यूयपतिं धन्या मुञ्चन्ति गोदृषं ।
 वृषोत्सृष्टः पुनात्येव दशातीतान् दद्यापरान् ॥
 यत्किञ्चित् स्पृशते तोयं समुत्तीर्य जलान्मही ।
 वृषोत्सृष्टं पितृणाम्दत्तं समुदाहृतं ॥
 यैश्च यैश्च स्पृशेन्नोयं साङ्गुलादिभिरन्तः ।
 सर्वान्दत्तयन्तस्य भवेन्नैवात्र संग्रहः ॥
 षट्त्रैः खुरैर्वा यद्भूमिसुल्लिखत्यनिशं वपः ।
 मधुबुद्ध्याः पितृस्य अक्षय्यास्ता भवन्ति वै ॥
 सहस्रनलमात्रेण तडागेन पद्या श्रुतिः ।
 पितृणां या भवेत् दण्डिस्तं वृषस्त्वितिरिच्यते ॥
 योददादि तिलैर्मिश्रांसिलान् वा आङ्गकर्मणि ।
 मधु वा नीलखण्डं वा अक्षय्यं सर्वमेव तत् ॥

‘नीलखण्डः’ नीलवपः ।

यद्भूमिमालिखति षट्त्र-खुरैः स दूतो-
 यद्भां करोति प्रतिमल्लवृषाभिरौत्स्य ।

कालं समस्तमपि तत्सुविवाहकृतः

सन्तोषमावहति ब्रह्मसभागतस्य ॥

इति वृषोत्सर्गः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौघ-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते सत्सुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आङ्गकल्पे प्रेतदण्डनिकाशां तिस्रोदकशास्त्रा-

दीनां प्रयोगोनाम विंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

येनादाववनी वनीयकयाशून्यावदानादिमत्-
श्रीमद्वलिणपाणिपल्लवभृता सम्यक्कृता सम्यदा ।
हेमस्तोमपरम्पराभिरनु सा द्यौरप्यनार्त्ताकृता
सोऽयं वक्ति सपिण्डनाविधिमथोहेमाद्रिस्त्रिः कृती ॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः ।

तत्र संवत्सरेपर्यन्तं प्रेतार्थानि कर्माण्यभिधायोक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत्क्रियते नरैः ।

सपिण्डीकरणं आहुं तत्रापि विधिदृश्यते ॥

अथ 'संवत्सरे पूर्णे' इत्ययमौत्सर्गिकः कालः, कारणान्तरप्रयुक्ता-
स्त्वसपूर्णोऽपि संवत्सरे यस्यापवादिकाः कालास्तो सर्वेऽपि पूर्वमेव
कालप्रकरणे प्रतिपादिताः । सपिण्डीकरणलक्षणानु आहुभेदप्रकरणे
प्रतिपादितम् । तस्य सैतावत् संक्षेपतोरूपं । अचिरप्रमौतप्रेतौभूत-
मनुष्योद्देशेनैकोद्दिष्टविधिना पिष्टत्वप्राप्तत्पूर्वमनुष्योद्देशेन पार्वणवि-
धिना युगपदेकप्रयोगात्मकत्वेन ब्राह्मणभोजनेऽनुष्ठीयमाने प्रेतार्थो-
दकं पित्र्यपात्रेषु प्रेतपिण्डेषु पिष्टपिण्डेषु विभज्य प्रक्षिप्यत इति
सपिण्डीकरणस्य विधिदृश्यत इति प्रतिज्ञायास्मिन्नेव पुराणेऽभि-
हितम् ।

प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं आहुतं तत्र समाहितैः ।
 तथापि देवरहितमेकार्घ्यं कपविचकम् ॥
 नैवाग्नौकरणं तत्र तत्त्वावाहनवर्जितम् ।
 अपसव्यञ्च तत्रापि भोजयेदयुजोद्विजान् ॥
 पितृत्रयार्थमपि च भोजयेच्च तथापरान् ।
 विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः ॥
 तं कथ्यमानमैकाग्र्याद्गतोमे निशामय ।
 तिल-गन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥
 कुर्यात् पितृणां चितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ।
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमद्यार्घ्यं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
 स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्विष्टमुदाहृतम् ॥
 सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।
 एकोद्विष्टं तु वै तासां कर्त्तव्यं बन्धुभिः सदा ॥

भविष्यत्पुराणे ।

पात्राणि कृत्वा चत्वारि पूरयित्वा तिलान्धुभिः ।
 त्रिष्वेकं पितृपात्रेषु प्रसिद्धेऽस्त्राम-गोत्रतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गन्धोदक-तिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
 अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
 ये समाना इति दाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
 एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्विष्टं स्त्रिया अपि ॥

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्योऽर्घ्यपात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्थं जलं पितामहादिपात्रेषु ये समानादिति दाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदेवत्याभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमग्नणादिपार्वणवदाचरेत् । एतद्रूपप्रकारं पितामहदेवत्यं पार्वणं प्रेतदेवत्यं चैकोद्दिष्टश्राद्धं सपिण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । स्त्रिया अपि चैतत्कार्यं न पुनः पुरुषस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणश्चाब्दे सम्पूर्णोऽभ्युदयेऽपि वा ।
 द्वादशांशे तु केषांश्चिन्मतं वैकादशे तथा ॥
 पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान् ।
 चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणम् विधीयते ॥
 सत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः ।
 प्रेतपात्रं पितृणाम् पात्रेषु निनयेद्बुधः ॥
 मधुवाताश्रुचं जम्बा संगच्छ्वमिति श्रुचं ।
 ये समाना इति दाभ्यां केषांदिच्छन्ति सूरयः ।
 एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमम् विमर्जयेत् ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं सत्वार्युद्पात्राण्येकं प्रेतस्य बीणीतरेषां ।
 पथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकूतामौत्येवं प्रथमं
 पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतौभिः मङ्गच्छ्वमिति दाभ्यामेवं चतुर्थ्या-
 ऽनुष्ठापितो भवतीति । नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव दैवेऽर्घ्यमजायच

दत्ता गन्ध-माल्यैः पात्रमर्चयित्वा ऊतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।

कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि मत्तिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना
इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।

कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादौनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्धं पितृपात्रेषु पात्रमासेष्वेत्ततः ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

यद्य सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समाप्तं संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रयुज्यते तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेवं पिण्डोव्याभिस्तृतीयं
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । शिवमस्मिन्ति शेषां प्रायतां
चिरजीविता । समानौव आकृतानि समानाहृदयानि तः । समान-
मस्तु वोमनो यथा वः सुसहामति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमनामि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्जानाना उपसते इत्यभिस्त-पतित-भूणहनमस्वी वातिचारिणो
नातिदिशेत् ।

गन्धैश्चन्दनादिभिरुदकेन तिलैश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं, प्रेतादिभ्यो-
ऽर्घ्यपात्रं कुर्यात् । तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा शेषं तत्पात्रस्थं जलं पिता-
महादिपात्रेषु ये समानादति दाभ्यां मन्त्राभ्यां यथाक्रमं पितृदैव-
त्याभ्यां प्रसिञ्चेत् । शेषन्तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादिपार्वणवदाचरेत् ।
एतदुक्तप्रकारं पितामहदैवत्यं पार्वणं प्रेतदैवत्यं सैकोद्दिष्टश्राद्धं सपि-
ण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं । स्त्रिया अपि सैतत्कार्यं न पुनः पुरु-
षस्यैव ।

चतुर्विंशतिमते ।

सपिण्डीकरणश्चाब्दे सम्पूर्णोऽभ्युदयेऽपि वा ।
द्वादशांशे तु केषांश्चिन्नातं वैकादशे तथा ॥
पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतमुत्तरान् प्रपितामहान् ।
चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयते ॥
चत्वारि चार्घ्यपात्राणि अर्चयेत्पूर्ववच्छुचिः ।
प्रेतपात्रं पितृणाम्नु पात्रेषु निनयेद्बुधः ॥
मधुवाताच्युचं जम्बा संगच्छन्मिति अच्युचं ।
ये समाना इति दाभ्यां केषांदिच्छन्ति सूरयः ।
एवं पिण्डेषु कर्त्तव्यं परमन्तु विसर्जयेत् ॥

आश्वलायनश्रौतसंहितापरिशिष्टे ।

अथ सपिण्डीकरणं चत्वार्युदपात्राण्येकं प्रेतस्य बीजतीतरेषां ।
प्रथमं पात्रं त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानीव आकूतानौत्येवं प्रथमं
पिण्डेषु नियोजयेत् । मधुमतौभिः सङ्गच्छन्मिति दाभ्यामेवं चतुर्थ्या-
ऽनुज्ञापितो भवतीति । नचात्र दैवं भोजयेत्, प्रागेव दैवेऽर्घ्यमन्नाद्यश्च

दत्त्वा गन्ध-माख्यैः पात्रमर्चयित्वा ऊतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यात् ।

कात्यायनः ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा
त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्य पात्रं पितृपात्रेष्वामिच्छति ये समाना
इति दाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः ।

कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।

कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥

प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेषयेत्ततः ।

ये समाना इति दाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतस्य निर्दिशेत् ॥

वैजवापः ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिश्य समानं संवत्सरे
चत्वार्युदपात्राणि प्रयुज्यते तत्रैकं प्रेताय त्रौणि पितृभ्यस्तत् प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वामिच्छति ये समाना इति दाभ्यामेवं पिण्डोव्याभिमृश्यात्
वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं दधामि वः । जिवमस्त्विति शेषां प्रायतानां
चिरजीविता । समानौ च आकृतानि समानाश्च दद्यानि तः । समान-
मस्तु वो मनो यथा वः सुसहामति ।

सङ्गच्छन् संवदन् संवोमर्तामि जानतो देवा भागं यथा पूर्वं
सञ्जानाना उपसते इत्यभिज्ञस्त-पतित-भूणहनमस्वी वातिचारिणी
मातिदिशेत् ।

‘अतिदेशः’ पितृभिः सह संसर्जनम् ।

आह शरीतः ।

समाप्तेऽब्दे पशुश्राद्धं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।
 चतुरोर्निर्वपेत् पिण्डान् प्रथमं तेषु सन्धयेत् ॥
 वर्षां पशुवपाद्यैव द्वावदानानि द्यानि च ।
 ऊत्वा तानि विधानेन शेषं पिण्डात् समावपेत् ॥
 ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।
 विदते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥
 विधिना च नियुक्तस्य यावन्नोमानि वै पश्याः ।
 तावदर्धसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

आह विष्णुः ।

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामाय च
 ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेदन्नाग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात् ।
 संसृजन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेत्,
 उच्छिष्टमस्त्रिधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्, प्रेतपिण्डं पात्र-पाद्योदकवत्
 पिण्डत्रये निदध्यात् कर्षूत्रयमस्त्रिर्घोऽप्येवं । काठकटहो चतुर्थे पिण्ड-
 मुत्सृज्य त्रैधृत्वा पिण्डेषु निदध्यात्संसृजन्तु त्वा पृथिवी वायुरग्निः
 प्रजापतिः संसृजध्वं पूर्वभिः पितृभिः सह समानाः सर्वे मनामीत्ये-
 वमुदकमिति ।

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्भ्यश्चार्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकं ॥

संवृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति स्मरन् ।
 प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
 ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक् ।
 ये समाना इति दाभ्यां तज्जलन्तु ममर्पयेत् ॥
 अर्घ्यान्तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्ववत् ।
 तेभ्यश्चाथ निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत् ॥
 अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनं ।
 पितुर्दत्त्वा तु पिण्डान् दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
 दत्त्वा पिण्डमयाष्टाङ्गं ध्यात्वा तन्वम्यमोश्वरं^(१) ।
 सुवर्णरूपदर्भेभ्यः तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥
 हत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
 संवृज त्वानुपृथिवी वायुग्निः प्रजापतिः ॥
 एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानौवक्तमेव च^(२) ।
 ये समाना इति दाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥
 सुवर्तुलांस्ततस्तस्तीन् पिण्डान् हत्वा प्रपूजयेत् ।
 अर्घ्य-पुष्पैस्तथा धूपैर्दीप-मान्यानुलेपनैः ।
 मुखान् पितरङ्गुला मुनयश्च यथाक्रमं ॥

अत्र कस्मिन्नुभाष्यकार आह ।

यद्यपि प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयन्तपि च तत्पितामहाय च

(१) तच्च सुभाष्यरमिति ख० ।

(२) पाठोऽयमादर्शपुक्तासारेण मुद्रितः, परन्तु यं न समीचीनो
विभाति ।

तत्प्रपितामहाय चेति स्मर्यते, तथापि पृथक्ब्रह्माभावात्सहस्रागुपहाच
प्रेतोऽपि पितामहाद्यर्थेऽप्येव त्रिषु ब्राह्मणेषु निवेक्ष्यते । यथामावाच्या-
दिश्राद्धेषु कदाचिदेकस्मिन् ब्राह्मणे पित्रादयस्त्वयोऽपि भोज्यन्ते एव
मत्रापि पितामहाद्यर्थेषु चिन्त्यपि ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि निवेक्ष्यत इति ।

अस्ति च स्मृतौ पुनःशब्दः ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं निवेदयेत् ।

पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत् ॥

स एव पुनःशब्दस्तदोपपद्यते यदा तेऽप्येव त्रिषु ब्राह्मणेषु प्रेतोऽपि
निवेक्ष्यते नापि पृथगिति । एवं च मतिं सर्वतस्तस्य संमर्गः कृतो
भवति । संमर्जनार्थं ह्रीर्दं कर्म क्रियते । प्रेतस्यापि तेऽप्येवाहृत-
त्वात् प्रेतार्थमपि तद्भोजनं भवति, पित्र्ये अयुग्मान् भोजयेदिति च
यत् स्मर्यते तदप्येवमनुगृहीतं भवति प्रेताय पृथक्ब्राह्मणकल्पनायां
चतुरादिसंख्याकेषु ब्राह्मणेषु तद्विरुद्धेति ।

किञ्च ।

प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चत्यर्थार्थमित्यपि न सङ्गच्छेत तथा हि
यदि प्रेतार्थदानात् पूर्वमेवासेचनं क्रियते तदा तत्पात्रस्य रिक्तोभा-
वात् कुतः पात्रात् प्रेतस्यार्थदानं भवेत् । न चासेचितात् पितृपा-
त्रादिति वाच्यं । न ह्यन्यार्थसुपकल्पितेनान्यस्यार्थदानं युज्यते ।
पितामहाद्यर्थं हि तत्कल्पितं न पितुः ।

अथ प्रेतार्थदानानन्तरमासेचनं क्रियते तदा कृतोऽर्थदाने न
तदर्थदानार्थादासेचनं स्यात्, उक्तेन तु प्रकारेण न कश्चिद्विरोधः ।
तदेतदयुक्तं । यतः प्रेताय ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना स्मृतावेकैकं

पितरमुद्दिष्टैकैकं ब्राह्मणं भोजयेदित्युक्तं । तच्च प्रतिपुष्टयनिर्देशात्
पृथक्प्रवृत्तौ च कर्तुं न युज्यते ।

अथासि पृथक्प्रवृत्तेन भवतामतीव प्रयोजनमर्थं प्रवृत्तान् स्मृति-
पुराणतया वचनं । तथाह तु रश्मिः-सुमन्तू ।

सपिण्डीकरणे विप्रान् भोजयेत्पार्वणे यथा ।

पृथक्प्रवृत्तं प्रेतार्थमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥

सपिण्डीकरणे वीरं कुर्याच्छ्राद्धद्वयं नृप ।

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च दद्याच्च भगवान् शिवः ॥

ननु मैवं सति पुनःशब्द उपपन्नो भवति । मैवं । पुनःशब्दादयम-
र्थोऽवगम्यते पितृणामावाहनकृत्वा पश्चात् प्रेतस्य कुर्यादिति । न
सर्वविधं कश्चिदपि वाक्यमसि तेखेव ब्राह्मणेषु प्रेतस्थावाहयितव्य
इति । नन्वेवं सति सहत्वानुगृह्णोन् स्यात् इन्तर्हि सहत्वमनुगृह्णतां
सर्वदैक एव सर्वार्थमपि भोजयितव्यो भवेत् । न चैतदुपपद्यते, नन्व-
वैकं सर्वेषां पिण्डैर्याख्यातमिति शौनकवचनात् । यदप्येकैकमपि विदा-
सन्दैवे पित्र्यं च भोजयेदिति मनुवचनन्तस्यापि सपिण्डीकरणविषयत्वं
वक्तुमशक्यं यतोयच्चैकस्मा एव दीयते तदेकोद्दिष्टमभिधीयते, विभ्यश्च
यच्च दीयते तच्च पार्वणमिति । यदा तु युगपदेकस्मिन्नेव काले
पार्वणीकोद्दिष्टे स्थातान्तदा सपिण्डीकरणमिति तदेतदेकब्राह्मणपक्ष-
ऽवस्यं विनश्येत् पृथगेकोद्दिष्टाभावात् । अतो यथा ब्राह्मणभेद
पार्वणसाहित्यमेवमत्रापि वाच्यं ।

यद्योक्तं पितामहादिविप्रेखेव प्रेतोऽप्याह्वयमाने पित्र्यं अयुग्मा-
नित्यस्त्वानुगृह्यः आदिति । तच्चैतयोः पार्वणीकोद्दिष्टयोर्भिन्नत्वात्

मिलितयोस्तयोस्तुर्भिरपि द्विजैः सम्यक्त्रैरेकैकस्मिन्नयुग्मत्वानपा-
यात् पचान्तरेऽप्यनुग्रहोऽस्यास्त्येव । यदपि यदि प्रेतार्थदानात्पूर्वमा-
मेचनमित्यादिना विकल्पोक्तं तदपि न किञ्चित् अर्थदानायैव हि न
निःशेषीकृत्य प्रमिष्यते । ततश्चार्थदानमासेचनं सेतुभयमपि स्यादेव
न कृत्स्नेनार्थादकेन सेचनं कर्त्तव्यमित्येवंविधं स्मरणमस्ति अतः पित्र्ये-
ष्वेव विप्रेषु प्रेतस्थावाहनं कर्त्तव्यमित्यनुपपन्नं । अपरिमृहीतस्यायं
पक्षः शिष्टैः । अतः प्रेतार्थं पृथक् पितामहाद्यर्थं च पृथक् ब्राह्मणान्
परिकल्प्य सपिण्डीकरणं कार्यमिति स्थितं । इह केचिद्याज्ञवल्क्य-
व्याख्यातारः पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमिष्येदित्यत्र प्रेतशब्दमेवं व्याच-
क्षते, प्रकर्षेण इतो गतः पिण्डदानादेः सकाशात् प्रमृत्त इति
चिरप्रमीतो वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यते इति । अतस्तदीय-
मर्थपात्रं पित्र्यपात्रेषु प्रमेचनीयं तदीयस्य पिण्डः पिण्डेषु संसर्जनीय
इति । यदि त्वचिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा तदर्थपात्रोदके
पितृपात्रेषु प्रमिक्ते सति तत्पात्ररिक्तौभावात् प्रेतस्थार्थदानं न स्यात् ।
यदि तु चिरमृतः प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा न कश्चिद्दोषः, तस्य
नोरस्थार्थदानाभावात् । प्रयुक्तस्य प्रेतेभ्यो ददातीत्यादिषु प्रमीतमात्रं
प्रेतशब्दः । अतोमृतमात्रवाचिनि प्रेतशब्दं यत्रायमुपपन्नो भवति स
एवात्र गृहीतुं युज्यते ।

काठकट्यकृता च स्फुटोक्त्यैव वृद्धप्रपितामहपिण्डान्तरेषु संसर्ज-
नमुक्तं ।

तद्यथा ।

चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति ।

अत एव वृद्धपितातपः ।

निष्पद्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति दाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ॥

आद्यशब्दाच्चापि पुरुषपिण्डाभिप्रायेण । कथमिति चेत्, काठकटह्णवाक्यानुसारात् । न च प्रमौतपिण्डस्यात्रान्तिमत्वात्तदभिप्रायेण त्वाद्यशब्दानुपपत्तिरेव । यदि वा चिरमृतः प्रेतशब्देनोच्यते तदा “यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । स तु पापममाप्नोति पिण्डाद्योपजायते” ॥ इत्येतन्मोक्षोपपद्येत, सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य प्रत्यशब्देकोद्विष्टस्य विहितत्वात्, चिरमृते तु वृद्धप्रपितामहे प्रेतशब्दाभिधेये सपिण्डीकरणानन्तरं तस्य पृथक्प्रदानाभावादेश निषेधोऽवकल्यते । तस्माद्वृद्धप्रपितामहार्थस्यार्थेषु पिण्डस्य पिण्डेषु संसर्जनं कार्यमिति तदेतदयुक्तं एवं हि मति वृद्धप्रपितामहार्थपिण्डयोरन्यैर्वर्जभिरर्था-पिण्डैः सह सम्यक्स्थापाद्यमानत्वात्तस्यैव सपिण्डीकरणं स्यात् । न त्वचिरोपरतस्य प्रेतस्य । अतो नूतनप्रमौतस्यैवार्था-पिण्डयोरन्येषु संसर्जनं कार्यमित्येव युक्तं । यत्तु एवं क्रियमाणं नूतनप्रमौतस्यार्थदानं न स्यादिति । तत्र । पितृपात्रप्रसिक्तावशिष्टेनादत्तेन तदर्थदानमिदं । न हि मिश्रं प्रमं चनौ-यमिति किञ्चिद्वचनमस्ति । यद्यपि प्रकर्षणतः प्रेत इत्यनया व्युत्पत्त्या वृद्धप्रपितामहः प्रेतशब्देनोच्यते इत्युक्तं तदप्यनालोच्यैव, यतो याज्ञवल्क्येन “पिण्डयज्ञावृता देयं प्रतायात्रं दिनचयमित्याशौचप्रकरणे प्रतिपाद्य सम्प्रति पुनरभिहितं” प्रेतपात्र प्रमंचयेदिति । अतो नूतनप्रमौत एव प्रेतत्वान् बुद्धौ विपरिवर्तमानः प्रेतशब्देना-

भिधातुं युज्यते नाप्रकृतत्वात् स्वविरतरः । यदि चात्र वृद्धप्रपितामहः
 प्रेतशब्देनाभिधीयते तदा “प्रेतत्वात् प्रतिमुच्येत सपिण्डीकरणे कृते ।
 पितृत्वं लभते मर्त्याः प्रतिसंवत्सरं ततः । मृताह्ये तस्य कर्त्तव्यं
 आहुं सम्यक्प्रमार्हितैः” ॥ इत्यादिना प्रेतत्वविमुक्तिरुच्यमाना तावन्न
 मङ्गच्छेत् । न हि तदा वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वमपैति, प्रकर्षेण न
 वा प्रमीतत्वं निवर्त्तते, नापि प्रेतशब्दवाच्यावस्थाविशेषनिवृत्त्या पितृ-
 संज्ञा स्यादवस्थाविशेषस्य तदोत्पद्यते, पूर्वमेव तस्य पितृत्वमस्यते ।
 न च प्रतिसंवत्सरं विधीयमानं आहुमपि तस्य युज्यते । न चतुर्थं
 पिण्डो गच्छति “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
 सम्प्रदातैर्षां पञ्चमो नोपपद्यते” ॥ इत्यादिभिस्तन्निषेधात् । गार्ग्येण च
 व्यक्ततरमेवाभिनवप्रमीतः प्रेतशब्देनाभिहितः “ममान्ते पितृभिः प्रेतं
 योजयेत् पितरं सुतः । तदादि पार्वणं आहुं मृताह्यपि नान्यथा” ॥
 यदा तु “तदादि पार्वणं आहुमित्यनेनोक्तं तदाभिनवप्रमीत एवात्र
 प्रेतशब्देनावगन्तुं योग्यो न वृद्धप्रपितामहः । न हि तदादि पार्वणं
 आहुं कर्तुं युज्यते, “न परेभ्यो नाधिकारादिति निषेधात् आचा-
 रविरोधाच्च । किञ्च वृद्धप्रपितामहवचने प्रेतशब्दस्य प्रेताय ब्राह्म-
 णान् भोजयेत्तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय चेति विष्णु-
 वचनात् वृद्धप्रपितामहपित्राद्युद्देशेन ब्राह्मणभोजनं स्यात् । न च
 तदुपपन्नमित्युक्तं । यदप्युक्तं प्रेतैर्भ्यो ददातीति प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दे-
 नूच्यते इति वृद्धप्रपितामहोऽपि प्रेतशब्देनाभिधातुं शक्यत इति तदपि
 न । तत्रापि प्रदानयोग्यस्यैव तेन शब्देनाभिधानं । न च तदयोग्यस्य
 वृद्धप्रपितामहस्यापि । यस्तु चतुर्थपिण्डमुत्सृज्य वैधं कृत्वा पिण्डेषु

निदध्यादित्युक्तं तदप्यस्मात्तत्र एव घटते, न युष्मत्पक्षे । चतुःसङ्ख्यापूरको हि चतुर्थ इत्युच्यते । तथाविधस्य न चातीतस्यैव पिण्डो भवति । यतः “आहूद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत महपिण्डतां । तयोस्त्रिपुरुषं पूर्वमेकोद्दिष्टं ततःपरमिति ॥ पुराणे नवप्रमीतार्थस्यैकोद्दिष्टस्य पार्वणोत्तरकालमनुष्ठाने विहिते तत्पिण्डस्य विहितत्वेन चतुःसङ्ख्यापूरकत्वात् । कठपरिशिष्टे चोक्तं ।

दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्योऽथ पश्चात्प्रेताय धर्मतः ।

तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्या तु ममृतः ।

निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एष संमर्जने विधिरिति ॥

यदि च “आद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यादिपुरुषाभिप्रायेणाद्यशब्द इत्यभिधीयते । ततश्च “आद्यः पिता तत्पिता यस्यस्यापि यः पितेत्यामादावाद्यशब्दस्य प्रथमाभिधानादव्यवस्थादोषोभवेत् ।

किञ्च । चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य त्रैधं कृत्वा पिण्डेषु निदध्यादिति एतस्माद्वचनाच्चतुर्थस्योत्सर्जनादनन्तरमेव विभजनं पिण्डेषु संमर्जनं च प्रतीयते । तच्च वृद्धप्रपितामहपिण्डविषयत्वे न घटते । तथाहि पूर्वमनुष्ठीयमानपितामहादिदेवत्यापार्वणपदार्थाभूत-वृद्धप्रपितामहपिण्डदानस्य तदनन्तरमनुष्ठीयमाननवप्रमीतार्थैकोद्दिष्टपदार्थाभूतपिण्डप्रदानेन व्यवधाने विभाग-संमर्गयोरपि व्यवधानात् । नवप्रमीत-पिण्डविषयत्वे तु पिण्डान्तरप्रदानव्यवधानाभावात् समनन्तरमेव प्रतिपाद्यमानौ विभाग-संमर्गौ उपपन्नतरौ भवतः । नचाद्यन्तु विभजेत् त्रिधेत्यस्य नवप्रमीतविषयत्वानुपपत्तिः, आद्यशब्देन मुख्यत्वाभिधानात् । मुख्यत्वाच्च नवप्रमीतस्य पिण्डः । सपिण्डीकरणस्य नवप्रमीत-

संस्कारार्थत्वात् । अस्ति च “मुख्यम् पितरं कृत्वेत्यादिकः पुराणोक्तः,
 “संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहायेत्यादिकः स्मृत्युक्तो नवप्र-
 मौतपिण्डस्य पितामहादिपिण्डोयः पूर्वकालताविधिरपि तदभिप्रायेण
 चाद्यशब्दस्य प्रयुक्तत्वादुक्तदोषानवकाशात् । यच्चोक्तं सपिण्डीकर-
 णानन्तरं नवप्रमौतोद्देशेन प्रतिमंवत्सरमेकोद्दिष्टस्य विहितत्वाद् “यः
 सपिण्डीकृतं प्रेतमित्यादिको निषेधस्तत्र नोपपद्यत इति तदपि
 न, तत्रापि वैकल्पिकपार्वणविध्यर्थत्वेन औरमादिपुत्रकर्तृकसंवत्सर-
 कविषये व्यवस्थितत्वेन वा चतुर्दशीव्यतिरिक्तकालिकाशस्तद्वत्तद्वा-
 विषयत्वेन वा तस्योपपत्तेः, वरं वदुःप्रपितामहपिषयत्वं एवायं निषेधः
 नोपपद्यते । “त्रयाणामुदकङ्कार्यमित्यादिना सर्वात्मनैव तस्य मृता-
 ह्यदौ पिण्डनिषेधादप्युक्तपिण्डदानस्य प्रसक्त्यभावात् पृथक्पिण्ड-
 दाननिषेधस्तत्र किमर्था भवेत् । अस्ति च कश्चिदग्रहभूतपिशाचा-
 दिवत्प्रेताख्यः प्राणियोनिविशेषः । अस्ति च स्मृति-पुराणप्रमाणकं
 सपिण्डीकरणान्तौर्द्धदेहिकक्रियानिवर्त्तनीयं नवप्रमौतस्य तद्रूपत्वं ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वं प्रेतोभवति वै मृतः ।

कृते सपिण्डीकरणे पितृत्वं प्रतिपद्यत इति ॥

अतो नवप्रमौतस्यावस्थाविशेषे रूक्षा प्रेतशब्दोवर्त्तते । वदुः-
 प्रपितामहे तु योगेण, योगाच्च रुढिर्बलीयसौ । किञ्च यस्यैव षोडश
 श्राद्धानि तस्यैव सपिण्डीकरणम् ।

अत एव ज्ञातातपः ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणम् ।

सपिण्डीकरणान्ता वै ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैरिति ॥

अनेन च यो मामिकादौ प्रेतशब्दाभिधेयः स एव सपिण्डीकरणेऽपौति गम्यते, अतो नवप्रमौतस्य पितादेरर्घ्यपात्रं पितामहाद्वर्घ्यपात्रेषु, पिण्डेषु पिण्डः संयोजनीय इति स्थितम् । पितामहे भ्रियमाणे यदि पिता प्रमौतः स्यात् पितामहं परित्यज्य प्रपितामहात् प्रमृति पुरुषत्रयेण मह सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याथ विद्यते तु पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ।

न देयो जीवते पिण्डः स च यस्मान्मृतो भवेत् ॥

पिण्डस्तु जीवतो ह्यसं शिखण्डमसौ भवेत् ॥

अथञ्च जीवत्पितामहकस्य पितृमपिण्डीकरणप्रकारो जीवत्पितृकाद्यधिकारिकपिण्डं पितृयज्ञप्रकाराणामुपलक्षणार्थं इत्यनुमन्त्र्यम् ।

अत्र पितामहादिभिः मह सपिण्डीकरणे कृतंऽपि पितामहोपरमे मति तदौर्द्ध्वदेहिके सपिण्डीकरणान्ते पुनः पितामहेनापि मह पितुः सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यं । अन्यथा मावास्यादि-कालश्रुतेषां आहुं न निष्पद्येतेति केचित् । भ्रियमाणायां पितामह्यां मातुः सपिण्डीकरणं यथोक्तः पितृमपिण्डीकरणन्याय एवानुमन्त्र्यः ।

तथा चाम्बिन्नेव पुराणेऽभिहितम् ।

मातर्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामहौ ।

प्रपितामहौतः सर्वः कार्यस्तत्राप्ययं विधिरिति ॥

अथ स्त्रीसपिण्डीकरणेऽन्योपि विशेष उच्यते ।

तच्च तावद्भविष्यत्पुराणे शतानीकः प्रश्नभङ्गशः सन्देहमुपन्यस्यति ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यम्भवेत् सुतैः ।

मातामहेन संयोज्या किं वा पतिकुलस्रयेत् ॥

किं मातामहादिभिः संयोज्या सपिण्डीनीया किम्वा पतिकुलेन
सहेत्यस्यार्थः ।

अत्र निर्णयं वर्णयिष्यन्नाह सुमन्तुः ।

अहोवत महत्कष्टं दुर्विज्ञेयं त्वयेरितम् ।

द्विभावोऽत्र लोकानां तथापि श्रूयतां नृप ॥

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ।

ध्रुवाश्चमे नगाः सर्वे ध्रुवाः पतिकुले स्त्रियः ॥

अनेन मातामहादिभिः सह सपिण्डीनीयेत्यमुं पूर्वपक्षं विधाय
पतिकुलेन सह संयोजनीयेति सिद्धान्तमित्यवगम्यते ।

किञ्च ।

मृताया अपि नार्थाः^(१) पिण्डोदकादिषु भर्तृगोत्रयोगो दृश्यते
न तद्वियोगः ।

तथाच हारीतः ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥

उज्जना आह ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च स्मृतके ।

तस्मादुदक-पिण्डौ तु भर्तृगोत्रेण निर्वपेत् ॥

वृक्षस्यतिः ।

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांस-मज्जास्त्रिभिः सह ।

एकत्वमागता भर्तृस्तस्मात्तद्गोत्रभागिनी ॥

पाण्यहणिका मन्त्राः पित्रगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयम्विण्डोदकस्ततः ॥

तथा ।

भर्तृगोत्रेण नास्ती च मातुः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तृष्णीं दम्यतिपिण्डाभ्यां कुशैरन्तरयन् पित्रम् इति ॥

‘अन्तरयन्’ तिरोदधानः ।

आह व्यासः ।

श्वशुरस्यायतो यस्मात् शिरःप्रच्छादनक्रिया ।

पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः ॥

तदेवं पित्रकुलेन सह भार्यायाः सपिण्डनं कर्त्तव्यमिति खितम् ।

तत्रापि केन महेति संशयपूर्वकत्वमाह ज्ञातातपः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथङ्कार्यमवेत् सुतैः ।

पितामह्याः महैवास्याः सपिण्डीकरणक्रिया ॥

पितामहौ-प्रपितामहौ-वृद्धप्रपितामहौभिः महेत्यर्थः ।

अत्र पतान्तरमाह गार्ग्यः ।

पत्न्येवेकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राज्जतिव्रतैः ॥

‘मन्त्राः’ यदेतद्ब्रूयं तव तदसु ब्रूयं ममेत्यादयः, ‘आज्जतयः’

विवाहहेमाक्षस्तर्गताः, 'व्रतानि' ब्रह्मचर्याचारखवणादीनि, तैरित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या साङ्गं विधीयते ।

यस्मात्पतिव्रतानां वै स एव गतिरिष्यते ॥

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

पुरुषस्यार्द्धदेहस्तु भार्या वेदेषु गीयते ।

अर्द्धाह्नि वात्मनो ह्येष यज्जायेति ह वै नृप ॥

तस्मात् पत्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्यतं ।

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

सन्विता सा यतोमन्त्रैरस्त्रि-मांस-त्वगादिभिः ॥

मन्त्रास्तु “प्राणैस्ते प्राणान् सन्ध्याम्यस्त्रिभिरस्थीनि मांसेर्मांसानि त्वचा खचमिति । तदेवं केषुचिद्वचनेषु मातुः पितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं केषुचिच्च पत्या सहति । तत्रैव विषयव्यवस्था भविष्यत्पुराणे ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनं ।

प्रमौतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

‘तत्पित्रा’ मातुः पित्रेत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

मातुः सपिण्डीकरणं कार्यं संवत्सरे सुतैः ।

पितामह्या सहैवास्याः पतिर्यदि तु जीवति ॥

आह खोगात्रिः ।

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरस्तु सपिण्डयेत् ।

पितरि प्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥

आह आतातपः ।

मृता यालुगता नाथं सा तेन सहपिण्डतां ।

अर्हति स्वर्गवासश्च यावदाभुतमंभवम् ॥ इति ।

एवञ्च सति पितरि जीवति पितामह्यादिभिरेव सह सपिण्डीकरणं कार्यं । प्रमीते तु पितर्यस्वाकूढायां मातरि पितृवै सह सपिण्डीकरणं । अनस्वाकूढायामपि पितामह्यादिभिर्वा सहेति व्यवस्था प्रतिपादिता भवति । यदि त्वनस्वाकूढायामपि मातरि पितृवै सह सपिण्डनं स्यात् तदास्वाकूढाविषयं वचनमनर्थकं भवेत् । तस्यास्वाकूढा भर्त्स्यैव सह सपिण्डनीयेति नियामकत्वेन सार्थकत्वे “प्रमीतपितृकः पितृवैवचनं न नियमपरं शक्यं वक्तुमित्यनियम-
निर्दिष्टः ।

यत्पुनरपरार्के जीवन्त्यां पितामह्यां पितृवै सह मातुः सपिण्डीकरणमित्युक्तं । तत्र । एवंविधे विषये प्रपितामह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणस्य ब्रह्मपुराणोक्तस्य दर्शितत्वात् ।

अथवास्तु पितृ-पितामह्योद्भयोर्जीवने ब्रह्मपुराणोक्तं प्रपिता-मह्यादिभिः सह सपिण्डीकरणं, जीवन्त्यां पितामह्यां मृते च पितरि पितृवै सह सपिण्डनमिति व्यवस्था ।

यत्नाह आतातपः ।

मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिण्डता ।

पितृवै सहपिण्डत्वे तस्या अपि हनं भवेत् ॥ इति ।

तदत्यन्तात्रकपञ्चविषयं । केषाञ्चिद् वा मतमित्यनुसन्धेयं ।

यदा तु पतिः पत्न्याः सपिण्डीकरणं कुर्यात्, तदा स्वकीय-
मात्रादिभिरेव सहेत्याह पैठौनसिः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

अश्रवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एवञ्च सति पत्युरपि स्त्रीसपिण्डीकरणाधिकारे प्रतिपादिते सति
सपिण्डीकरणं स्त्रीणां पुरुषाभावे न विद्यत इति । अयं निषेधः
पत्याभावसहिते पुत्राभावे वेदितव्यः ।

व्यासः ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनं ।

अश्रुभिक्षिप्तभिः सार्द्धं एवं धर्मेण युज्यते ॥

तदेवमेतावता प्रपञ्चेन पितामह्यादिभिः पित्रा वा सह भर्तृकुल
एव मातुः सपिण्डीकरणं कार्यमित्युक्तम् । अस्ति च मातामहकुले-
ऽपि सपिण्डीकरणं कार्यमित्ययमपि पत्रः ।

आज्ञापस्तम्बः ।

कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यमम्बन्धजोविनः ।

पुष्टास्ते स्वकुलं यान्ति एवं नारी मृता सती ॥

भविष्यत्पुराणे ।

आकाशस्य यथा तोयं पतितं धरणीतले ।

योमिं स्वकीयां गच्छेत्तु तथा नारी मृता सती ॥

पितुर्गोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्द्वर्द्धगोचतः ।

जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैठकं कुलं ॥

गवां व्रतसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरं ।

एवं स्त्री पैटकं याति त्यक्त्वा पतिकुलं नृप ॥
 त्यक्त्वा स्थलं यथा ह्यापो निधं यान्ति नराधिप ।
 तथा पतिकुलं हिला मृता नारी स्वकं व्रजेत् ॥
 पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतेः ।
 माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥

‘योज्यः’ सपिण्डनीयः ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितुः पितामहे यदत् पूर्णे संवत्सरे सुतेः ।

मातुर्मातामहे तद्वदुक्तोक्ता सपिण्डता ॥

तदेवं पितृकुलेन सह सपिण्डनीयेति कैश्चित्प्रतिपादितं । माता-
 सहकुलेन वेत्यपरैरिति विरोधे विषयव्यवस्थोच्यते ब्राह्म-देवार्ध-
 प्र जापत्याख्यानां विवाहानामन्यतमेन परिणीतायाः पतिकुलेन
 सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च कर्त्तव्यं । सा तदनौपाधि-
 केन दानेन पित्रा परिणेतृस्त्रामिका कृतेति मृतापि न तत्कुल-गोत्रे
 परित्याजयितुं योग्या । गान्धर्वासुर-राक्षस-पैशाचानामन्यतमेन तु
 परिणीताया मातामहकुलेन सह संयोजनं तद्गोत्रेण पिण्डादिदानञ्च
 कर्त्तव्यं । न हि सा स्वरूपा पित्रा निष्प्रतिदन्दं वराय दन्ति न
 मातामहकुलात् तद्गोत्राच्च प्रस्थावयितुं योग्या ।

अत आह बृहच्छातातपः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या रुडा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्याः तस्याः पिण्डादकक्रियाः ।

आसुरादिषु चान्येषु पित्रगोत्रेण धर्मवित् ॥

अत्र प्रकारान्तरेण व्यवस्था ।

अत्राह व्यासः ।

मातामहस्यं गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियां ।

प्रकुर्यात्पुत्रिकापुत्र एष धर्मः सनातनः ॥

पत्या सहैकता तावत् यावत्पुत्रो न जायते ।

पुत्रिकायाः सुतोत्पत्तौ पत्यैकत्वं निवर्त्तते ॥

यद्यान्यद्वचनं “तत्पित्रात् पुत्रिकासुतः” इति तत्पूर्वमेव दर्शितं ।

अत्रापि व्यवस्थोच्यते ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः ।

तेन याताः सतां मार्गाः तेन गच्छन् दूष्यति ॥

इति वचनात् यैस्तु कुलपरम्परया पितृकुलेन सह सपिण्डनं क्रियते तैस्तथा कार्यमन्यैस्त्वऽन्यथेति । अस्मिन्नेव विषये परस्पर-
विरुद्धानि वचनानि उपन्यस्य भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाभिहितं ।

एवं शास्त्रगतिभिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।

उदितेऽनुदिते चैव होमभेदे यथा भवेत् ।

तस्मात् कुलक्रमायातमाचारश्च चरेद्बुध इति ॥

इति स्त्रीसपिण्डने विशेषः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवौय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे श्राद्धकल्पे सपिण्डीकरणप्रयोगो-

नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगः ।

अथेताः सपिण्डीकरणान्ताः प्रेतक्रियाः केषाञ्चित् संवत्सरात्
प्राक् नारायणवलिं श्रुत्वा च न कार्याः ।

तच्चाह गौतमः ।

पापकर्मणो न संसृजेरन् स्त्रियश्चाभिवारिणोः ।

वृद्धयाश्चवक्ष्यः ।

सर्पविप्रहृतानाञ्च शृङ्गि-दंष्ट्रि-मरीचपैः ।

श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताञ्च ये ॥

संवर्त्तः ।

महापातकिनां चैव तथा चैवात्मघातिनां ।

उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥

स्मृत्यन्तरात् ।

विद्युद्भो-नृप-विप्रान्-शृङ्गि-दंष्ट्रि-मृगघातिताः ।

वृथोत्पन्न-महाक्रीव-मृतिनो नोदभाजनाः ॥

‘उदभाजनाः’ अर्घ्यादकसंसर्गभाजना इत्यर्थः ।

तथा च ।

ब्राह्मणादिहते तान्मे पतिते मङ्गवर्जिते ।

कुत्समाच सृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥

‘मङ्गवर्जितः’ भिक्षुः ।

भविष्योत्तरात् ।

स्वेच्छया मरणं विप्रात् गृह्णि-दंष्ट्रि-मरीसृपैः ।

अन्यान्मृज-विषोद्वन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

सम्पूर्णसर्वगाचाणां विषादाकर्षतोऽथवा ।

जलाग्नि-गर्भपातैश्च निराहारादिभित्तया ॥

येषामेवं भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मणः ।

पाषण्डमाश्रितास्तैव महापातकिनस्तथा ॥

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नान-संस्कारौ न आर्द्रं न सपिण्डनं ।

आर्द्रानि षोडशोक्तानि नान्यान्यपि भवन्ति हि ॥

वैतानं प्रक्षिपेत्तोये गृह्याग्निश्च चतुष्यये ।

पात्राणि निर्दहेदग्नौ साग्निके पापकर्मणि ॥

षड्चिंशन्मते ।

व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्यादकक्रिया ॥

मर्प-विप्रहतानाञ्च गृह्णि-दंष्ट्रि-मरीसृपैः ।

आत्मनस्तागिनास्तैव आर्द्रमेषां न कारयेत् ॥

चण्डालादुदकासर्पाद्ब्राह्मणादैद्युतस्तथा ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥

उदकं पिण्डदानञ्च आर्द्रमेव तु यत्कृतं ।

नोपतिष्ठति सत्सर्वमन्तरिचे च तिष्ठति ॥

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव मदक्षिणं ॥

नारायणबलिस्तु पुरस्ताद्वक्ष्यते । 'तस्मात्' नारायणबलेनन्तरं ।

तथा ।

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रियाः कार्यं यथाविधि ।

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥

अन्नमिष्टं प्रियञ्चैव विभ्रे दद्यात् मदक्षिणं ।

पिण्डोदकक्रियाः पञ्चाद्वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।

एकोद्दिष्टानि कुर्वति मपिण्डौकरणं तथा ॥

योऽयमन्युदकादिस्मृतानां नारायणबलिरुक्तः स तु क्रोधमदणो-
कादियोगेन यैरात्मघातिनस्तेषामेव न तु प्रमादतो विदितो वा ।

तथा च भविष्योत्तरे ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

मंस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कुर्याद्यथाविधि ॥

कचिदेतस्यापवादमाह ।

प्रमादादिच्छया वापि न गर्ह्यत्सर्पतोमृतः ।

'न गच्छेत्' मंस्कारादिकर्म प्रति न गच्छेत् वक्ष्यमाणप्रकारमाग-
पूजां त्रिना तन्नाहतीत्यर्थः ।

षड्विंशन्मते ।

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

तस्याग्नौ च विधानत्वं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

बौधायनः ।

बुद्धिपूर्वाङ्गहस्तृणां क्रियालोपो विधीयते ।

तेषामेव च संस्कर्तुर्दाषश्रुतिरुदाहृता ॥

दाहयित्वा शवं तेषां शूद्रैरेव विधर्मकं ।

अन्येषां पापमरणं प्राप्तानां पापकर्मणां ॥

पूर्ववत् देहदाहोऽथ शरीरस्य प्रकल्पनं ।

पाप्माशवृत्तैः संस्कर्त्यात्पितृमेधविधानतः ॥

आहिताग्निनां पापमृतानां प्रतिहतिवर्जनं मुख्यमेव शरीरं
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येते न संस्कुर्वन्ति ।

आह ब्रह्मर्गः ।

योऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपौडितः ।

सोऽग्न्युदकमहायात्राः कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ॥

विवस्वान् ।

सर्वेन्द्रियविरक्तस्य वृद्धस्य कृतकर्मणः ।

व्याधितस्य स्मृतन्तीर्थे मरणं तपभोऽधिकम् ॥

तथा गार्ग्योऽपि गृहस्थमेवाधिकृत्याह ।

महाप्रस्थानगमनं ज्वलनाम्बुप्रवेशनम् ।

भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितुम् ॥

‘भृगुः’ पर्वतकटकः । ‘वृथा’ धर्मानुष्ठानशून्यं ।

मनुर्वानप्रस्थमधिकृत्याह ।

अपराजितां चास्त्राय ब्रजेद्दिशमजिह्मगः ।

आतिपाताच्छरीरस्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

‘अपराजिता’ पूर्वोत्तरा, तामा शरीरपातादकुटिलं जलमनिलं
वा भक्षयन् समाहितो ब्रजेत् ।

स्थित्वा महर्षिचर्यायां त्यक्त्वा पापमयीं तनुं ।

व्रीतशोकमयोविप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

गो-ब्राह्मणहतानान् विशेषः षड्विंशन्मते ।

गो-ब्राह्मणहतानां पतितानां तथैव च ।

उद्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवोद्धंदेहिकम् ॥

अथ नारायणबलिप्रयोगः ।

तत्र तावत् संस्कारादिविधिः बोधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिषेक्त-पतित-सुरापात-
त्यागिनां ब्राह्मणहतानां द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा यत्र यत्र मरणं
भूतं यस्य स्यात्तत्र तत्र कुर्वीत । सहितानां पालाशानां यामं वाहय ।
पर्णमरूपाणां कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं करोति, होतृकन्यनेन वा
पितृमेधिकेन वा संस्कारं कुर्यात् । अङ्गप्रयोगमन्त्रानुद्धृत्य पुरुष-
रुक्स्थं प्रत्यृचं मन्त्राणां म्याने प्रयक्प्रयोगो भवति इत्यपि वा तृष्णो
मर्षं क्रियेत याम्यसृको न पोषणं पौरुषेणोपस्थानं समानमन्यत्तोर्यं
स्नात्वा प्रेतायोदकक्रियां कृत्वा नाम गोचं मनसा ध्यात्वा नारायणार्थे-
तत्ते उदकमिति चाभिव्याहरेदेवमेव मायं प्रातर्दशरात्रं करोति
त्रिरात्रं वा पिण्डप्रदानेऽभावेतत्र पिण्ड इति विशेषः । एका
दशामेकोद्विष्टं कुर्वन्ति ।

संस्कारविधिं प्रकृत्योक्तं तत्रैव ।

सर्पमृतानां नमोऽस्तु सर्पभ्यस्तिष्ठ आहुताहुत्वा उदके मृतानां

समुद्राय वायुनापेत्याहुतीहुत्वा तस्य क्रुद्धं मयं न विद्मः देह-
मंस्कारपक्षो ज्ञानमृतदेहिनामित्याहुः, सर्वेषामिति चापरे ।

नारायणवलिप्रयोगस्तु षड्विंशन्मते दर्शितः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्रा ता दायादाः समभिभूताः ।

यथा आहुं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिश्रुतम् ॥

तथा तः संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ।

एकादशीं समामाद्य शुक्रपक्षस्य वै तिथिं ॥

नारायणवलिः कार्यं इति शेषः । अत्र विंशषो भविष्योत्तरे
दर्शितः ।

पूर्णे मंत्रक्षरे तेषामथ कार्यं दद्यात्तुभिः ।

एकादशीं समामाद्य शुक्रपक्षस्य वै तिथिं ॥

विष्णुं यमञ्च संपूज्य गन्धपुष्पादिभिर्यथा ।

दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुमंयतान् ॥

यज्ञोपवीती सतिलान् ध्यायन् विष्णुं यमन्तथा ।

दक्षिणाभिमुखस्तृष्णीमेकैकं निर्वपेत्तु तान् ।

उद्धृत्य नियतान् पिण्डांस्तीर्थाद्यधमि निक्षिपेत् ॥

एतच्च विष्णुध्यानपूर्वकं कर्त्तव्यमित्युक्तम् षड्विंशन्मते ।

विष्णुं बुद्धौ समामाद्य नद्यधमि ततः क्षिपेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

क्षिपंस्तान् कौत्तयेन्नाम विष्णोर्वै प्रेतकस्य च^(१) ।

पुनरभ्यर्चयेद्विष्णुं यमं कुसुम-चन्दनैः ॥
 धूप-दीपैः सनैवेद्यैः भक्ष्य-भोज्यसमन्वितैः ।
 तस्मिंश्चोपवसेदङ्गि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ॥
 कुल-विद्या-तपोयुक्तान् रूप-शीलसमन्वितान् ।
 नव सप्ताथ वा पञ्च स्वभामार्थानुसारतः ॥

बौधायनसूत्रे ।

अथातो नारायणबलिं व्याख्यास्यामः । दक्षिणायने वीक्ष-
 रायणे वा अपरपक्षस्य द्वादशां क्रियेत पूर्वैद्युः षट् द्वादश वा
 ब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तसम्बन्धान् ।
 भविष्योत्तरे ।

अपरेऽहनि सम्प्राप्ति मध्याह्ने सुममाहितः ।
 विष्णुं यमञ्च संपूज्य विप्रांस्तानुपाश्रयेत् ॥
 उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितरूपमनुस्मरन् ।
 आवाह्यनार्घ्यदानादीन् विष्णु-मौरिसमन्वितान् ॥
 प्रेतस्थाने स्मरन् प्रेतं विष्णोर्वै नाम कौर्त्तयेत् ।
 यज्ञोपवीती कुर्वीत प्रेतनाम प्रकौर्त्तयेत् ।
 प्रेतं यमञ्च विष्णुञ्च स्मरन् आहूतं समापयेत् ॥

बौधायनसूत्रे ।

तथापरेद्युर्देवमृहे नदीतीरे अग्निमुपममाधाय संपरिस्तीर्य
 प्रणीताभ्यः ह्रस्वोत्थायायेणाग्निदेवतामावाहयति पुरुषसूक्तं दं ऋषौ
 जपित्वा व्याहृतिभिर्देवतामावाहयति । अथैनं स्नापयति पुरुष-
 सूक्तेनाथैनं गन्ध-पुष्प-धूप-दीपैरष्टाक्षरेणार्चयित्वा हस्तर्पयति केचन
 106

तर्पयामीति द्वादशनामधेयैः परिधानप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वा
 पक्षास्त्राजुहोति विष्णोरनुकमिति पुरोनुवाक्यामनूय परोमाचयेति
 द्याव्यथा जुहोति आवाद्याहुतौरुपजुहोति केशवाय स्वाहेत्येतैरेव
 नामधेयैर्गुड-पायस-धृतमिश्रमक्षं निवेदयति देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवेसिनोर्बाहुभ्यां पुष्णोहस्ताभ्यां विष्णवे निवेदयामीति सप्त-
 व्याहृतिभिः स्वाहाकारेण उपति । व्याहृतिभिराचमनीयमथ
 ब्राह्मणानाह्वय सदर्भोपकृतस्थानेषूपवेश्याथैतान् वस्त्र-गन्ध-पुष्प-
 धूप-दीप-माख्यैरभ्यर्च्यानुज्ञाय घृतमिश्रं हविः समिधायुष्य हस्तेन
 जुहोति पिढभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति पितामहेभ्यः
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहा, अग्नये कव्यवाहनाय स्निष्टकृते
 स्वधा नमो नारायणाय स्वाहेति ब्राह्मणानस्तेन परितोषयित्वेति ।
 वक्ष्यमाणं कुर्यादिति शेषः ।

भविष्योत्तरे ।

दत्तान् ज्ञात्वा ततोविप्रान् हस्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।

अश्वेभ्यस्त्वथ सर्वेभ्यः पिण्डदानार्थमुदरेत् ॥

पृथक्दर्भेषु पिण्डान्ते पक्ष दद्यात्कर्मण तु ।

प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च त्रिवाय च ॥

समृत्त्याय यमायाय प्रेतायापि च पक्षमं ।

नाम-गोचं स्मरेत्तस्य विष्णुश्चन्द्रश्च कीर्त्तयेत् ॥

नमस्कारग्निरस्क्रन्तु पक्षमं पिण्डमुदरेत् ।

दद्यादाचमनं पद्यान्तामूलं दक्षिणान्तया ॥

एकं विप्रं श्रेष्ठतमं हिरण्येन प्रपूजयेत् ।

गो-भूमि-वस्त्र-पानाद्यैः ब्रह्मा प्रेतं स्मरंश्च तं ।
 ततस्त्रिंशत् विप्राणां दर्भयुक्तेषु पाणिषु ।
 नाम गोचं स्मरन् दद्याद्विष्णुः प्रीतोऽस्त्विति भुवन् ॥
 अनुब्रूय द्विजान् पश्चान्त्रिंशत्तान्मो दक्षिणामुखः ।
 कीर्त्तयेन्नाम-गोचे तु भुवि प्रीतोऽस्त्विति क्षिपेत् ।
 मित्र-बन्धुजनैः सार्द्धं ब्रह्मं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

बौधायणसूत्रे ।

आचमय्य तेषां यथाशक्ति दक्षिणां ददाति । प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्म-
 मनुशाप्य दक्षिणेनाग्निं प्रागयान् दर्भान् संस्तौय्य तेषु बलिं ददाति ।
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः साध्वेभ्यो देवेभ्यो नमः सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः
 मर्त्वाभ्यो देवताभ्यो नमः विष्णवे नारायणाय नमः यज्ञात्मने नमो
 यज्ञपुरुषाय नमः सर्वेश्वराय नमः इति स्त्रिष्टुक्प्रभृतिषिद्धुमा धेनु-
 व प्रदानात् सर्वान् पितृन् समधिगच्छति ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्म-
 लोके महीयते इत्याह भगवान् बौधायनः ।

नारायणवणिं प्रकृत्य भविष्योत्तरे ।

एवं कृते गमिष्यन्ति स्वर्लोकं पापकर्मिणः ।

सपिण्डीकरणादौ तु कृते नैवाप्नुवन्ति ते ॥

तथा ।

एवं विष्णुमते स्त्रित्वा यो दद्यादात्मघातिने ।

समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणः ॥

इति नारायणबलिप्रयोगः ।

अथ नागपूजाविधिः ।

भविष्योक्ते ।

प्रमादादिच्छया वापि नागाद्वा सर्पतोमृतः ।
 पक्षयोर्भयार्णगान् पञ्चमीषु प्रपूजयेत् ॥
 कुर्यात् पिष्टमयीं लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि !
 अर्चयेत्तान् सितैः पुष्पैः सगन्धैश्चन्दनेन तु ॥
 प्रदद्याद्भूप-दीपस्तु तण्डुलांस्रं सितान् क्षिपेत् ।
 आमपिष्टं तथैवाश्रं क्षीरञ्च विनिवेदयेत् ॥
 उपस्थाय वदेदेवं मुञ्च मुञ्चामुक्तस्त्विति ।
 मधुरम्नहिने दद्यादेवमब्दं समाचरेत् ॥
 सौवर्णं शक्तितोनागं ततोदद्याद्विजेत्तमः ।
 गां सवत्सान्ततोदद्यात् प्रीयतां नागराडिति ॥
 यथा विभागद्वयोर्वा कर्माणि प्राक्तनान्यपि ।
 नागाद्विमोक्षणार्थं प्रोक्तमप्यधिकं न्विदम् ।
 द्विजान् विमोक्षयित्वा तु सम्प्रीताः सन्तु पद्मगाः ॥
 इति नागपूजाविधिः ।

अथ प्रोषितमृतदाहादिप्रयोगः ।

तच्च षट्चिंशन्मते ।

देशान्तरगताः केचिदद्बुष्टा ये मृताः श्रुताः ।
 कथन्तेषां क्रियाः कार्या दहनाद्याः सविस्तराः ॥

अथ कालविशेषमाह ब्रह्ममनुः ।

प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्दशान्दिकः ।
 प्राप्ते चथोदये वर्षे प्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

भविष्योत्तरे ।

पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता नैव वागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशादृषात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य तु संस्कारं संस्कारविधिना ततः ।

तदादीन्वेव सर्वाणि शेषकर्माणि कारयेत् ॥

अत्र प्रतिरूपकरणमस्यामलाभ एव वेदितव्यम् । तत्सङ्गावे
तु शास्त्रान्तरोक्तो विशेषः ।

तद्यथा ।

अत्र प्रोषितमृतस्य विशेषः कथ्यते । प्राग्दाहादग्निहोत्रं होतव्यं
प्राचोनावीतिना संपरिस्तरणं तस्यैवाप्रदक्षिणं पर्युक्षणं न कुर्याद-
क्षिणत उष्णभस्मनिरूहणं तत्राधिश्रयणं नावद्योतनायेकः दक्षिणत
उदासनं सकृन्निधानं प्रैषरहितं सकृदुन्नयनं सुषः समिद्धारणं
मःजानुनिपातनं समिदाधानं सकृत् सर्वप्रक्षेपः ततः कृष्णाग्निने-
ऽस्यां पुरुषाकृतिकरणं घृताभ्यञ्जनं ऊर्णाभिः प्रष्कादनं पूर्ववत्
पाचयोजनं सम्रापजाग्निभिर्दाहः । चतुर्थेऽग्नि मध्ययनादि पूर्व-
वदिति ।

षष्ठिंशमस्ते ।

दाहस्तस्याम्यिनाशे तु ब्रह्मदर्भैः कृतस्य तु ।

उक्तं कात्यायनेनेदं प्रेताभावे मनीषिणा ॥

कुर्याद्दर्भमयम्प्रेतं कुशैस्त्रिघ्नतषष्टिभिः ।

पलाशैर्वा समिद्धिस्तु सङ्गा चैवं प्रकीर्त्तिता ॥

प्रेताकारान्तः कुर्याद्भूषपादादिचिह्नितम् ।

अपेत इति जप्ता वै दहेत विधिपूर्वकम् ॥

अथ शिरोघ्नीवादिप्रेतशरीरावयवभेदेन कुशादेः सङ्ख्याविभाग-
माह यज्ञपार्थः ।

चत्वारिंशच्छिरःस्थाने घ्नीवायां च दशैव तु ।

उरःस्थाने शतन्दद्यात् षष्टिश्च जठरोदरे ॥

वाङ्मोः स्थाने शतन्दद्याद्विंशतिर्जानु-जङ्घयोः ।

दद्याच्चत्वारि शिम्ने तु षड्दद्यादृषणदयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश कल्पयेदस्त्रिमङ्गलं ॥

उष्णीभिः प्रच्छाद्य घृतेनाभ्यज्य पूर्ववत्पात्रयोजनं कृत्वा सन्नाप-
जग्निभिरेव दहेदिति ।

भविष्योक्तेरे ।

शिरस्यघ्नीत्यर्हन्दद्याद् घ्नीवायां तु दशैव तु ।

वाङ्मोसैव शतन्दद्याद्विंशतिश्च तथोरमि ॥

उदरे विंशन्तिन्दद्यात् त्रिंशच्च कटिदेशयोः ।

ऊर्वोसैव शतन्दद्यात् त्रिंशच्च जानु-जङ्घयोः ।

पादाङ्गुलीषु च दश एषा च प्रेतकल्पना ॥

अथ कृष्णाजिने कुशैः पुरुषाकृतिं कृत्वा पञ्चाशद्वृत्तनिधानं
तत्रैव सङ्ख्याविभाग इति मधुशर्ममिश्राः ।

भविष्योक्तेरे ।

मृहस्थे प्रोषिते यस्तु कश्चित् स्रियते मृहे ।

आग्नौ चोपगते तच्च प्रारब्धे आहूतकर्षणि ॥

प्रत्यागतस्येत् जानाति पूर्ववृत्तं मृहे तदा ।

अशौचं गृहिणस्तत्र तद्रूपादेस्तदा भवेत् ॥
अपुचादिना यत्प्रारब्धं आहुन्तत्तेन चाखिलम् ।
समापनीयन्तथापि गृही तिष्ठेत् सुदूरतः ॥

अनन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह दृढमनः ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्तौर्द्धदेहिकम् ।
प्रायश्चित्तमसौ स्नात्वा कृत्वाग्नीनादधीत चेति ॥

प्रायश्चित्तमत्र जातकर्मादिविवाहानां पुनः संस्करणं वेदितव्यम् ।
अत एवोक्तमेव ।

जीवन् यदि स आगच्छेद् घृतकुण्डे निमज्ज्य तम् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

तथा ।

दादन्नाहं व्रतर्था चिराचमयवाच्य तु ।
स्नात्वा लोदहेत् ततोभार्यामन्या वा तद्भावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्भात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
तथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्गत्वा तु तच्च तु ॥
इष्टिमायुश्नतीक्ष्णयादीप्तितांश्च कर्तव्यतः ।

‘आयुश्नतीमिष्टि’ आयुःकामेष्टिमित्यर्थः ।

इति प्रोषितमृतदाहादिकर्मप्रयोगः ।

अथ सांवल्लरं आहुं ब्रूते हेमाद्रिपण्डितः ।
खण्डिताष्टवदोषोर्मिनिर्मलीकृतमाणसः ॥

अथ सांवल्लरिक्कआहुप्रयोगः ।

तच्च काशाधिकारिदेवताः पूर्वमेव प्रतिपादिताः ।

आह लोगादिः ।

आद्भुङ्कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकः स्वयं ।

इन्दुचये मासि मामि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च ॥

स्वयङ्गुहणमादगार्थं न पुनः पुत्र-शिष्यवर्गादिनिवृत्त्यर्थं । असा-
वेतत्त इति मन्त्रेण यजमानस्य पित्रे चत्विगादिः पिण्डान्
दद्यादिति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् । एतच्च यजमानस्यासामर्थ्ये गुरु-
तरकार्यान्तरव्यत्येन कास्त्रातिपत्तिविषये वा द्रष्टव्यम् ।

आवालिः ।

उपरागसहस्राणि अमावास्यायुतानि च ।

अचयन्तु भवेच्छ्राद्धं यस्तु दद्यान्मृतेऽहनि ॥

अकरणे दोषमाह कार्ष्णाजिनिः ।

ऊषरे तु यथा क्षिप्तं वीजं न प्रतिरोहति ।

तथा च तद्भवेत्तेषां यत्र दत्तं मृताहनि ॥

तेन मृताहे अवश्यं दातव्यमित्यभिप्रायः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

संवत्सरे केचिदेकस्मै दानन्विभ्यः परे अगुः ।

अतः स्मृत्यविरोधेन निर्णयं श्रोतुमर्हथ ॥

‘एकस्मै दानमित्यनेन एकोद्दिष्टवत् सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोग उक्तः ।

‘विभ्य इत्यनेन पार्वणवदिति । एकोद्दिष्टविधायकानि तावदाक्यानि
क्षिप्तान्ते । तच्चाह यमः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरन्यत्र पार्वणं ॥

व्यासः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कार्यं वर्जयित्वा मृताहनि ॥
प्रतिसंवत्सरं यत्र मातापितोः प्रदीयते ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकस्य निर्वपेत् ॥

गार्ग्यः ।

कृतेऽपि सप्तपिण्डत्वे गणसामान्यताङ्गते ।
प्रतिसंवत्सरं आद्रमेवास्यैव विधीयते ॥

लौगाक्षिरप्याह ।

सपिण्डीकरणात् पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः ।
ऊर्ध्वं च पार्वणं कुर्यात् प्रत्यब्दमितरेण तु ॥
'इतरेणेत्येकोद्दिष्टविधानेनेत्यर्थः ।

शातातप आह ।

संक्रान्त्यावपरागे च पूर्वोत्सव-महालये ।
निर्वपेत्पौत्रं सुतः पिण्डानेकमेव त्रयंऽहनि ॥

आपस्तम्बः ।

एकस्य प्रथमं आद्रं अर्वागब्दाच्च मासिकं ।
प्रतिसंवत्सरस्यैव शेषेऽन्तिपुरुषं विदुः ॥
यमेन त्वेकोद्दिष्टं सांवत्सरिकं विधाय तस्याकरणे दोष उक्तः ।
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।
अकृतं तदिजानीयात् स माद-पितृघातकः ॥
अधुना पार्वणविधायकानि वचनानि लिख्यन्ते ।

तच्च ज्ञातातपः ।

प्रदानं यच्च यच्चैर्वा सपिण्डीकरणात्परं ।

तच्च पार्वणवच्छ्राद्धं ज्ञेयमभ्युदयार्थिना ॥

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ।

न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणास्तु ते ॥

यतश्चैवमत एव पुनराह ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिभ्रष्टेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

पुनस्तस्यः ।

एकोद्दिष्टान् कर्त्तव्यं यावत्पितृभ्यः सपिण्डजं ।

ततः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

प्रजापतिरप्याह ।

असपिण्डीकृतान् प्रेतानेकोद्दिष्टेन वर्त्तयेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं चिभिः सामान्यमुच्यते ॥

यतश्चैवमत एव धर्मः ।

पार्वणं पर्वकाले तु तथा कामार्थसम्पदा ।

वृद्धौ वृद्धिविधानेन एकस्य सह योजनात् ॥

इति प्रतिपाद्योद्देशं सपिण्डीकरणादेकोद्दिष्टं न सम्भवतीत्याह स एव ।

सञ्जीतानां सदैकस्तु वर्त्तते न कथञ्चन ।

सह संस्कारहेतुत्वात् पृथक् नोपपद्यते ॥

एवं सपिण्डीकृतस्यैकोद्दिष्टं निराकृत्य मासिकाद्येकोद्दिष्टं

छानानुवादेन प्रत्यब्दं मृताहनि पार्वणमाह स एव ।

एकस्य प्रथमं आद्रमर्वागब्दाच्च मासिकम् ।

परं संनयनात्पित्रो मृताह्न्यपि पार्वणं ॥

तथा ।

संजीतौ पितरौ येन पुत्रेण विधिसम्पदा ।

वृद्धावभ्युदितस्तस्य पार्वणं तदतोऽन्यथा ॥

अतो वृद्धिआद्रमुत्सृज्यान्यत्र सर्वदा सर्वत्र मृताह्नादिषु कृत-
सपिण्डीकरणस्य पितुः पार्वणमेव कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

देवत्वपदवीं जीतः पिता वै मन्त्रसम्पदा ।

प्रेतत्वं न पुनर्याति जीयमानोऽपि पुत्रकैः ॥

स्वतन्त्रा देवताः सर्वाः स्वतन्त्रा च सपिण्डता ।

भूयः पृथक्तत्करणशून्यं प्रेतनिवेशनम् ॥

उक्तमां गतिमास्त्राय पितृ-देवर्षयो यथा ।

नेच्छन्ति कुगतिं यद्वत्प्रेता अप्येकशः कृताः ॥

पारस्करः ।

प्रेतमिहसु संजीय पिण्डदानार्थदानयोः ।

उद्धृत्य नरकाग्नेतं भुयस्तत्र न पातयेत् ॥

आह शम्भुः ।

सहपिण्डक्रियायान् विधिना गर्वकालिकम् ।

तत्सहत्वबलौघस्वात् सर्वत्रैव त्रिपौरुषम् ॥

अत एव जातृकर्णः ।

अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च तत्प्रोक्तमिति मुद्रलैः ॥

तथा ।

ततः संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरो यान्ति एकस्यावाहने कृते ॥

आवाहनश्चात्रामन्त्रकं विवक्षितम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

राजन् संवत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरोयान्ति एकस्यावाहने कृते ॥

एकोद्दिष्टम् कर्त्तव्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनम् ।

राजन् सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रेषु नियोजितः ॥

प्रेतत्वं चैव निस्तोर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ।

च्यवते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डनियोजनात् ॥

परिणीता यथा योषिन् गच्छेत्पैतृकङ्कलम् ।

प्रेताऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सदा^(१) ॥

संवत्सरं भवेद्यावदेकोद्दिष्टश्च तद्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥

कृतार्थास्त्रिह संवृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।

ते गणा पितृलोकात्तु यथाह भगवान् शिवः ॥

मपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमंवत्सरे विद्वानित्येवं विष्णुरव्रवीत् ॥

अतिरपि । देवा वा असुरान् हत्वा पितृत्वं समविन्दत सर्वानव-
ष्टब्धाः^(१) मच्चैवेति ब्रुवन् ये नः समानास्ते वः परस्मानुस्वभावं प्रति-
गृह्णन्त्येवमेवाभूदिति ।

‘ये नः समाना इति ये पितरो नोष्माकं समानाः मृदृशास्तन्याः
मपिण्डीकृताः इत्यर्थः । ते देवान्ते पितरः वायुष्माकं पश्चात् स्वभावं
प्रतिगृह्णन्तीत्येवमेवाभूदिति । तेन मपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा पितृभ्यो
दातव्यं तदा पूर्वं देवेभ्योदत्त्वा पश्चात्पितृभ्य इत्यवगमात् प्रत्यब्दं
मृताहनि पार्वणं आह्वं कर्त्तव्यमित्यध्यवसीयते, विशेषतोऽपि तत्र
पार्वणविधिर्दृश्यते ।

आह जातृकर्णः ।

पितुः पितृगणस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमामसु विधिर्ज्ञेयः मनातनः ॥

‘पितृगणस्यः’ कृतमपिण्डीकरणः । ‘मनातनः’ आवश्यकः ।

शातातपः ।

मपिण्डीकरणकृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा ।

प्रतिमंवत्सरं विद्वान् कागलेयोदितो विधिः ॥

जमदग्निः ।

देवतारहितं आह्वमुद्दिष्टमफलं यतः ।

अतः आह्वेषु सर्वत्र मृताहन्यपि पार्वणम् ॥

भविष्यपुराणे ।

एकोद्दिष्टं प्रशंसन्ति केचिद्राजन् मृताहनि ।
 केचिन्नु पार्वणं राजन् प्रशंसन्ति मृताहनि ॥
 कृत्वा तु पार्वणं आद्धमेकोद्दिष्टं न कारयेत् ।
 कुर्वन्नरकमायाति विशेषाच्च मृताहनि ॥
 प्रेतः प्रयोजितो वीर नियुक्तः पित्रभिः सह ॥
 न वर्त्तते क्षणमपि यथा माचा विना सुतः ॥
 बालवत्स यथा माचा वियोज्य नरकं व्रजेत् ।
 तथा प्रेतं नियोज्याशु एकोद्दिष्टेन मानवः ॥
 अद्धमेकं प्रकुर्वीत एकोद्दिष्टं मृताहनि ।
 ततः परन्तु संनीते पार्वणं स्थाभ्यमृताहनि ॥
 अत ऊर्द्धं न कुर्वीत एकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं वर्षे वर्षे मृताहनि ॥
 कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 उदकुम्भश्च दातव्यो मृताहनि सदा तथा ॥

नार्ग्यं आह ।

समान्ते पित्रभिः प्रेतं योजयेत् पितरं सुतः ।

तदादि पार्वणं आद्धं मृताहन्यपि नान्यथा ॥

अतिरपि ।

मासि मास्युताहतौ प्रतिष्ठेमन्त-धीम-वर्षासु प्रतिसंवत्सरे च
 देवाश्च पितरश्च सहासामिति । विभेदेवाः पित्रपितामहादयश्च
 आद्धभोक्तुं सह तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

सुमन्तः ।

कर्त्तव्यं पार्वणं राजन् नैकोद्दिष्टं कदाचन ।
 वरूणि अत्र वाक्यानि मुनिगीतानि वक्ष्यते ॥
 अन्तेतराणि राजेन्द्र एकोद्दिष्टं प्रचक्ष्यते ।
 तस्माद्वचनसामर्थ्यात् पार्वणं स्यान्मृताह्नौति ॥
 'वचनसामर्थ्यात्' बहुतराणां वचनानां सामर्थ्यादित्यर्थः ।
 अयमेवार्थोऽस्मिन्नाण्डः ।
 विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मसं तदेवं वचनद्वैधे
 सति विषयव्यवस्था कर्त्तव्या ।

आह जाबालः ।

श्रुतिद्वैधस्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्यतौ ।
 स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥
 तत्र तावत्पार्वणविधायकानि वाक्यान्मौरसपुत्रविषयाणि वेदि-
 तयानि ।

अत एव जमदग्निः ।

आपाद्य महमपिण्डत्वमौरसे विधिवत्कृतः ।
 कुर्वीत दर्शवस्त्राद्धं मातापित्रोः जयेऽहनि ॥
 पुत्राणामौरसः पुत्रः पुत्रमात्रास्तथापरे ।
 पितुः पितृगणस्थस्य नित्यकुर्यात् स पार्वणम् ॥
 औरसग्रहणं चेन्नजस्याप्युपसृजनम् ।

अत एव जाबालिः ।

औरस-लेनजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
 प्रत्यब्धमितरे कुर्युः एकोद्दिष्टं सुता इव ॥

सुमन्तः ।

प्रत्यब्दं पार्वणनेव विधिना चेन्नौरसौ ।

कुर्व्यातेऽन्ये सुताः कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यातां दर्शवत्सुतौ ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासश्च विधिज्ञौ चेन्नौरसौ ॥

‘प्रत्यब्दं’ मृताहनि, ‘प्रतिमासं’ दर्शादाविति । दर्शयहणाच्च पुत्रिकापुत्रस्यापि मातुर्मृताहनि पार्वणमेवावगम्यते तत्पौरसेन सह तुल्यत्वात् दर्शानामेवैकोद्दिष्टनियमाच्च ।

आह धर्मः ।

मृताहन्येकमुद्दिश्य सन्नीतानां द्विगोत्रिणः ।

पार्वणं तदतोऽन्यत्र यत्र यत्राधिकारतः ॥

सपिण्डीकरणात्पूर्वं मामि मामि मृताहन्येकमुद्दिश्य आहुं पुत्रिकापुत्रेण कार्यं । सन्नीतानाङ्गतसपिण्डीकरणानाम्न्तु जथाहे ततोऽन्यत्र सङ्क्रान्तियतौपातादावपि पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

शाव्यायनः ।

सहपिण्डक्रियायाम्न्तु यः पुत्रोऽधिकृतः पितुः ।

स एव दर्शवच्छ्राद्धं विदधौत मृताहनि ॥

एतच्चौरसादिषु सङ्गत्वेव पुत्रेषु सत्सु द्रष्टव्यम् । बह्वपुत्रेषु सत्सपि मुख्यतया औरसादीनामेव सपिण्डीकरणाधिकारान् ।

तदुक्तं गादण्डपुराणे ।

मुख्य एव सुतः कुर्यात् सपिण्डीकरणं पितुः ।

औरसस्तु सुतोमुख्यस्तद्वृत्ते चेन्नस्तथा ॥

औरसादिभिरपि प्रत्यब्दं मृताङ्गि पार्वणं साग्निभिरेव कर्त्तव्यम् ।

यत आह मनुः ।

न पैदयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्हिजम्भनः ॥

‘दर्शेन’ दर्शोपलक्षितेन विधिना, वर्जितं आहुं आहिताग्निना न कर्त्तव्यं किन्तु दर्शआहुविधिर्नैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । न तु दर्श-
आहुं विनाऽन्यच्छ्राद्धमेव न कर्त्तव्यमिति व्याख्येयं । तस्य अथाह-
आहुदादेरप्यभावप्रसङ्गात् ।

यमोऽप्याह ।

आहुक्रियैकतान्तेषु प्रशस्तान् ममुरब्रवीत् ।

न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्हिजम्भनः ॥

मनुः ।

दक्षग्रयश्च ये विप्रा ये सैकाग्रय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्द्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्रैकोद्दिष्टं नेति सम्बन्धः ।

अत एव कार्ष्णाजिनिः ।

अग्निप्रधानं सर्वेषामनुष्ठानं गृहश्रमे ।

तद्योगात्कृतसामर्थ्याः सर्वचार्हन्ति पार्वणम् ॥

भविष्यत्पुराणे ।

वर्षे वर्षे तु कुर्यादै पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

कुर्यादग्नमान् वीर एकोद्दिष्टं मृताङ्गि ॥

तस्मात्साग्निभिरौरस-सेचज-पुच्छिकापुच्छैः प्रत्यब्दं मृताङ्गि पार्वण-
मेव कर्त्तव्यम् नैकोद्दिष्टमिति ।

यत्तु गार्ग्यवचनम् ।

प्रमीतपितृकः श्राद्धं पर्वकाले यथाविधि ।

मृताहनि यथाह्या वृद्धावभ्युदिता क्रिया ॥

यथाह्या पार्वणिकोद्दिष्टयोर्मध्ये विकल्पेनैकस्यानुष्ठानमिति, त-
न्निरग्निकौरम-लेत्रज-पुत्तिकापुत्तविषयम् ।

यत आह धर्मः ।

विधिचितयमान्नातं साग्नेर्नास्त्यग्निवर्जिते ।

एकोद्दिष्टविधानेन क्रिया तस्योच्यते न च ॥

अभावेतत्त इति यजमानस्य पित्रे, अभावेतत्त इति पितामहाय,
अभावेतत्त इति प्रपितामहायेत्येतद्विधिचितयं । एतच्च साग्नेरेव,
निरग्नेस्तु एकोद्दिष्टं पार्वणं मेति विकल्पः । तथापि येषां परम्परया
पार्वणमेव क्रियते तैस्तदेव कर्त्तव्यं येषामेकोद्दिष्टमेव क्रियते तैरेको-
द्दिष्टमेवेति ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्मतां मार्गन्तं न गच्छन् द्रव्यति ॥

इति मनुवचनात् ।

तेन निरग्निकौरम-लेत्रज-पुत्तिकापुत्तैर्मृताहनि पार्वणं विक-
ल्पेन कर्त्तव्यम् । साग्निकैस्तु पार्वणमेव अन्यैस्तु दत्तकादिभिर्दशभिः
पुत्तैरेकोद्दिष्टमेवेति स्थितं ।

उक्तञ्च भविष्यत्पुराणे ।

निरग्नेरौरमस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

प्रत्यब्धं पार्वणं साग्नेरन्येषाम् न पार्वणम् ॥

अन्येषां दत्तकादीनां दशविधानां ।

पुलस्त्यः ।

प्रत्यब्दमेतदेकस्य कुर्युः आह्वं सुता दश ।

अनग्निमानौरमस्य कुर्यात् साग्निस्तु पार्वणम् ॥

ननु च ।

पर्वकालो मृतादृश्य यद्येकत्र दयम्भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

अमाद्यां वाच्यो यस्य प्रेतपत्तेः यथा भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति वचनात् ।

प्रेतपत्तेः प्रसीतस्य पितुः कुर्वीत पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमानृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वचनाच्च प्रेतपक्षामावास्याचयाद् एव साग्निनामौरमपुत्राणां पार्वणविधिरस्तु न सर्वचेति उच्यते । निरग्निमानां पितृव्यभ्रातृमानृणां प्रेतपक्षामावास्याचयाद् एव पार्वणमेभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।

तथाहि ।

“नैकोद्दिष्टं कदाचनेत्यादिवाक्यशेषेणैकोद्दिष्टं निषिध्य ग्राह्य-
नियम एभिर्वाक्यैः क्रियते । एकोद्दिष्टप्राप्तिश्च निरग्निमानां न साग्निकानाम् । “न दर्शेन विना आहुमाहिताग्निर्द्विजग्न इति वाक्येन तेषां पार्वणस्य नियतत्वात् । अतो निरग्निमानां पक्ष-
प्राप्तं पार्वणं प्रेतपक्षामावास्याचयाद् नियम्यते । अत्रेदमेव कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टमिति ।

किञ्च ।

साम्प्रतीनामौरसादीनां त्रयाणाममावास्याप्रेतपक्षत्रयाह एव
पार्वणं नान्यत्रेति नियम्यमाने तेषां प्रेतपक्षामावास्याक्षयाद्वादन्यत्र
क्षयाहे आह्वाभावप्रसङ्गः । तत्र पार्वणनियमादन्यच्चैकोद्दिष्टप्राप्ति-
रिति चेत् । न । “एकोद्दिष्टं सुता दशेति वाक्येन दत्तकादीनां
दशविधानामेव तस्य नियमितत्वादिति । एतच्च मांवलरिकश्राद्धं
पार्वणेति कर्त्तव्यताकमपि पितृक्षयाहे पितृ-पितामह-प्रपितामहानां
त्रयाणामेव कर्त्तव्यं न मातामहानामपि ।

आह सङ्ग्रहकारः ।

याज्ञवल्क्येन कालस्तु अमावास्यादिनोदितः ।

अविशेषेण पित्रस्य तथा मातामहस्य च ॥

युगपच्च स विज्ञेयो वचनाद्वक्ष्यमाणकात् ।

कालाभेदेन तन्त्रं स्याद्देशाभेदेन चैव हि ॥

तस्मात्तन्त्रविधानान्तु यौगपद्यं प्रतीयते ।

अमावास्यादिकालेषु मातामहसहक्रिया^(१) ।

मृताहनि तु तद्भावात् युज्येत पृथक्क्रिया^(२) ॥

अस्यार्थः ।

“अमावास्याष्टकाष्टद्विरित्यादिना याज्ञवल्क्यवचनेन पितृश्राद्धस्य
मातामहश्राद्धस्य च सामान्येनामावास्यादिकाल उक्तः । स च

(१) कालैकत्वात्सहक्रियेति ग० ।

(२) सहक्रियेति ख० ।

युगपदनुष्ठीयमानयोः पितृश्राद्ध-मातामहश्राद्धयोरङ्गत्वेनावगन्तव्यः ।
 “मातामहानामप्येवं तत्त्वं वा वैश्वदेविकमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे
 वैश्वदेविकतन्त्रत्वाभिधानस्य युगपदनुष्ठीयमान एवोपपद्यमानत्वात् ।
 अत एककाल एवानुष्ठीयमानत्वेनावगतयोः पैतृक-मातामहश्राद्धयोः
 समानतन्त्रता युज्यते । मृताहे तु प्रतिपुरुषमायुःप्रमाणभेदात्
 पितृ-मातामहचयाहभेदेन मातामहश्राद्धस्यापि पितृचयाहे न काल
 इतरन्निबन्धना समानतन्त्रता न युज्यते । नन्वेनेव न्यायेन
 पितृ-पितामहचयाहभेदात् पितृचयाहे पितामहादीनां श्राद्धं न
 कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । “कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धमित्यतिदेशवचनात्
 पितामह-प्रपितामहयोरपि पितृचयाहे देवतात्वं । न च वाच्यं “दर्श-
 वदित्यतिदेशवचनादेव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुव-
 मिति वचनाच्च मातामहादीनामपि देवतात्वमिति ।

आह व्यासः ।

दर्शवत्यात्रयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते ।

पारस्करः ।

पितुर्गतस्य देवत्वं श्रौतस्य त्रिपौरुषम् ।

सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृताहनि ॥

‘देवत्वं गतस्य’ सपिण्डीकरणेन पितृत्वं प्राप्तस्य, ‘पितुः’ क्षया-
 हनि ‘श्रौतस्य’ पुत्रस्य, ‘त्रिपौरुषं’ त्रिदेवत्वं, श्राद्धं कर्त्तव्यम् । ‘अने-
 कगोत्राणां’ भिन्नगोत्राणां दौहित्रादीनां, अनपत्यमातामहादिश्राद्ध-
 मेकोदित्येवेत्यर्थः । तेन दर्शवदित्यतिदेशप्राप्ते षड्देवत्ये त्रिपौ-
 रुषमिति पुनरभिधानात् पितृक्षयाहे मातामहादीनां परिषद्वा

भवति। ननु यत् त्रिपुरुषं तदौरसस्येति त्रिपौरुषोद्देशेनौरसस्य
नियन्त्रितस्य चोद्देशविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहादिपरिमद्ध्या ।
सैवं । यथाहनि त्रिदैवत्यश्राद्धप्राप्त्यभावात् । “दर्शवत्स्यात्रयोद्देश
इति वचनात् सपिण्डौकरणोत्तरकालं मृताहेऽपि सामान्येन त्रिदैव-
त्यप्राप्तिरिति चेत् । एवं तर्ह्यनेनैव मातामहादीनां परिमद्ध्या
भविष्यति । किञ्च । “औरसस्य त्रिपौरुषमित्यत्र त्रिग्रहणस्याविवक्षिते
त्यत्राक्षमेवानर्थकं स्यात् । न हि मृताहे पौरुषमपौरुषञ्च श्राद्ध-
मस्य येन पौरुषमौरसस्य अपौरुषमन्येषामित्येव व्यवस्थापनार्थं
वाक्यं भवेत् । अनेनैव च न्यायेन न सपत्नीकानामुद्देशः कार्यः । न
च “स्नेह भर्त्सा ममं श्राद्धं माता भुङ्क्ते इत्यादिवचनात् पार्षणवत्
सपत्नीकानामुद्देश इति वाच्यं ।

यत आह व्यासः ।

अश्वष्टकाषु वृद्धौ च प्रतिमांस्त्वरे तथा ।

अथ मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

यदापि पितृमांस्त्वरिकश्राद्धकालो मातृमांस्त्वरिकश्राद्धकालश्च
दैवादिके आपन्नस्तदापि पितृमांस्त्वरिकश्राद्धे पित्रादीनां सपत्नीकानां
उद्देशो न कर्त्तव्यः, इदन्तु मरणपूर्वापर्यानुसारेण तयोः मांस्त्वरिक-
श्राद्धद्वयं तन्त्रेण अपणं कृत्वा निमग्नणादि दिजविमर्जनान्तं पृथगेव
कार्यं । यदा तु रारणपूर्वापर्यमज्ञातं तदा पूर्वं पितुः मांस्त्वरिकं
पश्चान्मातुःरित्येवं श्राद्धद्वयं कार्यं पितुर्मुख्यत्वात् । एवमेव भ्रात्रादि-
मांस्त्वरिकश्राद्धदिनैक्येऽपि ज्येष्ठादिकमेणानेकश्राद्धं कर्त्तव्यं । एतच्च
सर्वङ्गालसन्निपातप्रकरणे विस्तरेण प्रतिपादितं ।

अम्बरोहणविषये तु दम्पतीश्राद्धप्रकारमाह लौगाचिः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धस्य दम्पत्योरम्बरोहण एव तु ॥

‘समासेन’ सञ्क्षेपेण, पिण्डनिर्वपणम् ।

यथा द्विपितृकश्राद्धे द्वयोः पित्रोरमुकनाम्ने अमुकनाम्ने चेत्यु-
द्दिश्य एक एव पिण्डो दीयते तथेष्टाण्येकस्मिन् पिण्डे द्वयोर्माता-
पित्रोरमुकायामुकायै चेत्युद्देशं कृत्वा एक एव पिण्डो देयः ।
एतच्च श्राद्धमनेकोद्देश्यशालित्वरूपास्मिन्नात् पार्वणधर्मकं । तेनात्र
वैश्वदेविकं तन्त्रेण कार्यं । ‘पृथक् नवश्राद्धस्य दम्पत्योः’ इति ।
नवश्राद्धं प्राप्तदशाहात् नवश्राद्धदिनेषु क्रियमाणं श्राद्धं पृथक् पितु-
र्मातुः कार्यम् ।

यत्तु गार्ग्यणोक्तम् ।

एकचित्यां समाहूतौ दम्पती निधनङ्गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनञ्च पृथक् पृथक् ॥

‘ओदनं’ ओदनपिण्डः । तत्तु नवश्राद्धविषयं न तु सांख्यिक-
विषयमपीति न पूर्ववचनविरोधः ।

यत्तु भृगुणोक्तं ।

या समारोहणं कुर्याद्भर्तृचित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

प्रत्यम्बश्च नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥

तदेषां दत्तकादीनामेकादिष्टविधानेन मातापित्रोः सांख्य-
िकश्राद्धं विहितं तद्विषयं नवश्राद्धं युगपत्तु समापयेदित्यस्या-

यमर्थः । मातापित्रोर्मृताहैक्ये मात्रा चैकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुर्नवश्राद्धं मातुर्नवश्राद्धं चैककालमेकपाकेन प्राधान्यात् पूर्वाङ्गकक्षापं कृत्वा प्रथमं पित्रे पश्चान्मात्रे च श्राद्धं कृत्वा पाश्चात्याङ्गकक्षापञ्च तन्त्रेण कुर्यादिति । अनेकमाहभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पितुरनन्तरं मातृान्मातुस्तदनन्तरमुपमातुरित्येवं ज्येष्ठादिक्रमेण नवश्राद्धं कुर्यादिति मातुः सांवत्सरिकश्राद्धमिति ।

सांवत्सरिकश्राद्धप्रकारो विष्णुधर्मेत्तरे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यददिहोदितम् ॥

यदत्पुरुषाणां समन्त्रकं श्राद्धं तदद्दिजातिस्त्रीणां कृतविवाहानां समन्त्रकमेव श्राद्धमिति ।

आह मरीचिः ।

स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासु तस्य च ।

प्राग्दिजातेर्ब्रतादेशात्ते च कुर्युस्तथैव तत् ॥

अमन्त्रकमिति वैदिकमन्त्रोच्चारणरहितं । अमन्त्रकमित्यनेन नाम-गोत्रोच्चारणमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथापि “स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारीत्यादिना भर्तृगोत्रेण दातव्यमिति प्रतीयते । “पितृगोत्रं समुत्पुञ्ज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रत इत्यादिना पितृगोत्रेणैवेति । तदेवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहपरिणीतायाः पुत्त्रिकाकरणेन प्रप्तायाश्च पितृगोत्रेणैव, ब्राह्मादिविवाहपरिणीतायास्तु भर्तृगोत्रेणैति व्यवस्था । तच्च कृतविवाहस्त्रीश्राद्धविषयं । अपरिणीतानां संस्कारहीनतया वैदिकमन्त्रानुच्चारणयोग्यत्वात् । “ते च कुर्युस्तथैव तदिति ते

पारश्ववकरणादयः । प्राग्प्रताञ्च द्विजातयः असंस्कृतत्वात् संस्कृता-
नामपि पितृ-पितृव्यादीनाममन्त्रकं श्राद्धमर्हन्तीति ।

अत्रैकोद्दिष्ट-पार्वण्यवस्थामाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं वान्यदेव वा ॥

‘अन्यत्’ एकोद्दिष्टं । यत्तु तेनैवोक्तं । “पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं
सदैव त्रिति, तत्पितृव्यादिसमभिव्याहारान्मातृसपत्नीपरं वेदितव्यं ।

अपुत्राणां सांख्यिकश्राद्धमाहापस्तम्बः ।

अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारीभ्य एव च ।

दद्याद्दे मासिकं श्राद्धं सांख्यस्मृतोऽन्यथा ॥

प्रचेताः ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं एकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणाञ्च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

‘अपत्नीनां’ अश्रुतविवाहानां ।

अत्रिः ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातृजाय च ।

पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

जातृकर्णः ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्त्रापुत्रस्य श्राद्धादि पितृव्यवेदिति ॥

अवश्वकर्त्तव्यतावद्योतनार्थं सव्यामिनां तु जयाहे सर्वैरपि सुतैः
पार्वणमेव कर्त्तव्यमित्याह प्रचेताः ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ।

मपिण्डोकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

शातातपः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतमत्क्रियां ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यद्भूमौ भूताय भिक्षवे ॥

अतः सर्वदा यतेः जयाहे सर्वपुत्रैः पार्वणमेव कर्त्तव्यम्
नैकोद्दिष्टमिति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-मकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आर्द्धकल्पे मांस्वरिकआर्द्धप्रयोगो

नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

आहु त्वापरपक्षिके विधिममुं विश्वोपकारव्रतौ
 सर्वश्रीकरणेश्वरः स्रुतिनामयेमरो भाषते ।
 हेमाद्रिः परिपाकनिर्मलरमप्रस्यन्दिवास्वैभवः
 कर्णाभ्यर्णसुरस्यमाग्धरमामारैर्गिराङ्गुम्फनैः ॥

अथ भाद्रपदापरपक्षआहुप्रयोगः ।

तत्र यदि तावत्पाकब्राह्मणशरीरमामर्त्यादिमर्वापपत्तिर्भवति
 तदा माग्यनग्नि-विधवा-ब्रह्मचारिप्रभृतयः सर्वे प्रतिपत्प्रभृति प्रति-
 दिनं चतुर्दशौवर्जममावास्यापदन्तं सर्वेषां कुर्याः । चतुर्दशान्
 शस्त्रहतस्यैव । यदा पुनः पाकाद्यनुपपत्तिस्तदा एकस्मिन्नपि दिने
 सर्वेषामवश्यं कुर्याः “शक्तेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेदितिवचनात् । भाद्र-
 पदापरपक्षाख्यमुख्यकालामश्ववे दीपोत्सवपञ्चदश्यां कर्त्तव्यमित्यत-
 र्द्वाद्रपदापरपक्षकालप्रकरणे प्रतिपादितं । एतच्च आहु नवदेवतां
 कर्त्तव्यम् ।

आह धर्मः ।

महालयं गयाआहुं वृद्धौ चात्थृकामु च ।

नवदेवत्यमत्र स्याच्छ्रेयं षाट्पौरुषं विदुः ॥

‘शेषं’ षोडशआहुादिव्यतिरिक्तं आहुं ।

आह कात्यायनः ।

कर्षूममन्वितं मुक्ता तथाद्यं आद्भुषोडशम् ।

प्रत्याब्धिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षूशब्देन मपिण्डौकरणमुच्यते । नवदेवत्यता चात्रैवं एकः
पितृवर्गः । द्वितीयो मातृवर्गः । तृतीयोमातामहवर्गः इति । माता-
महवर्गे च स्त्रीणां सहैवोद्देशो न पृथक् ।

तथाच कर्मप्रदीपः ।

न योषिदभ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमाचेभ्यस्तृप्तिस्तासां प्रकीर्त्तिता ।

ऋग्लेयः ।

अथाहे केवलाः कार्या बद्धावादौ प्रकीर्त्तिताः ।

सर्वत्रैव हि मध्यस्था नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥

सर्वत्र महालयेऽन्वष्टका-गयाश्राद्धे च मध्य एव निवेशः ।

सत्यव्रतः ।

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरं ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्यास्तु तस्य च ॥

उज्जनाः ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

आहूतं वा पिण्डदानं वा गरकं स तु गच्छति ॥

जायास्तः ।

अग्रे निवेशयेद्यस्तु मातृः श्राद्धेषु मानवः ।

स मूढो गरकं याति कालसूचमवाक्शिराः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरं ।

ततोमातामहेभ्यस्तत्पितृभ्यो कमः स्मृतः ॥

चतुर्विंशतिमते ।

क्षयाहं वर्जयित्वा तु स्त्रीणां नास्ति पृथग्विधिः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्प्राहुं दिजेत्तमाः ॥

आचार्य-गुरु-श्रियोभ्यः सखि-ज्ञातिभ्य एव च ।

सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।

पितृभ्यामेकः सदा दद्यात् पृथग्भाद्रपदे दिजः ॥

अत्र पार्वणिकोद्दिष्टव्यवस्थामाह जातृकर्णः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्य-भ्रातृ-मातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

अत्र पार्वणिकोद्दिष्टयोः पौर्वापर्यनियममाह मरीचिः ।

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टश्च पार्वणम् ।

पार्वणञ्चाभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र तन्त्रेणैव पाकः कर्तव्यः ।

तथाचारिः ।

वज्रना वायवा द्वाभ्यां प्राहुं चत् स्यात्समेऽहनि । ,

तन्त्रेण अपणङ्गत्वा पृथक्प्राहुनि कारयेत् ॥

पुलस्त्यः ।

महास्रये गयाप्राङ्गे गतासृणां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण अपणङ्गत्वा प्राङ्गुणात् पृथक् पृथक् ॥

एतच्च भाद्रपदकृष्णपक्षप्रतिपत्तमृतिषु, चतुर्दशीवर्जमवासा-

पर्यन्तासु तिथिषु प्रत्यहमशक्तौ तन्नाथ एव यथासम्भवं नवदैवत्यं
पार्वणविधानेन पितृव्यादीनामपुत्राणामन्येषां चैकोद्दिष्टविधानेन
तन्त्रेण पाककृत्वा पृथक्पृथगपरपक्षश्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्थितं ।

इदानीं कृष्णपक्ष एव कामुचित्तिथिषु श्राद्धप्रयोगविशेष
उच्यते । तत्र तावत्पञ्चमीश्राद्धं बोधायनसूत्रे ।

पुत्रार्थं पञ्चमीश्राद्धं करिष्ये तदर्थं पुण्याहं वाचयिष्ये इति मङ्गल्य
पुण्याहं वाचयित्वा पुण्याहदेवनाग्निः प्रीयतामित्युक्ता पुण्याहं वाच-
येत् । एतच्च मार्गशीर्षमासमारभ्य कुर्यात् । विश्विन्नाग्निमन्वानं कृत्वा
अग्निमुखमारभ्य प्रणौतान्तं कृत्वा दक्षिणनाग्निं स्वधापात्रं स्थापयेत् ।
आमागन्तु पितरो देवयानात् तिलोऽग्निं सोमदैवत्यो गोमवो
देवनिर्मितः । प्रस्रवद्भिः प्रतः स्वध एहि पितृनिमासोकान् प्रौण-
याहि नः स्वधा नमः । मधुवाता ष्टतायते इति तिसृभिः सोमस्य
त्विषिरग्निं निरस्ते न मुच्येः शिरः । शन्नोदेवौर्गभिष्टय इत्येतैः स्वधां
मिश्रीकृत्य गन्ध-पुष्पाक्षतैः पितृभ्यो नमः । पितामहेभ्यो नमः ।
प्रपितामहेभ्यो नम इत्यर्चयित्वा दर्भैः प्रष्कादयेत् । भोजनस्थाने अप-
हता असुरा रक्षांसि पित्राचा पितृषदः ये चयन्ति पृथिवीमनु
अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैषां गतं मन इत्यङ्गिरेवोचति उदौरतामवर
उत्पराग उन्मथमाः पितरः सोम्यामः असुं य ईयुरवका ष्टतश्चा-
स्तेनोऽवतु पितरोऽहवेषु पितृनावाहयति आयात पितरः सोम्यः
गम्भीरैः पथिभिः पूर्वैः प्रजामस्मभ्यं ददते रयिञ्च दीर्घायुष्यश्च शतं
शारदसेति द्वौ देवौ कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त्तव्य इति कृत्वा
वस्त्रालङ्कार-भोजनन्दत्वा गन्ध पुष्प-धूप-दीपांश्च पित्रर्थे त्रयाणां

ब्राह्मणानां पदप्रक्षालनं कृत्वा पितृभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः
 स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः इति स्वधान्दत्त्वा वस्त्र-भोज-
 न-गन्ध-पुष्प-धूपादिभिः अर्चयित्वा पितृननुज्ञायाग्नौ करिष्यामीति
 मङ्गल्य आज्यमंस्कारं कृत्वा गुक्ममार्जनं विधाय परिधीन् स्थाप-
 यित्वा इध्यानभ्यर्ज्येधं निधाय परिषेचनं कृत्वा घारावाधारयति,
 युक्तोऽवहवतस्त आशाः आनोभद्राः विरूपाक्षमाविरूपाक्षमां या
 तिरश्चीं संराधन्यै प्रसाधन्यै व्याहृतयशेति कृत्वा प्राचीनावीतीयाः
 प्राचीरन्तर्दधे चतुर्भिर्यन्त्रे माता यदः कन्यादिति पञ्च त्वचाऽङ्गीकृत्वा
 चरुस्निधा कृत्वा सोमाय पितृमते शृग्निं जुहोमोहविर्वाजिनोद-
 क्षुषस्व नः स्वाहा इयं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति एकेन
 भागेन जुहोति, द्वितीये भागेऽवदाय अङ्गिरस्वक्तमूतये धमं पितृ-
 मन्तमाहुः वैवस्वतेदमहिनः स्वाहा इयं देवेभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति
 तृतीये भागेऽवदाय अग्नये कव्यवाहनेपितृव्यसि चतारुधः प्रदे-
 वेभ्यो वह इयं पितृभ्यश्च स्वाहा इयं देवेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहेति त्रयं कृत्वा एतैरेव मन्त्रैस्त्रिभिरुपाहुतित्रयं कुर्यात् ।
 पितृभोजनार्थं पक्कंश्चे तिलान् मिश्रयित्वा तर्पणमन्त्रैर्विश्रयाहुतौः
 कृत्वा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः स्वाहेत्यग्नौ
 दक्षिणपूर्वभागे होमकृत्वा शेषमस्त्रश्च शेषं पितृत्वेन कृतान् ब्राह्म-
 णान् भोजयेत् । भोजनारम्भे अन्नं स्पृष्ट्वा जपेत् पृथिवीममन्तस्य
 तेऽग्निरुपस्पृष्टा ऋचस्ते महिमा गुप्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं
 पितामहानाममन्तर्गिणं समन्तस्य ते पुरुष ओना यजृषि महिमा
 दक्षस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं पितामहपात्रं स्पृष्ट्वा द्यौः सम-

न्तस्य ते आदित्योऽनुख्याता मामानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय
 पृथिवी ते पात्रं ॐ भूर्भुवः स्व इति अन्नमङ्गुष्ठेन स्पर्शयित्वा पितृभ्यः
 स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नम इति
 दद्यादमृतोपस्तरणमसि प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वा-
 होदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति पञ्चाङ्गतीर्थजमानो जपति
 ब्रह्मणि चात्मा मृतत्वाय सर्वैः कामैस्सर्पयतेत्युक्ता अमृतापिधानमसि
 भोजनात्के उदकमन्नञ्च गृहीत्वा भूमौ विकिरेत् । ये अग्निदग्धा
 ये जीवा ये त्वदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृणानां तृप्ता यान्तु
 पराङ्गतिं इति तिलोदकं गृहीत्वा तृणध्वमिति तृप्तेभ्यः स्वधां
 दत्त्वा भुक्तिदक्षिणामपि ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य विमर्जयेत् । दक्षिणे-
 नाग्निं ऋतुर्विंशतिपिण्डान् पितृभ्यः स्वधा नम इत्यारभ्य सर्वाभ्यः
 स्वधा नम इति दद्यात् । ऋतुशेषेण तिस्र आङ्गतीः कुर्याद्यन्मे
 माता यन्मे पितामहौ यन्मे प्रपितामहौतिजपादि प्रतिपद्यते,
 परिषेचनाम्नं कृत्वा संवत्सरादर्वाक् पुत्रं लभते सत्यमित्याह भगवान्
 बोधायनः ।

अथाष्टकाहोमः ।

बोधायनसूत्रे ।

अथाष्टकाहोमस्तृषे मास्यपरवस्याष्टम्यां क्रियेत एवं माघ-फाल्गुने
 यदि वा विहते यदि वा समस्त उपरिष्टान्नामे पौर्णमास्यामपर-
 पक्षस्यामष्टम्यां नवम्यां इति क्रियते यदि वाष्टम्यामेव सः करिष्या-
 मीति ब्राह्मणास्त्रिमन्त्रयेत् योनि-गोत्र-श्रुत-वृत्तसम्यन्त्रानसम्बद्धानि-
 त्येके कामं सम्बद्धानपि श्रुत-वृत्तसम्यन्त्रान् श्रुतवृत्तयोनिभिः स्वधा

निधीयत इत्युपदिशन्ति तान् शश्वकर्मभ्यञ्जन-स्नानादिभिर्यथोपपादं
ममूज्य स्वयमाश्रुत्य श्रुचौ ममे देशे देवयजनोक्तेखनप्रमृत्वाप्रणौताभ्यः
कृत्वा वर्हिरादाय मामुपाकरोति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः
स्वाहा प्रपितामहेभ्यो जुष्टामुपाकरोमीति तृष्णीमित्येकेऽथेनामङ्गिः
प्रोचति पितृभ्यः स्वाहा पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः जुष्टां प्रोक्षामीति
तृष्णीमित्येके मामत्रैव प्रतीचौन्नशिरसं दक्षिणपदं मंशपयन्ति तस्यैव
मंशप्राङ्गिरभिषेकं प्राणानायाययति तृष्णीं वपामुत्खिद्य इदयमुद-
हेति प्रज्ञानानि चावदानानि तान्येतेष्वेव शूले पूषन्निक्षिपेत्सिन्धवाग्नौ
अपयति प्रथमं मामं चोदनञ्चापूपान् अपयति अन्यांश्च विंशवान् सर्वे
सिद्धं समानौय युष्मान् ब्राह्मणान् सुप्रचालितपादान् अप आच-
मय्य सदभौपकृप्रेष्यामनेषु प्राङ्मुखान्पवेशयन्त्युदङ्मुखान् वा यदि
प्राङ्मुखान् दक्षिणापवर्गान् यद्युदङ्मुखाः प्रागपवर्गाः प्राप्नोतु भवा-
निति प्राप्तवानिति इतरे प्रत्याहुः अथेतान्यवमिश्रा आयः प्रति-
द्याहयत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नम इति विभिस्तिलोदकमेके
समामनन्ति पुरोऽन्नं द्विस्तिलोदकं दद्यात् शुक्रतनु चतुर्थोदकमेतान्स्म-
गन्ध-धूप-दीप-मान्दिर्यथोपपादं ममूज्य पृच्छत्युभ्रियतामग्नौ च क्रिय-
तामिति काममुभ्रियतां काममग्नौ क्रियतामितौतरे प्रत्याहुः ।
अपिचाग्नौ करिष्यामीति कुरुस्वेति प्रत्याहुः । अथाभ्यनुज्ञातः परि-
धानप्रमृत्त्यग्निमुखान् कृत्वा श्रुतायां वपायां पञ्च स्रुवाहुतोर्जुहोतीति
वा पुरस्ताद्वाख्यातं चंधा वपां विच्छिद्यौदुम्ब्या दद्यात् जुहोतीति
तत्पुरस्ताद्वाख्यातमथाष्टकाहोमान् जुहोतीत्यमेव मा या प्रथमा
विधौच्छदित्यष्टौ पञ्चदशोऽप्युष्टौ पूर्वतगमपश्चत्विक्तां संवत्सरस्य

प्रतिमामित्येकान्ताः सप्तदशापूपमष्टधा विच्छिद्य श्रीण्वदानानि
 वपायाः कल्पेन कृत्वायेतराणि ब्राह्मणेभ्योऽचतान्यवदानानीडासु प्रच्छि-
 द्द्यौदनं मांमं पूपमित्याज्येन समदायुत्यौदुस्वर्था दद्यापिधानं जुहोति
 पितृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपिता-
 महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातृभ्यः स्वधा नमः स्वाहा पिता-
 महीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा प्रपितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा माता-
 महेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 मातुः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातामहीभ्यः स्वधा नमः
 स्वाहा मातुः पितामहीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मातुः प्रपितामहीभ्यः
 स्वधा नमः स्वाहा आचार्यभ्यः स्वधा नमः स्वाहा आचार्यपत्नीभ्यः स्वधा
 नमः स्वाहा गुरुभ्यः स्वधा नमः स्वाहा गुरुपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 मखिभ्यः स्वधा नमः स्वाहा मखिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिभ्यः
 स्वधा नमः स्वाहा ज्ञातिपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहेति अमात्येभ्यः स्वधा
 नमः स्वाहा अमात्यपत्नीभ्यः स्वधा नमः स्वाहा सर्वेभ्यः स्वधा नमः स्वाहा
 सर्वाभ्यः स्वधा नमः स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नमः
 स्वाहेति दक्षिणार्द्धे पूर्वार्द्धे मांमोदनं पात्रेषु उद्धृत्य विशेषानुपश्रियाङ्ग-
 तशेषेण संसृज्य दर्भेषु मादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याभिमृशति पृथिवी ते
 पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे जुहोमि ब्राह्मणानाद्याभिधावतां
 प्राणपानयोर्जुहोम्यलितममि पितॄणां पितामहानां प्रपितामहानां
 जुष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इत्यथैतानि ब्राह्मणेभ्यः उपनिनित्य ब्राह्म-
 णस्याङ्गुष्ठेनानखेन उद्दिशत्यमुष्मै स्वधा नमोऽमुष्मै स्वधा नमः दति
 भुञ्जानान् समौक्ष्यते प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमौति पञ्चब्राह्मणौर्जपित्वा

आत्मा मृतत्वायेत्यात्मानस्य वात ऊर्द्धं निरीक्ष्यते त्रीका हि पितर
इति विज्ञायते सर्वैः कामैस्तर्पयन् स्वधायुकानि ब्राह्मणानि श्रावयेत् ।
रत्नोपानि नैर्घृतानि च तप्तानप आचम्याशयेस्वस्त्रशेषान् सम्पकि-
रति, येऽग्निदग्धा जाता जौवा ये च दग्धाः कुले मम भूमौ दक्षेन
दृष्यन्तु दृष्ट्वा यान्तु पराङ्गतिमिति सङ्कालनान्यपकोर्य दक्षिणा-
भिधास्यति सुवर्ण-हिरण्य-मणि-वस्त्र-लोह-भूमि-भाण्डैर्गवासाजवि-
हस्तिभिश्च यथोपपादमत्तयं वाचयित्वा उपमज्जृक्ष्य स्वधां वाचयित्वा-
च्छाद्य प्रसाद्य प्रदक्षिणौकृत्य शेषमनुज्ञाय तेनैव पयेन गत्वास्त्रशेषं
निवेदयेत् यथा श्रूयन्तथा कुर्यात्तैस्त्वभ्यनुज्ञातो दक्षिणं नाग्निं दक्षि-
णायान् दर्भान् संस्तौर्य तेष्वस्त्रशेषैः पिण्डान् ददाति पितृभ्यः स्वधा
नमः पितामहेभ्यः स्वधा नमः सर्वाभ्यः स्वधानम इत्यथैतान् सङ्काल-
नेन त्रिः परिषिञ्चति, उर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिष्कृतं
स्वधाम्य तर्पयत मे पितृन् दृष्यत दृष्यत दृष्यतेतिजपप्रभृतिभिर्हृमा-
धेनुवरप्रदानादाचमनेऽग्निमुखे चाभिप्रावणे चोपसङ्गृहणे पश्चाद्दोमे
च यज्ञोपवीतमेव शोभूते मांसशेषेणैवमेव यदि अहमद्य यदि गां न
लभते मेषमजं वा लभते आरण्येन च मांसेन यथोपपन्नसङ्ग-
महिष-वराह-वृष-शङ्ख-रोहित-शार्ङ्ग-तिल्लिरि-कपोतकपिञ्जल-वाभी-
णसादिना तिल-मधुसंसृष्टं मत्स्यघ्रातपल्लैः क्षीरोदनेन वा सूपो-
दनेन वा यद्भवत्यामैर्मूल-फलैः प्रदानमात्रं हिरण्येन वा दानमपि
गोयामसाहरदपि वानूचानेभ्य उदकुक्षानाहरदपि वा आहुमस्त्रानध-
योतापि वारण्यग्निना कलमुपोषेदेवाष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात् ।
एवमेव मामि मामि आहुमपरपक्षआहुस्थान्यतमेऽहनि क्रियते ।

अथाश्वष्टकाश्राद्धं विष्णुधर्मात्तरे ।

अश्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।

अष्टकाविधिना कृत्वा क्रमेणैतासु पञ्चकं ॥

मात्रे राजन् पितामहौ विश्वेदेवपुरःसरं ।

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यान्तु पित्रवन्मृप ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु तत्र कर्म निबोध मे ॥

प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायता ।

तावदेव समुत्सेधा षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥

हृन्दोगानां कर्षूत्रयं कर्त्तव्यं ।

आह गोभिलः ।

तिस्रः कर्षूस्त्रयानयेत् प्रादेशमात्राश्चतुरङ्गुलखाता इति अन्येषान्तु

यथास्वगृह्यं व्यवस्था ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

प्रत्येकं कर्षूमूलेषु परिस्तीर्य कृताशनं ।

अग्नीषोम-यमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ॥

कर्षूत्रयस्य मूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ।

पिण्डनिर्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन् यथाविधि ॥

कर्षूभिस्त्रितयन्तश्च क्षीरात्ताम्रः प्रपूरयेत् ॥

कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्वपणं भवेत् ।

दध्ना मांसिन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥

अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।

भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षयं परिकीर्त्तितं ॥

विष्णुः ।

अष्टकामु देवपूर्वं शक्र-मांसापूपैः श्राद्धं कृत्वा त्र्यष्टकामु च वक्रौ
ऊत्वा देवपूर्वमेवापि च मात्रे पितामहौ च पूर्ववद्श्राद्धाणान् भोज-
यित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्य विमर्ज्य ततः षट्कर्षुः कुर्यात् ।
तन्मूले च प्रागग्न्युपमन्थानं कृत्वा ऊत्वा च पिण्डत्रयनिर्वपणं कृत्वा
कस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात् । कर्षूत्रयेषु कर्षुणां मूलत्रये स्त्रीणां पुरु-
षकर्षूत्रयं मात्रेनोदकेनापूरयत् । स्त्रीकर्षूत्रयं मास्त्रेन पयसा दध्ना
मांसेन पयसा प्रत्येकं कर्षूत्रयं पूरयित्वा अपदेतद्भवतीभ्योऽस्तु
चाक्षयं ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

आमश्राद्धेषु काम्येषु ऊत्वा प्रथमपञ्चकं ।

मध्यमं पञ्चकं ऊत्वा शुक्रश्राद्धेषु मयतः ॥

अमावास्यासु सर्वासु ऊत्वा चोत्तमपञ्चकं ।

ऊत्वा च पञ्चकान्येतान्यष्टकावितयं क्रमात् ।

अश्वष्टकामु च तथा भोजयेत् प्रयतो दिजान् ॥

चयोदशीश्राद्धे तु पित्रादित्रयस्य मातामहादित्रयस्य चेत्येवं
षष्ठां पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्सर्वमपरपक्षश्राद्धकालप्रकरण-
प्रतिपादितं ।

अथ चतुर्दशीश्राद्धप्रयोगः ।

प्रचेता ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्वहतस्य वै ।

एकोदिष्टं मुनैः कार्यं चतुर्दश्यां महालय इति ॥

अयमभिमन्त्रिः, 'समत्वमागतस्य' सपिण्डीकृतस्य, 'महालये'
भाद्रपदापरपक्षचतुर्दश्यां, शस्त्वहतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः
शस्त्वहतस्य चतुर्दश्यामेवेति अतश्च जयाहादौ शस्त्वहतस्यापि यथा-
प्राप्तमेव आहुं कर्त्तव्यं । यदा चतुर्दश्यां शस्त्वहतः पिता जननौ वा
तदा जयाहनिमित्तं पार्वणं विनिवर्त्त्यापरपक्षनिमित्तं शस्त्वहतस्यैको-
द्विष्टमपि कर्त्तव्यमेवेति ।

अत्रापरपक्षआहुनानुकल्प उक्तो ब्रह्मपुराणे ।

पयोमूल-फलैः शाकैः लृणपक्षे च सर्वदा ।

सर्वाधीनः प्रवासी वा निर्द्धनो वापि मानवः ।

ममसा भावशुद्धेन आहुं दद्यात्तिलोदकं ॥

इति भाद्रपदापरपक्षआहुप्रयोगः ।

अथ दौहित्रप्रतिपञ्चाहुप्रयोगः ।

तत्रापरपक्षाभावाद्योत्तरप्रतिपद्येव कर्त्तव्यं । ननु "दर्शआहुं
गयाआहुं आहुस्त्रापरपक्षिकं । न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव
च" इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षआहुनिषेधात् कथमिति चेत्,
श्रिष्टसमाचारादिति चेत् इति ब्रूमः । यद्यपरपक्षनिमित्तं दौहित्रस्य
आहुं निषिद्धं तर्हि प्रतिपद्यपि क्रियमाणं तन्निषिद्धमिति ।
उच्यते ।

कन्यागते सवितरि पितरोयान्ति वै सुतान् ।

शून्वा प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृक्षिकदर्शनमिति ॥

अथ कन्यागतस्यापि आहुनिमित्तत्वात् दौहित्रैस्तस्मिन्समेव

२३ अ० ।] आद्रकल्पे सांवत्सरिकआद्रप्रयोगप्रकरणम् । १७०१

आद्रं कर्त्तव्यं नापरपक्षनिमित्तमिति । एतच्च शिष्टाचारानुसारात्
पार्वणविधानेन कर्त्तव्यमिति मधुशर्ममिश्राः ।

इति दौहित्रप्रतिपञ्चाद्रप्रयोगः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषः
खण्डे आद्रकल्पे अपरपक्षआद्रप्रयोगः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ सत्र्यामाङ्गश्राद्धप्रयोगः ।

तत्र सत्र्याममधिकृत्य बौधायनसूत्रे ।

आदावग्निमान् पार्वणविधिनाष्टौ श्राद्धानि कुर्यात् । अग्निस-
मानेकोद्दिष्टविधिना दैवमात्रार्पक-दिव्यपित्र्य-मातृक-मानुषभौति-
कान्यष्टौ श्राद्धान्यात्मनश्चान्ते कुर्यात् ।

तथा ।

अथ सत्र्यामविधिं व्याख्यास्यामः । तत्र सत्र्याममङ्गन्यपूर्वमष्टम्या
आरभ्य श्राद्धादिकं कुर्यात् । पौर्णमास्याममावास्यायां वा देवश्राद्धं
अष्टम्याश्राद्धं दिव्यश्राद्धं मानुषश्राद्धं भूतश्राद्धं पितृश्राद्धं मातृश्राद्धं
आत्मनः श्राद्धञ्चेति । देवश्राद्धे देवतात्रयं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः । अष्टि-
श्राद्धे देवतात्रयं देवर्षि-ब्रह्मर्षि-उत्तरर्षयः । दिव्यश्राद्धे देवतात्रयं
वसु-रुद्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे देवतात्रयं मनक-मनन्दन-मनातनः ।
भूतश्राद्धे देवतात्रयं पृथिव्यादानि भूतानि चतुर्गदोनि करणानि
चतुर्विधो भूतग्रामः । पितृश्राद्धे देवतात्रयं पितृ-पितामह-प्रपिता-
महाः मातामह-मातुः पितामह-मातुः प्रपितामहाश्च । मातृश्राद्धे
देवतात्रयं मातृ-पितामहौ-प्रपितामहः । आत्मनः श्राद्धे देवतात्रयं
आत्म-पितृ पितामहः ।

अथातः शौनकाद्योक्तं सत्र्यामविधिं व्याख्यास्यामः । पूर्वद्युर्नान्दीमुखं
श्राद्धं कुर्यात् । देवर्षि-दिव्य-मनुष्य-भूत-पितृ-मात्रात्मनश्च पृथक्-
पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैः पिण्डोदकं कुर्यात् । देवश्राद्धे देवतात्रयं

अक्षविष्णुमाहेशानाः पिण्डत्रयं दद्यात् । ऋषिआद्धे देवतात्रयं देवर्षि-
 चर्चर्षि-मनुष्यर्षयः पिण्डत्रयं दद्यात् । दिव्यआद्धे देवतात्रयं वसु-रुद्रा-
 दित्याः पिण्डत्रयं दद्यात् । मनुष्यआद्धे देवतात्रयं मनक-मनन्दन-
 मनातनाः पिण्डत्रयं दद्यात् । भूतआद्धे पृथिव्यादीनि भूतानि
 पिण्डत्रयन्दद्यात् । मातृआद्धे देवतात्रयं मातृ-पितामहौ-पुपितामहः
 पिण्डत्रयं दद्यात् । आत्मआद्धे देवतात्रयं आत्म-पितृ-पितामहः
 पिण्डत्रयं दद्यात् । नाम-गोत्रसम्बन्धात् पिण्डोदकं दद्यात् । अनन्तरं
 पुण्याहं वाचयेत् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आद्रकल्पे सत्रासाङ्गआद्रप्रयोगप्रकरणम्

समाप्तम् ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ जीवच्छाद्भ्यप्रयोगः ।

आदित्यपुराणे ।

देश-काल-धन-आहुतायवसायसमुच्छ्रये ।

जीवते वाय जीवाय दद्याच्छाद्भं स्वयं नरः ॥

वाशब्दाच्छाद्भकर्त्तृन्तराभावे स्वयमेव स्वयं आद्भं कर्त्तव्यमिति ।

तथा ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ॥

जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तौ कलशे पुस्तके रवौ ।

चन्द्रार्क-गुरु-गो-विप्र-माता-पितृषु सर्वगम् ॥

सदक्षिणास्तु सतिलास्तिस्त्रस्तु जलधे नवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तदग्रेषु समाहितः ॥

एवं सम्पूज्य पितरुद्देशेन तिस्रो जलधेनूर्दद्यात् ।

तत्र मन्त्रानाह ।

सोमाय त्वा पितृमते स्वधानम इति स्मरन् ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्मरन् ॥

दक्षिणे तु निदध्याच्च तृतीयां दक्षिणामुखां ।

यमायाङ्गिरसे चाथ स्वधा नम इति स्मरन् ॥

तयोर्मध्ये तु निक्षिप्य विप्रान् पञ्चोपवेशयेत् ।

प्रथमामुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिपे-
दित्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान् देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्त्वा विप्र इद्रेभ्यस्त्वामहन्ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामीति तान् वदेत् ॥

आवाहनादिकं सर्वं कुर्याच्च पितृकर्मवत् ।

सौम्यधेनुस्ततोदेया वामवाय द्दिजाय तु ॥

आग्नेयी चाय रौद्राय याम्ना सूर्यद्विजाय तु ।

विश्वेभ्यश्चाय देवेभ्यस्तैलपात्रं निवेदयेत् ॥

‘वामवाय’ वसुहृद्देशेनोपवेशिताय ।

एवमुत्तरत्रापि ।

स्वस्युदकमलयं जलन्दत्त्वा च तान् द्विजान् ।

विमर्जयेत् स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ।

ततः कामकुलेशानं निग्निं नारायणं स्मरेत् ॥

एवं कृष्णत्रयोदश्यामेतत्सर्वं विधाय द्वितीयंऽहनि यत्कर्त्तव्यं

तदाह ।

चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथाप्राप्ता मरिद्वराम् ।

पूर्वण विप्रः सौम्येन राजा वैश्योऽपरेण च ।

दक्षिणेन तथा शूद्रो मार्गेण विकिरन् यवान् ॥

‘सौम्येन’ उत्तरेण, यवान् ‘विकिरन्’ प्रक्षिपन्, गच्छेदित्यर्थः ।

वत्स्वाणि लाहखण्डांश्च जीवन्त इति संस्मरेत् ।

तत्र गत्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

दक्षिणाभिमुखो वङ्गिं ज्वालयन्तश्च च स्वयम् ।

पञ्चाशता कुशैर्ब्राह्मीं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ॥

स्वयमित्यन्यनिवत्यर्थं । 'प्रतिकृतिः' हस्त-पादाद्यवयवा आकृतिः ।

कृत्वा श्मशानिकं होचं पूर्णाङ्कतया तमेव हि ।

अयमर्थः ।

उत्पन्नाग्निश्चेत् पृष्ठोदिवीतिपक्षेणाग्निमाधाय स्वगृह्योक्तविधिना
पूर्णाङ्कतिं विधायान्निप्रदानमन्त्रेणाञ्जं कृत्वा प्रतिकृतिन्दहेत् ।

अकृताग्निपरिग्रहश्चेदेतत्कुर्यादित्याह ।

निरग्निरथवा भूमिं यमं रुद्रश्च संस्मरन् ।

कृत्वा प्राधानिके स्थाने पञ्चादाहापयेच्च ताम् ॥

पृष्ठोदिविपक्षमाह कात्यायनः ।

अन्वाग्निगतिमन्त्रेण यामाग्निन्तु ममाहरेत् ।

पृष्ठोदिवीति चादध्यात् माविश्या ज्वालयेदथ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यन्तु विश्वानीति स्मृतोऽपरः ।

'यामाग्निः' लौकिकाग्निः । स च ओत्रियागारादानेयः । 'आद-
ध्यात्' प्रणयेत् ।

अपयेच्चापरे वङ्गौ मुद्गमिश्रश्चरुन्ततः ।

तिल-तण्डुलमिश्रन्तु द्वितीयं सपवित्रकम् ॥

अपरग्रहणं यच्च प्रतिकृतिदाहः कृतस्ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ।
तस्माच्चरुअपणार्थं पूर्वैर्ण प्रकारेणाग्निमुत्पादयेत् । 'सपवित्रकमिति
सपवित्रकरस्तण्डुलावपनं गृह्यताभिचारणञ्च ।

अपणानन्तरं कर्त्तव्यमाह ।

मधु-क्षीर-घृताम्भोभिः पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
 तदुपान्तं तु म-मुद्रपात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥
 ॐ पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ।
 ॐ यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरं ॥
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय श्मशानपतये तथा ।
 ततो दौष्टं समिद्धाग्निं भूमौ प्रकृतिदाहकं ॥
 क्रव्यादमग्निं तप्तार्थं भूम्यै नम इति स्मरन् ।
 क्षीराकं जलकुम्भन्तु विकिरत्तप्तशान्तये ॥
 नाभिमात्रं तत्ततोयं प्रविश्य यमदिद्भुवः ।
 सप्तभ्यो यममंजिभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन ॥
 यमाय धर्मा राजाय सत्यवे चान्तकाय च ।
 तैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहृताय च ॥
 स्वधाकार-नमस्कार-प्रणवैः सह सप्तधा ।
 ॐ नमश्चाथ रुद्राय श्मशानपतये स्मरन् ॥
 लाजोदकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।
 याम्बोन्मुखं पुं दर्भं प्रदद्याच्चानेजनम् ॥
 स्वधायै च स्वधारूपिरुद्रो नम इति स्मरन् ।
 अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ॥
 सुचन्द्रं हृष ते पिण्डस्त्वर्घ्य-पूप्य-सुगन्धिमान ।
 धूपोदापो बलिर्वाय स्वर्गेषा तुभ्यमजया ॥
 दशपिण्डांस्ततोदत्वा त्रिणोः संस्थभुवान् स्मरेत् ।
 निरुग्रान्तु तत्तोयं नाभिमात्रं प्रविश्य च ॥

प्रक्षिपेत् पूर्णकुम्भन्तु जलमध्ये पृथक् पृथक् ।
 प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत् कुम्भांश्चाथ जलाञ्जलीन् ॥
 द्वारोपास्ते गृहे वायु चौरन्तोयश्च निक्षिपेत् ।
 जीवाश्च स्नाहि दुग्धश्च पिवेदश्चाप्यनुस्मरन् ॥
 याम्योन्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत्यश्वाददद्भुखः ।
 अमावास्यायां कुर्याच्च जीवच्छ्राद्धमतःपरम् ॥
 घृतान्न-मांस-दधिभिः^(१) पूरयेत् कर्षुकात्रयम् ।
 कुर्याच्च मामिकं मामि सपिण्डौकरणं ततः ॥
 अशौचान्ते ततः सर्वमात्मनो वा परस्य वा ।
 कुर्यादस्मिरतां ज्ञात्वा भक्त्यारोग्यधनायुषाम् ॥

अथ बौधायनोक्तजीवच्छ्राद्धप्रयोगः ।

जीवच्छ्राद्धविधिं व्याख्यास्यामोयस्वात्मनः श्रेयः समिच्छति
 अपरपक्षे त्रयोदशीमुपेत्य तस्मिन्नेहनि सभारानुपकल्पयेत् ।
 श्रौद्धर्देहिके मृतानां वस्त्रपट्कं शौवर्णसूचितं अक्षुण्णं नवपाखाशं
 स्कन्धराजं पलाशवृन्दं कृष्णाजिनमौदम्बरौमिधामन्दीङ्गलशादीत्यपि
 तस्मिन्नेवाहनि शोभते स्नात्वा मध्याह्ने जले स्थित्वा उपर्यैवात्याय
 पुण्याहं स्वस्त्ययनमिति वाचयित्वा वस्त्राङ्गुलीयक-दक्षिणां दद्यात्तैरेव
 पायसं दक्षिणामुखोऽश्रीयादथ स्वगृह्नोक्तविधिनाग्निमुपसमाधाय स
 परिस्तीर्याघारावाज्यभागाविष्ट्वा स्रुचा तिस्र आज्याहुतौर्गग्निमुखान्
 हुत्वा पक्वान्तेन जुहोति, चत्वारि शृङ्गानि, पुरोऽनुवाक्यामनूच्य
 तत्सवितुर्वरेण्यमिति याज्यया जुहोति ये च पुरोऽनुवाक्यामनूच्य

(१) शृतान्न-मांस-दधिभिरिति ख० ।

वसुनीति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य या तिरश्चां निपद्यतेयमिति याज्यया
 जुहोति । अथाज्याहुतीरुपजुहोति पौरुषेण सृक्केनाष्टादर्शेन घृतं
 ऊत्वा गायत्र्याष्टमहस्त्रमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् । स्विष्टकृत्प्रभृतिभिर्द्व-
 माधेनुवरप्रदानादार्थं एकशिरममास्ते न चतुष्षथं दत्त्वा सृचिमङ्गलां
 स्कन्धां रज्जुमिति कृष्णतनवः भुः स्वाहेति दत्त्वा प्रीयन्तां यमकिङ्कर-
 रादय इति वारयित्वा ब्रीहियु कलशं मादयेत्तन्तुना परिवेष्ट्या
 जलपूर्णं पुरुषाकृतिं कृत्वा त्रीणि शीर्षं मुखे त्रीणि ग्रीवाया-
 मेकविंशतिः शरीरे चतुष्टयं वाक्कोर्ध्वं द्वं लिङ्गमेकं पादयोः पञ्च
 पञ्चेति प्रीतोऽस्तु भगवान् यमकिङ्कर इति आमन्दो कृत्वा पञ्चगव्यं
 प्रक्षान्त्य पलाशवृक्षैः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा कलशपुरुषं प्राणा-
 नभिनिवेश्य वस्त्रशरीरे देहमभिनिवेश्य मध्यं स्वयेत् । उदिते सूर्यं
 कलशैर्दहं स्वयं सेचयेत् । पौरुषेण सृक्केन पञ्चगव्यं शृङ्गोदकेन
 सायाह्ने मल्लमन्नं सर्पिषाश्रीयात् । ब्राह्मणानपि यमकिङ्करवस्त्रं
 भोजयेत् । चतुर्थीं यन्त्रदाह उदकपिण्डं त्वामुक्तेवाय मरुतो-
 मत्पिण्डममुष्मिन् स्वधेति नमस्कारान्तं कृत्वा समापयेत् । तत्राशौचं
 दशाहं स्यात्स्वस्य मन्त्राहुतेन तिष्ठते । एकादश्यामेकाद्विष्टमिति
 प्रतिपद्यतामणुदाहस्यापत्तौ स्त्री च शृङ्गय यन्त्रैर्दग्धां स्त्रिकां तनु
 दहेन्मध्याह्ने जले स्थित्वा न च क्रियाः सर्वाः कुर्यादित्येवमिति ।
 स्त्रोणां तृष्णीं समस्त्रकं वा मामि माम्येवं संवत्सराद्दृढं प्रतिमंवत्समा-
 दादशाब्दात्ततो निवर्त्तितः, यदा स्वयं न शक्यात्तदा पञ्चादयः कुर्युः
 असुक्तेवायामुष्मा इति शेषं समापयेत् ।

अथाणुदाहरन्ति ।

जीवन्नेवात्मनः श्राद्धं कुर्यादन्येषु मत्स्यपि ।

यथाविधि प्रवृत्त्याशु मपिण्डीकरणादृते ॥

इति तस्योक्तकारणेन विलम्बयेत् । यतोऽनित्यं जीवितमिति

शेषं ममापयेदित्याह भगवान् बोधायनः ।

लिङ्गपुराणे ।

जीवच्छ्राद्धविधिं वक्ष्ये ममामाच्छ्रुतिमस्मृतम् ।

मुनये देवदेवेन कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥

विशिष्टाय विशिष्टाय भागवाय च साम्प्रतम् ।

शृण्वन्तु सर्वभावेन सर्वमिद्विकरम्यम् ॥

श्राद्धमार्गक्रमं साक्षात् श्राद्धार्हाणामपि क्रमम् ।

विशेषमपि वक्ष्यामि जीवच्छ्राद्धेषु यः स्मृतः ॥

पर्वते वा नदीतौरे वने देवालयोऽपि वा ।

जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं मृत्युकाले प्रयत्नतः ॥

जीवच्छ्राद्धे लते जीवो जीवस्तेव विमुच्यते ।

कर्म कुर्वन्नकुर्वन् वा अज्ञानो ज्ञानवानपि ॥

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियोवापि ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

वैश्यो वा नात्र मन्दहे योगमार्गगतो यथा ॥

परोक्ष्य भूमिं विधिना गन्ध-वर्ण-रमादिभिः ।

स्वल्पमुद्धृत्य यत्रेन स्यण्डिलं मैकतं भुवि ॥

मध्यतो हस्तमात्रेण कुण्डस्रैवायतः शुभम् ।

स्यण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं द्युमात्रं पुनः पुनः ।

उपलिप्य विधानेन बोधिव्याग्निं निधाय च ।

अन्वाधानं यथाशास्त्रं परिसमूह्य सर्वतः ॥
 परिस्लीर्य स्वशास्त्रोक्तं पारम्पर्यक्रमगतम् ।
 समाप्याग्निमुखं सर्वं मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥
 समूज्य स्यण्डले वक्त्रं होमयेत्समिदादिभिः ।
 आदौ कृत्वा समिद्धोमं चरुणा च पृथक् पृथक् ॥
 घृतेन च पृथक्पात्रे शोभितेन पृथक् पृथक् ।
 जुहुयादात्मनोद्भूत्य तच्च भूतानि सर्वतः ॥

ॐ भूः ब्रह्मणे नमः । ॐ भूः ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ भुवः विष्णवे
 नमः । ॐ भुवः विष्णवे स्वाहा । ॐ स्वः रुद्राय नमः । ॐ स्वः रुद्राय
 स्वाहा । ॐ महः ईश्वराय नमः । ॐ महः ईश्वराय स्वाहा । ॐ जनः
 प्रकृतये नमः । ॐ जनः प्रकृतये स्वाहा । ॐ तपः पुद्गलाय नमः ।
 ॐ तपः पुद्गलाय स्वाहा । ॐ श्रुतं पुरुषाय नमः । ॐ श्रुतं पुरुषाय
 स्वाहा । ॐ मत्तं शिवाय नमः । ॐ मत्तं शिवाय स्वाहा । ॐ सर्व-
 धरां मे गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूर्नमः । ॐ सर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वाय देवाय भूः स्वाहा । ॐ सर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूर्नमः । ॐ सर्वधरां मे
 गोपाय प्राणे गन्धं सर्वस्य देवस्य पत्न्यै भूः स्वाहा । ॐ भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रमन्मवाय देवाय भुवो नमः । ॐ भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रमन्मवाय देवाय भुवः स्वाहा । भवजलं मे
 गोपाय जिह्वायां रमन्मवस्य देवस्य पत्न्यै भुवो नमः । भवजलं
 मे गोपाय जिह्वायां रमन्मवस्य पत्न्यै भुवः स्वाहा । रुद्राग्निं मे
 गोपाय नेत्ररूपं रुद्राय देवाय स्वर्गमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं

रुद्राय देवाय स्वः स्वाहा । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य
 देवस्य पत्न्यै स्वनमः । रुद्राग्निं मे गोपाय नेत्ररूपं रुद्रस्य देवस्य
 पत्न्यै स्वः स्वाहा । 'उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्राय देवाय
 महेतनमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्राय देवाय महः
 स्वाहा । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महे
 नमः । उग्रवायुं मे गोपाय त्वचि स्पर्शं उग्रस्य देवस्य पत्न्यै महः
 स्वाहा । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जनो
 नमः । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दभीमाय देवाय जनः
 स्वाहा । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपो नमः । भीमसुषिरं मे गोपाय श्रोत्रे शब्दं भीमस्य देवस्य पत्न्यै
 तपः स्वाहा । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशाय देवाय तपो
 नमः । ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवाय तपः स्वाहा ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपो नमः ।
 ईशरजोमे गोपाय द्रव्ये तृष्णां ईशस्य देवस्य पत्न्यै तपः स्वाहा ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवाय चतुर्धनं नमः ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवाय चतुर्धनं स्वाहा ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवस्य पत्न्यै चतुर्धनं नमः ।
 महादेव सत्यं मे गोपाय अद्भुतार्थं महादेवस्य पत्न्यै चतुर्धनं स्वाहा ।
 अँपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय सत्यं नमः ।
 अँपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतये देवाय सत्यं
 स्वाहा । अँपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य पत्न्यै
 सत्यं नमः । अँपशुपते पाशं मे गोपाय भोक्तृत्वं भोग्ये पशुपतेर्देवस्य

पत्न्यै मृत्यं स्वाहा । ॐ शिवाय मृत्यं नमः । ॐ शिवाय मृत्यं स्वाहा ।

एवं शिवादि होतव्यं विरिञ्चान्तश्च पूर्ववत् ।

विरिञ्चान्तं पुरा प्रोक्तं सृष्टिमार्गेण सुव्रताः ॥

पुनः पशुपतेः पत्नी तथा पशुपतिं क्रमात् ।

संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रैर्होतव्यं वै क्रमेण च ।

सर्वान्तमाज्यं पूर्वञ्च समिदन्तं समाहितः ॥

ॐ सर्व धरां मे क्षिन्धि प्राणोगन्धं क्षिन्धि मेऽघं जहि भूः स्वाहा ।

भूभुवः स्वाहा ।

एवं पृथक् पृथक् जुह्वा केवलेन घृतेन च ।

महसं वा तदर्द्धं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥

विधायैवं घृतेनैव शतमष्टोत्तरं पृथक् ।

प्राणादिभ्यश्च जुह्यात् घृतेनैव तु केवलम् ॥

ॐ प्राणं निविष्टोऽस्मत् जुह्वामि शिवो माविशाप्रदाहाय प्राणाय
स्वाहा । प्राणाधिपतये रुद्राय प्रपातकाय स्वाहा । भूः स्वाहा ।
भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूभुवः स्वः स्वाहा ।

एवं क्रमेण जुह्यात् यथोक्तं यथाक्रमम् ।

सप्तमेऽर्चनि विप्रन्दान् आह्वार्चान् विप भोजयेत् ॥

सर्वपाक्षैव विप्राणां गन्धामरणसंयुतम् ।

वाहनं शयनङ्गांस्यमामनादि च भाजनम् ॥

हंस वा राजतं धनु-तिल्लजवश्च वै गृहम् ।

दामौ-दामगणश्चैव दातव्यो दक्षिणा अपि ॥

पिण्डश्च पूर्ववद्वेद्य पृथगुक्तप्रकारतः ।

ब्राह्मणानां मङ्गलस्य भोजयेच्च मदक्षिणम् ॥
 एकं वा योगनिरतं ब्रह्मनिष्ठं श्रितेन्द्रियम् ।
 व्यहस्यैव तु रुद्रस्य महासहनिवेदनम् ॥
 विशेषमेतत्कथितमशेषं आहूचोदितम् ।
 मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मृतो यतः स्वयम् ।
 नित्य-नैमित्तिकादीनि कुर्याद्वा मन्यजेत वा ॥
 बान्धवेऽपि मृते तस्य नैवाशौचं न विद्यते ।
 सूतकश्च न मन्देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥
 पश्चाज्जाते कुमारे च स्वसेवे वात्मनोऽयदि ।
 तस्य सर्वं प्रकर्त्तव्यं पुत्रोऽपि ब्रह्मविद्भवेत् ॥
 कन्यका यदि सञ्जाता पश्चात्तस्य महात्मनः ।
 एकवर्णाय वायन्या सवर्णा सा च सुव्रता ॥
 भवत्येव न मन्देहः तस्य स्वात्म्यज्जा अपि ।
 मुच्यन्ते नात्र मन्देहः पितरो नरकादपि ।
 मुच्यन्ते सर्वकर्माणः^(१) मातृतः पितरस्तथा ॥
 कालङ्गते द्विजे भूमौ खनेदापि दहेत वा ।
 पुत्रकृत्यराशेयं वा कृत्वा दोषो न विद्यते ॥
 कर्मणा चोत्तरेणेव गतिरस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणा कथितं सर्वं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 पुरा मनन्कुमारायाच्छ्रुतस्यैव नियोगतः ।

एतदः कथितं सर्वं घृणया तेन धीमता ॥

लक्ष्णद्वैपायनायैव कथितं ब्रह्मसूनुना ।

प्रसादान्तस्य देवस्य वेदव्यामस्य धीमतः ॥

ज्ञातं मया कृतञ्चैव नियोगादेव तस्य तु ।

एतदः कथितं सर्वं रहस्यं सर्वमिह्निदम् ।

नैव दुष्टाय दातव्यं न लाभकाय स्रवत ॥

अस्य लिङ्गपुराणस्य व्याख्या वक्ष्यत इति सूतः श्रोतुम् प्रत्याह,
‘आहमार्गे’ जीवच्छादाद्यधिकारे, ‘क्रम’ प्रकारं विशेषदेशकालादि-
रूपं, ‘सृष्टुकाले’ मरणकाले समामन्त्रे, ‘जीवन्नेवेति’ मन्त्रशुद्धिद्वारेण
तत्त्वज्ञानलाभाभ्युपेत्य एवेत्यर्थः, ‘अथ इति मन्त्रे स्थण्डिलादिभ्यो-
र्वाचनात् प्राग्दिशि^(१), कुण्डं स्थण्डिलान्तरं वा होमार्थं कार्यं,
‘एतैर्वक्ष्यमाणैर्होदादिमन्त्रैः स्थण्डिले ब्रह्मादीन् संपूज्य तैरेवाग्नीं
समिदादीन् जुहुयात्, ‘आत्मनोऽहोति’ आत्मस्थानि तत्त्वानि भूतानि
च तत्त्वमन्त्रप्रकाशितान्येकैकः समुद्धृत्य पृथक्कृतानां भावयित्वा
ततोदेवतामुद्दिश्य जुहुयात्, ततस्तत्तत्त्वं शुद्धं भाष्येत । अत्र
नमोऽन्तः पूजायां स्वाहान्तो होमे मन्त्रः । तत्र ब्रह्मादित्रिप्रथमा-
ष्टके तत्तद्देवानां पूजा-होमो तथा सर्वादिपण्यपत्यन्ताणां सपत्नी-
कानां धरादितत्त्वयुक्तानाञ्च पूजा-होमो । एवं सृष्टिक्रमेण दि-वतु-
विंशतिमन्तानुक्ता मन्त्रा इत्येव तद्वैपरीत्यप्रदर्शनार्थं प्रथमाष्टकप्रान्त
मन्त्रमाद्यन्तेनादाहरति, ‘अंशित्वाय मन्त्रमित्यादिः । ‘एवमिति सृष्टि

(१) मध्यस्थस्थित्याहं वाचनात् प्राग्दिशोति इति ।

क्रमेण प्रागुक्तविरिञ्चादि-शिवान्तदेवताष्टकमन्त्रेषु पुनः संहारक्रमे-
णाग्निं शिवाय मयं स्वाहेत्यादि ब्रह्मणे स्वाहेत्यन्तं, तथा पशुपति-
पत्न्यादिमर्वान्तं उक्तक्रमेण संपूज्य घृत-चरु-समित्क्रमात् प्रत्येकं
हेतव्यं । ॐ भूर्भुवः स्वाहेति तृतीयः, भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतुर्थमन्त्रः ।
'एवं पृथक् पृथगिति, तथा शिवस्य पत्न्येत्येते चत्वारो मन्त्रा उक्ताः ।
एवं भव जलं मे क्षिप्ति जिह्वायां रमं भव मेऽघं जहि भूः स्वाहे-
त्यादिभिर्हृदितैश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्होमः । तथा विरजमन्त्रैश्च तथा प्राणे
निविष्ट^(१) इत्यादिषण्मन्त्रैश्च आद्धोक्तः स्वगृह्योक्तः पितृ-पितामह-
प्रपितामहाद्युद्देशे होमश्च । एवं मन्त्राहं प्रत्यहं कृत्वा मन्त्रमे दिने भुवा-
दित्तदेवतोद्देशात् विप्रानभ्यर्च्य सर्वादिभ्योऽष्टौ पिण्डा दद्याः । एवं
कृते जीवच्छ्राद्धे स्वबान्धवे मृते नाशौचं न मृतकं । एवं तस्मादत्यन्नः
पुत्रोऽपि पित्रादिजातकर्मादिना संस्कार्यः स च जानी भवेत् ।
एवं दुहिता च । तथा चैतत्सन्ततौ योगिनो जायन्ते इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवाय-मकलकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहोमाद्रिविरचितं चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आद्धकल्पे जीवच्छ्राद्धप्रयोगप्रकरणम्

समाप्तम् ।

(१) उभयत्रैव 'पः' निविष्ट इत्यत्र 'प्राणेर्निविष्ट इति ख० पुस्तक-

[१०१०]

आहुक्ल्पप्रशसा ।

भक्तपुराणे ।

एतावदकं तव भूमिपाल

आहुक्ल्प कल्पं मुनिमम्प्रदिष्टं ।

पापापहं पुण्यविवर्द्धनश्च

लोके तु मुख्यत्वकरन्तयेव ॥

सम्पुण्याङ्कुरितेषु यस्य गहनारम्भोऽङ्गिप्रेषु कश्चि-

श्रामोत्कोऽप्यवकेशिता स्पृशति यं लेशेन केनापि न ।

तेन श्रीकरणश्रेण रचिता हमाद्रिणायं महा-

यन्यः आहुनिबन्धशब्दविषयो मुष्णातु मोहं मतां ॥

इति आहुक्ल्पः समाप्तः ।

ASIATIC SOCIETY CALCUTTA

ASIATIC SOCIETY CALCUTTA

